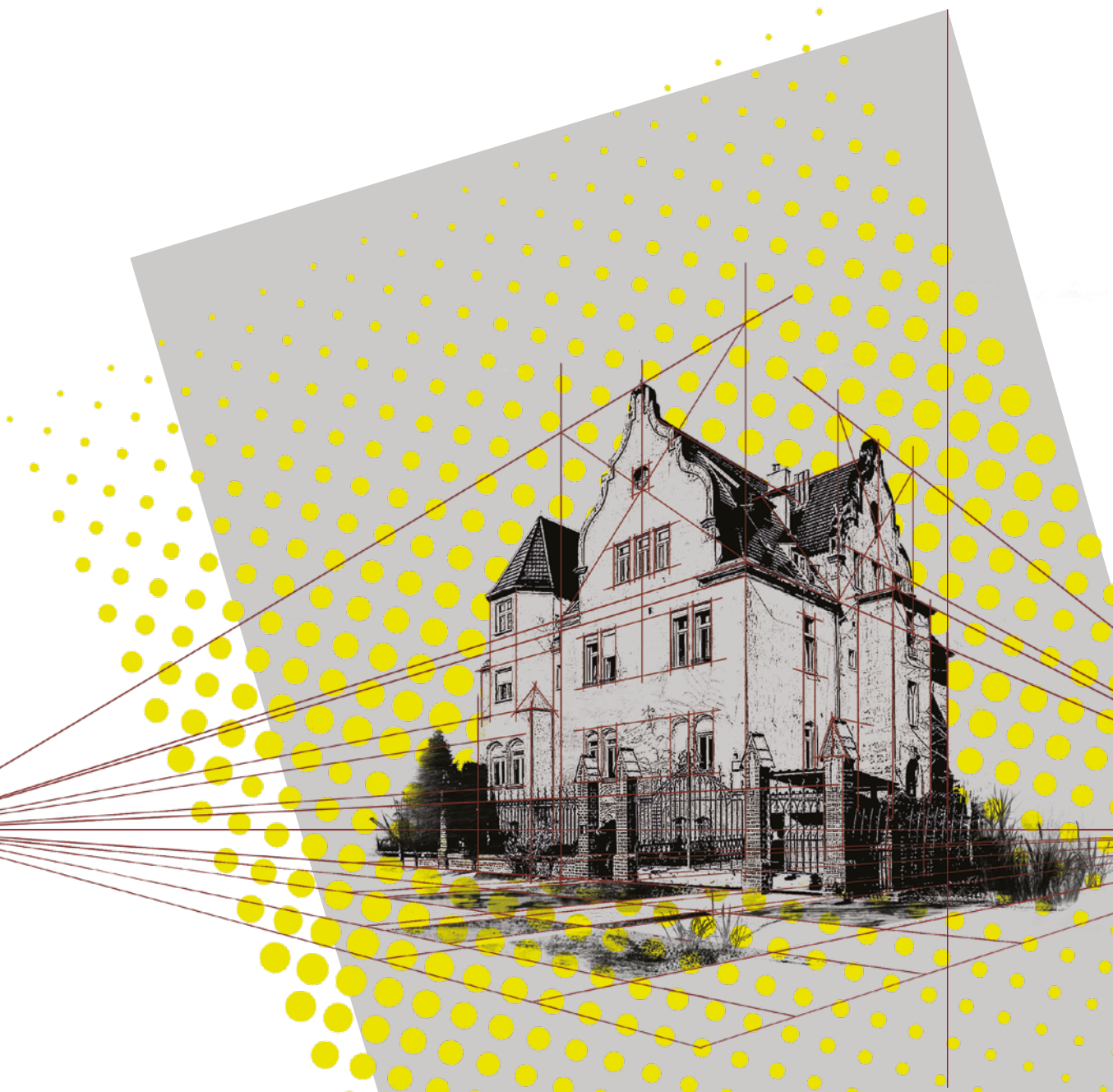
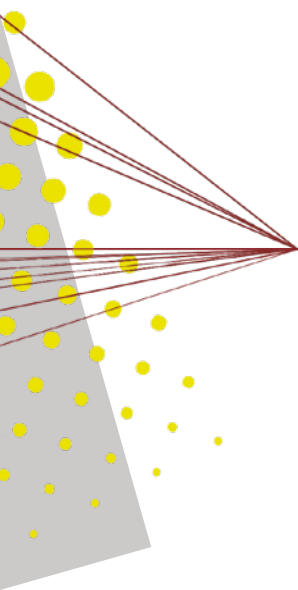

AGNIESZKA TOMASZEWICZ

WROCLAWSKIE
WILLE

I OSIEDLA WILLOWE
DOBY HISTORYZMU

Wrocławskie wille
i osiedla willowe doby historyzmu

Agnieszka Tomaszewicz

Wrocławskie wille
i osiedla willowe doby historyzmu

Oficina Wydawnicza
Politechniki Wrocławskiej
Wrocław 2019

Badania wykonano w ramach grantu
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego
(nr N N527 436536)

Publikacja sfinansowana ze środków
Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej

Recenzenci:
Janusz L. Dobesz
Krzysztof Stefański

Redakcja i korekta:
Marcin Grabski (mesem.pl)

Fotografie współczesne:
Stanisław Klimek

Komputerowe przygotowanie do druku:
Jarosław Połamarczuk, Via Nova

Projekt okładki:
Joanna Majczyk
Na okładce wykorzystano zdjęcie wykonane przez Stanisława Klimka

Wszelkie prawa zastrzeżone. Niniejsza książka, zarówno w całości,
jak i we fragmentach, nie może być reprodukowana elektronicznie,
fotograficznie i w inny sposób bez zgody wydawcy i właściciela praw autorskich.

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2019

© Copyright by Agnieszka Tomaszewicz, Wrocław 2019

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej
Wybrzeże Wyspiańskiego 27
50-370 Wrocław
<http://www.oficyna.pwr.edu.pl>
[e-mail:oficwyd@pwr.edu.pl](mailto:oficwyd@pwr.edu.pl)
zamawianie.ksiazek@pwr.edu.pl

ISBN 978-83-7493-057-4

Druk i oprawa:
beta-druk, www.betadruk.pl

Spis treści

1. Wstęp	7
Willa – próba zdefiniowania terminu	9
Stan badań i konstrukcja pracy	18
2. Osiedla willowe Wrocławia – powstanie i rozwój	27
Wrocław prawobrzeżny	27
Wrocław lewobrzeżny	50
3. Willa – przepisy budowlane (Wrocław)	87
4. Willa – rzuty, układ funkcjonalny wnętrza	91
5. Willa – elewacje, kompozycja i stylistyka	99
6. Willa i ogród	177
7. Zakończenie	183
Summary	191
Katalog willi	199
Bibliografia	495
Indeks osób	505

1. Wstęp

„Dziwisz się, dlaczego laurentyńska, czyli, kiedy tak wolisz, laurentska włość moja, tak bardzo mnie zachwyca. Przeszaniez się dziwić, skoro wdzięki mieszkania, miejsca dogodność i brzegów morskich poznasz rozległość”¹ – pisał Pliniusz Młodszy (61–113) w liście do Gallusa, malarsko i dość szczegółowo przedstawiając jedną z własnych willi, położoną w Laurentum nad brzegiem Morza Tyrreńskiego, w niedalekim sąsiedztwie Rzymu. W swoich listach ten polityk, poeta i mówca stworzył ponadczasową wizję ziemskiego Elizjum, wprowadził do późniejszego dyskursu o willach pojęcie *otium*, które wiązał z odpoczynkiem oraz z rozrywkami w otoczeniu natury i kojących widoków². Opis rajskiego mikrokosmosu Pliniusza Młodszeo inspirował zarówno poetów, jak i architektów, którzy nie tylko próbowali rekonstruować posiadłość w Laurentum³, ale także budowali własne postrzeganie willi im współczesnych na podstawie tekstów rzymskiego autora. Wśród twórców wspomnianych rekonstrukcji byli między innymi Andrea Palladio (1508–1580), Vincenzo Scamozzi (1548–1616) i Karl Friedrich Schinkel (1781–1841), który sformułował również pryncypia, jakimi należało kierować się w projektowaniu willi wzorowanych na dokonaniach starożytnych. Architekt zawarł swoje przemyślenia w liście do cesarzowej Aleksandry Fiodorownej, w którym opisał projekt willi – letniej rezydencji Romanowów w Oriandzie na Krymie⁴. Nawiązując do pism Pliniusza Młodszeo, Schinkel zwracał szczególną uwagę na ekspozycję budowli i roztaczające się z niej widoki, powiązanie rezydencji nie tylko z projektowanymi ogrodami, ale także z dalszym otoczeniem, wreszcie – program funkcjonalny i układ pomieszczeń dostosowany zarówno do potrzeb użytkowników, jak i do zmieniających się warunków naturalnych w ciągu dnia w różnych porach roku. Wymienione reguły, które – zdaniem wielu – powinny charakteryzować wille niezależnie od okresu historycznego, zostały nazwane przez Pierre’a de la Ruffinière du Preya „czterema kardynalnymi cechami willi” i zsyntetyzowane w hasłach: widzieć i być widzianym (*to see and to be seen*), przestrzeń do odpoczynku (*room to breathe*), otwartość i ruch/obieg (*openness and movement*), dom i ogród (*house and garden*)⁵.

Revolucja francuska i późniejszy przemysłowy przewrót w Europie przyczyniły się do transformacji willi, które stały się dostępne nie tylko stanom wyższym, ale także

¹ K. Pliniusz Gallowi pozdrowienie zasyła, [w:] K. Pliniusza Cecyliusza *Secunda Listy*. Biblioteka klasyków łacińskich na polski język przełożonych, wyd. E. hr. Raczyński, t. I, Wrocław 1837, s. 151, 153 (ks. II, list XVII).

² Na przykład w liście do Minucjusza Fundanusa – por. *ibidem*, s. 35 (ks. I, list IX).

³ O willach Pliniusza Młodszeo i ich późniejszych rekonstrukcjach – por. P. de la Ruffinière du Prey, *The Villas of Pliny from Antiquity to Posterity*, Chicago–London 1994. O wizji posiadłości w Laurentum Stanisława Kostki Potockiego – por. między innymi J. Miziołek, *Willa Laurentina. Arcydzieło epoki stanisławowskiej*, Warszawa 2007.

⁴ *Schreiben Schinkel's vom [...] 1838 an Ihre K.K. Majestät die Kaiserin Alexandra Feodorowna von Rußland, die Pläne zum Bau des Schlosses Orianda in der Krim betreffend*, [w:] A. von Wolzogen, *Aus Schinkel's Nachlaß. Reisetagebücher, Briefe und Aphorismen*, Bd. 3, Berlin 1863, s. 336–341.

⁵ P. de la Ruffinière du Prey, *The Villas...*, s. 11–39.

klasom średnim: kupcom i przemysłowcom, a w drugiej połowie XIX wieku – również inteligencji. Wraz z rozszerzeniem grupy użytkowników willi zaczęto upraszczać realizację jej „cech kardynalnych” – proces ten uległ szczególnemu nasileniu po rozpowszechnieniu zwyczaju sytuowania domów rodzinnych w obrębie osiedli, które projektowano w sąsiedztwie dużych miast. Wille zostały wówczas niemal „wyzolowane” z krajobrazu i zamknięte w granicach niewielkich posesji, a ich formy były kształtowane już nie tylko przez potrzeby i przekonania artystyczne inwestorów oraz architektów, ale także przez kodeksy przepisów budowlanych. Mimo niezmiennie indywidualnego podejścia do projektowania willi ograniczenia wpłynęły na pewną unifikację sposobu rozplanowania budowli, próbowano nawet poszukiwać form uniwersalnych, odpowiadających anonimowym użytkownikom. Dziewiętnastowieczna willa w mniejszym stopniu służyła „przyjemności i relaksowi właściciela”⁶, w większym zaś – stanowiła symbol statusu społecznego inwestora, spełniając postulat wygodnego, rodzinnego mieszkania w naturalnym, podmiejskim otoczeniu. Trwały pozostawał zatem związek willi z miastem, od czasów antycznych bowiem budowle te istniały nie po to – jak pisał James S. Ackerman – „żeby pełnić autonomiczne funkcje, [ale po to, żeby] zapewniać przeciwagę dla miejskich wartości i wygod”⁷. W dobie przemysłowej mieszkanie w osiedlach podmiejskich stanowiło pożądaną alternatywę dla życia w miastach, które postrzegano jako miejsca nieprzyjazne, niezdrowe i pozbawione zieleni. Ponadczasowa okazała się ideologia, która związała willę z utopią wergiliąńskiej Arkadii, chętnie utożsamianą w XIX wieku w niemieckim obszarze kulturowym z mieszczańskim ideałem życia rodzinnego, które zamknięto w zaciszu domowym po rozdzieleniu strefy publicznej (miejsce pracy) i prywatnej (mieszkanie) na początku epoki przemysłowej. Wille stały się symbolem emancypacji mieszczaństwa, zostały bowiem „zapożyczone” ze świata arystokracji, a ich dziewiętnastowieczna ewolucja ilustrowała wzrost znaczenia i zamożności nowej klasy średniej.

We Wrocławiu, mieście położonym w XIX wieku na południowo-wschodnich rubieżach Królestwa Prus (od 1871 roku Cesarstwa Niemieckiego), rozwój budownictwa willowego przebiegał w niejednostajnym tempie i był bardziej zależny od zmieniających się stosunków społecznych, politycznych i gospodarczych niż inne formy mieszkalnictwa. Niniejsza praca została poświęcona willom wzniesionym na obszarach, które znalazły się w granicach miasta przed wybuchem pierwszej wojny światowej. Ramy czasowe rozważań wytyczyły granice trwania tytułowego historyzmu⁸,

⁶ J.S. Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, London 1995, s. 9.

⁷ „[...] it [villa] exists not to fulfill autonomous functions but to provide a counterbalance to urban values and accommodations” (*ibidem*).

⁸ Pionierskie i nadal aktualne uwagi na temat historyzmu oraz prowadzenia badań nad dziewiętnastowieczną sztuką i architekturą sformułowała Zofia Ostrowska-Kęłbowska (*Historyzm w architekturze XIX wieku (próby wyjaśnienia)*, [w:] *Interpretacje dzieła sztuki. Studia i dyskusje*, Warszawa–Poznań 1976, s. 77–109). Wśród prekursorskich prac dotyczących architektury historyzmu należy wymienić też publikacje Piotra Krakowskiego (szczególnie: *Teoretyczne podstawy architektury wieku XIX*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” DXXV, Prace z Historii Sztuki, z. 15, Warszawa-Kraków 1979). Z nowszych pozycji por. Z. Tółłoczko, *„Sen architekta” czyli o historii i historyzmie architektury XIX i XX wieku. Studia i materiały*, Kraków 2015; K. Stefański, *Architektura XIX w. na ziemiach polskich*, Warszawa 2005.

którego początek przypadął na ostatnie lata XVIII stulecia, a symboliczny koniec wyznaczył w odniesieniu do niemieckiej architektury willowej 1905 rok⁹, kiedy opublikowano ostatnią część trzypięciotomowego dzieła Hermanna Muthesiusa (1861–1927), w którym architekt przedstawił angielski dom mieszkalny jako wzorzec *Landhausu* – nowego, zreformowanego domu rodzinnego, stojącego w opozycji do modelu dziewiętnastowiecznej willi¹⁰. W podobnym czasie także Hans Poelzig (1869–1936) opracował koncepcję *Landhausu*, którego prototyp został zaprezentowany na wrocławskiej Wystawie Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego (Ausstellung für Handwerk und Kunstgewerbe) jako dom wzorcowy¹¹.

Willa – próba zdefiniowania terminu

Pojęcie willi (łac. *villa*) zrodziło się w świecie antycznym z rzymskiego przywiązania do ziemi i stoickiego ideału życia w zgodzie z naturą. Na podstawie pism starożytnych i publikacji dokumentujących odkrycia archeologiczne w XIX wieku rekonstruowano dwa rodzaje willi: dom wiejski, stanowiący centrum gospodarstwa rolnego (*villa rustica*), i podmiejską rezydencję, w której nie prowadzono produkcji rolnej (*villa suburbana*). Stan wiedzy na temat *villa rustica* obowiązujący w pierwszej ćwierci XIX wieku podsumował John Claudius Loudon (1783–1843) w wydanej w 1825 roku Encyklopedii rolnictwa (*An encyclopaedia of agriculture*). Powołując się na rozprawę *O gospodarstwie rolnym* (*De agri cultura*) Katona Starszego (234–149 p.n.e.), podręcznik gospodarki rolnej (*Rerum rusticarum de agri cultura libri tres*) Warrona (116–27/26 p.n.e.), traktat o rolnictwie (*De re rustica*) napisany przez Columellę w I wieku n.e., a także księgi dotyczące agrotechniki zawarte w *Historii naturalnej* (*Naturalis historiae*) Pliniusza Starszego (23–79), Loudon przedstawił zasady konstruowania i elementy składowe rzymskiej farmy. „Willa jest podzielona na trzy części – pisał autor Encyklopedii rolnictwa – *urbana, rustica i fructaria*. Wszystkie ich szczegółowe [elementy], jak mówi Columella, powinny być odpowiednio rozmieszczone w odniesieniu do siebie nawzajem. [Willa] *urbana* zawierała mieszkanie gospodarza, [willa] *rustica* obejmowała kuchnię, domy zatrudnionych pracowników, stajnie, chlewy, budynki dla drobiu, stawy na wodę, gnojowniki [...]. W sąsiedztwie *villa rustica*, w rezydencjach bogatych Rzymian, były sytuowane ptaszarnie, pasieki, miejsce dla popielic, królikarnie dla zajęcy i królików, miejsce dla ślimaków

⁹ Wybrany okres można traktować za Wolfgangiem Götzem jako jeden z etapów historyzmu utażsamianego z niezależną od epoki postawą twórczą, która zakładała świadome podporządkowanie dzieła wzorcom historycznym – por. W. Götz, *Historismus. Ein Versuch zur Definition des Begriffes*, „Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft” 1970, Bd. 24, s. 211; *idem*, *Historismus – Phasen. Möglichkeiten und Motivationen*, „Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte” 1985, Bd. 38, s. 151.

¹⁰ H. Muthesius, *Das Englische Haus. Entwicklung, Bedingungen, Anlage, Aufbau, Einrichtung und Innenraum*, Bd. 1–3, Berlin 1904–1905.

¹¹ O wystawie i twórczości Hansa Poelziga wyczerpująco pisały Beate Störtkuhl (*Reforma i nowatorstwo. Budowle wystawowe Hansa Poelziga we Wrocławiu (1904) i Poznaniu (1911)*, [w:] *Hans Poelzig we Wrocławiu. Architektura i sztuka 1900–1916*, red. J. Ilkosz, B. Störtkuhl, Wrocław 2000, s. 329–365) i Maria Zwierz (*Tradycje wystawiennicze we Wrocławiu w latach 1818–1948*, Wrocław 2016, s. 107–150).

i duża zagroda albo park pięćdziesięcioakrowy lub większy do utrzymania żywych jeleni i dzikich zwierząt wziętych w czasie polowania. [*Villa*] *fructaria* zawierała piwnice na oliwę i wino, magazyny zboża, stodoły, spichlerze, składy, repozytoria korzeni i owoców”¹². Opisy willi w pismach rzymskich autorów nie ograniczały się jedynie do uwag na temat gospodarstwa rolnego, wspomniano też o przyjemnościach płynących z życia wiejskiego. Wyobrażenia o podmiejskich rezydencjach (*villa suburbana*) zamożnych Rzymian kształtowano w XIX wieku głównie na podstawie wykopalisk prowadzonych w Pompejach i Herkulanum, powoływano się także na sugestywne opisy posiadłości Pliniusza Młodsze zawarte w jego listach do przyjaciół. Przedstawiając swoją toskańską willę, Pliniusz Młodszy chwalił jej zdrowe położenie, łagodny klimat, atuty krajobrazu, a także swobodę i możliwość oderwania się od obowiązków dnia codziennego: „[...] nie jest mi tam toga potrzebna, nie ma żadnego natręta w bliskości – pisał w liście do konsula rzymskiego Domitjusza Apollinarisa – wszystko tam miłe i spokojne, co równie jak pogodność nieba i czystość powietrza przyczynia się do zdrowia tej okolicy. Tam na umyśle, tam na ciele najzdrowiej się czuję. Gdyż naukami umysł, ciało polowaniem pokrzepiam”¹³. W podmiejskiej willi polityk doświadczał wspomnianego już *otium*, które przeciwstawiał *negotium* – aktywnemu i pośpiesznemu życiu w mieście. Jako kulminację rozwoju willi antycznej postrzegano w XIX wieku pozostałości posiadłości cesarza Hadriana w Tivoli, opisywane już w XV wieku i regularnie eksplorowane od połowy XVI stulecia.

Wraz z upadkiem imperium rzymskiego zamarła kultura willowa, którą wskrzeszono następnie w okresie renesansu. Pozbawieni wzorców architekci, projektując wille, szukali inspiracji w starożytnych pismach i – jak zauważył Ackerman – w formach „śródziemnomorskich budynków wiejskich”¹⁴. We wczesnym renesansie budowle, które można nazwać willami, powstawały również w wyniku przekształceń feudalnych warowni. Wśród najbardziej znanych założeń tego typu znalazły się piętnastowieczne posiadłości Medyceuszy – Villa del Trebbio i Villa di Cafaggiolo. Przebudowa obu domów została zaprojektowana przez Michelozza Michelozziego (1396–1472), o czym przypomniał w *Żywotach najślawniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów* Giorgio Vasari (1511–1574), opisując przy okazji jedną z budowli: „Kosma Medyceusz wybudował [...], za radą i zgodnie z projektem Michelozza, pałac w Cafaggiolo w Mugello, nadając mu formę twierdzy otoczonej fosą; założył też gospodarstwa rolne, drogi, ogrody, fontanny z okalającymi je gajami, miejsca

¹² „The villa is divided into three parts, the *urbana*, the *rustica*, and the *fructuaria*; all the particulars of these, Columella says, ought to be properly placed with respect to each other. The *urbana* contained the apartments of the landlord; the *rustica* contained the kitchen, the houses of the labouring servants, the stables, piggeries, and poultry houses, ponds for water, dunghills [...]. Adjoining the villa rustica, in the residence of opulent Romans, was placed the aviary, apiary, a place for dormice, a warren for hares and rabbits, a place for snails, and a large enclosure or park of fifty acres or more for retaining live deer and wild beasts taken in the chase. The *fructuaria* contained the oil and wine cellars, the places for the oil and wine presses, the corn-yards, barns, granaries, store-houses, repositories for roots and fruits” (J.C. Loudon, *An encyclopaedia of agriculture [...]*, London 1825, Part I, Book I, Chap. II, Section 81, s. 18).

¹³ K. Pliniusz Apollinorowi pozdrowienie zasyla, [w:] K. Pliniusza..., t. II, s. 41 (ks. V, list VI).

¹⁴ J.S. Ackerman, *The Villa...*, s. 61.

do polowań na ptaki i inne atrybuty willi, wszystkie wspaniałe”¹⁵. W cytowanym fragmencie biografii Michelozziego Vasari zwrócił uwagę na dualizm funkcji budowli, która z jednej strony służyła celem obronnym, z drugiej zaś – była użytkowana jako dom letni otoczony ogrodami i terenami łowieckimi. Najwcześniejsze siedziby Medyceuszy łączyła zatem z antycznymi willami idea *otium*, w oczywisty sposób niezwiązana z formami, które nadawano budowlom. Sieć powiązań między najstarszymi willami renesansowymi i ich starożytnymi antenatkami została wzmocniona przez Michelozziego w projekcie przebudowy kolejnej posiadłości Medyceuszy – rezydencji w Fiesole. Budynek, kupiony przez Kosmę Medyceusza i jego syna Jana w połowie XV wieku, zajmował plateau stromego wzgórza, co skłoniło architekta do wkomponowania nowej, dwukondygnacyjnej części domu w zbocze wzniesienia. Zgodnie z przekazem Vasariego na niższym poziomie budowli urządzono stajnie i inne pomieszczenia gospodarcze, na wyższym zaś – pokoje recepcyjne i mieszkalne oraz biblioteki i sale muzyczne¹⁶. Siedziba Medyceuszy otoczona kilkupoziomowymi ogrodami nie była częścią gospodarstwa rolnego, stanowiła miejsce kontemplacji, studiów i intelektualnych dysput. Nowatorstwo koncepcji Michelozziego polegało na stworzeniu modelu niewielkiej kubicznej willi, zamkniętej w obrysie prostokąta, z arkadowymi loggiami, które otwarto w kierunkach atrakcyjnych widokowo. Wykorzystanie w projekcie walorów usytuowania domu świadczyło o odradzaniu się wśród inwestorów zainteresowania estetyką naturalnego krajobrazu. Jak zauważył Ackerman, willa w Fiesole była „abstrakcyjną, purystyczną strukturą zaprojektowaną dzięki swojej geometrii, oświetleniu, kremowemu kolorowi [...] i gładkiej fakturze [w taki sposób], żeby kontrastowała raczej ze swoim naturalnym otoczeniem, niż się w niego wtapiała”¹⁷. Dzieło Michelozziego, postrzegane jako znak w przestrzeni, stało się wzorem dla jednej z najbardziej znanych posiadłości Medyceuszy – willi w Poggio a Caiano. Budowla została zaprojektowana przez Giuliana da Sangallo (1445–1516) na zlecenie i przy współpracy Wawrzyńca Wspaniałego najprawdopodobniej w latach osiemdziesiątych XV wieku. Podobnie jak willa w Fiesole, dom w Poggio a Caiano otrzymał kubiczną bryłę i elewacje pokryte gładkimi, jasnymi tynkami, został też niemal wyizolowany z otoczenia w wyniku wyniesienia go nad poziom terenu na kondygnacji przyziemia, którą osłonięto ze wszystkich stron ciągami arkad dźwigającymi obszerny taras. Wspomniana najniższa kondygnacja – *basis villae* służące ekspozycji głównej części budynku – była archetypem cokołu willi dziewiętnastowiecznej. Uważa się, że siedziba Medyceuszy była pierwszą realizacją domu mieszkalnego,

---

¹⁵ „[...] Cosimo de' Medici also built, with the advice and design of Michelozzo, the Palace of Cafaggiuolo in Mugello, giving it the form of fortress with ditches round it; and he laid out farms, roads, gardens, fountains with groves round them, fowling-places, and other appurtenances of a villa, all very splendid [...]” (G. Vasari, *Lives of the most eminent painters, sculptors and architects*, Vol. II: *Berna to Michelozzo Michelozzi*, London 1912, s. 267).

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ „The Fiesole villa is an abstract, purist structure designed, by virtue of its geometry and light, creamy color [...] and smooth texture, to stand off from rather than to merge into its natural environment” (J.S. Ackerman, *The Villa...*, s. 74).

w której zastosowano portyk o formach zaczerpniętych z antycznej architektury sakralnej¹⁸. Kolejną innowacją dotyczyła sposobu rozwiązania rzutów budynku – symetrycznych, z osiowo zaprojektowanym układem wewnątrz o ściśle określonych proporcjach i ze środkową salą, której wysokość obejmowała dwie kondygnacje. Symetria w rozplanowaniu budowli oraz portyk przypominający front rzymskiej świątyni stały się atrybutami willi palladiańskich, których znaczenie dla rozwoju osiemnastowiecznej architektury willowej jest trudne do przecenienia. Palladio definiował willę z perspektywy ideowej – jako miejsce, które pozwalało wysoko urodzonym spędzać czas „na doglądaniu i upiększaniu swoich posiadłości, na powiększaniu plonów przez umiejętność i sztukę uprawy roli, gdzie również wskutek życia w ruchu, przy częstej na wsi sposobności do chodzenia pieszo lub do jazdy konnej łatwiej można zachować zdrowie i siły, gdzie wreszcie zmęczony miejskim rozgwarem umysł może wypocząć i zaznać ukojenia oraz zająć się spokojnie studiami i rozmyślaniami”¹⁹. Warto przy tym zaznaczyć, że w okresie renesansu słowo *villa* było używane w odniesieniu do całej posiadłości wiejskiej, właściwa rezydencja była nazywana: *casa di villa*²⁰. Palladio uważał, że podstawowym kryterium, jakim należało posługiwać się w projektowaniu domów mieszkalnych, była wygoda, którą artysta identyfikował z dostosowaniem programu funkcjonalnego do potrzeb inwestora i proporcjonalnym układzie poszczególnych członów budynków, zgodnym z naukami Witruwiusza²¹. Najbardziej znanym przykładem zastosowania w praktyce wspomnianych założeń był projekt Villi Rotonda opracowany przez Palladio w latach sześćdziesiątych XVI wieku na zlecenie Paola Almerico, emerytowanego urzędnika dworu papieskiego. Ściśle symetryczna, sześcienna budowla ustawiona na wysokim cokole, z czterema identycznymi sześciokolumnowymi portykami i kopułą wieńczącą okrągłą salę centralną, została nazwana przez Ackermana „modelowym przykładem najwyższego wyrafinowania”²². Obok domów o kubicznych bryłach i mocno zgeometryzowanych formach w okresie renesansu wznoszono też wille rozplanowane w nawiązaniu do antycznych rezydencji znanych z pism Pliniusza Młodszego, które szczególnie chętnie sytuowano na obrzeżach Rzymu (między innymi Villa Madama i Villa Giulia). Niezależnie jednak od przyjętej struktury budowli w projektach piętnasto- i szesnastowiecznych willi wzmocniono związek domu mieszkalnego i ogrodu, który postrzegano jako łącznik między architekturą i naturą.

W dziewiętnastowiecznym niemieckim piśmiennictwie dotyczącym historii budownictwa wiele miejsca poświęcono willom renesansowym, co wpłynęło pośrednio na sposób rozumienia pojęcia willi. W opracowaniu Jacoba Burckhardta (1818–1897) i Wilhelma Lübkego (1826–1893) *Geschichte der neueren Baukunst*, wydanym w 1867 roku, wprowadzono podział na wille stanowiące w renesansie „właściwy dom wiejski do dłuższego pobytu i gospodarowania” oraz wille podmiejskie – domy budowane dla przyjemności inwestora (*Lusthaus*) „przed miastem albo

¹⁸ P. Murray, *Architektura włoskiego renesansu*, przeł. R. Depta, Wrocław 1999, s. 230.

¹⁹ A. Palladio, *Cztery księgi o architekturze*, przeł. M. Rzepińska, Warszawa 1955, s. 117.

²⁰ J.S. Ackerman, *The Villa...*, s. 89.

²¹ A. Palladio, *Cztery księgi...*, s. 75.

²² J.S. Ackerman, *The Villa...*, s. 106.

na przedmieściach, do krótkotrwałego pobytu, choć zwykle dostosowane także do nocowania”²³. Zwrócono przy tym uwagę, że „wille podmiejskie jako budowle w istocie [urzeczywistniające] fantazje przybierają najróżniejsze formy”²⁴, wyróżniono następnie wille wczesnorenansowe (głównie z okolic Florencji i Rzymu) oraz późnorenansowe, szesnastowieczne, które „będą obiektem największego i najszlachetniejszego artystycznego wysiłku”²⁵. Warto przy tym zaznaczyć, że poza spektakularnymi realizacjami, takimi jak Villa Madama, dzieła Vignoli czy Palladia, zaprezentowano kilka przykładów małych domów wiejskich z okolic Florencji, które za sprawą Schinkla wywarły znaczny wpływ na sposób kształtowania willi w XIX stuleciu.

Już w latach czterdziestych XIX wieku w słowniku encyklopedycznym zredagowanym przez Heinricha Pierera obok znanego znaczenia słowa „willa”, rozumianego jako centrum antycznego gospodarstwa rolnego, wprowadzono też nowe, zgodnie z którym willą można było nazwać: „dom wiejski [...] wzniesiony w ogrodzie w wytwornym stylu dla wygody i ozdoby”²⁶. Wspomniano przy tym, że bardzo dużo tego typu domów buduje się na obrzeżach Rzymu, wymieniając dla przykładu wille: Albani, Aldobrandini, Borgese i Giustiniani. „Także w innych miastach, również Północy – pisano – stają się te budynki znowu bardzo popularne, jednak częściowo pod innymi nazwami, jak kasino”²⁷.

Pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku, przy okazji dyskusji toczonych w prasie na temat rozwoju niemieckich miast, próbowano definiować pojęcie willi w ujęciu współczesnym. Filozof i krytyk sztuki Max Schasler (1819–1903) w publikacji *Villa oder Miethskaserne?* z 1867 roku uznał, że wille charakteryzują: liczba kondygnacji, „niezależność układu budowli” („Selbstständigkeit der Bauanlage”) i otoczenie krajobrazowe²⁸. Schasler dowodził, że willa jako dom jednorodzinny może liczyć jedną lub dwie kondygnacje, przy czym jedna z nich – *Belle Etage* – powinna zostać wyróżniona oprawą architektoniczną. Pod pojęciem niezależności układu budowli autor publikacji rozumiał otwarty sposób sytuowania budynków. Zachęcał przy tym do grupowania willi po dwie w warunkach miejskich – oba domy powinny stanowić wówczas „architektoniczną jedność”, a ich ogrody należało

---

²³ „[Frühe werden unterschieden] das eigentliche Landhaus zum längern Aufenthalt und zur Oekonomie – und die Villa suburbana, das Lusthaus vor der Stadt oder in der Vorstadt, zu flüchtigerem Aufenthalt, doch in der Regel noch zum Uebernachten eingerichtet” (J. Burckhardt, W. Lübke, *Geschichte der neueren Baukunst*, Stuttgart 1867, s. 190).

²⁴ „[Im Ganzen wird besonders] die Villa suburbana als wesentlicher Phantasiebau die verschiedensten Formen annehmen” (*ibidem*, s. 192).

²⁵ „[Im XVI. Jahrhundert wird vorzüglich die Villa suburbana] die Gegenstand der grössten und edelsten künstlerischen Anstrengung” (*ibidem*, s. 195).

²⁶ „Landhaus, welches in einem Garten zur Bequemlichkeit u. zur Verschönerung in einem zierl. Style aufgeführt wird” (*Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit oder neuestes encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*, hrsg. H.A. Pierer, Bd. 33, Altenburg 1846, s. 97).

²⁷ „Auch in and. Städten, auch des Nordens, sind solche B-n neuerdings sehr gewönlich geworden, doch theils unt. and. Namen, wie Casine” (*ibidem*).

²⁸ M. Schasler, *Villa oder Miethskaserne? Eine Studie über die naturgemäßen Bedingungen für die architektonische Erweiterung der Großstädte*, „Die Dioskuren. Deutsche Kunst-Zeitung”, Nr 45, 8 grudnia 1867 roku, s. 358.

łączyć w celu „praktycznego wykorzystania przestrzeni”. Otoczenie krajobrazowe willi to – w rozumieniu Schaslera – ogród, dochodzący do budynku co najmniej z trzech stron, zapewniający wewnątrz dostęp „powietrza i światła”²⁹. W opublikowanej w 1871 roku książce *Die Kunst im Hause* Jakob von Falke (1825–1897) uznał willę za „bezpośrednią następczynię średniowiecznego zamku”, nie ze względu na formę czy funkcję, ale z powodu „odosobnionego położenia”, dzięki któremu „powinna pozostawać w harmonii z malowniczym charakterem otaczającej natury”³⁰. O współzależności architektury willi i naturalnego otoczenia pisał już w listach Pliniusz Młodszy, a część osiemnastowiecznych architektów postrzegala willę jako element zdobiący krajobraz – jak to ujął angielski klasycysta Roger North (1651–1734): „willa to poniekąd domek ogrodowy do odpoczynku, zabawy i snu”³¹. Wiek później willa stanowiła synonim nie tylko podmiejskiego domu, ale także sposobu mieszkania w powiązaniu z naturą, nawet jeśli sprowadzano ją do formy niewielkiego ogrodu przydomowego.

W dziewiętnastowiecznych słownikach i leksykonach, wyjaśniając znaczenie pojęcia „willa”, wspomniano czasami o aspekcie przyjemności, który – zdaniem Ackermana – „wyznacza najbardziej podstawową różnicę między rezydencją willową a domem wiejskim”³². W wydanym w 1877 roku *Illustriertes Bau-Lexikon* wymieniono francuski odpowiednik terminu „willa” – *maison de campagne* i dwa niemieckie – *Landhaus* (dom wiejski) oraz *Lustschloß* (od francuskiego *maison de plaisance*), zaznaczono przy tym, że „obecnie nazywa się willą, całkowicie nieuzasadnienie, także miejskie, a szczególnie podmiejskie domy mieszkalne, jeśli są wolno stojące i urządzono w nich jedynie od jednego do trzech mieszkań rodzinnych”³³. W słowniku encyklopedycznym Meyera (*Meyers Konversations-Lexikon*) z 1878 roku również pisano o niewłaściwym stosowaniu pojęcia willi w stosunku do „miejskich, zwłaszcza zaś podmiejskich budowli mieszkalnych, które są wolno stojące, otoczone ogrodem, przeznaczone dla jednej lub kilku rodzin i zaopatrzone zazwyczaj w kilka charakterystycznych dla domów wiejskich dobudówek, takich jak: werandy, duże balkony, wieże widokowe i tym podobne”³⁴. Z kolei w podręczniku Ludwiga Klasena, zawierającym przykłady rzutów domów mieszkalnych i handlowych – *Grundriss-Vorbilder von Wohn- und Geschäftshäusern*, który wydano w 1884 roku, można przeczytać, że słowem „»willa« chętnie określa się każdy wolno stojący dom

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ „[...] die Villa als directe Nachfolgerin der mittelalterlichen Burg erschien [...], weil sie, isolirt gelegen, mit dem pittoresken Charakter der umgebenden Natur in Einklang gebracht werden sollte” (J. von Falke, *Die Kunst im Hause. Geschichtliche und Kritisch-ästhetische Studien über die Decoration und Ausstattung der Wohnung*, Wien 1871, s. 97).

³¹ „A villa is a quasy a lodge, for the sake of garden, to retire, to enjoy and sleep” (*Of Building. Roger North's Writings on Architecture*, eds. H. Colvin, J. Newman, Oxford 1981, s. 62).

³² „[...] the pleasure factor is what essentially distinguishes the villa residence from the farmhouse” (J.S. Ackerman, *The Villa...*, s. 9).

³³ „Neuerdings nennt man Villa in ganz ungerechtfertigter Weise auch städtische Wohnhäuser, bes. Vorstadthäuser wenn sie freistehen und nur 1–3 Familienwohnungen eingerichtet sind” (O. Mothes, *Villa*, [w:] *Illustriertes Bau-Lexikon*, Bd. IV, Leipzig 1877, s. 320).

³⁴ *Meyers Konversations-Lexikon*, Bd. 15, Leipzig 1878, s. 485.

wiejski, który służy letnim pobytom rodzinie miejskiej. W dzisiejszych czasach używa się tego określenia także do takich domów mieszkalnych, które nie są wolno stojące, ale zostały przeznaczone dla jednej tylko rodziny”³⁵.

W kolejnych latach definicja willi uległa stopniowej liberalizacji – w czwartym wydaniu leksykonu Meyera, który opublikowano w latach 1885–1892, zauważono, że „w XIX wieku budownictwo willowe tak się rozprzestrzeniło, że przedmieścia wszystkich dużych miast składają się prawie wyłącznie z willi [...]. Zabudowa willowa stała się dzięki temu szczególną gałęzią nowoczesnej sztuki budowlanej”³⁶. Mimo stale wzrastającej dostępności willi i zmieniającego się w XIX wieku profilu inwestora autor hasła nazwał „klasycznymi” przykładami willi letnie siedziby królów, książąt i arystokracji, wymieniając: Charlottenhof w Poczdamie, zaprojektowany przez Karla Friedricha Schinkla dla Fryderyka Wilhelma, willę Berg pod Stuttgartem, wzniesioną przez Christiana Friedricha von Leinsa na zlecenie Karola I Wirtemberskiego, osiemnastowieczną willę Carlottę nad jeziorem Como, należącą do książąt Sachsen-Meiningen, oraz willę będącą własnością znanego arystokratycznego rodu genueńczyków – Pallavicini-Durazzo. Dopiero w piątej edycji leksykonu Meyera z lat 1895–1897 obok poczdamskiego Charlottenhofu i letniej siedziby króla Wirtembergii do wzorcowych niemieckich willi zaliczono dom zaprojektowany dla mieszczańskiego inwestora – willę Rosa wybudowaną na obrzeżach Drezna przez Gottfrieda Sempera (1803–1879) dla bankiera Martina Wilhelma Oppenheima. Nazwanie willą domu jednorodzinnego miało znaczenie nobilitujące – w kolonii Quistorpa w podwrocławskim Borku wszystkie domy wzniesione z inicjatywy inwestora lub powiązanych z nim budowniczych określano mianem willi, niezależnie od ich wielkości, programu funkcjonalnego czy stylistyki i bogactwa wystroju dekoracji.

Przytoczone cytaty ukazują trudności, z jakimi borykali się dziewiętnastowieczni badacze i autorzy publikacji, którzy próbowali definiować pojęcie współczesnych im willi. W literaturze i czasopismach branżowych, a także w opisach projektów architektonicznych stosowano zamiennie określenia: „willa” i „dom wiejski” (*Landhaus*) czy po prostu – „dom mieszkalny” (*Wohnhaus*). Co więcej, te same budowle nazywano raz willami, innym razem domami wiejskimi, sami architekci używali pojęcia willi w odniesieniu do różnych rodzajów budowli. Carl Schmidt (1836–1888), jeden z najbardziej uznanych wrocławskich twórców, nazywał willami domy przeznaczone dla jednej rodziny, wznoszone w zabudowie zarówno otwartej, jak i ciągłej, zwartej. Schmidt identyfikował zapewne pojęcie willi z ideą komfortowego mieszkania.

Z kolei w publikacji berlińskiego Związku Architektów (Architektenverein) z 1896 roku, zatytułowanej *Berlin und seine Bauten*, w której przedstawiono między

---

³⁵ „Man bezeichnet auch wohl jedes freistehende Landhaus, welches einer städtischen Familie zum Sommeraufenthalte dient, mit »Villa«. Auch gebraucht man diese Bezeichnung in neuester Zeit selbst für solche Wohnhäuser, die nicht einmal freistehen, jedoch für nur eine Familie bestimmt sind” (L. Klasen, *Grundriss-Vorbilder von Wohn- und Geschäftshäusern*, Leipzig 1884, s. 10).

³⁶ „Im 19. Jahrh. hat der Villenbau eine solche Ausdehnung genommen, daß die Vorstädte aller großen Städte fast ausschließlich aus Villen bestehen [...]. Der Villenbau ist dadurch zu einem besondern Zweig der modernen Baukunst geworden” (*Meyers Konversations-Lexikon*, Bd. 16, Leipzig 1890, s. 206).

innymi zabudowę mieszkaniową stolicy Cesarstwa Niemieckiego, miejskie wolno stojące domy jednorodzinne nazwano willami³⁷, a *Landbausami* – wszystkie budynki jednorodzinne położone na terenach podmiejskich, zaznaczając przy tym, że „pod pojęciem *Landhausu* będą rozumiane jedynie domy jednorodzinne w otoczeniu krajobrazowym”³⁸. Wspomniano również o historycznych pierwowzorach *Landhausów* – podmiejskich letnich domach ogrodowych, które jednak w czasach współczesnych autorowi opracowania stanowiły „mniejszość, a tylko kilka z nich zostało tak ukształtowanych i urządzonych, że nie mogłyby być zamieszkałe także zimą”³⁹. Postawiono przy tym ryzykowną tezę, że w „większości *Landhausów* wysuwa się na pierwszy plan wzgląd na potrzeby mieszkaniowe rodziny, podczas gdy przydatność domu do celów reprezentacyjnych stoi w drugim rzędzie lub pozostaje zupełnie pominięta”⁴⁰. Za najważniejszą cechę tego typu zabudowy uznano „bezpośrednie połączenie domu z przynależnym mu ogrodem”.

Warto na koniec przytoczyć dość bezkompromisowe objaśnienie pojęcia willi, podane przez Hermanna Muthesiusa w 1904 roku. Twórca koncepcji „nowoczesnego *Landhausu*”, przeciwstawionej idei dziewiętnastowiecznej willi, zauważył w najbardziej znanym dziele *Das englische Haus*, że w Anglii „pojęcie [willi] jest dziś używane tylko do opisu kategorii nędznego, tandetnie wykonanego, spekulacyjnego budownictwa mieszkaniowego, które zaspokaja potrzeby nieświadomego ludu, i naprawdę w codziennym języku wyrażenie ma komiczny i pogardliwy wydźwięk”⁴¹. W publikacjach propagujących „nowy dom” Muthesius zwracał uwagę na wady willi, do których zaliczył: usytuowanie domów przy ulicy, w odległości „urzędowej szerokości ogródka frontowego”, brak dostosowania układu wnętrza do stron świata, umieszczenie kuchni i pomieszczeń gospodarczych w suterenie, a sypialni na piętrze, brak bezpośredniego powiązania domu z ogrodem⁴². Po wypromowaniu przez architekta idei *Landhausu* słowo „willa” niemal przestało być używane do określenia domu jednorodzinnego, niezależnie od tego, czy został on dostosowany do nowej koncepcji, czy też odpowiadał wzorcom dziewiętnastowiecznym.

W niemieckich opracowaniach wydawanych drukiem po 1945 roku przedstawiano początkowo jedynie wille wyróżniające się pod względem skali, programu funkcjonalnego lub walorów estetycznych. W 1962 roku Dieter Partzsch, opisując etapy rozwoju berlińskiej dzielnicy willowej Dahlem, zdefiniował willę jako wolno

³⁷ *Berlin und seine Bauten*, Bd. 3: *Der Hochbau*, T. 3: *Privatbauten*, Berlin 1896, s. 137.

³⁸ „Unter der Bezeichnung Landhaus wird hierbei lediglich das Einzelwohnhaus in ländlicher Umgebung verstanden” (*ibidem*, s. 151).

³⁹ „[...] bildet diese (Sommeraufenthalt bestimmte Gebäude) unter der Gesamtzahl doch nur eine Minderheit und nur wenige von ihnen sind so angelegt und eingerichtet, daß sie nicht auch im Winter bewohnt werden könnten” (*ibidem*).

⁴⁰ „[...] bei der Mehrzahl von ihnen (Einzelwohnhäuser) [...] die Rücksicht auf das Wohnbedürfnis der Familie in den Vordergrund tritt, während die Eignung des Hauses für den Zweck festlicher Repräsentation in zweiter Linie steht oder ganz unbeachtet bleibt” (*ibidem*).

⁴¹ „[...] today the term is used only to describe the class of poor, jerry-built speculative housing that is provided for an ignorant public and, indeed, in everyday parlance the term possesses comic and contemptuous overtones” (H. Muthesius, *The English House*, Vol. 1: *Development*, London 2007, s. 111, 112).

⁴² *Idem*, *Das moderne Landhaus und seine innere Ausstattung*, München 1905, s. XII.

stojący dom jednorodzinny z ogrodem i reprezentacyjną fasadą od strony ulicy⁴³. Dittmar Machule i Lutz Seiberlich, autorzy jednej z pierwszych powojennych publikacji na temat zagospodarowania podberlińskich przedmieść, uznali, że wyróżnikiem willi była zasada kształtowania elewacji ze wszystkich stron budynku, a także „wzmocnienie pańskiego wyrazu budowli” za pomocą sutereny, na której ustawiano podstawową część willi⁴⁴. Dziewiętnastowieczną willę chętnie utożsamiano z „domem pańskim” (*Herrenbaus*), rozumianym jako „wystawny dom mieszkalny [...], reprezentacyjny, o pałacowym charakterze”⁴⁵. Znak równości między willami i pałacami postawił Günter Grundmann w publikacji z 1965 roku dotyczącej siedzib śląskich przemysłowców, upatrując równocześnie przyczyn powstania obu form budowli w osiemnastowiecznym rozdzieleniu miejsca pracy i mieszkania⁴⁶. W wielu późniejszych pracach kryteria socjologiczne stały się podstawą definiowania pojęcia willi. W książce Bentmanna i Müllera można przeczytać o „dyrektorskich willach”, uosabiających wartości patriarchalne i „roszczących sobie prawo do dominacji, [która] wyrażała się w monumentalnych układach i dekoracyjnym użyciu form fortyfikacji jako ornamentów pozbawionych znaczenia”⁴⁷. Z kolei w publikacji Andreasa Leya dziewiętnastowieczna willa to „wyeksponowany, względnie wolno stojący, odpowiednio duży, reprezentacyjny, jednorodzinny pański dom mieszkalny z parkiem lub ogrodem, któremu nie może brakować pewnego teatralnego wyrazu”⁴⁸. Barbara Endle von Germersheim z grupy willi wznoszonych w drugiej połowie XIX wieku wyodrębniła wille przedsiębiorców (*Unternehmervillen*), definiując je jako „niezależny rodzaj budynku, który stawia sobie za cel udokumentowanie siły finansowej, pozycji społecznej i stopnia feudalizacji jego inwestora”⁴⁹. Wolfgang Brönnner postrzegał dziewiętnastowieczne wille jako „domy w krajobrazie” typologicznie związane zarówno z antyczną *villa suburbana*, jak i z szesnastowiecznymi willami weneccjan oraz kontynuującymi tę tradycję wiejskimi siedzibami angielskiej arystokracji z XVII i XVIII wieku⁵⁰. Wielu autorów próbowało definio-

⁴³ D. Partzsch, *Die Entwicklung des Berliner Ortsteiles Dablen von einem agraren zu einem städtischen Landschaftsteil*, „Raumforschung und Raumordnung” 1962, Bd. 20, H. 4, s. 217.

⁴⁴ D. Machule, L. Seiberlich, *Die Berliner Villenvororte*, [w:] *Berlin und seine Bauten*, T. IV: *Wohnungsbau*, Bd. A: *Die Voraussetzungen. Die Entwicklung der Wohngebiete*, Berlin 1970, s. 93.

⁴⁵ H. Behrens, *Die Profanbauten von Christoph Hehl. Eine Studie zur Architektur der Hannoverschen Schule*, Kiel 1978, s. 28.

⁴⁶ G. Grundmann, *Schlösser und Villen des 19. Jahrhunderts von Unternehmern in Schlesien*, „Tradition. Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie” 1965, Bd. 10, H. 4, s. 149.

⁴⁷ „The claim to domination of the »directors' villas« manifested itself in monumental arrangements and in the decorative use of forms of fortification as ornaments devoid of meaning” (R. Bentmann, M. Müller, *The Villa as Hegemonic Architecture*, London 1992, s. 117).

⁴⁸ „[...] zeigt sich die Villa als exponiert bzw. einzeln stehendes, angemessen großes, repräsentatives, herrschaftliches Wohnhaus einer Familie mit Park oder Garten, dem eine gewisse theatralische Erscheinung nicht fehlen darf” (A. Ley, *Die Villa als Burg*, München 1981, s. 26).

⁴⁹ „Die Unternehmervilla der Kaiserzeit präsentierte sich als eigenständiger Bautypus, der auf die Dokumentation der Finanzkraft, des sozialen Ranges und des Grades der Feudalisierung seines Bauherrn zielte” (B. Edle von Germersheim, *Unternehmervillen der Kaiserzeit (1871–1914). Zitate traditioneller Architektur durch Träger des industriellen Fortschritts*. „Beiträge zur Kunstwissenschaft”, Bd. 25, München 1988, s. 53, 54).

⁵⁰ W. Brönnner, *Die bürgerliche Villa in Deutschland 1830–1890*, Worms 1994, s. 67, 68 i n.

wać pojęcie willi w odniesieniu do *Landbaus*, rozumianego jako dom wiejski albo budynek mieszkalny wzniesiony zgodnie z zasadami sformułowanymi przez Hermanna Muthesiusa. W książce dotyczącej budownictwa mieszkaniowego Poczdamu Friedrich Mielke nazwał *Landbausern* wille usytuowane na przedmieściach, charakteryzujące się asymetrycznym rzutem⁵¹. Adelheid von Saldern uznała, że „willa łączy dom wiejski z reprezentacyjnym domem miejskim”⁵². We współczesnej literaturze pojęcie *Landbaus* trwale powiązał z Muthesiusem Julius Posener, przedstawiając w 1979 roku sylwetkę architekta i jego najważniejsze berlińskie realizacje⁵³.

Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto bardzo ogólną definicję dziewiętnastowiecznej willi – rozumianej jako dom jednorodzinny lub dwurodzinny, otoczony co najmniej z trzech stron ogrodem. Zdecydowano nie wprowadzać dodatkowych ograniczeń zaproponowanej formuły, uznano bowiem, że pojęcia: komfortu, dekoracyjności czy reprezentacyjności, którymi często uściśla się w literaturze definicję willi, nie mogą być traktowane jako kryteria badawcze, ponieważ nie są wskaźnikami obiektywnymi. Postrzeganie willi jako „domu w krajobrazie”, mimo że formalnie właściwe, jest jednak trudne wobec willi dziewiętnastowiecznych, które sytuowano głównie w obrębie osiedli projektowanych zazwyczaj na gruntach atrakcyjnych ze względów ekonomicznych, ale już niekoniecznie pejzażowych. Z kolei wyodrębnienie ze zbioru willi domów dyrektorskich, „pańskich” czy burżuazyjnych powoduje utratę z pola widzenia budynków mieszkalnych należących do ludzi, którzy nie zmieścili się w wyznaczonych grupach społecznych i zawodowych. Maksymalne uogólnienie definicji willi umożliwiłoby zarysowanie całościowej linii rozwojowej tego rodzaju budownictwa, które w XIX wieku weszło już w schyłkową fazę istnienia. Dla porządku należy dodać, że pojęcie *Landbaus* zastosowano do określenia domów budowanych po 1905 roku, w nawiązaniu do modelu opracowanego przez Hermanna Muthesiusa.

Stan badań i konstrukcja pracy

Początek systematycznych badań nad dziewiętnastowiecznymi willami przypadł w niemieckojęzycznym obszarze kulturowym na przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX stulecia. Prowadzono wówczas studia głównie w dwóch kierunkach, które można nazwać umownie „konserwatorskim” i „ideologicznym”. W publikacjach nurtu „konserwatorskiego” opisywano pojedyncze budowle o wysokich walorach artystycznych z myślą o objęciu ich ochroną prawną. Z kolei badacze nurtu „ideologicznego” widzieli w willach znak czasów, symbol dominacji kapitału, w skrajnych sytuacjach identyfikowali ten typ zabudowy z „negatywną utopią”, represją i „agresywnym barbarzyństwem”, który miał połączyć historyzm z „fał-

⁵¹ F. Mielke, *Das Bürgerhaus in Potsdam*, Tübingen 1972, Bd. 1, s. 225, 226.

⁵² „Die Villa kombinierte Landhaus und städtisches Repräsentationshaus” (A. von Saldern, *Im Hause, zu Hause*, [w:] *Geschichte des Wohnens*, Bd. 3: 1800–1918. *Das bürgerliche Zeitalter*, hrsg. J. Reulecke, Stuttgart 1997, s. 174).

⁵³ J. Posener, *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur. Das Zeitalter Wilhelms II.*, München 1979, s. 151 i n.

szywym archaizmem” w sztuce totalnego faszystowskiego systemu władzy”⁵⁴. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX stulecia na fali wzrastającego zainteresowania architekturą XIX wieku opublikowano wiele biografii artystów⁵⁵, a także pierwsze prace przekrojowe, w których przedstawiano w ujęciu całościowym zabudowę miast lub wybrane nurty stylistyczne. Wzorce dla późniejszych opracowań tego typu stworzyli Eva Börsch-Supan książką *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*⁵⁶ i Kurt Milde publikacją *Neorenaissance in der deutschen Architektur des 19. Jahrhunderts*⁵⁷. Börsch-Supan wyróżniła w grupie budynków willowych założenia poczdamskie i berlińskie, a w ich obrębie – styl miejski i wiejski, osobno autorka opisała też domy „szwajcarskie” i „wille z wieżą”. Z kolei Milde przedstawił recepcję różnych odmian renesansu w architekturze budowli publicznych i prywatnych, wskazując Gottfrieda Sempera jako twórcę, który wprowadził neorenesans włoski do architektury Niemiec. Pod koniec lat osiemdziesiątych i w ostatniej dekadzie XX wieku opublikowano ważne prace, w których podsumowano dotychczasowe badania nad niemieckimi willami. W jednym z takich opracowań wspomniana już Barbara Edle von Germersheim próbowała dowieść, że siedziby przedsiębiorców budowane w latach 1871–1914 można rozpatrywać jako odrębną, zamkniętą grupę budowli mieszkalnych, które wykazywały wspólne cechy: podobne rozplanowanie, „kosztowne fasady” i szczególne położenie w strukturze miasta⁵⁸. Postawiona teza nie została poparta wystarczającymi dowodami, nie przeanalizowano bowiem sposobów kształtowania domów wznoszonych przez inwestorów niebędących przedsiębiorcami, którzy byli jednak w stanie przeznaczyć na ich budowę porównywalne kwoty. Badania nad wrocławskimi willami wykazały brak wyraźnych różnic między formami domów właścicieli zakładów produkcyjnych i przedstawicieli zamożnej inteligencji. Inwestorzy niezależnie od wykonywanej profesji (choć zależnie od możliwości finansowych) korzystali z usług tych samych architektów, choćby więc z tej racji otrzymywali zbliżone propozycje projektowe (na przykład [→ kat. 79, 101]).

Kolejne przekrojowe opracowanie dotyczące architektury willi wznoszonych w Niemczech w latach 1830–1890 przygotował Wolfgang Brönnner⁵⁹, który – na pod-

⁵⁴ „[...] hinter den historisch maskierten Ornamenten der Baukunst des 19. Jahrhunderts den Aspekt [...] der »aggressiven Barbarei« zu erkennen, der direkt hinführt zur falschen »Archaik« in der Kunst der totalen Herrschaftssysteme des Faschismus” (R. Bentmann, M. Müller, *Die Villa als Herrschaftsarchitektur*, Frankfurt a. M. 1970, s. 123).

⁵⁵ Na przykład: *Karl Friedrich Schinkel (1781–1841)*. Katalog der Ausstellung in Alten Museum vom 23. Oktober 1980 bis 29. März 1981, Berlin 1980; E. Frossman, *Karl Friedrich Schinkel: Bauwerke und Baugedanken*, Ragensburg 1981; M. Fröhlich, *Gottfried Semper, Zeichner*, Nachlass an d. ETH Zurich, Basel 1974; *Gottfried Semper (1803–1879). Baumeister zwischen Revolution und Historismus*. Katalog zur Ausstellung: Gottfried Semper zum 100. Todestag, Dresden 1980; *Heinrich Hübsch (1795–1863). Der große badische Baumeister der Romantik*. Katalog der Ausstellung im Prinz-Max-Palais in Karlsruhe vom 17. Dezember 1983 bis 25. März 1984, Karlsruhe 1983.

⁵⁶ E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, „Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts”, Bd. 25, Passau 1977.

⁵⁷ K. Milde, *Neorenaissance in der deutschen Architektur des 19. Jahrhunderts: Grundlagen, Wesen und Gültigkeit*, Dresden 1981.

⁵⁸ B. Edle von Germersheim, *Unternehmervillen der Kaiserzeit...*, s. 354.

⁵⁹ W. Brönnner, *Die bürgerliche Villa...*

stawie tekstów źródłowych – wyodrębnił dwa główne nurty w projektowaniu budynków mieszkalnych: malowniczy i monumentalny. Kierunek malowniczy, stworzony przez neogotycystów, przeważał – zgodnie z diagnozą Brönnera – w północnej i zachodniej części kraju, z kolei nurt monumentalny, utożsamiany z „odrodzeniem greckim” i neorenesansem, dominował we wschodnich i w południowych Niemczech. W obrębie wskazanych prądów badacz wyróżnił „szkoły” projektowe o największym zasięgu i wpływie – hanowerską, kolońską, drezdeńską, berlińską i stuttgarcką, uznał przy tym, że dzięki dyskusjom przedstawicieli wymienionych „szkół” wypracowano w architekturze mieszkaniowej kierunek kompromisowy, jakim był renesans niemiecki. Warto wspomnieć, że w żadnym z wymienionych opracowań nie przedstawiono willi zrealizowanych na terenach, które po 1945 roku znalazły się w granicach państwa polskiego. W ostatnich latach zintensyfikowano badania nad dziewiętnastowieczną architekturą willową, co zaowocowało wydaniem kilku monografii poświęconych budowlom wznoszonym w wybranych miastach⁶⁰ lub w pojedynczych dzielnicach miast⁶¹.

Nie sposób na koniec nie odnotować dwóch prac, w których przedstawiono związki między willami antycznymi oraz ich odpowiednikami projektowanymi w różnych okresach historycznych. Autor pierwszej publikacji, James S. Ackerman, podjął udaną próbę wykazania, że „podstawowy program willi” (w warstwie ideologicznej raczej niż praktycznej) pozostał niezmienny od przeszło dwóch tysięcy lat⁶². Swiste uzupełnienie książki brytyjskiego badacza stanowi cytowane już opracowanie Pierre’a de la Ruffinière du Preya, w którym autor zaprezentował rekonstrukcje willi Pliniusza Młodszego dokonane przez architektów z różnych epok na podstawie opisów pozostawionych przez rzymskiego polityka⁶³. Wspomniane rekonstrukcje miały zapewne wpływ na wzmocnienie klasycznych wzorców w projektowaniu budowli willowych oraz mitu, w którym willę postrzegano jako synonim ziemskiego raju.

W powojennym piśmiennictwie polskojęzycznym najwcześniejsze opracowania na temat dziewiętnastowiecznych willi ukazały się w latach siedemdziesiątych XX wieku. W 1979 roku opublikowano artykuł Tadeusza S. Jaroszewskiego, w którym autor przedstawił wybrane pałace oraz miejskie i podmiejskie wille wzniesione w latach 1864–1914 w Warszawie i w jej najbliższych okolicach⁶⁴. Willom

⁶⁰ Na przykład: M. Engel, *Villen und Landhäuser*, „Meisterwerke Berliner Baukunst”, Bd. 1, Berlin 2001; Ch. Breig, *Der Villen- und Landbaubau in Stuttgart 1830–1930*, Stuttgart 2004; F. Werner, *Mannheimer Villen. Bürgerliche Architektur und Wohnkultur in den Quadraten und der Oststadt*, Worms 2009; O. Gatzemeier, *Villen in Dresden*, Dresden 2014.

⁶¹ Na przykład: *Landhäuser und Villen in Berlin und Potsdam*, Bd. 1: J. Galinowski, *Neubabelsberg, Griebnitzsee, Stalin-Villa*; Bd. 2: I. Krüger, *Kleiner Wannsee*; Bd. 3: *idem*, *Grosser Wannsee, Kolonie Alsen, Villa Liebermann*; Bd. 4: *idem*, U. Krüger, *Kolonie Wannsee, Strandbad Wannsee, Schwanenwerder*; Bd. 5: *idem*, *Dorf Glienicke*; Bd. 6: *idem*, *Berliner Vorstadt, Kolonie Alexandrowka*; Bd. 7: A. Jüttemann, *Nicolasse Ost, Wönnegauviertel, Spanische Allee, Waldfriedhof, Zehlendorf*, Delmenhorst 2004–2009.

⁶² J.S. Ackerman, *The Villa...*

⁶³ P. de la Ruffinière du Prey, *The Villas...*

⁶⁴ T.S. Jaroszewski, *Architektura rezydencjalna wielkiej burżuazji warszawskiej w latach 1864–1914*, [w:] *Sztuka XIX w. w Polsce. Naród-Miasto*. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, grudzień 1977 roku, Warszawa 1979, s. 171–208.

warszawskim została też poświęcona publikacja Janiny Roguskiej, w której autorka podjęła próbę stworzenia systematyki badanych budowli, głównie ich układów przestrzennych⁶⁵. Ta sama badaczka przedstawiła w 1999 roku wyniki swoich studiów nad historią powstania i rozwoju kolonii willowej w warszawskiej alei Róż⁶⁶. W 1990 roku Ewa Chojecka podsumowała w artykule *Willa, jej funkcja i forma na tle kultury artystycznej miast polskich XVI–XX w.* stan wiedzy na temat willi różnych okresów historycznych⁶⁷. Autorka wyróżniła dwa etapy w dziewiętnastowiecznym rozwoju willi na ziemiach polskich – w pierwszym nawiązywano do „międzynarodowej formuły wielorakich odmian historyzmu”, w drugim zaś próbowano czerpać wzorce z lokalnej tradycji budowania⁶⁸. Wraz z rozwojem badań nad architekturą XIX wieku o willach pisano w opracowaniach ogólnych dotyczących rozbudowy miast, w biografiach architektów, a także w pracach poświęconych historyzmowi. W ostatnich latach opublikowano monografie zabudowy willowej wznoszonej w Łodzi⁶⁹, Katowicach⁷⁰ i Warszawie⁷¹.

Z kolei w literaturze przedwojennej dotyczącej architektury Wrocławia właściwie nie poruszano tematu dziewiętnastowiecznych willi, wyjątek stanowiło opracowanie Rudolfa Steina zatytułowane *Das Breslauer Bürgerhaus*, w którym autor rozważał kwestie atrybucji projektu siedziby Hayna [→ kat. 88] wzniesionej w podwrocławskich Szczytnikach⁷². W przewodnikach po mieście zachęcano do odwiedzenia willi Eichbornów, przedstawiając ją jako atrakcję turystyczną⁷³. Nieliczne wille zaprezentowano w ogólnoniemieckiej prasie branżowej – w 1872 roku w czasopiśmie „Architektonisches Skizzenbuch” pokazano dwa projekty Carla Schmidta – willę Welz⁷⁴ [→ kat. 125] i dom własny⁷⁵ [→ kat. 67]. Swoją projekt opublikował też Wilhelm Rhenius (1842–1895) – w 1888 roku w magazynie „Architektonische Rundschau” zamieszczono rysunki willi Maxa Perlsa⁷⁶ [→ kat. 5], którą wzniesiono w podwrocławskim Borku. Dwie kolejne wrocławskie realizacje zaprezentowali w piśmie „Zeitschrift für Bauwesen” architekci berlińscy: Hermann Friedrich Waesemann (1813–1879) przedstawił w 1857 roku projekt rozbudowy siedziby Eichbornów⁷⁷ [→ kat. 62], a niemal ćwierć wieku później, w 1902 roku,

⁶⁵ J. Roguska, *Architektura i budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Architektura willowa*, „Prace naukowe. Budownictwo”, z. 92: „Architektura”, Warszawa 1986.

⁶⁶ Eadem, *Warszawska kolonia willowo-rezydencjalna w Ogrodzie Róż: zamierzenia, realizacja, odniesienia*, „Mazowsze”, nr 12, Warszawa 1999, s. 3–25.

⁶⁷ E. Chojecka, *Willa, jej funkcja i forma na tle kultury artystycznej miast polskich XVI–XX w.*, [w:] *Sztuka miast i mieszczaństwa XV–XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, red. J. Harasimowicz, Warszawa 1990, s. 131–146.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 146.

⁶⁹ K. Stefański, *Łódzkie wille fabrykanckie*, Łódź 2013.

⁷⁰ K. Łakomy, *Wille miejskie Katowic*, Katowice 2015.

⁷¹ M. Kwiatkowski, *Palace i wille Warszawy*, Warszawa 2014.

⁷² R. Stein, *Das Breslauer Bürgerhaus*, „Einzelschriften zur Schlesiischen Geschichte”, Bd. 4, Breslau 1931.

⁷³ Na przykład: H. Luchs, *Ein Führer durch die Stadt für Einheimische und Fremde*, Breslau 1858, s. 32.

⁷⁴ *Villa Weltz in Breslau*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 2, Bl. 4; H. 3, Bl. 4–5.

⁷⁵ *Wohnbaus des Architekten C. Schmidt in Breslau*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 1, Bl. 3.

⁷⁶ *[Villa in Kleinburg bei Breslau]*, „Architektonische Rundschau” 1888, Jg. 4, H. 4.

⁷⁷ H.F. Waesemann, *Villa Eichborn in Breslau*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1857, s. 499–504.

opublikowano bogato ilustrowany artykuł dotyczący willi Haasego [→ kat. 92] projektu Ottona Marcha (1845–1913)⁷⁸. Litografie ukazujące fragmenty i wnętrza willi Eichbornów zaprezentowano również we wspomnianym już wcześniej czasopiśmie „Architektonisches Skizzenbuch”⁷⁹. Z kolei w opiniotwórczym magazynie „Deutsche Bauzeitung” przedstawiono w 1897 roku willę Kisslingów⁸⁰ [→ kat. 6] wzniesioną zgodnie z projektem lokalnego architekta Heinricha Schilda, a dwa lata później – dom Agathów [→ kat. 83], który zaprojektował berlińczyk – Hans Grisebach (1848–1904)⁸¹. Ten sam architekt był twórcą koncepcji willi Neisserów [→ kat. 115], najlepiej opisanej wrocławskiej willi, głównie z racji kolekcjonerskiej pasji jej właścicieli – profesora dermatologii Alberta Neissera i jego żony Toni⁸².

W literaturze powojennej pierwsze lakoniczne wzmianki na temat wrocławskiego budownictwa willowego można znaleźć w pracach, w których ogólnie omówiono architekturę miasta. W wydanej w 1967 roku *Sztuce Wrocławia*, zredagowanej przez Tadeusza Broniewskiego i Mieczysława Złata, wspomina się jedynie szczytnicką willę Hayna⁸³ i „pałacyk Haase” położony przy Podwalu. O willi Georga Haasego napisano, że jest „interesująca w bryle i magnackich rzutach poziomych, lecz pretensjonalna w zbyt bogatym, choć świetnie wypracowanym detalu”⁸⁴. Przytoczony cytat wskazuje główny powód, dla którego do czasu przełomu politycznego w 1989 roku nie prowadzono w Polsce systematycznych badań nad dziewiętnastowieczną architekturą willową – utożsamiano ją bowiem z „kapryśnym” budownictwem burżuazyjnym.

Postęp prac nad dziejami zabudowy mieszkaniowej przypada na lata dziewięćdziesiąte XX wieku w związku ze wzrostem zainteresowania architekturą doby historyzmu. Dwie niezachowane do dziś wille doczekały się wówczas opracowań monograficznych – w 1991 roku ukazał się artykuł Piotra Łukaszewicza, w którym przedstawiono formy domu Neisserów, zgromadzone w nim dzieła sztuki, a także historię muzeum urządzonego w budowli po śmierci jej właścicieli⁸⁵. Trzy lata później opublikowano tekst Anny Bober dotyczący historii powstania willi Eichbornów, będącej wyjątkowym na gruncie wrocławskim przykładem budowli, w której projekcie czytelnie nawiązano do wzorców domu antycznego⁸⁶. W wydanym w 1995 roku zbiorze referatów konferencyjnych poświęconych problematyce wrocławskiego budownictwa mieszkaniowego temat willi poruszano głównie przy okazji omawiania historii powstania i rozwoju zabudowy wybranych ulic. W arty-

⁷⁸ *Haus G. Haase in Breslau*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1902, s. 313–324.

⁷⁹ „Architektonisches Skizzenbuch” 1856, H. 28; 1857, H. 29, 31; 1858, H. 34; 1859, H. 41, 42.

⁸⁰ Heinr. Schild, *Villa Georg Kissling in Kleinburg bei Breslau*, „Deutsche Bauzeitung” 1897, Jg 31, H. 1, s. 51–53.

⁸¹ *Haus Agath in Breslau. Architekt: Hans Grisebach in Berlin*, „Deutsche Bauzeitung” 1899, Jg 33, H. 26, s. 161–162, 165.

⁸² *Villa Prof. Albert Neisser, Breslau-Scheitnig*, „Moderne Neubauten”, hrsg. W. Kick, Jg. IV, Stuttgart 1898, s. 36; C. Buchwald, *Das Haus Albert und Toni Neisser. Ein Führer*, Breslau 1920.

⁸³ T. Broniewski, *Pod berłem pruskim. Sto lat klasycyzmu 1750–1850*, [w:] *Sztuka Wrocławia*, red. T. Broniewski, M. Zlat, Wrocław 1967, s. 399.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 417.

⁸⁵ P. Łukaszewicz, *Dom Alberta i Toni Neisserów. Zapomniany rozdział z dziejów wrocławskich muzeów*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1991, R. XV, s. 39–53.

⁸⁶ A. Bober, *Wrocławska willa Eichborna i jej motywy antyczne*, [w:] *Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII–XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, red. Z. Ostrowska-Kęłbowska, Wrocław 1994, s. 164–178.

kule Jolanty Gromadzkiej i Ewy Józwik zrekonstruowano dziewiętnastowieczny obraz części południowego i wschodniego odcinka Podwała oraz omówiono architekturę wybudowanych tam założeń willowych (wille: Polko, Scheer, Cohna)⁸⁷. W pracy Bogny Galantowicz i Dariusza Turowskiego, w której poddano analizie rozwój zabudowy zachodniej części dzisiejszej ulicy Marszałka Józefa Piłsudskiego, wspomniano o istnieniu willi, choć nie podano bliższych informacji na temat ich formy ani historii powstania⁸⁸. Jeden dom, usytuowany przy ulicy Marszałka Józefa Piłsudskiego 72 i należący do Juliusa Schulzego, został przedstawiony w eseju Jerzego Ilkosa, który pokazał kolejne etapy przekształcania budynku wolno stojącego w budowlę będącą częścią zwartej zabudowy pierzei ulicy⁸⁹. Z kolei w artykule Beaty Sebdy nakreślono historię osiedla willowego położonego w lewobrzeżnych Szczytnikach, zaprezentowano także willę Pflug [→ kat. 76], zachowaną do dziś przy ulicy Ksawerego Liskego 7⁹⁰. W tym samym tomie referatów zamieszczono opracowanie Beate Szymański-Störtkuhl dotyczące wrocławskich *Landbausów* zaprojektowanych w nawiązaniu do modelu stworzonego przez Hermanna Muthesiusa⁹¹.

Pojedyncze dziewiętnastowieczne wille zaprezentowano w drugim tomie *Atlasu architektury Wrocławia*, zredagowanym przez Jana Harasimowicza i wydanym w 1998 roku. Poza budynkami znanymi z wcześniejszych publikacji w hasłowych tekstach napisanych przez Agnieszkę Zabłocką-Kos scharakteryzowano wybrane domy wzniesione w osiedlach willowych w Szczytnikach⁹², Borku⁹³ i Zalesiu⁹⁴. Hasła poświęcone willom poprzedzono krótkimi opisami wspomnianych osiedli. Ta sama

---

⁸⁷ J. Gromadzka, E. Józwik, [...] *Wobin Geburts- und Geistesadel, Reichtum und Kunst mit Vorliebe ihren Sitz verlegten – powstanie i rozwój wrocławskiego Podwała w XIX wieku*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 215–232.

⁸⁸ B. Galantowicz, D. Turowski, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstrasse nr 1–56*, [w:] *ibidem*, s. 251–263.

⁸⁹ J. Ilkosz, *Architektoniczny relikwiarz dawnej ulicy Ogrodowej we Wrocławiu*, [w:] *ibidem*, s. 243–250.

⁹⁰ B. Sebda, *Dawne wrocławskie osiedle willowe w lewobrzeżnych Starych Szczytnikach*, [w:] *ibidem*, s. 299–309.

⁹¹ B. Szymański-Störtkuhl, „Landhaus” – typ podmiejskiego domu z początku XX wieku na przykładzie Wrocławia, [w:] *ibidem*, s. 281–298.

⁹² Spośród willi dziewiętnastowiecznych opisano wille Alexandrów przy ulicy Grunwaldzkiej 98 (hasło 478) i Püschla przy ulicy Parkowej 1/3 (hasło 480), a także wzniesioną w sąsiednich Rybakach niezachowaną willę Ertla (hasło 477). Por. *Atlas architektury Wrocławia*, t. 2: *Budowle mieszkalne, budowle inżynierskie i przemysłowe, parki, cmentarze, pomniki*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1998.

⁹³ Przedstawiono wille: Randla przy alei Lipowej 3 (hasło 483), Rheinbabena przy alei Lipowej 6/8 (hasło 485), Lauterbacha przy ulicy Januszowickiej 48 (hasło 488), Sternberga przy alei Kasztanowej 23/25 (hasło 490), Cohna przy alei Jaworowej 9/11 (hasło 491) – wzniesione w dawnym osiedlu Quistorpa, a także wybudowane w pierwszych dwóch dekadach XX wieku w zachodniej części Borka wille: Ehrlicha przy ulicy Jastrzębiej 18/20 (hasło 489), Ilgnera przy ulicy Gajowickiej 199 (hasło 492 – omyłkowo opisano dom własny architekta Leo Schlesingera, dom Ilgnera to budynek wzniesiony przy ulicy Gajowickiej 197), Radinga przy ulicy Sochaczewskiej 4 (hasło 493). Dodatkowo zaprezentowano położone w sąsiedztwie wille Schoellera przy ulicy Powstańców Śląskich 204 (hasło 486) i Gudewilla przy alei Generała Józefa Hallera 6/8 (hasło 484 – projekt domu błędnie przypisano Carlowi Schmidowi, który zmarł kilka lat przed jego powstaniem). Por. *ibidem*.

⁹⁴ Najstarsze domy powstały w Zalesiu w pierwszej dekadzie XX wieku. Spośród budynków wzniesionych przed wybuchem pierwszej wojny światowej w *Atlasie architektury Wrocławia* omówiono willę Działasa przy ulicy Mieczysława Karłowicza 1 (hasło 496) oraz *Landhausy*: niezachowany dom własny Hansa Poelziga przy ulicy Fryderyka Chopina 2 (hasło 497), domy Friedricha i Schotta przy ulicy Stanisława Moniuszki 5–7 (hasło 498). Por. *ibidem*.

autorka przy okazji omawiania przekształceń, jakim poddano w XIX stuleciu staromiejskie centrum Wrocławia, przedstawiła wybudowane tam wille wraz z sylwetkami ich właścicieli⁹⁵.

W 2003 roku w materiałach sesji naukowej dotyczącej dziejów wrocławskiego mieszczaństwa opublikowano artykuł Hanny Górskiej *Siedziby wrocławskiego mieszczaństwa XVI–XIX w.*, w którym zaprezentowano główne tendencje stylowe obowiązujące w architekturze dziewiętnastowiecznych willi, ilustrowane przykładami budynków w większości pokazywanych już we wcześniejszych pracach⁹⁶. Dwa lata później autorka niniejszego opracowania przedstawiła pracę dotyczącą willi zaprojektowanych w drugiej połowie XIX wieku przez czołowego wrocławskiego architekta – Carla Schmidta⁹⁷.

Ideę hasłowej prezentacji wybranych budowli kontynuowano w *Leksykonie architektury Wrocławia*, który został zredagowany przez Rafała Eysymontta, Jerzego Ilkosza, Agnieszkę Tomaszewicz oraz Jadwigę Urbanik i opublikowany w 2011 roku. Różni autorzy przedstawili w tym opracowaniu kilkanaście dziewiętnastowiecznych willi wzniesionych w granicach współczesnego miasta⁹⁸. Nowszą publikację dotyczącą architektury willowej stanowi praca zbiorowa pod redakcją Ryszarda Nakoniecznego, którą zatytułowano chyba nieco na wyrost *Słynne wille Polski*. Wrocław reprezentuje w tej książce dziewięć domów, pięć z nich wzniesiono

⁹⁵ A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807–1858*, Wrocław 2006. W pracy zaprezentowano domy C.F. Langhansa, J.F. Knorra i J. Schultzego. Pierwszy z wymienionych budynków trudno nazwać willą, nie został bowiem otoczony ogrodem.

⁹⁶ H. Górka, *Podmiejskie siedziby wrocławskiego mieszczaństwa XVI–XIX wieku*, [w:] *Mieszczaństwo wrocławskie*. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miejskie Wrocławia w dniach 7–9 grudnia 2000 roku, red. H. Okólska, Wrocław 2003, s. 71–82.

⁹⁷ A. Tomaszewicz, *Wrocławskie wille Carla Schmidta*, „Architectus” 2005, nr 1/2, s. 51–61.

⁹⁸ Wille zaprojektowane przed 1905 rokiem i wybudowane w ówczesnych granicach miasta przedstawił: I. Bińkowska, *Willa, niezachowana, al. Akacyjowa* (hasło 348); *eadem*, *Siedziba Wojewódzkiego Inspektoratu Weterynarii, d. willa, ul. Januszowicka 48* (hasło 433); R. Eysymontt, *Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna im. Ludwika Solskiego, d. willa, ul. Powstańców Śląskich 22* (hasło 613); G. Grajewski, *Willa, ul. S. Banacha 9* (hasło 774); *idem*, *Dawna willa, ul. K. Bartla 6* (hasło 780); *idem*, *Willa, ul. K. Bartla 7* (hasło 781); *idem*, *Willa, ul. K. Bartla 8* (hasło 782); *idem*, *Budynek wielorodzinny, d. willa Landsbergów, al. J. Kocbanowskiego 7/9* (hasło 890); *idem*, *Willa, ul. A. Mickiewicza 8* (hasło 919); *idem*, *Willa, ul. A. Mickiewicza 34* (hasło 923); *idem*, *Biblioteka Główna Akademii Medycznej, d. willa, ul. Parkowa 1–3* (hasło 954); *idem*, *Willa, ul. Parkowa 8* (hasło 958); J. Gromadzka, *Willa Cobna, niezachowana, Podwale* (hasło 595); *eadem*, *Willa Ledermannna, niezachowana, Podwale* (596); M. Kowalska, *Hotel Platinium, d. willa Schoellera, ul. Powstańców Śląskich 204* (hasło 620); Ł. Krzywka, *Willa, ul. Księcia Witolda 16* (hasło 327); B. Sebzda, *Wyższa Szkoła Zarządzania i Finansów, d. willa braci Alexandrów, ul. Grunwaldzka 98* (hasło 839); *eadem*, *Siedziba firmy Archicom, d. willa Pfluga, ul. K. Liskego 5/7* (hasło 907, współpraca M. Duda); B. Störtkuhl, *Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna im. Ludwika Solskiego, d. dom własny architekta Paula Ehrlicha, ul. Jastrzębia 18/20* (hasło 438); A. Tomaszewicz, *Wille bliźniacze, ul. Jarzębinowa 9, 13* (hasło 434); *eadem*, *Willa, d. willa Gudewilla, al. Gen. J. Hallera 6, 8* (hasło 413); *eadem*, *Willa, ul. Legnicka 42* (hasło 507); *eadem*, *Siedziba firmy AAC Rainbow, d. willa Randela, al. Lipowa 3* (hasło 519); *eadem*, *Willa, d. willa Rheinbarena, al. Lipowa 6* (hasło 520); *eadem*, *Przedszkole nr 48, d. willa, ul. K. Bartla 3* (hasło 777); *eadem*, *Willa, ul. K. Bartla 4* (hasło 778); *eadem*, *Willa, d. willa Zeisigów, ul. M. Kopernika 16* (hasło 895); A. Zabłocka-Kos, *Willa Knorra, niezachowana, ul. J.E. Purkyniego* (hasło 124); *eadem*, *Willa Eichbornów, niezachowana, ul. Gen. T. Kościuszki* (hasło 472); *eadem*, *Siedziba Konsulatu Generalnego Republiki Federalnej Niemiec, d. willa Haasego, Podwale 76–77* (hasło 607); *eadem*, *Willa Ertela, niezachowana, ul. Grunwaldzka* (hasło 836),

w pierwszej połowie XX wieku, pozostałe po drugiej wojnie światowej, wille dziewiętnastowieczne pominięto. Większość przedstawionych budynków to domy własne architektów, wszystkie zaprezentowano już wcześniej, między innymi w *Atlasie architektury Wrocławia* i *Leksykonie architektury Wrocławia*. Nie sposób wreszcie nie wspomnieć o niepublikowanej, niestety, rozprawie doktorskiej Bogny Krynickiej⁹⁹, w której autorka całościowo przedstawiła wrocławski *Landbaus*, rozpoczynając kreślenie dwudziestowiecznej historii domu rodzinnego od 1905 roku – symbolicznie kończącego epokę willi.

Niniejsza praca została podzielona na dwie części – tekst główny i katalog budowli¹⁰⁰. W tekście głównym przedstawiono historię powstania i rozwoju enklaw i osiedli willowych na tle przekształceń urbanistycznych Wrocławia po zburzeniu pasa fortyfikacji miejskich. Szczególnie dużo uwagi poświęcono osiedlu założonemu w 1871 roku w podwrocławskim wówczas Borku, ponieważ była to pierwsza duża kolonia willowa przeznaczona dla mieszkańców miasta, której układ urbanistyczny, a w niewielkim stopniu również zabudowę, zrealizowano. Z powstaniem osiedla wiązano ogromne – choć, jak się okazało, płonne – nadzieje na poprawę warunków mieszkaniowych wrocławian. Przy okazji zaprezentowano sylwetkę i dokonania założyciela kolonii Heinricha Quistorpa, który był uosobieniem wizji dziewiętnastowiecznego przedsiębiorcy budowlanego „czasów założycielskich” (*Gründerzeit*). Historię wrocławskich osiedli willowych zrekonstruowano głównie na podstawie notatek w prasie codziennej („Breslauer Zeitung”, „Schlesische Zeitung”, „Breslauer Morgen-Zeitung”), korespondencji urzędników miejskich z inwestorami, sprawozdań z posiedzeń Rady Miejskiej i nielicznych opracowań źródłowych, w tym uwag na temat zagospodarowania poszczególnych części miasta zawartych w tomie *Breslauer Statistik* z 1918 roku¹⁰¹ oraz prac Heinricha Wendta dotyczących dawnych majątków miejskich i klasztornych objętych w różnym czasie granicami Wrocławia¹⁰². Przedstawienie zespołów willowych pozwoliło nakreślić realia przestrzenne miasta i wpisać w nie konkretne budowle, które ogólnie omówiono w następnych rozdziałach. W pierwszej kolejności skupiono się na przedstawieniu lokalnych przepisów budowlanych, które determinowały część przyjmowanych rozwiązań projektowych, następnie opisano stosowane układy rzutów willi z punktu widzenia ich programu funkcjonalnego, ponadto zaprezentowano nurty stylowe obecne we wrocławskiej architekturze willowej. Rozważania na temat „kostiumów stylowych” podparto teoretycznie, próbowano przy tym wskazać wzorce dla realizacji miejscowych, mając na uwadze jeden z celów pracy – znalezienie odpowiedzi

⁹⁹ B. Krynicka, *Przemiany willi mieszczańskiej ze szczególnym uwzględnieniem domu typu Landbaus we Wrocławiu na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław 2000 [mps pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Ernesta Niemczyka].

¹⁰⁰ Część badań stanowiących podstawę opracowania wykonano w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr N N527 436536.

¹⁰¹ *Stadtteile und Stadtviertel von Breslau*, [w:] *Breslauer Statistik*, Bd. 34, Breslau 1918.

¹⁰² H. Wendt, *Die Breslauer Stadt- und Hospital-Landgüter*, „Mittheilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 4, Breslau 1899; *idem*, *Die Breslauer Eingemeindungen*, „Mittheilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 11, Breslau 1912.

na pytanie o oryginalność projektów lokalnych twórców. Teoria niemieckiej architektury XIX wieku jest dość dobrze znana, została bowiem przedstawiona w publikacjach Hanno-Waltera Krufta¹⁰³ oraz Bernda Eversa i Jürgena Zimmera¹⁰⁴. Z reguły jednak rozważania teoretyków odnoszono do budownictwa monumentalnego, tym razem – po powtórnych przestudiowaniu tekstów źródłowych – nakreślono teoretyczną podbudowę do projektowania domów mieszkalnych. Zupełnie świadomie odrębnym analizom poddano w pracy rzuty i elewacje willi. Warto bowiem pamiętać, że w dziewiętnastowiecznej architekturze, szczególnie mieszkaniowej, chętnie stosowano gotowe schematy w rozwiązaniach wnętrz, gdy tymczasem elewacje projektowano z reguły indywidualnie. Podstawowy materiał źródłowy wykorzystywany w badaniach nad budownictwem Wrocławia stanowi zbiór projektów przechowywany w miejskim Archiwum Budowlanym (oddział Muzeum Architektury we Wrocławiu)¹⁰⁵. Do 1892 roku, kiedy w przepisach miejscowych określono szczegółowo zawartość dokumentacji budowlanej, projekty willi składały się z: rzutów wszystkich kondygnacji (choć najczęściej bez rzutu dachu), przekroju i widoku jednej elewacji (nawet jeśli dom sytuowano na działce narożnej). Na planszach projektowych umieszczano też plan sytuacyjny, na którym zaznaczano zazwyczaj jedynie odległość budynku od granic działki, rzadziej pokazywano proponowane zagospodarowanie posesji. Zachowaną dokumentację budowlaną uzupełniają projekty instalacji wodno-kanalizacyjnych, niekiedy – podstawowe obliczenia statyczne, wyjątkowo – korespondencja między urzędnikami Policji Budowlanej i inwestorami. Pierwszą część niniejszego opracowania zamykają rozważania dotyczące ogrodów wrocławskich willi oraz wzajemnych relacji domu i jego najbliższego otoczenia. Drugą część pracy stanowi katalog budowli, w którym przedstawiono pojedyncze domy – zarówno zachowane, jak i zburzone w czasie działań wojennych (lub powojennych). Studia przypadków zilustrowano projektami i uzupełniono notami bibliograficznymi. Przyjęty, bardzo tradycyjny podział opracowania na część ogólną, syntetyzującą, i katalogową pozwolił uniknąć umieszczenia w tekście głównym szczegółowych opisów willi.

---

¹⁰³ H.-W. Kruft, *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, London–New York 1994.

¹⁰⁴ B. Evers, J. Zimmer, *Germany, [w:] Architectural Theory from the Renaissance to the Present*, Köln 2003, s. 471–657.

¹⁰⁵ Uprzejmie dziękuję dr. Jerzemu Ilkoszowi, dyrektorowi Muzeum Architektury we Wrocławiu, za wsparcie i umożliwienie mi bezpłatnego korzystania z zasobów Archiwum Budowlanego. Bardzo dziękuję też wszystkim pracownikom Czytelni archiwum oraz Pracowni Reprograficznej za życzliwość i nieustającą pomoc.

2. Osiedla willowe Wrocławia – powstanie i rozwój

Miasto o średniowiecznym rodowodzie, gęsto zabudowane i otoczone ciasnym pierścieniem obwarowań, nie było miejscem przyjaznym budownictwu willowemu, które wymagało przestrzeni do ekspozycji budynku i założenia ogrodu. Do czasu likwidacji murów miejskich, wille wznoszono na terenach podmiejskich, we Wrocławiu – głównie po jego wschodniej i południowej stronie.

Wrocław prawobrzeżny

Najstarszą enklawą zabudowy willowej Wrocławia, stopniowo rozwijającą się od połowy XVIII wieku, była osada w Szczytnikach, położona po wschodniej stronie Starego Miasta. Jeszcze w 1873 roku dziennikarz „Breslauer Zeitung” pisał: „Jeśli jakaś okolica w otoczeniu Wrocławia [miałaby] zachęcać do wznoszenia spokojnych domów wiejskich, to są to Szczytniki”¹⁰⁶. Osada była według słów Wendta „najstarszą posiadłością ziemską Wrocławia, nieleżącą blisko murów miejskich”, od północy graniczyła z Zaciszem (Wilhelmsruh) i Zalesiem (Leerbeutel), od wschodu z Sępólnem (Zimpel), obejmowała tereny Rybak (Fischerau), Rakowca (Morgenau) i dużą część Dąbia (Grüneiche), od strony zachodniej dochodziła do linii wyznaczonej w dużym przybliżeniu przez dzisiejszą ulicę Mikołaja Reja¹⁰⁷. Tereny Szczytnik były przez stulecia wykorzystywane do uprawy roli i wypasania bydła, od połowy XIV wieku majątek pozostawał w posiadaniu wrocławskiej Rady Miejskiej, a tereny rolne były oddawane w okresową dzierżawę głównie mieszkańcom miasta. Przyjmuje się, że najstarsza osada Szczytnik była usytuowana w sąsiedztwie dzisiejszego wybrzeża Ludwika Pasteura¹⁰⁸ – jej mieszkańcy otrzymywali na własność jedynie ogrody przydomowe, o których wspomina się w dokumentach z połowy XIV wieku, a trudnili się głównie rybolowstwem. Pod koniec XV wieku, w związku z regulacją i przesunięciem koryta Odry, obszar Szczytnik został podzielony na dwie części – prawo- i lewobrzeżną [il. 1]. Na lewym brzegu rzeki znalazły się część terenu Dąbia oraz Rakowiec. Z kolei najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVI wieku najstarsza osada została oddzielona nowym korytem dolnego odcinka Starej Odry od terenów rolnych usytuowanych po jej wschodniej stronie. Mimo budowy mostów i uruchomienia przepraw promowych wschodnia część majątku stała się dla mieszkańców miasta trudno dostępna, co spowodowało zmiany

¹⁰⁶ „Wenn irgend eine Gegend in der Umgebung von Breslau zum Bau von friedlichen Landhäuser einladet, so ist es vornehmlich Scheitnig” („Breslauer Zeitung”, 5 października 1873 roku, s. 3657).

¹⁰⁷ Rogatka szczytnicka była usytuowana przy skrzyżowaniu dawnych dróg prowadzących do wsi w Szczytnikach (późniejsza Fürstenstraße, obecnie ulica Grunwaldzka) i Dąbia (późniejsza Tiergartenstraße, obecnie ulica Marii Skłodowskiej-Curie).

¹⁰⁸ *Stadtteile...*, s. 63.

Il. 1. Wrocław, schemat przekształceń koryta Odry w obrębie miasta (Der Oderlauf in seinen Veränderungen oberhalb Breslau, [w:] J. Herold, *Von Scheitnig und seinem Parke, dem Fürstengarten. Eine ortsgeschichtliche Darstellung*, Breslau 1917)

w zagospodarowaniu wspomnianego obszaru. W pierwszej połowie XVI wieku powstały dwie nowe osady – w Dąbiu i przy dzisiejszej ulicy Parkowej między numerami 23 i 35, dzięki czemu do końca tego stulecia liczba mieszkańców Szczytnik uległa podwojeniu. Wendt podaje, że o ile liczba domostw wybudowanych w najstarszej szczytnickiej wiosce była stała i wynosiła około dziesięciu, o tyle w nowych osadach zwiększyła się z dziesięciu w 1562 roku do dziewiętnastu w 1707 roku¹⁰⁹. Dopiero w drugiej połowie XVII wieku na terenach prawobrzeżnych, ale położonych po zachodniej stronie Starej Odry, założono osiedle Nowe Szczytniki. Osada powstała na terenie wyodrębnionym z posiadłości szczytnickiej, w celu – jak to ujął Wendt – „sprostania potrzebom mieszkaniowym mieszkańców Wrocławia”¹¹⁰. W 1761 roku w Nowych Szczytnikach istniały pięćdziesiąt dwa domy, które usytuowano wzdłuż trzech równoległych do siebie ulic, dawnych: Ufer-Gasse (na odcinku mię-

¹⁰⁹ H. Wendt, *Die Breslauer Stadt...*, s. 90.

¹¹⁰ „[...] verdankt Neuscheitnig seine Entstehung lediglich dem Wohnungsbedürfnisse der Breslauer Bevölkerung” (*ibidem*, s. 121).

Il. 2. August Hoffmann, Moritz Sadebeck, plan Wrocławia z przygranicznymi miejscowościami, 1865, fragment: Rybaki, Stare i Nowe Szczytniki (Plan von Breslau und den angrenzenden Ortschaften Gabit, Höfchen, Neudorf, Lehmgruben, Huben, Morgenau, Zedlitz, Scheitnig [Biblioteka Cyfrowa UW, sygn. 12874-IV.C.]

dzy dzisiejszymi: osiã Grunwaldzkã i ulicã Cypriana Kamila Norwida), Schul-Gasse (obecnie ulica Józefa Hoene-Wrońskiego) i Hinter-Gasse (nie istnieje). Wspomniane domy służyły w zasadzie rodzinie właściciela, jednak część pomieszczeń wynajmowano. Mimo że do 1808 roku, kiedy osadę przyłączono do miasta, Nowe Szczytniki miały status wsi, ich mieszkańcy nie zajmowali się rolnictwem, lecz trudnili się zazwyczaj drobnym rzemiosłem. W celu odróżnienia starszej i młodszej osady tę pierwszą zaczęto nazywać Starymi Szczytnikami [il. 2]. Od początku XVIII wieku notowano stopniowe zmiany w strukturze społecznej mieszkańców Starych Szczytnik. Wendt zauważył, że w 1718 roku w wykazie właścicieli działek można było znaleźć nazwiska trzech „zamożnych mieszczan” wrocławskich, w 1783 roku takich osób było już dziesięć¹¹¹. Do 1785 roku władze miasta ograniczały możliwość nabywania gruntów w Szczytnikach, przystając najczęściej jedynie na okresowe dzierżawy. W 1760 roku z 1560 mórg ogólnej powierzchni majątku w rękach prywat-

¹¹¹ *Ibidem*, s. 92.

nych pozostawało niewiele ponad 10% gruntów (163 morgi), z tego 58 mórg przypadało na działki przydomowe, 50 mórg – na pola i łąki oraz 55 mórg – na tereny rolne w Dąbiu¹¹². W 1785 roku długoletnim dzierżawcom szczytnickich terenów rolnych przyznano prawo do dzierżawy wieczystej, którą w następnych latach zamieniono na prawo własności, umożliwiając tym samym obrót ziemią. Władze miasta zachowały prawo do 980 mórg terenu, co oznacza, że niemal jedna trzecia dawnego majątku miejskiego przeszła w prywatne ręce. Miało to fundamentalne znaczenie dla dalszego rozwoju Szczytnik jako willowego przedmieścia Wrocławia. Już w pierwszej połowie XVIII wieku pisano w przewodnikach miejskich o walorach krajobrazowych i zdrowotnych Szczytnik – „błogi spokój w osadach, wiejskie zadrzewione drogi i pozostałości starego lasu odrzańskiego, wysokie dęby w Rakowcu i Szczytnikach wabiły mieszczuchów na łono natury, na spacer, ale też do osiedlania się”¹¹³. Wendt zanotował, że „trochę niezauważenie dokonana się przemiana z mało znaczącej wioski rybackiej i ogrodniczej w ulubione miejsce wypoczynku i rozrywki pobliskiego Wrocławia”¹¹⁴. Pod koniec XVIII wieku w Starych Szczytnikach, po wschodniej stronie Starej Odry, powstała jeszcze jedna atrakcja, jaką był otwarty dla publiczności Ogród Książęcy, założony w latach 1783–1789 przez księcia Friedricha Ludwiga von Hohenlohe-Ingelfingena¹¹⁵. Skupując systematycznie kolejne posesje, książę wszedł w posiadanie terenu o powierzchni 65 mórg, który dochodził od strony północnej i zachodniej do zakola koryta Czarnej Wody (Schwarzwasser), od strony wschodniej – do dzisiejszej ulicy Parkowej, a od południa graniczył z wsią i polami uprawnymi należącymi do majątku w Dąbiu. W zachodniej części posiadłości założono geometryczny ogród francuski, osłonięty od zachodu budynkami, wśród których znajdowały się: letni dom księcia, oranżeria, domek ogrodnika, stajnie i powozownie, budynek bilardowy. Ogród geometryczny został powiązany z naturalnym parkiem angielskim, zajmującym pozostałą część posesji, do którego włączono za zgodą władz miejskich fragment miejskiego lasu dębowego. W 1789 roku z inicjatywy księcia von Hohenlohe-Ingelfingena wytyczono aleję obsadzoną topolami (od 1869 roku Fürstenstraße, obecnie ulica Grunwaldzka), która, przechodząc przez Rybaki, prowadziła z Zatumia (Hinterdom) do książęcej posiadłości. Rok później książę sfinansował też budowę drewnianego mostu przerzuconego przez koryto Starej Odry (Fürstenbrücke, w 1890 roku zastąpiony nową konstrukcją, obecnie most Szczytnicki). Otwarcie Ogrodu Książęcego zwiększyło zainteresowanie potencjalnych inwestorów Szczytnikami. Wendt wspominał, że „na przełomie stulecia [XVIII i XIX wieku] obser-

¹¹² *Ibidem*, s. 95.

¹¹³ „Die ländliche Einsamkeit der benachbarten Dörfer, die schattigen Wege in den noch vorhandenen Resten des alten Oderwaldes, die hochragenden Eichen Morgenaus und Scheitnigs lockten hinaus ins Freie, zu Spaziergängen wie zu dauernder Ansiedlung” (*ibidem*, s. 97).

¹¹⁴ „[...] bis dahin wenig beachtete und bekannte Fischer- und Gärtnerdörfchen sich in einen beliebten Vergnügungs- und Erholungsort der benachbarten Großstädter verwandelte” (H. Wendt, *Die Breslauer Stadt-...*, s. 97).

¹¹⁵ Szczegółową historię powstania ogrodu, a także jego opis przedstawiła: I. Bińkowska, *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Wrocław 2006, s. 130 i n.

wuje się w Starych Szczytnikach nerwowe ruchy własnościowe, które przypominają działania spekulacyjne na przedmieściach¹¹⁶. Ponieważ liczba prywatnych działek, którymi obracano, była ograniczona, w celu pozyskania ziemi w Szczytnikach posuwano się nawet do działań sprzecznych z prawem. Wendt przypomniał sprawę Karla Friedricha Wenera, radnego miejskiego i drugiego dyrektora policji miejskiej, który „w dziwnych okolicznościach nabył” około 500 mórg terenów wcześniej dzierżawionych od magistratu¹¹⁷. Przekazywanie miejskich gruntów Wernerowi odbywało się przy aprobachie, a niekiedy na polecenie ministra Carla Georga von Hoyma, który był prywatnie „powiązany” ze Szczytnikami jako teść księcia von Hohenlohe-Ingelfingena. Po buncie wrocławskich czeladników, który został krwawo stłumiony w 1793 roku, Wenera zwolniono ze stanowiska w policji, stracił też poparcie von Hoyma, który w 1795 roku nakazał anulować zawarte z nim umowy. Miasto nie zdołało jednak odzyskać wszystkich straconych terenów – Werner zmarł w 1797 roku, a jego spadkobiercy zachowali prawo do 147 mórg wieczystej dzierżawy, ich własnością pozostał także dwór wzniesiony nieopodal Ogrodu Książęcego, przy dawnej Parkstraße 29. Podobne założenie, choć z mniej rozbudowanym programem budynków gospodarczych, wybudowano na sąsiedniej posesji, oznaczonej numerem 27, najprawdopodobniej na zlecenie Ernsta Gottfrieda Nickla, założyciela domu dla ubogich w Kluczborku (Kreutzburg), który wszedł w posiadanie ziemi w Szczytnikach w 1797 roku. Parterowy dom Nickla, nakryty dachem naczółkowym, utrzymany w surowych formach klasycystycznych, z dekoracjami ograniczonymi do dwóch kolumn jońskich akcentujących wejście, poprzedzono podwórzem, które ujęto po bokach budynkami gospodarczymi [il. 3]. Nieistniejące dziś założenie, wybudowane zapewne około 1800 roku, zostało przedstawione w pracy Richarda Konwiarza, opublikowanej w 1913 roku, jako „wzbudzające szczególne zainteresowanie ze względu na swoją jednolitą formę” i rozwiązanie odpowiadające „wysokim wymogom rzeczowym i estetycznym”¹¹⁸. „Mimo swojej prostoty – pisał Konwiarz – domy te przedstawiają się od zewnątrz tak ujmująco i przyjaźnie, są także wewnątrz przytulnie i dostojnie urządzone”¹¹⁹. O domu Nickla wspominał także Rudolf Stein w książce o siedzibach wrocławskiego patrycjatu¹²⁰, w której przedstawił swoje przypuszczenia dotyczące historii powstania jedynej istniejącej do dziś willi, wzniesionej najprawdopodobniej w okresie wzmożonego zainteresowania Szczytnikami, związanego z inwestycjami księcia von Hohenlohe-Ingelfingena. Wspomniany dom, wybudowany na zlecenie kupca i radnego miejskiego Carla Christiana Hayna, został usytuowany na przeciwnym w stosunku do posiadłości księcia, południowym krańcu dawnej osady przy obecnej ulicy Parkowej 28/30 [→ kat. 88]. Jak usta-

¹¹⁶ „Um die Wende unseres Jahrhunderts zeigen die Besitzverhältnisse in Altscheinig eine unruhige Bewegung, die fast an moderne vorstädtische Grundstücks-spekulation erinnert” (H. Wendt, *Die Breslauer Stadt...*, s. 100).

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 101 i n.

¹¹⁸ R. Konwiarz, *Alt-Schlesien. Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe*, Stuttgart 1913, s. XVI.

¹¹⁹ „So ansprechend und freundlich diese Häuser im Äußern trotz ihrer Schlichtheit erscheinen, sind sie doch auch im Inneren behaglich und vornehm eingerichtet” (*ibidem*).

¹²⁰ R. Stein, *Das Breslauer Bürgerhaus...*, s. 66.

Il. 3. Wrocław, Szczytniki, ul. Parkowa (Parkstr. 27), dom Ernsta Gottfrieda Nickla (R. Konwiarz, *Alt-Schlesien. Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe*, Stuttgart 1913, s. 54)

lił Stein, Hayn kupił posesję w Starych Szczytnikach w 1806 roku, ze względu jednak na wybuch wojny francusko-pruskiej nie przystąpił najprawdopodobniej do budowy willi. „Trudno przypuszczać – pisał Stein – że Hayn kazał wybudować swój dom przed 1813 [rokiem], jakkolwiek był prawdopodobnie bardzo zamożny. W latach 1809–[18]11 został wybrany do honorowej rady miasta, umarł w 1820 [roku]”¹²¹. Stein przyjął zatem, że willa została wzniesiona około 1815 roku¹²².

Rozwój Szczytnik, podobnie jak całego Wrocławia, został zahamowany wojnami napoleońskimi – po wkroczeniu wojsk francuskich do miasta posiadłość księcia von Hohenlohe-Ingelfingena, który jako pruski generał piechoty brał udział w bitwie pod Jeną, został zdewastowany. Książę popadł w kłopoty finansowe, w 1811 roku w zamian za długi władze miasta miały okazję przejąć jego szczytnicką posiadłość, do czego jednak ostatecznie nie doszło. Cztery lata później majątek księcia został zlicytowany, a posesje w Szczytnikach trafiły w prywatne ręce¹²³. W 1823 roku, dzięki wymianie na inne grunty, magistratowi udało się przejąć jedynie 10 mórg dawnego Ogrodu Książęcego. Podobnego błędu władze miasta nie popełniły już

¹²¹ „Es ist kaum anzunehmen, daß Hayn sein Haus vor 1813 errichten ließ, obwohl er wahrscheinlich sehr wohlhabend war. 1809–11 wurde er zum unbesoldeten Stadtrat gewählt; er starb 1820” (*ibidem*).

¹²² Współcześni badacze zaakceptowali hipotezę Steina, mimo wątpliwości, jakie budzi mapa opracowana przez wrocławski Urząd Statystyczny, zgodnie z którą willa Hayna została wzniesiona przed 1811 rokiem (*Plan miasta z zabudową Wrocławia istniejącą oraz wznoszoną w latach 1811–1910*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV: *Śląsk*, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, wsp. R. Eysymontt, Wrocław 2001, plan nr 36). Por. A. Zablocka-Kos, *Dawna willa Hayna...*, s. 101 (hasło 475); H. Górską, *Podmiejskie siedziby...*, s. 77; B. Sebzda, *Siedziba Instytutu Meteorologii...*, s. 846 (hasło 966).

¹²³ H. Wendt, *Die Breslauer Stadt...*, s. 104.

w wypadku posiadłości hrabiego Goltza, właściciela majątku w Dąbiu i terenów przejętych od spadkobierców Wenera, odzyskując w 1830 roku w zamian za umorzenie wierzytelności prawie 220 mórg ziemi uprawnej i łąk¹²⁴. W 1833 roku na części wspomnianego terenu położonego w Dąbiu utworzono z inicjatywy Śląskiego Towarzystwa Wyścigów Konnych i Pokazu Zwierząt (Verein für Pferderennen und Tierschau) tor wyścigowy, do którego dobudowano z czasem trybunę i budynki pomocnicze. W wydanym w 1845 roku leksykonie śląskich miejscowości Johann Georg Knie napisał, że w Starych Szczytnikach znajdowały się pięćdziesiąt trzy budynki mieszkalne, „w większej części piękne domy wiejskie i ogrodowe możnych wrocławian, a dawny ogród księcia Hohenlohe z przyległym parkiem, obecnie należący do pani inspektorowej Rutsch jest jedną z najczęściej odwiedzanych części Wrocławia”¹²⁵. W 1854 roku władze miasta nabyły kolejny fragment dawnego majątku książęcego, który postanowiono przekształcić w publiczny park miejski. Dzięki prowadzeniu „długotrwałych i mozolnych rokowań” z właścicielami terenów sąsiadujących z dawną posiadłością księcia von Hohenlohe w następnych latach systematycznie powiększono obszar parku¹²⁶. Z kolei tuż przy wschodniej granicy toru wyścigów konnych, na gruntach dawnego pastwiska w Dąbiu, ograniczonego od południa korytem Odry, od zachodu – ramieniem Starej Odry, a od północy – linią drogi prowadzącej w kierunku Biskupina (Bischofswalde), urządzono ogród zoologiczny, który otwarto 10 lipca 1865 roku.

Inwestycje księcia von Hohenlohe-Ingelfingena i dalszy rozwój Starych Szczytnik miały również wpływ na zagospodarowanie terenów położonych wzdłuż dawnej drogi Książęcej [il. 4]. Po północnej stronie traktu, na lewym brzegu Starej Odry, tuż za przeprawą mostową usytuowano zespół zabudowań nazywanych Villa Nova, wzniesiony przed 1811 rokiem, o którym na początku lat sześćdziesiątych XIX stulecia pisano: „Villa Nova, samotna i cicha jak kwiat między stronami książki, śni o pięknych dniach przeszłości, był bowiem kiedyś ten ogród rozrywkowy miejscem spotkań wytwornego świata, sceną pokazów sztucznych ogni Schwiegerlinga, ulubionym miejscem gustownych ploteczek przy kawie. To już dawno minęło”¹²⁷. Po południowej stronie drogi Książęcej, u jej zbiegu z drogą wiejską prowadzącą na południe, w kierunku szosy Swojczyckiej, wzniesiono gospodę „Carlshof”, która sąsiadowała od wschodu z posesją dawnego folwarku w Rybakach. Folwark stanowił niegdyś własność klasztoru św. Wincentego¹²⁸, od 1810 roku znajdował się

¹²⁴ *Ibidem*, s. 105.

¹²⁵ „Der Ort besteht größtentheils aus schönen Land- u. Gartenhäusern wohlhabender Breslauer u. ist der vormalige Fürst Hohenlohesche Garten nebst anstoßendem Park, jetzt der Frau Inspektor Rutsch gehörig, eine der besuchtesten Parthien der Breslau” (J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien {...}*, Breslau 1845, s. 586).

¹²⁶ H. Wendt, *Die Breslauer Stadt-...*, s. 109.

¹²⁷ „[...] die Villa Nova, einsam und still wie eine Blume zwischen den Blättern eines Buches, träumt von den beaux jours der Vergangenheit; denn dieser Gesellschafts-Garten war einst Sammelplatz der feinen Welt, der Schauplatz der rettenden Feuerwerksthaten Schwiegerling's, der Liblingsort aller ästhetischen Kaffeeklatschen. Das ist nun lange vorbei” (*Breslauer Adressbuch 1860/61*, s. 609, 610).

¹²⁸ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht-...*, s. 151.

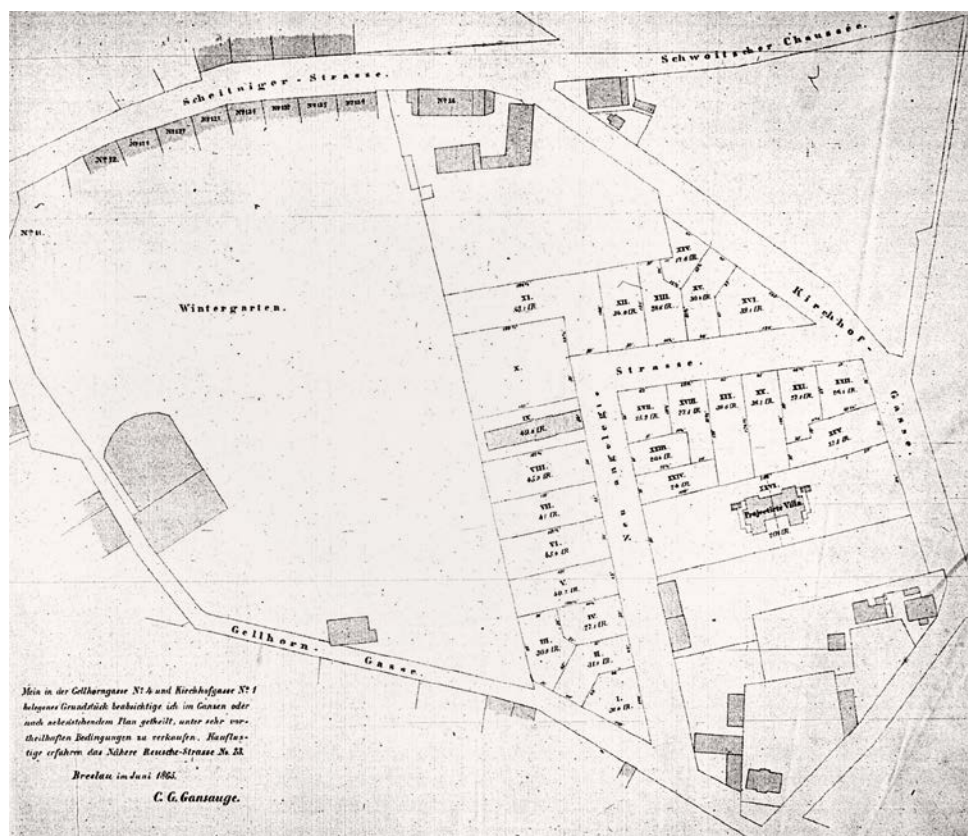

Il. 4. August Hoffmann, Moritz Sadebeck, plan Wrocławia z przygranicznymi miejscowościami, suplement 1872, fragment: Rybaki i Szczytniki (Plan von Breslau und den angrenzenden Ortschaften Gabitz, Höfchen, Neudorf, Lehmgruben, Huben, Morgenau, Zedlitz, Scheitnig. Durch Nachträge ergänzt 1872 [AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 17])

w rękach prywatnych, w latach pięćdziesiątych XIX wieku zabudowania i część rozległych terenów rolnych należały do bankiera Carla Ertla, który dawne gospodarstwo przekształcił w rodzinną siedzibę. W 1865 roku berliński architekt Hermann Friedrich Waesemann, architekt rozbudowy willi Eichbornów [→ kat. 62], opracował projekt powiększenia parterowego domu mieszkalnego [→ kat. 22] towarzyszącego zespołowi budynków gospodarczych. Nieliczna i mocno rozproszona zabudowa alei, bliskie sąsiedztwo Szczytnik, a pośrednio także działania Ertla dały impuls do późniejszych prób wznoszenia w Rybakach grup domów jednorodzinnych.

W połowie lat sześćdziesiątych XIX stulecia odnotowano w lokalnej prasie, że „w związku z przesadnie wysokimi cenami działek budowlanych na przedmieściach: Świdnickim, Oławskim i Mikołajskim, ruch budowlany skierował się na przedmieścia Odrzańskie i Piaskowe”¹²⁹. Jedną z pierwszych inicjatyw powstania jednorodnej enklawy zabudowy mieszkaniowej podjęto w 1865 roku na obszarze dawnych Nowych Szczytnik. Wrocławski kupiec C.G. Gansauge, właściciel terenu, który sąsiadował od strony zachodniej z Ogrodem Zimowym (Winter Garten), od południa dochodził do Gellhorn-Gasse (po wojnie do 1967 roku ulica Macieja Strubicza, dziś ścieżka biegnąca na tyłach budynków uniwersyteckich między ulicami Szczytnicką i Benedykta Polaka), a od wschodu – do drogi łączącej nabrzeże Odry z dawnym cmentarzem bernardyńskim (do 1874 roku Kirchhof-Gasse,

¹²⁹ „Durch die fast übertrieben hohen Preise der Bauplätze in der Schweidnitzer-, Ohlauer- und Nikolai-Vorstadt hat sich die Baulust [...] nach der Oder- und Sand-Vorstadt gewendet” („Breslauer Zeitung”, 8 lutego 1865 roku, s. 357).

Il. 5. Wrocław, Szczytniki, projekt kolonii willowej, 1865 („Breslauer Zeitung”, 25 listopada 1865)

następnie Marienstraße, dziś nie istnieje), planował wytyczyć nową ulicę przechodzącą przez środek posiadłości, złożoną z dwóch prostopadłych do siebie odcinków, którymi powiązano Gellhorn- i Kirchhof-Gasse. Wzdłuż nowej drogi wytyczono dwadzieścia sześć działek o zróżnicowanych wymiarach, szerokość większości posesji odpowiadała raczej potrzebom zwartego budownictwa mieszkaniowego, jednak wyodrębniono też kilka działek przeznaczonych pod zabudowę wolno stojącą [il. 5]. Właściciel terenu zaplanował wzniesienie willi bliźniaczej, która miała zapewne zachęcić przyszłych inwestorów do kupowania parcel budowlanych. Projekt nie został zrealizowany, ostatecznie teren planowanej inwestycji wraz z obszarem Ogrodu Zimowego zostały sprzedane bankierowi Juliusowi Schottländerowi, który scalił grunty i podzielił je na cztery kwartały dwiema ulicami krzyżującymi się pod kątem prostym – dzisiejszymi ulicami Benedykta Polaka (Gertrudenstraße) i Michała Wrocławczyka (Paulstraße), wokół których zaplanowano wzniesienie kamienic wielorodzinnych, usytuowanych w zabudowie zwartej.

W 1868 roku, kiedy Stare Szczytniki zostały przyłączone do miasta, Carl Berger, radny miejski pełniący funkcję sędziego polubownego, a przy tym kupiec i współwłaściciel fabryki produkującej pierniki (Honigkuchenfabrik Johann Gottlieb Berger), podjął próbę wybudowania po wschodniej stronie koryta Starej Odry niewielkiej kolonii willowej. Berger dysponował posesją usytuowaną w południowej

części kwartału położonego między szosą Swojczycką na południu a drogą prowadzącą do osady w Starych Szczytnikach na zachodzie, aż do jej zbiegu z wałem nadodrzańskim. W połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku istniały we wspomnianym kwartale jedynie dwa domy mieszkalne – dawna willa Hayna, usytuowana w jego północno-wschodniej części i użytkowana latem przez barona Rudolpha Heinricha von Kospotha, oraz dom letni Bergera, zajmujący północno-wschodnie naroże posiadłości, której granice wyznaczały dzisiejsze ulice: Kazimierza Bartła, Adama Mickiewicza i Parkowa, a od strony północnej – działki numer 10 przy ulicy Parkowej i numer 6 przy ulicy Kazimierza Bartła. W 1865 roku za domem Bergera, w części środkowej posesji, przy jej północnej granicy, wzniesiono dwie ciepłarnie. Planując założenie kolonii, inwestor zakładał przeprowadzenie niezbędnych wyburzeń, a następnie rozparcelowanie posiadłości [→ kat. 10, il. 12b] i wzniesienie dziewiętnastu „domów wiejskich”. W prasie pisano, że „komfortowo wyposażone domy wiejskie powinny zostać wystawione do sprzedaży po umiarkowanych cenach, wtedy zaradziłoby się od dawna istniejącej potrzebie stworzenia w zdrowym położeniu ładnych i wygodnych mieszkań dla pojedynczych rodzin”¹³⁰. Posiadłość Bergera zyskała na atrakcyjności, kiedy w 1869 roku przystąpiono do uporządkowania terenu będącego w dyspozycji miasta, a usytuowanego po północnej stronie szosy Swojczyckiej, między wałem odrzańskim a dzisiejszą ulicą Kazimierza Bartła [il. 4]. Wspomniany teren przekształcono w niewielkie założenie parkowe, pozostawiono zatem rosnące tam brzozy, zasypano wyrobiska piasku, wytyczono ścieżki, założono rabaty różane i posadzono ozdobne krzewy¹³¹. Skwer nazwano „Laskiem brzozowym” (Birkenwäldchen) i już w 1870 roku pisano, że „w krótkim czasie stał się małą idyllą, która ozdabia okolice ogrodu zoologicznego”¹³².

W 1868 roku rozpoczęto także dwie kolejne inwestycje na terenie rozciągającym się po północnej stronie dawnej drogi Książęcej i należącym do radcy handlowego Hermanna Landaua. Z inicjatywy Wrocławskiej Spółdzielni Budowlano-Oszczędnościowej (Breslauer Bau-Spar-Genossenschaft) *vis-à-vis* gospody „Carlshof” przewidziano wzniesienie czterech szeregowych „domów rodzinnych”¹³³ oraz domu wolno stojącego odpowiadającego „wzorcom amerykańskim”¹³⁴. Projektowane budynki zostały usytuowane naprzeciwko siebie, po obu stronach planowanego przedłużenia w kierunku wschodnim dzisiejszej ulicy Henryka Sienkiewicza (Sternstraße). O ile parterowe domy szeregowe z małymi ogrodami zostały określone w prasie mianem „mansardowych baraków”, które „nieco zeszpeciły okolicę”¹³⁵,

¹³⁰ „[...] und würde, da die Landhäuser mit allem Comfort ausgestattet bei civilen Preisen zur Verkauf kommen sollen, einem längst vorhandenen Bedürfniß, schöne und behagliche Wohnungen in gesunder Lage für einzelne Familien zu schaffen, hiermit abgeholfen werden” („Breslauer Zeitung”, 10 kwietnia 1868 roku, s. 1084).

¹³¹ „Breslauer Zeitung”, 14 września 1869 roku, s. 2893.

¹³² „[...] sogenannte Birkenwäldchen [...] in kurzer Zeit eine kleine Idylle geworden ist, die Umgebung des zoologischen Gartens verschönern” („Breslauer Zeitung”, 23 listopada 1870 roku, s. 4208).

¹³³ „Breslauer Zeitung”, 1 listopada 1868 roku, s. 3198.

¹³⁴ „Breslauer Zeitung”, 29 grudnia 1869 roku, s. 4227.

¹³⁵ *Ibidem*.

o tyle dom wolno stojący wzbudził zainteresowanie komentatorów. Budynek został zaprojektowany przez członka spółdzielni, budowniczego Johanna Promniza, przed którym postawiono zadanie stworzenia jak najtańszego, „możliwie prostego od zewnątrz, jednak przyjemnego” domu jednorodzinnego. Ukończony budynek, wraz z niewielkim podwórkiem i ogrodem o powierzchni trzech czwartych morgi, kosztował trzy tysiące talarów, co umożliwiło oszacowanie miesięcznej raty spłaty domu na poziomie stu sześćdziesięciu pięciu talarów¹³⁶. Biorąc pod uwagę fakt, że na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku koszt najmu mieszkania średniej wielkości kształtował się we Wrocławiu na poziomie stu, dwustu talarów¹³⁷, dom wzniesiony przez spółdzielnię wydawał się atrakcyjną alternatywą dla mieszkań w kamienicach dochodowych.

W lipcu 1870 roku wybuchła wojna francusko-pruska – w prasie odnotowano, że działalność budowlana na Szczytnikach, które „wciąż mają przyszłość przed sobą, nie była w czasie wojny szczególnie ożywiona”¹³⁸. Mimo to wczesną wiosną 1871 roku Hermann Landau zaplanował parcelację gruntów należących pierwotnie do folwarku w Rybakach i położonych po północnej stronie drogi Książęcej¹³⁹. W projekcie, przypisywanym Carlowi Lüdeckemu (1826–1894), przewidywano realizację przedłużenia dzisiejszej ulicy Henryka Sienkiewicza (Sterngasse – zaułek Gwiazdy) w kierunku wschodnim i połączenie go z drogą prowadzącą do Szczytnik czterema ulicami poprzecznymi [il. 6]. Nowy układ urbanistyczny uzupełniała droga poprowadzona w kierunku północno-zachodnim (w przybliżeniu w miejscu dzisiejszej ulicy Piastowskiej), łącząca bezpośrednio wspomniane przedłużenie Sterngasse z traktem Swojczyckim. Kwartale wyodrębnione zaproponowaną siecią dróg rozparcelowano – wschodnią i południową część terenu przeznaczono pod budownictwo wolno stojące, w części zachodniej zaplanowano wzniesienie domów szeregowych. W 1872 roku Landau przygotował ekspozycję domu, który mógł – jego zdaniem – stanowić podstawę zabudowy rozparcelowanych gruntów. Pokazowy parterowy budynek mieszkalny został wykonany w drewnianej konstrukcji szkieletowej w Londynie i przetransportowany do Wrocławia, gdzie złożono go w ciągu dwóch tygodni. Dom nie spotkał się z uznaniem dziennikarzy, pisano że „sprawia wrażenie dużej budy targowej lub wystawowej [...] jedynie z tą różnicą, że jest nieco bardziej elegancki, a od frontu ozdobiony niską werandą”¹⁴⁰. Mimo że koszt produkcji budynku wraz z transportem i montażem nie przekraczał trzech tysięcy talarów, nie znaleźli się chętni do jego kupna – w powszechnej opinii tego typu domy mogły „pasować co najwyżej do kalifornijskiego albo innego południowego klimatu”¹⁴¹.

¹³⁶ *Ibidem*.

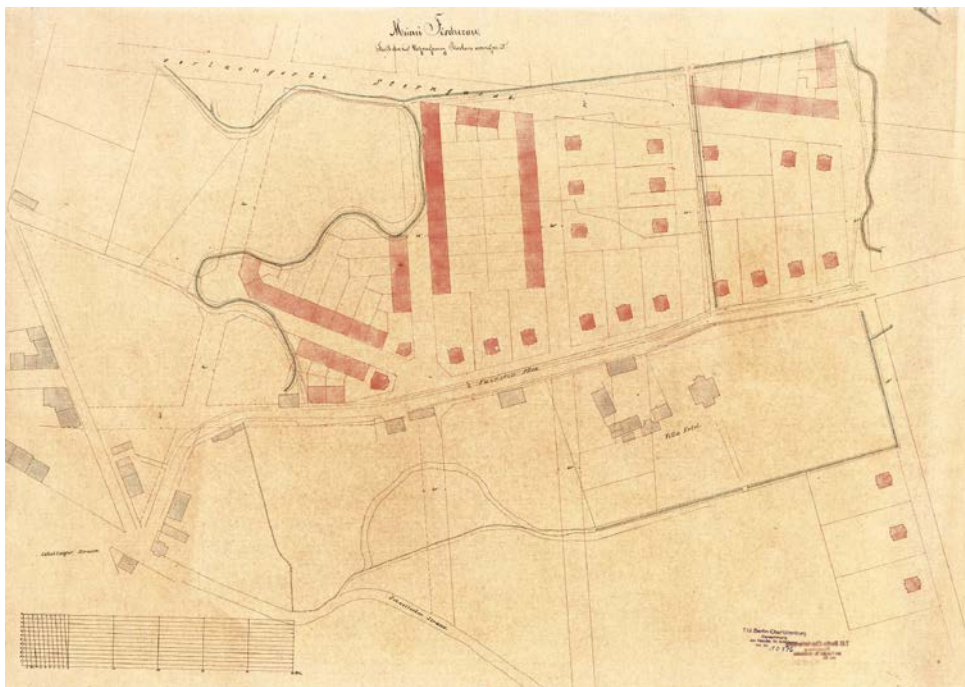
¹³⁷ „Breslauer Zeitung”, 12 lutego 1871 roku, s. 508.

¹³⁸ „Die Bauhätigkeit war während der Kriegszeit in dieser Vorstadt (Scheitniger), die noch ihre Zukunft hat, keine besonder rege” („Breslauer Zeitung”, 24 listopada 1870 roku, s. 4208).

¹³⁹ „Breslauer Zeitung”, 28 marca 1871 roku, s. 1088.

¹⁴⁰ „Das ganze Haus bietet den Anblick einer großen Markt- oder Schaubude dar, [...], nur mit dem Unterschiede, daß dasselbe einigermaßen eleganter und an der Vorderfront mit einer niedrigen Veranda verziert ist” („Breslauer Zeitung”, 29 sierpnia 1872 roku, s. 3429).

¹⁴¹ „Ein derartiges Gebäude mag allenfalls für Californien oder andere südliche Climate passen” (*ibidem*).

Il. 6. Wrocław, Rybaki, plan parcelacji, Carl Lüdecke (?), 1871 (Meierei Fischerau, Breslau [TU Berlin, Inv.-Nr 10876])

Ostatecznie grunty Landaua nie zostały ani zabudowane, ani nawet podzielone nowymi osiami komunikacyjnymi. Ze względu na trudności w uzyskaniu zgody wszystkich właścicieli terenów, które przecinał wschodni odcinek obecnej ulicy Henryka Sienkiewicza, zrealizowano go dopiero w latach pięćdziesiątych XIX wieku¹⁴², a drogi poprzeczne wytyczono w latach dwudziestych XX stulecia.

Na początku 1872 roku rozpoczęto zagospodarowanie terenów położonych po wschodniej stronie posiadłości Landaua i należących do Villa Nova, którą kupili Isidor i Jacob Alexandrowie, właściciele domu bankierskiego Gebrüder Alexander¹⁴³. Z inicjatywy bankierów przy dawnej drodze Księżęcej powstały dwie wille [→ kat. 23] rozdzielone nową osią komunikacyjną (Novastraße, dziś ulica Ksawerego Liskego) prowadzącą do cmentarza św. Wawrzyńca [il. 7]. Wzdłuż nowej ulicy planowano wytyczyć dodatkowe działki budowlane, a realizację założenia powierzono Wrocławskiemu Bankowi Budowlanemu (Breslauer Baubank). Dwa lata później po wschodniej stronie planowanego zespołu budynków wzniesiono willę browarnika Ernsta Hentschla. Dom został ustawiony na dawnej działce wiejskiej przy trakcie pieszym, przekształconym następnie w dzisiejszą ulicę Odonu Bujwiada (Auenstraße).

¹⁴² H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, „Mittheilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 2, Breslau 1896, s. 203, 204.

¹⁴³ „Breslauer Morgen-Zeitung”, 30 stycznia 1872 roku.

Il. 7. Wrocław, inwestycje braci Alexandrów na planie regulacji wschodniej części Przedmieścia Piaskowego, 1877 (AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 349)

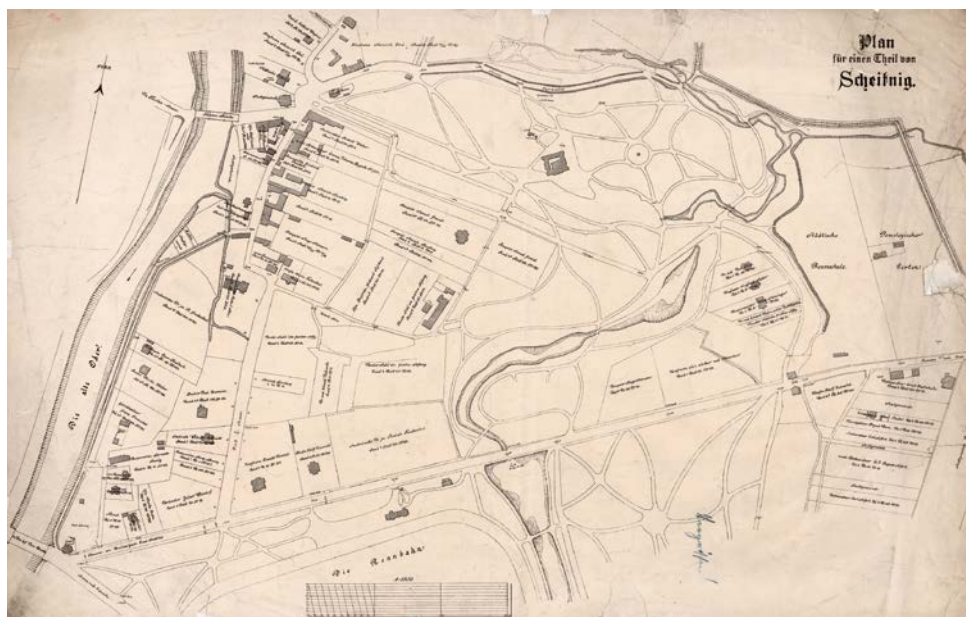
Kiedy Hermann Landau i bracia Alexandrowie rozpoczynali działalność budowlaną, także Carl Berger powrócił do pomysłu stworzenia kolonii willowej w Starych Szczytnikach, na prawym brzegu Starej Odry. W 1872 roku kupiec zlecił mistrzowi murarstwa Carlowi Schmirglowi przygotowanie projektów trzech pierwszych domów: dwa budynki wzniesiono na działkach numer 2 i 3 (obecnie numer 4 i 3 [→ kat. 10, 9]), wytyczonych przy drodze poprowadzonej wzdłuż wschodniej granicy „Lasku brzozonego” (dzisiejsza ulica Kazimierza Bartla), trzeci – przy dawnej szosie Swojczyckiej 6 (dziś ulica Adama Mickiewicza 8 [→ kat. 78]). W tym samym czasie na posesji sąsiadującej od strony północno-zachodniej z posiadłością Bergera rozpoczęto budowę eleganckiego pawilonu letniego [→ kat. 12], którego projekt opracował mistrz murarstwa Julius Neugebauer dla kupca Johanna Promnitza. Jeszcze dalej w kierunku północnym, przy samym wale nadodrzańskim (dziś ulica Kazimierza Bartla 8), zaplanowano w 1872 roku wzniesienie willi zaprojektowanej przez Josepha Ertla dla kupca Gustava Michaelisa [→ kat. 14]. Równocześnie Ertel przygotował projekt domu kupca Paula Riemanna, który wzniesiono w tym samym kwartale, ale od strony drogi prowadzącej do osady w Starych Szczytnikach (ulica Parkowa 10 [→ kat. 87]). Posesja Riemanna rozciągała się od północnej granicy terenu Bergera do południowej granicy posiadłości barona von Kospotha, obejmowała też grunty usytuowane między działkami kupców Promnitza i Michaelisa, ograniczone od zachodu wałem nadodrzańskim. W 1872 roku powstał projekt jeszcze jednej willi, przygotowany przez Alberta Graua na zlecenie bankiera Samuela Freunda [→ kat. 8], którą wybudowano na posesji o powierzchni niemal 1 hekta-

ra, graniczącej od północy z najstarszą częścią parku miejskiego, a od wschodu i zachodu z drogami wiejskimi – dzisiejszymi ulicami Stefana Banacha i Samuela Dicksteina. Nowa siedziba bankiera budziła zapewne podziw, skoro w 1873 roku dziennikarz „Breslauer Zeitung” napisał: „Na określenie mianem perły tamtejszej okolicy zasłuży jednak willa budowana przez bankiera Freunda, położona po południowej stronie parku, tuż za wiejskimi ogrodami. Wysmukła wieża pokryta łupkiem ozdabia frontową stronę małego zameczku, który wraz z jego wieloma wysuniętymi narożnikami i wykuszami w najwyższym stopniu malarsko odcina się od otoczenia. Za nim leży nowo założona część parku Szczytnickiego, która obejmuje co najmniej 20 mórg powierzchni, oferując zbawienny dla oczu widok, szczególnie dzięki towarzyszącemu jej szerokiemu pasowi wody”¹⁴⁴.

Działalność budowlana w Starych Szczytnikach oraz inwestycje Landaua i braci Alexandrów miały doprowadzić, zdaniem komentatorów, do stworzenia „Ostend” – nowej dzielnicy willowej konkurującej z „Westendem” – osiedlem willowym budowanym przez berlińskiego przedsiębiorcę Heinricha Quistorpa tuż za południową granicą miasta. W 1872 roku spodziewano się, że na wschodnich obrzeżach Wrocławia powstanie dwadzieścia osiem willi w enklawach, które, jak pisano w prasie, „będą korzystnie odróżniać się od miasta willowego w Borku nieporównanie większym urokiem krajobrazu. Po jednej stronie Maxgarten ze swoimi wysokimi, wspaniałymi drzewami, które całkowicie osłaniają morze domów pobliskiego wielkiego miasta, po drugiej stronie ogród zoologiczny, którego partie drzew coraz bardziej zrastają się na podobieństwo parku, dalej duży wspaniały park Szczytnicki, [...] do tego położenie nad odgałęzieniem Odry: to wszystko powinno przekształcić tę nową część miasta w poszukiwane i pożądane miejsce zamieszkania”¹⁴⁵. Pod koniec lat siedemdziesiątych XIX wieku wybudowano w Starych Szczytnikach kolejne domy jednorodzinne, jeden z nich, zaprojektowany w 1877 roku przez Georga Jeglinsky’ego na zlecenie radnego miejskiego Wilhelma Eckhardta [→ kat. 86], został wzniesiony po zachodniej stronie obecnej ulicy Parkowej, na działce wyodrębnionej z północnej części posesji Bergera. Następny dom, którego projekt opracował w 1879 roku Louis Ehrlich dla kupca Adolfa Grunwalda, został usytuowany przy dzisiejszej ulicy Adama Mickiewicza [→ kat. 79] w pasie terenu

¹⁴⁴ „Als Perle der dortigen Gegend verdient aber die, südlich des Parkes, hart hinter den Dorfgärten gelegene von dem Banquier Freund erbaute Villa bezeichnet zu werden. Ein schlanker mit Schiefer gedeckter Thurm schmückt die Frontseite des kleinen Schloßchens, was sich mit seinen vielen vorspringenden Ecken und Erkern höchst malerisch von seiner Umgebung abhebt. Dahinter liegt der neu angelegte Theil des Scheitniger Parks, der eine Fläche von mindestens 20 Morgen umfassend, besonders durch den hindurch geleiteten breiten Wasserstreifen einen für das Auge sehr wohlthuenden Anblick darbieten” („Breslauer Zeitung”, 9 maja 1873 roku, s. 1643).

¹⁴⁵ „[...] so wird sich dagegen dieselbe vor der Kleinburger Villenstadt durch ungleich größere landschaftliche Reize vortheilhaft auszeichnen. Auf der einen Seite der Maxgarten mit seinen hohen, prächtigen Bäumen, welche das Häusermeer der nahen Großstadt vollständig verdecken, auf den anderen Seite der zoologische Garten, dessen Baumparthien immermehr parkähnlich zusammenwachsen, ferner der große, herrliche Scheitniger Park [...], dazu die Lage an einem Oderarme: alles dies dürfen diesen neuen Stadttheil zu einem gesuchten und begehrenswerthen Aufenthalt machen” („Breslauer Zeitung”, 30 sierpnia 1872 roku, s. 3442).

Il. 8. Wrocław, plan części Szczytnik, około 1895 (Plan für einen Theil von Scheitnig [AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 1780])

prywatnego, który rozciągał się od ulicy Parkowej w kierunku wschodnim, aż do części parku Szczytnickiego nazywanego Bandewäldchen. W zbliżonym czasie rozpoczęto też zagospodarowanie terenu położonego w sąsiedztwie miejskiej szkółki drzew, między drogą wiejską (obecnie północny odcinek ulicy Mikołaja Kopernika) od wschodu, parkiem od północy i północnego zachodu oraz posesją bankiera Hugona Heimanna, która zajmowała obszar między wspomnianym Bandewäldchen a szosą Swojczycką [il. 8]. Teren inwestycji należący do kupca Theodora Stahla został rozparcelowany i sprzedany osobom prywatnym. Nabywcami trzech działek (dziś ulica Mikołaja Kopernika 17, 18, 19) byli wrocławscy lekarze Isidor Juliusberg i Paul Lion, na których zlecenie wybudowano domy letnie, zaprojektowane w 1876 roku przez mistrza ciesielstwa Maxa Jitschina [→ kat. 60, 61]. Pod koniec lat siedemdziesiątych XIX stulecia również do zespołu willi braci Alexandrów dobudowano kolejny budynek – dom Adalberta Pfluga, dyrektora miejscowych zakładów taboru kolejowego [→ kat. 76]. Projekt willi, usytuowanej po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Ksawerego Liskego, przygotował w 1876 roku berliński architekt Emil Boethke¹⁴⁶.

Na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku zaplanowano budowę nowej enklawy willowej na terenie dawnego ogrodu rozrywkowego Maxgarten¹⁴⁷, położonego tuż przy przeprawie odrzańskiej, po zachodniej stronie koryta Starej Odry, mię-

¹⁴⁶ B. Sebzda, *Dawne wrocławskie osiedle willowe...*, s. 305.

¹⁴⁷ O Maxgarten – por. M. Wójtowicz, *Ogród Josepha Maxa*, [w:] *Leksykon zieleni Wrocławia*, red. I. Bińkowska, E. Szopińska, Wrocław 2013, s. 666 (hasło 631).

dzy najstarszą osadą szczytnicką od północy i szosą Swojczycką od południa. Maxgarten, założony w pierwszej połowie XIX stulecia przez znanego wrocławskiego księgarza Josepha Maxa, przeszedł w 1881 roku na własność Juliusa Wutzdorfa¹⁴⁸, z którego inicjatywy wykonano plan parcelacji gruntów i wybudowano dwie pierwsze wille [→ kat. 16, 89]. Jeden z budynków, zaprojektowanych przez Friedricha Barchewitza, usytuowano przy szosie Swojczyckiej, nieopodal dzisiejszego mostu Zwierzynieckiego, drugi zaś – w północno-zachodniej części posesji, przy drodze prowadzącej do traktu Książęcego (obecnie ulica Tytusa Chałubińskiego). Kolonia willowa nie została zrealizowana, w 1885 roku Wutzdorf sprzedał grunty skarbowi państwa pod budowę Klinik Uniwersyteckich¹⁴⁹. Rok wcześniej jednak powstała w sąsiedztwie jeszcze jedna willa – dom lekarza Eduarda Kabierskiego [→ kat. 116], którą umieszczono po południowej stronie dzisiejszej ulicy Marii Skłodowskiej-Curie, u jej zbiegu z planowaną wówczas, choć jeszcze niewytyczoną obecną ulicą Ignacego Łukasiewicza (Pfeiffer Straße).

Dopiero w połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku władze miasta podjęły decyzję o regulacji spontanicznie powstającej zabudowy Szczytnik, proponując założenie osiedla willowego, które wytyczono na niezabudowanym obszarze między Starą Odram a korytem Czarnej Wody oraz na terenie rozciągającym się po wschodniej stronie parku Szczytnickiego i toru wyścigów konnych, aż do zachodniej granicy Sępolna i zespołu łąk miejskich (między innymi Herren Wiese, Baude Wiese)¹⁵⁰. Grunty przeznaczone do zagospodarowania planowano podzielić szachownicową siatką ulic na kwartały, w które wpisano następnie po dwa rzędy działek [il. 9]. Projektowi towarzyszyły regulacje prawne dotyczące przyszłej zabudowy¹⁵¹ – na nowo wytyczonych posesjach dopuszczono wznoszenie dwupiętrowych budynków mieszkalnych oddalonych od siebie o co najmniej 6 metrów, przy zachowaniu minimalnej odległości 3 metrów od granicy działki. Przewidziano możliwość budowania willi bliźniaczych, jeśli długość frontu budowli została ograniczona do 32 metrów. Sformułowano też przepisy mogące mieć bezpośredni wpływ na sposób kształtowania elewacji domu – wysunięcie wykuszy i innych „zamkniętych lub otwartych dobudówek” przed lico budynku nie mogło przekraczać 1 metra albo 1,5 metra, jeśli „przybudówką” były otwarte schody, tarasy lub werandy. Szerokość wykuszy ograniczono do wartości odpowiadającej trzeciej części szerokości elewacji, ale nie większej niż 6 metrów. W osiedlu zabroniono sytuowania zakładów rzemieślniczych i przemysłowych. Podobne założenia, obwarowane tymi samymi przepisami, planowano usytuować również w południowej części Przedmieścia Świdnickiego i we wschodniej części Przedmieścia Piaskowego, na terenie graniczącym od północy ze wschodnim odcinkiem dzisiejszej ulicy Henryka

¹⁴⁸ H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...*, s. 125.

¹⁴⁹ O budowie klinik i zagospodarowaniu dawnego ogrodu Maxa – por. M. Wójtowicz, *Od willi podmiejskich do zespołu zabudowy Wydziału Medycznego i kamienic – urbanizacja Maxgarten i sąsiednich ulic w Starych Szczytnikach*, [w:] *Przedmieście Piaskowe we Wrocławiu*, red. T. Głowiński, H. Okólska, Wrocław 2015, s. 56–71.

¹⁵⁰ „Breslauer Zeitung”, 7 lutego 1885 roku.

¹⁵¹ *Ibidem*.

Il. 9. Wrocław, Szczytniki, Dąbie, projekt osiedla willowego, około 1885 (AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 1608)

Sienkiewicza, od wschodu – z korytem Starej Odry, od południa – z nowo projektowaną ulicą równoległą do obecnej ulicy Marii Skłodowskiej-Curie i położoną po jej południowej stronie, z kolei od zachodu osiedle zostało doprowadzone do linii przebiegu dzisiejszej ulicy Piastowskiej i jej przedłużenia w kierunku południowym. Żadne ze wspomnianych założeń nie zostało zrealizowane, a w latach osiemdziesiątych XIX stulecia w Starych Szczytnikach wybudowano tylko jedną willę, którą usytuowano przy obecnej ulicy Kazimierza Bartła, na działce wyodrębnionej z północnej części dawnej posesji Carla Bergera. Dom został zaprojektowany w 1889 roku przez Maxa Dauma dla Hermanna Henninga, wyburzono go jednak w 1913 roku, wznosząc na jego miejscu prywatne sanatorium (obecnie siedziba Wydziału Nauk o Zdrowiu Akademii Medycznej, ulica Kazimierza Bartła 5). W kolejnym dziesięcioleciu uzupełniono istniejące enklawy zabudowy czterema willami – jedną z nich wybudowano według projektu Eugena Becka z 1890 roku przy dzisiejszej ulicy Kazimierza Bartła [→ kat. 13], na działce wyodrębnionej z dawnej posiadłości Paula Riemanna. Kolejny dom wzniesiono u zbiegu dzisiejszych ulic Parkowej i Adama Mickiewicza, na działce narożnej będącej pierwotnie częścią posiadłości Adolfa Grunwalda. Nowa willa została zaprojektowana w 1892 roku przez Hermanna Wolframa na zlecenie przemysłowca Oswalda Püschla [→ kat. 85]. Sześć lat później ten sam budowniczy opracował projekt domu dwu-

rodzinnego [→ kat. 81], który wybudowano przy szosie Swojczyckiej, na działce wyodrębnionej z posesji Hugona Heimanna. Najciekawszy przykład willi wzniesionej w ostatniej dekadzie XIX wieku stanowił dom Alberta Neissera, lekarza dermatologa i profesora Uniwersytetu Wrocławskiego, zaprojektowany przez berlińskiego architekta Hansa Grisebacha [→ kat. 115]. Willa została usytuowana na obszernej działce wytyczonej przy zachodniej granicy parku Szczytnickiego, między korytem Czarnej Wody na północy a dawną drogą Książęcą (dziś zachodni odcinek alei Ludomira Różyckiego) na południu, którą Neisser odkupił w 1897 roku od Śląskiego Towarzystwa Handlu Nieruchomościami (Schlesische Immobilien-Aktien-Gesellschaft). Posesja nie została ogrodzona, w zamyśle uczonego miała stanowić integralną część założenia parkowego¹⁵².

Dalszy rozwój budownictwa willowego w sąsiedztwie parku Szczytnickiego umożliwiła inicjatywa Paula Bunkego, bankiera (Breslauer Viehmarkts-Bank) i właściciela większej części terenów Zalesia, który w 1900 roku rozpoczął pertraktacje z władzami miasta na temat zagospodarowania dawnego majątku ziemskiego. Zalesie, sąsiadujące ze Szczytnikami od północy, do 1810 roku stanowiło własność klasztoru Najświętszej Marii Panny na Piasku, a po sekularyzacji dóbr kościelnych majątek przeszedł w ręce Cechu Rzeźnickiego Starych Jatek (Fleischer-Innung Alter Bänke)¹⁵³. W tym czasie w skład posiadłości wchodziły: pola uprawne, łąki i pastwiska (około 150 hektarów), dwór z folwarkiem oraz cegielnia. W 1892 roku władze miasta podjęły próbę zakupu części Zalesia, planowano bowiem przenieść w nowe miejsce tor wyścigów konnych – dotychczasowy, usytuowany po wschodniej stronie Ogrodu Zoologicznego, uważano za zbyt krótki, problem stanowiła też główna droga łącząca Dąbie z miastem (dziś ulica Zygmunta Wróblewskiego), która przebiegała przez środek toru. Biorąc pod uwagę skalę inwestycji, magistrat oczekiwał odstąpienia 23 mórg terenu leżącego we wschodniej części Zalesia, tuż przy miejskich łąkach, „tanio albo całkiem nieodpłatnie”, tymczasem właściciele gruntów zażądali za nie ceny, która zmusiła władze miasta do odstąpienia od projektu¹⁵⁴. Dwa lata później wspomniany teren został sprzedany posiadaczowi miejscowej cegielni, a większa część majątku przeszła na własność Towarzystwa Budowlanego Eldenheim (Baugesellschaft Eldenheim), zawiązanego w 1897 roku przez członków cechu rzeźnickiego. W 1899 roku spółka podjęła decyzję o sprzedaży terenów Paulowi Bunkemu, który w zachodniej części Zalesia zaplanował wzniesienie kolonii willowej. Bunke był w dużej mierze skazany na konsultowanie z władzami miasta spraw dotyczących zagospodarowania majątku, zależało mu bowiem na doprowadzeniu do osiedla instalacji miejskich i podłączeniu go do drogi Książęcej – jedynej wówczas osi komunikacyjnej łączącej Zalesie z Wrocławiem. Przedstawiciele magistratu, doświadczeni negocjacjami prowadzonymi kilka lat wcześniej z Julusem Schottländerem na temat przyszłości kolonii

¹⁵² Pismo Alberta Neissera z 27 sierpnia 1897 roku, Muzeum Architektury we Wrocławiu/Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia [dalej: MA/ABMW],teczka 1139.

¹⁵³ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, Breslau 1845, s. 356.

¹⁵⁴ *Referate zu den Sitzungen der Stadtverordneten-Versammlung*, 1900 (Laufende Nr 877), s. 559.

Il. 10. Wrocław, plan Szczytnik, Zalesia i Zacisza, 1902; na planie naniesiono projekt osiedla willowego w Zalesiu (AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 2272)

willowej w Borku i urządzenia parku Południowego, uzależnili wszystkie potencjalne inwestycje ponoszone na koszt podatników od włączenia Zalesia w obręb Wrocławia¹⁵⁵. Elementem umowy Bunkego z władzami miasta był również plan osiedla, w którym pod zabudowę przeznaczono teren o powierzchni około 34 hektarów, w kształcie zbliżonym do trapezu [il. 10]. Założenie otoczono w projekcie międko zarysowaną ulicą obwodową (obecnie aleje Ignacego Paderewskiego i Ludomira Różyckiego oraz ulica Fryderyka Chopina, północny odcinek nie został zrealizowany – jego funkcję przejęła dzisiejsza ulica Henryka Wieniawskiego), która połączyła cztery drogi wewnętrzne: po dwie równoleżnikowe (obecnie ulice Stanisława Moniuszki, Zygmunta Noskowskiego) i południkowe (obecnie ulice Karola Szymanowskiego i Mieczysława Karłowicza). Za pomocą swobodnie nakreślonej siatki ulic, urozmaiconej centralnym skwerem, wyodrębniono początkowo osiem kwartałów, które planowano zabudować willami i domami wielorodzinnymi wysokości nieprzekraczającej trzech kondygnacji, wznoszonymi w zabudowie zwartej. Działka o powierzchni 2 hektarów, usytuowana w zachodniej części kolonii, u zbiegu dzisiejszych ulic Fryderyka Chopina i Zygmunta Noskowskiego, została zarezerwo-

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 560.

wana pod budowę szkoły¹⁵⁶. Określono też ograniczenia, jakim miała podlegać zabudowa mieszkaniowa osiedla – w domach wolno stojących dopuszczono projektowanie dwóch pięter mieszkalnych, a wysokość budynku uzależniono od zastosowanego kąta nachylenia dachu. Zezwolono na projektowanie elementów wyższych, jak wieże i szczyty, jednak ich wysokość nie mogła przekraczać wartości równej połowie szerokości frontu ostatniego piętra. Dopuszczono sytuowanie w piwnicach pomieszczeń przeznaczonych do „stałego przebywania ludzi”, pod warunkiem że ich podłogi nie będą leżeć głębiej niż 0,5 metra poniżej poziomu terenu. Ograniczono przy tym strefę cokołową budynku do wysokości 2,4 metra. Część przepisów zawartych w umowie miała bezpośredni wpływ na sposób kształtowania bryły domów wolno stojących – ustalono na przykład, że łączna szerokość elementów wysuniętych przed lico budynku nie może przekraczać trzech dziesiątych szerokości frontu domu. Zaznaczono ponadto konieczność urządzania ogrodów frontowych przy wymaganym odsunięciu linii zabudowy od linii rozgraniczającej ulicy o co najmniej 8 metrów. Inwestor zobowiązał się do przekazania miastu, częściowo nieodpłatnie, terenów położonych między południowymi granicami osiedla i majątku (7 hektarów) i po zachodniej stronie kolonii, wzdłuż Czarnej Wody (17 hektarów), które planowano przeznaczyć na poszerzenie obszaru parku Szczytnickiego. Określono także ceny pozostałych gruntów Zalesia, zastrzegając pierwszeństwo ich wykupu przez miasto. W zamian władze Wrocławia wzięły na siebie obowiązek poniesienia kosztów założenia i utrzymania drogi poprowadzonej po obwodzie kolonii oraz podłączenia jej do miejskich instalacji wodnych, kanalizacyjnych i gazowych. Realizację założenia rozpoczęto w 1904 roku, po objęciu Zalesia granicami miasta – wytyczono wówczas układ urbanistyczny osiedla, wzbogacony o dodatkową oś komunikacyjną (obecnie ulica Karola Lipińskiego), którą podzielono środkowy kwartał południowej części kolonii. Paul Bunke zlecił budowę dwóch pierwszych domów nowego osiedla, które usytuowano przy dzisiejszych ulicach Fryderyka Chopina 7 [→ kat. 19] i Stanisława Moniuszki 1 [→ kat. 82], w pobliżu siedziby inwestora urządzonej w dawnym dworze w obrębie niezachowanego dziś folwarku. Zleceniodawcą budowy trzeciej willi, wzniesionej w Zalesiu w 1905 roku, był inżynier Paul Rogge [→ kat. 18], czwarta zaś, wybudowana w 1906 roku przy ulicy Fryderyka Chopina 2 [→ kat. 17], powstała najprawdopodobniej także z inicjatywy i na koszt Bunkego (dom przez kilkanaście lat pozostawał jego własnością). Wspomniany budynek został zaprojektowany przez Hansa Poelziga w typie *Landhausu*, architekt użył go następnie jako „dom własny” do czasu opuszczenia Wrocławia w 1916 roku. Ponieważ *Landhaus* w Zalesiu został wybudowany po sukcesie „domu wzorcowego” stworzonego przez Poelziga na potrzeby wspomnianej już Wystawy Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego, którą zorganizowano we Wrocławiu w 1904 roku, można przypuszczać, że był on elementem kampanii mającej na celu zainteresowanie inwestorów nowym osiedlem willowym. Działania popularyzujące Zalesie jako miejsce do mieszkania były zapewne niezbędne, biorąc pod uwagę zniszczenia, jakie na wschodnich obrzeżach miasta poczyniła wielka powódź z 1903 roku.

---

¹⁵⁶ *Ibidem*.

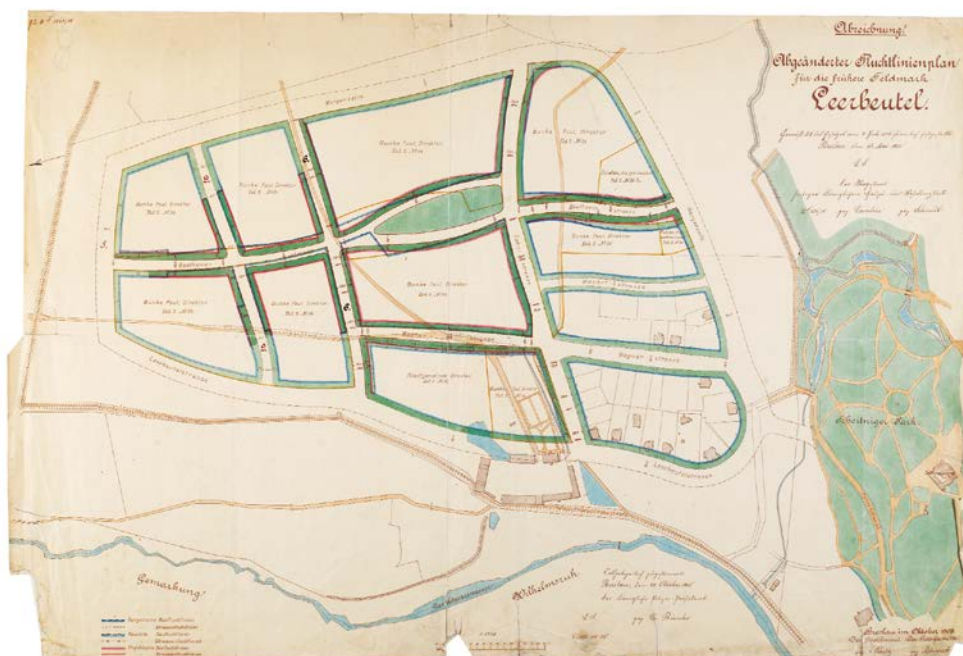
Nie bez znaczenia dla rozwoju osiedla była też konkurencja kolonii willowej urządzanej w tym samym czasie w zachodniej części Borku. Mimo inwestycji Bunkego zagospodarowanie osiedla przebiegało powoli – w pierwszej dekadzie XX wieku wzniesiono jedynie kilkanaście domów, skupionych na południu założenia w kwartałach, które wytyczono między dzisiejszymi aleją Ludomira Różyckiego i ulicą Stanisława Moniuszki. Równocześnie z inicjatywy władz miejskich zrealizowano pierwszy fragment pasa zieleni, którym planowano otoczyć osiedle. Północną część parku Szczytnickiego doprowadzono do południowego odcinka obwodnicy kolonii willowej, zagospodarowano ponadto obszar między groblą Zaleską a zachodnią granicą osiedla, który dochodził od strony północnej do zabudowań dawnego folwarku.

Większy niż w poprzednich dziesięcioleciach ruch budowlany obserwowano w pierwszej dekadzie XX wieku w Starych Szczytnikach, gdzie uzupełniono zabudowę południowego odcinka ulicy Parkowej – dwa domy wzniesiono na działkach wytyczonych po południowej stronie posiadłości Freunda, przy dzisiejszych ulicach Stefana Banacha 9 [→ kat. 7] i Samuela Dicksteina 3, kolejne dwa budynki mieszkalne wystawiono przy ulicy Adama Mickiewicza 10 i 30 [→ kat. 80]. Po północnej stronie parku Szczytnickiego w sąsiedztwie willi Neissera usytuowano dom Toni Landsberg, zaprojektowany w 1902 roku przez wiedeńskiego architekta Juliusa Mayredera [→ kat. 58].

Okolo 1910 roku Paul Bunke sprzedał teren osiedla w Zalesiu Wrocławskiemu Bankowi Budowlanemu (Breslauer Baubank). Nowy inwestor nieznacznie zmodyfikował plan kolonii, dzieląc poprzecznie północne kwartały za pomocą nowej osi komunikacyjnej (dzisiejsza ulica Henryka Wieniawskiego) i nadając centralnemu zieleńcowi kształt wrzeciona [il. 11]. Na koszt spółki rozpoczęto zabudowę kwartału rozpiętego między dzisiejszą aleją Ignacego Paderewskiego a wewnątrzosiedlowym skwerem – w 1912 roku wzniesiono dom na działce oznaczonej numerem 20 i dostępnej od strony obwodnicy kolonii. Przed wybuchem pierwszej wojny światowej uzupełniono jeszcze zabudowę południowych kwartałów osiedla, zabudowując działki wytyczone przy dzisiejszych ulicach Fryderyka Chopina 1 i Karola Szymanowskiego 8. Nowe domy powstały także w Starych Szczytnikach: przy ulicy Adama Mickiewicza 12, u zbiegu ulic Samuela Dicksteina i Witelona oraz wzdłuż południowej granicy tej ostatniej.

W tym czasie przeprowadzono również dwie inwestycje, które istotnie przyczyniły się do dalszego rozwoju Starych Szczytnik i Zalesia, a także dawnych majątków nieobjętych jeszcze granicami miasta: Biskupina, Sępolna i Zacisza. W 1911 roku na obszarze zajmowanym przez tor wyścigów konnych rozpoczęto budowę terenów wystawowych wraz z monumentalną Halą Stulecia, która do dziś stanowi najcenniejszą ozdobę wschodniego Wrocławia. W latach 1912–1917 wykonano prace hydrotechniczne mające na celu ochronę okolicznych terenów przed częstymi zalewami – przekopano wówczas kanały Żeglugowy i Powodziowy, poprowadzone częściowo w miejscu koryta Czarnej Wody.

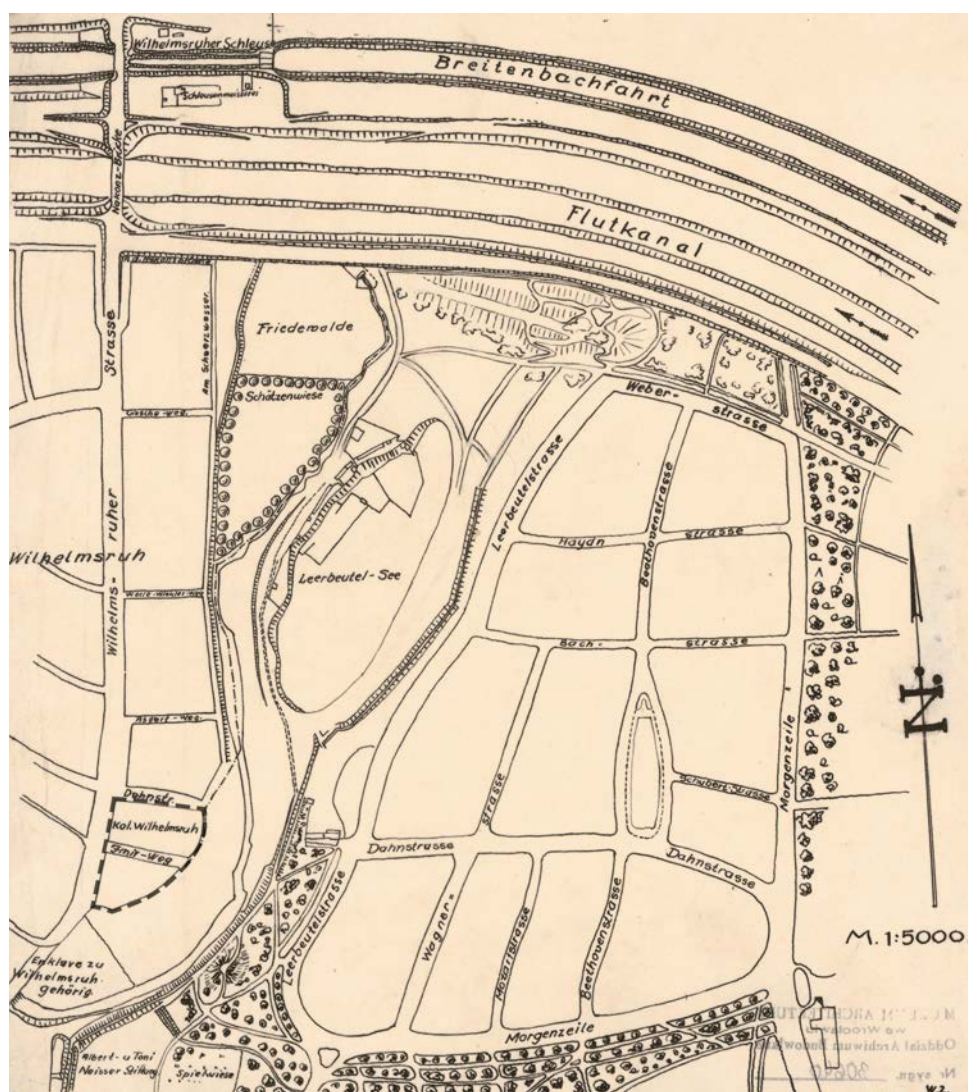
Warto na koniec wspomnieć o inicjatywach budowy osiedli willowych, które podejmowano na terenach dawnych majątków ziemskich w Zaciszu, Biskupinie i Karłowicach, które przyłączono do Wrocławia dopiero w 1928 roku. Najwcześniej, około 1900 roku, przystąpiono do realizacji niewielkiej kolonii willowej w Zaciszu,

Il. 11. Wrocław, plan zmiany przebiegu linii zabudowy w dawnym majątku ziemskim Zalesie, 1910 (Abgeänderter Fluchtlinienplan für die frühere Feldmark Leerbeutel, 1910 [MA/ABMW, TP. 1234, sygn. 27092])

po południowej stronie folwarku, między drogą w kierunku miasta (dziś aleja Jana Kochanowskiego) i granicą Zalesia [il. 12]. Teren przeznaczony pod zabudowę podzielono trzema drogami o przebiegu równoleżnikowym na kwartały, w których planowano wytyczyć od sześciu do ośmiu działek. W południowej części założenia wybudowano kilka domów, jednak katastrofalna powódź z 1903 roku, podczas której budynki zostały zalane do poziomu pierwszej kondygnacji, zahamowała rozwój kolonii. W 1908 roku wrocławski architekt Conrad Helbig opracował projekt osiedla, które planowano założyć w sąsiedztwie Szczytnik, w zachodniej części Biskupina, między traktem łączącym majątek z miastem (obecnie ulica Karola Olszewskiego) a odchodzącą od niego drogą wiejską prowadzącą do biskupińskiego folwarku (obecnie ulica Józefa Chelmońskiego). W kolonii o swobodnym i nieregularnym układzie alei i skwerów, inspirowanym kompozycją ogrodów krajobrazowych, przewidywano powstanie stu sześćdziesięciu dwóch domów jednorodzinnych rozmieszczonych na działkach o zróżnicowanej wielkości¹⁵⁷. W 1912 roku przystąpiono do realizacji osiedla, zrezygnowano jednak z koncepcji Helbiga na rzecz mocno uproszczonego i zgeometryzowanego planu, a inicjatywę budowy domów oddano w ręce indywidualnych inwestorów. Z kolei w Karłowicach, położonych po północnej stronie Wrocławia, od 1911 roku realizowano za pośrednictwem

¹⁵⁷ W. Kononowicz, *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław 1997, s. 22 [plan osiedla na s. 81].

Il. 12. Wrocław, plan przebiegu kanałów Żeglugowego i Powodziowego z osiedlem willowym w Zalesiu i kolonią willową w Zaciszu, po 1912 (MA/ABMW, TP. 1440, sygn. 30640)

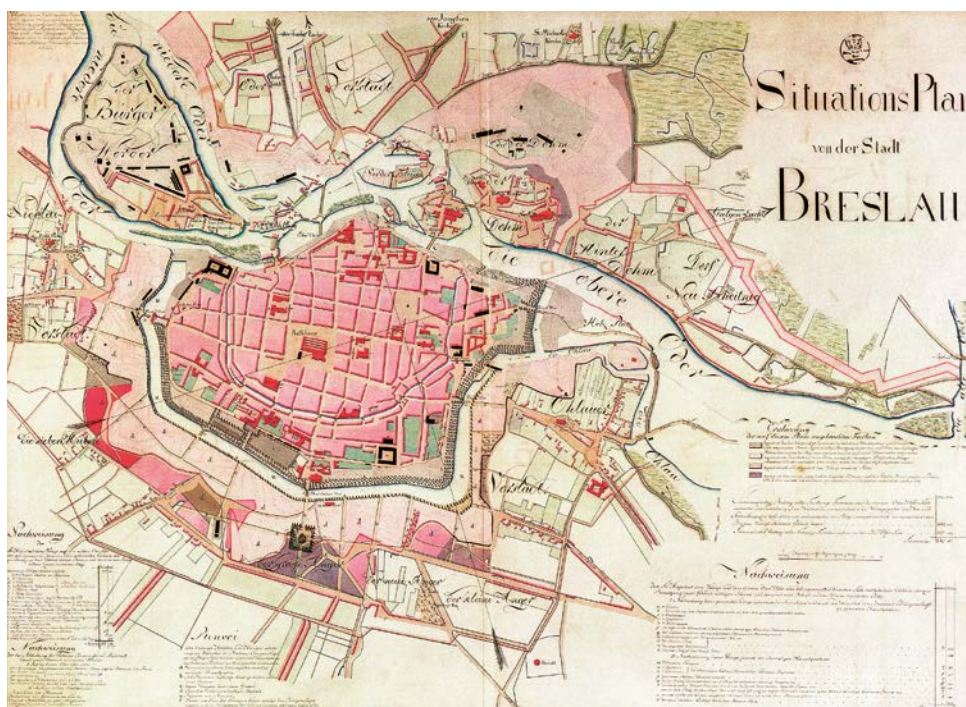
Towarzystwa Budowy Domów Jednorodzinnych z Frankfurtu nad Menem miasto ogród, w którym przed wybuchem pierwszej wojny światowej ukończono kilkadziesiąt budynków mieszkalnych – willi wolno stojących, domów bliźniaczych i szeregów¹⁵⁸.

¹⁵⁸ A. Gabiś, Wille, al. Jana Kasprowicza 54 (niezachowana), 56, 69, 75, 81, 82, 83 (niezachowana), 89, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 791 (hasło 883).

Wrocław lewobrzeżny

Po zakończeniu oblężenia Wrocławia przez wojska napoleońskie podjęto decyzję o wyburzeniu obwarowań miejskich, co dawało nadzieję na rozbudowę miasta i poprawę trudnych warunków mieszkaniowych. Do rozbiórki fortyfikacji przystąpiono w 1807 roku, rok później granicami miasta objęto pięć podwrocławskich przedmieść, jednak kilkuletnie spory między władzami miasta i administracją wojskową dotyczące przeznaczenia terenów pofortyfikacyjnych, a także niestabilna sytuacja polityczna w Europie spowodowały, że obszar dawnej twierdzy i przedpoła ogniowego został przekazany miastu w listopadzie 1812 roku. Zdecydowano przy tym, że w miejscu pasa obwarowań leżącego po wewnętrznej stronie fosi miejskiej zostaną założone promenady. Postanowiono zachować fosę, ale zmieniając i upraszczając kształt jej koryta, a na obszarze rozciągającym się po zewnętrznej stronie fosi zaplanowano powstanie nowej dzielnicy mieszkaniowej. Zgodnie z ustaleniami Agnieszki Zabłockiej-Kos jeszcze w grudniu 1812 roku sformułowano zasady zagospodarowania nowych terenów – na obszarze dawnego przedpoła ogniowego nakazano między innymi wytyczenie prostych brukowanych ulic, zaprojektowanych częściowo w formie zadrzewionych alei, a także założenie placów: wokół kościoła im. Zbawiciela (Salvatorkirche), leżącego przed bramą Świdnicką, wokół pomnika generała Friedricha Bogislava von Tauentziena oraz przed bramą Mikołajską¹⁵⁹. Planowano zagospodarować głównie lewobrzeżne grunty pofortyfikacyjne, a podziały, jakim je poddano, wynikały w dużej mierze z istniejącego układu przestrzennego obszarów sąsiadujących z dawnymi umocnieniami [il. 13]. Od strony zachodniej nowe tereny graniczyły z przedmieściem Mikołajskim, przecięto je zatem osią komunikacyjną, będącą przedłużeniem dawnego traktu prowadzącego z Wrocławia do Legnicy i dalej w kierunku Berlina, którą przed wjazdem do miasta wewnętrznego, po zewnętrznej stronie fosi, zakończono czworobocznym placem (Königsplatz, obecnie plac Jana Pawła II). Kolejną drogę (Neue Antonienstraße, obecnie ulica Aleksandra Zelwerowicza) wytyczono na osi ulicy św. Antoniego (Antonienstraße), obie ulice połączono z czasem kładką przerzuconą nad korytem fosi. Następny ciąg komunikacyjny założono na przedłużeniu traktu przechodzącego przez niewielką wieś Siedem Łanów (Siebenhufen), kolejny wyprowadzono z osi ulicy Krupniczej (Graupenstraße). Ostatnią nową drogą wytyczoną na dawnych terenach pofortyfikacyjnych, między bramami Mikołajską i Świdnicką, był trakt założony na osi pałacu królewskiego, umożliwiający połączenie placu Ćwiczeń (Exerzierplatz, obecnie plac Wolności) ze stajniami i z ujeżdżalnią królewskiego regimentu kirasjerów, które znajdowały się w miejscu dzisiejszego placu Muzealnego. Szczególne znaczenie kompozycyjne nadano następnej drodze, łączącej dzisiejszą ulicę Świdnicką (Schweidnitzer Straße) z podmiejskim gościńcem prowadzącym w kierunku Świdnicy, którą urozmaicono wspomnianym już czworobocznym placem o przekątnych krzyżujących się w punkcie wyznaczonym usytuowaniem gro-

¹⁵⁹ A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto...*, s. 29, 30.

Il. 13. Wrocław, plan miasta po rozbiórce fortyfikacji (Situations Plan von der Stadt Breslau [Atlas Historycznych Miast Polskich, t. IV: Śląsk, z. 1: Wrocław, red. M. Młynarska-Kaletynowa, wsp. R. Eysymontt, Wrocław 2001, plan nr 27])

bowca generała Tauentziena. Z tego samego punktu wyprowadzono też oś komunikacyjną o przebiegu równoleżnikowym, przecinającą w połowie zachodni i wschodni bok placu, którą połączono główne drogi Małego Wygonu (osady położonej we wschodniej części Wygonu Świdnickiego) i Gajowic. Między dawnymi bramami Świdnicką i Oławską planowano wytyczyć kolejnych siedem dróg, kontynuujących z reguły bieg istniejących traktów wiejskich, ostatecznie jednak zrealizowano: fragment drogi projektowanej jako przedłużenie głównego traktu Nowej Wsi (Neudorfstraße, obecnie ulica Komandorska), południowy odcinek drogi (Teichstraße, obecnie ulica Stawowa) będącej przedłużeniem polnej ścieżki biegnącej wzdłuż Pól Stawowych (późniejsza Bohrauerstraße, obecnie ulica Borowska), założenie drogi na osi dzisiejszej ulicy Księdza Hugona Kołłątaja (Taschenstraße), którą doprowadzono początkowo jedynie do głównego traktu Małego Wygonu. Utrzymano też ścieżkę będącą podstawą późniejszej ulicy Dworcowej (Bahnhofstraße), przedłużono ku fosie miejskiej bieg jednej z peryferyjnych ulic przedmieścia Oławskiego (Vorwerkstraße, obecnie ulica Komuny Paryskiej) i głównego traktu tego przedmieścia (Klosterstraße, obecnie ulica Romualda Traugutta). Wszystkie drogi ułatwiające powiązanie terenów podmiejskich z miastem połączono aleją poprowadzoną wzdłuż fosy, po jej zewnętrznej stronie (Am Stadtgraben, obecnie Podwale). Dodatkowe połączenie ulic promienistych stanowiła dzisiejsza ulica Generała Tadeusza Kościuszki (Tauentzienstraße), która wchłonęła wspomniany główny trakt Małego Wygonu, i częściowo zrealizowana droga poprowadzo-

na w odległości około 200–300 metrów od koryta fosy, między brzegiem Odry leżącym po zachodniej stronie Starego Miasta a dzisiejszą ulicą Muzealną.

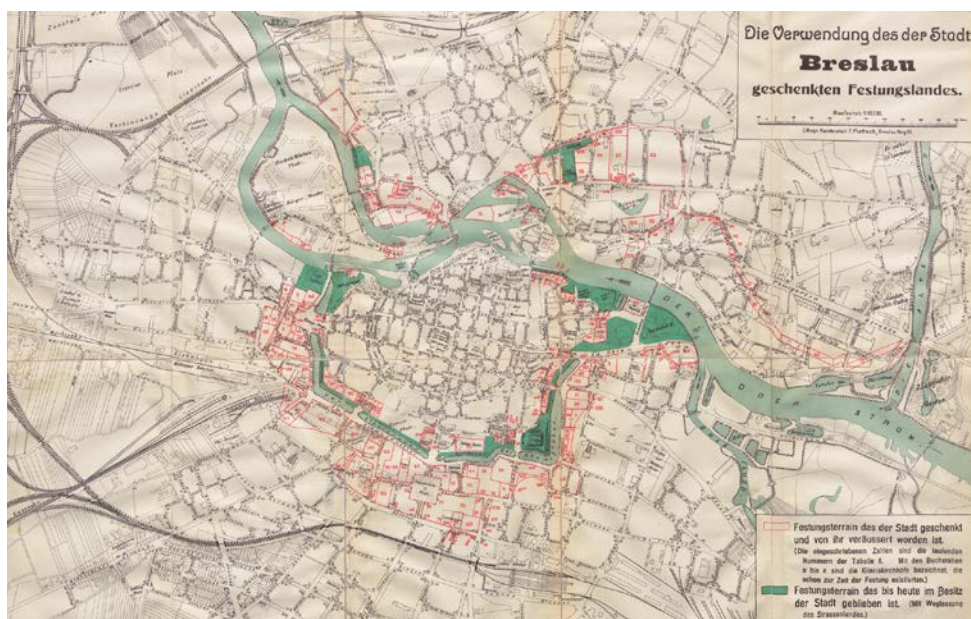
Opisany, rudymmentarny w formie układ urbanistyczny terenów pofortyfikacyjnych został określony przez Kieseritzky'ego jako „praktyczny”. Kieseritzky, autor przeprowadzonej na początku XX wieku rekonstrukcji pierwotnej parcelacji terenów dawnej twierdzy i przedpoła ogniowego, zauważył, że gmina miejska jako jedyny właściciel wspomnianych terenów miała całkowitą swobodę w podejmowaniu decyzji co do ich podziału: „[...] nowe ulice mogły być prowadzone o wiele większymi krzywiznami i zakrętami – pisał – szczęśliwym trafem nie wypadły też zresztą całkiem prosto w przeciwieństwie do późniejszych dziesięcioleci, w których szerzej rozprzestrzeniła się wielkomiejska polityka ekspansji. Oczywiście kierowano się przy [wytyczaniu] linii rozgraniczających jedynie praktycznym punktem widzenia i nie uwzględniano, jak dziś, motywów estetycznych”¹⁶⁰. Podziały terenów pofortyfikacyjnych umożliwiły wyodrębnienie kwartałów gruntów budowlanych, które następnie rozparcelowano i częściowo wystawiono do sprzedaży już w 1813 roku. Posesje, które oferowano kupującym, były niesplantowane, a ich powierzchnia zróżnicowana – od niewielkich, wytyczonych po wewnętrznej stronie fosy miejskiej (na przykład przy dzisiejszej ulicy Teatralnej), do ogromnych, o areale przekraczającym 1000 arów. Przeważały działki o powierzchni od 30 do 60 arów [il. 14]. W pierwszym rzędzie nabywców znalazły posesje położone w sąsiedztwie terenów już zagospodarowanych, w okolicach przedmieść Mikołajskiego i Oławskiego, na Kępie Mieszczańskiej i Wyspie Słodowej. W latach 1813–1817 w prywatne ręce przeszła większość działek wytyczonych po południowej stronie miasta wewnętrznego, w kwartałach otaczających dawny plac Tauentziena. Warto przy tym zaznaczyć, że nowe posesje sprzedawano w większości jako działki ogrodowe, a nie budowlane, stąd ich relatywnie duże powierzchnie i niskie ceny¹⁶¹. W pierwszym trzydziestoleciu XIX wieku na wspomnianych gruntach urządzano w istocie głównie ogrody, zarówno ozdobne, jak i użytkowe. W 1833 roku Friedrich Nösselt, opisując w przewodniku po Wrocławiu dzisiejsze Podwale, wspominał, że jest ono „niebrukowaną i w większości niezabudowaną drogą”, która „od wewnętrznej strony graniczy z fosą, od zewnętrznej z polami i ogrodami”¹⁶². W książce adresowej z 1837 roku przy Podwalu odnotowano dwadzieścia jeden posesji, z których jedynie sześć było zabudowanych, pięć służyło jako place składowe, a na dziesięciu

---

¹⁶⁰ „[...] wären wohl die neuen Straßen in viel mehr Krümmungen und Windungen angelegt worden. Ganz gerade fielen sie übrigens glücklichweise auch so nicht aus, im Unterschiede gegen die späteren Jahrzehnte, in denen die großstädtische Ausdehnungspolitik weiter griff. Natürlich folgte man aber mit diesen Fluchtlinien nur praktischen Gesichtspunkten und hatte nicht wie heute ästhetische Motive dabei” (E. Kieseritzky, *Das Gelände der ehemaligen Festung Breslau 1813–1870*, „Mitteilungen aus dem Stadarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 17, Breslau 1903, s. 33).

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 30.

¹⁶² „Stadtgraben, [...], meist unbebaute Gasse, welche vom Nicolaithore an langs dem Stadtgraben bis zum Ohlauerthore fortläuft. Sie ist auf der innern Seite vom Stadtgraben, auf der äußern von Feldern und Gärten begränzt” (Fr. Nösselt, *Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1833, s. 51).

Il. 14. Wrocław, plan parcelacji terenów pofortyfikacyjnych (Die Verwendung des der Stadt Breslau geschenkten Festungsländchen, [w:] E. Kieseritzky, *Das Gelände der ehemaligen Festung Breslau 1813–1870*, „Mitteilungen aus dem Stadarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 17, Breslau 1903)

urządzono ogrody¹⁶³, przy czym większość z nich została usytuowana przy tej części drogi, którą wytyczono między dawnymi bramami Świdnicką i Oławską. Tradycja zakładania ogrodów na Wygonie Świdnickim sięgała, jak pisał Heinrich Wendt, XIV wieku – w 1357 roku zanotowano istnienie dwudziestu trzech tego typu założeń, leżących głównie w linii późniejszej ulicy Ogrodowej (Gartenstraße, obecnie ulica Marszałka Józefa Piłsudskiego) i przed bramą Sakwową¹⁶⁴. Użytkownikami części ogrodów byli rolnicy, mieszkańcy okolicznych wsi, części zaś – duchowieństwo i wrocławscy mieszczanie. Ci ostatni utrzymywali zazwyczaj ogrody owocowe i ozdobne, które z czasem były „dekorowane – jak wspomina Wendt – powabnymi letnimi domami”¹⁶⁵. Na początku XVII wieku domy te przybierały, zgodnie z ustaleniami Wojciecha Brzezowskiego, formy „przypominające włoskie *casino*”¹⁶⁶. Jedną z takich budowli, wzniesioną w niedalekim sąsiedztwie Mysiego Stawu, między szosą Świdnicką a drogą prowadzącą do wsi Grabiszyn, została pokazana na akwaforcie Matthäusa Meriana z 1650 roku [il. 15]. Uwieczniony budynek o prostopadłościennym bryle liczył dwie kondygnacje i był nakryty namiotowym dachem z latarnią zwieńczoną hełmem.

¹⁶³ *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau {...}* 1837, s. 322.

¹⁶⁴ H. Wendt, *Die Breslauer Stadt-...*, s. 158.

¹⁶⁵ „Vor den Mauern liegen [...] die Luft- und Obstgärten der vornehmen Städter, geziert mit anmutigen Sommerhäusern” (*ibidem*, s. 162).

¹⁶⁶ W. Brzezowski, *Dom mieszkalny we Wrocławiu w okresie baroku*, Wrocław 2005, s. 155.

Il. 15. Wrocław, widok Starego Miasta i części Przedmieścia Świdnickiego od strony południowej, Matthäus Merian, 1650 (MN/Wrocław, Nr inw. VII-5228)

Do tradycji budowania letnich pawilonów na gruntach podmiejskich powrócono po zburzeniu fortyfikacji – w cytowanej książce adresowej z 1837 roku wspomina się przy Podwalu o trzech ogrodach z „domami, które będą zamieszkałe jedynie latem”. Sylweta jednego z nich została ukazana na znanej grafice Maximiliana von Grossmanna ilustrującej widok z plateau bastionu Sakwowego w kierunku południowym [il. 16]. Parterowy budynek o klasycyzujących podziałach frontu, z niskim belwederem-świetlikiem i dwukondygnacyjnymi wieżami w narożach, został wzniesiony na posesji zajmującej północną część kwartału, który wytyczono między dzisiejszymi ulicami Hugona Kołłątaja (Neue Taschenstraße) i Dworcową¹⁶⁷. Teren został kupiony od władz miejskich w 1827 roku przez hrabiego Henckla von Donnersmarcka i przekształcony następnie w założenie ogrodowe¹⁶⁸. Wcześniejszą budowlą, jedną z pierwszych wzniesionych przy dzisiejszym Podwalu, była willa du Port, zbudowana między 1820 a 1823 rokiem na niemal kwadratowej działce, sąsiadującej od zachodu z wąskim pasem terenu należącym do budowniczego Carla Gudera i przylegającym bezpośrednio do placu, który zajmował kościół im. Zbawiciela. Willę usytuowano w północnej części posesji i poprzedzono podjazdem ujętym dwoma symetrycznie rozmieszczonymi budynkami gospodarczymi. Kolejny dom jednorodzinny wzniesiono przy Podwalu w połowie lat czterdziestych XIX wieku na zlecenie radnego miejskiego Davida Bülowa na działce wytyczonej w obrębie kwartału powtarzającego narys słonicoła bastionu Sakwowego i ograniczonego dzisiejszymi Podwalem oraz ulicami: Dworcową, Generała Karola Kniaziewiczza, Generała Henryka Dąbrowskiego i Komuny Paryskiej. Dom powstał prawdopodobnie z rozbudowy pawilonu ogrodowego należącego pierwotnie

¹⁶⁷ J. Gromadzka, E. Józwik, (...) *Wohin Geburts- und Geistesadel...*, s. 217.

¹⁶⁸ E. Kieseritzky, *Das Gelände der ehemaligen Festung Breslau...*, s. 60.

Il. 16. Wrocław, widok Przedmieścia Świdnickiego z Bastionu Sakwowego, Maximilian von Grossmann, 1825 (Aussicht von der Taschenbastion nach Süden in Breslau [MN/Wrocław, Nr inw. VII-1071])

do karczmarza Christiana Gottlieba Kny, który w 1814 roku kupił teren od władz miasta. Niestety, niezachowana dokumentacja projektowa nie pozwala na odtworzenie wyglądu żadnej ze wspomnianych willi.

Podobnie przebiegało zagospodarowanie posesji wytyczonych wzdłuż obecnej ulicy Generała Tadeusza Kościuszki i północnej strony dzisiejszej ulicy Marszałka Józefa Piłsudskiego. Działki powstałe przy pierwszej z wymienionych ulic wyprzedano w większości w 1814 roku i jeszcze w tym samym dziesięcioleciu na trzech z nich wzniesiono domy letnie w ogrodach. Przy zachodnim odcinku ulicy, po jej południowej stronie, wybudowano willę, którą już w latach dwudziestych XIX wieku przekształcono w restaurację, stanowiącą element *établissement* Zahn's Garten. Kolejne dwa domy wzniesiono po obu stronach dawnej ulicy Tauentziena, u jej zbiegu z drogą biegnącą ku Polom Stawowym (obecnie ulica Stawowa). W 1819 roku w prywatne ręce przeszła ostatnia miejska działka wytyczona na terenach pofortyfikacyjnych między Podwalem i dzisiejszą ulicą Generała Tadeusza Kościuszki. Nabywcą posesji ograniczonej od zachodu północnym odcinkiem nowej ulicy, założonej na przedłużeniu drogi prowadzącej do Grabiszyna, był tajny radca handlowy Johann Wolfgang Moritz-Eichborn, który odkupił też od dotychczasowych właścicieli dwie sąsiednie działki, tworząc tym samym posiadłość o powierzchni ponad 2 hektarów. W latach dwudziestych XIX wieku w obrębie posesji urządzono ogród ozdobny towarzyszący letniej siedzibie Eichbornów, która po przekształceniach zaprojektowanych trzydzieści lat później przez Hermanna Friedricha Waesemanna stano-

wiła, jak już wspomniano, odosobniony we Wrocławiu przykład rezydencji opartej na wzorcach antycznej willi włoskiej [→ kat. 62].

Okolo połowy lat czterdziestych XIX wieku południowe i południowo-wschodnie przedmieścia Wrocławia zaczęły tracić swój podmiejski charakter w związku z wprowadzeniem do miasta kolei. Fakt otwarcia trzech linii kolejowych (Górnośląskiej, Wrocławsko-Świdnicko-Świebodzickiej i Dolnośląsko-Marchijskiej) stał się – zdaniem Adolfa Weissa, dziewiętnastowiecznego kronikarza Wrocławia – „sygnałem do rozpoczęcia epoki rozwoju budownictwa, jakiego nasze miasto nie przeżyło od czasów królów Jana i Karola IV w XIV wieku”¹⁶⁹. W następnych latach obszerne posesje wytyczone na terenach pofortyfikacyjnych zaczęto poddawać kolejnym podziałom i stopniowo wypełniać kamienicami dochodowymi. Mimo to jeszcze w latach pięćdziesiątych XIX wieku zbudowano przy obecnym Podwalu dwie willle – jedna z nich została wzniesiona w sąsiedztwie willi du Port według projektu Augusta Laugwitza z 1852 roku [→ kat. 91], drugą zaś, zaprojektowaną w 1856 roku przez Wilhelma Hoseusa, wybudowano przy końcowym odcinku ulicy, w kwartale rozciągającym się między dzisiejszymi ulicą Romualda Traugutta i aleją Juliusza Słowackiego [→ kat. 93]. Z czasem część willi wyburzono lub przebudowano, przekształcając je najczęściej w budynki wielorodzinne.

W 1856 roku opracowano projekt pierwszej regulacji układu komunikacyjnego żywiłowo rozwijających się południowych przedmieść Wrocławia¹⁷⁰. Poza korektą przebiegu istniejących dróg w planie wytyczono nowe osie komunikacyjne, łączące głównie ulicę Ogrodową z drogą, która przed 1868 rokiem wyznaczała południową granicę miasta (Friedrichstraße, obecnie ulica Kolejowa), oraz z systemem szos podmiejskich. Jedna z zaplanowanych wówczas przecznic ulicy Ogrodowej została zrealizowana z inicjatywy mistrza ciesielstwa Carla Schlicka (Schlickstraße, Zimmerstraße, obecnie ulica Joachima Lelewela). W 1865 roku Schlick kupił dwie dawne działki rolne usytuowane przy ulicy Ogrodowej 6 i 7, a rok później wraz z C.G. Hildebrandem, właścicielem sąsiedniej posesji numer 8, zwrócił się do władz miasta o wydanie pozwolenia na poprowadzenie drogi między działkami numer 7 i 8. W 1867 roku ulicę wytyczono i skanalizowano, a grunty Schlicka i Hildebranda rozparcelowano. W prasie pisano, że „nowa ulica [...] szczególnie nadaje się do zabudowy willami, ponieważ każda pojedyncza działka otoczona jest jeszcze kawałkiem ziemi ogrodowej”¹⁷¹. Pierwszy dom jednorodzinny wzniesiony przy nowej ulicy – willę architekta Carla Schmidta [→ kat. 67] – ukończono w 1869 roku, rok później wybudowano siedzibę loży masońskiej Horus, pozostałe niezabudowane

¹⁶⁹ „Die Eröffnung der drei Eisenbahnlinsen wurde insofern epochemachend für die Entwicklung Breslaus, als dadurch das Signal zum Beginn einer Bauperiode gegeben wurde, wie sie unsere Stadt seit der Zeit der Könige Johanns und Karls IV im 14. Jahrhundert nicht mehr erlebt hatte” (F.G.A. Weiss, *Chronik der Stadt Breslau von der älteste bis zur neuesten Zeit*, Breslau 1888, s. 1137 [za: J. Gromadzka, E. Józwick, (...) *Wobin Geburts- und Geistesadel...*, s. 217]).

¹⁷⁰ W. Kononowicz, *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 1974 [mps], s. 39 i n.

¹⁷¹ „Die neue Straße eignet sich ganz besonders zur Erbauung von Villen, da jede einzelne Baustelle noch mit einem Stück Gartenland umgeben ist” („Breslauer Zeitung”, 10 czerwca 1869 roku, s. 1865).

działki sprzedano w 1872 roku Wrocławskiemu Bankowi Budowlanemu. Spółka zobowiązała się do wybrukowania ulicy i „zabudowania jej lewej strony jedynie dwupiętrowymi domami, żeby innym położonym ku wschodowi zapewnić powietrze i światło. W następstwie tego [ulicę] zdobić będą w przyszłości tylko wille”¹⁷².

Potrzebę budowy większych zespołów mieszkaniowych dostrzeżono we Wrocławiu w latach sześćdziesiątych XIX wieku, a w obliczu braku zarówno państwowej, jak i miejskiej polityki mieszkaniowej inicjatywę w tej dziedzinie przejęli prywatni inwestorzy. Jednym z pierwszych pomysłodawców stworzenia we Wrocławiu nowego osiedla mieszkaniowego był graf Clemens von Pinto, właściciel majoratu w Mietkowie. Teren, na którym planowano prowadzić inwestycję, leżał w południowej części miasta, między szosą wiodącą w kierunku wsi Borek a wiejską drogą, przekształconą następnie w dzisiejszą ulicę Tadeusza Zielińskiego. Od południa posiadłość graniczyła z posesją Friebege, od północy zaś – z polną ścieżką, której po poszerzeniu i uregulowaniu nadano imię cesarzowej Victorii (dziś ulica Lwowska). Graf von Pinto był również właścicielem terenów uprawnych położonych w podwrocławskiej wsi Borek, po zachodniej stronie szosy Świdnickiej, jednak kupując i scalając kolejne działki rolne, nie myślał o działalności budowlanej, chciał bowiem prowadzić hodowlę bydła – zajęcie godne ziemianina¹⁷³. W 1865 roku kupił pierwsze 50 mórg wspomnianego terenu, rok później, za namową samego nadburmistrza Hobrechta i prezydenta policji barona von Endego, nabył dalszych 20 mórg gruntów, na których zamierzano wybudować rzeźnię miejską. Do realizacji inwestycji nie doszło, ponieważ pomysł wzniesienia rzeźni nie zyskał aprobaty władz rejencji, które z południowymi terenami podmiejskimi wiązały inne plany. Od połowy lat sześćdziesiątych XIX wieku prowadzono intensywne negocjacje dotyczące rozszerzenia granic Wrocławia, zakończone w 1868 roku inkorporacją siedmiu podwrocławskich wsi. Od strony południowej miasto objęło tereny Nowej Wsi (Neudorf), Dworka (Höfchen) i Gajowic (Gabitz). Słabo zurbanizowane, ale korzystnie położone nowe obszary Wrocławia planowano przeznaczyć pod zabudowę mieszkaniową. Graf von Pinto zaakceptował tę decyzję, choć, jak pisał: „[zagospodarowanie terenu] poddano takim ograniczeniom, jakich nie nałożono na właściciela nigdzie we Wrocławiu, i zgodnie z moją wiedzą nigdzie na świecie”¹⁷⁴. Przewidziano regulację i poszerzenie drogi prowadzącej do wsi Borek, której w liniach rozgraniczających planowano nadać szerokość 222 stóp (około 70 metrów), co, jak zauważył von Pinto, było szerokością niemal półtorakrotnie większą niż szerokość jednej z najelegantszych ulic Berlina – Unter den Linden¹⁷⁵. Po obu stronach pasa drogowego szerokości 90 stóp (28 metrów) należało zaprojektować ogrody fronto-

¹⁷² „Nach einer Vereinbarung der Besitzer soll deren linke Seite nur mit 2stöckigen Häusern bebaut werden, damit der anderen nach Morgen belegenen Luft und Licht zugesichert bleibe. [Die Straße] werden demzufolge in Zukunft nur Villen zieren” („Breslauer Zeitung”, 5 lutego 1873 roku, s. 496).

¹⁷³ „Schlesische Zeitung”, 21 lipca 1871 roku, nr 335.

¹⁷⁴ „[...] die Behörden den außerordentlichen Ausdruck gegeben haben, wie sie nirgends in Breslau, und meines Wissens nirgends in der ganzen Welt den Besitzern auferlegt worden sind” (*ibidem*).

¹⁷⁵ „Die Baufluchtlinien der Kleinburgerstraße sind in zweihundertzweiundzwanzig Fuß Breite angewiesen (ungefähr anderthalbmal so breit als »Unter den Linden« in Berlin)” (*ibidem*).

we szerokości 66 stóp (21 metrów). Podobne wymagania dotyczyły regulacji drogi prowadzącej do wsi Dworek – jej szerokość w liniach rozgraniczających miała wynosić 132 stopy (41 metrów), a szerokość ogródków frontowych – 30 stóp (9,5 metra). Graf von Pinto zachęcał przyszłych inwestorów do budowania na swojej posesji domów z mieszkaniami dla „śląskiego ziemiaństwa”, zobowiązał się przy tym do sfinansowania założenia pierwszej ulicy nowego osiedla (Pintostraße, obecnie ulica Wielka)¹⁷⁶. Planując przedsięwzięcie, von Pinto korzystał z doświadczeń swojego teścia, podkomorzego von Lüttichau, który w obrębie swojej drezdeńskiej posiadłości zlecił wybudowanie „Angielskiego Kwartalu” (*Englische Viertel*) – osiedla mieszkaniowego¹⁷⁷ uważanego za „najbardziej wyrafinowaną dzielnicę swoich czasów”¹⁷⁸.

Wiosną 1869 roku na forum wrocławskiej Rady Miejskiej dyskutowano projekt urządzenia na terenie Pól Stawowych (Teichäckern) niewielkiej kolonii willowej powiązanej z parkiem. Pola Stawowe rozciągały się po południowej stronie dawnego dworca Kolei Górnośląskiej, między dzisiejszymi ulicami: Borowską (Bohrauerstraße), Hubską (Hubenstraße) i Glinianą (Lehmgrubenstraße), i jako należące do miasta były dzierżawione co najmniej od początku XVIII wieku. W 1838 roku podjęto nieudaną próbę sprzedaży terenu¹⁷⁹, wreszcie w 1868 roku, na zlecenie władz miasta, ogrodnik Hermann Lüdtkke zaprojektował w obrębie Pól Stawowych park o powierzchni 14 hektarów, otoczony od strony południowej i wschodniej pasami gruntu przeznaczonych do dalszej parcelacji, który miały zająć „wille i ogrody”¹⁸⁰. Planowano, że środki ze sprzedaży działek budowlanych zasilą budżet przeznaczony na założenie parku, mimo to miejska komisja finansowa nie wydała zgody na realizację inwestycji. Jak zauważył jeden z radnych: „[...] sytuacja finansowa miasta nie poprawiła się w ostatnich miesiącach tak znacznie, żeby już teraz móc poświęcić pewne roczne dochody z [dzierżawy] Pól Stawowych”¹⁸¹. Opowiadano się przy tym za zrównaniem powierzchni parku z tą przeznaczoną do sprzedaży i przyszłej zabudowy¹⁸². Projekt Lüdtkkego został zmodyfikowany w 1870 roku przez miejskiego radcę budownictwa Carla Johanna Christiana Zimmermanna w związku z pomysłem wzniesienia na terenie Pól Stawowych nie tylko kolonii willowej, ale także kościoła im. Zbawiciela¹⁸³. Starą świątynię, usytuowaną pierwotnie przed bramą Świdnicką, na placu Zbawiciela (Salvatorplatz, obecnie plac Czysty) strawił w 1854 roku pożar, od tego czasu trwały nieprzerwane dyskusje na temat konieczności odbudo-

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ W „Angielskim Kwartale” planowano wybudować zarówno wille, jak i „wytworne domy mieszkaniowe w zabudowie zwartej bez ogrodów frontowych” (*ibidem*).

¹⁷⁸ V. Helas, *Villennarchitektur/Villa Architecture in Dresden*, Köln 1991, s. 27.

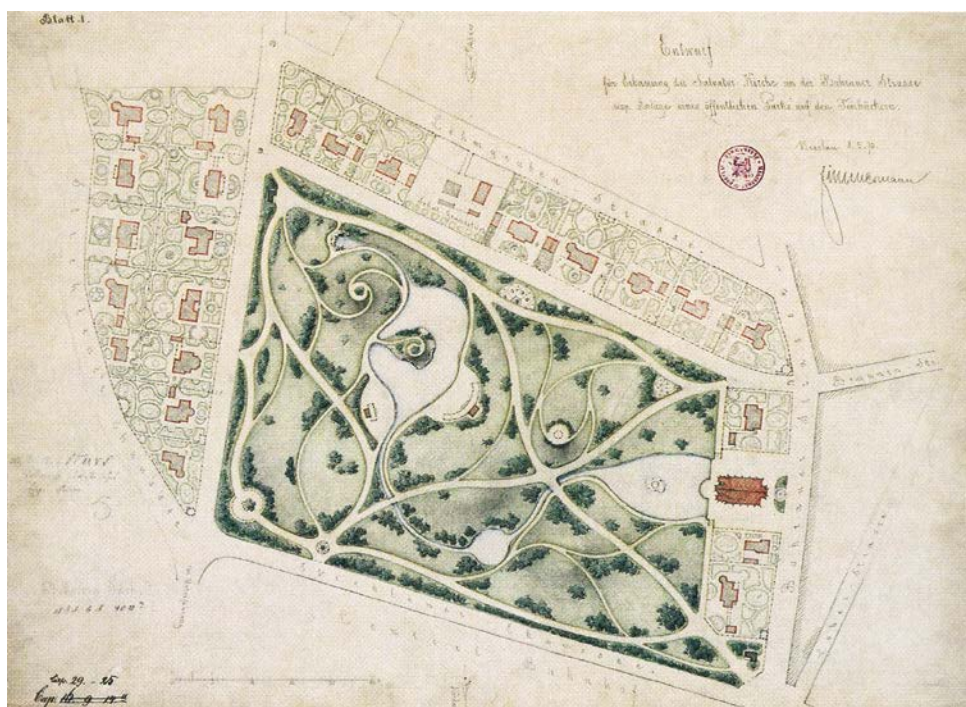
¹⁷⁹ H. Wendt, *Die Breslauer Stadt-...*, s. 162.

¹⁸⁰ O koncepcjach parków planowanych na terenie Pól Stawowych – por. I. Bińkowska, *Natura i miasto...*, s. 163–167.

¹⁸¹ „[...] die finanzielle Lage der Stadt sich in den letzten Monaten nicht so wesentlich gebessert, um schon jetzt eine jährliche sichere Einnahme aus den Teichäckern zum Opfer bringen zu können” („Breslauer Zeitung”, 16 kwietnia 1869 roku, s. 1179).

¹⁸² „Breslauer Zeitung”, 7 kwietnia 1869 roku, s. 1064.

¹⁸³ D.D. Pikulska, *Carl Johann Christian Zimmermann (1831–1911). Architekt w służbie miasta*, Wrocław 2005, s. 35–46.

Il. 17. Wrocław, projekt budowy kościoła Zbawiciela przy ul. Borowskiej. Założenie publicznego parku w obrębie Pól Stawowych, C.J.Ch. Zimmermann, 1870 (Entwurf für Erbauung die Salvator Kirche an des Bohrauer Strasse. Anlage eines öffentlichen Parks auf den Teichäckern, C.J.Ch. Zimmermann, 1870 [MA/ABMW, TP. 1285, sygn. MA-AB-28239])

wy gmachu i jego lokalizacji. Jedną z propozycji przekazania terenu pod budowę kościoła złożył władzom miasta graf von Pinto¹⁸⁴. Inwestor zobowiązał się w 1870 roku do wyodrębnienia ze swojej posiadłości działki położonej tuż przy dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich i odstąpienia jej gminie miejskiej za niewielką opłatą sześciu tysięcy talarów. Władze Wrocławia nie zdecydowały się wówczas na budowę świątyni na południu miasta, mimo że właściciele domów usytuowanych w sąsiedztwie spalonego kościoła byli gotowi pokryć koszty zakupu terenu. Ostatecznie po niedługich negocjacjach zgodzili się zapłacić dziesięć tysięcy talarów „odszkodowania, jeśli – jak pisano w prasie – kościół nie zostanie wybudowany na placu Zbawiciela”¹⁸⁵. W nowym planie zagospodarowania Pól Stawowych świątynia została usytuowana od strony zachodniej, tuż przy dzisiejszej ulicy Borowskiej, wzdłuż której po obu stronach kościoła zaprojektowano obszerne posesje z domami wolno stojącymi [il. 17]. Za pasem zabudowy rozciągał się park, ograniczony od południa i wschodu kolejnymi rzędami działek z „eleganckimi willami”. Od strony wschodniej planowano wytyczyć dwa rzędy posesji – wewnętrzny, z dojazdem za pośrednictwem drogi poprowadzonej na granicy parku, i zewnętrzny, dostępny od strony obecnej ulicy

¹⁸⁴ „Breslauer Zeitung”, 17 kwietnia 1870 roku, s. 1397.

¹⁸⁵ „Breslauer Zeitung”, 1 czerwca 1870 roku, s. 2004.

Hubskiej. Wewnętrzna drogę zaprojektowano też wzdłuż południowego brzegu parku, dzięki czemu także i tu domy zwrócono frontami w kierunku terenów spacerowych. W południowym pasie zabudowy na jednej z działek zaplanowano powstanie miejskiego gimnazjum. W projekcie Zimmermanna naszkicowano dość dokładnie zagospodarowanie posesji przeznaczonych do sprzedaży, zarysowano także obrysy rzutów budynków mieszkalnych i gospodarczych – wszystko po to, aby zachęcić inwestorów do kupowania gruntów, dzięki czemu „gmina otrzyma rekompensatę za ofiarę, jaką poniesie przy przekształceniu dużego terenu w park”¹⁸⁶. Warto jednak wspomnieć, że podobne enklawy zabudowy willowej, zgrupowane wokół zieleni publicznej, powstawały w innych niemieckich miastach. Jedno z takich założeń – Leśny Park (Waldpark), zaprojektowany w 1868 roku przez ogrodnika Hermanna Sigismunda Neumanna w dzielnicy Drezna Blasewitz – zostało zaprezentowane w popularnym podręczniku architektury, w części poświęconej kształtowaniu miast, którą napisał Joseph Stübben¹⁸⁷. Autor, będący znanym niemieckim urbanistą, zalecał otaczanie parków miejskich działkami budowlanymi, ponieważ ich sprzedaż „obniża koszty założenia parku”, korzystnie oddzielając zieleń od traktów komunikacyjnych. Wrocławski projekt został zrealizowany tylko częściowo: w latach 1871–1878 wzniesiono kościół, parku i willi nigdy nie wybudowano.

Wszystkie dotychczasowe próby realizacji osiedli willowych przyćmiła inwestycja, którą zapoczątkowało spotkanie grafa von Pinto z Heinrichem Quistorpem i Ferdinandem Scheiblerem – przedstawicielami jednego z najpoważniejszych berlińskich towarzystw budowlanych „czasów założycielskich”¹⁸⁸. Quistorp pochodził z rodziny rostockich kupców i teologów, jego ojciec, również Heinrich, był pruskim radcą handlowym, a matka, Joanna Hecht, wywodziła się z bardzo zamożnej kupieckiej rodziny ze Stralsund¹⁸⁹. Heinrich junior, który był dziewiątym z jedenastorga dzieci Quistorpów, otrzymał wykształcenie handlowe, a następnie został skierowany na praktykę do Glasgow, jednego z największych ośrodków przemysłowych Wielkiej Brytanii. W 1862 roku młody Quistorp ożenił się z Angielką Emą Lumb i rozważał zapewne pozostanie w Zjednoczonym Królestwie, kiedy w 1868 roku otrzymał od swojego brata Johannesa propozycję przejścia przedsiębiorstwa budowlanego „Westend”. Akcyjne Towarzystwo Komandytowe Westend (Westend-Commanditgesellschaft auf Actien) zostało założone w 1866 roku przez Alberta Werckmeistera, inwestora pochodzącego z Kowar na Dolnym Śląsku, który wszedł w posiadanie rozległych terenów rolnych położonych na zachód od Charlottenburga pod Berlinem, między szosą do Spandau i Grunewaldem. Wraz z innymi udziałowcami towarzystwa, wśród których byli architekt Martin Gropius i radca handlowy Johannes Quistorp, Werckmeister planował zbudować osiedle willowe, przeznaczone początkowo dla średniozamożnych użytkowników. Tereny

¹⁸⁶ „Breslauer Zeitung”, 16 kwietnia 1869 roku, s. 1179.

¹⁸⁷ J. Stübben, *Der Städtebau*, „Handbuch der Architektur”, Th. IV: *Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude*, Halb-Bd. 9, Darmstadt 1890, s. 494.

¹⁸⁸ „Schlesische Zeitung”, 17 października 1871 roku, nr 485.

¹⁸⁹ *Beiträge zur Genealogie und Geschichte der Familie Quistorp*, Festschrift zum 80. Geburtstag von Albrecht von Quistorp, hrsg. A. von Quistorp, Hamburg 2006, s. 172.

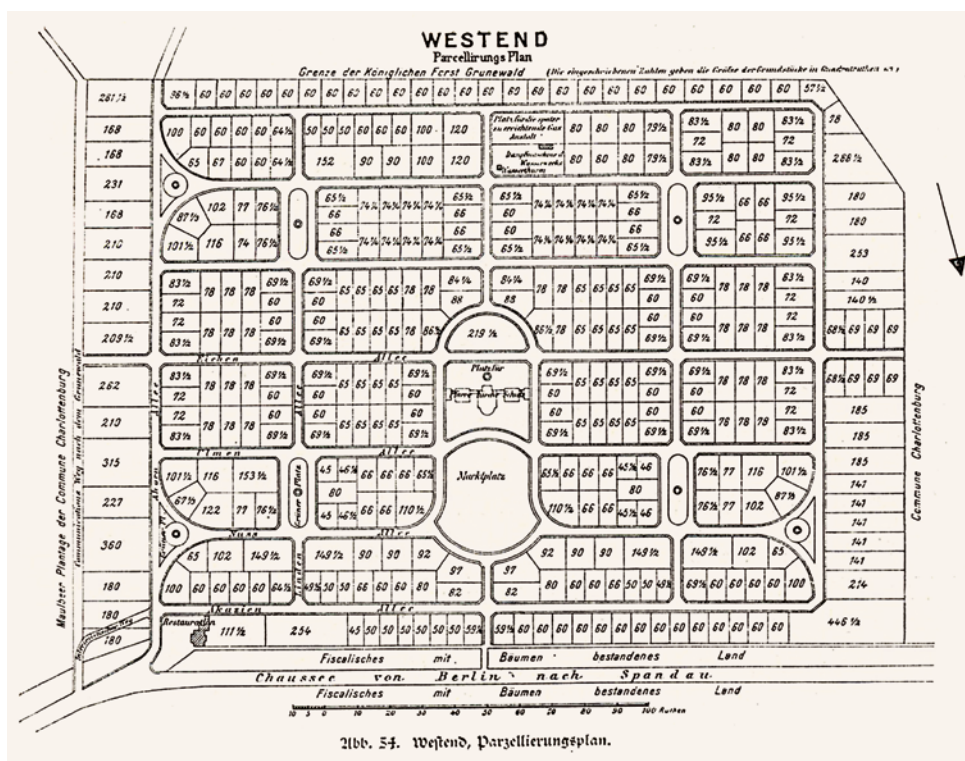

Abb. 54. Westend, Parzellierungsplan.

Il. 18. Berlin, plan osiedla Westend (W. Bark, *Chronik von Alt-Westend mit Schloß Rubwald, Spandauer Bock und Fürstenbrunn*, „Schriften des Vereins für Geschichte Berlins”, H. 56, Berlin 1937, s. 25)

pod budowę kolonii kupiono dzięki emisji dwóch i pół tysiąca akcji, wycenionych na dwieście talarów każda, co pozwoliło zgromadzić kapitał w wysokości pół miliona talarów¹⁹⁰. Projekt osiedla, zajmującego obszar o powierzchni około 250 mórg (64 hektary), został przygotowany przez Martina Gropiusa¹⁹¹ – przewidywał on powstanie ściśle symetrycznego i zgeometryzowanego założenia o prostokątnej sieci ulic, która wyodrębniała regularne kwartały gruntów budowlanych, podzielone następnie na trzysta pięćdziesiąt osiem działek o zróżnicowanej wielkości – najmniejsze liczyły 45 rut kwadratowych (około 640 metrów kwadratowych), największe były niemal dziesięciokrotnie większe¹⁹² [il. 18]. Centrum osiedla stanowił zespół

¹⁹⁰ W. Bark, *Chronik von Alt-Westend mit Schloß Rubwald, Spandauer Bock und Fürstenbrunn*, „Schriften des Vereins für Geschichte Berlins”, H. 56, Berlin 1937, s. 23. Na podstawie pracy Barka historię powstania osiedla przedstawił Helmut Börsch-Supan w albumie ze zdjęciami Michaela Haddenhorsta (M. Haddenhorst [fotos], H. Börsch-Supan [text], *Westend*, Berlin 1997).

¹⁹¹ Na udział Martina Gropiusa w projektowaniu układu urbanistycznego „Westendu” wskazała Eva Börsch-Supan (*Berliner Baukunst...*, s. 52), fakt ten potwierdził Arnold Körte, biograf artysty (*Martin Gropius. Leben und Werk eines Berliner Architekten (1824-1880)*, Berlin 2013, s. 164), jednak w obszernym omówieniu dorobku architekta, który ukazał się w jednym z czasopism branżowych po jego śmierci w 1880 roku, nie wspomina się o projekcie osiedla (por. J.E. Jacobsthal, *Martin Gropius*, „Deutsche Bauzeitung”, nr 55, 9 lipca 1881 roku, s. 313–315; nr 57, 16 lipca 1881 roku, s. 323–325).

¹⁹² W. Bark, *Chronik...*, s. 23, 24.

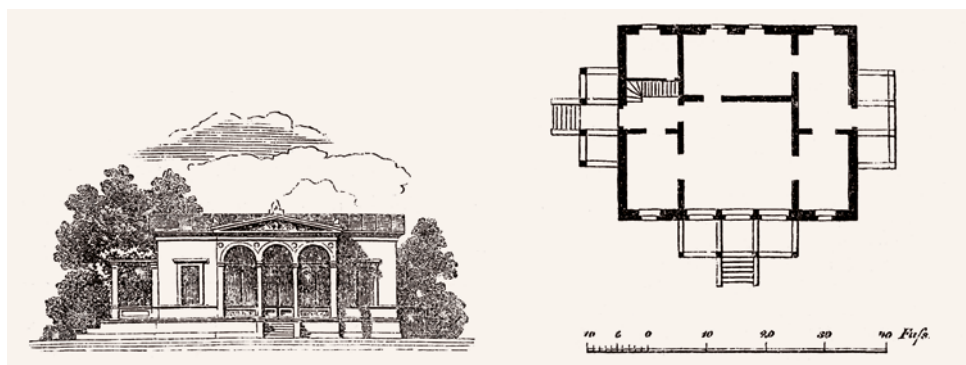
placów o formach powstałych z przenikania najprostszych figur geometrycznych – czworoboków i okręgów, na których planowano usytuować kościół z plebanią, szkołę i targ. Nawiązując do kształtu centralnych placów, wyloty dwóch z siedmiu równoleżnikowych ulic zarysowano w formie efektownych rozjazdów o dużych promieniach skrętu. Sieć wewnętrznych ulic osiedla urozmaicono dodatkowo czterema prostokątnymi placami, na których zaprojektowano owalne zieleńce. W południowej części kolonii przewidziano powstanie gazowni i stacji wodociągów z wieżą ciśnienia. Rozpoczęcie prac terenowych opóźnił co prawda wybuch wojny prusko-austriackiej, jednak już w styczniu 1867 roku przystąpiono do sprzedaży działek i zachęcano do „kupowania udziałów” w nowym przedsięwzięciu. Pod koniec lutego Werckmeister rozisał w codziennej prasie konkurs na projekty „domów wiejskich” (*cottages*), które planowano następnie zrealizować na nowo wytyczonych posesjach¹⁹³. Zgodnie z warunkami konkursu oczekiwano propozycji murowanych domów, częściowo podpiwniczonych, o powierzchni od 1400 do 1600 stóp kwadratowych (135–154 metrów kwadratowych), które powinny składać się z parteru i użytkowego poddasza. W piwnicy należało usytuować kuchnię, służbówkę i skład, na parterze – pięć do sześciu pokoi wysokości 11 stóp (3,4 metra), dwa kolejne pokoje zaplanowano na poddaszu. Założono przy tym, że całkowity koszt wybudowania takiego domu, zaopatrzonego w dwa wejścia, powinien zmieścić się w przedziale od trzech i pół do czterech i pół tysiąca talarów. Uczestników konkursu poproszono o dostarczenie w ciągu dwóch tygodni kosztorysów inwestycji oraz projektów złożonych z trzech rzutów, dwóch elewacji i dwóch przekrojów, rozwiązanych w taki sposób, żeby „mogły służyć jako rysunki budowlane”. Organizatorzy konkursu przewidywali przyznanie trzech nagród i zakup „wszystkich tych projektów, które komisja (złożona z dwóch wytrawnych architektów i dyrektora) uzna za nadające się do realizacji”¹⁹⁴, sformułowano też specjalną ofertę przyznania ulg finansowych tym budowniczym, którzy zdecydują się wystąpić w podwójnej roli – projektantów i inwestorów. Wydawało się, że niecodzienny w latach sześćdziesiątych XIX wieku pomysł wyłonienia w konkursie architektonicznym zabudowy nowego osiedla mieszkaniowego zyska aprobatę środowiska miejscowych architektów. Tymczasem w czasopiśmie branżowym berlińskiego Związku Architektów ukazał się niezwykle krytyczny tekst, piętnujący sposób organizacji konkursu, a także wysokości nagród i stawki za zakup wybranych projektów. „Oznacza to – pisano – że artystyczną działalność architektów poniżono do fabrycznej roboty, oznacza to [mówiąc] bez ogródek, że znieważono nasz zawód”¹⁹⁵. Mimo opisanych niedogodności na konkurs nadeszło czterdzieści siedem prac, z których wybrano dziesięć – trzy nagrodzono, pozostałych siedem kupiono. Jeden z zaakceptowanych

¹⁹³ „Berliner Gerichts-Zeitung”, 28 lutego 1867 roku, s. 4.

¹⁹⁴ „[...] alle diejenigen Entwürfe, welche nach der Entscheidung der Commission (bestehen aus zwei bewährten Architecten und dem Director) als zur Ausführung brauchbar defunden und von der Gesellschaft zurückbehalten werden” (*ibidem*).

¹⁹⁵ „Das heisst die künstlerische Thätigkeit des Architekten zur Fabrikarbeit herabwürdigten, das heisst mit dürren Worten unser Fach beleidigen!” („Wochenblatt herausgegeben von Mitgliedern des Architekten-Vereins zu Berlin” 1867, Jg. 1, Nr. 10, s. 87, 88).

Il. 19. Berlin, Westend, przykładowy dom oferowany kupującym działki budowlane w osiedlu, elewacja frontowa, rzut (A. Werckmeister, *Das Westend und die Wohnungsfrage*, Berlin 1867, s. 45)

projektów opublikowano w broszurze zatytułowanej *Das Westend und die Wohnungsfrage*, w której przedstawiono koncepcję osiedla oraz sposoby finansowania inwestycji¹⁹⁶. Zaprezentowana budowla była niewielkim parterowym domem rozwiązany na niemal kwadratowym planie, w który wpisano w układzie symetrycznym sześć pomieszczeń [il. 19]. Budynek poprzedzono z trzech stron werandami, z których frontową osłonięto trzyosiowymi arkadami i zamknięto trójkątnym naczółkiem. Elewacje domu utrzymano w formach zaczerpniętych z architektury klasycystycznej i renesansu włoskiego.

W kwietniu 1868 roku, kiedy z nie do końca jasnych przyczyn Werckmeister wycofał się z zarządu spółki, doprowadzając równocześnie do jej rozwiązania, część terenu osiedla była już rozparcelowana, a nowo wytyczone drogi nosiły nazwy drzew, którymi zostały obsadzone. Quistorp dokończył podział gruntów, uprościł przy tym pierwotny plan kolonii i zrezygnował z zakładania zarówno głównego zespołu placów, jak i prostokątnych placów pomocniczych. Centrum osiedla wyznaczał teraz okrągły plac średnicy 380 stóp (około 120 metrów), powstały dzięki uzupełnieniu bliźniaczą połówką wytyczonego już hemicykladu, który w projekcie Gropiusa stanowił zamknięcie kompozycji środkowych placów. Nowo wytyczony plac planowano przeznaczyć pod budowę kościoła i szkoły¹⁹⁷, a na jedynym zrealizowanym placu prostokątnym, który nanizano na oś alei Lipowej, zorganizowano plac zabaw dla dzieci¹⁹⁸. Prace terenowe, następnie także budowlane, prowadzono na zlecenie spółki akcyjnej, której głównymi udziałowcami byli teraz Heinrich Quistorp i Ferdinand Scheibler. Z przekształcenia dawnej spółki komandytowej „Westend” założonej przez Alberta Werckmeistera powstało przedsiębiorstwo

¹⁹⁶ A. Werckmeister, *Das Westend und die Wohnungsfrage*, Berlin 1867.

¹⁹⁷ Plac nosił początkowo nazwę placu Kościelnego (Kirchplatz), jednak żadnego z planowanych budynków nie wybudowano, a w latach 1894–1895 wewnątrz placu przekształcono w ozdobny zieleńiec, zaprojektowany przez Ludwiga Neßlera, dworskiego inspektora ogrodnictwa w Charlottenburgu. Założeniu nadano również nową nazwę – Branitzerplatz, odwołującą się do parku krajobrazowego założonego przez księcia Hermanna von Pückler-Muskaua na obrzeżach Cottbus.

¹⁹⁸ „Breslauer Handels-Blatt”, 19 października 1871 roku, nr 245.

„Westend-Gesellschaft Heinrich Quistorp & Co zu Berlin”. Quistorp nieprzypadkowo zachował w nazwie firmy słowo „Westend”, nowe osiedle miało się bowiem kojarzyć z londyńskim West Endem – dzielnicą mieszkaniową zamożnej klasy średniej. W październiku 1871 roku w podberlińskim Westendzie ukończono i zasiedlono pierwszych czterdzieści willi, kolejnych dwadzieścia było w budowie. Wszystkie domy wznoszono według indywidualnych projektów, dobór form stylowych pozostawiono inwestorom – jak napisano w jednym ze sprawozdań prasowych: „Reprezentowane są [wille] gotyckie i te ze szkoły Schinkla, obok włoskich i tych w stylu szwajcarskim”¹⁹⁹. Budynek otoczono starannie zaprojektowanymi ogrodami różanymi²⁰⁰.

W tym samym czasie, późną jesienią 1871 roku, doszło do pierwszej wizyty Quistorpa i Scheiblera we Wrocławiu. Inicjatywę zaproszenia berlińczyków do stolicy Śląska podjęli redaktorzy lokalnego tygodnika gospodarczego „Breslauer Handels-Blatt”, którzy zaznajomili inwestorów z miejscowymi stosunkami mieszkaniowymi i planami budowlanymi, zwracając przy tym uwagę na „palącą potrzebę założenia nowej części miasta”²⁰¹. Rozmowy właścicieli spółki inwestycyjnej „Westend-Gesellschaft Heinrich Quistorp & Co zu Berlin” z grafem von Pinto nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, przedsiębiorcy szukali bowiem tanich gruntów podmiejskich przydatnych do założenia osiedla willowego, von Pinto chciał zaś w pierwszym rzędzie sprzedać tereny obwarowane surowymi wymogami dotyczącymi szerokości linii rozgraniczających, które zmuszały potencjalnych inwestorów do wzniesienia osiedla o dużej intensywności zabudowy. Nie doszło również do porozumienia w sprawie sprzedaży należących do ziemianina areałów rolnych położonych w Borku, które von Pinto odstąpił ostatecznie w styczniu 1872 roku Hermannowi Landauowi²⁰². Quistorp i Scheibler kupili tymczasem rozległą posiadłość Juliusa Elwanger, obejmującą grunty orne wsi Borek, usytuowane po wschodniej stronie szosy Świdnickiej. Elwanger, pełniący w tym czasie funkcję dyrektora w Ministerstwie Finansów w Berlinie jako tajny nadradca finansowy, zaproponował inwestorom bardzo korzystne warunki sprzedaży gruntów, które tłumaczono w prasie „zainteresowaniem, jakie dotychczasowy właściciel żywił do rozwoju Wrocławia i budowlanego ruchu spółdzielczego”²⁰³. Zainteresowanie rozwojem miasta Elwanger wyrażał już w czasie sprawowania funkcji nadburmistrza Wrocławia (1851–1863), bardzo wyraźnie popierał wówczas rozwój lokalnego przemysłu, był jednym z inicjatorów zorganizowania we Wrocławiu pierwszej śląskiej wystawy przemysłowej (1852), w czasie jego rządów opracowano pierwszy wrocławski plan zagospodarowania południowych terenów miasta (1856). Spółdzielczy ruch budowlany rodził

¹⁹⁹ *Ibidem*.

²⁰⁰ W. Bark, *Chronik...*, s. 28.

²⁰¹ „Schlesische Zeitung”, 17 października 1871 roku, nr 485.

²⁰² „Breslauer Morgenzeitung”, 18 stycznia 1872 roku.

²⁰³ „Das Terrain wurde von der Westend Bau-Gesellschaft unter sehr günstigen Bedingungen erworben, die sich zum Theil durch das Interesse, welches der bisherige Besitzer an der Entwicklung von Breslau und den baugenossenschaftlichen Bestrebungen hegt, erklären” („Breslauer Handels-Blatt”, 10 listopada 1871 roku, nr 264. Por. także: „Schlesische Zeitung”, 11 listopada 1871 roku, nr 529).

się jednak we Wrocławiu z oporami – pierwsze tego typu towarzystwa powstały dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku, a ich działalność nie miała większego wpływu na stan tutejszych warunków mieszkaniowych. Z inicjatywą Quistorpa i Scheiblera łączono więc duże oczekiwania, tym bardziej że opiniotwórca „Preußischer Staatsanzeiger” uznał działalność przedsiębiorstwa „Westend” za „godną uznania”²⁰⁴. Inwestorzy nie założyli we Wrocławiu przedstawicielstwa firmy, ich interesy reprezentowało miejscowe biuro handlowe należące do braci Emila i Adolpha Huberów, producentów i dystrybutorów materiałów budowlanych (firma Gebrüder Huber)²⁰⁵.

Wydawało się, że lokalizacja pierwszego wrocławskiego osiedla willowego²⁰⁶ została wybrana znakomicie – teren przeznaczony pod zabudowę liczył ponad 120 mórg (około 30 hektarów) i był usytuowany tuż za południową granicą miasta, która przebiegała w tym miejscu wzdłuż drogi wiejskiej obsadzonej drzewami wiśni (późniejsza aleja Wiśniowa). Od wschodu grunty Elwangerera dochodziły do dzisiejszej ulicy Ślężnej (Lohestraße), rozdzielającej wówczas tereny rolnicze należące do wsi Borek i Ołtaszyn. Od południa przyszłe osiedle graniczyło z polami uprawnymi, od zachodu zaś – z dawnymi działkami zagrodowymi i drogą biegnącą przez środek wsi Borek, niemal równoległe do traktu świdnickiego (dziś ulica Januszowicka). Wieś została założona w pierwszej połowie XIV wieku przez – jak napisał Hermann Markgraf – „wrocławskiego mieszczanina Jana z Lubeki”²⁰⁷, od 1373 roku należała do miejskiego szpitala św. Trójcy (Trinitatishospital), pod koniec XVIII wieku liczyła „66 dusz” i „składała się – jak pisał Zimmermann – z 1 karczmy, 5 chłopów najemnych, 4 wolnych ogrodników, 3 innych domów”²⁰⁸. Według leksykonu śląskich miast i wsi Johanna Georga Knie, opublikowanego w 1845 roku, w Borku znajdowało się szesnaście domów zamieszkałych przez stu trzydziestu dwóch mieszkańców²⁰⁹, którzy w większości zajmowali się uprawą roli i ogrodnictwem. W latach sześćdziesiątych XIX wieku, jeszcze przed przyłączeniem do miasta Nowej Wsi, Gajowic i Dworka, tuż za przyszłą południową granicą Wrocławia, w niedalekim sąsiedztwie Borka zaczęto wznosić pierwsze wille. Dwa nieistniejące dziś domy flankowały wjazd na teren majątku – wybudowano je po południowej stronie dzisiejszej alei Wiśniowej u jej zbiegu z szosą Świdnicką.

²⁰⁴ „Schlesische Zeitung”, 17 października 1871 roku, nr 485.

²⁰⁵ „Schlesische Zeitung”, 11 listopada 1871 roku, nr 529.

²⁰⁶ W literaturze powojennej pierwszą analizę układu przestrzennego kolonii willowej, a także późniejszego osiedla zachodniego, przeprowadziła Wanda Kononowicz, wprowadzając nazwę Borek I dla części starszej założenia i Borek II dla jego części późniejszej (W. Kononowicz, *Przemiany formy...*). Syntetyczny opis osiedli autorstwa Agnieszki Zabłockiej-Kos został opublikowany w *Atlasie architektury Wrocławia* (A. Zabłocka-Kos, *Osiedla willowe Borek I i II*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia...*, t. II, s. 105, 106). Hasło poświęcone Borkowi, opracowane przez Andrzeja Wilka, zamieszczono także w *Encyklopedii Wrocławia (Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 83).

²⁰⁷ „[...] Vorwerk Kleinburg [...] in der ersten Hälfte des 14. Jahrh. [...] von dem Breslauer Bürger Johann von Lübeck gegründet wurde” (H. Markgraf, *Die Straßen Breslaus...*, s. 86).

²⁰⁸ „Kleinburg [...] bestehet aus 1 Kretscham, 5 Dienstbauern, 4 Freygärttern, 3 anderen Häusern” (F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Brieg 1795, Bd. 12, s. 188).

²⁰⁹ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, s. 287.

Inwestorem budynku [→ kat. 24] usytuowanego po zachodniej stronie szosy był wydawca Leopold Freund²¹⁰, leżącą po przeciwnej stronie ulicy wille Belleuve wzniesiono na zlecenie przemysłowca Carla Klausy²¹¹. Kolejny dom, jedyny zachowany, wybudowano na działce graniczącej z posesją Klausy od południa (obecnie ulica Powstańców Śląskich 160 [→ kat. 105]), dwie następne wille usytuowano na sąsiadujących ze sobą działkach położonych po zachodniej stronie szosy Świdnickiej, na terenie dawnych pól uprawnych. Pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku rozpoczęto jeszcze jedną inwestycję – budowę koszar I Śląskiego Pułku Kirasjerów Gwardii „Wielki Elektor”, które usytuowano w zachodniej części majątku, przy dzisiejszej alei Generała Józefa Hallera. W związku z tym liczba mieszkańców zarejestrowanych w gminie wzrosła w 1871 roku do dwustu pięćdziesięciu sześciu osób²¹².

Poza gruntami Elwangerera Quistorp i Scheibler zamierzali kupić również kawiarnię ogrodową Johanna Josepha Michalsky'ego, usytuowaną na obszernej posesji, która stanowiła północne zamknięcie wschodniego pasa działek wiejskich, a także pole uprawne o powierzchni 6 mórg, złożone z trzech działek należących do Gottlieba Ovesky'ego, Johanna Gottlieba Freitag'a oraz Gottlieba Schliebsa, leżące wzdłuż szosy łączącej Borek z Wrocławiem, między działką Augusta Rothera a letnim lokalem Schliebsa. Skupując kolejne posesje, założyciele osiedla planowali stworzyć rodzaj „strefy buforowej”, która miała uchronić kolonię od ewentualnego „przykrego sąsiedztwa” zakładów przemysłowych²¹³. Scalone grunty rozparcelowano ponownie jeszcze w 1871 roku według schematu zastosowanego w osiedlu berlińskim, który dopasowano jedynie do miejscowych warunków [il. 20]. Regularność planu założenia zakłócały działka cmentarza wojskowego, usytuowana u zbiegu dzisiejszych alei Wiśniowej i ulicy Ślężnej, oraz posesja Karla Galischa, której północna część wciniała się w południowo-zachodni narożnik przyszłego osiedla. Kościec układu przestrzennego kolonii willowej tworzyła ortogonalna siatka ulic – wytyczono pięć ulic równoleżnikowych i trzy o przebiegu południkowym, dodatkowo uregulowano obecną aleję Wiśniową i przedłużono dawny trakt wiejski, które stanowiły odpowiednio północną i zachodnią granicę założenia. Nowym ulicom nadano charakter alei promenadowych – pas szutrowej jezdni wygrodzony żeliwnymi płotkami oddzielono szpalerami drzew od ciągów pieszych²¹⁴. Podobnie jak w Berlinie, każdej ulicy wrocławskiego osiedla nadano nazwę gatunku drzew, którymi została obsadzona. Idąc z północy na południe, ulice o przebiegu równoleżnikowym nosiły nazwy alei: Kasztanowej (Kastanien Allee), Lipowej (Linden Allee),

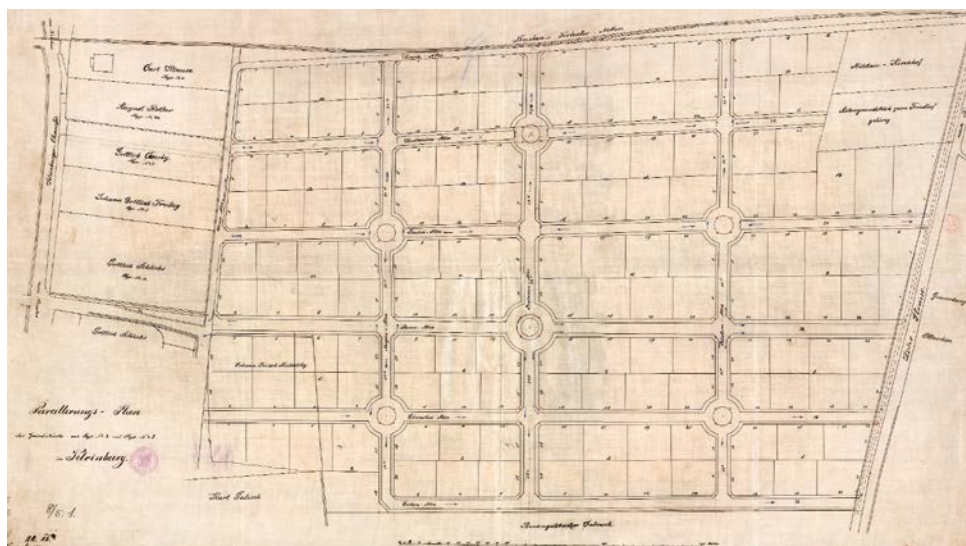
²¹⁰ Leopold Freund był właścicielem drukarni, wydawcą książek i gazet: „Breslauer Handelsblatt” (od 1845 roku), „Breslauer Anzeiger” i „Breslauer Morgen-Zeitung”. Por. [b.a.], *Festschrift zum 450jährl. Bestehen der Buchdruckerkunst unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung des Buchdrucks in Breslau*, Breslau 1890, s. 37.

²¹¹ Carl Klaus (1840–1879) był śląskim przemysłowcem urodzonym w Tarnowskich Górach, który po śmierci ojca Antona Johanna w 1870 roku zarządzał rodzinnym konsorcjum, do którego należały huty żelaza – „Jakub” („Jacobshütte”) w Katowicach i „Tarnowska” („Tarnowitzer Eisenhütte”) w Tarnowskich Górach. Por. A. Perlick, *Klaus Anton Johann*, „Neue Deutsche Biographie” 1977, Bd. 11, s. 714.

²¹² *Stadtteile...*, s. 68.

²¹³ „Breslauer Zeitung”, 13 stycznia 1872 roku, s. 162.

²¹⁴ „Breslauer Zeitung”, 13 maja 1872 roku, s. 1954.

Il. 20. Wrocław, Borek, plan osiedla willowego, 1871 (Parcellirungs-Plan der Grundstücke aus Hyp. No 2 und Hyp. No 3 in Kleinburg [AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 1742])

Jaworowej (Ahorn Allee), Jarzębinowej (Ebereschen Allee) i Dębowej (Eichen Allee). Z kolei ulice o przebiegu południkowym nazwano, rozpoczynając od zachodu, alejami: Akacjową (Akazien Allee), Platanową (Platanen Allee, dziś część ulicy Sudeckiej) i Wiązową (Rüstern Allee). O ile cztery z pięciu ulic równoleżnikowych powiązano z dzisiejszą ulicą Ślęzną, o tyle do szosy łączącej wieś z Wrocławem doprowadzono początkowo tylko jedną aleję – Jaworową. Nadano jej, podobnie jak alei Platanowej przebiegającej przez środek założenia, trochę większą szerokość (36 stóp – w przybliżeniu 11 metrów) niż pozostałym ulicom (32 stopy – około 10 metrów). Prostokątna sieć ulic pierwszej wrocławskiej kolonii willowej wyznaczała regularne kwartały gruntów budowlanych, które dzielono na sześć, osiem lub dziesięć posesji o powierzchni od 100 do 130 prętów kwadratowych (około 1400–1800 metrów kwadratowych)²¹⁵. Co drugie skrzyżowanie nowo wytyczonych ciągów komunikacyjnych rozwiązano w formie rond z ruchem poprowadzonym wokół okrągłych wysepek-zieleńców. Patronami owalnych placów zostały osoby, których działalność była związana z kulturą i polityką Prus i Śląska. Największy plac, założony na skrzyżowaniu dzisiejszych alei Jaworowej i ulicy Sudeckiej, nazwano imieniem Ottona von Bismarcka, pierwszego kanclerza zjednoczonego Cesarstwa Niemieckiego. Pozostałe, mniejsze ronda poświęcono pisarzom: Gottholdowi Ephraimowi Lessingowi, Karlowi von Holtei, Ernstowi Moritzowi Arndtowi oraz lokalnym politykom Juliusowi Elwangerowi i Arthurowi Heinrichowi Hobrechtowi. Wszystkie wymienione place planowano ozdobić fontannami i popiersiami patronów²¹⁶. W sąsiedztwie największego ronda wybudowano przystanek omnibusów,

²¹⁵ „Breslauer Zeitung”, 31 sierpnia 1873 roku, s. 3167, 3168.

²¹⁶ „Breslauer Zeitung”, 13 maja 1872 roku, s. 1954.

które już w lipcu 1872 roku połączyły kolonię willową z Wrocławiem. Równocześnie prowadzono rozmowy z władzami miasta na temat uruchomienia tramwaju konnego. Jedynie regularne, łatwo dostępne i wygodne połączenia komunikacyjne z centrum dużego ośrodka miejskiego mogły – zdaniem Quistorpa – zapewnić peryferyjnemu osiedlu stabilny rozwój. Inwestor pragnął co prawda stworzyć na polu wiejską kolonię zabudowaną domami „odpowiadającymi wymogom zdrowego mieszkania”²¹⁷, miała ona jednak służyć użytkownikom zawodowo związanym z miastem. Przyszłym mieszkańcom osiedla oferowano sto pięćdziesiąt dwie działki budowlane, namawiano ich przy tym do kupowania większych arealów i scalania posesji w celu jak największego rozluźnienia zabudowy. W księgach hipotecznych zawarto zapisy, które zmuszały inwestorów do zachowania wiejskiego charakteru osiedla, nakazywano mianowicie urządzenie ogrodów od strony ulicy i odsunięcie domu mieszkalnego od frontowej granicy działki o co najmniej 24 stopy (7,5 metra), ograniczono wysokość domów do dwóch i pół kondygnacji, zabroniono także wznoszenia zabudowy fabrycznej i rzemieślniczej²¹⁸. Plan parcelacji osiedla nie został zrealizowany w całości – wytyczono co prawda wschodni odcinek alei Kasztanowej, dochodzący przez działkę Oversky’ego do szosy Świdnickiej, ale nie wykonano już połączenia alei Jarzębinowej z drogą wiejską, które przecinało posesję Michalsky’ego. Berlińscy przedsiębiorcy wykorzystali ostatecznie do założenia kolonii jedynie dawne grunty Elwangerów.

W lipcu 1872 roku przykryto dachem cztery pierwsze wille, wzniesione według projektów przygotowanych przez wrocławskich rzemieślników – mistrza murarstwa Carla Kolbego i mistrza ciesielstwa Roberta Kolbego. Wszystkie domy usytuowano na narożnych działkach, trzy z nich przy alei Jaworowej 10, 19 i 23 [→ kat. 41 i 42] – jedynej drodze, którą w pierwszym planie parcelacji osiedla zamierzano połączyć z szosą Świdnicką, ostatnią willę wybudowano po północnej stronie alei Kasztanowej (numer 14), u jej zbiegu z aleją Akacją [→ kat. 50]. Dwa zachowane budynki – willa bliźniacza wzniesiona przy alei Jaworowej 19 [→ kat. 41] oraz dom jednorodzinny usytuowany przy skrzyżowaniu alei Jaworowej i ulicy Januszowickiej [→ kat. 29] zostały sfinansowane przez osoby powiązane z towarzystwem „Westend” – budowniczego Carla Kolbego i Emila Hubera, współwłaściciela firmy reprezentującej we Wrocławiu przedsiębiorstwo Heinricha Quistorpa. Budowę willi wzniesionej przy placu Bismarcka (obecnie aleja Jaworowa 23) sfinansował prawdopodobnie August Julius Reichel, a ostatni dom usytuowany przy alei Kasztanowej powstał na zlecenie Hugona Randla, kupca prowadzącego firmę pośredniczącą w eksporcie cukru.

Ukończenie pierwszych willi stało się pretekstem do zorganizowania wystawnej wiechy – tradycyjnej uroczystości wieszania wieńca na dachu kończącego właśnie domu, która w zamyśle przedstawicieli towarzystwa „Westend” miała zapewne propagować nowe osiedle wśród mieszkańców Wrocławia. Poza wykonawcami prac budowlanych zaproszono bowiem reprezentantów władz miasta, potencjalnych in-

²¹⁷ „Schlesische Zeitung”, 17 maja 1872 roku, nr 226.

²¹⁸ „Breslauer Zeitung”, 31 sierpnia 1873 roku, s. 3167, 3168.

westorów, a także dziennikarzy. Kurtuazyjnym toastom towarzyszyły zapewnienia o podjęciu wszelkich starań zmierzających do przyłączenia nowej kolonii do Wrocławia, zwracano uwagę na konieczność jak najszybszego uruchomienia linii tramwaju konnego, odbywającego regularne kursy między osiedlem a miastem, podnoszono też, zapewne nieco na wyrost, problem kulturowego znaczenia nowej inwestycji. Biorąc pod uwagę chroniczny brak mieszkań, z jakim borykano się we Wrocławiu, działalności Quistorpa przypisywano znaczenie reformatorskie, a nie czysto deweloperskie²¹⁹. Reformę mieszkaniową postrzegano w Niemczech głównie przez pryzmat brytyjskich dokonań w dziedzinie mieszkalnictwa, które sprowadzały się nie tylko do poszukiwania optymalnych rozwiązań przestrzennych domów i osiedli, ale skutkowały także wprowadzaniem konkretnych rozwiązań legislacyjnych. W Niemczech brakowało regulacji prawnych dotyczących projektowania urbanistycznego, a szczególne znaczenie w dyskursie na temat podmiejskich osiedli miał „mit antyurbanistyczny” utrwalony w literaturze osiemnasto- i dziewiętnastowiecznej, także tej mającej aspiracje naukowe. Miasto, traktowane jako symbol przeobrażeń cywilizacyjnych, przeciwstawiano wsi – ostoi swojskości i tradycji, chroniącej niemiecką rodzinę przed rozpadem i deprawacją. „Mit antyurbanistyczny” stał u podstaw znanej czterotomowej pracy konserwatywnego socjologa i historyka kultury Wilhelma Heinricha Riehla, zatytułowanej *Naturgeschichte des deutschen Volkes als Grundlage einer deutschen Socialpolitik*, którą publikowano w latach 1851–1869, a zatem w czasie, kiedy towarzystwo „Westend” rozpoczęło działalność inwestycyjną. W pracy tej Riehl dowodził, że jedynie rozwój oparty na tradycji, naturalne otoczenie „lasów, łąk i wody”, a także niezłomność obyczajów może gwarantować stabilność społeczną. W reklamach wrocławskiego osiedla podkreślano zatem jego „zdrowe położenie” i sposób projektowania domów „w formie jak najbardziej odpowiadającej życiu rodzinnemu”²²⁰. Zwracano uwagę na korzystne usytuowanie kolonii, które umożliwiało „powiązanie życia wiejskiego z [przyjemnościami] życia miejskiego”²²¹. Atuty mariażu miasta i wsi zauważono tu na długo przed sformułowaniem Howardowskiej idei „trzech magnesów”.

Budowę wrocławskiej kolonii planowano zakończyć w ciągu pięciu lat²²², jednak niespodziewane wypadki uniemożliwiły realizację tego zamierzenia. We wrześniu 1873 roku doszło w Niemczech do krachu giełdowego. Miesiąc później Heinrich Quistorp, który wszystkie swoje przedsięwzięcia realizował za pośrednictwem spółek akcyjnych, był zmuszony ogłosić upadłość. Do tego czasu we wrocławskim osiedlu willowym sprzedano czterdzieści siedem posesji, z których siedemnaście zabudowano, choć jedynie osiem budynków było ukończonych i zamieszkałych²²³. Poza wspomnianym już domem numer 14 przy alei Kasztanowej wybudowano jeszcze dwie wille – jedną z nich był nieistniejący dziś budynek wzniesiony na par-

²¹⁹ „Schlesische Zeitung”, 17 maja 1872 roku, nr 226.

²²⁰ *Adreß- und Geschäfts-Handbuch der Haupt- und Residenzstadt Breslau für das Jahr 1874* [reklama, wkładka nienumerowana].

²²¹ *Ibidem*.

²²² „Breslauer Morgen-Zeitung”, 14 maja 1872 roku.

²²³ „Breslauer Zeitung”, 31 sierpnia 1873, s. 3167, 3168.

celi numer 10 [→ kat. 49], wchodzącej w skład obszernej posiadłości zajmującej sześć z ośmiu działek wytyczonych w kwartale zamkniętym obecnymi ulicą Januszowicką i alejami: Kasztanową, Wiśniową i Akacją, drugą zaś usytuowano na działce numer 18 [→ kat. 52], którą połączono z sąsiednią posesją narożną wytyczoną u zbiegu alei Kasztanowej i Platanowej. Najwięcej, bo aż pięć willi wybudowano w omawianym okresie przy alei Lipowej. Zagospodarowano oba narożniki alei u jej zbiegu z dzisiejszą ulicą Januszowicką (dawne numery 1 i 2, obecnie ulica Januszowicka 8 i 10 [→ kat. 27 i 28]), a także dwie kolejne działki wytyczone po południowej stronie alei (numer 3 i 5 [→ kat. 68 i 69]). Ostatnią willę przy alei Lipowej – jedyną, która nie przetrwała zawieruchy wojennej – wzniesiono po stronie północnej, przy skrzyżowaniu z dzisiejszą ulicą Sudecką (aleja Lipowa 16 [→ kat. 73]). Przy alei Jaworowej poza wspomnianymi już domami numer 10, 19 i 23 wybudowano jeszcze jedną willę, zajmującą narożną działkę numer 18. Jeden dom wzniesiono przy nieistniejącym dziś placu Lessinga (aleja Akacyjowa 15 [→ kat. 15]), a trzy wille bliźniacze usytuowano przy alei Jarzębinowej na sąsiadujących ze sobą posesjach (numer 9, 11 i 13 [→ kat. 32, 33 i 34]), zajmujących całą głębokość kwartału ograniczonego dzisiejszymi ulicą Sudecką i alejami: Jarzębinową, Wiązową i Dębową. Cztery pierwsze wille, ukończone latem 1872 roku, zostały zaprojektowane i zrealizowane, jak już wspomniano, przez Carla Kolbego i Roberta Kolbego. Projekty kolejnych domów zostały opracowane również przez wrocławskich budowniczych – Paul Kühtz zaprojektował drugą inwestycję Hugona Randla, dom wzniesiony przy alei Lipowej 3 i sąsiednią willę przy alei Lipowej 5, sfinansowaną przez Emila Hubera. Budowniczy Heinrich Zuppert przygotował projekty dwóch budynków bliźniaczych wybudowanych przy alei Jarzębinowej na sąsiadujących ze sobą działkach numer 9 i 11. Projekty aż sześciu kolejnych domów, które zatwierdzono w miejskiej Deputacji Budowlanej (Stadt Bau-Deputation) między listopadem 1872 a sierpniem 1873 roku, opracował mistrz murarstwa Ernst Nowag. Wszyscy wymienieni budowniczowie współpracowali z mistrzami ciesielstwa: Josephem Morawem, Ottonem Gliwitzkim i Johannem Langem, część z nich występowała w podwójnej roli projektantów i inwestorów – Ernst Nowag sfinansował budowę domu bliźniaczego usytuowanego przy alei Jarzębinowej 13. Wokół ukończonych willi zakładano ogrody, jeden z nich został opisany w listopadzie 1873 roku w dzienniku „Breslauer Zeitung”: „Warta uwagi jest willa na skrzyżowaniu alei Platanowej i Akacyjowej²²⁴, której budowę ukończono przed paroma miesiącami, ale już jest zamieszkana, należące do niej założenia ogrodowe zostały zatem również urządzone dopiero w lipcu i sierpniu tego roku, a niezwykle łagodna, wilgotna i ciepła jesienna pogoda umożliwia posadzonym trawom, kwiatom i krzewom tak żwawy i bujny wzrost, że ten ogród znajduje się dziś w pełnej wiosennej i kwietnej szacie. Rezedy, fiołki, goździki i mnóstwo innych letnich kwiatów rozsiewa najpiękniejszy zapach i zapewnia w obecnym późnojesiennym okresie

---

²²⁴ Trudno dziś orzec, którą willę autor notatki miał na myśli, gdyż aleje Platanowa (dzisiejsza ulica Sudecka) i Akacyjowa nie krzyżują się – są do siebie równoległe.

zachwycający widok”²²⁵. Opisywana ciepła jesień 1873 roku była następstwem upalnego lata, które uwypukliło poważny mankament osiedla w Borku – brak miejskich wodociągów. Mieszkańcy skarżyli się na wysychające studnie, w prasie pisano: „Przy jeszcze dłuższym trwaniu suszy mieszkańcy willi walczyliby przypuszczalnie z brakiem wody, skoro, jak zauważyliśmy, już teraz niektóre studnie odmawiają służby”²²⁶. Po upadku przedsiębiorstwa Quistorpa w osiedlu zaprzestano jakiegokolwiek działalności budowlanej.

Tymczasem w styczniu 1872 roku graf von Pinto sprzedał swoją posiadłość ziemską usytuowaną po zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich. Nabywcą zostało konsorcjum lokalnych domów bankierskich, któremu przewodził Wrocławski Bank Dyskontowy Friedenthal i Spółka (Breslauer Discontobank, Friedenthal und Comp.)²²⁷. Kupiony teren był splantowany, rozpoczęta była też budowa pierwszej ulicy przyszłego osiedla – Pintostraße. Nowy inwestor planował wyposażyć teren w instalacje wodne, kanalizacyjne i gazowe, a także wyznaczyć ulice i pokryć je brukiem. „Po raz pierwszy zastosowano we Wrocławiu zasadę – pisano w prasie – żeby działkę budowlaną [wytyczoną] przy nowej ulicy zabudować po jej wykończeniu”²²⁸. W sierpniu 1872 roku konsorcjum przekształcono w jedną z największych lokalnych spółek budowlanych – Wrocławski Bank Budowlany, za pośrednictwem którego kontynuowano prace przygotowawcze do budowy niewielkiego osiedla nazwanego Miastem Wilhelma (Wilhelmstadt), na cześć pierwszego cesarza zjednoczonych Niemiec²²⁹. Poza Pintostraße w osiedlu planowano wytyczyć kolejne trzy ulice o przebiegu równoleżnikowym, idąc w kierunku północnym były to: Charlottenstraße (dziś ulica Krucza, częściowo niezachowana), Augustastraße (obecnie ulica Szczęśliwa) i Victoriastraße (niezachowana), którymi połączono dwa istniejące trakty – jeden prowadzący z miasta w kierunku Borka i drugi wiodący do wsi Dworek (Höfchenstraße, obecnie ulica Tadeusza Zielińskiego). W połowie odległości między wspomnianymi traktami wytyczono ulicę do nich równoległą, dzięki czemu otrzymano sześć prostokątnych kwartałów, które planowano zabudować zwartymi ciągami domów wielorodzinnych. Na granicy założenia, po południowej stronie Pintostraße, przewidziano jednak powstanie kilku willi, które za-

²²⁵ „Bemerkenswerth ist an der Ecke der Platanen- und Akazien-Allee eine Villa, die des wenigen Monaten im Bau beendet, aber bereits bezogen ist, die zugehörigen Gartenanlagen sind mithin ebenfalls erst im Juli und August d. J. angelegt und hat die außerordentlich günstige feuchtwarme Herbstwitterung die angepflanzten Gräser, Blumen und Strauchen zu so frischem und üppigem Treiben Veranlast, daß dieser Garten, jetzt im vollen Frühlings- und Blüthenschmuck sich befindet. Reseda, Veilchen, Nelken und eine Menge anderer Sommerpflanzen verbreiten den angenehmsten Geruch und gewähren zur jetzigen Spätherbstzeit einen entzückenden Anblick” („Breslauer Zeitung”, 4 listopada 1873 roku, s. 4063).

²²⁶ „Bei noch längerer Andauer der Trockenheit dürften die Villenbewohner mit Wassermangel zu kämpfen haben, da wie wir gesehen, schon jetzt einzelne Brunnen den Dienst versagen” („Breslauer Zeitung”, 9 sierpnia 1873 roku, s. 2906).

²²⁷ „Breslauer Zeitung”, 9 stycznia 1872 roku, s. 87.

²²⁸ „Hier kommt in Breslau zum ersten Male die Grundsatz zur Anwendung die Baugrundstücke an einer neuen Straße erst nach deren Vollendung zu bebauen” („Breslauer Zeitung”, 9 stycznia 1872 roku, s. 87).

²²⁹ Na temat spółek zaangażowanych w powstanie koncepcji Wilhelmstadt: B. Grzegorzyc, *Wilhelmstadt we Wrocławiu – spółki budowlane*, [w:] *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, red. H. Okólska, H. Górską, Wrocław 2012, s. 51–59.

Il. 21. Wrocław, Wilhelmstadt, wizualizacja projektu zabudowy, rys. A. von Keller, 1873 (MA/ABMW, TP. 1529, sygn. MAT-AB-31118)

pewne miały nawiązywać do wolno stojącej zabudowy dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich. W lutym 1873 roku przedstawiono wizję zagospodarowania osiedla, którą stworzył A. von Keller – berliński architekt specjalizujący się w malarstwie architektonicznym [il. 21]. Zaprezentowane na rysunku wille miały proste, jednopiętrowe bryły nakryte płaskimi dachami dwu- i czterospadowymi z czworobocznymi świetlikami, które sugerowały istnienie we wnętrzach środkowych holi o wysokości obejmującej dwie kondygnacje lub klatkę schodowych oświetlonych od góry światłem dziennym. Elewacje przedstawionych budynków zaprojektowano symetrycznie i urozmaicono wykuszami oraz werandami, pozwalającymi powiązać pomieszczenia parteru z ogrodem. Atrakcyjna wizja osiedla miała zachęcać inwestorów do kupowania działek budowlanych, ale raczej nie liczone na jej realizację. „Fotolithografia przedstawia bardzo ujmujący widok – pisano w prasie – jednak nie zapewniamy, że kupujący te posesje zostaną zobowiązani do wzniesienia tego rodzaju pałaców i ozdobnych budynków, jakie przedstawia rysunek i które warunkują w istocie piękno obrazu”²³⁰. W następnych latach wytyczono zaplanowane ulice, wzniesiono kamienice według projektów różnych architektów, willi jednak nie zrealizowano.

²³⁰ „[...] die Photolithographie gewährt einen sehr bestechenden Anblick, doch ist uns nicht angezeigt worden, daß die Erwerber diese Baustellen auch gehalten werden sollen, derartige Paläste und Ziergebäude zu errichten, wie sie die Zeichnung aufweist und wodurch wesentlich die Schönheit des Bildes bedingt ist” („Breslauer Zeitung”, 11 lutego 1873 roku, s. 574).

Wiosną 1877 roku osiedle Quistorpa przejął Julius Schottländer²³¹ – bankier dysponujący kilkunastoma majątkami ziemskimi w okolicach Wrocławia i licznymi nieruchomościami w mieście. Schottländer był przy tym jednym z założycieli, powstałej w 1872 roku, akcyjnej spółki budowlanej – Śląskiego Towarzystwa Handlu Nieruchomościami (Schlesische Immobilien Actien-Gesellschaft), które zajmowało się obrotem i zagospodarowaniem gruntów budowlanych. Przystępując do prac naprawczych w osiedlu Quistorpa, Schottländer zdawał sobie zapewne sprawę z konieczności poprawy powiązania kolonii z miastem, doprowadził zatem do uwzględnienia Borku w utworzonym w 1880 roku projekcie zagospodarowania dawnych południowych terenów podmiejskich. Zgodnie z komentarzem autorów nowej struktury komunikacyjnej, radcy budownictwa Alexandra Kaumanna i miejskiego geometry Augusta Hoffmana, „u podstaw opracowanego planu budowlanego południowej części przedmieścia Świdnickiego leżała zasada, żeby nie tylko utrzymać radialny kierunek i odpowiednio poszerzyć sześć istniejących głównych dojazdów do miasta [...] i połączyć je w odpowiednich miejscach za pomocą ulic założonych w możliwie najbardziej prostokątny sposób, ale żeby równocześnie udostępnić wybudowane już części miasta na zachodzie i wschodzie dzięki nowym głównym ulicom [prowadzonym] z południa ku zachodowi i z południa na wschód, a także żeby zadbać o wystarczającą liczbę placów, nie tylko tych przynoszących chlubę każdemu dużemu miastu, ale też niezbędnych ze względu na komunikację”²³². Realizacja zadania była mocno utrudniona ze względu na podziały własnościowe gruntów, a także istniejącą już sieć dróg podmiejskich, których przebieg planowano zachować. Podstawą nowego układu komunikacyjnego miało być zatem sześć wspomnianych dróg prowadzących w kierunku miasta – dzisiejsze ulice: Grabiszyńska (Grabschener Straße), Powstańców Śląskich (Kleinburger Straße), Ślężna (Lohestraße), Borowska (Bohrauer Straße), Gajowa (Herdeinstraße) i Bardzka (Strehlener Straße), przy czym największe znaczenie przypisano dawnej szosie Świdnickiej, którą zamierzano uregulować, nadając jej szerokość 90 stóp (28 metrów)²³³. Zaplanowano przy tym, zgodnie z założeniem sformułowanym w czasie, kiedy graf von Pinto przystępował do zagospodarowania części południowych terenów podmiejskich, odsunięcie linii zabudowy od granic pasa drogowego o 66 stóp (21 metrów), żeby zyskać miejsce na wymaganą korektę biegu szosy, co postrzegano „nie tylko jako istotne upiększenie rozbudowującej się części miasta, ale również

²³¹ „Breslauer Zeitung”, 5 kwietnia 1877 roku.

²³² „Der Ausarbeitung eines Bebauungsplanes für den südliche Theil der Schweidnitzer Vorstadt wurde das Prinzip zu Grunde gelegt, die jetzt vorhandenen sechs Hauptzugänge zur Stadt, [...] nicht nur in ihrer jetzt radialen Richtung zur Stadt angemessen zu erweitern und an den geeigneten Stellen durch möglichst rechtwinkelig anzulegende Straßen zu verbinden, sondern gleichzeitig von diesen aus die schon ausgebauten Theile der Stadt im Westen und Osten durch neue Hauptstraßen in der Richtung von Süden nach Westen und Süden nach Osten zugänglich zu machen, sowie auf eine genügende Anzahl jeder größeren Stadt nicht nur zur Zierde gereichenden, sondern auch des Verkehrs wegen unbedingt notwendigen Plätze Bedacht zu nehmen” (*Referate...* 1880, Magistratschreiben vom 8 Juni 1880).

²³³ *Ibidem*.

jako warunek usprawnienia komunikacji²³⁴. Na osi głównego południowego dojazdu do miasta, tuż przy *établissement* Friebeego²³⁵, zaprojektowano kolejny element ułatwiający dystrybucję ruchu – owalny plac o średnicy 240 metrów (Kaiser-Wilhelm-Platz, obecnie plac Powstańców Śląskich), „który powinien stać się punktem wyjściowym sześciu innych głównych ulic, prowadzących ku wschodnim i zachodnim częściom przedmieść²³⁶. Ze względu na „przewidywane przyszłe znaczenie” wspomnianych ulic nadano im szerokość 30 i 35 metrów oraz powiązano je z dawnymi drogami podmiejskimi. Strukturę komunikacyjną uzupełniono ortogonalną siecią „ulic bocznych” i placami, usytuowanymi głównie w miejscach krzyżowania się promienistego i prostokątnego układu dróg. W cytowanym opisie do nowego planu zaznaczono, że „dzięki projektowanym ulicom zadbano także o odpowiedni dostęp do miasta willowego w Borku²³⁷ – każdą z czterech południowych ulic kolonii Quistorpa przedłużono w kierunku miasta, przy czym dwie z nich (aleje Akacyjową i Platanową) doprowadzono do jednego zbiegu, skąd ruch skierowano bezpośrednio ku okrągłemu placowi [il. 22]. Przewidywano również poszerzenie alei Wiśniowej, a także założenie u jej zbiegu z dzisiejszą ulicą Ślężną placu uformowanego na wzór obecnego placu św. Macieja (Matthias-Platz)²³⁸. Uwzględnienie Borku w planie zagospodarowania południowej części przedmieścia Świdnickiego dawało nadzieję na przyłączenie osiedla do struktury komunikacyjnej miasta i w konsekwencji – przyspieszenie jego rozwoju, warto bowiem zaznaczyć, że od czasu przejęcia osiedla przez Schottländera do końca lat osiemdziesiątych XIX wieku w kolonii willowej wybudowano tylko trzy nowe domy: przy alejach Akacyjowej 17 [→ kat. 5] i Jarzębinowej 7 [→ kat. 31] oraz – zachowaną do dziś dawną siedzibę Kallmeyerów – przy alei Dębowej 16 [→ kat. 20].

W połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku władze miasta próbowały wyznaczyć w strukturze Wrocławia miejsca pod budowę osiedli willowych. W 1885 roku dyskutowano na posiedzeniu rady miasta projekty dwóch enklaw willowych przygotowanych przez miejskich urbanistów. Jedno osiedle planowano założyć, jak już wspomniano, we wschodniej części Przedmieścia Piaskowego i na terenie Starych Szczytnik, w pobliżu parku Szczytnickiego. Drugie pomyślano jako rozbudowę kolonii Quistorpa, zaplanowano je bowiem na obszarze usytuowanym między dzisiejszymi ulicami Powstańców Śląskich i Ślężną, który dochodził od strony południowej do granicy Borku, od strony północnej – do linii odpowiadającej w przybliżeniu

²³⁴ „Nächst einer größeren Breite mußte aber auch eine Geradelegung der in schlangenförmigen Windungen sich hinziehenden Straße nicht nur als eine wesentliche Verschönerung des ganzen später sich ausbauenden Stadttheils, sondern auch als ein Erforderniß für die Erleichterung des Verkehrs erachtet werden” (*ibidem*, Laufende 476–477).

²³⁵ Szerzej – por.: M. Jagiełło-Kolaczyk, *Établissement Friebeberg*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 620 (hasło 622); *eadem*, *Wrocławskie établissements. Historia i architektura*, Wrocław 2000, s. 160 i n.

²³⁶ „Ebenso ist vor der Friebe'schen Garten-Etablissement ein runder Platz projektiert, der ein Ausgangspunkt von noch sechs anderen in die westlich und östlich belegenden Theile der Vorstadt führenden Hauptstraßen werden soll” (*ibidem*).

²³⁷ „Auch für eine passende Zugänglichkeit zur Villenstadt in Kleinburg ist durch die projektierten Straßen Sorge getragen” (*Referate...* 1880, Magistratschreiben vom 8 Juni 1880).

²³⁸ *Ibidem*.

Il. 22. Wrocław, Borek, plan powiązania wschodniej części majątku z Przedmieściem Świdnickim, A. Kaumann, 1889 (Lage-Plan eines Theils der Feldmark Kleinburg im Anschluß an die Schweidnitzer-Vorstadt, A. Kaumann, 1889 [AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 1743])

przebiegowi ulicy Kamiennej. Szkielet kompozycji planu obu osiedli stanowiła najprostsza prostokątna siatka ulic, żadnego osiedla jednak nie zrealizowano.

Zapowiedź rozbudowy kolonii Quistorpa nie miała wpływu na zwiększenie zainteresowania inwestorów kupnem działek budowlanych w Borku, prawdziwy przełom w tej dziedzinie przyniosła dopiero propozycja Juliusa Schottländera złożona władzom miejskim pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku, która dotyczyła urządzenia parku na terenach rozciągających się za południową granicą kolonii willowej (Südpark, obecnie park Południowy)²³⁹. Południowe przedmieścia Wrocławia notowały w drugiej połowie XIX stulecia najwyższą dynamikę rozwoju, były tymczasem prawie całkowicie pozbawione terenów zielonych. Pod koniec lat sześćdziesiątych dyskutowano, jak już wspomniano, projekt utworzenia parku lub ogrodu na terenie Pól Stawowych, jednak ze względów finansowych plan nie został zrealizowany²⁴⁰. W następnych latach władzom miasta nie udało się pozyskać odpowiednich terenów do założenia parku miejskiego, tymczasem liczba osób zamieszkujących południowe przedmieścia wzrosła w latach 1871–1891 prawie dwukrotnie²⁴¹. W propozycji Schottländera przedstawiciele administracji miejskiej dostrzegli „sprzyjającą okazję” do „złagodzenia wyraźnych błędów w nowoczesnym

²³⁹ Na temat założenia parku Południowego – por. I. Bińkowska, *Natura i miasto...*, s. 170 i n.

²⁴⁰ *Ibidem*, s. 72.

²⁴¹ W 1871 roku Przedmieście Świdnickie liczyło 39 597 mieszkańców, a w 1891 roku – 77 121 mieszkańców. Por. P. Honigmann, *Die Wohnungsverhältnisse in Breslau*, „Schriften des Vereins für Sozialpolitik”, Bd. 31, Leipzig 1886, s. 257.

rozwoju Wrocławia²⁴². Uznano, że „całkiem inaczej i korzystniej przebiegał rozwój innych miast niemieckich. Wykorzystując okoliczne lasy i parki, stare miasta rozbudowano w ostatnich dziesięcioleciach, łącząc je z eleganckimi przedmieściami upiększonymi promenadami, zbudowano wille na pograniczu terenów rolnych, w przekonaniu [o celowości] zamieszkania w przyjemnym, zdrowym otoczeniu i w uroczym krajobrazie²⁴³. Przy okazji urządzania parku Południowego planowano wytyczyć „odpowiednią i piękną” drogę dojazdową do terenów z nim sąsiadujących, które w przyszłości miały zostać przekształcone w nowe przedmieście Wrocławia. Władze miasta przystąpiły zatem do negocjowania warunków przekazania gruntów nie tylko z Julusem Schottländerem, ale także z właścicielami terenów rozciągających się między miastem a Borkiem – Augustą Agath (z domu Friebe) oraz Śląskim Towarzystwem Handlu Nieruchomościami i Wrocławskim Bankiem Budowlanym. Najtrudniejsze okazały się rokowania z Schottländerem. Jak wspominał przedstawiciel magistratu: „Mając świadomość, że przekazanie tak dużego i zwartego terenu (ponad 100 mórg), tak dobrze położonego, jest bardzo niezwykle darem dla rodzinnego miasta, postawił on pewne warunki, których spełnienie stanowiłoby dla nas wszystkich zbyt duże obciążenie²⁴⁴. Gdy po ponaddwuletnich negocjacjach prawie osiągnięto kompromis, w 1890 roku Królewska Dyrekcja Kolei ogłosiła decyzję o poprowadzeniu obwodnicy kolei towarowej wzdłuż południowej granicy kolonii willowej w Borku. Zgodnie z pierwotnym projektem czterotorowa linia kolejowa usytuowana na wysokim nasypie zajmowała trzecią część terenu przeznaczanego na założenie parku. Rozpoczęto dalsze rozmowy, w wyniku których przedstawiciele dyrekcji kolei wyrazili gotowość przesunięcia obwodnicy za teren parku, jeśli zostanie on urządzony przez miasto²⁴⁵ [il. 23]. Ostatecznie Schottländer odstąpił grunty potrzebne do wybudowania linii towarowej za cenę zaproponowaną przez dyrekcję kolei, miastu zaś przekazał nieodpłatnie 120 mórg ziemi, z których ponad 100 mórg przeznaczono na założenie parku²⁴⁶. W zamian bankier oczekiwał: wykonania parku w ciągu pięciu lat i utrzymania go „po wieczne czasy”, przedłużenia alei Platanowej w kierunku południowym do granicy dawnego majątku i wyposażenia jej w „chodniki, drogę do jazdy konnej i trasę tramwajową”, wytyczenia dróg zaplanowanych w projekcie zagospodarowania południowej części przedmieścia Świdnickiego z 1880 roku, które wiązały osiedle z miastem, a także przyłączenia wsi Borek i kolonii do miejskich sieci: wodnej, kanalizacyjnej i gazowej. Jak bowiem pisano, „to dość rozległe założenie willowe znaj-

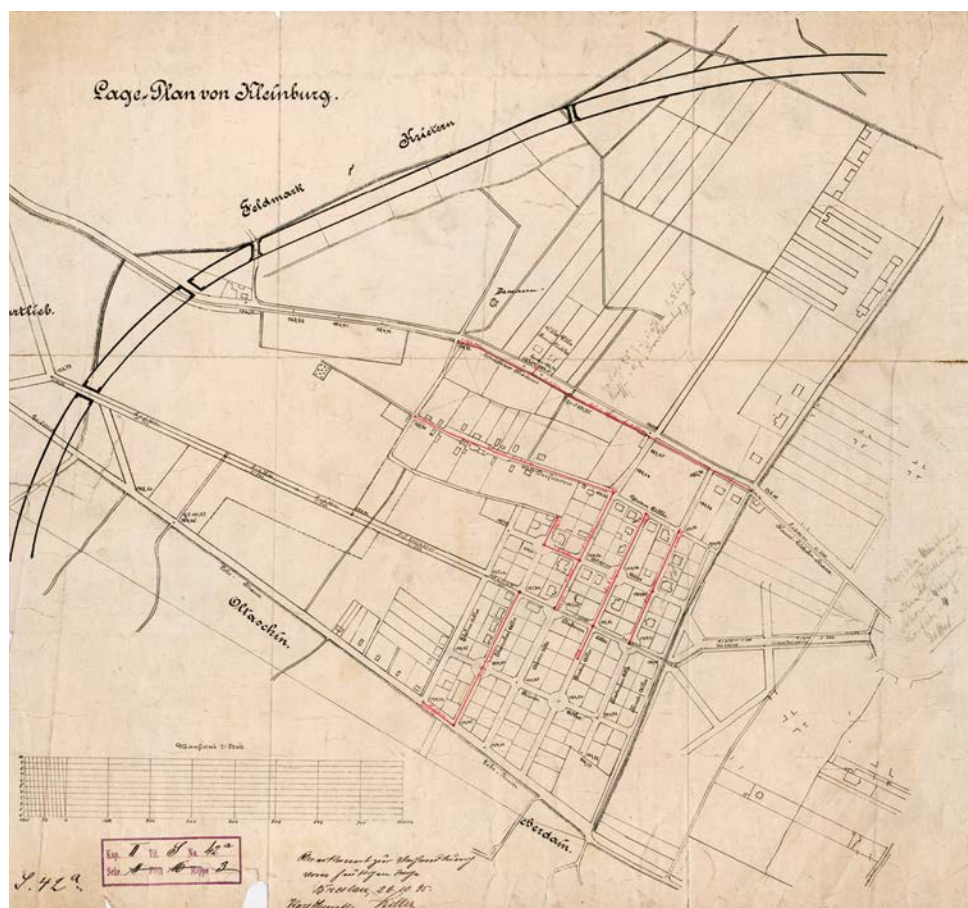
²⁴² *Referate zu den Sitzungen der Stadtverordneten-Versammlung*, 1891, Laufende nr 65, s. 74.

²⁴³ „Ganz anders vollzog sich sehr zu ihrem Vortheile die Entwicklung vieler anderer deutschen Großstädte. Im Anschlusse an vorhandene Wälder oder Parks fügten sie in die letzten Jahrzehnten elegante, mit Promenadenanlagen Umgebung zu wohnen und in landschaftlich reizvollen Anlagen sich zu ergeben, bebaute man die an dieselben grenzenden Ländereien mit zahlreichen Villen” (*ibidem*).

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 75.

²⁴⁵ *Petition der Stadt Breslau zu dem Gesetzentwurf betreffend die Erweiterung des Stadtkreises Breslau*, Breslau 1897, druk ulotny, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu [dalej: BUWr], sygn. 80897/4.

²⁴⁶ Pozostałe 4,5 hektara zajęły drogi. Powierzchnia projektowanego parku dwuipółkrotnie przewyższała powierzchnię ogrodu zoologicznego (10 hektarów), a nawet starego parku Szczytnickiego (23 hektary).

Il. 23. Wrocław, Borek, plan majątku z linią przebiegu obwodnicy kolei towarowej, 1895 (Lage-Plan von Kleinburg, 1895 [AP/Wrocław, Kartografia miasta Wrocławia, sygn. 663])

duje się jeszcze dziś, prawie dwadzieścia lat po założeniu, bez oświetlenia, wodociągów, kanalizacji, a prócz tego w niepewnym położeniu, ponieważ przecinające je ulice są własnością osób prywatnych”²⁴⁷. Schottländer zastrzegł sobie w umowie z miastem prawo do „wyrażania opinii w sprawie zabudowy otoczenia” parku, licząc na to, że „powstaną tu budynki willowe o eleganckim i architektonicznie dojrzałym charakterze”²⁴⁸. Bankier zapowiedział też utrzymanie na terenach pozostających jego własnością „zakazu budowy fabryk lub podobnych urządzeń wydzielających dym, nieprzyjemne zapachy albo powodujących hałas”. Władze miasta przystąpiły na żądania Schottländera, ponieważ – jak pisał dwadzieścia lat później Heinrich Wendt

²⁴⁷ „Diese recht umfangreiche Villenanlage befindet sich noch jetzt, fast zwanzig Jahre nach ihrer Schöpfung, ohne Beleuchtung, Wasserleitung und Canal und überdies in der mißlichen Lage, daß die sie durchziehenden Straßen Eigenthum eines Privatmannes sind” (Referate... 1891, Laufende nr 65, s. 74).

²⁴⁸ Vertrag (zwischen der Stadtgemeinde Breslau, vertreten durch den Magistrat, und dem Rittergutbesitzer Herrn Julius Schottländer in Hartlieb...), Breslau, 7 August 1891, par. 5, druk ulotny, BUWr, sygn. 81064/2.

– zawarcie umowy z bankierem było dla gminy miejskiej „jedynym możliwym wyjściem”²⁴⁹. Wendt tłumaczył inicjatywę Schottländera chęcią podniesienia wartości należących do niego gruntów w Borku i Partynicach, które sąsiadowały z projektowanym parkiem. Tezę Wendta potwierdził Leszek Ziátkowski, który podał przy tym, że Schottländer nigdy nie krył motywów swojego postępowania w sprawie nieodpłatnego przekazania terenów miastu²⁵⁰. Warto jednak zauważyć, że wiele działań inwestora było podyktowanych troską o wspólne dobro i los najbiedniejszych – w omawianej umowie między Schottländerem i władzami miasta zamieszczono na przykład zapis zobowiązujący odpowiednich urzędników do pobierania zwiększonych opłat za zużycie gazu i wody oraz przekazywania kwot nadpłaconych, podzielonych w równych proporcjach, wskazanym przez bankiera organizacjom dobroczynnym działającym „na rzecz ludności wyznania katolickiego, ewangelickiego i mojżeszowego”²⁵¹. Pozostałe umowy zawarte przez włodarzy miasta z Augustą Agath oraz z przedstawicielami spółek budowlanych, Śląskiego Towarzystwa Handlu Nieruchomościami i Wrocławskiego Banku Budowlanego, były obwarowane niewieloma warunkami. Augusta Agath, córka i spadkobierczyni Augusta Friebeego, browarnika i właściciela jednego z najbardziej znanych wrocławskich lokali rozrywkowych (Friebeberg), zobowiązała się do: nieodpłatnego przekazania miastu terenów potrzebnych do założenia dzisiejszych placów Ludwika Hirszfelda i Powstańców Śląskich oraz łączącej je ulicy (obecnie ulica Zaporoska), którą następnie planowano przedłużyć w kierunku osiedla willowego (północny odcinek ulicy Sudeckiej), a także do poniesienia częściowych kosztów ich wybudowania. W zamian oczekiwała urzędzenia zieleńców na obu placach i ich utrzymania, zastrzegła przy tym, że jej oferta traci ważność, jeśli władze miejskie zrezygnują z budowy parku. Podobne zastrzeżenie zostało zamieszczone w umowach z przedstawicielami Śląskiego Towarzystwa Handlu Nieruchomościami i Wrocławskiego Banku Budowlanego, do których należały przekazane miastu tereny leżące po północnej stronie alei Wiśniowej i niewielkie działki w sąsiedztwie planowanych placów Ludwika Hirszfelda i Powstańców Śląskich. Wszystkie opisane umowy zawarto w 1891 roku, ze względu jednak na pośpiech nie dopełniono wówczas formalności związanych z uzyskaniem zgody władz gminy na przyłączenie Borku do miasta²⁵².

Dopiero dwa lata później podpisano z przedstawicielami rady gminy porozumienie, w którym określono wstępne warunki, jakie powinny być spełnione przed dokonaniem formalnej inkorporacji wsi do powiatu miejskiego²⁵³. Wskazano zatem

²⁴⁹ H. Wendt, *Die Breslauer Eingemeindungen...*, s. 72.

²⁵⁰ L. Ziátkowski, *Julius Schottländer (1835–1911). Przykład finansowej i społecznej kariery Żydów wrocławskich*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1999, nr 3, s. 372.

²⁵¹ *Vertrag...*, par. 9.

²⁵² *Petition...*

²⁵³ *Zusammenstellung der Bedingungen, unter welchen die Deputierten der Landgemeinde Kleinburg in der Conferenzen vom 3., 10., 16. und 28 Juni 1893 der Eingemeindung Kleinburgs in den Stadtbezirk Breslau, vorbehaltlich der Genehmigung durch die Gemeindevertretung von Kleinburg, zugestimmt haben*, Breslau, 21 Juli 1893, druk ulotny, BUWr, sygn. 80897/1.

konieczność przyłączenia zagospodarowanego obszaru Borku do systemu infrastruktury miejskiej – przygotowano plan poprowadzenia kanalizacji i ustalono, że koszty skanalizowania osiedla willowego i domów usytuowanych przy dawnej drodze wiejskiej poniosą władze gminy. Wprowadzono przy tym zastrzeżenie, że środki przeznaczone na wybudowanie kanalizacji nie zostaną gminie zwrócone, jeśli nie dojdzie do przyłączenia Borku do Wrocławia. Władze miasta z kolei zobowiązały się do wykonania wspomnianej kanalizacji, podłączenia jej do systemu miejskiego, a także sfinansowania położenia wodociągów i instalacji gazowych. Założono, że koszty przyłączenia poszczególnych posesji do systemu przewodów wodnych i kanalizacyjnych poniosą ich właściciele, określono przy tym warunki zwolnień z tego obowiązku. W podpisanym porozumieniu zdecydowano także utrzymać willowy charakter osiedla Quistorpa, z jego rozluźnioną zabudową, szutrowymi ulicami i zadrzewionymi alejami. Władze miasta zobowiązały się dbać o stan nawierzchni oraz zieleni posadzonej wzdłuż ulic osiedlowych, przyjęły na siebie zobowiązanie wybrukowania dawnej drogi wiejskiej w Borku i obecnej alei Wiśniowej, a także oświetlenia ulic lampami gazowymi. Po przyłączeniu gminy do miasta planowano objąć obszar Borku (aż do linii kolei towarowej) miejskimi przepisami podatkowymi i zatrudnić gminnych urzędników w magistracie. Władze miasta zapewniły o podjęciu starań na rzecz urzędzenia w Borku urzędu pocztowo-telegraficznego, wyraziły też życzenie, aby gmina była reprezentowana w różnych stowarzyszeniach miejskich Wrocławia.

Mimo podpisania warunków wstępnych przyłączenia wsi do miasta władze gminy nie wyraziły ostatecznie zgody na przeprowadzenie procesu inkorporacji. Argumentując tę decyzję, podano, że gmina Borek nie jest powiązana przestrzennie z miastem, powołano się na rolniczy charakter miejscowości, uznano że „większość mieszkańców żyje z rolnictwa, a inni z racji oddalenia nie korzystają z imprez i urządzeń komunalnych miasta”²⁵⁴. Deputowani gminy wyrazili przypuszczenie, że wnioskowane przyłączenie wsi do Wrocławia służyć ma poprawieniu „złego stanu finansów miejskich” dzięki obciążeniu mieszkańców Borku wyższymi podatkami komunalnymi. Zgodnie z obowiązującymi przepisami przed rozpoczęciem procedury wcielenia gminy w obręb miasta należało uzyskać aprobatę jej władz, w związku z tym prezydent Wrocławia wystąpił do miejscowej Komisji Okręgowej z wnioskiem o zastąpienie wspomnianej zgody decyzją administracyjną. Przewodniczący Komisji Okręgowej poparł dążenia miasta do rozszerzenia granic, powołał się przy tym na dane statystyczne, z których wynikało, że z 220 hektarów gruntów należących do wsi Borek jedynie niewielka część była użytkowana rolniczo przez trzynastu właścicieli i dzierżawców. Wyciągi z opłat gruntowych z 1894 roku pokazały strukturę własnościową i przeznaczenie obszaru dawnego majątku ziemskiego: 46 hektarów gruntów należało do rodziny Landau, 39 hektarów – do Schottländerów (obie posiadłości były terenami budowlanymi), posesja o powierzchni około 30 hektarów stanowiła własność miasta, 13 hektarów należało do skarbu państwa,

²⁵⁴ *Eingemeindung von Kleinburg in den Stadtbezirk Breslau*, Breslau, 17 Juli 1894, druk ulotny, BUWr, sygn. 80897/2.

dalsze 5 hektarów – do zarządu prowincji, 6 hektarów – do gminy, kolejne 6 hektarów wypełniały wody i drogi. Znaczną część pozostałych 74 hektarów zajmowało osiedle willowe²⁵⁵. Powołując się na raport królewskiego radcy powiatowego, wykazano, że tylko niewielka grupa osób zameldowanych w Borku utrzymywała się z działalności rolniczej, pozostali mieszkańcy gminy prowadzili miejscowe lokale, obsługujące głównie gości z miasta, albo byli związani zawodowo z Wrocławiem, a z powodu „niewielkiej odległości swoje miejsce zamieszkania przenieśli do Borku”. Położenie wsi tuż za południową granicą miasta i brak jakichkolwiek „przeszkód drogowych lub utrudniających ruch” był jednym z ważniejszych argumentów przemawiających za przyłączeniem miejscowości do miasta. Wydając administracyjną zgodę na rozpoczęcie procesu inkorporacji, przewodniczący Komisji Okręgowej zwrócił również uwagę na niemałe nakłady, jakie miasto poniosło, urządzając park Południowy, a także plany rozwoju Wrocławia, którego rozbudowa podążała głównie w kierunku południowym. Uznano zatem, że „publiczny interes wymaga zespolenia gminy Borek z miastem Wrocław”. Władze gminy nie zaakceptowały tej decyzji i w sierpniu 1894 roku złożyły odwołanie do Rady Prowincjalnej Prowincji Śląska (Provinzialrath der Provinz Schlesien). Odrzucając zażalenie, przedstawiciele tego gremium nie mieli wątpliwości, że „Borek jest rzeczywiście częścią Wrocławia, jego mieszkańcy czerpią korzyści z sąsiedztwa z miastem, ale nie są zobowiązani do ponoszenia kosztów obowiązujących w mieście. Zarząd gminy nie zrobił nic w kierunku jej rozwoju, a dotychczasowy postęp należy zawdzięczać osobom prywatnym i miastu. Szybki rozwój, który widoczny jest na terenie gminy Borek, wynika z wzrostu cen ziemi i działek oraz osiedlania się zamożnych wrocławian, a to wszystko ma związek z założeniem parku Południowego”²⁵⁶. Cytowaną opinię potwierdzała analiza zapisów w księgach gruntowych: przed powstaniem parku, w latach 1879–1881, za jeden ar ziemi płacono w Borku około czterystu, pięciuset marek, w 1891 roku – sześćset pięćdziesiąt, siedemset marek, w latach 1893–1894 – już tysiąc sto do tysiąca dwustu czterdziestu pięciu, a w 1897 roku – nawet tysiąc trzysta do tysiąca pięciuset marek²⁵⁷. W cytowanym piśmie Rady Prowincjalnej Prowincji Śląska podano także, że uprawie poddaje się jedynie 4–5 hektarów gruntów gminnych. Z podatków płaconych przez właścicieli ziemi ornej uzyskano w latach 1894–1895 jedynie 217 marek, rentierzy, wdowy, emerytowaniu urzędnicy i oficerowie zapłacili 896 marek, oficerowie w służbie czynnej – 2293 marki, a osoby prowadzące działalność zawodową we Wrocławiu – 15 tysięcy marek, czyli ponad połowę całej uzyskanej sumy. Warto przy tym wspomnieć,

²⁵⁵ *Ibidem*.

²⁵⁶ „Kleinburg sei thatsächlich bereits ein Theil von Breslau, seine Einwohner nehmen Theil an allen Vortheilen, welche die Großstadt nur zu bieten vermöge, seien aber trotzdem frei von allen Lasten, welche von den Bewohnern der Stadt zu tragen seien. Die Gemeindeverwaltung habe nichts für das Aufblühen der Gemeinde Kleinburg gethan; letztere verdanke vielmehr Alles Privatpersonen und der Stadt Breslau. Der Aufschwung, den Kleinburg gerade in den letzten Jahren durch die plötzliche rapide Steigerung des Wertes von Grund und Boden, sowie durch die Anfiedelung einer Anzahl der reichsten Breslauer genommen habe, beruhe auf der Anlage des Südparks” (*Provinzialrath des Provinz Schlesien, Beschluss*, Breslau, 31 Mai 1895, s. 5, druk ulotny, BUWr, sygn. 80897/6).

²⁵⁷ *Petition...*, s. 2.

że władze gminy pobierały podatki dochodowe w wysokości 25% tych obowiązujących w mieście. Część wrocławskich przedsiębiorców wybierała zatem Borek jako miejsce zamieszkania, co – zdaniem przedstawicieli Rady Prowincjalnej Prowincji Śląska – „stwarza w życiu publicznym miasta moment demoralizacji”²⁵⁸. Jednoznaczna opinia wspomnianego gremium, popierająca starania władz miejskich, pozwoliła sformułować wniosek o włączenie gminy Borek w obręb miasta, który skierowano do Landtagu. Władze gminy nie złożyły jednak bronii – w czerwcu 1896 roku za pośrednictwem Rejonowej Komisji Powiatu Wrocławskiego wystosowano do ministra spraw wewnętrznych protest przeciwko planom miasta. „Stosunek i odniesienie Borku do Wrocławia – pisano – jest takie samo jak sytuacja innych zadbanych miejscowości podmiejskich przy dużych miastach i nie stanowi to powodu, aby miejscowości te wcielać wbrew ich woli lub woli powiatu, do którego należą, do sąsiedniego dużego organizmu miejskiego i pozbawiać je samodzielności”²⁵⁹. W dalszej części pisma powtórzono znane już zarzuty o chęci poprawy finansów miasta dzięki „wcieleniu płatników podatków gminy Borek”, a także o działaniach politycznych mających na celu „wzmocnienie większych miast kosztem powiatów wiejskich”. Protest podpisany przez przewodniczącego Rejonowej Komisji Powiatu Wrocławskiego wywołał oczekiwany skutek – projekt ustawy dotyczącej rozszerzenia granic miasta, skierowany przez ministra spraw wewnętrznych do Landtagu, został odrzucony²⁶⁰. W odpowiedzi władze miasta wystosowały do ministra pismo, w którym zarzuciły Rejonowej Komisji Powiatu Wrocławskiego, „mającej stać na straży interesów publicznych”, podawanie „falszywych informacji” co do wysokości miejskich i gminnych podatków dochodowych oraz „przemilczanie faktów” dotyczących nakładów poniesionych przez miasto na rzecz rozwoju gminy²⁶¹. Mimo wzajemnej niechęci obu stron sporu podjęto dalsze negocjacje, w wyniku których Rejonowa Komisja Powiatu Wrocławskiego, uzyskawszy zapewnienie władz miasta o gotowości pokrycia ewentualnych strat budżetowych powiatu, ostatecznie wyraziła zgodę na objęcie Borku granicami Wrocławia. Na początku 1897 roku powtórnie wysłano do Landtagu projekt ustawy dotyczącej poszerzenia obszaru miasta. Do projektu dołączono petycję władz miejskich, w której zapewniono, że „wszystkie trudności istniejące dotychczas zostały usunięte”²⁶² i wy-

²⁵⁸ *Provinzialrath...*, s. 6.

²⁵⁹ „Die Beziehungen von Kleinburg zu Breslau sind keine anderen, als wie sie zwischen schönen und wohlgepflegten Vororten großer Städte zu letzteren auch anderwärts vorzuliegen pflegen, ohne daß man daraus bisher einen Anlaß entnommen hat, die Vororte gegen ihren Willen und gegen den Willen des Kreises, dem sie angehören, ihrer Selbstständigkeit zu berauben und der benachbarten Großstadt einzuverleiben” (*Eingemeindung von Kleinburg und Pöpelwitz in den Stadtbezirk Breslau*, list przewodniczącego Rejonowej Komisji Powiatu Wrocławskiego królewskiego radcy von Heydebranda do ministra spraw wewnętrznych barona von der Reckego, druk ulotny, BUWr, sygn. 80897/3).

²⁶⁰ W projekcie ustawy wnioskowano o przyłączenie do miasta dwóch gmin – Borku i Popowic. Projekt odrzucono na posiedzeniu Landtagu, które odbyło się 15 czerwca 1896 roku – por. H. Wendt, *Die Breslauer Eingemeindungen...*, s. 76.

²⁶¹ *Eingemeindung von Kleinburg und Pöpelwitz in den Stadtbezirk Breslau*, list wrocławskiego magistratu do ministra spraw wewnętrznych barona von der Reckego, druk ulotny, BUWr, sygn. 80897/3.

²⁶² *Petition...*, s. 1.

szczególnością działania na rzecz rozwoju gminy Borek, które będzie można podjąć, jeśli tylko wieś zostanie formalnie połączona z miastem. Władze miasta planowały wyposażyć w infrastrukturę techniczną tereny niewskazane w umowie z Schottländerem, wybudować restaurację w parku Południowym, połączyć Borek z miastem linią tramwaju elektrycznego i przygotować nowe plany zabudowy południowych przedmieść Wrocławia²⁶³. W tym kontekście uznano, że „dla miasta Wrocławia przyłączenie gminy Borek jest sprawą życiowo ważną”²⁶⁴. Tym razem deputowani podzielili opinię władz miejskich, dzięki czemu 1 kwietnia 1897 roku oficjalnie objęto granicami miasta wsie Borek i Popowice²⁶⁵. Włączenie Borku w strukturę miasta ożywiło ruch budowlany w osiedlu Quistorpa – pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX wieku wybudowano w kolonii kilkanaście willi, z których zachowały się domy wzniesione przy alejach Lipowej 6 [→ kat. 70], 7 [→ kat. 71] i 22 [→ kat. 74] oraz Akacjowej 10. Wille powstałe w ostatniej dekadzie XIX wieku były – w przeciwieństwie do budynków z lat siedemdziesiątych – projektowane zazwyczaj jako domy własne inwestorów, wznoszono je zatem według indywidualnych projektów nie tylko wrocławskich, ale także berlińskich architektów. W pracowni Wilhelma Cremera i Richarda Wolffensteina, znanej przede wszystkim z projektów budynków użyteczności publicznej, głównie synagog (Berlin, Królewiec, Magdeburg, Głogów, Poznań, Dessau) i domów towarowych (Berlin, Hamburg), przygotowano na zlecenie Hugona Sternberga, właściciela wytwórni spirytualiów Moritz Sternberg, plany niezachowanej willi usytuowanej przy alei Akacjowej 16 [→ kat. 4]. Dziełem innego berlińskiego architekta Ernsta Jacoba były projekty sąsiadujących ze sobą willi, wzniesionych przy alei Jaworowej 24–26 [→ kat. 43] i 28 [→ kat. 45] dla właścicieli fabryki maszyn Adolfa i Jeana Guttsmannów.

Spodziewając się przyłączenia Borku do Wrocławia, 29 lutego 1896 roku powołano do życia Towarzystwo Terenowe Wrocław-Borek (Breslau-Kleinburger Terrain-Gesellschaft), którego celem było zagospodarowanie posiadłości należącej do bankierskiej rodziny Landau, położonej w zachodniej części majątku, w sąsiedztwie koszar kirasjerów. Przedsiębiorstwo powstało z inicjatywy Eugena Landaua, urodzonego we Wrocławiu, ale mieszkającego w Berlinie bankiera i współwłaściciela domu bankierskiego Landau (założonego przez jego ojca Jacoba Landaua), Waltera Sobernheima, prawnika i współwłaściciela wspomnianego banku, a prywatnie pasierba Eugena²⁶⁶, i Ismara Kassela, mieszkańca podwrocławskiej kolonii Quistorpa (Villa Kassel, aleja Kasztanowa 18/20 [→ kat. 52]). Po długotrwałych pertraktacjach przedstawicieli towarzystwa z władzami miejskimi²⁶⁷ w kwietniu 1898 roku opublikowano całościowy projekt zabudowy Borku, w którym zaprojektowano podziały gruntów do tej pory niezagospodarowanych, a także określono linie i sposób zabudowy wszystkich planowanych kwartałów budowlanych. Szczególne znaczenie nadano w projekcie rozwiązaniom komunikacyjnym, przewidywano bowiem, że „Borek dziś

²⁶³ *Ibidem*, s. 3, 4.

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 5.

²⁶⁵ H. Wendt, *Die Breslauer Eingemeindungen...*, s. 76.

²⁶⁶ M. Pohl, *Landau Eugen*, „Allgemeine Deutsche Biographie”, Bd. 13. Berlin 1982, s. 482.

²⁶⁷ *Breslau-Kleinburger Terrain-Gesellschaft*, 1897, druk ulotny, BUWr, sygn. 81910.

Il. 24. Wrocław, fragment planu miasta, zagospodarowanie dawnego majątku Borek i powiązanie go z Przedmieściem Świdnickim, 1903 (Breslau Städtischer Grundbesitz, 1903 [Biblioteka Cyfrowa UW, sygn. 5599-IV.C.]

już mocno uczęszczany, będzie przyjmował jeszcze silniejszy ruch z północy, wschodu i zachodu”²⁶⁸. Podstawę układu komunikacyjnego zachodniej części osiedla miały stanowić trzy osie: szosa Świdnicka, której nadano szerokość 48 metrów między aleją Wiśniową a parkiem Południowym i 22 metrów wzdłuż parku do wylotu z miasta, następnie aleja obwodowa, poprowadzona wzdłuż linii kolejowej, łącząca dzisiejsze aleję Józefa Hallera (Kürassierstraße) i ulicę Powstańców Śląskich, oraz powiązana z nią ulica diagonalna (Kurfürstenstraße, obecnie ulica Raclawicka), wyprowadzona niemal bezpośrednio ze skrzyżowania alei Wiśniowej i szosy Świdnickiej [il. 24]. Ulica obwodowa stanowiła kontynuację alei promenadowej z trasą hip-

²⁶⁸ „[...] Kleinburg, schon gegenwärtig ein stark besuchtes Außenviertel, wird in Zukunft einen nach viel stärkeren Verkehr von Nord, Ost and West her, anzunehmen haben” (*Referate zu den Sitzungen der Stadtverordneten-Versammlung*, 1897, Laufende nr 415, s. 385).

piczną, którą planowano wytyczyć na Przedmieściu Południowym jako drogę wspomagającą połączenie południowo-zachodniej części miasta z parkiem Południowym. Z kolei ulicą diagonalną zamierzano wyprowadzać ruch z miasta w kierunku Krzyków i Oporowa, dlatego nadano jej szerokość od 22 do 31 metrów i doprowadzono do przejazdu pod linią kolei towarowej tuż obok Małej Sobótki (Der Kinderzobten, dziś górka Skarbowców). Przebieg pozostałych ulic dostosowano w dużej mierze do zastanych uwarunkowań przestrzennych – dawnych dróg wiejskich i istniejącej zabudowy. Pozostawiono drogę łączącą koszar kirasjerów z dzisiejszą ulicą Powstańców Śląskich, którą wytyczono na przedłużeniu alei Jaworowej (Scharnhorststraße, obecnie ulica Jastrzębia). Nowe założenie powiązано ze wschodnią kolonią willową dwiema dodatkowymi osiami komunikacyjnymi – jedną z nich wyprowadzono z alei Dębowej (Eichendorffstraße, obecnie ulica Sokola), drugą zaś zaprojektowano wzdłuż północno-wschodniej granicy parku Południowego (Landsbergstraße, obecnie ulica Kutnowska). Wspomniana oś została z obu stron zakończona czworobocznymi placami, które efektownie akcentowały wejścia do parku. Z naroży placu styczego do alei Platanowej wysunięto z kolei dwie ulice, które podzieliły na kwartały budowlane niezagospodarowany do tej pory teren rozpięty między osiedlem Quistorpa, parkiem i dzisiejszą ulicą Ślężną. W przeciwieństwie do planu starszej kolonii willowej w projekcie układu komunikacyjnego nowego osiedla zrezygnowano z prostoliniowego prowadzenia dróg na rzecz malowniczo giętych alei, przywodzących na myśl ścieżki parku krajobrazowego, które urozmaicono swobodnie kształtowanymi zieleńcami. Większość kwartałów przeznaczono pod budownictwo o charakterze willowym, dopuszczono jednak sytuowanie zabudowy zwartej na obszarze dawnej wsi (w obu pierzejach dzisiejszej ulicy Januszowickiej, między obecnymi ulicami Sokolą a Kutnowską), w kwartale zamkniętym dzisiejszymi ulicami: Powstańców Śląskich, Jastrzębią i Raclawicką, wzdłuż ulicy Powstańców Śląskich, między ulicami Jastrzębią i Sokolą, a także w otoczeniu koszar kirasjerów. W opisie projektu zaakcentowano konieczność opracowania odrębnych przepisów prawa budowlanego, które pozwolą chronić dawną gminę wiejską przed „tak wysokim budowlanym wykorzystaniem gruntów, na jakie zezwala prawo Policji Budowlanej w powiecie miejskim Wrocławia”²⁶⁹. Podano przy tym przykład innych dużych miast: Berlina, Altony, Drezna, Hamburga, Frankfurtu nad Menem czy Kolonii, w których wprowadzono już przepisy ograniczające intensywność zabudowy terenów peryferyjnych.

Trzy lata po publikacji wspomnianego planu służby miejskie podjęły próbę prawnego zabezpieczenia charakteru zabudowy Borku. W 1901 roku zarządzeniem Policji Budowlanej zakazano sytuowania w osiedlu „budyneków fabryk i takich założeń, które z powodu roztaczania szkodliwych oparów lub silnych dymów albo ze względu na niebezpieczeństwo wzbudzania niezwykłych hałasów będą na-

²⁶⁹ „Der vorliegende Bebauungsplan fußt auf der Voraussetzung, daß im ehemaligen Gemeindebezirke Kleinburg nicht jene hohe bauliche Ausnutzung des Grund und Bodens zugelassen werden soll, welche die Baupolizei-Ordnung für den Stadtkreis Breslau gestattet” (*Referate...* 1897, s. 384).

razać społeczność na szkody lub obciążenia²⁷⁰. Rok później wydano suplement do prawa budowlanego z 1892 roku, w którym zamieszczono przepisy regulujące zagospodarowanie dawnych majątków wiejskich. Podstawową formę zabudowy osiedli w Borku i Starych Szczytnikach miał stanowić rodzinny dom wolno stojący średniej wysokości 12 metrów (nieprzekraczającej 15 metrów), liczący do trzech kondygnacji mieszkalnych i zajmujący maksymalnie trzy dziesiąte powierzchni działki²⁷¹. Nakazano przy tym odsunięcie projektowanego budynku co najmniej 5 metrów od granicy sąsiedniej posesji²⁷². W domach, których zarówno długość, jak i wysokość frontu nie przekraczała 12 metrów, dopuszczono używanie konstrukcji szachulcowej na wszystkich kondygnacjach powyżej parteru²⁷³. Nowe przepisy sankcjonowały też stosowanie dachów o nachyleniu przekraczającym 45 stopni, z dobudowanymi wieżami, szczytami i lukarnami²⁷⁴. Ograniczono jednak możliwość wznoszenia domów w zabudowie zwartej do wschodniej strony dzisiejszej ulicy Raclawickiej (między obecnymi ulicami Powstańców Śląskich a Jastrzębią) oraz wspomnianych już obu pierzei dzisiejszej ulicy Januszowickiej (między obecnymi ulicami Sokolą a Kutnowską)²⁷⁵. Biorąc pod uwagę gęstość zabudowy śródmieścia Wrocławia, ograniczenia w zagospodarowaniu kolonii willowych wprowadzone przez ustawodawcę uważano początkowo za wystarczające do zachowania na poły wiejskiego charakteru dawnych podmiejskich osiedli. Wille wybudowane w Borku i Szczytnikach przed ich przyłączeniem do miasta miały jednak mniejszą wysokość i były usytuowane najczęściej na dużo większych działkach. Prawidłowość tę dostrzeżono zapewne przed opublikowaniem w 1904 roku kolejnego suplementu do ustawy budowlanej z 1892 roku – pierwszego wrocławskiego strefowego prawa budowlanego, w którym miasto podzielono na obszary objęte odmiennymi przepisami. Osiedla willowe, do których obok Borku i Szczytnik zaliczono również wytyczane właśnie Zalesie, umieszczono w ostatniej, piątej klasie budowlanej. Przepisy obowiązujące we wspomnianej strefie w zasadzie powtarzały zalecenia zawarte w suplementie z 1902 roku, obniżono jednak do dwóch liczbę kondygnacji budynków wznoszonych w zabudowie otwartej i ograniczono do trzech liczbę kondygnacji budynków sytuowanych w zabudowie zwartej²⁷⁶. W nowych przepisach dopuszczono budowanie domów bliźniaczych, jeśli ich długość od strony frontowej nie przekraczała 40 metrów²⁷⁷. Zezwolono na projektowanie jednego mieszkania na każdej kondygnacji domu wolno stojącego²⁷⁸. Przytoczone przepisy zebrano

²⁷⁰ „[...] die Errichtung von Fabrikgebäuden und von solchen Anlagen, welche beim Betriebe durch Verbreitung schädlicher Dünste bezw. starken Rauches oder durch Erregung eines ungewöhnlichen Geräusches Gefahren, Nachteile oder Belästigungen des Publikums herbeiführen würden” (O. Berger, *Die Bauordnungen der Stadt Breslau von 1605–1925*, Breslau 1926, s. 112).

²⁷¹ *Ibidem*, suplement 1902, par. 1–2.

²⁷² *Ibidem*, par. 3 pkt 1.

²⁷³ *Ibidem*, par. 4.

²⁷⁴ *Ibidem*, par. 2 pkt 3.

²⁷⁵ *Ibidem*, par. 3 pkt 2.

²⁷⁶ *Ibidem*, suplement 1904, par. 10 pkt 5, 6a.

²⁷⁷ *Ibidem*, par. 10 pkt 17.

²⁷⁸ *Ibidem*, par. 10 pkt 16.

w nowej edycji prawa budowlanego, które opublikowano w 1908 roku. W znowej edycji ustawy precyzyjnie określono dozwoloną wysokość domów wznoszonych w zabudowie otwartej, którą należało zamknąć w przedziale 11–13 metrów. Budynki sytuowane w zabudowie zwartej mogły osiągać wysokość 15 metrów²⁷⁹. Zmniejszono do 36 metrów maksymalną długość frontów domów bliźniaczych, dopuszczono jednak wznoszenie budynków w układzie szeregowym, jeśli długość zespołu nie przekraczała 40 metrów, a odległość skrajnych segmentów od sąsiednich działek wynosiła co najmniej 6 metrów²⁸⁰. Zróznicowano również wymagania dotyczące powierzchni działki przeznaczonej do zabudowy – zgodnie z ogólną zasadą budynki mogły zajmować trzy dziesiąte powierzchni posesji, jednak w wypadku domów wolno stojących jednorodzinnych, a także domów wznoszonych w zabudowie otwartej na narożnych działkach, wielkość tę zwiększono do czterech dziesiątych, z kolei budynki sytuowane na narożnych działkach w zabudowie zwartej mogły zajmować siedem dziesiątych jej powierzchni²⁸¹. Przytoczone przepisy stanowiły podstawę prawną rozwoju budownictwa jednorodzinnego, umożliwiały przy tym rozluźnienie zabudowy na obrzeżach miasta.

Przed wybuchem pierwszej wojny światowej przygotowano projekt podziałów ostatniego niezagospodarowanego kwartału wschodniej części Borku, ograniczonego od północy przebiegiem dzisiejszej alei Dębowej, od wschodu – dzisiejszą ulicą Sudecką, od południa – pasem posesji wytyczonych wzdłuż północnej krawędzi parku Południowego, wreszcie od zachodu – dawnymi działkami wiejskimi usytuowanymi po wschodniej stronie obecnej ulicy Januszowickiej. Wspomniany kwartał podzielono w części południowej osią komunikacyjną (dzisiejsza ulica Kampinowska), łączącą dawną drogę wiejską z dzisiejszą ulicą Sudecką, i wyprowadzoną w połowie jej długości ulicą o przebiegu południkowym, która dochodziła do alei Dębowej (obecna ulica Sochaczewska).

Mimo znacznego ożywienia notowanego w budownictwie w pierwszej dekadzie XX wieku przed rozpoczęciem pierwszej wojny światowej nie wypełniono zabudową wszystkich nie tylko planowanych, ale także wytyczonych już kwartałów budowlanych – nie zabudowano posesji wyznaczonych we wschodniej części osiedla, między dzisiejszymi alejami: Lipową, Wiązową, Jarzębinową oraz ulicą Ślężną, zostały one zagospodarowane dopiero w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Bardzo dobrze przebiegała z kolei zabudowa nowego osiedla w Borku, w którym przed 1914 rokiem sprzedano i urządzono większość działek wytyczonych w kwartałach położonych po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Gajowickiej.

---

²⁷⁹ *Ibidem*, prawo budowlane 1908, par. 94.

²⁸⁰ *Ibidem*, par. 98 pkt 10.

²⁸¹ *Ibidem*, par. 95.

3. Willa – przepisy budowlane (Wrocław)

Wbrew opinii wielu współczesnych badaczy willa nie była w XIX wieku wyłącznie „wytworem wyobraźni architekta”²⁸² i ilustracją marzeń inwestora. O ograniczeniu ekspresji twórczej związanej z koniecznością dostosowania projektu do obowiązujących przepisów prawa budowlanego wspominali już dziewiętnastowieczni twórcy. Wrocławski architekt Carl Lüdecke w wykładzie zatytułowanym *Zur Stilfragen bei Bauten und Kunstwerken der Jetztzeit*, wygłoszonym w 1859 roku na forum Sekcji Technicznej Śląskiego Towarzystwa Kultury Ojczystej (Schlesische Gesellschaft für vaterländische Kultur), zauważył, że przepisy prawa budowlanego w zasadzie uniemożliwiały projektowanie w miastach budowli neogotyckich, zakazywały bowiem stosowania elementów charakterystycznych dla tego stylu, takich jak: wysokie dachy, szczyty, wykusze czy krenelaże²⁸³.

Pierwsze dziewiętnastowieczne prawo budowlane, opublikowane we Wrocławiu dopiero w 1851 roku, zawierało niewiele przepisów dotyczących kształtowania budynków mieszkalnych. Określono w nim jedynie maksymalną wysokość wielorodzinnych domów miejskich i minimalną wysokość kondygnacji w każdym budynku przeznaczonym do celów mieszkaniowych, która wynosiła w świetle 8 stóp (2,5 metra)²⁸⁴. Kilka nowych przepisów zawarto w następnym kodeksie, wydanym w 1864 roku – obniżono wówczas minimalną dopuszczalną wysokość kondygnacji w świetle z 8 stóp do 7,5 stopy (2,4 metra)²⁸⁵, zezwolono na umieszczanie mieszkań w piwnicy, jeśli jej sufit leżał co najmniej 3 stopy (0,9 metra) nad poziomem ulicy, a okno miało wysokość 2,5 stopy (0,8 metra)²⁸⁶. Przepis ten miał kluczowe znaczenie dla sposobu kształtowania bryły domu jednorodzinnego, chcąc bowiem umieścić pokoje służby w suterenie, należało zapewnić jej odpowiednie oświetlenie, co skutkowało zwiększeniem wysokości pasa „cokołowego” budynku, a tym samym ograniczeniem możliwości powiązania z ogrodem pomieszczeń usytuowanych na parterze willi. W prawie budowlanym z 1864 roku dopuszczono także urządzenie mieszkań na poddaszach, jeśli nadproża okien leżały co najmniej 5 stóp (1,6 metra) nad podłogą, a ścianki kolankowe miały 5,5 stopy (1,7 metra) wysokości²⁸⁷. Średnia wysokość mieszkania usytuowanego na strychu musiała wynosić 7,5 stopy (2,4 metra), czyli tyle, ile innych kondygnacji mieszkalnych. Wspomniany przepis wymuszał stosowanie w budynkach mieszkalnych wysokich dachów, na co w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku zdecydowano się niechętnie. We wrocławskim budownictwie willowym utrwaliła się zatem zasada sy-

²⁸² J.S. Ackerman, *The Villa...*, s. 9.

²⁸³ C. Lüdecke, *Zur Stilfrage bei Bauten und Kunstwerken der Jetztzeit*, [w:] *Siebenunddreißigsten Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur*, Breslau 1859, s. 215.

²⁸⁴ *Bau-Polizei-Ordnung für die Stadt Breslau*. Breslau 1851, par. 8 pkt 4.

²⁸⁵ *Polizeiliche Verordnungen über die Bauten in der Stadt Breslau*, Breslau 1864, par. 53.

²⁸⁶ *Ibidem*.

²⁸⁷ *Ibidem*.

tuowania pomieszczeń służbowych w suterenie, zgodnie ze zwyczajem nakazującym rozdzielać strefy domu użytkowane przez państwa i służbę.

W 1875 roku po raz pierwszy określono wymagania dotyczące usytuowania domów wolno stojących w obrębie działki – zalecono odsunięcie budynku co najmniej 5,3 metra od każdej granicy sąsiedniej posesji²⁸⁸, w 1884 roku wspomnianą odległość zmniejszono do 3 metrów²⁸⁹, pozostałe przepisy regulujące projektowanie zabudowy mieszkaniowej powtarzały w zasadzie zapisy ustawy z 1864 roku. W kolejnym prawie budowlanym, opublikowanym w 1892 roku, uściślono zasady dotyczące sytuowania domów wolno stojących na działce – odległość od granicy posesji mogła wynosić 3 metry, jeśli w przeciwnych ścianach sąsiadujących ze sobą budowli nie projektowano otworów okiennych i drzwiowych, oraz 6 metrów, gdy przewidywano powstanie takich otworów²⁹⁰. We wspomnianej ustawie zawarto też kilka przepisów, które miały wpływ na sposób kształtowania bryły budynków mieszkalnych. W domach poprzedzonych ogrodami frontowymi zezwolono na projektowanie elementów wysuniętych przed linię zabudowy głębokości równej połowie głębokości ogródka, ale nie większej niż 2,5 metra²⁹¹. Dopuszczono stosowanie dachów stromych, w których kąt nachylenia połaci dachowych nie przekraczał 45 stopni, dodatkowo umożliwiono projektowanie lukarn, szczytów i wieżyczek – ich wysokość nie mogła być jednak większa od jednej piątej wysokości budynku przy szerokości równej maksymalnie 5 metrów i nieprzekraczającej jednej czwartej szerokości fasady²⁹². Nie sposób nie zauważyć, że niemal do końca XIX wieku w projektowaniu budynków mieszkalnych obowiązywały w zasadzie jednolite przepisy, niezależnie od tego, czy projekt dotyczył wolno stojącego domu jednorodzinnego, czy kamienicy wielorodzinnej usytuowanej w zabudowie zwartej. Brak zróżnicowania wymagań prawnych mógł utrudniać realizację budynków willowych, czego dowodzi zachowana korespondencja wybitnego wrocławskiego dermatologa z urzędnikami lokalnej Policji Budowlanej – w liście z 1897 roku Albert Neisser prosił o pozwolenie na odstępstwo od obowiązujących przepisów i zatwierdzenie projektu willi, w którym przewidziano powstanie drewnianych wykuszy. Użycie drewna do konstruowania jakichkolwiek zewnętrznych elementów budynków mieszkalnych było zakazane ze względów przeciwpożarowych, Neisser jednak w swoim piśmie argumentował: „Nie chodzi [...] o wykusze i dobudówki, które służą celom mieszkaniowym, ale o zadaszenie przedsionków i balkonów, podobne w pewnym stopniu drewnianym altanom, które są oparte o murowane budowle willowe. Dla architektury budynku, o którym mowa, wykonanie w drewnie tych delikatnych altanowych dobudówek jest warunkiem niezbędnym. Chodzi mianowicie o budynek ze wszystkich stron wolno stojący, daleko odsunięty od granic sąsiadów, leżący w otoczeniu parku, dopasowany do charakteru krajobrazu.

²⁸⁸ *Baupolizeiliche Verordnungen und Vorschriften für die Stadt Breslau*, Breslau 1875, s. 7.

²⁸⁹ O. Berger, *Die Bauordnungen der Stadt Breslau...*, aneks 1884, par. 2.

²⁹⁰ *Polizei Verordnung über die Bauten in der Stadt Breslau*, Breslau 1892, par. 14.

²⁹¹ *Ibidem*, par. 15 pkt c.

²⁹² *Ibidem*, par. 13 pkt b.

Wszędzie, także w Berlinie, zatwierdza się bez obaw tego typu konstrukcje malych, dekoracyjnych dobudówek w drewnie, tym bardziej kiedy są one oddzielone od właściwych pomieszczeń mieszkalnych zewnętrznymi ścianami willi”²⁹³. Neisser otrzymał zgodę na realizację willi, a użycie drewna w konstrukcjach określonych części budynków willowych dopuszczono w 1902 roku.

O ile zapisy lokalnych ustaw budowlanych obowiązywały architektów projektujących budynki mieszkaniowe w obrębie Wrocławia, o tyle na terenach nieobjętych granicami miasta kierowano się zapisami pruskiego prawa krajowego, zgodnie z którymi „każdy właściciel jest z reguły w pełni upoważniony do zabudowy swojej ziemi”²⁹⁴ w taki sposób, żeby nowe zagospodarowanie nie „wiązało się z zeszpeceniem miasta i miejsc publicznych”²⁹⁵. Skrajnie liberalne podejście ustawodawców do zagospodarowania prywatnych gruntów usytuowanych poza obszarami miast umożliwiały założycielom dziewiętnastowiecznych podmiejskich kolonii willowych formułowanie własnych wytycznych projektowych. Heinrich Quistorp, jak już wspomniano, zabronił wznoszenia w osiedlu w Borku zakładów rzemieślniczych i przemysłowych, określił również podstawowe parametry usytuowania domu w obrębie działki. Pomysł Quistorpa dotyczący ochrony kolonii willowych przed hałasem, „silnymi dymami i szkodliwymi oparami” włączono do przepisów wrocławskiej Policji Budowlanej w 1887 roku w odniesieniu do zabudowy Szczytnik, od 1901 roku zakaz wznoszenia budynków produkcyjnych obowiązywał też na obszarze nowego osiedla w Borku. Przepisy dotyczące kształtowania zabudowy Borku i części Szczytnik położonych po wschodniej stronie koryta Starej Odry uszczegółowiono w 1902 roku, kiedy wydano suplement do prawa budowlanego z 1892 roku. W nowym zbiorze wymagań określono maksymalną powierzchnię działki, jaką mogła zajmować zabudowa (połowę powierzchni działki narożnej i trzy dziesiąte powierzchni pozostałych działek), zaznaczono przy tym, że w obrębie posesji można wybudować wyłącznie domy mieszkalne i budynki pomocnicze, takie jak stajnie, wozownie czy szklarnie. Zezwolono na wznoszenie trzykondygnacyjnych domów mieszkalnych o wysokości nieprzekraczającej 15 metrów. Wprowadzono jednak zastrzeżenie, że na działkach położonych przy ulicy węższej niż 15 metrów w liniach rozgraniczających wysokość domu nie może być większa od szerokości tej ulicy, ale nie mniejsza niż 12 metrów. Przy ulicach, wzdłuż któ-

²⁹³ „Es handelt sich [...] nicht um Vor- und Ausbauten, welche zu Wohnzwecken dienen, sondern um überdachung von Hallen und Balkonen, welche gewissermaßen hölzernen Lauben gleichen, die an das massive Villengebäude angelehnt sind. Für die Architektur des in Rede stehende Gebäudes ist die Ausführung dieser zierlichen Laubenanbauten in Holz unerläßliche Bedingung. Es handelt sich nämlich um ein von allen Seiten freistehendes, von den Nachbargrenzen weit entferntes, im Parkumgebung liegendes, dem Charakter der Landschaft anzupassendes Gebäude. Allerorten und auch in Berlin wird die konstruktion derartiger kleines Zieranbauten in Holz unbedenklich genehmigt, umsomehr als dieselben von den eigentlichen Wohnräumen durch die massiven Umfassungswände des Villengebäudes getrennt sind” (MA/ABMW, t. 1139).

²⁹⁴ „In der Regel ist jeder Eigenthümer seinen Grund und Boden mit Gebäuden zu besetzen [...] wohl befugt” (*Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten*, 1794, Th. I, Titel 8: *Vom Eigenthum*, par. 65).

²⁹⁵ „Doch soll [...] zur Verunstaltung der Städte und öffentlichen Plätze, kein Bau und keine Veränderung vorgenommen werden” (*ibidem*, par. 66).

rych przewidziano w planach zagospodarowania powstanie ogrodów frontowych, nakazano odsunięcie budynków o co najmniej 5 metrów od granicy sąsiednich działek. Zwrócono przy tym uwagę na konieczność „ukształtowania” wszystkich elewacji domu mieszkalnego. Dopuszczono przykrywanie willi dachami o nachyleniu połaci przekraczającym 45 stopni, a także formowanie wież, szczytów i lukarn. Wprowadzono możliwość stosowania konstrukcji szkieletowej na wszystkich kondygnacjach powyżej parteru, jeśli zarówno wysokość, jak i szerokość frontu domu nie przekraczała 12 metrów. Wysokość budynków gospodarczych należało ograniczyć do 6 metrów, jednak – podobnie jak w wypadku domów mieszkalnych – można je było przykrywać dachami o nachyleniu połaci większym niż 45 stopni.

W kolejnym suplemencie do prawa budowlanego z 1892 roku, który wraz z planem strefowym Wrocławia opublikowano w 1904 roku, osiedla w Borku, Starych Szczytnikach i Zalesiu umieszczono w ostatniej, piątej klasie budowlanej. Poza wspomnianymi już przepisami dotyczącymi gabarytów domów wolno stojących i ich usytuowania w obrębie działki uregulowano kwestię urządzania mieszkań służbowych. Mieszkanie majordomusa można było zaplanować w suterenie lub na poddaszu tylko wtedy, gdy jego powierzchnia nie przekraczała 80 metrów kwadratowych (w Borku i Szczytnikach) lub trzech dziesiątych powierzchni całego budynku (w Zalesiu)²⁹⁶. Poddasze planowano uznać za pełne piętro doliczane do całkowitej wysokości domu wtedy, gdy wysokość ścianek kolankowych przekraczała 1 metr lub nachylenie połaci dachowych wyposażonych w okna było większe od 70 stopni²⁹⁷.

Nieznacznej korekty przytoczonych przepisów dokonano w nowej ustawie budowlanej, ogłoszonej w 1908 roku. Utrzymano co prawda w mocy wymóg ograniczenia do dwóch kondygnacji wysokości domów wznoszonych w zabudowie otwartej w osiedlach willowych w Borku, Starych Szczytnikach i Zalesiu, dopuszczono jednak urządzanie pomieszczeń mieszkalnych na strychach i w suterenie, jeśli ich powierzchnia na każdej z wymienionych kondygnacji nie przekraczała połowy powierzchni rzutu budynku²⁹⁸. Powtórzono za poprzednimi edycjami ustawy budowlanej nakaz opracowania wszystkich elewacji domów wolno stojących i sytuowanie ich w odległości co najmniej 5 metrów od granicy sąsiedniej posesji²⁹⁹. Przed linię zabudowy można było wysuwać zewnętrzne schody, ganki czy daszki nad wejściami przy zachowaniu trzymetrowej odległości od granicy działki. W wypadku jednopiętrowych wykuszy o szerokości nieprzekraczającej 2 metrów wspomniane wysunięcie ograniczono do wymiaru równego jednej dziesiątej odległości między domem i granicą posesji³⁰⁰. Do czasu wybuchu pierwszej wojny światowej wydano kilka suplementów do ustawy budowlanej z 1908 roku, nie dotyczyły one jednak kwestii kształtowania budynków wolno stojących.

²⁹⁶ O. Berger, *Die Bauordnungen der Stadt Breslau...*, suplement 1904, par. 10 pkt 6b.

²⁹⁷ *Ibidem*, par. 10 pkt 8.

²⁹⁸ *Ibidem*, prawo budowlane 1908, par. 97 pkt 1b.

²⁹⁹ *Ibidem*, par. 98 pkt 8.

³⁰⁰ *Ibidem*, par. 98 pkt 9.

4. Willa – rzuty, układ funkcjonalny wnętrza

Analizując sposoby rozwiązania rzutów dziewiętnastowiecznych rodzinnych domów wolno stojących, można odnieść wrażenie, że architekci i budowniczowie bagatelizowali wymogi związane z właściwym oświetleniem i przewietrzaniem budynków. Tymczasem w poradnikach budowlanych i prasie fachowej zwracano uwagę na te problemy już w pierwszej połowie XIX stulecia. W wydany w 1819 roku *Architektonisches Lehrbuch* Friedrich Weinbrenner (1766–1826) dowodził, że prawidłowo zaprojektowane mieszkanie powinno być wygodne i właściwie oświetlone. „Budowla jest wygodna – pisał architekt – kiedy jej układ całkowicie odpowiada wszystkim potrzebom mieszkańca”³⁰¹. Postulowane w tym kontekście zindywidualizowane podejście do projektowania domów ograniczały – zdaniem Weinbrennera – nieliczne wymogi dotyczące usytuowania pojedynczych pomieszczeń. Pokoje dzienne należało umieszczać „z najbardziej przyjaznej i przyjemnej strony domu”³⁰², sypialnie – od strony wschodniej i z dala „od wszelkich nieprzyjemnych zapachów”, gabinety pani i pana – z obu stron pokoju rodzinnego. Sugerowano ponadto, aby kuchnie i kłozety projektować od strony północnej, a izby służby – w sąsiedztwie głównego wejścia. Podobne zalecenia przedstawił również urodzony we Wrocławiu architekt i publicysta Carl August Menzel w artykule zatytułowanym *Ueber Licht und Wärme in Bezug auf die Baukunst*, który opublikowano w 1835 roku w czasopiśmie „Dingler’s polytechnisches Journal”. Autor tekstu radził dostosować usytuowanie pomieszczeń o zadanej funkcji do kierunków padania światła, podkreślał też znaczenie rozmieszczenia otworów okiennych i drzwiowych w celu zachowania we wnętrzach optymalnych temperatur. Menzel zauważył przy tym, że „od czasu, kiedy niemieccy budowniczowie otrzymują swoje wykształcenie dzięki studiom prac włoskich architektów czy kształconych przez nich [architektów] francuskich, [...] widzimy otwarte hale, arkady, krótko mówiąc: w Niemczech powstaje wszystko to, co jest związane z włoskim klimatem, dla nas jednak jest to przydatne tylko o tyle, o ile nie obniża innych istotnych u nas uwarunkowań zdrowego domu”³⁰³. W 1837 roku w czasopiśmie „Allgemeine Bauzeitung” ukazał się kolejny artykuł architekta, zatytułowany *Die Wohngebäude in Bezug auf die Gesundheit ihrer Bewohner*, w którym omówiono najważniejsze czynniki mające wpływ na sposób kształ-

³⁰¹ „Bequem ist ein Gebäude, wenn dessen Einrichtung allen Bedürfnissen des Bewohners vollkommen entspricht” (F. Weinbrenner, *Architektonisches Lehrbuch*, Bd. 3: *Ueber die böhere Baukunst*, H. 5: *Ueber Einteilung, Anordnung und Ausführung der Gebäude*, Tübingen 1819, s. 74).

³⁰² „[...] auf der freundlichsten und angenehmsten Seite des Hauses” (*ibidem*).

³⁰³ „Zur Zeit als die deutschen Baumeister ausschließlich ihre Bildung durch die Studium der Werke italiänischer Architekten und der durch diese gebildeten französischen erhielten [...] sahen wir offene Hallen, Bogengänge, kurz Alles in Deutschland entstehen, was in Italien klimatisch bedingt, für uns aber nur in so fern brauchbar ist, als es die übrigen bei uns wesentlichen Bedingungen eines gesunden Wohnhauses nicht aufhebt” (C.A. Menzel, *Ueber Licht und Wärme in Bezug auf die Baukunst*, „Dingler’s polytechnisches Journal” 1835, Bd. 58, H. 21, s. 180).

towania budynków mieszkalnych³⁰⁴. Zdaniem Menzla, projekty domów należało dostosować do warunków fizjograficznych (ukształtowanie terenu, klimat, wilgotność, nasłonecznienie) i dostępnych lokalnych materiałów budowlanych, modelując przy tym rzuty budynków w formach ułatwiających utrzymanie we wnętrzach właściwej temperatury i wilgotności. W artykule podano ponadto podstawowe wytyczne, którymi należało kierować się przy rozplanowaniu mieszkania. Sugerowano, aby od strony wschodniej umieszczać pokoje do pracy i sypialnie, które w lecie powinny być „dostępne chłodnym wiatrom, ale w zimie – działaniu słońca”³⁰⁵. Proponowano, żeby jadalnię projektować po wschodniej lub północno-wschodniej stronie domu, należało jednak unikać ekspozycji zachodniej i południowo-zachodniej z powodu zbyt dużego nasłonecznienia. Pokoje dzienne z preferowanym oświetleniem południowym, południowo-wschodnim lub wschodnim nie powinny stanowić przestrzeni przejściowej między innymi pomieszczeniami ze względu na ochronę użytkowników wnętrza przed przeciągami. Zupełną swobodę pozostawiano architektowi w kwestii usytuowania salonu pełniącego funkcję pokoju przyjęć (*Gesellschaftszimmer*), Menzel zauważył nawet, że pomieszczenie może „otrzymać położenie, na które pozwala dyspozycja budynku”³⁰⁶.

W praktyce właściwie nie stosowano zaleceń zawartych w cytowanych opracowaniach. Mimo że – zgodnie z postulatami Weinbrennera – zdecydowana większość willi była rozwiązywana indywidualnie, to jednak układy ich wnętrz wykazywały pewne cechy wspólne. Po pierwsze, dyspozycja wnętrz nie miała związku z przyjętą stylistyką, a często także z kompozycją elewacji budynku (na przykład [→ kat. 90]). Oznacza to, że na podstawie jednego modelu rzutu rozwiązywano domy o zróżnicowanych formach stylowych (na przykład [→ kat. 29 i 42]). Po drugie, w projektach willi stosowano stały, „wertykalny” podział funkcjonalny, który zakładał umieszczenie kuchni oraz pomieszczeń służbowych i gospodarczych w suterenie, pokoi dziennych i wizytowych na pierwszej, a sypialni na drugiej kondygnacji budynku. Przyjęty rozkład pomieszczeń podyktowany był z jednej strony obowiązującymi przepisami budowlanymi, z drugiej zaś – chęcią rozdzielenia stref użytkowanych przez służbę i państwa domu. Po trzecie wreszcie, głównymi czynnikami decydującymi o miejscu usytuowania poszczególnych pomieszczeń były ekspozycja i reprezentacyjność. Dążenie do uzewnętrznienia pewnej ceremonialności w sposobie kształtowania domów i aranżacji ich wnętrz było – zdaniem socjologów badających niemiecką kulturę mieszkaniową – wyrazem emancypacji i wzrostu znaczenia gospodarczego mieszczaństwa, notowanego systematycznie od około 1830 roku³⁰⁷.

Program funkcjonalny willi zależał nie tylko od potrzeb użytkowników, ale także – co oczywiste – od ich zamożności. W najskromniejszych domach budowanych

³⁰⁴ *Idem*, *Die Wohngebäude in Bezug auf die Gesundheit ihrer Bewohner*, „Allgemeine Bauzeitung” 1837, Nr. 46, s. 382–386; Nr. 47, s. 388–390; Nr. 48, s. 400–402; Nr. 49, s. 408–410.

³⁰⁵ „[...] es ist vortheilhaft, wenn sie so gelegen sind, daß sie im Sommer für kühle Winde, im Winter aber für die Einwirkung der Sonne zugänglich sind” (*ibidem*, Nr. 48, s. 402).

³⁰⁶ „[...] können sie die Lage bekommen, welche die Eintheilung des Gebäudes gerade zuläßt” (*ibidem*).

³⁰⁷ A. von Saldern, *Im Hause...*, s. 151.

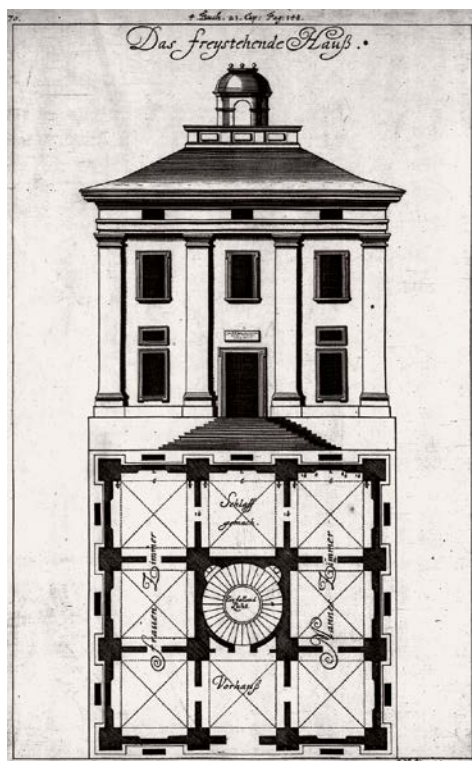
w dziewiętnastowiecznym Wrocławiu na parterze budynku projektowano niewielki hol wejściowy z klatką schodową, pokój dzienny oraz salon z jadalnią. Niekiedy miejsce pokoju dziennego zajmował gabinet pana domu lub pokój przyjęć, wówczas salonowi nadawano funkcję pomieszczenia reprezentacyjnego i (lub) pokoju rodzinnego (na przykład [→ kat. 52]). Na piętrze sytuowano w takich domach najczęściej trzy, cztery sypialnie oraz klozet, czasem również łazienkę i garderobę, w suterenie zaś – kuchnię ze spiżarnią, służbówki, pralnię i pomieszczenia magazynowe. Jeśli łazienka nie została umieszczona w strefie nocnej mieszkania, projektowano ją w suterenie – w pralni lub w jej sąsiedztwie.

W większych willach program funkcjonalny *piano nobile* uzupełniały pokoje pana i pani domu, pomieszczenia pomocnicze (klozet, garderoby, kredens) oraz wnętrza półotwarte ku ogrodowi, głównie loggie i werandy. Na piętrze, poza sypialniami członków rodziny, projektowano ponadto pokoje: gościnne, śniadaniowe, zabaw dla dzieci, guwernantki i (lub) toaletowe. W nielicznych sytuacjach w grupie pomieszczeń reprezentacyjnych sytuowano pokój muzyczny i ogród zimowy, jeszcze rzadziej rozbudowywano strefę pomieszczeń służących relaksowi i rozrywce pana domu, w której mogły się znaleźć: biblioteka, pokój bilardowy [→ kat. 112], a także gabinet klubowy powiązany z piwniczką winną [→ kat. 92]. Dysponując większą ilością miejsca architekci konsekwentnie rozdzielali ruch właścicieli willi i służby, projektując osobne ciągi komunikacyjne – zdwojone korytarze, podwójne klatki schodowe, odrębne wejścia do budynku.

Mimo zindywidualizowanego podejścia do projektowania wnętrza domów mieszkalnych w ich układzie i we wzajemnych relacjach można dopatrzeć się kilku prawidłowości. Salon, główne pomieszczenie reprezentacyjne willi, umieszczano od strony frontowej, a jadalnię od strony ogrodowej, przy czym oba pomieszczenia łączono ze sobą szerokimi, najczęściej przesuwными drzwiami, co pozwalało – w razie potrzeby – uzyskać duże, niemal jednoprzestrzenne wnętrza. Pokój pana domu sytuowano z reguły w sąsiedztwie wejścia do budynku, co zapewniało jego użytkownikowi dużą dozę swobody. Z kolei buduar pani domu umiejscawiano w pobliżu salonu lub pokoju dziennego (albo między nimi), a jego powierzchnię często powiększano za pomocą wykusza, w którym urządzano dobrze oświetlony kącik do szycia i czytania. Charakterystyczne rozmieszczenie pokoi pana i pani domu ilustrowało – zdaniem wielu badaczy – pozycję kobiety w społeczeństwie, które wyznaczało jej wyłącznie role domowe³⁰⁸.

Rzuty willi, którym planowano nadać zwarte, kubiczne formy, zamykano w obrysach prostokątów, dzielonych najczęściej na dwa lub trzy trakty konstrukcyjne. W trakty wpisywano następnie pomieszczenia rozmieszczone wzdłuż wewnętrznego korytarza albo wokół centralnego holu. Zarówno korytarz, jak i hol pierwszej kondygnacji łączono za pomocą schodów wyrównawczych (lub jednego z biegów głównej klatki schodowej) z sienią wejścia, które z reguły projektowano w elewacji bocznej budynku. Koncepcja centralnego holu była dziedzictwem architektury renesansu, w niemieckojęzycznym obszarze kulturowym przywołano ją powtórnie

³⁰⁸ *Ibidem*, s. 175.

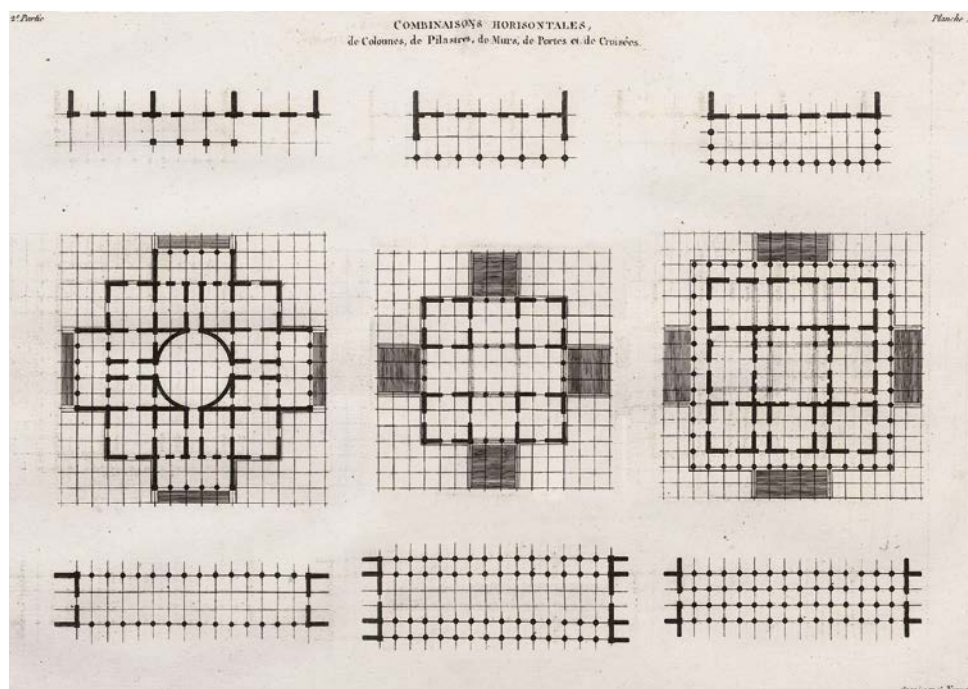

Il. 25. Nicolaus Goldmann, Leonhard Christoph Sturm, model domu wolno stojącego z klatką schodową w centralnym pomieszczeniu (Das freystehende Hauß, [w:] N. Goldmann, L.Ch. Sturm, *Nicolai Goldmanns vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst* [...], Braunschweig 1699, il. 70, s. 148)

pod koniec XVII wieku między innymi w traktacie Nikolausa Goldmanna i Leonharda Christopha Sturma, którzy jednak w zaprezentowanych przez siebie przykładach „domów wolno stojących” w środkowym pomieszczeniu umieścili klatkę schodową i salon³⁰⁹ [il. 25]. Centralny hol, rozwiązywany na planie regularnych czworoboków lub okręgów, pojawiał się również w projektach klasycystów francuskich i angielskich oraz w „racjonalnych” schematach rzutów, pokazanych na początku XIX wieku przez Jeana-Nicolasa-Louisa Duranda w jego najbardziej znanym dziele *Précis des leçons d'architectures données à l'École Polytechnique*. Warto przypomnieć, że skrajnie pragmatyczne podejście do projektowania doprowadziło Duranda do stworzenia modularnego systemu kompozycyjnego, w którym o strukturze przestrzennej budowli decydowała „dyspozycja” (*disposition*) rzutów i elewacji. Architekt uważał, że wszystkie rodzaje budynków należało kształtować z wykorzystaniem podstawowych form – kwadratu i kąta prostego, a ostateczne plany budowli powinny powstawać w wyniku zestawienia w układzie symetrycznym większej lub mniejszej liczby powtarzalnych elementów bazowych [il. 26]. Podobne poglądy, choć pozbawione radykalizmu Duranda, zaprezentował w podręczniku Friedrich Weinbrenner, który rozwiązywał plany budynków na kwadrato-

³⁰⁹ N. Goldmann, L.Ch. Sturm, *Nicolai Goldmanns vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst* [...], Braunschweig 1699, il. 70, s. 148, il. 73, s. 150.

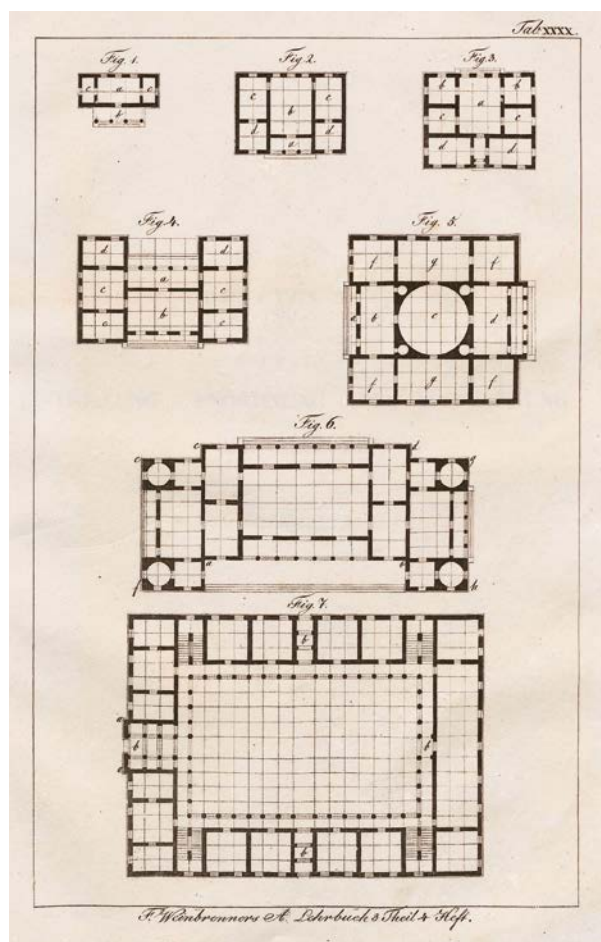

Il. 26. Jean-Nicolas-Louis Durand, schematy rzutów willi wpisane w siatkę modularną (J.-N.-L. Durand, *Précis des leçons d'architectures données à l'École Polytechnique*, Vol. 1, Paris 1802, Par. II, Tab. 1)

wej siatce modularnej, dopuszczał jednak pewne nieregularności w przyjętych rozwiązaniach, jeśli działo się to – jak pisał – „z uwzględnieniem harmonii i symetrii całości”³¹⁰. Architekt zilustrował wywód rysunkami, wśród których znalazł się rzut palladiańskiej w charakterze willi z centralnym pomieszczeniem zaprojektowanym na planie okręgu [il. 27]. Zarówno w systemie Duranda, jak i w ujęciu Weinbrennera środkowy hol (sala środkowa) definiował wymiar domu, wyznaczając podstawę krzyżowej kompozycji pomieszczeń, którą dopełniano mniejszymi, narożnymi, kwadratowymi pokojami do regularnej i również kwadratowej formy. Rozwiązania rzutów domów mieszkalnych stworzone przez Duranda i Weinbrennera mogły stanowić punkt odniesienia dla dziewiętnastowiecznych budowniczych, były bowiem często publikowane, między innymi w popularnym poradniku Alberta Geula *Die Anlage der Wohngebäude mit besonderer Rücksicht auf das städtische Wohn- und Miethaus*, który wydawano w 1868, 1874, 1884 i 1885 roku. Inspirowano się również koncepcjami architektów, którzy – jak Schinkel, Leo von Klenze (1784–1864) czy wspomniany już Weinbrenner – wydawali zbiory dzieł własnych. Katalogi autorskich projektów publikowali też mniej znani twórcy, tacy jak Ferdinand Wilhelm Holz, który w 1854 roku przedstawił kolekcję litografii z rzutami i widokami frontów domów miejskich

³¹⁰ „[...] mit Berücksichtigung der Harmonie und Symetrie des Ganzen” (F. Weinbrenner, *Architektonisches Lehrbuch...*, H. 4: *Ueber den Gebrauch der Säulen und der nach ihnen zu proportionirenden übrigen Theile*, s. 61).

Il. 27. Friedrich Weinbrenner, schematy rzutów budynków mieszkalnych wpisane w siatkę modularną (F. Weinbrenner, *Architektonisches Lebrbuch*, Bd. 3: *Ueber die höhere Baukunst*, H. 4: *Ueber den Gebrauch der Säulen und der nach ihnen zu proportionirenden übrigen Theile*, Tab. XXXX)

i wiejskich (*Entwürfe zu Land- und Stadt-Gebäuden*). Ważne źródło gotowych „wzorców” stanowiły prasowe prezentacje projektów pojedynczych domów, a także ich wybory drukowane w formie podręczników, jak choćby bardzo znane opracowanie Ludwiga Klasena, w którym autor pokazał rzuty willi z różnych krajów europejskich opatrzone krótkimi opisami (*Grundriss-Vorbilder von Wohn- und Geschäftshäusern*, 1884).

Jeden z najwcześniejszych, a zarazem odosobnionych w skali Wrocławia przykładów zastosowania schematu Goldmanna-Sturma do rozplanowania rzutu budynku mieszkalnego stanowiła willa Johanna Friedricha Knorra [→ kat. 113]. O ile jednak centralne pomieszczenie z okrągłą klatką schodową zajmowało w teoretycznym wzorcu domu wolno stojącego jedną dziewiątą kwadratowego planu, o tyle w willi twórcy Promenady Staromiejskiej wymiary środkowego wnętrza nie były zależne od parametrów pozostałych pomieszczeń. Koncepcję środkowego westybulu częściowo wykorzystano z kolei we wspomnianej już willi Hayna wzniesionej przy dzisiejszej ulicy Parkowej [→ kat. 88]. Hol, który zaprojektowano w budynku, został rozwiązany na planie okręgu, a jego wysokość obejmowała dwie kondygnacje. Na piętrze w świetle wnętrza umieszczono galerię z wejściami do po-

koi, którymi na obu kondygnacjach otoczono westybul jedynie z trzech stron. Od strony południowej pomieszczenie zostało doświetlone za pomocą przeszkleń w portyku wgłębnym, zaprojektowanym w środkowej partii elewacji ogrodowej willi. Przyjęte rozwiązanie wydaje się dość zaskakujące, ponieważ hol został oświetlony też świetlikiem znajdującym się w sklepieniu wnętrza.

Centralny dwukondygnacyjny hol zamknięty latarnią stanowił również podstawę kompozycji rzutu willi zaprojektowanej na początku lat pięćdziesiątych XIX wieku przy dzisiejszym Podwalu [→ kat. 91]. W kwadratowy plan budynku wpisano dziewięć pomieszczeń, z których pięciu nadano te same wymiary, co zbliżało przyjęte rozwiązanie do teoretycznych koncepcji Duranda. W przeciwieństwie jednak do schematów rzutów opracowanych przez francuskiego architekta w przykładzie wrocławskim środkowa sala nie wyznaczała wymiaru domu, gdyż jej powierzchnia była równa powierzchni pokoi narożnych. Centralne pomieszczenie stosował w swoich projektach Albert Grau, ale tylko w willi Samuela Freunda [→ kat. 8] zostało ono umieszczone na przecięciu głównych osi kompozycyjnych rzutu budynku. Środkowe wnętrze, w którym urządzono salon, nie obejmowało wysokości dwóch kondygnacji, a na drugim piętrze domu zostało podzielone na mniejsze pokoje.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku w willach wznoszonych we Wrocławiu dominowały układy korytarzowe, do koncepcji środkowego holu powrócono w kolejnej dekadzie, kiedy w budownictwie mieszkaniowym rozpowszechniły się wzorce renesansu niemieckiego. W projektowaniu rzutów willi zaczęto wówczas odchodzić od symetrii i osiowości na rzecz bardziej swobodnych układów wnętrza, które próbowano podporządkować zasadom użyteczności i racjonalności. Środkowemu pomieszczeniu, obok funkcji komunikacyjnej, przypisano dodatkową rolę pokoju rodzinnego na wzór – jak pisał Hermann Muthesius – wiejskich chałup Dolnej Saksonii³¹¹. Przykładami wrocławskich willi, w których zaprojektowano środkowy hol-pokój, były niemal bliźniacze domy Jeana i Adolfa Guttmannów, wzniesione pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX wieku w dawnym osiedlu Quistorpa w Borku [→ kat. 43 i 45]. W obu budynkach centralne wnętrze o powierzchni przekraczającej 40 metrów kwadratowych stanowiło łącznik między sienią wejściową a pozostałymi pomieszczeniami parteru (gabinet pana domu, pokój dzienny i jadalnia), mieściło też otwartą, trójbiegową klatkę schodową oraz kominek. Podobne rozwiązanie środkowego holu zostało zastosowane przez Hansa Poelziga w projekcie domu wzorcowego, który pokazano w 1904 roku na wrocławskiej Wystawie Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego. We wnętrzu, zaprojektowanym na planie kwadratu o boku długości 6,3 metra, usytuowano otwarte schody prowadzące na antresolę, wokół której rozmieszczono pokoje piętra domu. Częściowo dwukondygnacyjny hol został oświetlony jedynie za pośrednictwem trzech okien umieszczonych na poziomie pierwszej kondygnacji w płaskim wykuszu elewacji północnej budynku. Na parterze wnętrze zostało tymczasem poprzedzone krótkim korytarzem łączącym się z kuchnią. Karl Masner

³¹¹ H. Muthesius, *Wie baue ich mein Haus*, München 1919, s. 165.

w publikacji na temat domu wzorcowego uznał, że „zgrupowanie pomieszczeń wokół sieni i holu” było „charakterystyczną cechą domu wiejskiego, przejętą jako szczególnie ujmujący element w budownictwie miast północnoniemieckich”³¹².

Wspomniane hole posłużyły Hermannowi Muthesiusowi za punkt wyjścia opracowania koncepcji *Diele* – wnętrza, które, jak twierdził architekt, stanowiło o istocie *Landhausu*³¹³. Pod wpływem wzorców angielskich Muthesius ograniczył funkcję komunikacyjną pomieszczenia, wyprowadzając z niego główną klatkę schodową. Architekt postulował stosowanie w *Diele* bocznego oświetlenia i projektowanie specjalnych miejsc do siedzenia przy kominku, a wysokość wnętrza uzależnił od wielkości domu i tylko w największych *Landhausach* dopuszczał nadawanie pomieszczeniu wysokość obejmującą dwie kondygnacje. Warto dodać, że reformatorska koncepcja Muthesiusa dotycząca korekty układu przestrzennego domu rodzinnego nie ograniczała się do postulatu przekształcenia tradycyjnego, reprezentacyjnego westybulu w pomieszczenie komunikacyjno-mieszkalne (*Diele*). Architekt powiązał dyspozycję rzutu budynku z kierunkami świata, apelował o sytuowanie pokoi dziennych i dziecięcych oraz sypialni od strony południowej, a kuchni wraz z pomieszczeniami pomocniczymi od strony północnej. Muthesius zwracał w związku z tym uwagę na konieczność asymetrycznego kształtowania planu domu wzduż osi północ-południe, z wejściem od strony wschodniej i rozbudowaną za pomocą wykuszy częścią południowo-zachodnią. Architekt sugerował ograniczenie programu funkcjonalnego budynku mieszkalnego do „naprawdę niezbędnych pomieszczeń”, do których, obok *Diele*, zaliczał: pokój dzienny pełniący funkcję salonu i pokoju muzycznego, jadalnię, gabinet pana domu oraz kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi usytuowane na parterze, a także sypialnie umieszczone na piętrze budynku. Muthesius zalecał bezpośrednie powiązanie pomieszczeń parteru z ogrodem, stąd w *Landhausie* nie projektowano piętra cokołowego.

W praktyce idee Muthesiusa oraz wzorzec nowego domu opracowany przez Poelziga miały dość ograniczony wpływ na sposób kształtowania rzutów budynków mieszkalnych wznoszonych we Wrocławiu po 1905 roku. Zachowano bowiem „wertikalny” podział funkcji i nie zrezygnowano z projektowania wyniesionych nad poziom terenu suterren, w których nadal umieszczano kuchnie, pomieszczenia gospodarcze i pokoje służby. Strefa cokołowa budynku uniemożliwiała bezpośrednie połączenie wnętrza parteru z ogrodem. Kompozycję rzutu nieprzerwanie warunkowała reprezentacyjność, a nie właściwe oświetlenie pomieszczeń czy postulowana przez Muthesiusa „przytulność” (*Gemütlichkeit*). Jednym z nielicznych elementów *Landhausu* przejętych przez wille budowane do czasu wybuchu pierwszej wojny światowej było *Diele*, częściej jednak odpowiadające dawnemu ceremonialnemu holowi niż intymnemu pokojowi rodzinnemu.

---

³¹² K. Masner, *Das Einfamilienhaus des Kunstgewerbevereins für Breslau und die Provinz Schlesien auf der Ausstellung für Handwerk und Kunstgewerbe in Breslau 1904*, Berlin 1905 (za: B. Störckuhl, *Reforma i nowatorstwo...*, s. 531).

³¹³ H. Muthesius, *Wie baue ich...*, s. 165.

5. Willa – elewacje, kompozycja i stylistyka

W trzeciej dekadzie XIX wieku Niemcy stały się jednym z pierwszych krajów europejskich, w których zainicjowano szeroko zakrojoną debatę na temat stylów w architekturze. Punkt wyjścia we wspomnianej dyskusji stanowiły dzieła filozofów i pisarzy: Immanuela Kanta (1724–1804), Johanna Wolfganga von Goethego (1749–1832), Augusta Wilhelma Schlegla (1767–1845) i Georga Wilhelma Friedricha Hegla (1770–1831). Kant wprowadził do niemieckiej teorii architektury pojęcie „celowości” (*Zweckmäßigkeit*), uznając w 1790 roku w *Krytyce władzy sądzienia*, że „piękno budynku (kościół, pałac, arsenału czy altany) zakłada pojęcie celu, który określa, czym dana rzecz ma być”³¹⁴. O „celowości” w architekturze pisał już Witruwiusz, a za nim Alberti (1404–1472). Albrecht Dürer (1471–1528) twierdził, że „użyteczność jest dużą częścią piękna”³¹⁵. Pojęcie piękna bardzo mocno wiązało z odpowiedniością angielscy filozofowie i estetycy doby oświecenia – David Hume (1711–1776) w *Traktacie o naturze ludzkiej* pisał: „Większość dzieł sztuki uważamy za piękne proporcjonalnie do tego, jak nadają się na użytek człowieka [...], piękny wygląd naprawdę nigdy nie da się oddzielić od użyteczności”³¹⁶. Pojęcie użyteczności nie było zatem nowe, zostało jednak przypomniane przez Kanta w czasie, kiedy architektura klasycyzmu przeżywała w Prusach największy rozkwit. W ostatniej dekadzie XVIII wieku do dyskusji na temat sztuki budowlanej włączył się Johann Wolfgang von Goethe, który w eseju z 1795 roku sformułował trzy zadania architektury rozumianej jako dzieło sztuki³¹⁷. Pierwsze zadanie – „najbliższe” (*nächste*) ograniczało się do zaspokajania potrzeb „koniecznych i użytecznych”. Drugi cel – „wyższy” (*böbere*) – powinien „wydobywać zmysłowo-harmonijne walory”³¹⁸ budowli, rozumiane jako poprawne w odbiorze wizualnym proporcje „dobrze zbudowanego domu”. Trzeci wreszcie, „najwyższy” (*böchste*) cel architektury – „nasylenie zmysłów” – miał być „poetycką częścią sztuki budowlanej, w której fikcja istotnie działa”³¹⁹. Goethe zilustrował tezy eseju rysunkami podstaw antycznych świątyń greckich i rzymskich, których „najwyższej” transpozycji dokonał – zdaniem

³¹⁴ I. Kant, *Krytyka władzy sądzienia*, przeł. J. Galecki, Warszawa 1986, s. 107. W oryginale cytat ten brzmi: „[...] die Schönheit eines Gebäudes (als Kirche, Palast, Arsenal, oder Gartenhaus) setzt einen Begriff vom Zwecke voraus, welcher bestimmt, was das Ding sein soll” (I. Kant, *Kritik der Urteilskraft*, par. 16, [reprint Stuttgart 1963]). *Das Gartenhaus* można tłumaczyć też jako „dom ogrodowy”, altana to raczej *die Laube*.

³¹⁵ „[...] der Nutz ist ein großer Teil der Schönheit” (*Dürers Schriftlicher Nachlass auf Grund der Originalhandschriften und theilweise neu entdeckter alter Abschriften*, hrsg. K. Lange, F. Fuhse, Halle a. S. 1893, s. 289).

³¹⁶ D. Hume, *Traktat o naturze ludzkiej*, przeł. Cz. Znamierowski, Warszawa 2005, cz. III: *O innych cnotach i przywarach*, rozdz. I: *O pochodzeniu cnót i przywar naturalnych*, [b.p.].

³¹⁷ J.W. Goethe, *Baukunst* (1795), [w:] *Goethes Werke*, Bd. 47, Weimar 1896, s. 68.

³¹⁸ „Soll aber das Baugeschäft den Namen einer Kunst verdienen, so muß es neben dem Nothwendigen und Nützligen auch sinnlich-harmonische Gegenstände hervorbringen” (*ibidem*).

³¹⁹ „Hier tritt nun aber bald die Betrachtung des höchsten Zweckes ein, welcher [...] die Überbefriedigung des Sinnes sich vornimmt” (*ibidem*, s. 69).

poety – Palladio w miejskich i wiejskich domach mieszkalnych³²⁰. Pojęcie „celowości” wykorzystał w teorii estetycznej również Schlegel, postrzegający architekturę jako „sztukę projektowania, która musi być zwrócona ku celowi”³²¹. Pisarz sformułował trzy wymogi stawiane budownictwu: pierwszy – potrzeba, drugi – „ukazanie celowości (w której zawiera się zasadnicze piękno)”, trzeci – upiększenie³²². Wykłady Schlegla, przede wszystkim jednak pisma Kanta i Goethego, wywarły duży wpływ na poglądy Karla Friedricha Schinkla, jednego z najbardziej twórczych architektów XIX wieku. Wykorzystując ideę „celowości” zarówno w znaczeniu harmonii Kanta, jak i praktycznej użyteczności, Schinkel zdefiniował podstawowe zasady projektowania architektonicznego. Pojęcie „budowania” architekt rozumiał jako „łączenie różnych materiałów w całość, odpowiadającą określonymu celowi”³²³. „Celowość” budynku była przez Schinkla rozważana z trzech głównych punktów widzenia: „celowości dyspozycji przestrzennej planu, celowości konstrukcji lub łączenia materiałów odpowiednich dla rzutu, celowości ornamentów lub dekoracji”³²⁴. Wspomniane zasady miały decydować o formie, proporcjach i charakterze budowli, co zbliżało wczesne poglądy Schinkla do postawy Duranda, który postrzegał architekturę w kategoriach inżynierskiej „stosowności” (*convenance*) i „ekonomii” (*économie*)³²⁵.

Mimo nawiązania do pojęcia piękna w ujęciu Witruwiusza Durand postulował uwolnienie kanonu klasycznych porządków od proporcji ciała ludzkiego i swobodne dostosowanie ich do konkretnego zadania projektowego. Sugestia zmiany podstawowego imperatywu sztuki starożytnych Greków była dla wielu praktyków i teoretyków architektury propozycją zbyt radykalną, jednak dość powszechne było przekonanie, że wybór określonej stylistyki, zaczerpniętej z różnych okresów historycznych, zależy od rodzaju projektowanego budynku. W krajach niemieckojęzycznych taką postawę prezentowano już w drugiej połowie XVIII wieku – w encyklopedii teorii sztuk pięknych Johanna Geорга Sulzera (1720–1779) zapisano na przykład: „Kiedy pada pytanie, który styl architektoniczny będzie najlepszy, można odpowiedzieć: dla świątyń, łuków triumfalnych i dużych monumentów najlepszy będzie styl antyczny, dla pałaców, włoski, ale powiązany z grecką dokładnością, a do domów mieszkalnych – francuski”³²⁶. Podobne poglądy przedstawił w późnych

³²⁰ *Ibidem*, s. 72, 75.

³²¹ „[...] sie müssen auf einen Zweck gerichtet seyn” (*A.W. Schlegels Vorlesungen über schöne Litteratur und Kunst*, Th. I (1801–1802): *Die Kunstlehre*, „Deutsche Litteraturdenkmale des 18. und 19. Jahrhunderts”, hrsg. B. Seuffert, Bd. 17, Heilbronn 1884, s. 160, 161).

³²² *Ibidem*, s. 162.

³²³ „Verschiedene Materialien zu einem, einem bestimmten Zwecke entsprechenden, Ganzen verbinden heißt bauen” (za: G. Peschken, *Karl Friedrich Schinkel. Das Architektonische Lehrbuch*, Berlin 2001, s. 21).

³²⁴ „Die Zweckmässigkeit eines jeden Gebäudes läßt sich unter 3 Hauptgesichtspuncten betrachten; diese sind: A. Zweckmässigkeit der Raumvertheilung, oder des Plans. B. Zweckmässigkeit der Construction oder der dem Plan angemessenen Verbindung der Materien. C. Zweckmässigkeit des Schmuckes, oder der Verzierung” (*ibidem*, s. 22).

³²⁵ D.D. Egbert, *The Beaux-Arts Tradition in French Architecture, Illustrated by the Grand Prix de Rome*, Princeton 1980, s. 49.

³²⁶ „Wenn man fragt, welche Bauart die beste sey; so könnte man antworten: für Tempel, Triumphbogen und große Monumente sey die alte Bauart die beste; für Palläste die italiänische, aber mit der griechischen Genauigkeit verbunden; zu Wohnhäusern aber französische” (J.G. Sulzer, *Allgemeine Theorie der*

publikacjach Christian Ludwig Stieglitz (1756–1836), lipski prawnik, autor wielu prac dotyczących historii sztuki i architektury, w tym pięciotomowej *Encyklopädie der bürgerlichen Baukunst* (1792–1798). Po przeprowadzeniu studiów nad antykiem i „staroniemiecką sztuką budowania” Stieglitz przyznał równe prawa trzem stylom: greckiemu, bizantyjskiemu (łuk pełny) i „wczesnoniemieckiemu” (łuk ostry), uznał przy tym, że wszystkie trzy mogą być zaadaptowane do współczesnych celów, jeśli „odpowiadają wymaganiom wznoszonego budynku i nie stoją w sprzeczności z jego charakterem”³²⁷. Badacz postulował stosowanie form zaczerpniętych z architektury „wczesnoniemieckiej” do projektowania kościołów, stylistyka „łuku pełnego” miała stanowić podstawę kształtowania ratuszy, teatrów i szkół, z kolei pałace i domy mieszkalne należało rozwiązywać zgodnie z wzorcami renesansowymi³²⁸. Warto jednak zaznaczyć, że Stieglitz widział w „stylu włoskim” kompilację klasycyzmu greckiego i architektury gotyckiej. Dziesięć lat młodszy od Stieglitza architekt Johann Heinrich Gentz (1766–1811) wyodrębnił z grupy domów mieszkalnych wille i zaproponował, żeby projektować je zgodnie z wzorcami architektury klasycznej w porządku jońskim. Styl joński miał wyrażać – zdaniem architekta – „pogodę i spokój, uprzejmość i elegancję”³²⁹. Gentz, bliski współpracownik Friedricha Gilly’ego i profesor Berlińskiej Akademii Budownictwa, nie zachęcał jednak do kopiowania antycznych wzorców, ale tworzenia na ich podstawie nowych wartości. W opisie opracowanego przez siebie projektu królewskiej mennicy w Berlinie architekt zanotował: „Ta budowla wyda się niektórym wzniesiona w rzymskim, innym w greckim, a bardzo uczonym nawet w egipskim stylu [...], jest to jednak tylko sprawa drugorzędna i nie może być, moim zdaniem, celem myślącego architekta, który charakter swojej budowli powinien rozwijać z jej wnętrza i przeznaczenia”³³⁰. Podobnego zdania był również Schinkel, który zauważył, że w projektowaniu „»historycznie« nie oznacza jedynie powtarzania tego, co jest stare [...], tworzyć w sposób historyczny oznacza – jak pisał architekt – wprowadzać coś nowego, co pozwoli kontynuować [bieg] historii”³³¹. Najważniejsi twórcy końca XVIII i początku

---

Schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt; Th. 1, Leipzig 1778, s. 172 [hasło: *Bauart*]).

³²⁷ „[...] sie können alle drei befolgt werden, je nachdem dieses oder jenes den Forderungen des anzulegenden Bauwerkes genügt und seinen Charakter nicht widersprechend ist” (Ch.L. Stieglitz, *Beiträge zur Geschichte der Ausbildung der Baukunst*, Bd. II, Leipzig 1834, s. 179).

³²⁸ *Ibidem*, s. 180–188.

³²⁹ „Heiterkeit und Ruhe, Gefälligkeit und Eleganz” (J.H. Gentz, *Elementar-Zeichenwerk zum Gebrauch der Kunst- und Gewerk-Schulen der Preussischen Staaten. Zweites Heft, enthaltend die Säulen-Ordnungen*, Berlin 1806, s. IX).

³³⁰ „Scheint dies Gebäude nun dem Einen im Römischen, dem Andern im Griechischen, und dem Ganz Gelehrten gar im Aegyptischen style [...], aufgeführt zu seyn, so ist dies blosses Nebensache, und kann, meiner Meynung nach, wohl nie Zweck des denkenden Architekten seyn, der den Charakter seines Gebäudes aus seinem Innern und seiner Bestimmung entwickeln soll” (*idem*, *Beschreibung des neuen Königlichen Münzgebäudes*, „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend” 1800, s. 26).

³³¹ „[...] um ein warhaft historisches Werk hervorzubringen, nicht abgeschlossenes Historisches zu wiederholen ist, [...] sondern ein solches Neue geschaffen werden muß, welches im Stande ist, eine wirkliche Fortsetzung der Geschichte zuzulassen” (*Ein Schreiben Schinkel’s an seine Königliche Hobeit, den Kronprinzen jetzigen König Maximilian II von Baiern, den Bau eines Königspalastes in Athen betreffend*, [w:] A. von Wolzogen, *Aus Schinkel’s Nachlaß*..., s. 334).

XIX wieku postrzegali architekturę w kategoriach ciągłości historycznej, „nowe wartości” nie zapowiadały zerwania z dawnymi wzorcami, przeciwnie – przynajmniej w teorii – miały stanowić ich kontynuację.

Dziewiętnastowieczną debatę na temat przydatności historycznych form architektonicznych we współczesnym projektowaniu i możliwości wypracowania nowego stylu zainicjował w 1828 roku Heinrich Hübsch (1795–1863) tekstem *In welchem Style sollen wir bauen?*³³². Hübsch był uczniem Friedricha Weinbrennera, w 1817 roku wyjechał do Rzymu, gdzie przez trzy lata studiował architekturę antyczną i średniowieczną, odwiedził też Ateny i Konstantynopol. Przemyslenia na temat budownictwa starożytnych Greków architekt zawarł w wydanej w 1822 roku pracy *Ueber griechische Architecture*, w której po raz pierwszy podał w wątpliwość zasadność stosowania wzorców antycznych we współczesnej sztuce budowania³³³. W eseju z 1828 roku Hübsch określił „obiektywną” podstawę tworzenia nowego stylu, którą miała stanowić „podwójna celowość” (*doppelte Zweckmäßigkeit*) – wygodą (*Bequemlichkeit*) i trwałością (*Festigkeit*)³³⁴. Architekt nie wiązał stylu z kategoriami estetycznymi, dowodził, że był on definiowany – w ujęciu historycznym – rodzajem dachu i podpór, których kształt należało dostosować do lokalnego klimatu i dostępnych materiałów budowlanych³³⁵. Architektura grecka „wyróżniała się – zdaniem Hübscha – prostotą kompozycji”³³⁶, ponieważ sposób kształtowania świątyń został dopasowany do wymogów konstrukcyjnych i materiałowych. Stosowanie lokalnych materiałów budowlanych – kamieni o niewielkich rozmiarach – miało doprowadzić Rzymian do „wynalezienia” sklepienia jako nowego elementu konstrukcyjnego. Wspomniana „praktyka technostatyczna” (*technostatische Erfahrung*) nie zanikła – jak pisał Hübsch – wraz z upadkiem świata antycznego, przeciwnie – osiągnęła najwyższy stopień rozwoju w okresie gotyku. Architekt dowodził zatem, że w całej historii budownictwa „istniały w istocie tylko dwa oryginalne style – albo z horyzontalnym prostoliniowym, albo z krzywoliniowym, łukowym kamiennym przekryciem”³³⁷. Hübsch przeanalizował język dawnych form pod kątem ich użyteczności we współczesnej architekturze i doszedł do wniosku, że wybór należy ograniczyć do stylu łuku okrągłego (*Rundbogen*) lub ostrego (*Spitzbogen*). Ten ostatni architekt z czasem wyeliminował ze względu na wertykalizm gotyku. „Styl łuku ostrego – pisał Hübsch – lepiej uchwycony w postaci dążącej ku górze wieży, nie jest formowany przez ustawienie na sobie wielu niższych pięter, lecz przez nieliczne, a przez to wyższe piętra i okna”³³⁸. Architekt proponował zatem

³³² Dyskusja „o stylach” została omówiona w publikacji: *In What Style Should We Build? The German Debate on Architectural Style*, Einführung und Übersetzung W. Hermann, Santa Monica 1992 [tu również angielskie tłumaczenia kilku tekstów źródłowych].

³³³ H. Hübsch, *Ueber griechische Architectur*, Heidelberg 1822, s. 17 i n.

³³⁴ *Idem*, *In welchem Style sollen wir bauen?* Karlsruhe 1828, s. 2.

³³⁵ *Ibidem*, s. 5, 6.

³³⁶ „Die griechische Architectur zeichnet sich durch eine große Einfachheit in der Anordnung” (*ibidem*, s. 18).

³³⁷ „[...] es gäbe wesentlich genommen nur zwei Original-Style – entweder mit horizontaler geradelini-ger oder mit gewölbter bogenförmiger Steinüberdeckung” (*ibidem*, s. 8).

³³⁸ „[...] der Spitzbogen-Styl den in die Höhe strebenden Character der Thürme besser erfassend, dieselben nicht durch Aufeinanderstellen vieler niedriger Stokwerke, sondern durch wenige aber desto höhere Stokwerke und Fenster bildet” (*ibidem*).

stosowanie we współczesnej niemieckiej architekturze stylu łuku okrągłego, rozumianego jednak nie jako bezpośrednie naśladownictwo, ale jako nowy styl, który „mógł się rozwijać całkiem swobodnie i naturalnie, bez niekorzystnego wspomnienia stylu antycznego”³³⁹. Hübsch twierdził, że stworzenie współczesnego stylu w architekturze wymaga sięgnięcia do tych samych środków, które decydowały o charakterze stylu w przeszłości, a konstrukcję i materiały budowlane uważał za najważniejsze z nich.

Teoria architekta wywołała kontrowersje – Rudolf Wiegmann (1804–1865) w recenzji, która ukazała się w 1829 roku w czasopiśmie „Kunst-Blatt”, krytykował powiązanie pojęcia stylu jedynie z czynnikami technicznymi, z zupełnym pominięciem kwestii estetycznych³⁴⁰. Rok później Karl Albert Rosenthal (1801–1879) dostrzegł w eseju Hübscha zapowiedź zerwania z „entuzjazmem dla greckiej sztuki budowania”³⁴¹, sformułował jednak własną koncepcję stylu, który rozumiał jako „swoistość architektury w odniesieniu do ducha narodu”³⁴², w późniejszej praktyce projektowej architekt preferował w związku z tym stosowanie form gotyckich. Kolejny uczestnik dyskusji, Franz Kugler (1808–1858), uznał za nieporozumienie przekonanie, że „dzieło sztuki może kiedykolwiek ewoluować z określonych zewnętrznych uwarunkowań fizycznych”³⁴³ bez względu na „aspekty duchowe i religijne”. Architekt przyznał jednak, że oparcie stylu na „technicznych elementach konstrukcji” pozwala uwolnić budynki od zbędnych dekoracji. Kugler przeciwstawił przy tym działalność Hübscha twórczości Leo von Klenzego, propagatora klasycznej architektury greckiej, który kopiując dawne wzorce, miał się narażać na „utrataę własnej kreatywności”³⁴⁴. Pewne rozwinięcie teorii Hübscha przedstawił z kolei uczeń Klenzego, Eduard Metzger (1807–1894), który po przestudiowaniu konstrukcji świątyni egipskich i greckich oraz niemieckich katedr gotyckich uznał, że na sposób kształtowania architektury miały wpływ przez wieki warunki naturalne i materiały budowlane, w świątyniach zaś – narodowy charakter kultu religijnego. Forma budynku miała być zatem „wynikiem racjonalnego porządku opartego na naturze i prawidłach statycznych”³⁴⁵, co szczególnie

---

³³⁹ „Es wird Jeder sogleich erkennen, daß der neue Styl am meisten Ähnlichkeit mit dem Rundbogen-Style erhalten muß – ja daß er im Wesentlichen der Rundbogen-Style ist, so wie diesen geworden wäre, wenn er sich ohne alle nachtheilige Rückerinnerung an den antiken Styl ganz frei und unbefangen hätte entwickeln können” (*ibidem*, s. 51).

³⁴⁰ R. Wiegmann, *Bemerkungen über die Schrift: In welchem Styl sollen wir bauen? von H. Hübsch*, „Kunst-Blatt” 1829, Jg. 10, Nr. 44, s. 173–174; Nr. 45, s. 177–179; Nr. 46, s. 181–183.

³⁴¹ K.A. Rosenthal, *Ueber die Entstehung und Bedeutung der architektonischen Formen der Griechen*, „Journal für die Baukunst” 1830, Bd. 3, H. 2, s. 232.

³⁴² „Unter Styl verstehe ich die Eigenthümlichkeit der Architektur in Bezug auf den Geist des Volkes” (*ibidem*, H. 3, s. 276).

³⁴³ „[...] so erscheint [...] ein sehr wesentlicher Fehlgriff [...], dass aus den angegebenen äusserlichen, körperlichen Bedingnissen sich jemals ein Werk der Kunst entwickeln könne” (F. Kugler, *Ueber den Kirchenbau und seine Bedeutung für unsere Zeit*, „Museum, Blätter für bildende Kunst” 1834, Jg. II, Nr. 1, s. 4, 5).

³⁴⁴ *Ibidem*, s. 4.

³⁴⁵ „Das Bauwerk muß [...] Resultat vernunftgemäßer, auf Natur und statische Gesetze gegründeter Anordnung werden” (E. Metzger, *Ueber die Einwirkung natürlicher und struktureller Gesetze auf Formgestaltung des Bauwerkes*, „Allgemeine Bauzeitung mit Abbildungen” 1837, Nr. 21, s. 170, 171).

mocno powinno być uzewnętrznione w rozwiązaniu rzutu, który „objasnia wszystkie warunki użytkowe, klimatyczne i formalne”³⁴⁶. W kolejnej publikacji, która ukazała się w 1838 roku w monachijskim czasopiśmie branżowym, Metzger zwracał uwagę na znaczenie nauki w budownictwie, która wyjaśniała relacje zachodzące między poszczególnymi elementami budowli, co w rezultacie pozwalało wyprowadzić jej piękno z celowości konstrukcji, a nie z obowiązującej mody³⁴⁷. Opinia Metzgera nie była odosobniona, w publikacjach prasowych przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku wielokrotnie podkreślano czołową rolę konstrukcji w kształtowaniu „pięknej formy” budowli³⁴⁸. Co ciekawe, cytowani uczestnicy dyskusji właściwie nie poruszali tematu nowego stylu w architekturze, ponieważ – jak trafnie zauważył anonimowy redaktor czasopisma „Deutsches Kunstblatt” – „style nie są tworzone, [one] powstają”³⁴⁹. Postrzeganie sztuki budowlanej przez pryzmat ciągłości jej rozwoju tłumaczyło niezwykłą popularność architektury starożytnych Greków, która miała stać u podstaw późniejszych stylów. Johann Heinrich Wolff (1792–1869), architekt i profesor Akademii Sztuki (Kunstakademie) w Kassel, stwierdził nawet, że „nasze [projektantów] zadanie może stać się nowe jedynie [w aspekcie] komponowania i modyfikowania elementów budowlanych już naturalnie wykształconych w starożytności”³⁵⁰. Artykuł Wolffa stanowił komentarz do wykładu Wilhelma Stiera (1799–1856), wygłoszonego w 1843 roku podczas drugiego zjazdu Związku Architektów w Bambergu.

Stier, profesor Berlińskiej Akademii Budownictwa, podjął próbę spojrzenia na historię architektury w szerszym wymiarze, dowodząc, że dostępne materiały budowlane nie były jedynym czynnikiem decydującym o formach budowli antycznych i gotyckich. Architekt uważał, że argumenty wysuwane przez reprezentantów obu stron konfliktu „o style” były jednostronne i wynikały z ograniczenia badań nad dawną architekturą do analizy sposobów konstruowania świątyń. Tymczasem w budynkach świeckich starożytnej Grecji i Rzymu wykorzystywano drewniane belki do konstrukcji stropów, a kolumny budowano z cegieł. Stier przypomniał, że sklepienia stosowano do przykrywania dużych pomieszczeń w architekturze cesarstwa rzymskiego, nie było one zatem „wynalazkiem” wieków średnich. Podobnie

³⁴⁶ „Er [der Grundplan] erläutert alle zwecklichen, klimatischen und struktiven Bedingungen” (*ibidem*, s. 171).

³⁴⁷ E. Metzger, *Untersuchungen im Gebiete der Architectur*, „Münchener Jahrbücher für bildende Kunst” 1838, H. 1, s. 43.

³⁴⁸ Na przykład: J.A. Romberg, *Construction und Form*, „Zeitschrift für praktische Baukunst” 1841, Jg. 1, s. 154, 155.

³⁴⁹ „[...] Baustyle werden nicht gemacht, sondern entstehen” ([b.a.], *Ein neuer Baustyl*, „Deutsches Kunstblatt” 1851, Jg. 2, Nr. 19, s. 145). Tekst był odpowiedzią na zapis wytycznych konkursu na projekt monachijskiego „Ateneum”, ogłoszonego na życzenie króla Maksymiliana II, w którym sugerowano konieczność „znalezienia nowego stylu” (*die Einfindung eines neuen Baustyles*) dla planowanej budowli.

³⁵⁰ „Unsere Aufgabe kann nur darin bestehen neu zu sein in der Zusammenstellung und Modificirung der im Alterthume schon naturgemäß ausgebildeten Bauelemente” (J.H. Wolff, *Einige Worte über die von Herrn Professor Stier bei der Architektenversammlung zu Bamberg zur Sprache gebrachten (und im Jahrgange 1853 dieser Zeitschrift S. 301 mitgetheilten) architektonischen Fragen*, „Literatur- und Anzeigebblatt für das Baufach. Beilage zur Allgemeinen Bauzeitung” 1845, Bd. II, Nr. 17, s. 270).

rzecz się miała z poziomymi zamknięciami otworów, które projektowano nie tylko w antyku, ale również w średniowiecznych budynkach mieszkalnych. Architekt uznał zatem, że wzorce antyczne można stosować we współczesnym budownictwie publicznym i mieszkaniowym ze względów konstrukcyjnych oraz użytkowych (płaskie przekrycia kolejnych kondygnacji), z kolei gotyk rekomendował jako styl właściwy dla monumentalnego budownictwa sakralnego. Stier wyodrębnił też grupę budowli, między innymi muzea, ratusze czy giełdy, w których „będą musiały być – jego zdaniem – zastosowane równocześnie oba systemy konstrukcyjne: architraw jako najbardziej naturalne przykrycie mniejszych otworów i rozpiętości, łuk jako najbardziej naturalne przykrycie większych otworów i rozpiętości [...], a następnie jako element konstrukcji stropów pomieszczeń o nadzwyczajnej wysokości”³⁵¹. Architekt uznał, że starożytni i średniowieczni budowniczy stosowali te same elementy dekoracyjne, różnili się jednak w sposobie ich rozmieszczenia, dlatego – jak dowodził Stier – „detale greckie” należało umieszczać w budynkach o niewielkiej skali, w których będą oglądane z bliska. Zdobienia zaczerpnięte z architektury klasycznej miały służyć „wyrażeniu delikatnego ideału piękna”, gdy tymczasem dekoracje „germańskie” obrazowały „prawdziwe piękno rozumiane jako ideał dzieł natury” oraz podkreślały organiczny charakter budowli o dużych wysokościach i wertykalnych podziałach bryły³⁵². Stier nie proponował oczywiście kopiowania dawnych form, ale ich twórczą adaptację do współczesnych wymogów i potrzeb, uważał przy tym, że szczególnie podatna na przekształcenia jest architektura klasyczna, czego miały dowodzić dzieła twórców rzymskich i renesansowych. Wychodząc z założenia, że „architektura antyczna musi pozostać podstawą naszej sztuki”³⁵³, Stier odrzucił *Rundbogenstil* jako styl reprezentujący „początki kultury” znany jedynie z budowli sakralnych³⁵⁴.

Artykuł Stiera stanowił próbę usankcjonowania eklektyzmu, który ostatecznie zdominował na obszarze Niemiec architekturę drugiej połowy XIX wieku. Tekst spotkał się jednak z druzgocącą krytyką „purystów” stylowych, przede wszystkim Carla Böttichera (1806–1889), autora monumentalnego dzieła *Tektonik der Hellenen* (1844), który zarzucił pracy Stiera zaniedbania metodologiczne³⁵⁵, podstawę wyводу architekta stanowiło bowiem założenie, że strukturę budowli antycznych i średniowiecznych zdeterminowało stosowanie, odpowiednio, architrawu i łuku ostrego. Stier nie przebadał – zdaniem Böttichera – wpływu dostępnych materiałów na sposób kształtowania konstrukcji budynków ani relacji między ich funkcją

³⁵¹ „Bei vielen Gebäuden werden bei ihrer natürlichsten Auffassung beide Systeme der Konstruktion gleichzeitig zur Anwendung kommen müssen; der Architrav als natürlichste Ueberdeckung der kleineren Oeffnungen und Stützweiten, der Bogen als natürlichste Ueberdeckung der größeren Oeffnungen und Stützweiten [...] und dann als Element der Deckenkonstruktion bei Raumen von ungewöhnlicheren Höhenmaßen” (W. Stier, *Beiträge zur Feststellung des Principes der Baukunst für das vaterländische Bauwesen in der Gegenwart*, „Allgemeine Bauzeitung” 1843, nr 8, s. 320).

³⁵² *Ibidem*, s. 326.

³⁵³ „Die Baukunst Alterthumes muß [...] Grundlage für unsre Kunst uns bleiben” (*ibidem*, s. 338).

³⁵⁴ *Ibidem*, s. 336, 337.

³⁵⁵ C. Bötticher, *Polemisch-Kritisches*, „Literatur- und Anzeigebblatt für das Baufach. Beilage zur Allgemeine Bauzeitung” 1845, Bd. II, Nr. 18, s. 281.

i formą, co miało uniemożliwiać rzetelną i obiektywną ocenę historycznych sposobów budowania. Bötticher, który był teoretykiem architektury, skrytykował Stiera za podporządkowanie własnym poglądom estetycznym wyboru nowych obszarów stosowania dawnych stylów, dodając do tego nie bez ironii: „Pan St. [...] chciał wnieść wkład w ustalenie zasad współczesnej architektury, ale przy wszystkich swoich staraniach [...] nie posunął sprawy ani o włos”³⁵⁶. Sam Bötticher wiązał „zupełną transformację architektury” z wprowadzeniem do powszechnego użycia nowych materiałów budowlanych, szczególnie stali, która pozwalała tworzyć systemy konstrukcyjne o dużo lepszych właściwościach fizycznych niż ustroje kamienne. Krytyk Stiera uważał jednak, że formy artystyczne budowli o konstrukcji metalowej powinny respektować zasady budownictwa starożytnych Greków.

Pomysł tworzenia nowej architektury opartej na stalowych ustrojach nośnych podzieliła uczestników dyskusji w nie mniejszym stopniu niż przekonanie o supremacji jednego z dwóch stylów historycznych – klasycyzmu greckiego lub gotyku. Warto zatem wspomnieć, że obie strony sporu łączyła z kolei negatywna ocena dokonań budowniczych renesansu. Architekturę epoki odrodzenia postrzegano jako „niewolniczą imitację architektury rzymskiej”, co miało doprowadzić – według słów Hübscha – do powstania stylu ukazującego „obludę i brak spójnego konceptu”³⁵⁷. Poza Hübschem również Wolff odmawiał renesansowi autentyczności, uważał nawet, że był on „zupełnym przeciwieństwem wszystkich pozostałych tendencji, [architekturą], w której pozornie dokłada się wręcz starań, aby ukryć, można niemal powiedzieć, wyszydzić całą prawdę, żeby móc zabłysnąć kolorową mieszaną form”³⁵⁸. Johann Andreas Romberg zarzucał czynnym architektom, którzy w praktyce projektowej podejmowali próby nawiązania do dzieł twórców epoki odrodzenia, skłonność do wybierania form ze względu na ich walory estetyczne, z zupełnym pominięciem funkcji konstrukcyjnych. W swojej krytyce Romberg przywołał przykład siedziby drezdeńskiej opery Gottfrieda Sempera (1803–1879), który miał powielić błędy budowniczych rzymskich i renesansowych, stosując elementy nośne (głównie kolumny) w roli dekoracji, a więc niezgodnie z ich przeznaczeniem³⁵⁹. Semper nie tylko prowadził praktykę projektową, ale był również aktywnym uczestnikiem dyskusji „o stylach”. W 1834 roku architekt opublikował pracę *Vorläufige Bemerkungen über bemalte Architektur und Plastik bei den Alten*, w której poruszył kwestię koloru w budownictwie starożytnych Greków i Rzymian. Zgodnie ze słowami autora opracowanie nie miało być „czysto antykwaryczną roz-

³⁵⁶ Herr St. [...] wollte Beiträge liefern zur Feststellung des Principes der Baukunst in der Gegenwart, nach allen seinen Bemühungen [...] er hat die Sache nicht um ein Haar gefördert” (*ibidem*, s. 297).

³⁵⁷ „[So zeigt uns denn die Renaissance-Architectur, als] unwahre Doppelzüngigkeit, einen Mangel des einheitlichen architectonischen Glauben” (H. Hübsch, *Die Architectur und ihr Verhältniß zur heutigen Malerei und Sculptur*, Stuttgart–Tübingen 1847, s. 124).

³⁵⁸ [...] der Renaissance-Architektur, welche gleichsam als Antipodin aller übrigen Bestrebungen auftritt, indem sie sich anscheinend gerade bemüht alle Wahrheit zu verhüllen, ja man möchte fast sagen zu verhöhnern, um mit einem recht bunten Gemische von Formen glänzen zu können” (H. Wolff, *Ein Prinzip und keine Parteien!*, „Allgemeine Bauzeitung” 1846, Jg. 11, s. 360).

³⁵⁹ J.A. Romberg, *Construction und Form...*, s. 165.

prawą naukową³⁶⁰, ale poradnikiem skierowanym do współczesnych projektantów. Semper uważał, że architektura jego czasów nie spełniała stawianych przed nią wymogów ze względu na skłonność budowniczych do stosowania szachownicowych schematów Duranda i kopiowania historycznych stylów³⁶¹. „Chcemy sztuki, dają nam liczby i zasady – pisał Semper – chcemy czegoś nowego, dają nam coś, co jest jeszcze starsze i jeszcze bardziej odległe od dzisiejszych potrzeb”³⁶². Przy okazji architekt zwrócił uwagę na szczególne związki między sztuką budowania a strukturą społeczną państwa. Swoją fascynację architekturą klasycyzmu greckiego Semper oparł nie na kwestiach estetycznych, ale na przekonaniu, że sztuka budowania odzwierciedlała demokratyczny ustrój państwa starożytnych Greków. Odwołując się do najdawniejszych dziejów formowania się wspólnot oraz ich najwcześniejszych schronień, architekt uznał, że o rozwoju budownictwa zdecydowały cztery podstawowe elementy: palenisko (*der Herd*), dach (*das Dach*), ściana zewnętrzna (*die Umfriedigung*) i taras ziemny (*der Erdaufwurf oder die Terrasse*) jako pierwowzór fundamentu³⁶³. Oryginalność Sempera nie polegała jednak na wyróżnieniu wspomnianych części budowli, ale na ich powiązaniu z działalnością twórczą: wytwarzaniem ceramiki (palenisko), stolarstwem (zadaszenie), tkactwem (ściana w rozumieniu pierwotnej przegrody) i kamieniarstwem (fundamentowanie). W warstwie ideowej palenisko symbolizowało formowanie się wspólnot, przy ognisku zbierały się pierwsze grupy rodzinne, tam też prowadzono obrzędy religijne. Architekt zauważył, że również w czasach mu współczesnych centrum „domowego życia” stanowiło palenisko (kominek), a ołtarz – postrzegany jako następca rytualnego ogniska – nadal skupiał uwagę uczestników ceremonii religijnych. Prototypy dachu, ściany i fundamentu pełniły wobec paleniska funkcje podrzędne, służyły bowiem jego ochronie przed warunkami atmosferycznymi. Semper dowodził, że wyróżnione przez niego części budowli były „praformami”, których funkcja pozostała niezmienną niezależnie od epoki historycznej i materiałów używanych do ich wykonania. Elementy i motywy architektoniczne rozwijały się – zdaniem Sempera – ewolucyjnie. Artysta przeprowadził dowód postawionej tezy, formułując pojęcie „okładziny” (*Bekleidung*) i wykazując, że tkana przegroda jako „praforma” ściany dała początek zwyczajowi ich dekorowania. „Historia dekoracji ściennych we wszystkich jej fazach – pisał Semper – zaczyna się od tego »pramotywu« tkania dywanu i jest na nim osadzona”³⁶⁴.

W najważniejszej pracy – *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten* – ogłoszonej drukiem w latach 1860–1863, Semper rozwinął koncepcję „praform”,

³⁶⁰ „Eine rein antiquarische, gelehrte Abhandlung” (G. Semper, *Vorläufige Bemerkungen über bemalte Architektur und Plastik bei den Alten*, Altona 1834, s. V).

³⁶¹ *Ibidem*, s. VI.

³⁶² „Wir wollen Kunst, man giebt uns Zahlen und Regeln. Wir wollen Neues, man giebt uns Etwas, das noch älter ist, und noch entfernter von den Bedürfnissen unserer Zeit” (*ibidem*, s. VIII).

³⁶³ *Idem*, *Die vier Elemente der Baukunst*, Braunschweig 1851, s. 55.

³⁶⁴ „Die Geschichte der Wanddekoration in allen ihren Phasen beginnt mit diesem Urmotiv der Teppichwirkeri und ist auf ihr begründet” (*idem*, *Ueber das Verhältnis der dekorativen Künste zur Architektur*, [w:] *Kleine Schriften von Gottfried Semper*, hrsg. M. Semper, H. Semper, Berlin, Stuttgart 1884, s. 348).

postawił sobie jednak za cel przedstawienie „podstawowych założeń empirycznej teorii sztuki”³⁶⁵. Pierwszy z trzech zaplanowanych tomów został poświęcony tkactwu i znanej z wcześniejszych publikacji architekta koncepcji „okładziny”, która pozwalała, zdaniem autora, na „uwolnienie formy od pojęcia materii i czystej użyteczności”³⁶⁶, co z kolei umożliwiało podjęcie próby stworzenia nowego stylu. W drugim tomie Semper przedstawił wpływ ceramiki oraz struktur drewnianych i kamiennych na styl budowlany, omówił też krótko możliwości stosowania metalu w rzemiośle i budownictwie. Trzeci tom publikacji, który w zamyśle artysty miał dotyczyć bezpośrednio architektury, nigdy nie powstał. Wydaje się jednak, że Semper nie wierzył w możliwość wykreowania nowego stylu, uważał bowiem, że „praktyka i spekulacja przemysłowa jako mediatorzy między konsumpcją a wynalazkiem dostają go do spieniężenia [w formie] pozbawionej indywidualnego stylu, który mógłby się wykształcić w trakcie tysiąca lat zwykłego użytkowania”³⁶⁷. Architekt nie dostrzegał również „żadnego śladu nowej koncepcji historii świata”, która wymagałaby nadania jej „odpowiedniej oprawy architektonicznej”³⁶⁸. W związku z tym należało się odwoływać – zdaniem artysty – do dawnych idei „tak dobrze, jak to tylko możliwe”³⁶⁹. We własnej praktyce projektowej Semper stosował wzorce renesansowe, utożsamiane przez niego z kosmopolityzmem i liberalizmem. Architekt postrzegał renesans jako „odnowioną architekturę klasyczną”, styl, który został „ożywiony cudownym własnym duchem twórczym”, a przy tym nie został „ukończony”, co umożliwiało jego dalszy rozwój³⁷⁰. Sposób konstruowania i dekorowania tworzonych przez siebie budynków artysta podporządkował deklarowanemu w publikacjach przekonaniu o organicznym charakterze architektury. Każda budowla powinna stanowić organizm złożony z elementów wzajemnie na siebie oddziałujących – relację kolumn i postawionej na nich konstrukcji dachu można rozpatrywać w kategoriach czysto mechanicznych, Semper uważał jednak, że więzary dachowe były jednocześnie „obciążeniem niezbędnym do pobudzenia życia wewnątrz kolumn”³⁷¹. Podobne zależności architekt eksponował w kompozycji elewacji projektowanych przez siebie budynków – zewnętrzne ściany najniższych kondygnacji, które przejmowały największe obciążenia, Semper „wzmocniał”

³⁶⁵ *Idem, Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten, oder Praktische Aesthetik. Ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde*, Bd. I: *Textile Kunst*, Frankfurt a. M. 1860, s. VI.

³⁶⁶ „[...] Emanzipation der Form von dem Stofflichen und den nachten Bedürfniss” (*idem, Ueber das Verhältnis...*, s. 445).

³⁶⁷ „[...] die Praxis und die industrielle Spekulation, als Mittlerinnen zwischen der Konsumption und der Erfindung, erhalten diese zu beliebiger Verwerthung ausgeliefert, ohne dass durch tausendjährigen Volksgebrauch sich vorher ein eigener Stil für sie ausbilden konnte” (*idem, Der Stil...*, s. XII).

³⁶⁸ „[...] sich nirgend eine neue welthistorische, mit Kraft und Bewußtsein verfolgte Idee kundgibt” (*idem, Ueber Baustile, [w:] Kleine Schriften...*, s. 426).

³⁶⁹ „Bis dahin kommt, muß man sich, so gut es gehen will, in das Alte hinein schicken” (*ibidem*).

³⁷⁰ *Idem, Der Stil...*, s. 320, 511, XVII [przyp. 1].

³⁷¹ „[...] stützende Elemente sich durch die Kunst zu Organismen beleben konnten, deren Rahmenwerk und Dachgeschränk zwar kollektive, als für die Bethätigung des der Säule innenwohnenden Lebens nothwendige Last” (*idem, Der Stil...*, Bd. II: *Keramik, Tektonik, Stereotomie, Metallotechnik für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst*, München 1863, s. 359).

rustyką, na wyższych kondygnacjach architekt akcentował rozkład sił za pomocą najprostszych elementów: podpór i belek, aby wreszcie niemal „uwolnić” od wymogów „tektoniki” strukturę elewacji ostatniej kondygnacji. W warstwie znaczeniowej artysta podzielił kompozycję elewacji na trzy strefy: „materialną” (przyziemie/partier), „kulturowo-historyczną” (partia środkowa), „ideową” (ostatnia kondygnacja lub zwieńczenie budowli), którą wiązał z największą swobodą twórczą³⁷². Zgodnie z przyjętymi założeniami architekt projektował głównie budowle monumentalne, niemniej jednak prawidła „tektoniczne” są również czytelne w kompozycjach elewacji tworzonych przez niego domów mieszkalnych.

Na początku lat sześćdziesiątych XIX wieku dyskusja na temat możliwości stworzenia nowego stylu w architekturze straciła impet – wydaje się, że zaakceptowano koncepcję „pluralizmu” stylowego, polegającego głównie na dobieraniu stylistyki antycznej, gotyckiej bądź renesansowej, do określonego zadania projektowego. Postawioną tezę zdaje się potwierdzać treść wspomnianego już wykładu Carla Lüdeckego, w którym architekt przedstawił wady i zalety stylów historycznych z punktu widzenia czynnego projektanta, nie dając pierwszeństwa żadnemu z nich. Wydaje się, że Lüdecke oceniał style przede wszystkim ze względu na ich przydatność konstrukcyjną. W gotyku architekt zwracał uwagę na „zadziwiająca i wspaniała konsekwencja [kształtowania] organizmu budowli”³⁷³, pozostawiając na drugim planie kwestie ideowe. W przeciwieństwie do romantyków, upatrujących w gotyku – stylu „germańskim” – symbolu chrześcijaństwa i niemieckiej historii³⁷⁴, Lüdecke dowodził, że określenie to może wydawać się uzasadnione „jeśli będzie się [je] pojmować w tym znaczeniu, że Niemcy wprowadzili styl łuku ostrego w dużych dziełach najbardziej konsekwentnie i w najbardziej logicznym, całościowym systemie, wobec często słabych form francuskich czy angielskich”³⁷⁵. Architekt ganił stosowanie jednej tylko, wybranej stylistyki do wszystkich zadań projektowych. O ile gotyk sprawdzał się, jego zdaniem, w obiektach o dużej skali, o tyle nie powinno się nim posługiwać w budowlach o niewielkich rozmiarach, szczególnie w rzemiośle artystycznym, dla którego najwłaściwszy wydawał mu się „tektoniczny” klasycyzm oparty na antyku. „Moim zdaniem – pisał Lüdecke – są ściśle określone obszary [stosowania] dwóch głównych rodzajów stylu w różnych grupach zadań. Kościoły, budynki parlamentów i ratuszy, w ogóle większość budowli publicznych i większych pałaców, będzie się budować w stylu gotyckim, w stylu,

³⁷² W. Telesko, *Gottfried Semper und die Programmatik des Kunsthistorischen Museums in Wien*, [w:] *Gottfried Semper und Wien. Die Wirkung des Architekten auf „Wissenschaft, Industrie und Kunst”*, hrsg. R. Franz, A. Nierhaus, Wien–Köln–Weimar 2007, s. 131–134.

³⁷³ „[...] wunderbare und großartige Konsequenz in dem Organismus der Bauten” (C. Lüdecke, *Zur Stilfrage...*, s. 214).

³⁷⁴ A. Zabłocka-Kos, *Sztuka, Wiara, Uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław 1996, s. 208 i n.

³⁷⁵ „Wenn man die Bezeichnung »germanisch« aber in dem Sinne auffassen will, das die Deutschen den Styl des Spitzbogens in großen Werken am konsequentesten und in dem vollständigsten folgerichtigsten Systeme durchgeführt haben, den oft flauen Formen Frankreichs und Englands gegenüber, so mag die Bezeichnung gerechtfertigt erscheinen” (C. Lüdecke, *Zur Stilfrage...*, s. 214).

który umożliwia tworzenie dużych pomieszczeń, szczególnie sklepionych sal najpewniej, najwspanialej i najzdobniej. Do innych budowli cywilnych, zwłaszcza domów mieszkalnych, zaleca się renesans³⁷⁶. Poglądy estetyczne Lüdeckego ukształtowały zapewne pisma i działalność twórcza Gottfrieda Sempera i Wilhelma Stiera. Wrocławski architekt był uczniem Stiera w Akademii Budownictwa w Berlinie, należał też do założonego przez akademika Związku Studentów „Motiv” (Studentenverein „Motiv”)³⁷⁷. Wbrew teoretycznym rozważaniom we własnej praktyce projektowej Lüdecke nie zawsze stosował wzorce renesansowe do kształtowania form budynków mieszkaniowych – jedną z najwcześniejszych willi zrealizowanych we Wrocławiu, dom radnego miejskiego Roberta Staatsa, artysta rozwiązał w stylistyce klasycyzującej z elementami zaczerpniętymi z architektury odrodzenia [→ kat. 95].

Artykuły poruszające problem stylów w budownictwie publikowano w czasopiśmie branżowych przez całe stulecie, jednak większe dyskusje na ten temat odbyły się jeszcze dwukrotnie – pierwszy raz spór „o style” został na krótko wskrzeszony po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku, kiedy szukano odpowiednich form architektonicznych do wyrażenia „jedności narodu niemieckiego”. Wybór padł wówczas na renesans niemiecki, postrzegany przez Wilhelma Lübkego jako „nowa sztuka [...], w której południowe poczucie piękna zawarło przymierze z germańską głębią i siłą”³⁷⁸. Już w 1855 roku w pracy *Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* Lübke dowodził, że renesans włoski, który rozprzestrzenił się w XVI wieku poza Italią, w niemieckojęzycznym obszarze kulturowym wszedł „w naiwny związek z gotyckim sposobem [budowania] i zrodził osobliwy styl, który można nazwać germańskim renesansem. Jego istota polegała na tym – pisał dalej autor opracowania – że w rzucie i bryle trzymał się zasad gotyckich, jednak człony korpusu były pokrywane antykizującą dekoracją”³⁷⁹. W wydanej w 1872 roku pracy na temat historii rozwoju renesansu w Niemczech Lübke potwierdził odrębność i narodowy charakter stylu, uznając go za styl mieszczański³⁸⁰. W przedmowie drugiego wydania studium, które ukazało się w 1882 roku, autor

³⁷⁶ „Meiner Meinung nach gibt es [...] ganz bestimmte Ressorts der 2 Hauptstylarten für die verschiedenen Gruppen von Aufgaben. Kirchen, Parlaments- und Rathhäuser, überhaupt die Mehrzahl der öffentlichen Gebäude und größeren Paläste wird man am besten im gotischen Style bauen, dem Style, der große Räume und Säle, besonders mit Wölbdecken am sichersten, großartigsten und zierlichsten zugleich herzustellen vermag. Für andere profane Bauen und für das private Wohnhaus namentlich empfiehlt sich die Renaissance” (*ibidem*, s. 317).

³⁷⁷ *Festschrift „Unser Motiv”*, 1897, s. 2, 3.

³⁷⁸ „[...] eine neue Kunst [...], in welcher das südliche Schönheitsgefühl mit germanischer Tiefe und Kraft einen Bund eingeht” (W. Lübke, *Geschichte der deutschen Renaissance*, [w:] F. Kugler, *Geschichte der Baukunst*, Bd. V, Stuttgart 1872, s. 4).

³⁷⁹ „[Renaissance], der sich zuerst in naiver Verbindung mit der gothischen Weise mischte und einen eigenthümlichen Styl erzeugte, den man die germanische Renaissance nennen könnte. Sein Wesen besteht darin, dass in Grundriss und Aufbau die gothischen Prinzipien festgehalten werden, dieser Gliederbau jedoch mit einer antikisierenden Dekoration bekleidet wird” (*idem*, *Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig 1855, s. 369).

³⁸⁰ *Idem*, *Geschichte der deutschen Renaissance...*, s. 4.

nie bez satysfakcji ogłosił, że „wielu architektów w różnych regionach ojczyzny z zapalem wykorzystalo świat form odkryty jakby na nowo w imponującej liczbie nowych budowli oddanych do użytku”³⁸¹. Popularność stylu Lübke tłumaczył kwestiami zarówno ideowymi (renesans niemiecki odpowiadał „narodowym zapatrywaniom, obyczajom i kulturze”), jak i estetycznymi. Badacz uważał, że powszechne stosowanie renesansu niemieckiego może stanowić „element odświeżenia martwej szablonej, mieszczkańsko-miejskiej architektury”³⁸². Już dwa lata później, w 1884 roku, w wykładzie wygłoszonym na forum Związku Niemieckich Stowarzyszeń Architektów i Inżynierów Hubert Stier postulował, aby ograniczyć stosowanie renesansu niemieckiego do budownictwa mieszkaniowego, ponieważ „brakowało mu monumentalności” wymaganej w architekturze gmachów publicznych³⁸³. Prelegent ubolewał przy tym, że nie próbowano dążyć do rozwoju form stylowych, stosowano zbyt wiele elementów dekoracyjnych, które poddawano przekształceniom niezgodnym z historycznymi wzorcami³⁸⁴. Mimo że w projektach budynków publicznych rzeczywiście wybierano raczej stylistykę renesansu włoskiego, a następnie baroku, to jednak w budownictwie mieszkaniowym stosowano renesans niemiecki niemal do końca XIX wieku.

Druga ze wspomnianych odsłon polemiki dotyczącej stylów nastąpiła u schyłku XIX stulecia, kiedy spierano się o właściwe wzorce dla architektury sakralnej. Dyskusja doprowadziła do krótkotrwałego odrodzenia form romańskich, które jednak rzadko stosowano w budownictwie willowym. Schyłek stulecia skłaniał architektów i teoretyków architektury do podejmowania prób formułowania podsumowań dotyczących ogólnego stanu współczesnej sztuki budowlanej. Robert Neumann, autor wielu podręczników budowlanych, doceniał wykorzystywanie w projektowaniu wyników badań nad historią architektury, które przybliżały twórcom nie tylko formy dawnych stylów, ale także ich treści znaczeniowe. „Spoglądając na formy architektury greckiej – pisał Neumann – myślimy o błyskotliwym odkryciu [jej] strukturalno-symbolicznego znaczenia, które odsłonił przed nami K. Bötticher [...]. Połączmy następnie układy grecko-rzymskie z wzorami włoskiego renesansu, a otrzymamy noty formalnoestetyczne, które G. Semper uznał za uniwersalne i dominujące w tych stylach. Na końcu głębszy wgląd w romańsko-gotyckie bogactwo form otwiera przed nami zarówno strukturalno-symboliczne, jak i etyczno-symboliczne znaczenie tej architektury. Opierając się na takich podstawach, otrzymujemy trwałą zasadę: architekt tworzący nowy [porządek] powinien stosować tylko te formy, których znaczenia strukturalnego, formalnoestetycznego i symbolicznego jest

---

³⁸¹ „[...] viele Architekten in den verschiedensten Gegenden des Vaterlandes mit Eifer sich der gleichsam neuentdeckten Formenwelt bemächtigt und dieselbe in einer stattlichen Zahl von Neubauten zur Verwendung gebracht” (*idem*, *Geschichte der Renaissance in Deutschland*, [w:] J. Burckhardt, W. Lübke, *Geschichte der neueren Baukunst*, Bd. II, Stuttgart 1882, s. XIII).

³⁸² *Ibidem*.

³⁸³ H. Stier, *Die deutsche Renaissance als nationaler Stil und die Grenzen ihrer Anwendung*, „Deutsche Bauzeitung” 1884, Nr. 73, s. 435.

³⁸⁴ *Ibidem*, s. 435, 436.

w pełni świadomy”³⁸⁵. Zalecenie autora *Architektonische Betrachtungen* sformułowane w 1896 roku nie zapowiadało rychłego odejścia od wykorzystywania w projektowaniu wzorców historycznych, dawało jednak przyzwolenie na poszukiwanie nowych form w architekturze. Bardziej radykalną postawę zaprezentował Otto Wagner (1841–1918) w wydanej rok wcześniej książce *Moderne Architektur*, w której nawoływał do odrzucenia historyzmu na rzecz „stylu użytkowego”, twierdząc przy tym, że „coś niepraktycznego nie może być piękne”³⁸⁶. Wychodząc od niemal powtórzonej za Semperem diagnozy, zgodnie z którą „każdy nowy styl wyłania się stopniowo z wcześniejszego, ponieważ nowe konstrukcje, nowe materiały, nowe ludzkie zadania i poglądy wymagają zmiany lub przekształcenia istniejących form”³⁸⁷, Wagner postulował, aby „formy artystyczne” wyprowadzać z konstrukcji i celu, jakiemu budowla powinna służyć³⁸⁸. Poglądy wiedeńskiego twórcy miały zapewne wpływ na stanowisko Hermanna Muthesiusa, który stanął w opozycji do „architektury stylów”, podkreślając, że najważniejsze kryterium w projektowaniu domów powinna stanowić nie „ostentacja”, ale „prostota, przytulność i wiejska świeżość”³⁸⁹. Julius Posener uważał architekta za „ojca funkcjonalizmu”³⁹⁰, warto jednak przypomnieć, że w przeciwieństwie do modernistów Muthesius nie negował znaczenia historii w ewolucji budownictwa mieszkaniowego, uznał jednak, że angielscy projektanci potrafili wykorzystać historyczne wzorce do stworzenia nowych wartości, zrealizowali zatem postulat, który sformułowano w Niemczech w czasie pierwszej odsłony dyskusji „o stylach”.

W praktyce projektowej najwcześniejsza faza historyzmu wiązała się z odrodzeniem klasycyzmu, które w architekturze europejskiej rozpoczęło się około połowy XVIII wieku i było poprzedzone krótkim epizodem powrotu do wzorców palladiańskich, propagowanych głównie przez angielskich twórców. Rozwój palladianizmu w Wielkiej Brytanii wynikał – jak pisał John Summerson – z „poczucia lojalności” tamtejszych architektów wobec Witruwiusza, Palladia i Iniga Jonesa (1573–1652): „Witruwiusz reprezentował doniosłość antyku i wartość badań ar-

³⁸⁵ „Haftet unser Blick auf den griechischen Architektur-bildungen, so gedenken wir der geistvollen Entdeckung der structur-symbolischen Bedeutung, die uns K. Bötticher enthüllt [...]. Fassen wir dann die griechisch-römische Formenbildung zusammen mit den Gestaltungen der italienischen Renaissance, so treten uns die formal-ästhetischen Aufschlüsse entgegen, die G. Semper als in diesen Stilen herrschend und als allgemeingültig aufgezeigt hat. Ein tieferer Einblick endlich in die romanisch-gothische Formenfülle eröffnet uns sowohl die structur-symbolische, als die ethisch-symbolische Bedeutung dieser Architekturformen. Und gestützt auf solche Grundlagen ergibt sich uns die feste Regel: Der neuschaffende Architekt soll nur solche Formen in Anwendung bringen, deren structiver, formal-ästhetischer und symbolischer Bedeutung er sich voll und klar bewusst ist” (R. Neumann, *Architektonische Betrachtungen eines deutschen Bau-meisters mit besonderer Beziehung auf deutsches Wesen in deutscher Baukunst*, Berlin 1896, s. 318).

³⁸⁶ „Etwas unpraktisches kann nicht schön sein” (O. Wagner, *Moderne Architektur. Seinen Schülern ein Führer auf diesem Kunstgebiete*, Wien 1902, s. 70).

³⁸⁷ „Jeder neue Stil ist allmählich aus dem früheren dadurch entstanden, dass neue Konstruktionen, neues Materiale, neue menschliche Aufgaben und Anschauungen eine Änderung oder Neubildung der bestehenden Formen erforderten” (*ibidem*, s. 49).

³⁸⁸ *Ibidem*, s. 98 i n.

³⁸⁹ H. Muthesius, *The English House...*, s. XXVII.

³⁹⁰ J. Posener, *Berlin auf dem Wege...*, s. 127 i n.

Il. 28. Inigo Jones, Queen's House, Greenwich, elewacja południowa (*The elevation of the Queens House to the Park at Greenwich*, [w:] C. Campbell, *Vitruvius Britannicus or the British Architect...*, Vol. 1, 1717, P. 15)

cheologicznych. Od Palladia pochodził ogólny sposób wyrażania nowoczesnej architektury – zasady planowania i proporcji oraz bogate możliwości [stosowania] rustyki. Wreszcie Jones zadbał o poszerzenie i zróżnicowanie [konceptcji] Palladia³⁹¹. Zasługi Iniga Jonesa dla rozwoju architektury willowej są trudne do przecenienia. Po dwukrotnej wizycie w Italii, na początku i w drugiej dekadzie XVII wieku, po przestudiowaniu dzieł Palladia i dyskusjach z uczniem mistrza – Vincenzem Scamozzim – Jones stworzył model willi włoskiej, który zastosował między innymi w jednej ze swoich najlepiej znanych realizacji – Queen's House w Greenwich [il. 28].

W sposobie kształtowania budynku zaprojektowanego w 1616 roku dla królowej Anny Oldenburskiej uzewnętrznił najważniejsze cechy stylu: symetrię zarówno rzutu, jak i prostej, kubicznej bryły budynku, centralny kwadratowy hol obejmujący dwie kondygnacje, wyważone proporcje między wysokościami kondygnacji oraz powierzchnią ścian i okien, wreszcie otwartą ku południowi włoską loggię. Hermann Muthesius, apologeta brytyjskiego budownictwa mieszkaniowego i przeciwnik palladianizmu, uważał, że projekty Iniga Jonesa przerwały ciągłość rozwoju angielskiego domu. „Układ elżbietańskiego domu był niedoskonały – pisał Muthesius w 1904 roku – ale wszystkie dobre elementy, które zawierał, wszystkie zalety, będące naturalną konsekwencją miejscowego klimatu i zwyczajów mieszkańców, zostały odrzucone na rzecz planu, który rozwinął się na obcej ziemi i był

³⁹¹ „Vitruvius stood for the fundamental validity of the antique and the value of archaeological inquiry. From Palladio came the general mode of expression of a modern architecture – principles of planning and proportions and the rich potentialities of rustication. Finally, Jones supplied extensions and variations of Palladio” (J. Summerson, *Architecture in Britain 1530 to 1830*, Harmondsworth 1963, s. 211).

dostosowany do warunków włoskich raczej niż angielskich”³⁹². Późniejsi badacze, wśród nich znawca palladianizmu Rudolf Wittkower, dowodzili, że angielska architektura XVI wieku „przygotowywała się na pojawienie się Iniga Jonesa, [...] rzuty domów stawały się niezmiennie coraz bardziej symetryczne, holowi nadano centralne miejsce w planie, symetria stawała się ważna również w projekcie fasad, a w miarę upływu czasu asymilowano coraz więcej klasycznego, szczególnie włoskiego detalu”³⁹³. Po śmierci twórcy Queen’s House, jego uczniowie – John Webb (1611–1672), Roger Pratt (1620–1684) i Hugh May (1621–1684) – stosowali w projektach domów mieszkalnych formy klasycyzujące, wzbogacone jednak elementami barokowymi.

Surowy palladianizm w ujęciu Jonesa powołano w Anglii powtórnie do życia w latach dwudziestych XVIII wieku, co wiązano z próbą poszukiwania nowego stylu w architekturze po zakończeniu panowania Stuartów i objęcia tronu przez Jerzego I Hanowerskiego³⁹⁴. W tym samym czasie opublikowano dwie ważne prace popularyzujące twórczość Palladia – angielskie tłumaczenie traktatu mistrza renesansu wydane przez włoskiego architekta Giacoma Leoniego (1686–1746) i dzieło Colena Campbella (1676–1729) *Vitruvius Britannicus*. Palladiańskie *I quattro libri dell’architettura* zostały przetłumaczone przez Nicholasa Dubois, Leoni przygotował ryciny z projektami mistrza, niektóre z nich „udoskonalając”. Z kolei *Vitruvius Britannicus*, poza wyborem prac Palladia, zawierał ilustracje klasycystycznych dzieł angielskich architektów, w tym projekty samego Campbella.

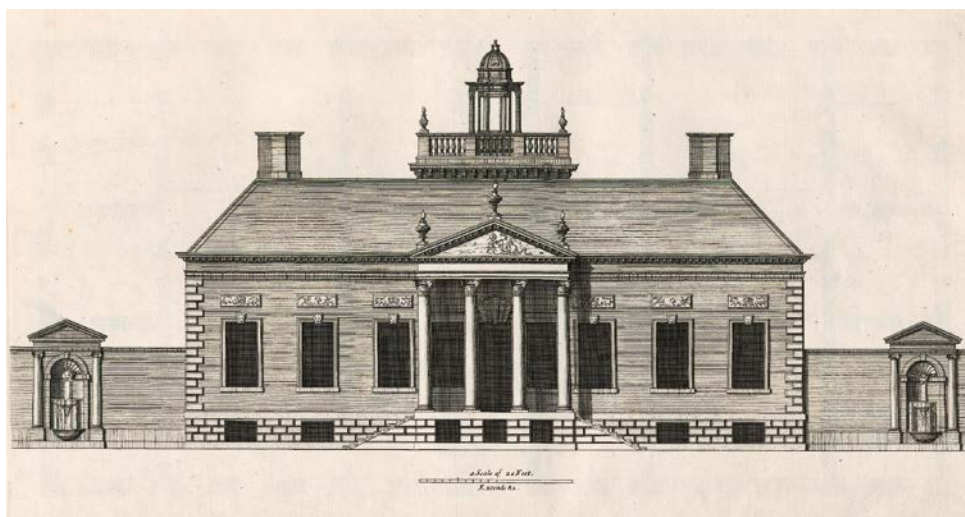
Jednym z pierwszych zrealizowanych przykładów neopalladiańskiej willi pokazanej w dziele Campbella był Wilbury House w Wiltshire, zaprojektowany w 1709 roku przez architekta i parlamentarzystę Williama Bensona jako dom własny³⁹⁵. Projekt Bensona przewidywał powstanie jednokondygnacyjnego, dziewięcioosiowego budynku, ustawionego na niewysokiej nadziemnej części suterenu, która pełniła funkcję cokołu [il. 29]. Dom nakryto czterospadowym dachem, nad którym umieszczono centralny belweder, od frontu budynek poprzedzono portykiem obejmującym trzy środkowe osie fasady. Sposób kształtowania zarówno bryły, jak i elewacji frontowej siedziby Bensona ilustrował charakterystyczną dla wczesnego palladianizmu skłonność projektantów do czerpania inspiracji raczej z twórczości Iniga Jonesa niż mistrza włoskiego renesansu. Campbell wykorzystał dzieło *Vitruvius Britannicus* do zaprezentowania własnego dorobku projektowego. W pierwszym tomie

³⁹² „[...] the Elizabethan house was as yet imperfect in this regard [the layout of the house]. But all the good things that it contained, all the qualities that were the natural consequence of the country’s climate and the customs of its inhabitants were thrown overboard in favour of a house plan that had evolved on foreign soil and that was suited to Italian, rather than English, conditions” (H. Muthesius, *The English House...*, s. 69).

³⁹³ „[...] the plan of the English house became steadily more symmetrical, the hall was given a central position in the plan, the symmetry became important in exterior design as well, more and more classical and, in particular, Italian detail was assimilated as the century progressed” (R. Wittkower, *Palladio and English Palladianism*, London 1974, s. 51).

³⁹⁴ D. Watkin, *English Architecture*, London 1992, s. 124.

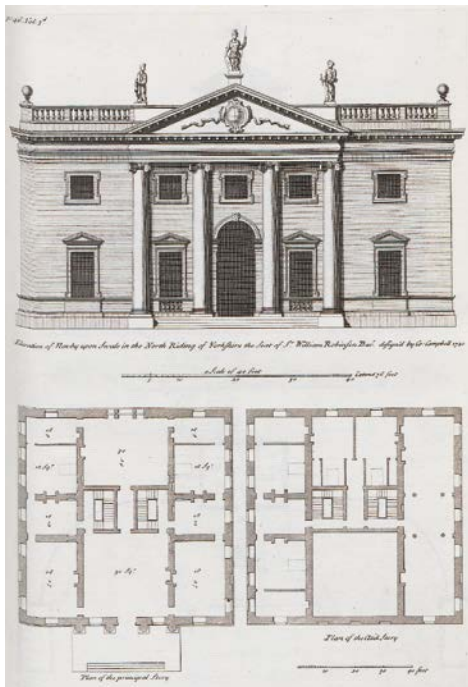
³⁹⁵ J. Summerson, *Architecture in Britain...*, s. 190, 191.

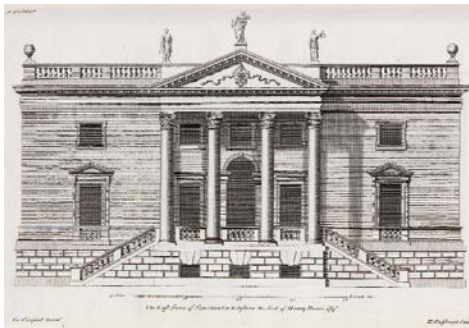
Il. 29. William Benson, Wilbury House, Wiltshire, elewacja południowa (*The elevation of Wilbury House in the County of Wilt*, [w:] C. Campbell, *Vitruvius Britannicus or the British Architect...*, Vol. 1, 1717, P. 52)

księgi przedstawił między innymi rzut i trzy koncepcje rozwiązania elewacji frontowej Wanstead House – siedziby Richarda Childa w Essex. Kompozycja bryły budynku nawiązywała do rezydencji Castle Howard projektu sir Johna Vanbrougha, zrealizowany projekt Wanstead House przewidywał bowiem powstanie budowli złożonej z trzykondygnacyjnej, dziewięcioosiowej części środkowej ujętej po bokach dwukondygnacyjnymi, sześciuosiowymi skrzydłami. W przeciwieństwie jednak do budynku Vanbrougha w układzie elewacji domostwa Childa podkreślono kierunki horyzontalne, a środkową partię budowli poprzedzono sześciokolumnowym portykiem korynckim, zaprojektowanym w formach inspirowanych portykami antycznych rzymskich świątyń. Wanstead House stał się wzorcem „domów wiejskich” (*country houses*) angielskiej arystokracji, wznoszonych głównie w latach trzydziestych i czterdziestych XVIII wieku. Campbell stworzył nowy model rezydencji, biorąc za podstawę koncepcje siedemnastowieczne i przekształcając je w duchu Palladia i Jonesa³⁹⁶. Nie było to jednak jedyne osiągnięcie szkockiego architekta, na bazie projektów Palladia zbudował on bowiem prototyp angielskiej willi. W trzecim tomie *Vitruvius Britannicus* Campbell przedstawił kilka przykładów takich założeń, z których najwcześniejszym był Newby Park (North Yorkshire) – dom zbudowany w latach 1820–1821 dla Williama Robinsona, parlamentarzysty i burmistrza Yorku [il. 30]. Budynek, wzorowany na palladiańskiej willi Emo, rozwiązano na planie kwadratu w trójpaśmowym układzie wnętrza. W najszerszym, środkowym pasie pomieszczeń usytuowano od strony frontowej kwadratowy hol, powiązany z zespołem dwóch klatek schodowych, i salon otwarty ku ogrodowi. Pięcioosiowa fasada willi została ozdobiona tetrastyłowym portykiem jońskim oraz tralkową balustradą

³⁹⁶ *Ibidem*, s. 197.

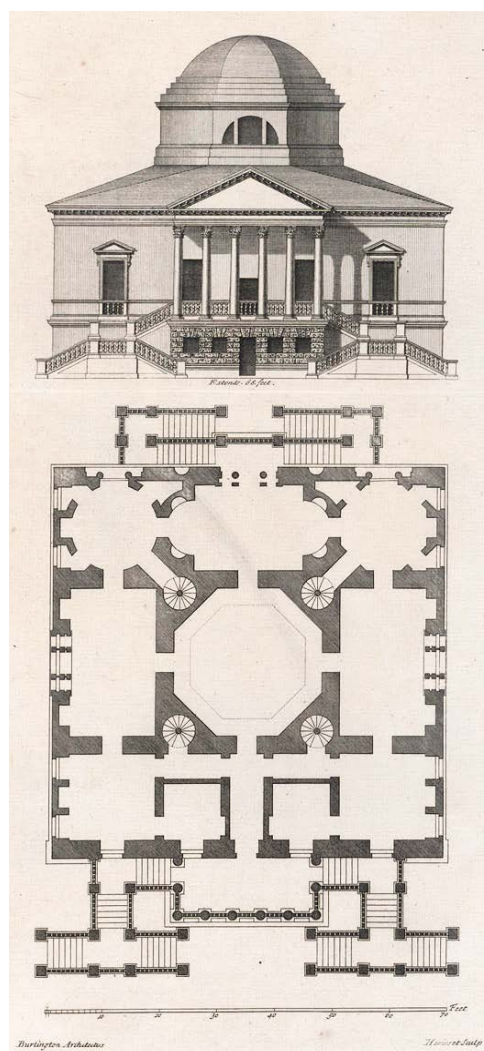

Il. 30. Colen Campbell, Newby Park, North Yorkshire, rzuty, elewacja frontowa (*Plan of the Principal Story, Plan of the Attic Story, Elevation of Newby upon Irvale in the North Riding of Yorkshire*, [w:] C. Campbell, *Vitruvius Britannicus or the British Architect...*, Vol. 3, 1725, P. 46)

Il. 31. Colen Campbell, Stourhead House, Wiltshire, elewacja wschodnia (*The East Front of Stourhead in Wiltshire*, [w:] C. Campbell, *Vitruvius Britannicus or the British Architect...*, Vol. 3, 1725, P. 42)

dą osłaniającą dach budynku, na której ustawiono wazy i pełnopostaciowe rzeźby. Bardzo podobne formy nadał Campbell siedzibie bankiera Henry'ego Hoarego – Stourhead House (Wiltshire), którą zaprojektował w 1721 roku [il. 31]. Różnica polegała na sposobie ekspozycji obu budynków: w przeciwieństwie do willi Robinsona Stourhead House został ustawiony na cokole, który stanowiła pokryta mocnym boniowaniem nadziemna część suterenu. Portyk w drugim z wymienionych domów został odsunięty od ściany, a kolumny jońskie zastąpiono korynckimi. Dużo wyraźniej były tu też czytelne odwołania do architektury Iniga Jonesa, z której zaczerpnięto nie tylko rysunek rustyki, ale także sposób kształtowania zewnętrznych schodów i obramień okien. Kompozycja fasady domu Hoarego została wykorzystana przez Campbella w projektach kilku innych willi, między innymi w Howgton Hall (Norfolk), zaprojektowanej w 1722 roku dla Roberta Walpole'a. W trzeciej części dzieła *Vitruvius Britannicus* Campbell zamieścił również plany, które wykonał dla swojego najbardziej znanego promotora – Richarda Boyla, trze-

Il. 32. Richard Boyle, lord Burlington, Chiswick House, Londyn, rzut, elewacja frontowa (William Kent, *The Designs of Inigo Jones, Consisting of Plans and Elevations for Public and Private Building*, Vol. 1, 1770, P. 71)

ciego lorda Burlington, architekta amatora i kolekcjonera rysunków Palladia oraz Iniga Jonesa. Na zlecenie Boyla Campbell poprowadził przebudowę londyńskiego domu arystokraty, zaprojektował też pawilon w ogrodach Chiswick. Jednak najbardziej znaną willę angielskiego palladianizmu, ikonę stylu – Chiswick House [il. 32] – lord Burlington zaprojektował we współpracy z malarzem Williamem Kentem (1685–1748), którego poznał w Rzymie w czasie jednej ze swoich podróży studialnych. Trwającą blisko trzydzieści lat współpracę z Kentem lord Burlington zainicjował w 1719 roku, powierzając artyście dekorację wnętrza w swojej londyńskiej siedzibie. Cztery lata później, w 1723 roku, rozpoczęto budowę willi w Chiswick, która miała służyć głównie ekspozycji kolekcji dzieł sztuki będących w posiadaniu inwestora. Formy symetrycznej i osiowej budowli były inspirowane twórczością budowniczych antycznych i renesansowych – w sposobie kształtowania bryły domu nietrudno dostrzec odwołania do willi Capra („La Rotonda”) Palladia oraz willi Scamozziego – La Rocca Pisana i Molin. Chiswick House został rozwiązany na planie

kwadratu, którego centrum stanowił ośmioboczny salon, obejmujący dwie kondygnacje i nakryty spłaszczoną kopułą. Wnętrze oświetlono oknami „termalnymi” umieszczonymi w tamburze kopuły, pozostałe pokoje rozmieszczono wokół salonu symetrycznie względem osi łączącej frontowe i ogrodowe wejścia do budynku. Zwartą, kubiczną bryłę domu ustawiono na wysokiej, boniowanej, nadziemnej części sutereny i poprzedzono od frontu sześciokolumnowym korynckim portykiem, który połączono z poziomem terenu wielobiegowymi łamanymi schodami. W przeciwieństwie do „La Rotonda” elewacje willi w Chiswick zróżnicowano, a portyk zaprojektowano tylko od strony frontowej. Elewację ogrodową dzieliły trzy serliany, które umieszczono też w osiach symetrii bliźniaczych elewacji bocznych. Z surową architekturą budowli kontrastowały bogato wyposażone wnętrza, zdobione nie tylko dziełami sztuki z kolekcji lorda Burlingtona, ale także malarstwem i meblami Williama Kenta. John Summerson nazwał willę w Chiswick „architektonicznym laboratorium, zbiorem ekspozycji i eksperymentów”³⁹⁷, jednak, co ciekawe, w przedwojennej literaturze dom z reguły poddawano krytyce, a Hermann Muthesius, wielokrotnie cytowany autor trzytomowego opracowania dotyczącego angielskiego budownictwa mieszkaniowego, w ogóle nie wspomniał o willi lorda Burlingtona, uznając arystokratę za jednego z „dyletantów, którzy wymuszali na architektach przyjęcie postawy bezmyślnego zniewolenia wzorami Palladia”³⁹⁸.

Z inicjatywy lorda Burlingtona nie tylko powstały modelowe budowle angielskiego palladianizmu, ale także wydano zbiory projektów mistrza renesansu oraz inne publikacje propagujące twórczość Jonesa i budowniczych starożytnego Rzymu. W 1727 roku ukazały się projekty Jonesa z kolekcji arystokraty, opracowane przez Williama Kenta. Rok później wydano bardzo ważną dla rozwoju neoklasycyzmu w architekturze willowej książkę Roberta Castella *The Villas of the Ancients Illustrated*, w której architekt zawarł angielskie tłumaczenia listów Pliniusza Młodszego dotyczące jego posiadłości w Tusculum i Laurentum. Na podstawie przekazów Pliniusza i innych starożytnych Castell podjął próbę opisanie i zrekonstruowania planu dwóch *villa urbana* i jednej *villa rustica* wraz z założeniami ogrodowymi. Wreszcie w 1730 roku sam lord Burlington przygotował publikację *Fabbriche Antiche diseguate da Andrea Palladio Vicentino*, w której przedstawił rekonstrukcje starożytnych term opracowane przez mistrza renesansu. Wspomniane prace miały spory udział w spopularyzowaniu palladianizmu na kontynencie europejskim i w Nowym Świecie, mimo że przedstawiciele ruchu nie stworzyli – jak zauważył Summerson – „żadnego traktatu o jakiegokolwiek głębi czy wadze”³⁹⁹.

Zainspirowana działaniami lorda Burlingtona grupa około czterdziestu młodych arystokratów utworzyła w 1734 roku Towarzystwo Dyletantów (Society of Dilettanti), mające duży wpływ na rozwój neoklasycyzmu w Anglii. Towarzystwo,

³⁹⁷ „The whole house is indeed an architectural laboratory, a collection of expositions and experiments” (*ibidem*, s. 200).

³⁹⁸ „[...] the architects of the eighteenth century were obliged by the dilettanti of the day to adopt an attitude of mindless enslavement to those Palladian models” (H. Muthesius, *The English House...*, s. 65).

³⁹⁹ „[...] the literature of the Palladian movement produced no treatise of any depth or importance” (J. Summerson, *Architecture in Britain...*, s. 214).

jako niezależna instytucja, postawiło sobie cel propagowanie „greckiego smaku i rzymskiego ducha” dzięki wspieraniu artystów i finansowaniu badań archeologicznych. Z kręgu Towarzystwa Dyletantów wywodzili się James Stuart (1713–1788) i Nicolas Revett (1720–1804), którzy po kilkuletnim pobycie w Atenach opublikowali dwutomową pracę *The Antiquities of Athens*. Pierwszy tom ukazał się w 1762 roku i zawierał rysunki portyków, niewielkich świątyń, Wieży Wiatrów, pomnika Lizykratesa wraz z detalami konstrukcji i dekoracji oraz opisem. W drugim tomie, opublikowanym w 1788 roku, znalazły się plany i widoki najważniejszych budowli Akropolu. Publikacje Stuarta i Revetta cieszyły się ogromną popularnością, ponieważ jeszcze w połowie XVIII wieku niewiele wiedziano o architekturze antycznej Grecji, starożytną sztukę budowlaną utożsamiano z dokonaniami Rzymian, zgodnie z tezą zapisaną już przez Albertiego: „Sztuka budowania, o ile mogłem wywnioskować z dzieł starożytnych, rozrzutnie (że tak powiem) obdarowała Azję swoją bujną pierwszą młodością. Później kwitła u Greków. Wreszcie w Italii osiągnęła doskonałą dojrzałość”⁴⁰⁰. Grecja nie była zresztą jedynym miejscem, w którym prowadzono badania archeologiczne – Robert Wood (1716–1771) i James Dawkins (1722–1757) eksplorowali wybrzeże Azji Mniejszej, Syrię, Palestynę i Egipt, w rezultacie tych badań opublikowali w 1753 i 1757 roku rysunki inwentaryzacyjne starożytnych budowli Palmiry i Baalbek. W tym samym czasie Robert Adam (1728–1792) prowadził studia nad ruinami pałacu cesarza Dioklecjana w Splicie. Po powrocie do Anglii w 1758 roku nie tylko opublikował ich wyniki w pracy *The Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, ale także próbował zastąpić w praktyce projektowej stylistykę palladiańską „stylami archeologicznymi” opartymi na dokonaniach budowniczych starożytnego Rzymu, Grecji i Bizancjum. Jeśli przyjrzeć się jednak projektom Roberta Adama i jego brata Jamesa (1732–1794), zamieszczonym w zbiorze *The works in architecture of Robert and James Adam*, który opublikowano w trzech tomach w latach 1773–1822, nietrudno dostrzec, że zarówno rzuty, jak i sposób kształtowania bryły podmiejskich budynków mieszkalnych odpowiadały wzorcom palladiańskim. Odstąpiono jednak od utrzymania surowości podziałów elewacji domów projektowanych przez architektów z kręgu lorda Burlingtona na rzecz mocniejszego rozczłonkowania powierzchni ścian i ich większej dekoracyjności.

Publikacje wspierane finansowo przez członków Towarzystwa Dyletantów, a także twórczość angielskich klasycystów, wywarły duży wpływ na architekturę europejską. Jednym z pierwszych niemieckich artystów, który stosował w praktyce projektowej wzorce palladiańskie, był Georg von Knobelsdorff (1699–1753), architekt pruskiego monarchy Fryderyka II Hohenzollerna. W latach 1740–1746 opracował on projekty nowego klasycystycznego skrzydła pałacu w Charlottenburgu i berlińskiej Opery, której formy zewnętrzne były inspirowane architekturą Wanstead House Colena Campbella. W Niemczech kluczowe dla rozwoju klasycyzmu okazały się jednak prace historyka i teoretyka sztuki Johanna Joachima Winckelmanna (1717–1768).

⁴⁰⁰ L.B. Alberti, *Książ dziesięć o sztuce budowania*, przeł. I. Biegańska, Warszawa 1960, ks. VI, rozdz. III, s. 154.

Pierwszą publikacją dotyczącą sztuki antycznej, zatytułowaną *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in Malerei und Bildbauerkunst*, Winckelmann napisał po obejrzeniu niewielkiej kolekcji rzymskich kopii posągów greckich zgromadzonych w Dreźnie przez Stanisława Augusta, elektora saskiego i króla Polski. W pracy z 1756 roku autor oparł swoje rozważania na temat sztuki starożytnych Greków na pismach Pliniusza Starszego i Pauzanasza. W rzeźbach greckich koncentrowano – zdaniem Winckelmanna – piękno ciał żywych, harmonizując duszę z ciałem, które modelowano ze „szlachetną prostotą i spokojną wielkością, tak w układzie, jak i w ekspresji”⁴⁰¹. Zgodnie z koncepcją Platona, wywodzącą piękno z idei i ducha, Winckelmann postrzegał „piękno idealne” jako rodzaj syntezy piękna rzeczywistego. Kolejne prace Winckelmann opublikował już w Rzymie, gdzie zajmował się zarówno studiami zabytków, jak i dostępnym mu źródłom literaturowym. W 1762 roku ukazało się opracowanie dotyczące świątyń doryckich, których pozostałości zachowały się w Paestum nad Zatoką Salerno. W książce *Anmerkungen über die Baukunst der Alten* Winckelmann wyróżnił dwie odrębne składowe budowli greckich, które nazwał „podstawowymi” (*Wesentliche*) i „ozdobnością” (*Zierlichkeit*). W skład elementów „podstawowych” wchodziły, jego zdaniem: materiały budowlane, sposób budowania i forma budynku. Pojęcie „ozdobności” autor wiązał z pięknem – „kiedy zdobienia łączą się w architekturze z prostotą, powstaje piękno”⁴⁰². „Wtedy rzecz jest dobra i piękna – wyjaśniał dalej Winckelmann – kiedy jest tym, czym powinna być”⁴⁰³. Dekoracje należało traktować jako dodatek do właściwie rozwiązanej budowli, ornamenty „są postrzegane jako ubiór, który służy do osłonięcia nagości – im wspanialszy jest układ budynku, tym mniej wymaga ozdób”⁴⁰⁴. Poza Paestum Winckelmann dwa razy odwiedził stanowiska archeologiczne w Herkulanum i Pompejach, nigdy jednak nie był w Grecji. Tymczasem w fundamentalnym dziele *Geschichte der Kunst des Alterthums*, opublikowanym w 1764 roku, Winckelmann przedstawił nie tylko pogłębione studia nad naturą piękna, ale także periodyzację sztuki greckiej⁴⁰⁵. Po raz pierwszy w historii piśmiennictwa o sztuce jej dzieje zostały potraktowane w pracy Winckelmanna jako proces historyczny uwarunkowany czynnikami geograficznymi oraz historią społeczną i polityczną. „Szlachetna prostota”, stanowiąca najgłębszą istotę „greckiego ducha”, mogła wyrażać się zarówno w dziełach greckiej sztuki i literatury, jak i w ateńskiej demokracji. Uważając sztukę klasyczną za uniwersalny wzorzec, Winckelmann zalecał artystom jej naśladowanie.

„Mit griechi” Winckelmanna został podważony w drugiej połowie XIX wieku, kilkadziesiąt lat wcześniej wywarł jednak znaczny wpływ na niemieckich filozofów,

⁴⁰¹ „Das allgemeine vorzügliche Kennzeichen der griechischen Meisterstücke ist endlich eine edle Einfalt, und eine stille Grösse, so wohl in der Stellung als im Ausdrucke” (J.J. Winckelmann, *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerey und Bildbauerkunst*, Dresden–Leipzig 1756, s. 21).

⁴⁰² „[...] wenn die Zierde in der Baukunst sich mit Einfalt gesellet, entsteht Schönheit” (*idem*, *Anmerkungen über die Baukunst der Alten*, Leipzig 1762, s. 50).

⁴⁰³ „[...] denn eine Sache ist gut und schön, wenn sie ist, was sie seyn soll” (*ibidem*).

⁴⁰⁴ „Sie sind als die Kleidung anzusehen, welche die Blöße zu decken dienet, und je größer ein Gebäude von Anlage ist, desto weniger erfordert es Zierrathen” (*ibidem*).

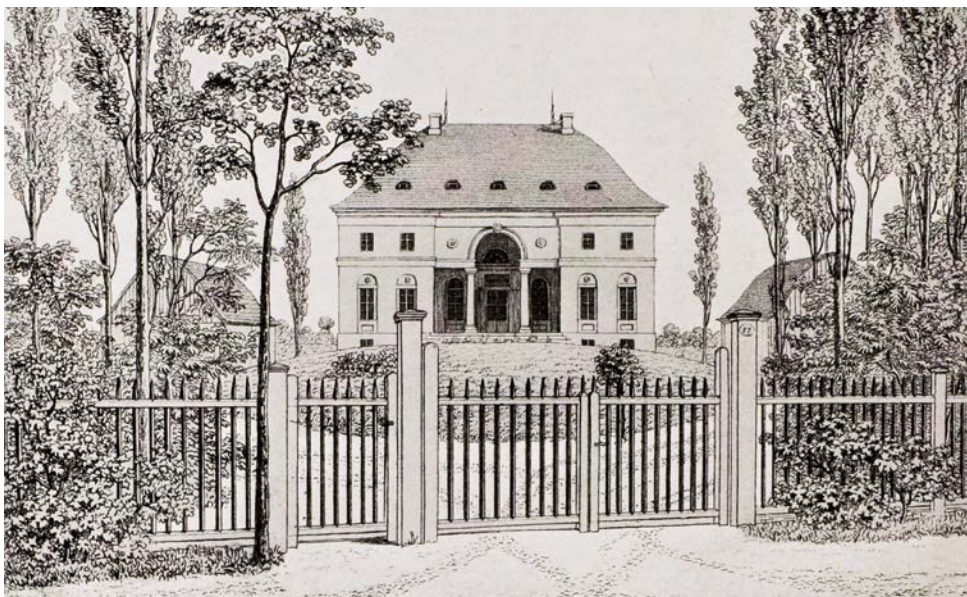
⁴⁰⁵ W. Leppmann, *Winckelmann. Ein Leben für Apollo*, Berlin 1996.

artystów i teoretyków sztuki. Pisma „ojca archeologii” zaważyły na poglądach niektórych twórców niemieckiego neohumanizmu. Friedrich Schiller (1759–1805), idąc tropem myśli Winckelmanna, przyznał sztuce Greków najwyższą rangę wychowawczą w kształtowaniu harmonijnego człowieczeństwa. Johann Wolfgang von Goethe, inspirowany pracami Winckelmanna, opublikował w 1805 roku esej *Winckelmann und sein Jahrhundert*, w którym zarysował przeciwieństwa między duchowością ludzi antyku i ludzi nowożytnych. O ile niemieccy pisarze żywo zareagowali na prace Winckelmanna, o tyle w dziedzinie architektury proces wdrażania klasycznych, greckich zasad kształtowania budowli przebiegał dość powoli. Wyjątek stanowiła działalność Friedricha Wilhelma von Erdmannsdorffa (1736–1800), architekta Leopolda III Friedricha Franza, księcia Anhalt-Dessau, który zaprojektował pałac w Wörlitz, wybudowany w latach 1769–1773. Pałac, uważany za najwcześniejszy klasycystyczny budynek mieszkalny wzniesiony w Niemczech, odpowiadał jednak wymogom angielskiego palladianizmu, dekoracje wnętrza były zaś wzorowane na pracach Roberta Adama.

Po objęciu tronu przez Fryderyka Wilhelma II w 1786 roku von Erdmannsdorff został powołany do Berlina, gdzie powierzono mu wykonanie projektów nowego wystroju wnętrza pałacu królewskiego. Wśród twórców, którzy przyczynili się do zmiany architektonicznego oblicza stolicy Prus, był również śląski artysta Carl Gotthard Langhans (1732–1808), który w 1788 roku otrzymał z rąk władcy stanowisko dyrektora królewskiego urzędu budowlanego⁴⁰⁶. Pierwszą budowlą zaprojektowaną przez Langhansa w Berlinie była Brama Brandenburska, wzorowana na ateńskich Propylejach, która symbolicznie otwierała w Niemczech epokę klasycyzmu. Przed przyjazdem do stolicy Prus Langhans prowadził szeroko zakrojoną działalność projektową na Śląsku. Z ustaleń Jerzego Krzysztofa Kosa, autora monografii artysty, wynika jednak, że zaprojektował on w sąsiedztwie Wrocławia jedną tylko willę – dom własny. Niezachowany dziś budynek został wzniesiony w podwrocławskiej wsi Dąbie (Grüneiche) najprawdopodobniej na początku lat osiemdziesiątych XVIII wieku. Biograf Langhansa odnalazł jeden zachowany widok domu, przedstawiony na odręcznym szkicu architekta⁴⁰⁷. Na rysunku pokazano fragment parterowego budynku nakrytego czterospadowym dachem, ze środkową częścią podkreśloną portykiem w formie półkoliście sklepionej niszy, przysłoniętej od frontu prawdopodobnie kariatydami lub kolumnami dźwigającymi skromne belkowanie. Za pomocą belkowania został odcięty półokrągły obrys górnej części niszy. Przyjęte przez Langhansa rozwiązanie strefy wejściowej do budynku przywodzi na myśl tradycyjne paryskie *porte cochère* w redakcji Claude’a-Nicolas Ledoux. W najbardziej znanym projekcie małego domu Ledoux – Hôtel Guimard – opracowanym w 1770 roku dla tancerki opery paryskiej, niszę wejścia głównego poprzedzono jońskim portykiem kolumnowym zamkniętym belkowaniem, na którym ustawiono grupę rzeźbiarską przedstawiającą koronację Terpsychory. W domu

⁴⁰⁶ J.K. Kos, *Carl Gotthard Langhans (1732–1808). Architekt z Kamiennej Góry*, Jelenia Góra [b.r.], s. 6.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, il. 24; *idem*, *Ani centrum, ani peryferie. Architektura pruskiego Śląska w okresie autonomii administracyjnej w latach 1740–1815*, Wrocław 2016, il. 37, s. 454.

Il. 33. Carl Gotthardt Langhans, willa Augusta Wilhelma Ifflanda, Tiergartenstr., Berlin, sztych E.S. Henne, 1810 (*Ifflands Landbaus in der Tiergartenstraße um 1800. Stich von Henne 1810*, [w:] H. Schmitz, *Berliner Baumeister vom Ausgang des achtzehnten Jahrhunderts*, Berlin 1925, s. 50)

własnym Langhansa na belkowaniu, na tle sklepienia niszy, umieszczono rzeźbę ptaka, być może śląskiego orła. Rudolf Stein, jak już wspomniano, przypisał Langhansowi autorstwo projektu jeszcze jednego domu – willi Hayna [→ kat. 88] w podwrocławskich Szczytnikach. Willa została, zdaniem Steina, rozwiązana w sposób, który „pozwała spodziewać się doświadczonego architekta, łatwo odgadnąć, że chodzi o starego Langhansa, który mieszkał w sąsiednim Dąbiu, kiedy Hayn kupił działkę”⁴⁰⁸. Autor miał oczywiście świadomość, że Carl Gotthard Langhans zmarł w 1808 roku, snuł jednak domysły, pisząc: „prawdopodobnie rozwiązał jeszcze rzut [domu], który jego syn, po powrocie w 1815 roku z Wiednia do rodzinnego miasta Wrocławia, przerobił i zrealizował”⁴⁰⁹. Autor publikacji poparł swoje przypuszczenia analizą form willi Hayna i porównaniem ich z dziełami starszego Langhansa – zwrócił uwagę na podobieństwa w sposobie kształtowania strefy wejściowej szczytnickiego domu i dworu w Samotworze (Romberg), a także kościołów ewangelickich w Wałbrzychu (Waldenburg), Sycowie (Groß Wartenberg) i Rawiczu (Rawitsch). Przypuszczenia sformułowane przez Steina zdaje się również potwierdzać porównanie domu Hayna z willą, którą Langhans zaprojektował około 1800 roku dla Augusta Wilhelma Ifflanda [il. 33], aktora, autora sztuk teatralnych i dyrektora teatru narodowego w Berlinie⁴¹⁰. Dom Ifflanda został wzniesiony

⁴⁰⁸ „Grundriß und Fassade lassen einen bedeutenden Architekten vermuten und es liegt nahe, an den älteren Langhans zu denken, der im benachbarten Grüneiche wohnte, als Hayn den Bauplatz kaufte” (R. Stein, *Das Breslauer Bürgerhaus*, „Einzelschriften zur Schlesischen Geschichte”, Bd. 4; Breslau 1931, s. 66).

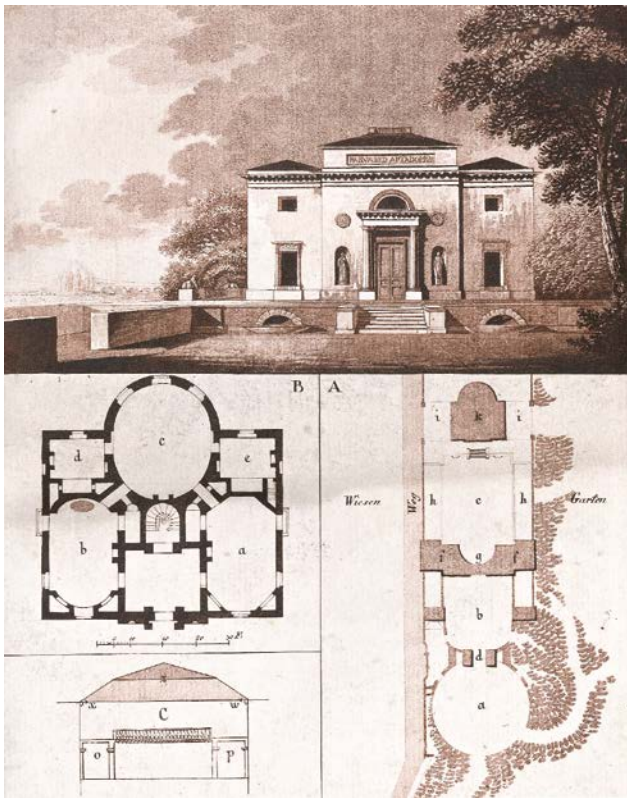
⁴⁰⁹ „Wahrscheinlich schuf er noch den Plan, den sein Sohn, der 1815 aus Wien in seine Vaterstadt Breslau zurückkehrte, überarbeitete und ausführte” (*ibidem*).

⁴¹⁰ M. Engel, *Villen und Landhäuser...*, s. 14, 15.

na obrzeżach Berlina, przy Tiergartenstraße – ulicy, która stanowiła południową granicę rozległego założenia parkowego, niegdyś królewskiego, a od 1742 roku dostępnego wszystkim mieszkańcom miasta. Zarówno w berlińskiej, jak i we wrocławskiej willi zastosowano zbliżone formy okien, podobne poziome podziały elewacji, których celem było podkreślenie kompozycyjnej dominacji *piano nobile*, a co najważniejsze – analogicznie rozwiązano strefę wejścia do budynku przy użyciu wglębnego portyku z motywem serliany.

Równocześnie z Langhanssem do Berlina został powołany David Gilly (1748–1808), architekt z Pomorza, który w 1793 roku otworzył w stolicy Prus prywatną szkołę budowlaną, a sześć lat później został jednym z założycieli Akademii Budownictwa. Uczelnia, ukształtowana na wzór paryskiej École Polytechnique, w której szczególny nacisk kładziono na naukę technologii budowlanych, była kuźnią projektantów, decydujących w dużym stopniu o formach architektury nie tylko Berlina, ale także dziewiętnastowiecznego Wrocławia. Poza prowadzeniem działalności dydaktycznej i pracowni projektowej David Gilly pisał i publikował teksty dotyczące głównie praktycznej strony sztuki budowlanej. Najbardziej znaną pracą Gilly’ego był podręcznik budownictwa wiejskiego *Handbuch der Land-Bau-Kunst*, wydany w 1797 roku, a następnie wielokrotnie wznawiany. Architekt był też jednym z redaktorów pierwszej niemieckiej branżowej gazety budowlanej „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend”. W 1799 roku, w trzecim numerze czasopisma, wśród artykułów różnych autorów zamieszczono opis paryskiej willi Bagatelle pióra Friedricha Gilly’ego (1772–1800). Tekst był jednym z najwcześniejszych przedstawień współczesnego budynku willowego w niemieckojęzycznym piśmiennictwie, a zamieszczone w nim rysunki wywarły duży wpływ na sposób kształtowania podmiejskiego budownictwa mieszkalnego na początku XIX wieku. Friedrich Gilly, syn Davida, uczeń von Erdmannsdorffa i Langhansa, odbył w 1798 roku podróż studialną do Anglii, Austrii i Francji, gdzie odwiedził między innymi Paryż. Willa Bagatelle, zaprojektowana przez architekta neoklasycystę François-Josepha Bélanger’a (1744–1818), została wybudowana w 1777 roku z polecenia księcia d’Artois na obrzeżach Lasku Bulońskiego. Budynek, będący podarunkiem dla bratowej księcia, Marii Antoniny, został uznany przez Gilly’ego za jedną z „bezsprzecznie najlepszych prac najnowszej francuskiej sztuki budowlanej”⁴¹¹. Willa została zaprojektowana w układzie symetrycznym i osiowym, a sposób kształtowania bryły budynku odzwierciedlał dyspozycję wewnątrz [il. 34]. Korpus dwukondygnacyjnej budowli został złożony z trzech części: wyższej środkowej i dwóch niższych, nieznacznie cofniętych elementów bocznych. Wszystkie człony willi opasano gzymsem koronującym, na którym umieszczono płaskie, czterospadowe daszki wieńczące części niższe oraz niewysoką ściankę, stanowiącą oparcie dachu partii środkowej. W osi symetrii frontu rozwiązano wejście główne do budynku, zaakcentowane portykiem kolumnowym, nad którym usytuowano okno termalne. Wyżej, nad gzymsem, znalazła się inskrypcja zaczerpnięta

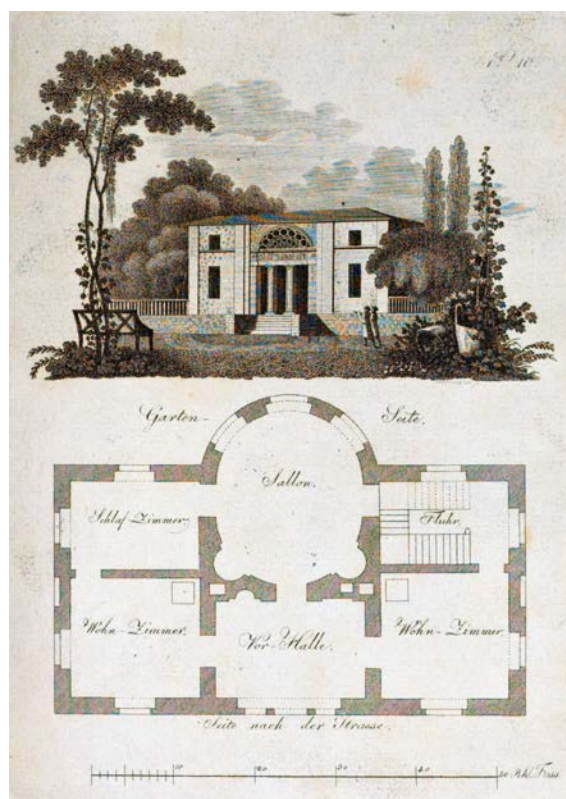
⁴¹¹ „[...] das Ganze Gehört unstreitig zu den besten Werken der neueren französischen Baukunst” (F. Gilly, *Beschreibung des Landhauses Bagatelle bey Paris*, „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend” 1799, s. 106).

Il. 34. François-Joseph Bélanger, willa Bagatelle, litografia (F. Gilly, *Beschreibung des Landhauses Bagatelle bey Paris*, „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend” 1799, Tab. V)

z pism Horacego: PARVA SED APTA DOMUS (Mały, ale wygodny dom)⁴¹². Po obu stronach portyku zaprojektowano nisze z rzezbami, nad którymi umieszczono płaskorzeźbione medaliony. W osiach bocznych części budynku przewidziano na pierwszej kondygnacji prostokątne otwory okienne zdobione prostymi obramieniami, a nad nimi – pozbawione dekoracji, niewielkie, niemal kwadratowe okna oświetlające wnętrza piętra domu. Kompozycja elewacji ogrodowej, również trójdzielna, została zdominowana półokrągłym ryzalitem owalnego salonu, który mocno wysunięto przed lico budynku. Dom został ustawiony na tarasie, który połączono schodami z dziedzińcem przedwejściowym i zapewne także ogrodem. Od frontu, po obu stronach schodów, zaprojektowano niewielkie zbiorniki wodne, częściowo „ukryte” w niszach wyciętych w tarasie. Willa Bagatelle była pierwowzorem willi Mölter [il. 35], jedyne podmiejskiego domu rodzinnego zaprojektowanego przez Friedricha Gilly’ego i zrealizowanego w czasie krótkiego życia artysty. Budynek został wzniesiony w 1799 roku na zlecenie radcy górnictwa Johanna Gottfrieda Möltera przy Tiergartenstraße w Berlinie. Willa pełniła funkcję domu letniego, mimo to na krótszej osi prostokątnego rzutu budynku zaprojektowano reprezentacyjny owalny salon, wysunięty podobnie jak w paryskim wzorze przed lico budowli. W kompozycji elewacji ogrodowej wprowadzono znany już trójpodział – część środkowa, sklepiona

⁴¹² *Ibidem*, s. 114.

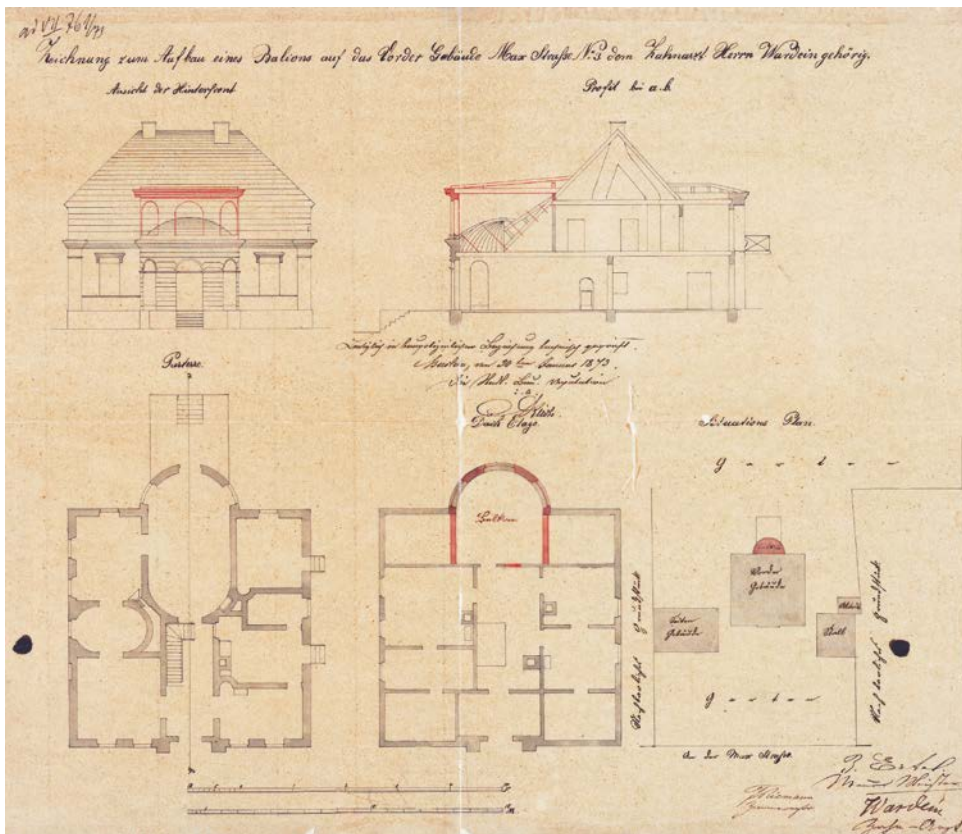

Il. 35. Friedrich Gilly, willa Johanna Gottfrieda Möltera, Tiergartenstr., Berlin, miedzioryt („Zeitung für die elegante Welt: Mode, Unterhaltung, Kunst, Theater” 1803, Nr 62, Bl. 10, s. 495)

kopułą, została ujęta prostopadłościennymi elementami bocznymi, które przykryto płaskimi, czterospadowymi dachami. W willach Bélanger’a i Gilly’ego zastosowano podobny układ i zbliżone proporcje otworów okiennych, w tej ostatniej wprowadzono dodatkowe podziały elewacji – gzyms zamykający *piano nobile* i lizeny akcentujące narożniki budowli. Frontowa elewacja domu Möltera znacznie różniła się jednak od paryskiego modelu. Wyróżnione od strony ogrodu człony budowli od frontu nakryto wspólnym dachem i zaakcentowano jedynie lizenami. Strefa wejściowa z trzyosiowym portykiem i dużym oknem termalnym przypominała rozwiązania stosowane przez Davida Gilly’ego, między innymi w zaprojektowanym w tym samym czasie pałacu w Paretz.

Podobne, choć mocno uproszczone schematy zastosowano też około 1800 roku w podwrocławskiej willi w lewobrzeżnych Szczytnikach, położonej przy drodze poprowadzonej wzdłuż koryta Starej Odry między dzisiejszymi mostami Szczytnickim i Zwierzynieckim⁴¹³. Częściowo tylko zachowana archiwalna dokumentacja budowlana uniemożliwia precyzyjne przedstawienie historii willi, wydaje się jednak, że powstała z przebudowy starszego, parterowego domu wiejskiego nakrytego wysokim, dwuspadowym dachem z naczółkami. Elementami, które łączyły architekturę podwrocławskiej willi z paryską Bagatelle, były półokrągłe zamknięcie

⁴¹³ Budynek znajdował się przy dzisiejszym wybrzeżu Ludwika Pasteura, por. też: M. Wójtowicz, *Od willi podmiejskich...*, s. 59, 60.

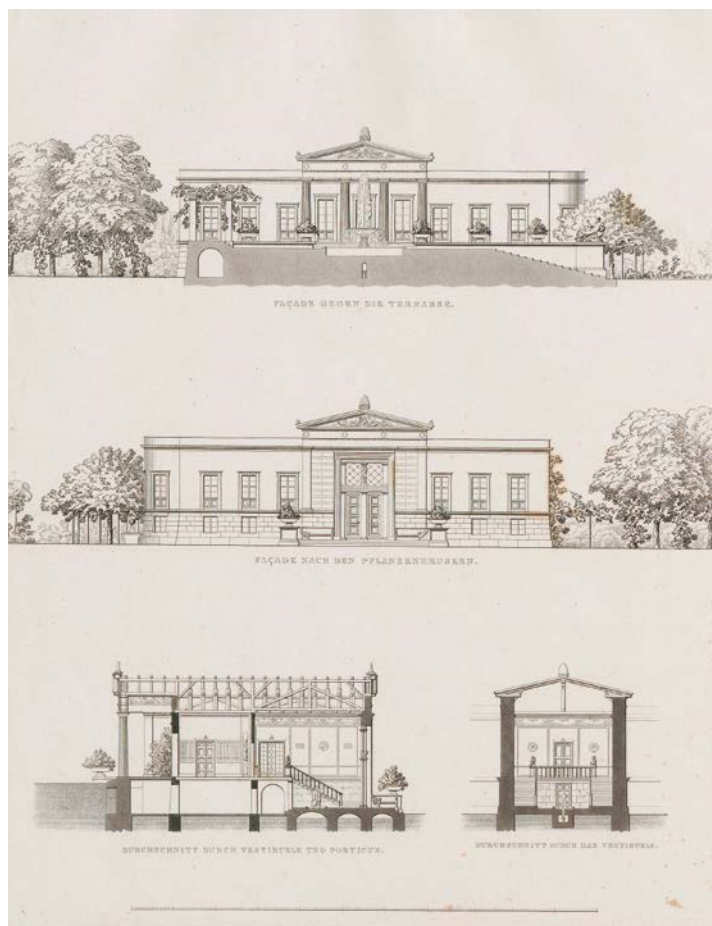
Il. 36. Joseph Ertel, projekt przebudowy willi Bernharda Wardeina, 1873, wybrzeże Ludwika Pasteura (Max Str. 3), Wrocław, (MA/ABMW, sygn. MAT-AB-131888)

salonu umieszczonego na osi rzutu i aranżacja strefy wejściowej do budynku [il. 36]. Motyw przyściennego, dwukolumnowego portyku i umieszczonego nad nim okna termalnego wpisano w szczytnickiej willi w środkowy ryzalit zakończony facjatką, którą przykryto płaskim trzyspadowym daszkiem. Z kolei półwałec zamykający przestrzeń salonu wysuniętą przed lico budynku sklepiono półkopołą i – podobnie jak w willach Bélanger’a i Gilly’ego – przecięto trzema oknami typu portfenetr. Wspomniane elementy domu, inspirowane architekturą francuską, zostały przebudowane w latach siedemdziesiątych XIX wieku, na początku XX wieku willa została wyburzona, ustępując miejsca zwartej zabudowie wielorodzinnej.

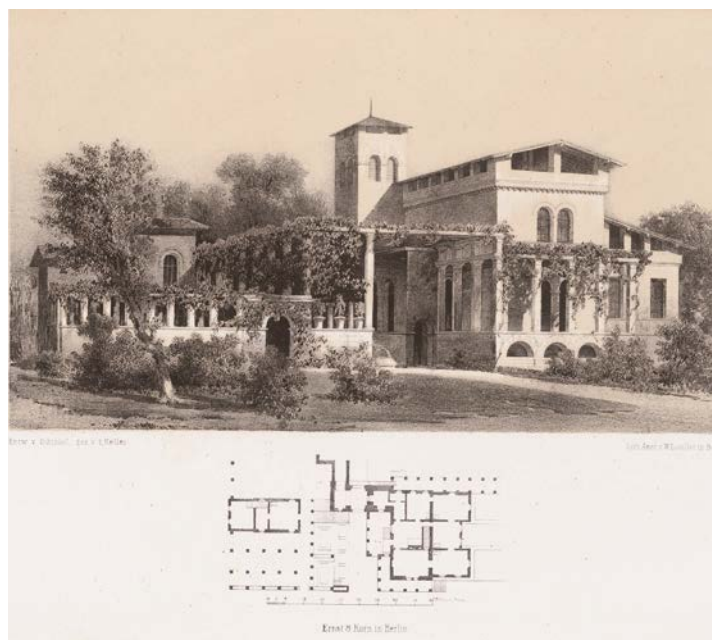
Do grona uczniów Davida Gilly’ego i Friedricha Gilly’ego oraz pierwszych studentów Berlińskiej Akademii Budownictwa należał Karl Friedrich Schinkel, najważniejszy architekt dziewiętnastowiecznych Prus. Schinkel był artystą niezwykle wszechstronnym, jednak z powodu pełnienia wielu publicznych funkcji, między innymi w pruskiej Deputacji Budowlanej, miał niewiele okazji do projektowania willi na zlecenie prywatnych inwestorów. Ogromny wpływ na sposób kształtowania budownictwa willowego w Prusach miały te dzieła Schinkla, które *de facto* willami nie były – letnia siedziba następcy tronu Fryderyka Wilhelma [il. 37] i Dom Ogrodnika [il. 38] z zespołu „rzymskich łaźni” w Charlottenhof pod Poczdamem.

Il. 37. Karl Friedrich Schinkel, projekt rozbudowy letniej siedziby Fryderyka Wilhelma, Charlottenhof, Poczdam (K.F. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe enthaltend theils Werke, welche ausgeführt sind, theils Gegenstände deren Ausführung beabsichtigt wurde*, Bd. 3, Berlin 1858, Taf. 112)

Il. 38. Karl Friedrich Schinkel, projekt Domu Ogrodnika, Charlottenhof, Poczdam (K.F. Schinkel, *Wohnhaus des Gärtners in Charlottenhof bei Potsdam*, „Architektonisches Skizzenbuch“ 1854, H. 16, Bl. 5)

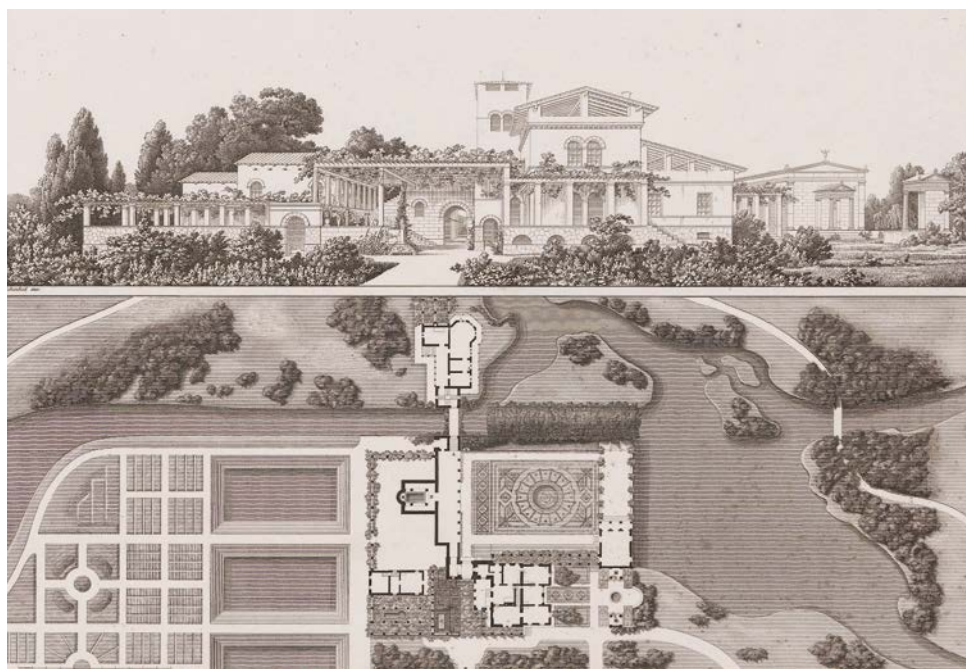
Pierwszy z wymienionych budynków powstał z przebudowy starszego dworu, który zdefiniował układ rzutu nowej budowli. Prostopadłościenna, jednokondygnacyjna bryła domu, ustawiona na wysokiej, nadziemnej części sutereny, została nakryta nowym stropodachem, a istniejące środkowe ryzality rozbudowano – od strony frontowej powiększono westybul, podczas gdy od strony ogrodu dodano czterosłupowy dorycki portyk. Ryzality, wyróżnione w korpusie budynku większą wysokością, połączono i nakryto wspólnym dwuspadowym dachem o niewielkim nachyleniu połąci. Od strony północnej, na osi symetrii elewacji, wzniesiono kolejny ryzalit, tym razem zarysowany na planie półokręgu. Oszczędne dekoracje elewacji domu utrzymano w formach greckiego antyku, z kolei najbliższe otoczenie willi zostało ukształtowane na wzór środkowego tarasu w ogrodzie willi Albani, znanej ze sztychów zamieszczonych w pracy o rzymskich willach Perciera i Fontaina, którą opublikowano w 1809 roku⁴¹⁴. Główną część rozbudowy domu letniego Fryderyka Wilhelma IV przeprowadzono w 1826 roku, trzy lata później rozpoczęto budowę zespołu „rzymskich łaźni”, którego elementem był Dom Ogrodnika, zaprojektowany przez Schinkla w „stylu włoskiego domu wiejskiego”. Architekt zainteresował się lokalnym budownictwem wiejskim w czasie pierwszej podróży do Italii, którą odbył w latach 1803–1805. Domy powiązane z winnicami postrzegał jako elementy krajobrazu, w dzienniku z wyprawy odnotował, że w okolicach Triestu „winnice rozciągały się na zboczach wzgórz, setki domów wiejskich z pięknie obrośniętymi pergolami jaśniało w zieleni albo ukrywało się w dolinach”⁴¹⁵. Schinkel uwiecznił wspomniane budynki na wielu szkicach i obrazach, spośród których najbardziej znane są widoki „domu wiejskiego pod Syrakuzami” (*Landbaus bei Syrakus*) na Sycylii. O zwiedzaniu budowli architekt pisał zdawkowo: „śliczne usytuowanie willi Anglika na zboczu góry; grota, zbiornik wodny; nad nią ruiny zamku biskupiego”⁴¹⁶, dlatego dom długo pozostawał niezidentyfikowany. Dopiero pod koniec XX wieku ustalono, że notatka Schinkla dotyczyła willi w Tremilia, należącej do biskupa Syrakuz, której układ został na rysunku architekta „poprawiony”⁴¹⁷. Zespół budynków, których położenie na skalnym zboczu góry zachwyciło Schinkla, składał się z elementów rozmieszczonych na trzech poziomach. Najniżej usytuowano właściwą willę, powstałą z przekształcenia i rozbudowy dawnej bazyliki bizantyjskiej. Wyżej znajdowały się pozostałości niewielkiej kaplicy z dormitorium, a szczyt góry zajmowały ruiny zamku biskupiego urządzonego w dawnym klasztorze Benedyktynów. Na rysunkach Schinkla wspomniany układ budowli został utrzymany, choć architekt wprowadził kilka nowych rozwiązań: powiększył prze-

⁴¹⁴ A. Adler, *Die Zeichnungen Friedrich Wilhelms (IV.) für die Anlage von Charlottenhof im Park von Potsdam-Sanssouci*, „Zeitenblicke” 2010, Jg. 9, Nr. 3, s. 4.

⁴¹⁵ „Weinberge legten sich an das Gebirge den Abhang hinunter; viele hundert Landhäuser mit schön berankten Lauben prangten aus ihrem Grün, oder versteckten sich in den Thälen” (*ibidem*, s. 7).

⁴¹⁶ „Niedliche Anlage eines Engländers an den Abhang des Berges für einer Villa; Grotte, Wasserbehälter; Ruinen eines bischöflichen Schlosses über ihr” (A. von Wolzogen, *Aus Schinkel's Nachlaß...*, Bd. 1, Berlin 1862, s. 96).

⁴¹⁷ E. Fidone, *Schinkel and the Mediterranean. The „Landbaus bei Syrakus”, [w:] Karl Friedrich Schinkel. Aspekte of his Work. Aspekte seines Werkes*, hrsg. S.M. Peik, Stuttgart 2001, s. 32.

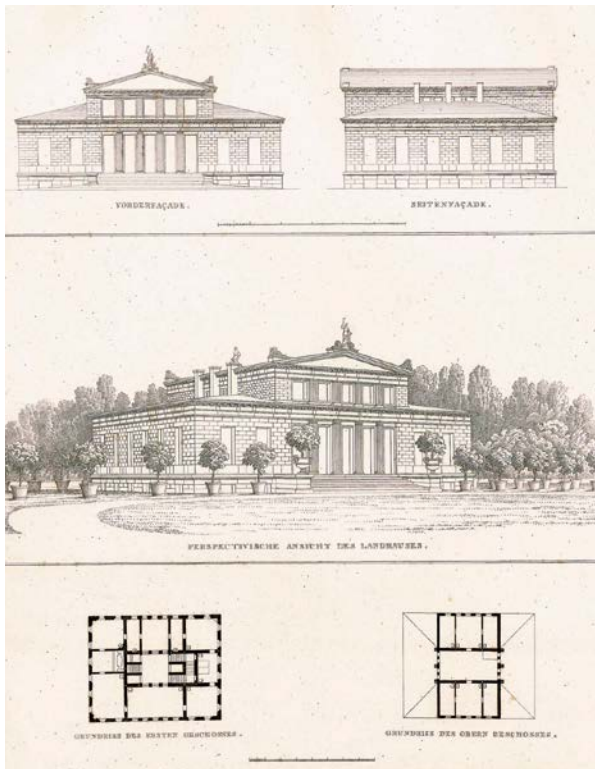

Il. 39. Karl Friedrich Schinkel, plan sytuacyjny Domu Ogrodnika z otaczającymi go budowlami, Charlottenhof, Poczdam (K.F. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe enthaltend theils Werke, welche ausgeführt sind, theils Gegenstände deren Ausführung beabsichtigt wurde*, Bd. 4, Berlin 1858, Taf. 169)

strzeń między budynkami na dwóch niższych poziomach, gdzie zaprojektował ogród ze zbiornikiem i kanałem wodnym, dawne dormitorium zostało przykryte płaskim dachem-tarasem, a wszystkie części zespołu zostały połączone schodami i pergolami podtrzymującymi krzewy winorośli. Schinkel przekształcił również elewacje willi, zastosował przy tym elementy dekoracyjne zaczerpnięte z budownictwa nie tylko miejscowego, ale także zachowanego w innych regionach Italii. Architekt nie planował opracowania rekonstrukcji założenia, pragnął stworzyć uniwersalny model willi śródziemnomorskiej, do którego odnosił się w swojej późniejszej twórczości⁴¹⁸. Najbardziej znaną realizacją, w której Schinkel nawiązał do wspomnianego wzorca, były „rzymskie łaźnie”, wzniesione w latach 1829–1840 w parku Sanssouci jako „grupa różnorodnych obiektów architektonicznych”⁴¹⁹ usytuowanych nad brzegiem sztucznego jeziora [il. 39]. Centralny punkt zespołu budynków stanowił dom dworskiego ogrodnika, asymetryczny, złożony z dwóch brył – jedno- i dwukondygnacyjnej, które nakryto odpowiednio jedno- i dwuspadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci. Kompozycję korpusu budowli uzupełniała

⁴¹⁸ *Ibidem*.

⁴¹⁹ K.F. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe enthaltend theils Werke, welche ausgeführt sind, theils Gegenstände deren Ausführung beabsichtigt wurde*, Berlin 1858 [tekst do: Bl. 169, 170, 171, 172, 173, 174. „Charlottenhof bei Potsdam, Seiner Majestät dem Könige Friedrich Wilhelm IV von Preussen gehörig. Die Gärtnerwohnung”].

Il. 40. Karl Friedrich Schinkel, projekt domu Wilhelma Theodora Behrenda, Charlottenburg (K.F. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe...*, Bd. 2, Berlin 1858, Taf. 63)

prostokątna wieża dostawiona do budynku od strony północno-wschodniej oraz pergole na pnącza, które nie tylko otaczały dom, ale także łączyły go z innymi częściami „rzymskich łaźni”. Zarówno formy dachów z otwartymi szczytami, jak i wieży o wysokości dominującej w bryle domu nawiązywały do stosowanych w szesnastowiecznym wiejskim budownictwie mieszkaniowym Italii. Jacob Burckhardt i Wilhelm Lübke przypomnieli w pracy dotyczącej architektury renesansu, że wieże pełniły w domach wiejskich funkcję gołębników i miejsca, z którego „można objąć wzrokiem pracujących w polu”⁴²⁰.

Koncepcję asymetrycznej willi z wieżą rozwinęli w późniejszych latach uczniowie Schinkla, warto jednak zaznaczyć, że w dorobku mistrza przeważały projekty domów o zwartych, zgeometryzowanych i symetrycznych bryłach, utrzymane w stylistyce surowego klasycyzmu. W 1823 i 1824 roku wybudowano według projektu Schinkla dwa domy letnie – jeden w Charlottenburgu dla gdańskiego kupca Wilhelma Theodora Behrenda [il. 40], a drugi na obrzeżach Tiergarten dla chirurga, profesora uniwersytetu w Berlinie, Carla Ferdinanda von Graefe’a. Oba budynki ukształtowano podobnie i złożono z dwóch ustawionych na sobie prostokątnien-

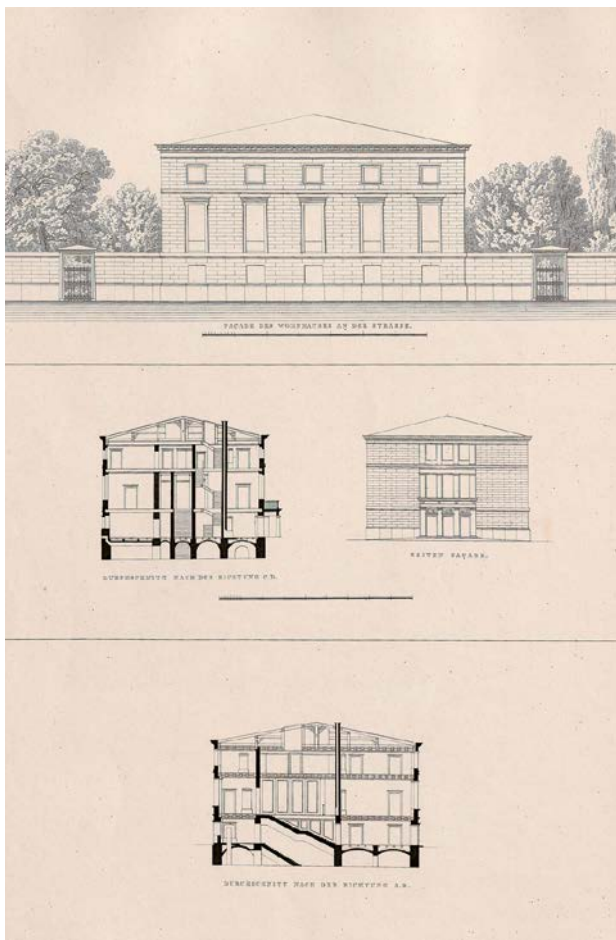
⁴²⁰ „[Die Elemente dieser Gebäude] ist ein als Taubenhause dienender Thurm, von welchem man zugleich die Arbeiten auf dem Felde übersehen kann” (J. Burckhardt, W. Lübke, *Geschichte der neueren Baukunst...*, s. 197).

Il. 41. Karl Friedrich Schinkel, Nowy Pawilon, widok od strony frontowej, Charlottenburg, Berlin (fot. domena publiczna)

nych brył. Bryły zestawiono osiowo i symetrycznie, górnym członem budowli nadano głębokość równą częściom dolnym, ale mniejszą szerokość. W domu Behrenda szerokość piętra odpowiadała szerokości pięcioosiowego portyku wgłębnego, który zaprojektowano od strony frontowej w środkowej części dziewięcioosiowej podstawy korpusu budynku. Skrajne pasy pierwszej kondygnacji zadaszono, piętro domu nakryto dwuspadowym dachem o piętnastostopniowym spadku połąci, którego szczyty ozdobiono akroterionami. Z kolei w domu von Graefe'a górnej partii budynku nadano większe rozmiary, a uwolnione od zabudowy boczne pasy stropu pierwszej kondygnacji przekształcono w tarasy. Projekt pierwszego z wymienionych budynków został umieszczony przez Schinkla w zbiorze wybranych dzieł własnych i opatrzony lakonicznym komentarzem: „[...] dom wiejski bankiera, pana Behrenda, został wzniesiony, zgodnie z podaną tu formą zewnętrzną, przy placu Luisy w Charlottenburgu, w przyjemnym założeniu ogrodowym, budynek [został] całkowicie ukończony w 1823 roku”⁴²¹. W kompozycji brył i frontów obu domów nietrudno dostrzec odniesienia do sposobu kształtowania antycznych świątyń. Być może taki sposób formowania mieszczańskich domów letnich uznano za zbyt monumentalny, częściej bowiem wzorowano się na innych pracach Schinkla – Nowym Pawilonie [il. 41] wzniesionym w sąsiedztwie pałacu w Charlottenburgu

⁴²¹ „[...] Landhaus des Banquiers Herrn Behrend ward, nach der hier gegebenen äusseren Form, an dem Luisenplatze von Charlottenburg in einer angenehmen Gartenanlage ausgeführt, und der Bau in dem Jahre 1823 ganz vollendet” (K.F. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe...*, [tekst do:] Blatt 36, Landhaus in Charlottenburg).

Il. 42. Karl Friedrich Schinkel, projekt domu miejskiego, Berlin (K.F. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe...*, Bd. 2, Berlin 1858, Taf. 62)

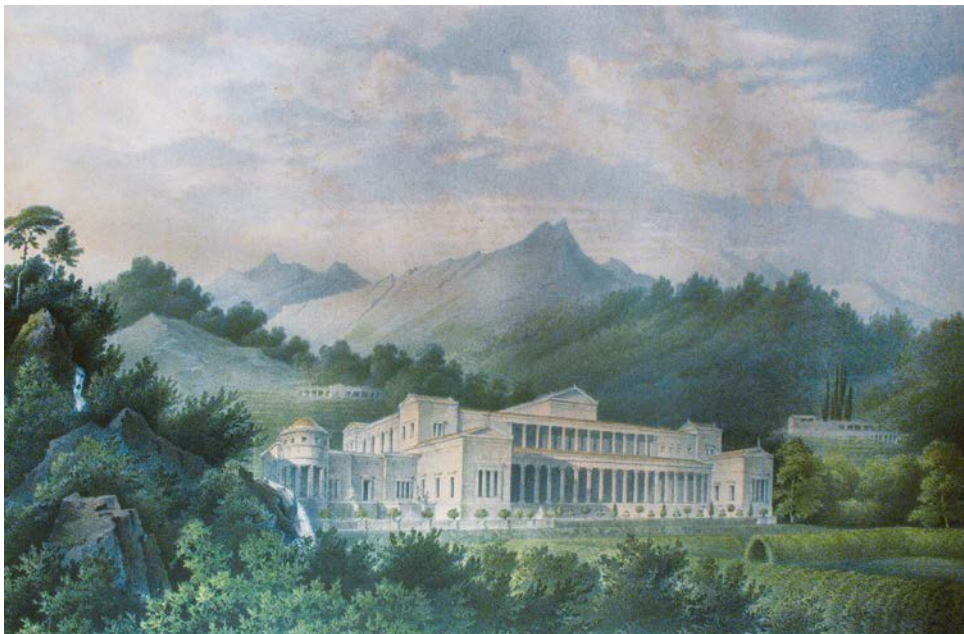
czy niezrealizowanej willi miejskiej [il. 42], której projekt architekt pokazał w katalogu swoich prac, obok wspomnianych wyżej „rzymskich łaźni”, letniej siedziby króla w parku Sanssouci i domu Behrenda.

Pierwszy z wymienionych budynków, Nowy Pawilon, został wybudowany przez Schinkla w latach 1824–1825 jako willa Augusty von Harrach, księżnej legnickiej i drugiej żony Fryderyka Wilhelma III. Dwukondygnacyjny dom kryty czterospadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci został zaprojektowany na niemal kwadratowym rzucie w układzie symetrycznym. Oś symetrii elewacji frontowej podkreślono układem trzech portfenetrów, nad którymi na piętrze umieszczono dwukolumnową loggię. Kompozycję środkowej części fasady ujęto po bokach osiami pojedynczych okien. Ascetyczne, gładko otynkowane i pomalowane na białą elewacje przecięto na linii podokienników wąskimi, płaskimi gzymsami, a otwory okienne zaakcentowano naczółkami w formie odcinków gzymsów. Kondygnacje rozdzielono delikatnie zarysowaną linią balkonu o konstrukcji odlanej z żelaza i prostych, ażurowych balustradach. Kompozycję elewacji zamykał gzyms dźwigający belkę, którą osłonięto dach budynku. Na życzenie króla Schinkel wzorował się w projekcie Nowego Pawilonu na nieistniejącej dziś willi Reale del Chiatamone

usytuowanej na obrzeżach Neapolu, propagując tym samym w niemieckiej architekturze willowej model podmiejskiej willi włoskiej.

Kolejny dom, wspomnianą willę miejską pokazaną w katalogu prac Schinkla, planowano wznieść w Berlinie w taki sposób, aby zgodnie z zaleceniem inwestora „jedną stroną graniczyła z ulicą, a trzema pozostałymi leżała w ogrodzie”. Budynek został zatem zaprojektowany na planie prostokąta w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym, z wejściem umieszczonym w elewacji bocznej. Na pierwszej kondygnacji, usytuowanej na poziomie terenu, poza westybuliem połączonym z jednobiegową klatką schodową urządzono pokój przyjęć pana domu powiązany z niewielkim salonem ogrodowym, pokoje mieszkalne służby oraz rozbudowany zespół pomieszczeń gospodarczych i pomocniczych. Druga kondygnacja, wyróżniona jako *piano nobile* zwiększoną wysokością, mieściła pokoje reprezentacyjne oraz prywatne pani i pana domu. Na trzeciej kondygnacji usytuowano bibliotekę i gabinet inwestora, sypialnie dzieci i ich salę lekcyjną oraz pokoje gościnne. Opisany układ pomieszczeń nie został dostosowany do kierunków świata, był raczej zdeterminowany tradycją sytuowania pokoi reprezentacyjnych od strony frontowej, niezależnie od jej oświetlenia. Zewnętrzne ściany domu pokryto płaskim boniowaniem w tynku, wyróżniono przy tym podokienny pas pierwszej kondygnacji, któremu nadano formę cokołu wyłożonego kamiennymi płytami. Elewację zarówno frontową, jak i ogrodową podzielono w układzie symetrycznym pięcioma równomiernie rozmieszczonymi osiami okiennymi – między kwadratowymi oknami pierwszej i trzeciej kondygnacji umieszczono prostokątne otwory okienne *piano nobile* otoczone opaskami i zwieńczone naczółkami w postaci odcinków gzymsu, prostymi opaskami ozdobiono też okna ostatniego piętra. Elewacje boczne przecięto w osiach symetrii trzema pionami zbliżonych do siebie otworów okiennych i drzwiowych, które ujęto wspólnymi obramieniami opracowanymi w formie czterofilarowych portyków pozornych. Kompozycję elewacji uzupełniały gzymsy międzypiętrowe i koronujący, którym – podobnie jak innym elementom dekoracyjnym – nadano formy zaczerpnięte z antycznej architektury grecko-rzymskiej. Podziały zastosowane na elewacjach najniższej kondygnacji domu powtórzone na murze, który osłaniał ogród od strony ulicy.

Warto na koniec wspomnieć o utopijnych projektach monumentalnych założeń o charakterze willowym opracowanych przez Schinkla w latach trzydziestych XIX wieku, mianowicie o koncepcji przekształcenia ateńskiego Akropolu w siedzibę króla Grecji, bawarskiego księcia Ottona I Wittelsbacha, i o projekcie letniej rezydencji Romanowów w Oriandzie na Krymie. Wspomniane prace nie miały wpływu na współczesne realizacje, jednak dzięki przedstawieniu ich w publikacji zatytułowanej *Werke der höheren Baukunst zur Ausführung bestimmt* z lat 1840–1845 i 1846–1848 utrwały wzorce architektury antycznej. Podobną rolę odgrywały opracowane przez Schinkla rekonstrukcje willi Pliniusza Młodszego [il. 43], opublikowane tuż przed śmiercią mistrza w periodyku „Architektonisches Album”, który redagowali członkowie berlińskiego Związku Architektów (Architektenverein in Berlin). Wspomniane publikacje ilustrowały nie tylko umiejętności Schinkla, ale także możliwości zastosowania elementów zaczerpniętych z architektury starożytnych we współczesnej praktyce projektowej. Artysta zdawał sobie bowiem sprawę

Il. 43. Karl Friedrich Schinkel, rekonstrukcja willi Pliniusza Młodszeo, Tusculum (K.F. Schinkel, *Rekonstruktion des Tusculums des Plinius*, „Architektonisches Album” 1842, H. 9, Bl. 39)

z konieczności modyfikacji „prawie idealnego stylu”, za jaki uważał antyk grecki w związku z – jak pisał w liście do carycy Aleksandry – „nowymi warunkami życia”⁴²².

Wzorce budynków mieszkalnych stworzone przez Schinkla stały się niezwykle popularne już za życia mistrza, nie powtarzano jednak „ascetycznego” modelu willi w rodzaju Nowego Pawilonu, chętniej nawiązywano do typu „willi włoskiej z wieżą” lub „domu antycznego”. Najpełniejszą realizację willi w duchu antycznym stanowiła we Wrocławiu rozbudowa siedziby Eichbornów [→ kat. 62], przeprowadzona w latach 1854–1855 zgodnie z projektem berlińskiego architekta Hermanna Friedricha Waesemanna. Celem podjętych prac było przekształcenie letniego domu inwestora w założenie całoroczne, powiązane z budynkami gospodarczymi. Willa, stanowiąca centrum zespołu, została zaprojektowana w układzie symetrycznym, jednak zróżnicowanie linii zabudowy, wysokości i kompozycji elewacji pozostałych członów założenia pozwoliło nadać całości rys malowniczości. Mimo wykorzystania w projekcie form i dekoracji zaczerpniętych z architektury gotyku (cieplarnia) i renesansu (dom ogrodnika), o charakterze budowli zdecydowały liczne cytaty motywów stosowanych w realizacjach budowniczych starożytnej Grecji i Rzymu. Centralną partię budynku mieszkalnego zwieńczono frontonem i poprzedzono koryncką halą kolumnową, między oknami drugiej kondygnacji umieszczono na fa-

⁴²² *Schreiben Schinkel's vom {...} 1838 an Ihre K.K. Majestät die Kaiserin Alexandra...*, s. 337.

sadzie kariatydy, a podziały elewacji i zamknięcia otworów okiennych podkreślono pseudoantycznym belkowaniem. Bryłę willi oddzielono od ulicy impluwium z fontanną, a jej wnętrza ozdobiono rzeźbami i malarstwem „pompejańskim”. Anna Bober, autorka monografii poświęconej siedzibie Eichbornów, wysunęła przypuszczenie, że „dużą rolę przy wyborze »stylu« i charakteru willi odegrały [...] życzenia fundatora”⁴²³. Tymczasem sam Waesemann w opisie do projektu, który opublikowano w magazynie „Zeitschrift für Bauwesen”, wspominał jedynie, że inwestor zlecił mu przekształcenie letniego domu w siedzibę całoroczną oraz połączenie budynków gospodarczych z mieszkalnym w jedną całość⁴²⁴. Nie można zatem wykluczyć, że ostatni z wymienionych wymogów przesądził o stylistyce budowli, narzucił bowiem wzorzec *villa rustica* jako najbardziej odpowiedni do rozwiązania zadania postawionego przed architektem.

Waesemann ukończył Berlińską Akademię Budownictwa, a następnie współpracował z Friedrichem Augustem Stülerem przy budowie Neues Museum i rozbudowie pałacu królewskiego w Berlinie. W 1853 roku architekt przyjechał do Wrocławia w związku z objęciem stanowiska urzędnika (*Landbaumeister*) w lokalnej administracji budowlanej⁴²⁵. Wydaje się, że rozbudowa willi Eichbornów była pierwszą samodzielną realizacją Waesemanna i – jak zauważyła Eva Börsch-Supan – najlepszą spośród wszystkich budynków mieszkalnych⁴²⁶, jakie architekt zaprojektował w czasie trwającej ponad dwadzieścia lat działalności twórczej. Przed powrotem do Berlina w 1855 roku Waesemann przeprowadził we Wrocławiu bardzo udaną przebudowę kolejnej willi – domu Carla Ertla, tym razem w stylistyce neorenesansowej [→ kat. 22]. Jednak to rezydencję Eichbornów reklamowano w przewodnikach po mieście jako atrakcję turystyczną – w *bedekerze* Luchsa z 1858 roku zachęcano, aby odwiedzić „uroczą” willę Eichborn „utrzymaną z najbardziej wyszukaną i bogatą elegancją w nowocześnie-antykizującym stylu z przyległym w tyle miłym ogrodem”⁴²⁷.

Siedziba Eichbornów była bez wątpienia dziełem jednostkowym w skali Wrocławia, niezwykle popularne było jednak stosowanie w projektach willi uproszczonych form antykizujących, opartych na wzorcach opracowanych przez Schinkla lub stanowiących ich dalekie echo. Wśród wyróżników Schinklowskiego klasycyzmu Eva Börsch-Supan, autorka cytowanej już monumentalnej pracy dotyczącej architektury Berlina z lat 1840–1870, wymieniła: czytelnie zdefiniowaną bryłę budynku i jej kubiczne podziały, eksponowanie ścian szczytowych i dachów, akcentowanie narożników budowli, stosowanie portyków i hal kolumnowych (ale bez „rzymskich” kolumn korynckich), podział elewacji za pomocą pilastrów, zagłębienie okien w ścianach w celu spotęgowania wrażenia ich trójwymiarowości, delikat-

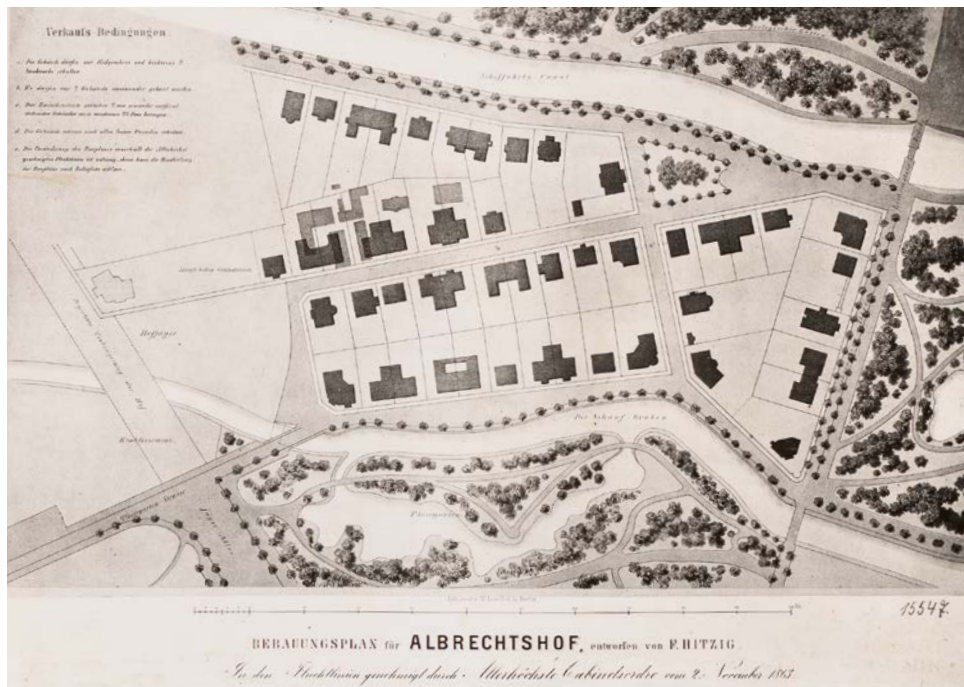
⁴²³ A. Bober, *Wrocławska willa Eichborna...*, s. 174.

⁴²⁴ H.F. Waesemann, *Villa Eichborn...*, s. 501.

⁴²⁵ M. Jagiello-Kończak, *Waesemann Heinrich Friedrich*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 1033, 1034.

⁴²⁶ E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst...*, s. 713.

⁴²⁷ „[...] mit der ausgesuchtesten und reichsten Eleganz im modern-antikisirenden Stile gehaltenen Villa Eichborn mit dem hinten anstossenden freundlichen Garten” (H. Luchs, *Ein Führer...*, s. 32).

Il. 44. Friedrich Hitzig, projekt kolonii willowej, Albrechtshof (AM/ TU Berlin, Nr. Inv-1845)

ny rysunek boniowania, wzmocniony w strefie cokołowej, i subtelne „greckie” dekoracje⁴²⁸. Jasno określony język form, zwerbalizowany na pewnym poziomie ogólności, był – zdaniem badaczki – niezwykle osiągnięciem artystycznym Schinkla, pozwalał też na stworzenie długotrwałego nurtu w projektowaniu architektonicznym, który mógł zachować świeżość dzięki stylowej surowości, elegancji i wyważonym proporcjom elementów składowych budowli. Wielu współpracowników, uczniów i następców Schinkla miało w swoim dorobku projekty i realizacje klasycyzujących willi, jednak chyba najpełniej praktyczne możliwości wykorzystania stylistyki do projektowania podmiejskich willi zaprezentował Friedrich Hitzig (1811–1881) w koncepcjach kolonii willowych, które planowano wybudować w pobliżu Berlina, na terenie dawnych majątków Albrechtshof i Tempelhof. Projekt pierwszego osiedla, przygotowany w 1863 roku, przewidywał powstanie zespołu około pięćdziesięciu dwu- i trzykondygnacyjnych willi, które usytuowano wzdłuż określonych linii zabudowy i rozwiązano indywidualnie, ale w ramach tej samej konwencji stylowej i za pomocą ograniczonej liczby elementów budowlanych [il. 44]. Kubiczne na ogół bryły budynków urozmaicono w kilku wypadkach podniesieniem partii środkowej lub bocznych ryzalitów, które ukształtowano w formie niewysokich, czworobocznych wież. Korpusy domów wzbogacono dodatkowo wykuszami oraz portykami, którymi zaakcentowano wejścia główne. Dekoracje ele-

⁴²⁸ E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst...*, s. 85, 86.

Il. 45. Friedrich Hitzig, projekt kolonii willowej, Neu Tempelhof (AM/ TU Berlin, Nr. Inv-1843)

wacji ograniczono do gzymsów międzypiętrowych i koronujących oraz prostych obramień otworów okiennych z trójkątnymi naczółkami lub zaprojektowanymi w formie odcinków belkowania. W części domów elewacje w pasie pierwszej kondygnacji pokryto boniowaniem, a w większych willach środkowe osie okienne ujęto wspólną, bardziej ozdobną oprawą. Zamknięcie kompozycji elewacji stanowiły pełne attyki, zdobione w narożach wazami lub akroterionami, w większości budynków wyeksponowano jednak „greckie” dachy. W ogrodach między wybranymi willami ustawiono pergole, co pogłębiało wrażenie unifikacji architektury zespołu.

Drugą kolonię willową, Neu Tempelhof, Friedrich Hitzig zaprojektował w 1864 roku i – podobnie jak w poprzednim założeniu – nie poprzestał na przygotowaniu planu zagospodarowania terenu, rozwiązał bowiem także przykłady dziewięciu willi, które rozmieścił swobodnie i malowniczo w strukturze osiedla [il. 45]. Największa budowla o charakterze pałacowym została utrzymana w formach francuskiego renesansu, kompozycja oraz dekoracje elewacji dwóch kolejnych większych domów nawiązywały do architektury klasycystycznej, podobną stylistykę nadano dwóm spośród sześciu mniejszych willi: jedną rozwiązano w formach neogotyckich, pozostałe – wykonane częściowo w konstrukcji szachulcowej – odpowiadały wyobrażeniu architekta o szwajcarskim domu wiejskim. W przeciwieństwie do osiedla w dawnym majątku Albrechtshof, w którym jednorodne pod względem wielkości i stylistyki budowle były przeznaczone dla nabywców o zbliżonych możliwościach finansowych, zróżnicowanie wielkości działek i willi oraz intensywności dekoracji budynków w kolonii Neu Tempelhof pozwoliło zwiększyć krąg potencjalnych inwestorów. Projekty Hitziga stanowiły jedynie propozycje zabudowy, były jednak

powszechnie naśladowane, szczególnie te mniejsze, o charakterze klasycyzującym. Zgodnie ze schematem opracowanym przez berlińskiego architekta wzniesiono we Wrocławiu na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku kilka willi, wśród nich bliźniacze domy zbudowane przy dawnej szosie Szczytnickiej na zlecenie braci Alexandrów, właścicieli lokalnego domu bankierskiego [→ kat. 23], a także pierwsze budynki mieszkalne usytuowane w osiedlu willowym w Borku (na przykład [→ kat. 27, 29]). Bryły domów braci Alexandrów złożono z trzech członów, z których środkowy wyróżniono największą głębokością i nieco większą wysokością, a każdy zamknięto „greckim” dachem z frontonami. Skromne dekoracje elewacji ograniczono do prostych obramień otworów okiennych, prostokątnych płycin w pełnych balustradach werandy i balkonu oraz pasów gzymsów rozdzielających kondygnacje i wieńczących kompozycję ścian. Pewien rys indywidualności nadawała domom wspomniana weranda, opasująca na parterze dwa boki zewnętrznej części budynków, którą poszerzono od strony ulicy rozdzielającej posesje obu willi za pomocą eksedry. Zadaszenia werand wsparto na prostopadłościennych filarach, dzięki czemu przypominały pergole rozpropagowane przez Schinkla, a widoczne również w projektach Hitziga. W podobnym charakterze utrzymano też mniejszy dom parterowy – letnią siedzibę kupca Johanna Promnitza [→ kat. 12] wzniesioną na terenie Szczytnik. Bryłę budynku złożono tym razem z dwóch prostopadłościaków nierównej wysokości, część wyższą poprzedzono od frontu jońską halą kolumnową pełniącą funkcję werandy, szerokie okno umieszczone w osi niższego członu budowli ujęto doryckimi pilastrami, które podpierały naczółek w formie odcinka belkowania. Dom stanowił centrum większego założenia, w skład którego wchodził pawilon z mieszkaniem dozorczy, taras oraz pergole spinające wszystkie elementy zespołu w spójną całość.

Za pomocą zbliżonych środków rozwiązano najstarsze domy wybudowane w kolonii willowej w Borku, zamieniono jednak ascetyczne dekoracje elewacji willi Alexandrów w zdecydowanie bardziej rozbudowaną kompozycję zdobień. Przykładami reprezentatywnie ilustrującymi tę najwcześniejszą, klasycyzującą zabudowę osiedla był dom wolno stojący wzniesiony przy dzisiejszej ulicy Januszowickiej 10 [→ kat. 28] oraz budynek bliźniaczy usytuowany przy obecnej ulicy Jarzębinowej 9 [→ kat. 32]. Pierwszą z wymienionych willi zamknięto w prostopadłościenną bryłę, którą urozmaicono frontowym pseudoryzalitem i „dobudówkami” – wykuszem, werandą i portykiem. W przeciwieństwie do willi Alexandrów na elewacjach domu nie zaznaczono horyzontalnego podziału kondygnacji mieszkalnych, zróżnicowano je intensywnością dekoracji – prostokątne otwory okienne zwieńczono na pierwszej kondygnacji poziomymi naczółkami, które wsparto na korynckich pilastrach ustawionych na pasie belkowania. Zdwojone okna w wykuszu ujęto dodatkowo półkolumnami jońskimi, płyciny pod- i nadokienne ozdobiono motywami arabskimi. Otwory okienne drugiej kondygnacji otoczono obramieniami uszatyymi i zamknięto naczółkami w formie odcinków gzymsów dekorowanych „antefiksami”. W partii wieńczącej kompozycję fasady zaprojektowano belkowanie z pseudometopowym fryzem, w którym ukryto okienka doświetlające przestrzeń poddasza. Zryzalitowaną część budynku zakończono frontonem z tympanonem wypełnionym arabską i akterionami (na szczycie frontonu umieszczono rzeźbę putta). Dodatkową

dekorację budynku stanowiły tonda na elewacji frontowej pseudoryzalitu, po obu stronach zdwojonego okna drugiej kondygnacji, i wazy na kwiaty, którymi zaakcentowano narożniki pełnych bądź tralkowych balustrad balkonów stanowiących zadaszenie wykusza, werandy i portyku. Podobne wazy ustawiono też na każdym stopniu uskokowych ścianek podtrzymujących schody ogrodowe, z kolei na balustradach schodów prowadzących do wejścia głównego umieszczono ozdobne kandelabry. W przyjętym sposobie rozwiązania korpusu willi – który rozczłonowano pseudoryzalitem i ozdobiono jakby niewielkimi bryłami elementów dobudowanych o formach stanowiących samodzielną, zamkniętą całość i niebędących pochodną struktury budynku – nawiązano nie tylko do teoretycznych projektów Hitziga, ale także do realizacji architekta, w tym do koncepcji willi Stülera zbudowanej w Berlinie w 1867 roku.

Drugim modelem domów, które wzniesiono w najwcześniejszym okresie zagospodarowania osiedla w Borku, była willa bliźniacza usytuowana przy dzisiejszej ulicy Jarzębinowej. Dom został złożony z dwóch identycznych członów rozwiązanych zgodnie ze znanym schematem, w którym bryłę budynku tworzy się z prostopadłościanów o zróżnicowanej głębokości i różnej lub pozornie różnej wysokości. W rezultacie po zestawieniu w lustrzanym odbiciu obu części domu otrzymano jednorodne założenie sprawiające wrażenie willi wolno stojącej. Front budynku definiowały boczne ryzality, do których dostawiono wieloboczne wykusze zamknięte balkonami. Między ryzalitami rozpięto na parterze werandę, która pełniła funkcję przedsionka przed głównymi wejściami do budynku. Dekoracje fasady stanowiły głównie bogato opracowane frontony bocznych ryzalitów wsparte na belkowaniu z pseudometopowym fryzem. Obramienia okien ograniczono do prostych lub uszakowanych opasek i naczółków w formie odcinków gzymsu, które wsparto na konsolkach, między otworami okiennymi zaprojektowanymi w wykuszach ustawiono pilastry. W kompozycji elewacji wyraźnie zaznaczono podział między kondygnacjami mieszkalnymi, używając w tym celu nie tylko gzymsu, ale także zróżnicowanego rysunku boniowania. Pozostawiając jednak gładką ścianę w strefie cokołowej, wprowadzono boniowanie do roli ornamentu i pozbawiono je treści znaczeniowych. W sposobie kształtowania bryły budynku kolejny raz nawiązano do propozycji projektowej przedstawionej w koncepcji zagospodarowania osiedla Neu Tempelhof przez Hitziga – jego klasycyzujący dom z portykiem rozpiętym między bocznymi ryzalitami stanowił z kolei dalekie echo rozwiązań palladiańskich. Projekt wrocławskiej willi bliźniaczej, opracowany przez mało znanego mistrza murarstwa Heinricha Zupperta, został wykorzystany jeszcze dwukrotnie – na jego podstawie wzniesiono domy przy dzisiejszej ulicy Jarzębinowej 11 i 13 [→ kat. 33, 34]. Wspomniane wille stanowiły często spotykany w XIX wieku przykład traktowania formy i stylistyki budowli jako niezależnych bytów – dom przy obecnej ulicy Jarzębinowej 9 otrzymał dekoracje klasycyzujące, w pozostałych willach zrezygnowano z pokrycia ścian boniowaniem i z frontonów wieńczących ryzality, a na ich miejscu zaprojektowano snycerskie, „rustykalne” konstrukcje szczytów, które zmieniły charakter wystroju budynków.

Duży wpływ na rozwój klasycyzującego nurtu w projektowaniu budynków willowych miały teoretyczne rozważania Carla Böttichera, architekta i historyka sztuki

ki, profesora Berlińskiej Akademii Budownictwa. W 1830 roku Bötticher współpracował z Schinklem przy opracowaniu rysunków do katalogu projektów mistrza (*Sammlung architektonischer Entwürfe*), prowadził badania nad ornamentami, w latach 1834–1844 opublikował wzorniki dekoracji (*Ornamentbuch zum praktischen Gebrauch für Architekten, Dekorations- und Stubenmaler*), a w 1843 roku wydał pierwszy tom najbardziej znanego dzieła *Die Tektonik der Hellenen*. Książka była wynikiem studiów, jakie Bötticher prowadził nad architekturą świątyń starożytnych Greków, przenosząc na nie przekonanie Winckelmanna o doskonałości form greckiej sztuki. Bötticher rozumiał pojęcie tektoniki tradycyjnie – jako podporządkowanie części składowych budynku zasadzie przejrzystości kompozycji wynikającej z logiki i wymogów konstrukcji⁴²⁹. Architekt wyróżnił przy tym „formę podstawową” (*Kernform*) budynku i jego „formę artystyczną” (*Kunstform*), definiując „formę podstawową” jako „mechanicznie konieczny, czynny statycznie schemat”, podczas gdy „forma artystyczna to tylko charakterystyka objaśniająca funkcję”, która była „jedynie okryciem członu [budynek], jego symboliczną atrybucją – *decoratio*”⁴³⁰. Eva Börsch-Supan nazwała teorię Böttichera „skostniałą w chwili powstania”⁴³¹, nie zmienia to jednak faktu, że architekci berlińscy działający w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku uznali ją za przydatną szczególnie do kształtowania budynków willowych. We Wrocławiu stylistyka „helleńskiej tektoniki” utrzymała się do końca lat siedemdziesiątych XIX stulecia. W domach projektowanych zgodnie z zaleceniami Böttichera każdemu członowi bryły lub elementowi kompozycji elewacji nadawano znaczenie konstrukcyjne. Elewacje willi rozwiązywano osiowo i symetrycznie, podkreślając główną oś układu ryzalitem lub wykuszem, zewnętrzne ściany domu pełniły przy tym funkcję neutralnego tła, na którym eksponowano „tektonicznie” opracowane obramienia otworów okiennych i drzwiowych. Wzorem dla formy i sposobu rozmieszczania dekoracji pozostawały świątynie greckie.

W czasopiśmie branżowych opublikowano, głównie w latach sześćdziesiątych XIX wieku, bardzo dużo przykładów „tektonicznych” willi, które zaprojektowali czolowi berlińscy architekci. W 1862 roku w magazynie „Architektonisches Skizzenbuch” pokazano projekt domu własnego Ferdinanda von Arnima (1814–1866), w którym architekt zastosował wspomniane już wyróżniki stylu: symetryczną i osiową kompozycję elewacji, edykułowe obramienia okien *piano nobile*, wykusze i joński portyk rozwiązane jako elementy niezależne konstrukcyjne, dekoracje skupione wokół otworów okiennych i drzwiowych oraz w pasach rozbudowanego belkowania, zamykającego kompozycję zarówno poszczególnych elementów domu, jak i jego głównej części [il. 46]. Najpełniej idee Böttichera przełożył na język współczesnej architektury mieszkaniowej Martin Gropius – zaprojektowana przez niego podberlińska willa Bleichrödera [il. 47] stanowiła punkt odniesienia dla póź-

⁴²⁹ K. Bötticher, *Die Tektonik der Hellenen*, t. 1: *Einleitung und Dorika*, Potsdam 1852, s. 3.

⁴³⁰ „Die Kernform jedes Gliedes ist das mechanisch nothwendige, das statisch fungirende Schema; die Kunstform dagegen nur die Funktion-erklärende Charakteristik. [...] diese Charakteristik ist daher gleichsam nur eine Hülle des Gliedes, eine symbolische Attribution desselben – *decoratio*” (*ibidem*, s. XV).

⁴³¹ E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst...*, s. 102.

Il. 46. Ferdinand von Arnim, projekt domu własnego, widok (F. von Arnim, *Villa des Herrn von Arnim bei Sanssouci*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1862, H. 59, Bl. 1)

Il. 47. Martin Gropius, projekt domu radcy handlowego Bleichrödera, widok (M. Gropius, *Villa des Commerzien-Rath G. Bleichröder in Charlottenburg*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1865, H. 72, Bl. 2)

niejszych „tektonicznych” realizacji domów rodzinnych. Podstawowa prostopadłościenna, dwukondygnacyjna bryła budynku została ustawiona na nadziemnej części suterenu pełniącej funkcję cokołu i zamknięta piętrzem poddasza, którego elewacje rozwiązano w formie rozbudowanego belkowania z oknami w miejscu antycznych metop. Od strony frontowej do budynku dostawiono w osi symetrii „dorycki” portyk obejmujący dwie kondygnacje, któremu od strony ogrodowej odpowiadał wykusz ujęty na parterze dwiema kolumnowymi werandami i poprzedzony tarasem w formie eksedry. Zarówno człony dobudowane, jak i obramienia otworów okiennych i drzwiowych zostały ukształtowane jako elementy „niezależne” konstrukcyjnie od głównego korpusu budynku.

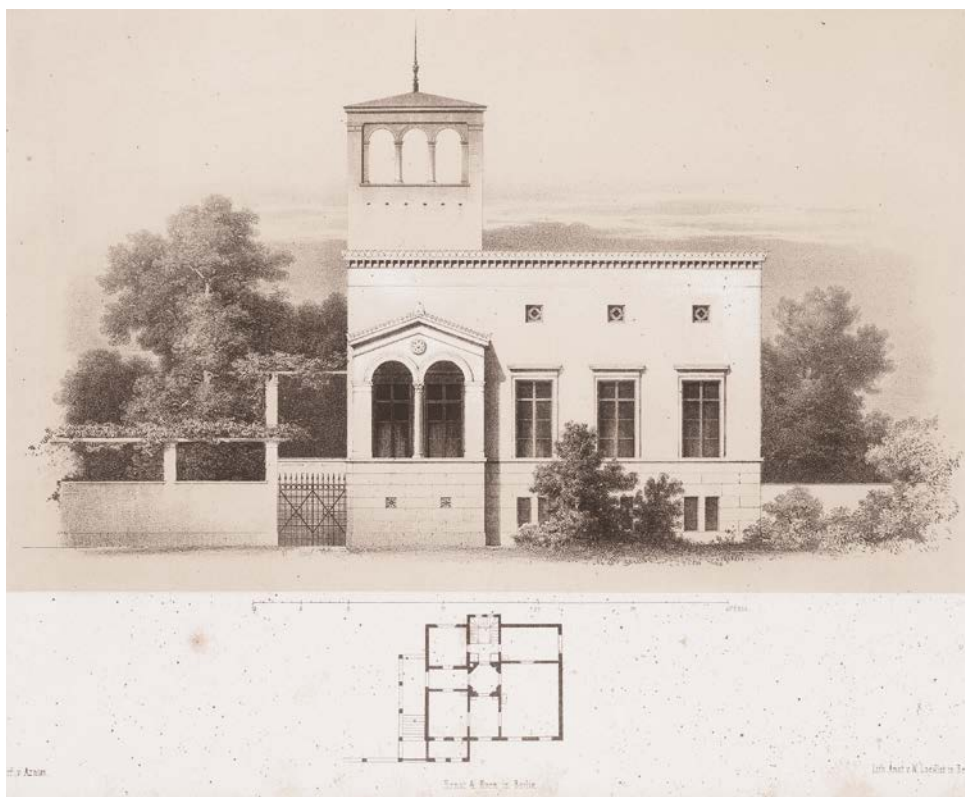
We Wrocławiu jedną z najwcześniejszych „tektonicznych” willi był dom Ernsta Welza, mistrza ciesielstwa i właściciela zakładów stolarskich, który wzniesiono pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku przy dzisiejszej ulicy Tęczowej [→ kat. 125]. W projekcie budynku opracowanym przez Carla Schmidta wykorzystano wzorce stworzone przez architektów berlińskich: w symetrycznej kompozycji elewacji willi wyróżniono elementy „konstrukcyjne” – cokół, pilastry „wzmacniające” narożniki budynku i ustawione na nich belkowanie zamknięte trójkątnym szczytem. Tło dla podziałów elewacji stanowiły gładkie ściany obłożone cegłą klinkierową, które przecięto otworami okiennymi ujętymi w edykułowe obramienia. Odbiegając od purystycznych wzorców Gropiusa, Schmidt zastosował w oknach *piano nobile* obcy antykowi greckiemu łuk pełny, a także dekoracyjne tonda z rzeźbami, które zbliżyły projekt wrocławskiego architekta do berlińskich realizacji Friedricha Hitziga. O willi Welza i domu własnym Schmidta [→ kat. 67] wspomniano w 1869 roku na łamach ogólnoniemieckiego czasopisma branżowego „Deutsche Bauzeitung” w sprawozdaniu z działalności budowlanej we Wrocławiu, pisząc: „[...] mamy nadzieję, że te piękne przykłady zadziałają pobudzająco na naszych zamożnych mieszkańców i zachęcą do naśladownictwa”⁴³². Sprawozdawca ubolewał przy tym, że „naszym lepiej sytuowanym mieszkańcom nie brakuje środków, ale to, czego im brakuje, to poczucie przyzwoitego komfortu, [związanego z] samodzielnym zamieszkiwaniem domu i wreszcie, niestety, jakiegokolwiek poczucia smaku”⁴³³.

W berlińskiej architekturze willowej – obok klasycyzujących budowli zmonumentalizowanych symetrią kompozycji elewacji oraz akcentowaniem środkowych lub bocznych osi za pomocą ryzalitów bądź wykuszy – niezwykle powodzeniem cieszyły się domy zbudowane we „włoskim stylu willowym”. O popularności wzorców zaczerpniętych z szesnastowiecznego wiejskiego budownictwa mieszkaniowego Italii zadecydowały nie tylko projekty Schinkla dla Fryderyka Wilhelma IV, ale także prace uczniów mistrza: Ludwiga Persiusa (na przykład willa Schöningen, Poczdam), Ferdinanda von Arnima (na przykład teoretyczne projekty willi, Pocz-

⁴³² „Hoffen wir, dass diese schönen Vorbilder anregend auf unsere wohlhabende Bevölkerung wirken und dieselbe zur Nachahmung anfeuern mögen” ([b.a.], *Die Bauthätigkeit Breslau's*, „Deutsche Bauzeitung” 1869, nr 47, s. 576).

⁴³³ „[...] an Mitteln fehlt es unserer besser situirten Bevölkerung nicht, aber was ihr fehlt, ist: der Sinn für die anständige Behaglichkeit, ein Haus allein zu bewohnen, und endlich leider überhaupt aller Kunstsinn” (*ibidem*).

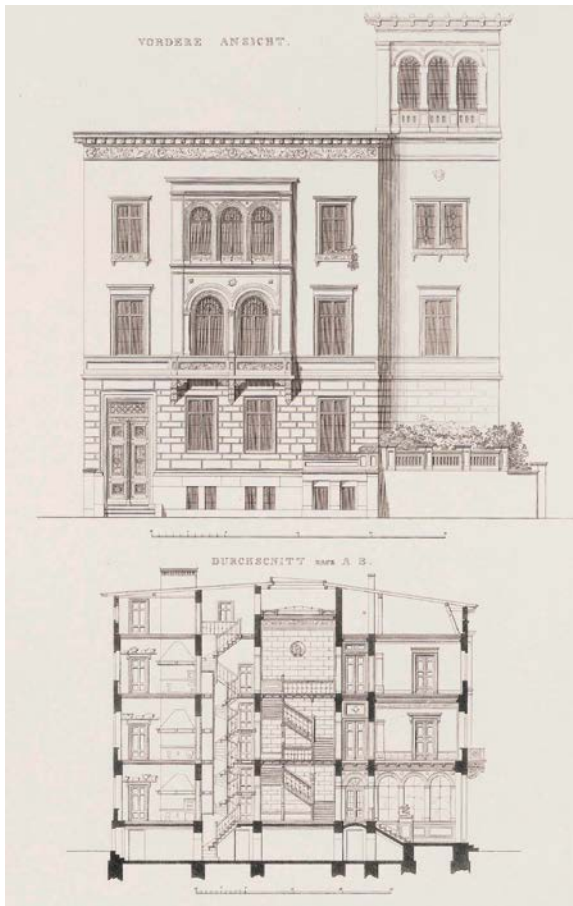

Il. 48. Ferdinand von Arnim, projekt willi, elewacja frontowa, Poczdam (F. von Arnim, *Landbaus bei Potsdam*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1852, H. 6, Bl. 1)

dam [il. 48]) i Friedricha Hitziga (na przykład dom własny, Berlin-Tiergarten [il. 49]). Wyróżnikami „włoskiego stylu willowego” w redakcji architektów berlińskich były: bryły budynków zestawione asymetrycznie z elementów o różnej wysokości, krytych dachami płaskimi lub dwuspadowymi, wieże z „otwartą” ostatnią kondygnacją, dobudówki (między innymi portyki, wykusze, pergole), otwory okienne zamknięte poziomo lub za pomocą łuków pełnych, elewacje niemal pozbawione dekoracji. Malowniczo rozczłonowane bryły willi postrzegano jako elementy krajobrazu, z którym miały tworzyć spójną całość. Dopuszczano przy tym rozbudowę założeń, uznając, że włoski dom wiejski, który powstawał w wyniku dodawania kolejnych członów budynku „ze swojej natury – jak pisał Schinkel – jest zawsze zdolny do ciągłej ekspansji i wzbogacania”⁴³⁴.

Mimo że „włoski styl willowy” rozwinął się głównie w Poczdamie – ze względu na preferencje estetyczne Fryderyka Wilhelma IV oraz walory krajobrazowe miasta i jego najbliższych okolic – to jednak domy w tej stylistyce wzniesiono również w podwrocławskim Borku w pierwszym okresie zagospodarowania osiedla. Wśród wybu-

⁴³⁴ „[...] seiner Natur nach immer fortgesetzter Ausdehnung und Bereicherung fähig ist” (K.F. Schinkel, *Sammlung architektonischer Entwürfe...*, [tekst do:] Blatt 169).

Il. 49. Friedrich Hitzig, projekt domu własnego, elewacja frontowa, przekrój (F. Hitzig, *Wohnhaus Hitzig, Lemmstraße 8, Berlin-Tiergarten*, „Architektonisches Album” 1846, Bd. 1, H. 12., Bl. 68)

dowanych na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku „willi z wieżą” znalazły się trzy domy wolno stojące i jeden dom bliźniaczy. Mimo deklarowanej malowniczości jako atrybutu stylu bryły wrocławskich willi składały się z jednego, zwartego, prostopadłościennego bloku, do którego dołączono elementy „rozluźniające”: ryzality, wieże i wykusze. W projekcie willi wzniesionej przy dzisiejszej alei Akacjowej 12 [→ kat. 2] podkreślono ryzalitem środkową oś fasady, będącą równocześnie osią symetrii jej kompozycji. Schemat podziałów elewacji i jej dekoracje nie różniły się właściwie od stosowanych w koncepcjach domów klasycyzujących, jedyne modyfikacje znanego modelu stanowiły wieża dostawiona do głównego korpusu budynku i kilka otworów okiennych, które zamknięto łukami pełnymi. Podobnie skonstruowano bryły dwóch pozostałych domów wolno stojących, które usytuowano przy obecnych alejach Kasztanowej 10 [→ kat. 49] i Lipowej 3 [→ kat. 68], przy czym dekoracje ostatniej z wymienionych willi zindywidualizowano, nadając im formy neorenesansowe i „szwajcarskie”. Z kolei willa bliźniacza wybudowana przy dzisiejszej alei Jaworowej 19 [→ kat. 41] została rozwiązana na rzucie zastosowanym w omówionych już projektach domów wzniesionych przy obecnej alei Jarzębinowej 9, 11, 13. Różnica polegała jedynie na rozdzieleniu pokoi zaprojektowanych w zewnętrznym trakcie konstrukcyjnym pomieszczeniem środkowym, które pełni-

Il. 50. Atham (Shropshire), willa Cronkhill, widok od strony północno-wschodniej (fot. domena publiczna)

ło funkcję holu. Wprowadzenie holu pozwoliło na usprawnienie komunikacji wewnątrz domu i zrationalizowanie usytuowania klatki schodowej, której ryzalit ukształtowano w formie wieży. W wyniku złożenia powtarzalnych elementów powstał symetryczny obiekt, z partią środkową ujętą bocznymi ryzalitami z wykuszami i cofniętymi za linię zabudowy akcentami wysokościowymi – bliźniaczymi wieżami. Dekoracje elewacji willi utrzymano w duchu „greckim”, jedynie w wieżach zaprojektowano „renesansowe” arkady.

Bardzo rzadko w projektach willi wznoszonych we Wrocławiu do końca lat siedemdziesiątych XIX wieku stosowano wzorzec „domów kampańskich” znany z twórczości Johna Nasha. Inspirując się malarstwem pejzażowym Claude Lorraina, angielski architekt stworzył model asymetrycznej willi skonstruowanej z kilku brył różnej wysokości, wśród których dominowała cylindryczna wieża. Najbardziej znaną realizacją wspomnianego wzorca była willa Cronkhill, którą Nash zaprojektował w 1802 roku dla Francisa Walforda⁴³⁵. Korpus domu Walforda stanowił dwukondygnacyjny prostopadłościan, do którego dostawiono trzykondygnacyjne wieże – czworoboczną od strony południowej i cylindryczną w narożu północno-wschodnim [il. 50]. Wieże połączono od strony wschodniej i południowej werandą osłoniętą arkadowaniem i zamkniętą na piętrze balkonem. Poszczególne części budowli przykryto dachami o niewielkim nachyleniu połączy z okapami, które wsparto na kroksztynach. Elewacje willi, pozbawione dekoracji i pokryte gładkim beżowym stiukiem, podzielono otworami okiennymi o zróżnicowanych kształtach i dość swobodnym układzie. Dom został wyeksponowany na niewielkim wzniesieniu w otwartej przestrzeni na tle zwartej grupy drzew, w sąsiedztwie wsi Atham

⁴³⁵ M. Mansbridge, *John Nash. A complete catalogue*, London 1991, s. 101.

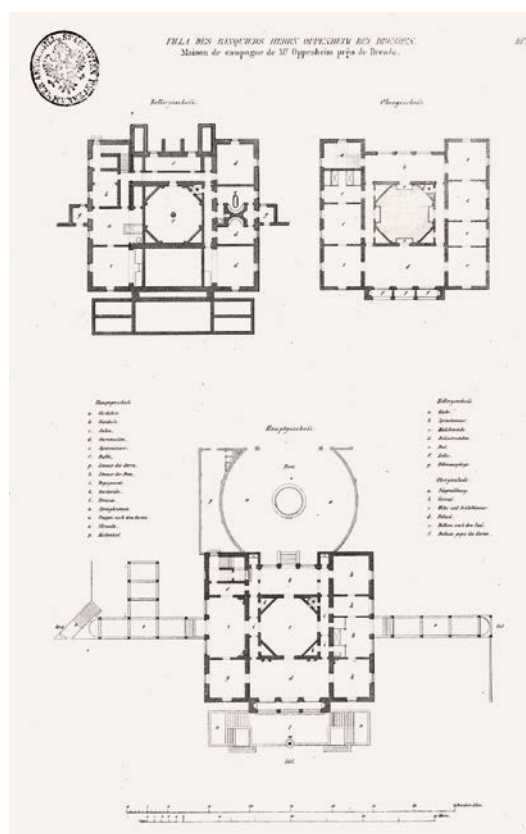
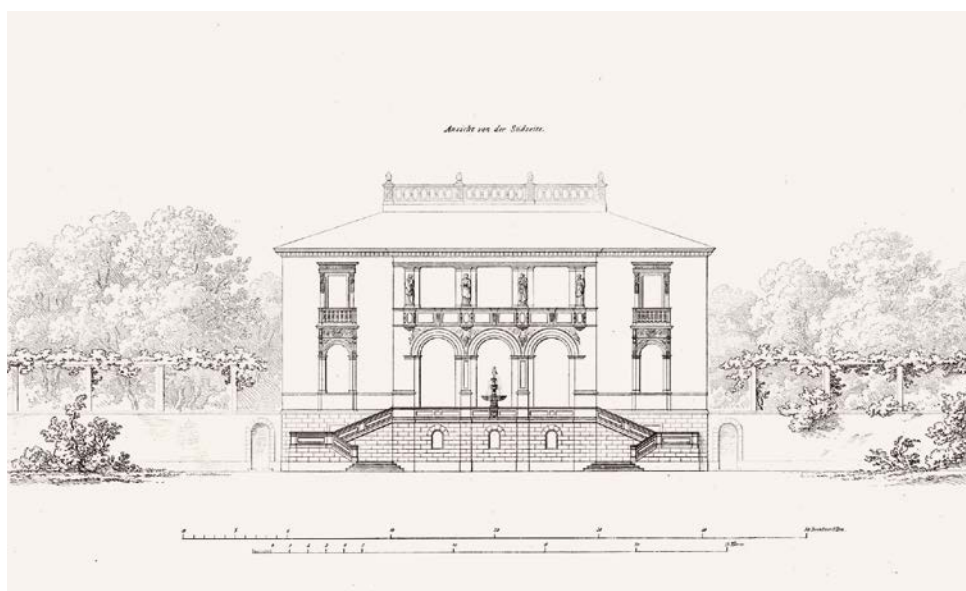
(Shropshire). Popularny w Anglii model willi, uważany za najbardziej oryginalne dzieło Nasha⁴³⁶, nie przyjął się w praktyce projektowej niemieckich architektów. Mimo to pod koniec lat siedemdziesiątych XIX wieku wybudowano we Wrocławiu dom, którego formy mogły stanowić dalekie echo kompozycji willi Walforda. Budynek, zaprojektowany przez berlińskiego twórcę Emila Boethkego na zlecenie Adalberta Pfluga [→ kat. 76], został złożony – podobnie jak w angielskim wzorze – z głównej dwukondygnacyjnej prostopadłościowej bryły, narożnej trzykondygnacyjnej cylindrycznej wieży i niższej dobudówki z sienią wejściową. Poszczególne części korpusu budowli przykryto „południowymi” dachami z okapami wspartymi na kroksztynach, architekt nie zdecydował się jednak na uwolnienie elewacji od historyzujących dekoracji i odejście od symetrycznej i osiowej kompozycji powtarzalnych otworów okiennych. Wieże, rozwiązywane na planie okręgu, weszły na stałe do repertuaru form stosowanych w projektach willi w ostatnich dwudziestu latach XIX wieku wraz ze wzrostem zainteresowania stylistyką niemieckiego renesansu.

Obok Schinklowskiego modelu „włoskiego domu wiejskiego” w architekturze willowej XIX stulecia wykorzystywano też wzorce szesnastowiecznych willi podmiejskich, które użytkowano – jak pisał Burckhardt – jako „wiejskie siedziby bogatych mieszczan”⁴³⁷. Mieszczkański rodowód wspomnianych willi stanowił zapewne uzasadnienie wyboru stylu, który Gottfried Semper zastosował w projekcie willi Rosa – jednej z najwcześniejszych budowli mieszkalnych wzniesionych w Niemczech w stylistyce neorenesansowej [il. 51]. Willa Rosa została wybudowana w 1839 roku na zlecenie bankiera Martina Wilhelma Oppenheima na przedmieściach Drezna. Dom rozwiązano na prawie kwadratowym rzucie, który stanowił podstawę dwupiętrowej, sześcienną bryłę budynku⁴³⁸. Kubiczny korpus budowli nieznacznie urozmaicono płaskim ryzalitem umieszczonym od strony ogrodu, któremu od frontu odpowiadał wgłębny portyk tej samej szerokości. Ze względu na usytuowanie budynku na zboczu wzgórza piwnica wraz z wysuniętym przed licco domu tarasem tworzyła od strony ogrodu kondygnację cokołową. Willę nakryto czterospadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci, który na środku przechodził w osłonięty balustradą świetlik. Wszystkie elewacje budowli artykułowało pięć osi, z których środkowe trzy połączono wspólnie opracowanymi obramieniami okiennymi. Dekoracje podkreślały kompozycję gładkich, otynkowanych ścian willi – szeroki pas belkowania oddzielał strefę cokołową budynku, pełniąc zarazem funkcję podokiennika, okna zaopatrzone w proste obramienia, a całość zamknięto niewielkim gzymsem koronującym. Jedyne elewacja ogrodowa została rozwiązana bardziej ozdobnie – trzy okna środkowego ryzalitu, rozdzielone statuami stojącymi na załamaniu gzymsu strefy podokiennej, przechodziły na parterze w trzy bogato zdobione łuki loggii. Piony bocznych osi okiennych zostały również ujęte wspólnym obramowaniem, co potęgowało ich wertykalny charakter. Kompozycja elewacji

⁴³⁶ L. Greeves, *Houses of the National Trust*, London 2008, s. 111.

⁴³⁷ J. Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien: ein Versuch*, Basel 1860, s. 399 [za: J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, przeł. M. Kreczowska, Kraków 1930, s. 420].

⁴³⁸ *Die Bauten, technischen und Industriellen Anlagen von Dresden*, Dresden 1878, s. 378–381.

Il. 51. Gottfried Semper, projekt willi Martina Wilhelma Oppenheima, rzuty, elewacja południowa (G. Semper, *Villa des Banquiers Herrn Oppenheim*, „Allgemeine Bauzeitung” 1845, H. 1, Bl. DCXL, DCXLI)

z charakterystycznym podziałem 1:3:1 osi okiennych miała swoje źródło w szesnastowiecznej włoskiej architekturze mieszkaniowej, podobny schemat pokazał w swoich projektach również Colen Campbell (*Vitruvius Britannicus*, na przykład tablice 42, 46 i 48 w tomie trzecim). Wolfgang Brönner uznał nawet, że Semper zaprezentował w koncepcji siedziby Oppenheima klasyczny model domu, zauważył bowiem, że zarówno w Lipsku, jak i we Frankfurcie nad Menem realizowano w podobnym czasie budynki mieszkalne z pięcioosiowym podziałem fasad⁴³⁹. Anonimowy komentator branżowego czasopisma „Allgemeine Bauzeitung” ocenił w 1845 roku, że willa Rosa była „obok Teatru Drezdeńskiego najbardziej udaną budowlą spośród wszystkich, które tu [w Dreźnie] zrealizowano”, ilustrowała też „zdecydowane podejście do właściwości stylu”, w którym artysta „nie wypiera się swojej indywidualności, wyników wszystkich badań poczynionych od XVI wieku, jak i znajomości prac nowszych architektów i dekoratorów”⁴⁴⁰. Willa Rosa, prezentowana w dziewiętnastowiecznych publikacjach jako dzieło prekursorskie, stała się punktem odniesienia dla innych twórców neorenesansowych domów mieszkalnych nie tylko w Niemczech, ale – jak dowodzą współcześni badacze – także w całej Europie Środkowej⁴⁴¹.

Jednym z pierwszych wrocławskich przykładów willi rozwiązanych w formach neorenesansowych nie był jednak budynek wzorowany na drezdeńskim dziele Sempera, ale dom zaprojektowany w nawiązaniu do architektury włoskiego *quattrocento*, w stylistyce „weneckiej” [→ kat. 90]. Budynek wzniesiono przy dawnej ulicy Ogrodowej pod koniec lat czterdziestych XIX wieku, a jego fasada była kreacją, która pozostawała bez związku z przyjętym rozwiązaniem rzutów: pięcioosiowa partia środkowa elewacji nie akcentowała usytuowania salonu, przeciwnie – osłaniała kilka niewielkich pomieszczeń, w tym klatkę schodową. Co więcej, w dwóch z pięciu osi okna zastąpiono płycinami tylko po to, żeby uzyskać spójną imitację rozwiązań „pałacowych”. Koncepcja willi została opracowana przez Wilhelma Hoseusa (1807–1865), mistrza murarstwa, który specjalizował się głównie w projektowaniu kamienic czynszowych. Budowniczy miał w swoim dorobku projekt jeszcze jednej willi – siedziby kupca Adolpha Staatsa [→ kat. 96], przygotowany w 1855 roku, w którym zastosował dekoracje zaczerpnięte z architektury renesansu, ale w połączeniu z elementami „greckimi”.

W podobnym czasie Hermann Friedrich Waesemann, autor modernizacji willi Eichbornów, opracował projekt przebudowy wspomianej już siedziby Carla Ertla [→ kat. 22], w którym nawiązał dialog zarówno z Semperowską redakcją neorene-

⁴³⁹ W. Brönner, *Die bürgerliche Villa...*, s. 202.

⁴⁴⁰ „Villa des Banquiers Herrn Oppenheim, die wir geneigt sind, nächst dem Dresdener Theater, für das gelungene unter allen hierher einschlagenden Bauwerken zu halten. [...] der Künstler seine Individualität und das Ergebnis aller seit dem sechzehnten Jahrhundert angestellten Forschungen, so wie die Bekanntheit mit Werken der neueren Architekten und Dekorateurs verläugnet habe” (*Villa des Banquiers Herrn Oppenheim bei Dresden*, „Allgemeine Bauzeitung” 1845, Jg. 10, s. 5).

⁴⁴¹ Por. na przykład: I. Sármany-Persons, *Villa und Einfamilienhaus. Urbanisierung und Veränderungen der Wohnkultur im internationalen Kontext*, [w:] *Bürgerliche Wohnkultur des Fin de Siècle in Ungarn*, hrsg. P. Hanák, Wien 1994, s. 299.

sansu, jak i z włoskimi wzorcami odrodzenia. Bazując na istniejącym rzucie budynku, architekt dobudował piętro, które – podobnie jak w willi Rosa – zostało nakryte czterospadowym dachem zwieńczonym balustradą. Tak jak w dreźnieńskim pierwowzorze, elewacje frontową i ogrodową willi Ertla podzielono pięcioma osiami okiennymi, wyróżniając przy tym środkową partię budynku za pomocą ryzalitu (od strony ogrodu) i werandy, którą poprzedzono tarasem (od frontu). Mimo wspomnianych podobieństw to raczej różnice zadecydowały o wrażeniu, jakie sprawiały obie budowle – w willi Rosa elewacje kondygnacji mieszkalnych, ustawione na boniowanym cokole, rozwiązano w formie gładkich ekranów, na których wyeksponowano wertykalny układ obramień otworów okiennych i drzwiowych. Kierunki poziome w kompozycji elewacji zarysowano subtelnymi liniami gzymsów, które przerywano tak, aby nie podkreślać podziałów międzykondygnacyjnych. Mimo szokującej wręcz różnicy w sposobie rozwiązania ascetycznej fasady budynku i bogato zdobionej, plastycznej elewacji ogrodowej, dom Oppenheima wyróżniał się spójną ogólną kompozycją ścian zewnętrznych i wysmakowanymi proporcjami wszystkich części budynku. We wrocławskiej willi Ertla elewację zarówno frontową, jak i ogrodową rozwiązano za pomocą tych samych środków – cokół i pierwszą kondygnację budowli pokryto boniowaniem, piętra podzielono szerokimi pasami belkowania, a obramienia otworów okiennych w środkowej partii frontu połączono odcinkami gzymsów. Mimo przełamania lizenami tej wyraźnie horyzontalnej kompozycji elewacji układowi zabrakło lekkości i wyważonych proporcji Semperowskiego wzorca.

Zainteresowanie renesansem wzrosło w Niemczech w latach sześćdziesiątych XIX wieku, kiedy ukazały się publikacje z podsumowaniami badań nad epoką odrodzenia. W 1860 roku wydano pracę Jacoba Burckhardta *Die Cultur der Renaissance in Italien: ein Versuch*, która – jak zauważył Marek Zgórniak – „przez długie lata kształtowała wyobrażenia o renesansie”⁴⁴². Odrodzenie zostało w pracy Burckhardta mocno wyidealizowane, przedstawiono je jednak jako styl mieszczański, wyrażający ideę rozwoju, wolności i dobrobytu⁴⁴³. Autor rozprawy przeciwstawił sposób życia mieszczaństwa w północnej Europie zwyczajom włoskim, zwracając uwagę na „zamiłowanie wykształconych Włochów do życia wiejskiego”⁴⁴⁴. „Na Północy – dowodził Burckhardt – szlachta mieszkała wówczas na wsi w swych wysokich zamkach, a przedniejsze zakony w zamkniętych klasztorach; najbogatsi wszakże mieszczaństwo z roku na rok żyli po miastach. We Włoszech natomiast, przynajmniej w pobliżu pewnych miast stosunki polityczne i policyjne zapewniały większe bezpieczeństwo [...]. Tak powstały wiejskie siedziby bogatych mieszczan i wille. Odżywają tu wspaniałe tradycje starorzemie, z chwilą gdy dobrobyt i oświata osiągają dostateczny stopień rozwoju”⁴⁴⁵. W kolejnym, wspomnianym już,

⁴⁴² M. Zgórniak, *Wokół neorenesansu w architekturze XIX w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, „Prace z Historii Sztuki”, z. 18, Kraków 1987, s. 22.

⁴⁴³ *Ibidem*, s. 23.

⁴⁴⁴ J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia...*, s. 420.

⁴⁴⁵ *Ibidem*.

opracowaniu dotyczącym architektury włoskiego renesansu, które Burckhardt przygotował wspólnie z Wilhelmem Lübke i opublikował w 1867 roku w serii „Geschichte der Baukunst” Franza Kuglera, przedstawiono w układzie chronologicznym teoretyczne projekty willi i ich najbardziej znane realizacje. Autorzy rozprawy rozpoczęli wywód od przypomnienia, że „wille we Włoszech [były] wcześniejsze i miały większe znaczenie niż w pozostałej części Europy”⁴⁴⁶. Przyjęte założenie o wyjątkowej roli renesansu włoskiego w historii rozwoju budownictwa willowego pozwoliło przypisać ten styl dziewiętnastowiecznej architekturze willowej zgodnie z Semperowską zasadą doboru najbardziej odpowiedniego stylu historycznego do konkretnego zadania projektowego. Szczególną popularność neorenesansu w miejskiej architekturze mieszkaniowej tłumaczy się najczęściej względami społecznymi – emancypacją burżuazji, która poszukiwała środków do wyrażenia swojej rosnącej pozycji politycznej i ekonomicznej. Kurt Milde uważał, że obecność neorenesansu w architekturze mieszkaniowej była pokłosiem dominacji stylu w oficjalnym budownictwie państwowym⁴⁴⁷.

We Wrocławiu, jak już wspomniano, pierwsze wille w stylu włoskiego *quattrocento* budowano w latach czterdziestych XIX wieku, niemal równocześnie zaczęto realizować budynki zaprojektowane w formach nawiązujących do architektury włoskich domów wiejskich oraz miejskich albo podmiejskich willi i pałaców dojrzałego renesansu. Ten ostatni nurt neorenesansu zyskał w stolicy Śląska szczególną popularność w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku, co wiązało się zapewne nie tylko z modą, ale również ze wzrostem zamożności górnej warstwy lokalnego mieszczaństwa. Ilustracją recepcji renesansu we wrocławskiej architekturze willowej, a także procesu jego późniejszych przekształceń, stanowiły realizacje wspomnianego już Carla Schmidta. Architekt nie był wrocławianinem, pochodził z Putbus na Rugii, ukończył Szkołę Rzemiosł Budowlanych w Holzminden, a następnie Akademię Budownictwa w Berlinie, gdzie w 1863 roku otrzymał tytuł prywatnego budowniczego (*Privat-Baumeister*)⁴⁴⁸. Tuż po ukończeniu studiów Schmidt przyjechał do Wrocławia, gdzie rozpoczął trwającą ćwierć wieku praktykę projektową. Już w 1866 roku architekt opracował koncepcję swojego najgłośniejszego dzieła – zabudowy dawnego bastionu Sakwowego, który pozostawiono w obrębie Promenady Staromiejskiej i przekształcono we wzgórze widokowe. Stworzony przez Schmidta neorenesansowy zespół budowli składał się z wieńczącego wzgórze belwederu z wieżą widokową oraz kolumnady i pawilonu perystylowego, które wkomponowano wraz z dwoma biegami schodów w zachodnie zbocze wzniesienia⁴⁴⁹. Założenie, któremu przypisano funkcję rekreacyjną, służyło upamiętnieniu Gustava

⁴⁴⁶ „Die Villen haben in Italien eine frühere und stets grössere Bedeutung gehabt als im übrigen Europa” (J. Burckhardt, W. Lübke, *Geschichte der neueren Baukunst...*, s. 190).

⁴⁴⁷ K. Milde, *Neorenaissance...*, s. 259.

⁴⁴⁸ B. Grzegorzczak, *Schmidt Carl*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 1021.

⁴⁴⁹ Szerzej – por. m.in.: A. Tomaszewicz, *Die Libichsböhe – der Breslauer Monte Pincio*, „Architectura” 2002, Bd. 32, Vol. 2, s. 188-198; A. Tomaszewicz, A. Żurek, *Wzgórze Partyzantów, d. Wzgórze Liebicha, ul. Księdza Piotra Skargi 18*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 331, 332 (hasło 202); B. Grzegorzczak, *Pałace-institucje dziewiętnastowiecznego Wrocławia – znak patronatu obywatelskiego*, Toruń 2014, s. 266-272.

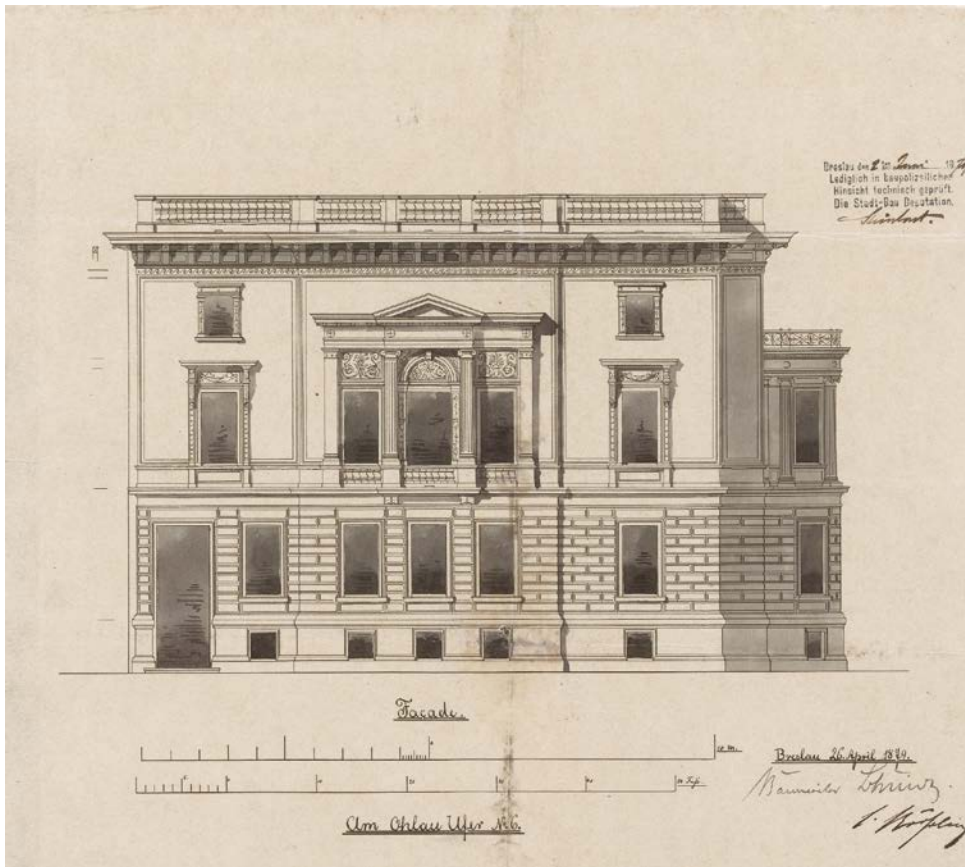

Liebicha, a powstało z inicjatywy brata upamiętnionego – Adolfa Liebicha, kupca i właściciela cukrowni w Klecinie. W jednym ze wspomnień, które opublikowano po śmierci architekta, napisano, że zabudowa wzgórza była „budowlą o tak wybitnej wartości, że ona sama wystarczyłaby, aby pamięć o Schmidcie przetrwała”⁴⁵⁰. Artysta był jednak twórcą wszechstronnym, zgodnie ze słowami współczesnych prowadził „pionierską działalność na rzecz artystycznego rozkwitu śląskiego budownictwa”, cieszył się też opinią architekta, który „przekształcił budownictwo mieszkaniowe Wrocławia”⁴⁵¹. Jednym z pierwszych domów zaprojektowanych przez Schmidta w formach dojrzałego renesansu była willa bankiera Wilhelma Ledermanna, powstała z przebudowy starszego budynku, który wzniesiono na początku lat pięćdziesiątych XIX wieku przy obecnym Podwalu [→ kat. 91]. W projekcie opracowanym w 1872 roku Schmidt przearanżował wnętrza domu, zwiększył wysokość drugiej kondygnacji budynku, zachował jednak jego kubiczną bryłę, którą rozczłonował w środkowych partiach ryzalitami. Budowla została nakryta czterospadowym dachem, który zwieńczono tralkową balustradą osłaniającą system świetlików oświetlających środkowe pomieszczenie piętra budynku. Elewacje domu pokryto boniowaniem, które wzmocniono w strefie cokołowej i w narożnikach budynku. W kompozycji fasady willi Schmidt zastosował układ 1:3:1 osi okiennych, a podziały poziome zaakcentował pasami płycin podokiennych oraz belkowaniem niosącym gzyms koronujący, na którym postawiono attykę balustradową. Od strony frontowej środkowy ryzalit został poprzedzony zdwojoną loggią, którą zamknięto frontonem dekorowanym grupą rzeźbiarską na szczycie i arabską na płaszczyźnie tympanonu. Z kolei do ryzalitu elewacji zachodniej dostawiono pseudoportyk, który dźwigał edykułową oprawę dużego otworu okiennego oświetlającego klatkę schodową. Po obu stronach przeszklenia zaprojektowano płyciny ujęte korynckimi pilastrami, dzięki czemu uzyskano imitację trójosiowej kompozycji, którą piętro niżej tworzyły otwory drzwi wejściowych i dwóch flankujących je okien rozdzielone pilastrami jońskimi.

Bardzo podobne elementy zaczerpnięte z języka form renesansu włoskiego Schmidt zastosował powtórnie w projekcie domu Carla Brößlinga, właściciela przedsiębiorstwa budowlanego i wieloletniego współpracownika architekta [il. 52]. Siedziba Brößlinga została wzniesiona na przełomie 1879 i 1880 roku na działce wytyczonej u zbiegu dzisiejszych alei Juliusza Słowackiego i ulicy Zygmunta Kraśńskiego, tuż przy ścianie szczytowej sąsiedniej kamienicy i wzdłuż tej samej linii zabudowy. Usytuowanie domu miało wpływ na sposób kształtowania bryły budynku – kubiczny korpus budowli został urozmaicony ryzalitami i wykuszami jedynie z dwóch stron otwartych ku ogrodowi. Front budynku, którego bieg pokrywał się z linią rozgraniczającą ulicy, nieznacznie rozczłonowano środkowym ryzalitem. Zarówno suterena, jak i parter budowli, którego zewnętrzne ściany pokryto boniowaniem, zostały pomyślane jako cokół niosący wyższe kondygnacje. Pozbawione

⁴⁵⁰ „[...] die Liebichshöhe, ein Bau von so hervorragender Bedeutung, daß er allein hinreichen würde Schmidts Andenken dauernd zu erhalten” („Schlesische Zeitung” 1888, nr 265).

⁴⁵¹ „Schmidt hat den Wohn- und Miethshausbau in Breslau geradezu umgestaltet” (*ibidem*).

Il. 52. Carl Schmidt, projekt domu Carla Bröbblinga, elewacja frontowa, al. Juliusza Słowackiego (Am Ohlau Ufer 6), Wrocław (MA/ABMW, t. 267, sygn. MA-AB-89309)

dekoracji okna parteru wzmocniały wrażenie solidności podstawy budynku. Gładkie ściany *piano nobile* i piętra dachowego, rozwiązane w formie mezanina, podzielono profilowanymi opaskami na niby-płyciny, na które nałożono edykułowe obramienia okien. Elewację frontową budowli organizowało pięć osi okiennych, z których trzy zgrupowano w środkowej części ściany i na poziomie drugiej kondygnacji ozdobiono wspólnym obramieniem. Wspomniana oprawa otworów okiennych została złożona z czterech podpór niosących belkowanie, na którym ustawiono w osi symetrii trójkątny naczółek. Nietrudno zauważyć, że motyw ten stanowił powtórzenie elementu zastosowanego przez Schmidta w projekcie przebudowy wili Ledermanna. Okna zaprojektowane na piętrze w bocznych przęsłach frontu domu Bröbblinga otrzymały dużo skromniejsze dekoracje, co pozwoliło umieścić nad nimi małe okienka mezanina. Kompozycję elewacji frontowej budowli zamykała attyka balustradowa umieszczona na gzymsie konsolkowym, a jej ścisłą symetrię rozbijało jedynie boczne usytuowanie głównego wejścia do budynku. Podobnie rozwiązano pozostałe elewacje budowli – środkową część elewacji zachodniej podkreślono ryzalitem poprzedzonym dwupiętrowym wykuszem, z kolei od strony ogrodu centralny akcent elewacji stanowiła loggia przykryta balkonem.

Kompozycje elewacji opisanych budynków tylko po części można nazwać kreacją architekta, po części odpowiadały one bowiem bardzo ogólnemu wzorcowi poprawnie rozwiązanej „renesansowej fasady” domu mieszkalnego. Opisy tego typu modeli można było znaleźć już u Burckhardta i w wielu późniejszych artykułach prasowych, a obszernie podsumowanie zasad konstruowania elewacji pałacowych epoki odrodzenia przedstawił między innymi Robert Neumann, który w pracy zatytułowanej *Architektonische Betrachtungen eines deutschen Baumeisters*, opublikowanej w 1896 roku, przekonywał, że o harmonii renesansowej fasady decydowało powiązanie „ciężaru cokołu, powściągliwości parteru, zniuansowania okien zależnie od piętra. Okna i pilastry – pisał dalej autor – są ustawione względem siebie w pięknych proporcjach, gzymsy układu pilastrów są subtelnie dostrojone do pilastrów i do całości [kompozycji], podobnie gzyms wieńczący – do całości, jak i do poszczególnych pięter. W ten sposób powstaje wygląd organizmu, w detalach zaczerpnięty z antyku, nowy w kompozycji, jako najlepszy z możliwych wyraz rytmu mas, architektury proporcji”⁴⁵².

Projekty willi neorenesansowych mieli w swoim dorobku z lat siedemdziesiątych XIX wieku również inni czołowi wrocławscy architekci – Carl Lüdecke zaprojektował w tym stylu dom Juliusa Kemny [→ kat. 100], który usytuowano przy dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich. Friedrich Barchewitz wznosił przy tej samej ulicy neorenesansowy dom własny [→ kat. 99], podobne w charakterze budynki zaprojektowali też Louis Ehrlich [→ kat. 101] i Heinrich Kuveke [→ kat. 122]. Wszystkie przedstawione domy – niezależnie od przyjętego modelu rozplanowania poziomego – łączył sposób rozwiązania bryły, którą sprowadzano do formy prostopadłościanu albo zestawionych ze sobą dwóch prostopadłościanów. Zwarte korpusy willi ożywiano płytkimi ryzalitami w partiach środkowych lub skrajnych i ozdabiano elementami „dostawionymi”: wykuszami, portykami, werandami. Kompozycję elewacji podporządkowano klasycznemu trójpodziałowi, jednak ich dekoracje były dalekie od „czystości stylowej” – w ramach jednej fasady łączono najczęściej elementy inspirowane architekturą różnych okresów odrodzenia, które chętnie uzupełniano detalami „antycznymi”, manierystycznymi i barokowymi. Niewątpliwa ozdobność neorenesansowych form była – zdaniem Pevsnera – kluczowa dla popularności stylu, co więcej, autor *Historii architektury europejskiej* uważał, że „coraz mocniej występująca skłonność do efektownej dekoracji o przeladowanej i napuszonej ekspresji” doprowadziła do tego, że „architektura historyzmu porzuciła klasyczne proporcje *quattrocenta* i *cinquecenta* na rzecz mocniejszych efektów, aż wreszcie osiągnięto coś w rodzaju »neobaroku«”⁴⁵³.

⁴⁵² „In die allgemeine Harmonie müssen [...] verschmolzen werden: die Wucht des Sockels, die Massigkeit des Erdgeschosses, die Nüancierung der Fenster nach den Stockwerken. Die Fenster und Pilaster sind in schönes Verhältniss zu einander zu setzen, die Gesimse der Pilasterstellungen sind mit feinem Tacte zu den Pilastern und zum Ganzen abzustimmen, ebenso das Kranzgesims zum Ganzen, wie zu den einzelnen Stockwerken. So entsteht der Anschein eines Organismus, im Detail dem Alterthume entlehnt, in der Composition neu als bestmöglichster Ausdruck für den Rhythmus der Massen, für die Architektur der Proportionen” (R. Neumann, *Architektonische Betrachtungen eines deutschen Baumeisters, mit besonderer Beziehung auf deutsches Wesen in deutscher Baukunst*, Berlin 1896, s. 187).

⁴⁵³ N. Pevsner, *Historia architektury europejskiej*, t. 2, przeł. H. Pawlikowska, A. Morawińska, Warszawa 1980, s. 268.

Badania nad europejskim barokiem rozpoczął w Niemczech Cornelius Gurlitt, który w 1887 roku opublikował pracę ukazującą barok włoski⁴⁵⁴, a rok później – opracowanie na temat rozwoju stylu we Francji, w Belgii, Holandii i Anglii⁴⁵⁵. Rzeczywiste uznanie barok zyskał jednak po zrealizowaniu przez Paula Wallota nowego gmachu Reichstagu, stając się oficjalnym stylem architektury publicznej państwa Wilhelma II. „To architektura spektaklu – pisał o neobaroku Julius Posener – architektura, która najbardziej przemawiała do cesarza i która odpowiadała duchowi [wyrażonemu sloganem:] »Niemcy na czele świata«”⁴⁵⁶, co wskazywało na jej szczególną przydatność do demonstrowania imperialnych ambicji Cesarstwa Niemieckiego. W praktyce, w projektach neobarokowych budowli, architekci operowali klasycznym repertuarem form, dążyli jednak do monumentalizacji kompozycji elewacji przy jednoczesnym znacznym zwiększeniu ich plastyczności. Przeskalowane dekoracje projektowane na elewacjach budynków wymagały dużych powierzchni ekspozycyjnych. W aranżacjach neobarokowych motywów zdobniczych nakładanych na relatywnie niewielkie ściany willi próbowano zwiększyć efekty światłocienia za pomocą wyrazistego rysunku boniowania, mocnego wyładowania gzymsów, a także zróżnicowania głębokości osadzenia elementów bardziej rozbudowanych opraw okiennych.

We wrocławskiej architekturze willowej wzorce barokowe stosowano wyjątkowo, jednym z odosobnionych przykładów może być siedziba Oswalda Püschla [→ kat. 85], wzniesiona w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku u zbiegu dzisiejszych ulic Parkowej i Adama Mickiewicza. Budowla została zaprojektowana przez lokalnego budowniczego Hermanna Wolframa przy zastosowaniu znanego modelu willi z wieżą. W przeciwieństwie jednak do realizacji dwadzieścia lat wcześniejszych bryła domu Püschla została rozczłonowana ryzalitami o zróżnicowanej wysokości i zdecydowanym wysunięciu przed lico budynku. Efekt rozróżnienia korpusu domu wzmocniały elementy dostawione do ryzalitów – wykusze i weranda. Do dekoracji elewacji budynku użyto detali o formach zaczerpniętych z architektury nie tylko baroku, ale także epok wcześniejszych – renesansu i antyku. Mimo to stylistyka willi została zdefiniowana kształtem hełmu wieży i okienek poddasza, mocnymi, przerywanymi liniami gzymsów, mięsistym rysunkiem boniowania oraz wielopłaszczyznowym sposobem komponowania obramień okiennych i drzwiowych, czytelnym szczególnie wyraźnie w górnej partii wieży.

W ostatnim dwudziestoleciu XIX wieku wrocławskie wille nadal ubierano głównie w kostium neorenesansowy, najczęściej jednak już nie włoski, ale niemiecki – w redakcji północnej lub południowej. Renesans niemiecki stał się stylem ogólnonarodowym, powszechnie stosowanym w projektach budynków mieszkalnych,

⁴⁵⁴ C. Gurlitt, *Geschichte des Barockstiles in Italien*, [w:] J. Burckhardt, W. Lübke, C. Gurlitt, *Geschichte der neuen Baukunst*, Bd. V, Abt. I, Stuttgart 1887.

⁴⁵⁵ *Idem*, *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Klassicismus in Belgien, Holland, Frankreich, England*, [w:] *ibidem*, Abt. II, Stuttgart 1888.

⁴⁵⁶ „Es ist die Architektur des Auftrumpfens, die Architektur, die dem Wesen des Kaisers am meisten entgegenkommt und die der Stimmung „Deutschland in der Welt voran“ entspricht” (J. Posener, *Berlin auf dem Wege...*, s. 81).

trudno zatem wskazać szkoły albo ośrodki szczególnie wyróżniające się w propagowaniu nowych wzorców. W Berlinie stylistykę renesansu niemieckiego stosowali w swoich pracach między innymi architekci prowadzący spółki projektowe: Kyllmann i Heyden, Kayser i von Großheim czy Cremer i Wolfenstein. W ostatniej z wymienionych pracowni przygotowywano koncepcje domów zamawianych również przez inwestorów wrocławskich. W stylistyce renesansu północnego architekci rozwiązali kamienicę Louisa Schapsa usytuowaną przy dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich 73, a w nawiązaniu do form renesansu południowoniemieckiego – dom Hugona Sternberga wzniesiony przy obecnej alei Akacyjowej 16 [→ kat. 4].

Jeden z najciekawszych przykładów willi zaprojektowanych w stylistyce renesansu północnego stanowiła w stolicy Dolnego Śląska rezydencja Agathów [→ kat. 83], zaprojektowana w 1887 roku przez berlińskiego architekta Hansa Grisebacha na zlecenie Georga Agatha, współwłaściciela popularnego założenia rozrywkowego – *établissement* Friebeberg. Dom został wybudowany przy dzisiejszej ulicy Oficerskiej, a jego mocno rozczłonowany korpus – malowniczo, ale też niepokojąco rozdrążony – został skomponowany z prostopadłościennych brył krytych wysokimi dachami, częściowo osłoniętych szczytami, oraz z okrągłych i wielobocznych wież różnej wysokości, które zamknięto stożkowymi albo cebulastymi hełmami. Kamienne dekoracje budowli nałożone na okładzinę z czerwonej cegły podkreślały wertykalny charakter kompozycji elewacji, co wiązało styl z wzorcami gotyckimi. Willa Agathów została przedstawiona w czasopiśmie „Deutsche Bauzeitung” jako dom pochodzący „z najlepszego okresu artysty”, a w krótkim opisie do projektu zwrócono uwagę, że „szczyt z pięknym konturem, kształt dachu, cebulaste hełmy ożywiają wzruszający obraz architektoniczny, który jest ujęty ramami drzew nowego ogrodu”⁴⁵⁷. W ostatniej dekadzie XIX wieku przy obecnej alei Generała Józefa Hallera 6–8 usytuowano z kolei dom bliźniaczy rozwiązany w tej samej stylistyce [→ kat. 25]. W związku z założeniem przyjętym przez dziewiętnastowiecznych badaczy, zgodnie z którym renesans niemiecki powstał z połączenia wzorców gotyckich i renesansu włoskiego, budynkowi również nadano rys malowniczości uzyskany dzięki nieregularnie ukształtowanej bryle. Ryzality, wieże i wykusze sprawiały wrażenie elementów, które nie zostały dostawione do głównego kubicznego korpusu budowli, ale odzwierciedlały funkcjonalny układ jej rzutów. Odczucie pewnej swobody w aranżacji członów willi pogłębiono za pomocą asymetrycznej kompozycji fasady, zróżnicowanych wykrojów i wielkości otworów okiennych, niejednakowo rozwiązanych werand, nierównomiernie rozłożonych akcentów dekoracyjnych. Warto przy tym zaznaczyć, że malownicze rozczłonowanie dotyczyło jedynie frontowej partii budynku, a podobne rzuty obu części willi rozwiązano tradycyjnie. Często renesans północny stanowił jedynie kolejny kostium stylowy, który nakładano na korpus budynku rozwiązany w sposób znany z poprzednich dziesięcioleci.

⁴⁵⁷ „Giebel von schöner Umrislinie, Dachaufbauten, wälsche Hauben usw. beleben das bewegte Architekturbild, das von den Bäumen des frischen Gartens umrahmt ist” ([b.a.], *Haus Agath in Breslau*, „Deutsche Bauzeitung” 1899, Jg. XXXIII, Nr. 26, s. 161).

Przykład standardowego modelu willi z wieżą, w którym wyróżnikiem stylu był kształt dachu, ceglana okładzina elewacji i elementy dekoracyjne, stanowi dom Juliusa Wutzdorfa usytuowany przy moście Zwierzynieckim, u zbiegu dzisiejszych ulicy Marii Skłodowskiej-Curie i wybrzeża Ludwika Pasteura [→ kat. 89].

Dużo mniej popularnym odłamem renesansu niemieckiego był we Wrocławiu jego nurt południowy, a nieliczne przykłady willi, które zrealizowano w tym stylu, zaprojektowali architekci berlińscy: Otto March, Hans Grisebach oraz Wilhelm Cremer i Richard Wolffenstein. Pierwszy z wymienionych twórców opracował w 1897 roku projekt willi wrocławskiego browarnika Georga Haasego [→ kat. 92], którą usytuowano w ciągu zabudowy wschodniego odcinka obecnego Podwała, tuż przy ścianie szczytowej sąsiedniej kamienicy. Ze względu na położenie główny trzon budowli stanowiła zwarta bryła z narożną wieloboczną wieżą oraz dekoracyjnymi szczytami, do której od strony ogrodu dostawiono niższy człon poprzedzony tarasem. Mniejszą wysokość i zwieńczenie w formie spłaszczonego helmu otrzymał także prostopadłościenny pseudolącznik między istniejącą kamienicą i willą, w której umieszczono w przyziemiu główne wejście do projektowanego budynku. Dom Haasego wyróżniał się wyjątkowo starannym wykonaniem, elewacjami pokrytymi piaskowcem oraz oszczędnymi, płaskimi dekoracjami, które „wygrawerowano” w okładzinie elewacji. Autor projektu domu był absolwentem Berlińskiej Akademii Budownictwa, samodzielną praktykę twórczą rozpoczął pod koniec lat siedemdziesiątych XIX wieku, a w czasie, gdy został poproszony o przygotowanie koncepcji willi wrocławskiego browarnika, miał już w swoim dorobku wiele realizacji budynków mieszkalnych i usługowych⁴⁵⁸. Wśród najbardziej znanych willi zaprojektowanych przez Marcha do połowy lat dziewięćdziesiątych XIX wieku można wskazać siedzibę chemika Carla Kolbego w Radebeul oraz dom przemysłowca Fritza Vorstera w podkolońskim Marienburgu. Pierwsza z wymienionych budowli stanowiła modelowy przykład willi w stylu renesansu północnego [il. 53], druga zaś jest dziś uważana za jedną z najwcześniejszych realizacji mieszkaniowych na terenie Niemiec, którą oparto na wzorcach angielskiego domu wiejskiego⁴⁵⁹ [il. 54].

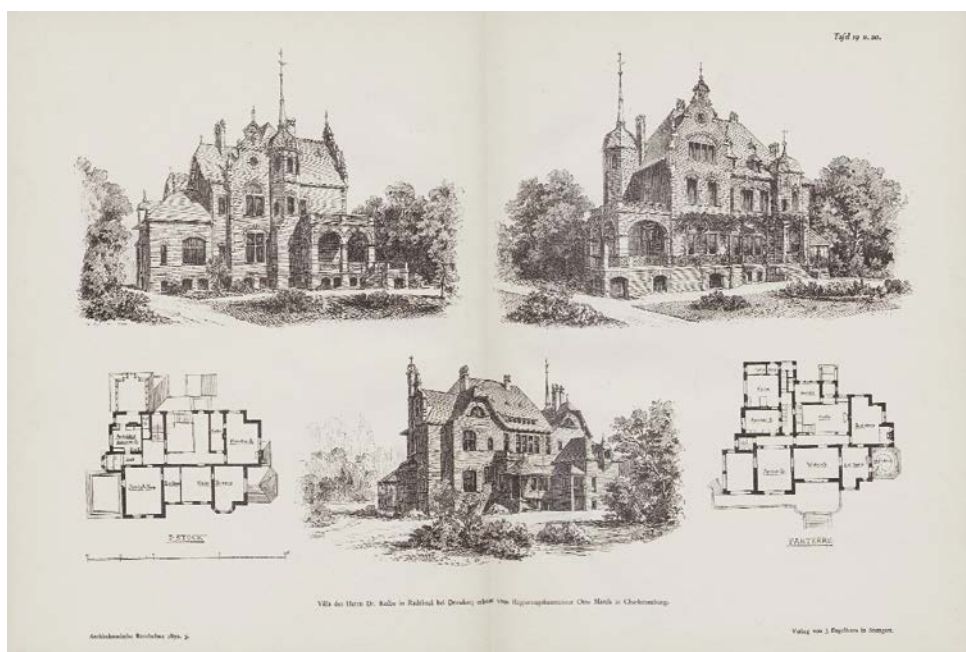
Twórcą kolejnej wrocławskiej willi rozwiązanej w stylistyce południowoniemieckiego renesansu był wspominany już Hans Grisebach⁴⁶⁰. Budowla powstała z inicjatywy profesora dermatologii Alberta Neissera oraz jego żony Toni i została usytuowana pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX wieku przy dzisiejszej alei Ludomira Różyckiego, w sąsiedztwie parku Szczytnickiego [→ kat. 115]. Malownicza bryła willi została złożona z członów różnej wysokości, rozwiązanych w formie niskich wież z hełmami albo prostopadłościennymi elementami, które zamknięto wysokimi dachami ze szczytami o miękko giętych krawędziach. Gładko tynkowane elewacje willi ozdobiono dekoracyjnymi płycinami, stiukowymi ornamentami i fragmentami zabytkowych rzeźb⁴⁶¹. Autor koncepcji budowli, znany

⁴⁵⁸ I. Bińkowska, *March Otto*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 1000.

⁴⁵⁹ B. Edle von Germersheim, *Unternehmervillen der Kaiserzeit...*, s. 281, 282.

⁴⁶⁰ P. Łukaszewicz, *Grisebach (Grisebach) Hans*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 975, 976.

⁴⁶¹ *Idem, Dom Alberta i Toni Neisserów...*, s. 40.

Il. 53. Otto March, projekt willi Carla Kolbego, Radebeul; rzuty, elewacje (O. March, *Villa des Herrn Dr. Kolbe in Radebeul*, „Architektonische Rundschau” 1892, H. 3, Bl. 19, 20)

Il. 54. Otto March, willa Fritza Vorstera, Marienburg; widok (*Villa Vorster in Marienburg bei Köln a. Rh.*, „Moderne Neubauten” 1895, hrsg. W. Kick, Taf. 8)

we Wrocławiu z realizacji rezydencji Agathów, specjalizował się w projektowaniu budynków mieszkalnych rozwiązywanych głównie w nawiązaniu do renesansu niemieckiego, którego wzorce traktował z pewną swobodą, pozwalając sobie – jak napisano w biogramie architekta – „na twórczą fantazję”⁴⁶². Jedną z ostatnich prac Grisebacha była willa Gerharta Hauptmanna, wzniesiona w 1901 roku w podjeleńskim Jagniątkowie. W tym samym czasie we wrocławskim Borku powstał dom Hugona Sternberga, zaprojektowany przez Cremera i Wolffensteina⁴⁶³ [→ kat. 4]. Podobnie jak w omówionych już przykładach budowli rozwiązanych w stylistyce renesansu południowoniemieckiego, bryła willi Sternberga została ukształtowana przy użyciu elementów o zróżnicowanych wysokościach, z których część nakryto wysokimi, wielopołaciowymi dachami, części nadano zaś formy wież z hełmami cebulastymi albo czterospadowymi. Ekspresyjny korpus budowli wzbogacono dodatkowo szczytami, wykuszami i werandami, a także dekoracją naśladującą drewnianą konstrukcję szkieletową, co zwiastowało nadchodzący wzrost zainteresowania tradycyjnym budownictwem wiejskim.

Mimo dużej popularności renesansu niemieckiego w budownictwie willowym końca XIX wieku nadal wznoszono domy o mocno zmonumentalizowanych formach, nawiązujących do architektury antycznej i renesansu włoskiego. We Wrocławiu przykład kontynuacji, ale także kulminacji rozwoju nurtu klasycystyczno-renesansowego stanowiła willa Schoellera, wybudowana w pierwszej dekadzie XX wieku przy dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich [→ kat. 112]. Front budowli, inspirowany architekturą palladiańską, został rozwiązany charakterystycznie dla założeń pałacowych – ze strefą wejściową podkreśloną kolumnowym pseudoportykiem w wielkim porządku. Podobnie zaprojektowano willę wzniesioną w tym samym czasie w sąsiedztwie rezydencji Schoellera, w której do zarysowania podziałów elewacji frontowej wykorzystano doryckie pilastry w wielkim porządku [→ kat. 108]. Przesadny monumentalizm domów mieszkalnych był oceniany negatywnie już na początku XX stulecia – Hermann Muthesius uważał go za jeden z największych błędów dziewiętnastowiecznej architektury. Autor *Das englische Haus* dowodził, że „prawie we wszystkich wcześniejszych okresach, przynajmniej tych – jak pisał – w których praktyka artystyczna miała jeszcze trochę niezależności, zachowywano różnicę między architekturą monumentalną i mieszczańską”⁴⁶⁴.

W opozycji do „antyku greckiego” i neorenesansu rozwijał się w okresie historyzmu nurt neogotycki, który jednak nie był stylem powszechnie stosowanym w architekturze willowej, mimo że pierwsze realizacje w manierze „gotyckiej”, jeszcze osiemnastowieczne, dotyczyły budownictwa mieszkaniowego. W 1717 roku angielski architekt i dramaturg sir John Vanbrugh rozpoczął przekształcanie swojej

⁴⁶² I. Wirth, *Grisebach Hans Otto Friedrich Julius*, [w:] *Neue deutsche Biographie*, hrsg. O. Stolberg-Wernigerode, Bd. 7, Berlin 1966, s. 99.

⁴⁶³ A. Tomaszewicz, *Cremer&Wolffenstein*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 962, 963.

⁴⁶⁴ „In fast allen früheren Zeiten, zum mindesten in denen, in welchen die Kunstausbübung noch etwas Eigenwüchsiges hatte, hat man einen Unterschied eingehalten zwischen Monumentalbaukunst und bürgerlicher Baukunst” (H. Muthesius, *Stilarchitektur und Baukunst. Wandlungen der Architektur im XIX. Jahrhundert und ihr heutiger Standpunkt*, Mülheim-Ruhr 1902, s. 45).

Il. 55. Paul Sandby, Strawberry Hill, Twickenham; widok od strony południowo-wschodniej, akwarela (domena publiczna)

posiadłości w Greenwich w „romantyczny zamek”, utrzymany w stylistyce, którą John Summerson nazwał „emocjonalnym gotykiem”⁴⁶⁵. Odrodzenie gotyku w Anglii wiązało się bowiem z rozwojem idei malowniczości i preromantyzmem, który przyniósł zainteresowanie lokalną twórczością i tradycjami narodowymi. Z ducha preromantyzmu wyrosła też koncepcja najbardziej znanej neogotyckiej rezydencji, jaką był dom Horacego Walpole’a – Strawberry Hill w Twickenham [il. 55].

Walpole, pisarz i mecenas sztuki, rozbudowywał i przekształcał rodzinną siedzibę od końca lat czterdziestych do połowy lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku, stosując gotyckie formy zapożyczone z różnych średniowiecznych budowli, głównie angielskich katedr. Inwestorowi nie chodziło przy tym o zestawienie elementów zgodnie z ich pierwotnym przeznaczeniem, celem było bowiem „wyeksponowanie przykładów gotyckiej architektury [...] i pokazanie jak można je zastosować do [stworzenia] kominów, sufitów, okien, balustrad, loggii”⁴⁶⁶. W cytowanym opisie posiadłości, przygotowanym przez Walpole’a z myślą o zwiedzających, pisarz uzasadnił wybór przyjętej stylistyki domu chęcią ochrony „wychodzącego z użycia stylu” i własnymi przekonaniem estetycznymi: „[Dom] został zbudowany, żeby zadowolić moje poczucie smaku, a w pewnym stopniu, żeby zrealizować moje własne wizje”⁴⁶⁷. Zdefiniowanie stylu jako wyrazu osobistych przekonań inwestora, asymetryczna i malownicza kompozycja bryły budynku (wynikająca tutaj głównie z długiego czasu realizacji domu), a także próba odniesienia elementów dekoracji i wyposażenia do oryginalnych zabytków, stanowiły najważniejsze cechy Strawberry Hill, które wywarły wpływ na architekturę późniejszych realizacji mieszkaniowych w duchu historyzmu. Mimo przesadnej stylizacji posiadłość była umiejętnie wkomponowana w krajobraz i – jak pisał Nikolaus Pevsner – „miała pewien senty-

⁴⁶⁵ J. Summerson, *Architecture in Britain...*, s. 237.

⁴⁶⁶ „[A farther view succeeded; that of] exhibiting specimens of Gothic architecture [...] and showing how they may be applied to chimney-pieces, ceilings, windows, balustrades, loggias” (H. Walpole, *A Description of the Villa of Horace Walpole at Strawberry Hill*, [w:] *The Works of Horatio Walpole, Earl of Orford*, Vol. II, London 1798, s. 396).

⁴⁶⁷ „It was built to please my own taste, and in some degree to realize my own visions” (*ibidem*, s. 398).

mentalny wydzźwięk⁴⁶⁸, uwieczniony zresztą w gotyckiej powieści Walpole'a *Zamek w Otranto*, opublikowanej w 1764 roku. Dzięki pisarskiej aktywności właściciela, Strawberry Hill było budynkiem bardzo znanym, warto zatem wspomnieć, że pierwszym neogotyckim domem, którego bryłę złożono asymetrycznie z kilku elementów różnej wysokości, malowniczo dostosowanych do ukształtowania terenu była posiadłość Dowton Castle, zbudowana w latach 1773–1778 przez Richarda Payne'a Knighta, teoretyka stylu *picturesque*. Znakiem rozpoznawczym romantycznego nurtu neogotyku angielskiego okrzyknięto „zamek” Fonthill Abbey, zrealizowany w Wiltshire według projektu Jamesa Wyatta (1746–1813). Budowla, wznoszona w latach 1796–1807 na zlecenie Williama Beckforda, miała przypominać – w zamyśle inwestora – klasztor, częściowo zrujnowany, a częściowo adaptowany do celów mieszkaniowych. Ze względu na ogromną skalę założenia budowla nie miała szczególnego wpływu na sposób kształtowania mniejszych, podmiejskich domów mieszkalnych. Z pewnością jednak wpływ ten uzyskała twórczość Johna Nasha (1752–1835), architekta znanego głównie z przebudów Londynu prowadzonych z inicjatywy Jerzego IV, najpierw księcia regenta, a następnie króla. Nash był, podobnie jak Knight, jednym z najważniejszych przedstawicieli stylu *picturesque*. Architekt swobodnie żonglował stylami historycznymi, wybierając neogotyck najczęściej do kształtowania wiejskich posiadłości, pozwalał on bowiem na rozczłonowanie brył budowli i malownicze wpisanie ich w otoczenie. Nash opracował wiele projektów przekształceń istniejących i budowy nowych „zamków”, w tym cztery zdecydowanie wyróżniające się rozmiarami: Aqualate Hall (Forton, Staffordshire), wybudowany w latach 1805–1809, Ravensworth Castle (Gateshead, Durham), rozpoczęty w 1807 roku, Caerhays Castle (St Michael Caerhays, Kornwalia) z 1808 roku oraz Shanbally Castle (Tipperary), wzniesiony w latach 1818–1819, a także kilkanaście mniejszych posiadłości, między innymi malowniczy Luscombe Castle (Dawlish, Devonshire), powstały z przebudowy willi palladiańskiej. Niezależnie od wielkości budowli architekt formował je podobnie – różnicował wysokości poszczególnych części budynku, wieńcząc je „blankami z machikułami”, wzbogacał bryłę budowli czworobocznymi, ośmiokątnymi lub okrągłymi wieżami, na elewacjach domów eksponował najczęściej nietynkowaną cegłę. Wille, szczególnie miejskie, zaprojektowane przez Nasha były utrzymane zazwyczaj w formach klasycyzujących lub neorenesansowych, architekt stworzył też jednak kilka domów neogotyckich, które w przeciwieństwie do „zamków” otrzymały symetryczną kompozycję. W pracowni Nasha powstała koncepcja St Katharine Lodge [il. 56], jednej z sześciu willi wzniesionych w obrębie Regent's Parku. Dom o regularnej, zwartej bryle i symetrycznej fasadzie, sygnowany przez ucznia Nasha, Ambrose'a Poyntera (1796–1884), wybudowano w 1827 roku. Od strony frontowej budynek rozczłonowano prostopadłościennymi wykuszami obejmującymi dwie kondygnacje, które w partii dachu zaakcentowano trójkątnymi szczytami. Między wykuszami umieszczono wejście do budynku ujęte portalem zamkniętym łukiem Tudorów. Wykusz mieszczący sięń wejściową zwieńczono balkonem dostępnym z pomie-

⁴⁶⁸ N. Pevsner, *Historia architektury...*, s. 230.

Il. 56. Thomas H. Shepherd, St Katharine Lodge, Londyn; grafika (James Elmes, *Metropolitan Improvements; or London in the Nineteenth Century*, London 1827, il. po s. 64)

szczeń drugiej kondygnacji, nad którym w osi symetrii zaprojektowano kolejne trzy wykusze, tym razem niewielkie i zarysowane na planie trójkątów. W podobnej konwencji rozwiązano wille bliźniacze, zaprojektowane przez Nasha w latach 1823–1834 i usytuowane po wschodniej stronie parku, w dwóch zespołach (Park Village East i Park Village West) rozdzielonych korytem Regent's Canal. Wspomniane domy, złożone najczęściej z trzech elementów – dwóch wyższych skrzydeł zewnętrznych połączonych niższą partią środkową, poprzedzoną zwykle portykiem, który zamykano na poziomie drugiej kondygnacji balkonem. Bryła budynku o kompozycji popularnej w rozwiązaniach willi bliźniaczych, niezależnie od przyjętej stylistyki, była w wersji neogotyckiej dekorowana trójkątnymi szczytami, które osłaniały od frontu dwuspadowy dach nad zewnętrznymi skrzydłami domu, pinałkami umieszczonymi w narożach, niby-przyporami portyku, ostrołukowo wyciętymi otworami oraz drobnymi ornamentami zaczerpniętymi z architektury Tudorów. Neogotyckie wille Nasha były tynkowane, a ich dyspozycja przestrzenna nie odbiegała od stosowanej w domach budowanych w innych stylach historycznych.

Najbardziej oryginalnym wkładem twórcy Regent's Parku w rozwój budownictwa mieszkaniowego wydają się jego projekty „domów wiejskich” (*cottages*). Pierwszy zespół dziesięciu budynków (Blaise Hamlet) inspirowanych dawną angielską architekturą wiejską [il. 57], albo raczej jej malarską projekcją, został zaprojektowany przez Nasha w 1811 roku. Domy przeznaczone dla emerytowanej służby kwakra i bankiera J.S. Harforda zostały usytuowane w pobliżu Bristolu, w przecince leśnej wokół obszernej polany, w taki sposób, aby zapewnić mieszkańcom jak największe poczucie prywatności. Niewielkie budowle, rozwiązane na bardzo prostych rzutach, zostały zróżnicowane za pomocą odmiennie ukształtowanych dachów, dwu- i czterospadowych z mocno wysuniętymi okapami, których połacie pokryto strzechą i poprzecinano facjatami oświetlającymi poddasze. Budynki

Il. 57. Blaise Hamlet, budynki mieszkalne, widok (fot. domena publiczna)

częściowo murowane, częściowo zbudowane w konstrukcji szachulcowej, wyłożono kamienną okładziną, a ich jedyną dekorację stanowiły okna wykuszowe i ozdobne ceglane kominy wysunięte wysoko nad kalenicę. Odrodzenie zainteresowania domami wiejskimi, wykorzystywanymi początkowo do urozmaicenia krajobrazu malowniczych założeń parkowych, poprzedziła seria publikacji, w których zamieszczano szkice zachowanych budynków i projekty nowych założeń. W 1798 roku ukazała się praca Jamesa Maltona *An Essay on British Cottage Architecture*, zawierająca czternaście projektów „domów wiejskich różnej wielkości”. Przy okazji architekt zdefiniował pojęcie domu wiejskiego i wypunktował jego cechy charakterystyczne: „Kiedy wspomina się o tego rodzaju mieszkaniu, nazywanym *cottage*, wyobrażam sobie – pisał Malton – mały dom na wsi, o dziwnym, nieregularnym kształcie, w różnych zharmonizowanych barwach, [będących] skutkiem pogody, czasu i wypadków, cały otoczony czarującą zielenią [...]. Jest wiele trudnych do opisanie elementów, które muszą się koniecznie połączyć, żeby nadać mieszkaniu ten wyróżniający charakter. Portyk w wejściu, nieregularne przełamania w kierunkach [prowadzenia] ścian, jedna część wyższa od drugiej, odmienne pokrycia dachowe z różnych materiałów, szczególnie strzecha śmiało stercząca, elewacje zbudowane częściowo ze ścian ceglanych, częściowo oszalowane, a częściowo o konstrukcji szachulcowej, oświetlenie oknami skrzynkowymi – [to] wszystko, co dobre, stanowi jego cechy”⁴⁶⁹.

Obok fascynacji średniowieczem wyrosłej na gruncie estetyki *picturesque* na początku XIX wieku styl gotycki zaczęto rozpatrywać w Anglii jako zjawisko historyczne. Do zmiany sposobu pojmowania gotyku przyczyniły się publikacje Johna

⁴⁶⁹ „When mention is made of the kind of dwelling called a cottage, I figure in my imagination a small house in the country; of odd, irregular form, with various, harmonious colouring, the effect of weather, time, and accident; the whole environed with smiling verdure [...]. There are many indescribable something that must necessarily combine to give to a dwelling this distinguishing character. A porch at entrance; irregular breaks in direction of the walls; one part higher than another; various roofing of different materials, thatch particularly, boldly projecting; fronts partly built of walls of brick, partly weather boarded, and partly brick-noggin dashed; casement window lights, are all conducive, and constitute its features” (J. Malton, *An Essay on British Cottage Architecture*, London 1798, s. 5).

Cartera – zbiór widoków średniowiecznych budynków (*Views of Ancient Buildings in England*), wydawany w latach 1786–1793, książka poświęcona średniowiecznej architekturze w Anglii (*Ancient Architecture of England*), opublikowana w 1795 roku, a także opracowania architekta Johna Brittona – szkice gotyckich budowli (*The Architectural Antiquities of Great Britain*), ukazujące się w latach 1804–1814, i czternastotomowa publikacja dotycząca angielskich katedr (*Catedral Antiquities of Great Britain*) z lat 1814–1835. Warto wspomnieć, że już w 1817 roku Thomas Rickman zdefiniował stylistyczne fazy angielskiej architektury romańskiej i gotyckiej, wreszcie w latach 1821–1823 Augustus Charles Pugin (1762–1832) opublikował wzornik gotyckich detali w formie rysunków technicznych (*Specimens of Gothic Architecture*) gotowych do wykorzystania przez budowniczych. Wszystkie wspomniane prace stanowiły podstawę dyskusji dotyczącej wpływu „archeologicznych” wzorców architektury gotyckiej na współczesną praktykę projektową, która osiągnęła kulminację w drugiej połowie lat trzydziestych XIX wieku, kiedy przystąpiono do realizacji nowego budynku parlamentu. Projekt gmachu wybrano w 1836 roku w konkursie spośród prac, w których zastosowano wzorce gotyckie lub elżbietańskie, postrzegane jako style narodowe, „podkreślające średniowieczne korzenie angielskiego rządu”⁴⁷⁰. Siedzibę parlamentu wzniesiono według projektu Charlesa Barry’ego (1795–1860) architekta klasycyzmu, który zaprosił do współpracy Augustusa Welby Pugina (1812–1852), syna autora wspomnianego wzornika gotyckich detali. Młodszy Pugin opracował dekoracje elewacji gmachu rządowego, pisząc równocześnie pierwszą ważną pracę dotyczącą gotyku (*Contrasts: or, A Parallel between the Noble Edifices of the Middle Ages, and Corresponding Buildings of the Present Day; Shewing the Present Decay of Taste*), która nadała temu stylowi kolejny odcień znaczeniowy. Przesłanie książki było niezwykle proste: brytyjscy architekci powinni powrócić do stosowania gotyku w pracy twórczej ze względu na klimat i tradycję, szczególnie zaś z powodu powiązania stylu z zasadami katolickiego chrześcijaństwa. Pugin postulował nie tylko powrót do źródeł wiary, ale także do struktury społecznej średniowiecza. Mimo sformułowania uwagi, że „wielkim sprawdzianem architektonicznego piękna jest dostosowanie projektu do celu, do którego jest przeznaczony, i tak styl budynku powinien w taki sposób zgadzać się ze swoim zastosowaniem, żeby widz mógł od razu dostrzec cel, dla którego został wzniesiony”⁴⁷¹, architekt chciał pokazać, że gotyk może oferować wzorce nie tylko budownictwu sakralnemu, lecz również wszystkim innym współczesnym mu rodzajom budowli, w tym domom mieszkalnym. Manifestem poglądów Pugina dotyczących budownictwa mieszkaniowego był jego dom własny St Marie’s Grange, powstały w 1835 roku w Alderbury (Wiltshire), który stanowił „pierwszą demonstrację jego pojmowania

⁴⁷⁰ R. Middleton, D. Watkin, *History of World Architecture: Architecture of the Nineteenth Century*, Mediolan 2003, s. 268.

⁴⁷¹ „[...] the great test of Architectural beauty is the fitness of the design to the purpose for which it is intended, and that the style of a building should so correspond with its use that the spectator may at once perceive the purpose for which it was erected” (A.W.N. Pugin, *Contrasts: or, A Parallel between the Noble Edifices of the Middle Ages, and Corresponding Buildings of the Present Day; Shewing the Present Decay of Taste*, Leicester 1836, s. 1).

gotyku jako odrodzonego, żyjącego stylu”⁴⁷². W projekcie trzykondygnacyjnego budynku nakrytego wysokimi czterospadowymi dachami, z bryłą rozwiązana na planie litery „L” i urozmaiconą dwiema wieżami, połączono motywy zaczerpnięte z piętnastowiecznego budownictwa mieszkaniowego i architektury „domów wiejskich” w stylu *picturesque*. W St Marie’s Grange – poza pokojami mieszkalnymi – umieszczono niewielką kaplicę o wysokości obejmującej dwie kondygnacje, zaakcentowaną od zewnątrz sygnaturką. Kompozycja ceglanych elewacji domu wynikała z dyspozycji wnętrza i była uzasadniona „wygodą mieszkania”, dlatego rozmieszczenie okien dostosowano do kierunków świata i roztaczających się z nich widoków, pozostawiając przy tym ślepe ściany od strony ulicy. „Żaden inny architekt – jak zauważyła Rosemary Hill, biografka artysty – nie miałby tak lekceważącego [stosunku] do konwenansów, żeby pokazać ceglana ścianę zewnętrznemu światu”⁴⁷³. Pełne ściany stanowiły element „obronny” budynku, podobnie jak sucha fosa z mostem zwodzonym i wieżą strażniczą, która oddzielała posesję Puginą od przestrzeni publicznej. Gotyk został wykorzystany przez architekta do zademonstrowania jedności funkcji, konstrukcji i formy domu oraz stylu życia jego mieszkańców.

W 1841 roku, pięć lat po ukazaniu się *Contrasts: or, A Parallel between the Noble Edifices of the Middle Ages...*, Pugin opublikował kolejną pracę – *The True Principles of Pointed or Christian Architecture* – w której przedstawił „dwie wielkie zasady projektowania”: „pierwsza [mówi], że budynek nie powinien mieć cech, które nie są konieczne dla wygody, konstrukcji lub poprawności, druga [mówi], że całe upiększenie powinno polegać na wzbogaceniu zasadniczej konstrukcji budynku”⁴⁷⁴. „W prawdziwej architekturze – pisał dalej architekt – najmniejszy detal powinien mieć znaczenie lub służyć jakiemuś celowi”⁴⁷⁵. Pugin negował przy tym style wyrosłe z tradycji klasycznej, ponieważ gotyk był dla niego „prawdą” – „nie był stylem, ale regułą”⁴⁷⁶. Praktyka projektowa zmusiła twórcę do drobnej weryfikacji poglądów, dlatego w kolejnej książce – *An Apology for the Revival of Christian Architecture in England*, wydanej w 1843 roku – architekt zarysował swoje przemyślenia na temat budownictwa rodzimego, tworząc koncepcję „architektury naturalnej”. „Tak dobrze – pisał Pugin – starożytni budowniczywowie dostosowywali budowle do okolic, że sprawiały wrażenie, jakby same stanowiły część natury, wtapiając się i wyrastając z miejsca, w którym zostały umieszczone”⁴⁷⁷. Projektant nie musiał

⁴⁷² „It was the first demonstration of his vision of the Gothic as a revived, living style” (R. Hill, *God’s Architect. Pugin and the Building of Romantic Britain*, London 2007, s. 133).

⁴⁷³ „No other architect, [...], would have had such a disregard for convention as to present a brick wall to the outside world” (*ibidem*, s. 134).

⁴⁷⁴ „The two great rules for design are these: 1st, that there should be no features about building which are not necessary for convenience, construction, or propriety; 2nd, that all ornament should consist of enrichment of the essential construction of the building” (A.W.N. Pugin, *The True Principles of Pointed or Christian Architecture*, London 1841, s. 1).

⁴⁷⁵ „In pure architecture the smallest detail should have a meaning or serve a purpose” (*ibidem*).

⁴⁷⁶ „[it is] not a style, but principle” (*idem*, *An Apology for the Revival of Christian Architecture in England*, Edinburgh 1895, s. 44).

⁴⁷⁷ „So well did the ancient builders adapt their edifices to localities, that they seemed as if they formed a portion of nature itself, grappling and growing from the sites in which they are placed” (*ibidem*, s. 21).

Il. 58. Augustus Welby Pugin, dom własny The Grange, Ramsgate; rysunek, artysta nieznany (Victoria and Albert Museum, London)

szukać w przeszłości rzeczywistego wzorca dla nowej budowli, lecz tworzył ją zgodnie z „zasadami”, przy poprawnym użyciu materiałów i konstrukcji. „Każdy współczesny pomysł, który prowadzi do wygody, czystości czy trwałości – pisał dalej artysta – powinien być zastosowany przez konsekwentnego architekta [...]. Rodzima architektura powinna mieć szczególny wyraz ilustrujący nasze obyczaje i przyzwyczajenia: skoro zamek połączył się z magnacką rezydencją, to może być przekształcany, żeby dostosować się do bieżących potrzeb, a mniejsze domy wolno stojące, które stworzyło obecne społeczeństwo, powinny mieć szczególny charakter”⁴⁷⁸. Ilustrację zmieniających się poglądów Pugina stanowiła architektura kolejnego domu własnego – The Grange, który został wzniesiony w 1844 roku w Ramsgate [il. 58]. Dom zaprojektowano jako budowlę dwukondygnacyjną nakrytą stromymi dachami dwuspadowymi, urozmaiconą prostokątną wieżą z blankami, a od frontu – wykuszem obejmującym dwie kondygnacje, którym zaakcentowano położenie najważniejszych pomieszczeń. Na elewacjach wyeksponowano żółtą cegłę, a nieregularny układ otworów okiennych ujętych w kamienne obramienia wynikał

⁴⁷⁸ „Any modern invention which conduces to comfort, cleanliness, or durability, should be adopted by the consistent architect; [...]. Our domestic architecture should have a peculiar expression illustrative of our manners and habits: as the castle merged into the baronial mansion, so it may be modified to suit actual necessities and the smaller detached houses which the present state of society has generated, should possess a peculiar character” (*ibidem.*, s. 38).

z dyspozycji wnętrz. Rozwiązując rzut budowli, Pugin połączył popularne schematy współczesnych mu willi, stosowane między innymi przez Johna Nasha, z idealnymi układami gotyckich domów, w których pomieszczenia grupowano wokół centralnego holu. W domu architekta hol miał wysokość dwóch kondygnacji, a wokół niego rozmieszczono na parterze: salon, bibliotekę, niewielką kaplicę oraz jadalnię, którą połączono z kuchnią usytuowaną w skrzydle gospodarczym, dostawionym pod kątem prostym do głównego korpusu budynku. W holu umieszczono drewniane schody prowadzące na galerię obiegającą centralne pomieszczenie, która zapewniała dostęp do sypialni i pokoi dzieci zaprojektowanych na drugiej kondygnacji domu. Opisany schemat dyspozycji przestrzennej domu został twórczo rozwinięty w projektach architektów skupionych w ruchu Arts and Crafts, a centralny hol, pełniący funkcję pokoju dziennego, został nazwany przez Hermanna Muthesiusa „najbardziej angielskim” ze wszystkich pomieszczeń. Muthesius nie powiązał jednak z działalnością Pugina faktu wprowadzenia do dziewiętnastowiecznej architektury mieszkaniowej centralnego holu, stanowiącego centrum życia rodzinnego.

„Odrodzenie gotyku” w Anglii miało wpływ na wzrost zainteresowania architekturą średniowieczną w innych krajach Europy. W Niemczech pierwsze neogotyckie budowle wzniesiono z inicjatywy władców – w latach 1754–1755 w Poczdamie powstała „gotycka” brama miejska (Nauener Tor) naszkicowana przez Fryderyka II, w 1773 roku na zlecenie Leopolda III, księcia Anhalt-Dessau, w nowo założonym parku krajobrazowym w Wörlitz wybudowano Gotycki Dom, wzorowany na posiadłości Horacego Walpole’a. Wyjątkowe znaczenie dla recepcji neogotyku w Niemczech miał esej *Von deutscher Baukunst* opublikowany w 1772 roku przez Johanna Wolfganga von Goethego, w którym poeta opisał uczucia, jakie towarzyszyły mu podczas zwiedzania gotyckiej katedry w Strasburgu. Goethe nadał utworowi formę hołdu złożonego budowniczemu kościoła, Erwinowi von Steinbachowi (około 1244–1318), który stworzył dzieło pozwalające poznać „najgłębsze poczucie prawdy i piękna proporcji, promieniujące z silnej, szorstkiej niemieckiej duszy”⁴⁷⁹. „Oto niemiecka architektura, nasza architektura” – pisał Goethe o gotyku, wiążąc odrodzenie stylu z ideałami odrodzenia narodowego, co istotnie odróżniało – przynajmniej do połowy lat trzydziestych XIX wieku – recepcję neogotyku w Anglii i Niemczech. Z eseju poety przebija nie tylko patriotyczna duma z dokonań niemieckich budowniczych, ale także przekonanie, że średniowieczna architektura powtarzała formy stworzone przez naturę. W podobnym tonie pisano w drugiej dekadzie XIX stulecia o katedrze kolońskiej, którą postrzegano jako symbol niemieckiego katolicyzmu. W 1814 roku architekt Georg Moller odnalazł część oryginalnych planów świątyni, co zainspirowało go do opublikowania wyników badań, które prowadził nad architekturą gotycką nie tylko w Niemczech, lecz również we Francji i w Anglii. Moller podkreślał co prawda przewodnią – jego zdaniem – rolę niemieckich budowniczych w powstaniu i rozwoju stylu, dostrzegł jednak w gotyku zjawisko międzynarodowe. Architekt zauważył przy tym, że ten sam

⁴⁷⁹ *Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870. Wybór tekstów*, wybór, przedmowa i komentarze E. Grab-ska, M. Poprzęcka, Warszawa 1989, s. 76.

styl poddaje się w różnych krajach przeobrażeniom, tak aby budowle „odpowiadały klimatowi, ich konstrukcja – materiałom oraz uczuciom i obyczajom narodu i epoki”⁴⁸⁰. Moller był orędownikiem odbudowy katedry kolońskiej, a kilkanaście lat później pomysł ten podchwycił August Reichensperger (1808–1895), który w 1842 roku znalazł się wśród założycieli Centralnego Towarzystwa Budowy Katedry w Kolonii (Zentral-Dombau-Verein zu Köln). Reichensperger był prawnikiem i politykiem, jednak w 1845 roku opublikował pracę dotyczącą architektury, zatytułowaną *Die christlich-germanische Baukunst und ihr Verhältniß zur Gegenwart*, która niemal natychmiast stała się manifestem niemieckich neogotycystów. Autor książki poddał zdecydowanej krytyce współczesną mu architekturę, którą planowano według wzorców antycznych, uznając symetrię i regularność budowli starożytnych za cechy uniemożliwiające projektowanie praktyczne i twórcze⁴⁸¹. Reichensperger uważał, że prawidłowe określenie funkcji użytkowych i „celowość” powinny decydować o sposobie kształtowania budowli, zaznaczał przy tym, że „starzy mistrzowie [...] budowali swoje domy nie od zewnątrz do wnętrza, ale z wnętrza na zewnątrz, tak aby fasada była wytworem wnętrza budowli”⁴⁸². Zasadę „budowania z wnętrza na zewnątrz” autor *Die christlich-germanische Baukunst und ihr Verhältniß zur Gegenwart* zaczerpnął od Pugina, który w książce *The True Principles of Pointed or Christian Architecture* nazwał „wielkim błędem” fakt, że „plany budynków są projektowane tak, żeby odpowiadać elewacji, zamiast żeby to elewacja służyła planowi”⁴⁸³. Kolejną publikację, wydaną w 1846 roku, Reichensperger poświęcił projektowaniu budynków mieszkalnych – w pracy *Ueber den Bau unserer heutigen Wohnungen* przeanalizował i opisał elementy średniowiecznego domu miejskiego (okna, drzwi, gzymsy, dachy, szczyty, wykusze), zachęcając przy tym współczesnych architektów do ich ponownego stosowania. Reichensperger zauważył, że „przed wiekami drzwi i okna w liczbie, wielkości, kształcie musiały być dostosowane do wnętrza, do potrzeb mieszkańców, do formy i przeznaczenia pokoju oraz pozostałych pomieszczeń”⁴⁸⁴. W swobodnym kształtowaniu brył budynków mieszkalnych w zgodzie z „dawnymi rodzimymi” wzorcami autor upatrywał sposobu na nadanie „ulicom i miastom malarskiej zmienności i bogactwa form”⁴⁸⁵.

⁴⁸⁰ „[...] die Werke dem Klima, der durch das Material bedingten Constructionsart, so wie der Denkweise und den Sitten des Volks und des Zeitalters entsprechend sind” (G. Moller, *Denkmäler der deutschen Baukunst*, Bd. 1, Frankfurt a. M. [b.r.], s. 2).

⁴⁸¹ A. Reichensperger, *Die christlich-germanische Baukunst und ihr Verhältniß zur Gegenwart*, Trier 1852, s. 27.

⁴⁸² „[...] der alten Meister [...] bauten ihre Häuser nicht von außen hinein, sondern von innen heraus, so daß die Façade das Produkt des Innenbaues wurde” (*ibidem*, s. 29).

⁴⁸³ „[...] the plans of buildings are designed to suit the elevation, instead of the elevation being made subservient to the plan” (A.W.N. Pugin, *The True Principles...*, s. 63).

⁴⁸⁴ „Vor Alters mußten sich die Thüren und Fenster in Zahl, Größe, Gestalt und Anordnung nach dem Innern, nach dem Bedürfniß des Bewohners, nach dem Form und dem Zwecke der Zimmer und sonstigen Räumlichkeiten richten” (A. Reichensperger, *Ueber die Bau unserer heutigen Wohnungen*, [w:] *Vermischte Schriften über christliche Kunst von August Reichensperger*, Leipzig 1856, s. 412).

⁴⁸⁵ „[Das Alles] verlieh den Straßen und Städten eine malerische Abwechselung und einen Formenreichtum” (*ibidem*).

W kręgu wpływów Reichenspergera pozostawał Georg Gottlieb Ungewitter (1820–1864), architekt, który najwcześniej przekształcił wyobrażenia o średniowiecznym domu mieszkalnym w konkretne rozwiązania projektowe. W 1856 roku Ungewitter opublikował pracę, w której zawarł rysunki różnych budynków mieszkalnych – miejskich kamienic czynszowych wznoszonych w zabudowie zwartej, pałaców, wreszcie podmiejskich willi, pomyślaną jako wzornik oferowany współczesnym budownictwem. Zbiór projektów został uzupełniony propozycjami aranżacji wnętrz, zdobień i detali konstrukcyjnych, których formy zaczerpnięto głównie z architektury piętnastowiecznego gotyku. Ungewitter przedstawił gotyk jako styl umożliwiający nadawanie budynkom mieszkalnym „artystycznego piękna” i malowniczej nieregularności, osiągniętej dzięki zastosowaniu swobodnie komponowanych rzutów, brył złożonych z zestawionych ze sobą elementów nierównej wysokości, asymetrycznych elewacji i stromych dachów. Dobór materiałów budowlanych oparł głównie na wzorcach brandenburskiego gotyku ceglanego i angielskiego gotyku Tudorów, postulował zatem ukazywanie na elewacjach budynków surowej cegły, kamiennych ciosów, a w projektach domów podmiejskich łączył konstrukcję murowaną i drewnianą szkieletową.

We Wrocławiu działał jeden z uczniów Ungewittera – Albert Grau (1837–1900), zawodowo związany początkowo z pracownią Edwina Opplera (1831–1880) w Hanowerze, skąd w 1866 roku przyjechał do stolicy Śląska jako kierownik budowy Nowej Synagogi na Wygonie projektu Opplera⁴⁸⁶. Wkrótce architekt otworzył własną pracownię i już w 1868 roku zaprojektował neogotycką siedzibę zarządu miejscowej Fundacji Fränckla. Cztery lata później Grau przygotował projekt pierwszej willi – domu bankiera Samuela Freunda [→ kat. 8], którą wybudowano w podwrocławskich Szczytnikach. Architekt nie zdecydował się na zastosowanie w projekcie budynku stylistyki neogotyckiej, mimo że zarówno wielkość działki, jak i jej parkowe otoczenie umożliwiały odejście od koncepcji zwartego i symetrycznego planu na rzecz bardziej swobodnego układu, który pozwalał na nieregularne, malownicze kształtowanie bryły domu. Zapewne pod wpływem preferencji estetycznych inwestora Grau rozwiązał rezydencję Freunda w stylistyce renesansu francuskiego, tworząc odosobniony we Wrocławiu przykład willi zaprojektowanej w tym stylu. Mimo oczywistych wyróżników renesansu francuskiego, takich jak forma dachu, materiały okładzinowe i elementy kompozycji elewacji, od strony frontowej dom został ukształtowany zgodnie z modelem palladiańskim (na przykład willa Cornaro), który przypominał między innymi Colen Campbell w katalogu własnych projektów.

Poza teoretycznymi pracami Ungewittera przykładami praktycznego wykorzystania wzorców gotyckich w budownictwie mieszkaniowym były projekty samego Opplera, który w latach sześćdziesiątych XIX wieku zrealizował w Hanowerze dwie neogotyckie wille – Solms i Wedel, obie rozwiązane zgodnie z zasadą „budowania z wnętrza na zewnątrz” [il. 59]. W obu domach architekt wykorzystał elementy zaczerpnięte ze średniowiecznej architektury zarówno świeckiej, jak i sakral-

⁴⁸⁶ J. Gromadzka, *Grau Albert*, [w:] *Leksykon architektury Wrocławia...*, s. 975.

Il. 59. Edwin Oppler, Willa Wedel, Hannover; widok („Architektonische Studienblätter” 1888, Serie III, Nr 34)

nej, nie pokazał jednak na elewacjach budynków nietynkowanej cegły – jednego z wyróżników gotyku hanowerskiego. W przeciwieństwie do Opplera Albert Grau w swoim jedynym projekcie neogotyckiej willi – domu własnym [→ kat. 56] – nie zastosował nieregularnego rzutu, a kompozycję bryły i elewacji budowli podporządkował obcej gotykowi symetrii. Architekt wykorzystał jednak wiele elementów dekoracyjnych przypomnianych we wzorniku Ungewittera, a kojarzonych z dawną architekturą mieszczańską: charakterystyczne kamienne obramienia otworów okiennych, układ boniowania, kompozycję szczytu, którą oparto na motywie rybiego pęcherza, wreszcie imitację konstrukcji szachulcowej ukazaną na elewacjach budynku.

Szczególony i odosobniony we Wrocławiu przykład willi zaprojektowanej w stylistyce nawiązującej do wzorców architektury gotyckiej, częściowo także do angielskiej koncepcji „architektury naturalnej”, stanowił dom własny Carla Schmidta [→ kat. 67]. Architekt, postrzegany jako czołowy twórca wrocławskiego neorenesansu, w swojej siedzibie wyeksponował na ścianach dwukolorową okładzinę ceglana, zamknął część otworów okiennych łukami odcinkowymi, a cały budynek – stromymi dachami krytymi łupkiem. Dekoracje budynku zostały ograniczone do rzeźbiarskiego opracowania portalu wejścia głównego i ozdobnych snycerskich osłon szczytów dachów. Rzuty domu zaprojektowano symetrycznie i osiowo, próbowano to jednak ukryć za pomocą zróżnicowania wysokości dachów, którymi zamknięto pozornie odrębne człony budowli. Biorąc pod uwagę nowe rozwiązania techniczne, które zastosowano w domu Schmidta, budynek miał zapewne ilustrować ideę racjonalnego, wygodnego i nowoczesnego mieszkania.

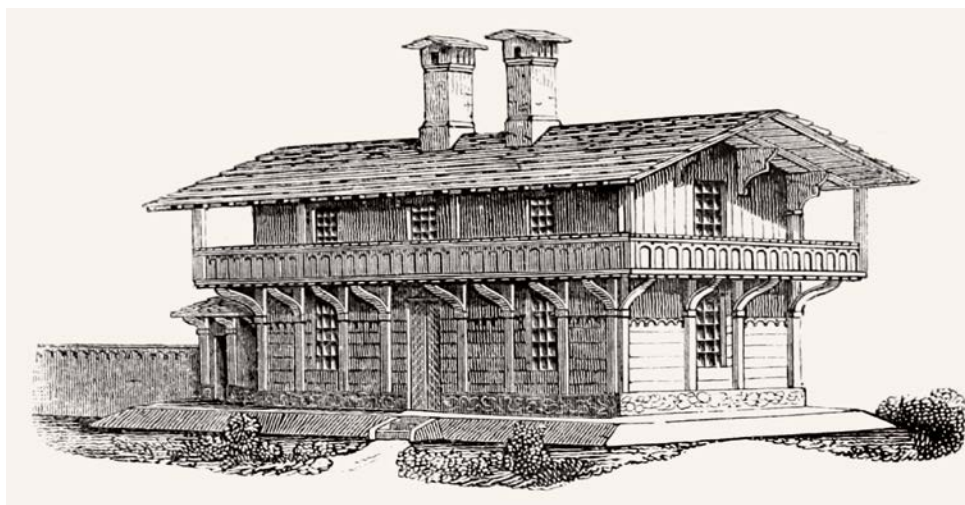
Motywy gotyckie wykorzystywano także w koncepcjach domów wzniesionych w pierwszym okresie zagospodarowania osiedla Quistorpa w podwrocławskim Borku, kiedy realizowano budynki przeznaczone dla anonimowych odbiorców (na przykład [→ kat. 42]). Zróżnicowanie stylistyki wznoszonych domów postrzegano wówczas jako środek służący zwiększeniu zainteresowania potencjalnych nabywców nowym osiedlem mieszkaniowym. Z wzorcami gotyckimi można też wiązać dekoracje imitujące konstrukcję szachulcową, które powszechnie stosowano na elewacjach willi wznoszonych na przełomie XIX i XX wieku (na przykład [→ kat. 46, 65]).

Osobnym nurtem stylistycznym obecnym w architekturze willowej był „styl szwajcarski”. Warto przypomnieć, że pojęciem „domu szwajcarskiego” określano w XIX wieku drewniane domy wiejskie, sytuowane zarówno w Szwajcarii, jak i w Tyrolu czy Bawarii. Na Śląsku wzorec tego typu zabudowy stanowiły tyrolskie domy uchodźców religijnych z Austrii, wybudowane w latach 1838–1839 w osadzie Zillerthal w górnych Mysłakowicach i w kolonii Höhen-Zillerthal w Sosnowcu. Część myślakowickiej osady została urządzona na gruntach królewskich, w niedalekim sąsiedztwie letniej rezydencji Hohenzollernów. Budowę domów Tyrolczyków rozpoczęto od wzniesienia budynku próbnego, pomocnego w oszacowaniu kosztów inwestycji i uzgodnieniu rozwiązań budowlanych⁴⁸⁷. Ostatecznie większość dwukondygnacyjnych domów przesiedleńców została rozwiązana na rzucie prostokąta, w który wpisano zarówno mieszkanie, jak i pomieszczenia gospodarcze (stajnia, stodoła). Część mieszkalna budynków była wykonana z drewnianych bali, które pokrywano następnie deskowaniem, część gospodarczą murowano z cegły i kamienia. Proste bryły budynków kryto dwuspadowymi dachami o niewielkim nachyleniu połąci, drugą kondygnację części mieszkalnej domów okalano od zewnątrz balkonami, które zdobiono dekoracyjnymi balustradami. Mimo stylistycznej odmienności nowe siedziby Tyrolczyków bardzo dobrze wpisały się w jeleniogórski krajobraz, Eva Börsch-Supan zauważyła też, że dla Schinkla, który prowadził w tym czasie budowę myślakowickiego kościoła, „miały one charakter pierwotnej, w pewnym sensie ponadczasowej klasycyzacji sztuki budowlanej, ponieważ ich dachy były pochylone pod takim samym kątem jak w świątyniach greckich”⁴⁸⁸. Sam Schinkel zaprojektował dwa budynki inspirowane architekturą domów szwajcarskich – domek ogrodnika w parku pałacowym na Pawiej Wyspie (Pfaeuinsel) w sąsiedztwie Berlina i zajazd w Stubbenkammer na Rugii. Koncepcję zajazdu w szwajcarskim stylu, opracowaną przez Johanna Heinricha Häberlina (1799–1866), opublikowano w 1835 roku w zbiorach projektów architektonicznych berlińskiego Związku Architektów⁴⁸⁹. Häberlin zaprezentował projekt budynku usytuowanego w górskim krajobrazie, o malowniczo rozczłonowanej, dwu- i trzykondygnacyjnej

⁴⁸⁷ E. Pyzik, *Historia – Erdmannsdorf – Zillerthal – Mysłakowice. 1385-1945 r.*, Mysłakowice 1990–2000, s. 16.

⁴⁸⁸ E. Börsch-Supan, *Fryderyk August Stieler a pałac w Mysłakowicach, Karpnikach i Wojanowie*, [w:] *Krajobraz Kotliny Jeleniogórskiej*. Międzynarodowe Sympozjum w Łomnicy, 4–5 września 1997, Warszawa 1998, s. 62.

⁴⁸⁹ *Architektonische Entwürfe aus der Sammlung des Architektenvereins zu Berlin*, H. 2, 1835.

Il. 60. J.C. Loudon, projekt wzorcowego domu w stylu szwajcarskim (J.C. Loudon, *A Dwelling in the Swiss Style*, „An Encyclopaedia of Cottage, Farm, and Villa Architecture and Furniture”, London 1846, Design IX, s. 46)

bryle, którą nakryto dachami: czterospadowym i asymetrycznym dwuspadowym z naczółkami. Dom wyposażony w balkony i werandy widokowe został ozdobiony bogatą dekoracją snycerską, której nadano jednak formy klasycznego belkowania.

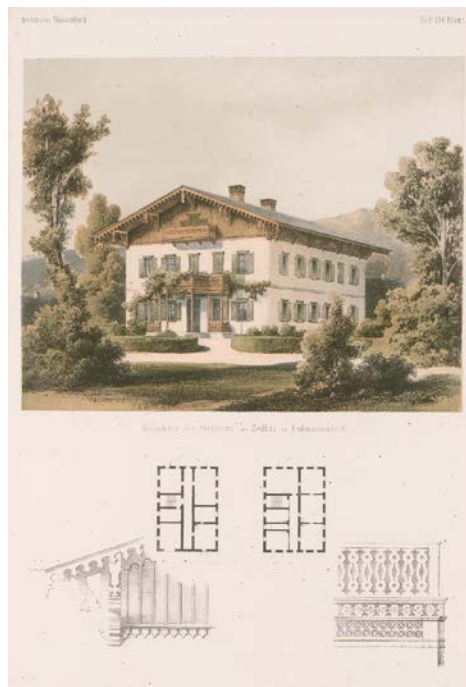
Moda na stylizowanie budynków na wzór alpejskich domów była szerszym nurtem europejskim – wzorcowy projekt domu wiejskiego w „szwajcarskim stylu” przedstawił też John Claudius Loudon w swojej encyklopedii „architektury domów wiejskich, farm, willi”. Szwajcarski dom w redakcji Loudona był niewielkim, dwukondygnacyjnym budynkiem rozwiązany na planie prostokąta w drewnianej konstrukcji szkieletowej, którą po obu stronach – wewnętrznej i zewnętrznej – pokryto deskami [il. 60]. Dom został wyposażony w podstawowe wyróżniki stylu – dwuspadowy dach o niewielkim nachyleniu połaci i obszerny balkon obiegający dookoła piętro budynku. Balkon wsparto na kroksztynach o miękkim, falistym profilu, a balustrady naśladowały oryginalne formy, które – jak pisał autor encyklopedii – są „zazwyczaj proste, charakteryzują się pionowymi liniami, ornamenty mogą być nacinane siekierą i dłutem”⁴⁹⁰.

Na Śląsku kolejne „alpejskie domy” wybudowano już po śmierci Fryderyka Wilhelma III w 1840 roku. Pałac w Mysłakowicach odziedziczyła wówczas druga żona króla, księżna legnicka Augusta von Harrach, która sprzedała go następcy tronu. Król Fryderyk Wilhelm IV polecił w zamian wybudować księżnej nową letnią rezydencję – „willę w stylu szwajcarskim”, którą usytuowano w parku Sanssouci w Poczdamie [il. 61]. Willa Liegnitz została wzniesiona w latach 1843–1844

⁴⁹⁰ „The railing is generally simple, and characterized by perpendicular lines; the ornaments may be notched with the axe and chisel” (J.C. Loudon, *An encyclopaedia...*, s. 47).

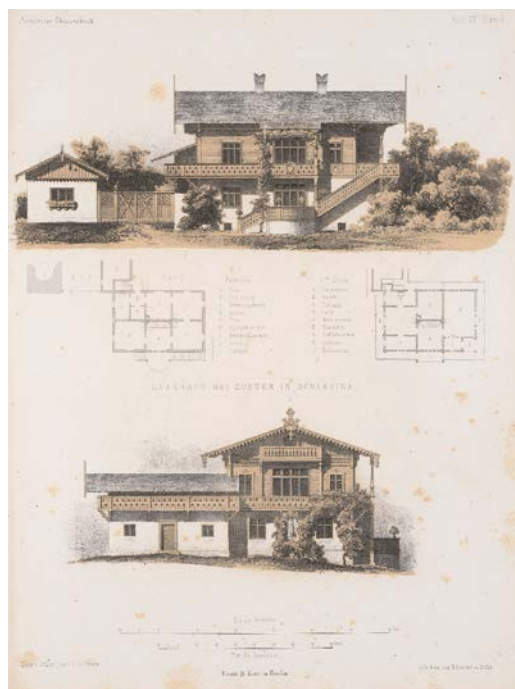

Il. 61. Albert Schadow, projekt willi Liegnitz, Poczdam; plan sytuacyjny, elewacja wschodnia (A. Schadow, *Villa der Frau Fürstin von Liegnitz im Garten von Sanssouci*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1861, H. 53, Bl. 5)

Il. 62. Hamann, projekt domu letniego barona von Zedlitz, Mysłakowice; widok, rzuty, detale (Hamann, *Wohnhaus des Freiherrn von Zedlitz in Erdmannsdorff*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1856, H. 25, Bl. 1)

według projektu Alberta Schadowa. Kilkanaście lat później także w Mysłakowicach powstały nowe „alpejskie” budynki – zajazd i letnia siedziba barona von Zedlitz [il. 62], które zostały zaprojektowane przez berlińskiego budowniczego Hamanna, autora próbnego domu Tyrolczyków. Zarówno obie wille, jak i główny człon gospody były piętrowymi, murowanymi domami o prostokątnym rzucie, które nakryto wspartymi na kroksztynach dwuspadowymi dachami o niewielkim nachyleniu połaci. Elewacje budynków otynkowano, a w partii poddasza pokryto deskowaniem, tam też w ścianach szczytowych umieszczono drewniane balkony. Przed wejściem do willi Zedlitz i zajazdu zaprojektowano drewniane ganki zamknięte balkonami dostępnymi z pomieszczeń drugiej kondygnacji, z kolei otwory okienne w obu wille wyposażono w okiennice i podkreślono klasycyzującymi naczółkami w formie odcinków gzymsu. Zarówno projekt willi barona von Zedlitz, jak i gospody zostały opublikowane w 1856 roku w czasopiśmie „Architektonisches Skizzenbuch”, gdzie trzy lata wcześniej swoją interpretację „domu szwajcarskiego”, wzniesionego w pobliżu Sobótki przedstawił Friedrich August Stüler (1800–1865). W projekcie domu wiejskiego częściowo murowanego (parter), częściowo wybudowanego w konstrukcji drewnianej, autor przebudowy myślakowickiego pałacu zastosował formy wyróżniające styl „szwajcarski” (dachy, balkony, dekoracje snycerskie), które połączył z elementami obcymi wspomnianej stylistyce, takimi jak duże trójdzielne

Il. 63. Friedrich August Stüler, projekt domu w okolicach Sobótki (F.A. Stüler, *Landhaus bei Zobten in Schlesien*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1853, H. 12, Bl. 3)

i czterodzielne okna czy taras założony na planie półokręgu⁴⁹¹ [il. 63]. W latach sześćdziesiątych XIX wieku kilka wariantów projektów „domów alpejskich” przygotował Ferdinand von Arnim. Budynki wzniesiono w osiedlu willowym Klein Glienicke pod Poczdamem i – jak napisała Eva Börsch-Supan – grupę tę należy traktować „jako malownicze uzupełnienie istniejącej [zabudowy]”⁴⁹².

Budynki w kostiumie „szwajcarskim” postrzegano jako elementy wzbogacające naturalny, najlepiej górski krajobraz. Już Loudon zauważył, że dom szwajcarski „jako obiekt malowniczy jest najmilej widziany szczególnie w swoim naturalnym położeniu na zboczu wzgórza, gdzie często towarzyszą mu jodły albo sosny lub inne drzewa o strzelistych koronach, które dobrze kontrastują z długą horyzontalną linią dachu”⁴⁹³. Domy szwajcarskie chętnie sytuowano w ogrodach i parkach krajobrazowych, urządzając w nich mieszkania ogrodnika lub restauracje. Warto dodać na marginesie, że wrocławska „Szwajcarka” – restauracja wzniesiona w parku Szczytnickim w latach osiemdziesiątych XIX wieku – nawiązywała do architektury alpejskiej jedynie nazwą, stylistycznie nie miała z nią jednak nic wspólnego. We Wrocławiu nie wybudowano także willi odpowiadających wzorcowi „domu szwajcarskiego”, stosowano jednak pewne elementy stylistyki, głównie dekoracje wycinane w drewnie, powtarzano też niekiedy kąt nachylenia połaci dachowych.

⁴⁹¹ E. Börsch-Supan, D. Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler, 1800–1865*, Berlin 1997, s. 968.

⁴⁹² E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst...*, s. 127.

⁴⁹³ „As a picturesque object, it is most agreeable; more especially in its native situation on the side of a hill, where it is frequently accompanied by firs, or pines, or other spire topped trees, which contrast well with the long horizontal line of the roof” (J.C. Loudon, *An encyclopaedia...*, s. 48).

Elementy „stylu szwajcarskiego” zastosowano w projekcie willi Randla, wzniesionej na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku przy dzisiejszej alei Lipowej 3 w Borku [→ kat. 68]. Bryłę budynku, ukształtowaną pod wpływem włoskiego stylu willowego, nakryto charakterystycznymi dla stylistyki alpejskiej dachami wspartymi na kroksztynach, z dekoracją snycerską w szczytach, a górną partię wieży wyłożono okładziną z desek. Drewniane dekoracje zastosowano również w projektach trzech willi wybudowanych w zbliżonym czasie z inicjatywy kupca Carla Bergera w Szczytnikach [→ kat. 10, 78]. Niewielkie domy zaprojektowane w stylistyce „greckiego odrodzenia” otrzymały wycinane w drewnie zamknięcia szczytów i drewniane żaluzje przysłaniające okna niskiej wieży. Wydaje się jednak, że stosując drewniane dekoracje, nie inspirowano się architekturą szwajcarską, starano się raczej zaakcentować podmiejski charakter domów.

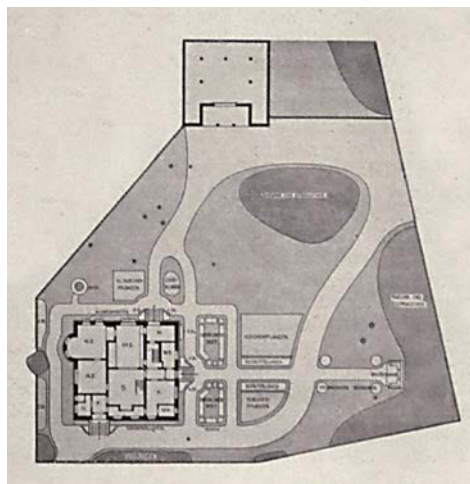
Zmiany w podejściu do kształtowania elewacji willi, obserwowane w ostatniej dekadzie XIX wieku, wiązały się bezpośrednio z ewolucją filozofii projektowania, zgodnie z którą formy zewnętrzne budynku powinny odzwierciedlać jego przeznaczenie, konstrukcję oraz celową i racjonalną dyspozycję wnętrza. U podstaw zmodyfikowanego podejścia do planowania domów stały dokonania architektów angielskich, głównie Augustusa Welby Pugina i twórców skupionych w ruchu Arts and Crafts, oraz propagowane przez niemieckich gotycystów wzorce rodzimej architektury mieszkaniowej. Brytyjskie budownictwo mieszkaniowe zostało przedstawione niemieckim czytelnikom już w 1888 roku w książce *Das englische Haus* Roberta Dohmego. Od połowy lat dziewięćdziesiątych w magazynach branżowych publikowano artykuły dotyczące nowej angielskiej architektury i rzemiosła, głównie pióra Hermanna Muthesiusa⁴⁹⁴. Ten sam autor, jeszcze przed wydaniem swojego najbardziej znanego dzieła powtarzającego tytuł pracy Dohmego, opublikował w 1902 roku książkę *Die englische Baukunst der Gegenwart*, w której pokazał między innymi najnowsze brytyjskie realizacje mieszkaniowe. Angielskie domy „praktyczne, rodzime i niezwykle przyjazne”⁴⁹⁵, jak pisał Muthesius, a przy tym dostosowane do określonych warunków, wskazywano jako jeden z możliwych punktów wyjścia reformy niemieckiego mieszkalnictwa. Modelowe domy planowano prezentować nie tylko w publikacjach, ale także w ramach wystaw budownictwa, które wyodrębniono z wcześniejszych ekspozycji przemysłowych i rzemieślniczych. Pierwszy tego typu pokaz odbył się w 1900 roku w Dreźnie, nie spełnił jednak pokładanych w nim nadziei, jak pisano w komentarzach: „wystawa oferuje stosunkowo mało nowych informacji i [...] nie ukazuje wyczerpującego, ani nawet w ogólnym zarysie trafnego obrazu współczesnej niemieckiej twórczości budowlanej”⁴⁹⁶. Rok później z inicjatywy Kolonii Artystów (Künstlerkolonie) zorganizowano w Darmstadt kolejną wystawę, której główną częścią było niewielkie osiedle willowe usytuowane na wzgórzu

⁴⁹⁴ Wspomniane teksty ujęto w spisie literatury.

⁴⁹⁵ „What we principally find here [in England] is a practical, indigenous and pre-eminently friendly house” (H. Muthesius, *The English House...*, s. XXVII).

⁴⁹⁶ „[...] die Ausstellung verhältnismässig nur wenig Neues bietet und [...] nicht ein erschöpfendes oder auch nur in den Hauptzügen zutreffendes Bild des gegenwärtigen deutschen Bauschaffens bietet” (H. Schliepmann, *Von der Dresdener Bau-Ausstellung*, „Deutsche Kunst und Dekoration” 1900, Bd. 7, s. 108).

Il. 64. Hans Poelzig, wzorcowy dom jednorodzinny na Wystawie Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego, Wrocław, 1904; widok od strony północno-zachodniej i południowo-zachodniej („Die Kunst. Monatshefte für freie und angewandte Kunst” 1905, Bl. 12, s. 240, 241)

św. Matyldy (Mathildenhöhe). Twórcą siedmiu z ośmiu wybudowanych wówczas domów był Joseph Maria Olbrich (1867–1908), uczeń Ottona Wagnera, który zgodnie z postulatami mistrza operował w projektach prostymi bryłami, płaszczyznami pozbawionymi liniowych podziałów, oszczędnymi płaskimi dekoracjami, wyróżniającymi się na elewacjach fakturą lub kolorem, ale nie plastycznością. Domy dla artystów skupionych w stowarzyszeniu organizującym wystawę stanowiły ilustrację wspólnoty sztuk, „dzieł całościowych” (Gesamtkunstwerk), w których zaprojektowano nie tylko budynki z kompletnym wyposażeniem, ale także ich otoczenie.

W 1904 roku także we Wrocławiu pokazano dom wzorcowy stworzony przez Hansa Poelziga na potrzeby Wystawy Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego. Budynek zaprojektowano z myślą o rodzinie z dziećmi, o „ludziach – jak pisał Conrad Buchwald – pracujących umysłowo, którzy z jednej strony związani byli z miastem, a z drugiej mogli – żyjąc zdrowo i swobodnie – z tego miasta uciec”⁴⁹⁷. Dom, rozwiązany na niemal kwadratowym rzucie i wybudowany w drewnianej konstrukcji szkieletowej, został przykryty masywnym dachem siodłowym [il. 64]. Elewacje

⁴⁹⁷ C. Buchwald, *Das Einfamilienhaus*, „Schlesische Zeitung. Sondernummer”, 31 Juli 1904 [za: B. Störckuhl, *Reforma i nowatorstwo...*, s. 335, 339].

parteru budynku otynkowano, wyżej – wyłożono okładziną ceramiczną powtarzającą kształt i kolor dachówki, którą pokryto połacie dachu. Bryłę budowli urozmaicono wykuszami, niszami, w których usytuowano otwory drzwiowe, i facjatami w partii dachu. Ściany zewnętrzne podzielono prostokątnymi otworami okiennymi o zróżnicowanych wielkościach i częściowo przysłonięto drewnianymi trejażami na pnącza. Koncepcja budowli wzorcowej, wykazującej „demonstracyjne podobieństwo [...] formy zewnętrznej do wyglądu niemieckiej, a ściślej mówiąc śląskiej chałupy wiejskiej”⁴⁹⁸, została przez Poelziga wykorzystana w projekcie domu użytkowanego przez architekta i jego rodzinę, który wybudowano w latach 1905–1906 w Zalesiu [→ kat 17]. Budynek został zaprezentowany w pracy Hermanna Muthesiusa *Landbaus und Garten* z 1907 roku jako „jedyny przykład śląskiego *Landbaus*”⁴⁹⁹. Mimo to wzorzec Poelziga nie zyskał we Wrocławiu popularności, domy budowane w pierwszych dwóch dekadach XX wieku łączyły w sobie cechy dziewiętnastowiecznych willi i modelowych *Landbausów*. Ustawione na wysokim cokole bryły budynków nakrywano wielopołaciowymi lub mansardowymi dachami i wzbogacano wykuszami od strony frontowej oraz drewnianymi werandami od strony ogrodowej. Płaszczyzny zewnętrznych ścian dzieliły okna, często wyposażone w okiennice, drabinki na pnącza, a dekoracje stanowiły motywy zaczerpnięte z architektury zarówno historyzującej, jak i regionalnej (na przykład: [→ kat. 18, 36, 55, 106]).

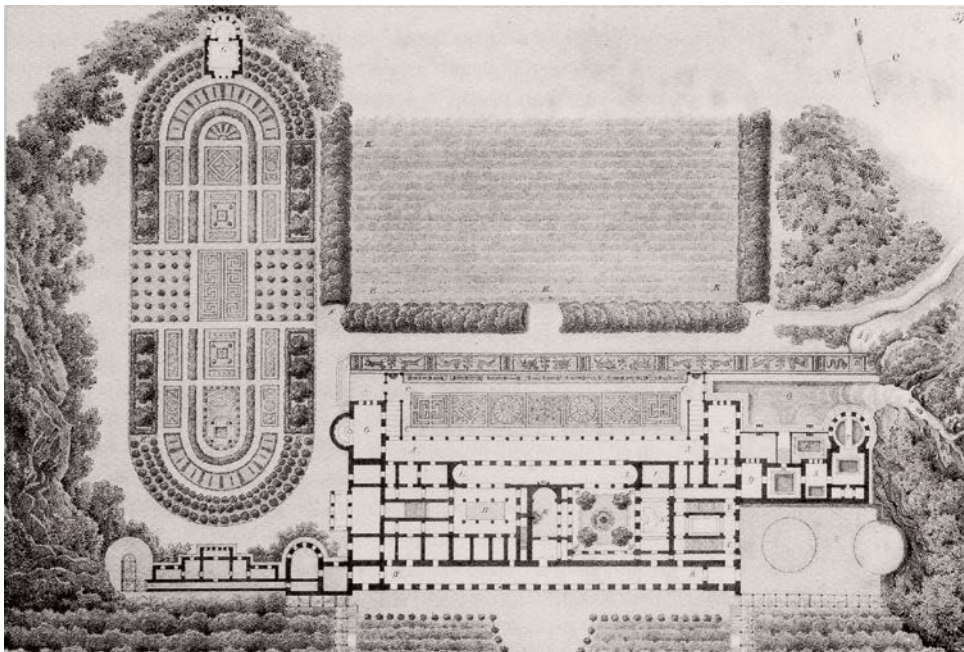
⁴⁹⁸ K. Masner, *Das Einfamilienhaus des Kunstgewerbevereins für Breslau und die Provinz Schlesien auf der Ausstellung für Handwerk und Kunstgewerbe in Breslau 1904*, Breslau 1905, s. 8 [za: *ibidem*, s. 342].

⁴⁹⁹ B. Störtkuhl, „*Landhaus*” – typ podmiejskiego domu..., s. 291.

6. Willa i ogród

W warstwie zarówno ideowej, jak i materialnej willa była genetycznie powiązana z ogrodem, który stanowił nie tylko element antycznego *otium*, ale także swoisty pomost między domem a jego najbliższym naturalnym otoczeniem i dalszym krajobrazem. Już Pliniusz Młodszy zwracał uwagę na ten związek, opisując w jednym z listów swoją posiadłość „tuskańską”, z której okien „widać szpaler, winnice i góry”. Wspomniany „szpaler”, rozumiany jako ogród komponowany, „środkiem jest otwarty – jak pisał autor – i zaraz się całkowicie wchodzących oczom przedstawia: otoczony jest jaworami. Też bluszczem są ubarwione, i jak u wierzchu własnym, tak u spodu cudzem się zielenią liściem. Bluszcz wspina się po pniach i gałęziach i przeskakując je sąsiednie jawory łączy. Też bukszpanami są przegrodzone. Zewnętrzne bukszpany otacza wawrzyn, i z cieniem jaworów swój kojarzy. Prosta dotąd szpaleru ścieżka brzegiem łamie się w półkole i postać zmienia; tu otaczają go cyprysy, i dla gęstszego cienia ciemniejszym i bardziej czynią posępny; w wewnętrzne koła (jest ich bowiem kilka) najczystsze światło dzienne wpada. Tamże nawet róże się ukazują, i chłód cienia na przyjemne ciepło słoneczne się zmienia [...]. Tu spotyka się łączkę, tak bukszpany w tysiące strzyżone kształtów, niekiedy w głoski, które już to właściciela, już sztukmistrza wyrażają nazwisko. Pomiędzy temi wznoszą się naprzemian piramidy małe, naprzemian jabłonie są sadzone: i w dziele najwykwintniejszym ukazuje się z nagłą obraz jakby wsi przeniesionej. Przestrzeń wewnętrzna niskimi z obydwóch stron jaworami jest ozdobiona”⁵⁰⁰. Opisany ogród był wielokrotnie przedstawiany w projektach rekonstrukcji willi Pliniusza, pokazał go również Karl Friedrich Schinkel w swojej wizji toskańskiej rezydencji autora *Listów*. W koncepcji Schinkla dom został powiązany z ogrodem, którego główną część rozwiązano na planie hipodromu w układzie kwaterowym [il. 65]. Ogród ozdobny został poprzedzony gazonem, który obramiono formowanymi drzewami, dalej rozciągały się winnice i lasy porastające wymaginowane wzgórza. Zaproponowana przez Schinkla wizja przydomowego, komponowanego ogrodu, który stopniowo łączył się z coraz bardziej swobodnymi zespołami zieleni, nie była jedynie wytworem wyobraźni. Do czasu wzrostu natężenia ruchu inwestycyjnego w połowie lat siedemdziesiątych XIX wieku osady willowe budowane w sąsiedztwie niemieckich miast próbowano sytuować w otoczeniu atrakcyjnym krajobrazowo, przy naturalnych enklawach zieleni. Jedną z najstarszych podberlińskich kolonii willowych – Alsen – wzniesioną z inicjatywy Wilhelma Conrada, bankiera i przewodniczącego Berlińskiego Towarzystwa Handlowego (Berliner Handelsgesellschaft), została zaprojektowana tuż przy brzegach Kleine Wannsee i Grosse Wannsee. Parcelację osiedla rozpoczęto w 1863 roku od wytyczenia kilkunastu posesji o powierzchni co najmniej 2,5 tysiąca metrów kwadratowych z bezpośrednim dostępem do wody. Projekt dalszej rozbudowy kolonii został opracowany w 1870 roku przez

⁵⁰⁰ K. Pliniusz *Apollinarowi pozdrowienie zasyła...*, s. 33–35 (ks. V, list VI).

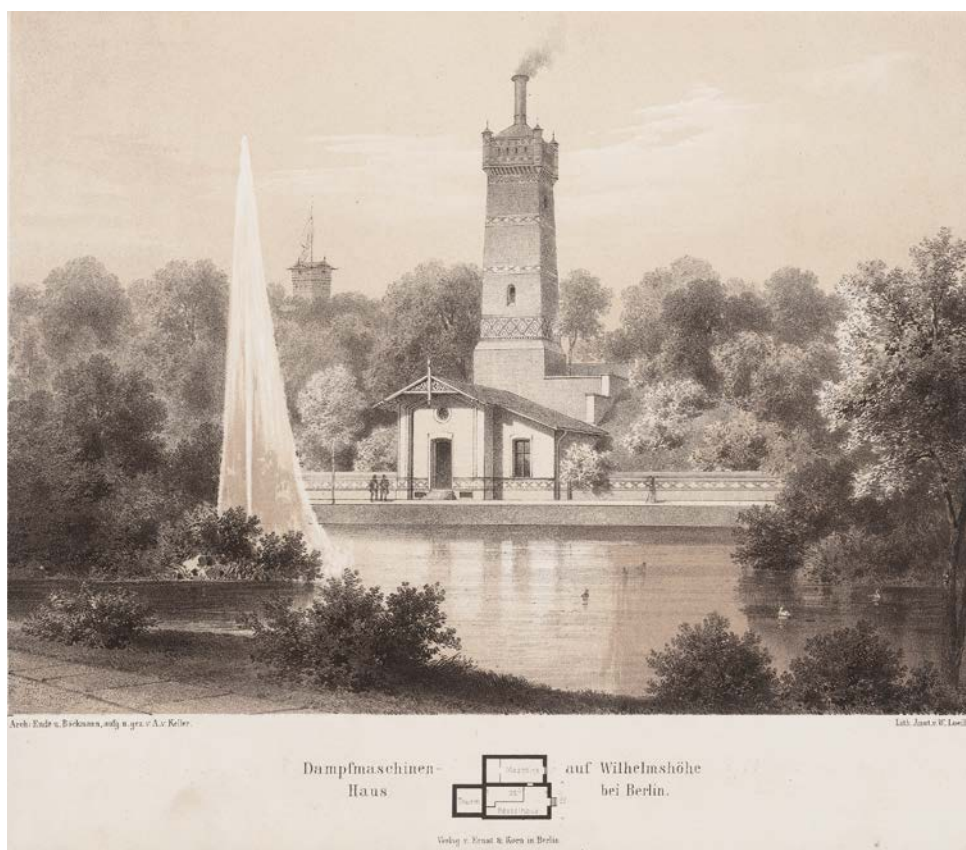
Il. 65. Karl Friedrich Schinkel, rekonstrukcja willi Pliniusza Młodszeo, Tusculum; plan (K.F. Schinkel, *Rekonstruktion des Tuscums des Plinius*, „Architektonisches Album” 1841, H. 7, Bl. 37)

Gustava Meyera (1816–1877)⁵⁰¹, naczelnego ogrodnika Berlina, ucznia Petera Josepha Lenné (1789-1866) i przewidywał powstanie dwóch kolejnych zespołów działek zgrupowanych wokół ulic, które zarysowano w kształcie zbliżonym do hipodromu. W różnych miejscach kolonii Meyer zaprojektował grupy drzew i krzewów liściastych, a wzdłuż brzegów zbiorników wodnych posadził wierzby i topole. Harmonijne zespolenie natury i architektury kolonii Alsen miało pozwolić postrzegać dzieło Conrada jako mieszczański odpowiednik „Pruskiej Arkadii” Hohenzollernów, stworzonej wokół królewskiej rezydencji w Poczdamie.

W 1864 roku rozpoczęto budowę niewielkiej kolonii willowej usytuowanej po południowej stronie Berlina, w sąsiedztwie wsi Tempelhof. Nowe tereny budowlane zorganizowano na dawnych polach uprawnych oddzielonych od południowej granicy wsi pasem łąk, które otaczały trzy zbiorniki wodne. W projektowanym układzie komunikacyjnym osiedla wykorzystano istniejące drogi, w tym „wspaniałą aleję starych drzew”, która została „użyta do zręcznego upiększenia założonego tu ogrodu, łagodzi wrażenie nowego i nieskończonego, co przy wielu nowych koloniach willowych działa przeszkadzająco”⁵⁰². Kolejne osiedle zwracające uwagę rozwiązaniami krajobrazowymi zostało założone w 1866 roku u stóp wschodniego

⁵⁰¹ C.A. Wimmer, *Gustav Meyer*, [w:] *Allgemeine Deutsche Bibliographie*, Bd. 17. Berlin 1994, s. 343.

⁵⁰² „Eine prächtige Allee alter Bäume, die durch die Parzellen zerschnitten und geschickt zur Ausschmückung der dort angelegten Gärten verwendet ist, mildert hier den Eindruck des Neuen und Unfertigen, der bei vielen jungen Villenkolonien störend wirkt” ([b.a.], *Berliner Villenkolonien*, „Breslauer Handelsblatt” 1871, Nr. 253).

Il. 66. Ende & Böckmann, budynek pompy wodnej w kolonii willowej Wilhelmshöhe, Berlin (Ende & Böckmann, *Dampfmaschinenbaus auf Wilhelmshöhe bei Berlin*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1871, H. 106, Bl. 1)

zбочa Kreuzbergu, po zachodniej stronie drogi prowadzącej do majątku Tempelhof. Nowa kolonia – Wilhelmshöhe – została usytuowana w „dolinie okrytej gęstą zielenią wysmakowanego założenia parkowego”, powstałego na miejscu dawnej piaskowni⁵⁰³, którego projekt przypisuje się Peterowi Josephowi Lenné⁵⁰⁴. Plan osiedla przygotowali architekci Hermann Ende (1829–1907) i Wilhelm Böckmann (1832–1902), którzy przewidywali powstanie od trzydziestu do czterdziestu willi, swobodnie rozmieszczonych po obu stronach drogi „wijącej się doliną”, a następnie biegnącej wokół stawu z fontanną, założonego w najniższym punkcie terenu. Osiedle ozdabiały kamienne schody z kaskadami wodnymi, poprowadzone od stawu w kierunku południowym, i budynek pompy wodnej wspomagającej zaopatrzenie kolonii w wodę, autorstwa Endego i Böckmanna [il. 66]. Również we Wrocławiu pla-

⁵⁰³ „Wo sich noch vor wenig Jahren eine tiefe, kahle Sandgrube längs der Tempelhofer Chaussee am Kreuzberg hinzog, bedecken jetzt geschmackvolle Parkanlagen mit dichtem Grün ein freundliches Thal” (*ibidem*).

⁵⁰⁴ E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst...*, s. 52.

nowano pod koniec lat sześćdziesiątych XIX wieku realizację projektu ogrodnika Hermanna Lüdtkego, który przewidywał powstanie w obrębie Pól Stawowych parku z obrzeżnie umieszczonymi willami z ogrodami. „Odziedziczone” po starożytnych upodobanie do wpisywania budynków mieszkalnych w otoczenie atrakcyjne pod względem krajobrazowym było czytelne w komentarzach wrocławskich dziennikarzy, którzy w doniesieniach prasowych znacznie lepiej oceniali pomysł budowania osiedla willowego w zadrzewionych Szczytnikach niż na dawnych terenach rolnych Borku⁵⁰⁵.

Relatywnie niewiele wiadomo z kolei na temat sposobów projektowania indywidualnych ogrodów urządzanych przy prywatnych domach mieszkalnych. Do najlepiej znanych tego typu założeń należał ogród towarzyszący willi Eichbornów [→ kat. 62, il. 71a], którego projekt został opracowany przez czołowego pruskiego architekta krajobrazu Petera Josepha Lenné. Ogród składał się z trzech głównych części: ozdobnej południowej, poprzedzającej willę, z kwaterami i kobiercami kwiatowymi, oraz północnej – krajobrazowej, w obrębie której wytyczono ogród użytkowy (kuchenny)⁵⁰⁶. Centralny punkt największej, krajobrazowej partii założenia stanowił zbiornik wodny – pozostałość (lub być może zrekonstruowana pozostałość) Mysiego Stawu, wokół którego poprowadzono ścieżki spacerowe rozdzielone polanami i grupami krzewów i drzew. Ogród był ozdobiony pawilonami, rzeźbami i egzotycznymi roślinami w donicach. Od strony północnej tło dla założenia stanowiła zieleń Promenady Staromiejskiej, od strony południowej widok otwierał się – jak wspominał Wolfgang von Eichborn – na „rozległy krajobraz łąk, pól pszenicznych i buraczanych, gdzie spojrzenie biegło daleko aż do Świętej Góry tego kraju i błękitnej linii gór”⁵⁰⁷. Opis wyglądu ogrodu w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku zamieścił na łamach „Ogrodnika Polskiego” Antoni Zalewski, który w sprawozdaniu ze „Szląska Pruskiego” donosił: „Prawdziwym majstersztykiem jest ogród pani Eichhorn przy Mussenplatz położony. Już sama willa, stojąca frontem do Tauenzin-Strasse, zwraca na siebie uwagę przechodnia. Zbudowana w nader rzadko napotykanym pod tą szerokością geograficzną, stylu staro-włoskim, ukrywa ona poza sobą 2,3 ha. powierzchni zajmujący ogród, istny skarbczyk rzadkich roślin. Pomimo niewielkiej przestrzeni, stworzono tu wdzięczne obrazy pejzażowe. Przed wewnętrznym frontem willi rozpościera się obszerny trawnik starannie utrzymany, a rzucony na nim lekkim deseniem kobierzec kwiatowy, oraz umiejętnie rozmieszczone grupy krzewów i drzew rzadkich (piękne magnolie), tworzą efektowny, otwarty widok w głąb miasta, ukazując sterczące wieżycy odwiecznych jego kościołów. Na prawym boku ogrodu, stoi kilka szklarni średniej wielkości, przysłoniętych krzewami, z których jedna mieści z górą 300 odmian pięknych storczyków. Stanowią one ciągłą ozdobę pokoiów i efektownego ogrodu zimowego. Ten ostatni znajduje się po prawej stronie willi i łączy się z nią

⁵⁰⁵ „Breslauer Zeitung”, 30 sierpnia 1872 roku, s. 2442.

⁵⁰⁶ Dokładny opis założenia: I. Bińkowska, *Ogród Eichbornów*, [w:] *Leksykon zieleni Wrocławia...*, s. 449, 450 (hasło 386).

⁵⁰⁷ W. von Eichborn, *Das schlesische Jabr, Landschaften der Sehensucht*, Frankfurt 1982, s. 27 [za: A. Bober, *Wrocławska willa Eichborna...*, s. 169].

bezpośrednio za pomocą niedużego pasażu kameliowego⁵⁰⁸. Podczas swojej wizyty we Wrocławiu korespondent „Ogrodnika Polskiego” odwiedził również ogród urządony przy willi Ertlów [→ kat. 22]. „Duży ten ogród obejmuje ładną willę – pisał Zalewski – a przez umiejętne połączenie w grupach drzew i krzewów, oraz zręczne ich rozmieszczenie, zakładający potrafił tu wywołać znaczne efekty⁵⁰⁹. Autor opisanych ogrodów ubolewał przy tym, że w obrębie miasta znalazł niewiele prywatnych założeń ogrodowych, „ponieważ drożyzna gruntu czyni niemożliwym rozwój większy w tym kierunku; nie imponują one też wielkością z tejże samej przyczyny⁵¹⁰”.

Obok nielicznych notatek i wspomnień dotyczących wyglądu dziewiętnastowiecznych ogrodów zachowały się pojedyncze plany ukazujące ich kompozycję. W 1870 roku swoją wizję niewielkiej kolonii willowej powiązanej z parkiem, który planowano urządzić na terenie Pól Stawowych, przedstawił miejski radca budownictwa Carl Johann Christian Zimmermann [il. 17]. Architekt otoczył projektowane domy ogrodami, którym od strony frontowej nadał formy ozdobnych klombów, a od strony tylnej – pseudokrajobrazowe. Skłonność do komponowania przydomowych założeń ogrodowych w duchu krajobrazowym uwidaczniają inwentaryzacje prywatnych ogrodów położonych w sąsiedztwie parku Szczytnickiego, przy dzisiejszych ulicach: Kazimierza Bartla, Parkowej, Adama Mickiewicza i Mikołaja Kopernika [il. 67]. Jak ustaliła Iwona Bińkowska, układ ogrodów projektowanych przy willach od lat sześćdziesiątych XIX wieku „obejmował zwykle przedogród, podjazd, centralną polanę pełniącą funkcję salonu ogrodowego i zminimalizowany *pleasure ground*”⁵¹¹. Kompozycję przedogrodów otwierano ku ulicy, część tylną ogrodu otaczano zazwyczaj zielenią wysoką w celu ochrony prywatności użytkowników⁵¹². Wydaje się, że aranżacja ogrodów była pochodną sposobu kształtowania willi z jej reprezentacyjnym, „pokazowym” frontem i cokołem, który uniemożliwiał bezpośrednie połączenie domu z otaczającym go terenem, ale pozwalał podziwiać z pewnej wysokości kwietniki i polany. Tarasy i werandy, którymi poprzedzano pomieszczenia parteru willi, wiązano z ogrodem za pomocą schodów, niekiedy w sąsiedztwie pokoi dziennych projektowano też ogrody zimowe. Ciepłarnie nie stanowiły jednak strefy przejściowej między wnętrzem a zewnątrz domu – były pomyślane jako jedno z pomieszczeń willi, którego nie łączono z ogrodem.

Hermann Muthesius, niestrudzony krytyk dziewiętnastowiecznych willi, uważał, że aranżacje ogrodów „odpowiadały maskaradzie domów”, a w jednej z publikacji dotyczących *Landhausów* pisał, że o ile architekt „przechwala się znajomością architektury i stylów”, o tyle „ogrodnik krajobrazu [stawia sobie za] cel »naturalność«. Na powierzchni dwudziestu rut kwadratowych odwzoruje nam górę i doli-

⁵⁰⁸ A. Zalewski, *Na Szląsku pruskim*, „Ogrodnik Polski” 1895, r. 17, nr 10, s. 220.

⁵⁰⁹ *Ibidem*.

⁵¹⁰ *Ibidem*, s. 219, 220.

⁵¹¹ I. Bińkowska, *Ogrody przy domach miejskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Leksykon zieleni Wrocławia...*, s. 735 (hasło 726).

⁵¹² *Ibidem*.

Il. 67. Wrocław, Szczytniki, plany zespołów willi z ogrodami przy dzisiejszych ulicach: Kazimierza Bartla, Parkowej, Adama Mickiewicza, Mikołaja Kopernika (MA/ABMW, TP. 1234, sygn. MAT-AB-27122)

nę, góry skaliste i łąki. Wyłożone cementem kałuże o długości dziesięciu metrów naśladowują rozgałęzienia jeziora Dziesięciu Kantonów. Bezsensownie wijące się dróżki błakają się po wszystkich kątach⁵¹³. Sugestywnie, choć nie bez przesady zarysowana przez Muthesiusa erozja idei przenoszenia elementów ogrodów krajobrazowych do niewielkich ogrodów przydomowych doprowadziła do uproszczenia ich kompozycji, wprowadzenia jasnych podziałów funkcjonalnych za pomocą prostoliniowych ścieżek, stosowania rodzimych gatunków roślin, grupowanych w jednolitych kolorystycznie pasmach⁵¹⁴. „Zreformowany” ogród, pokazany między innymi na wspomnianej już wrocławskiej Wystawie Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego, zachował swoje znaczenie ozdobne, został jednak pozbawiony – jak pisano w sprawozdaniach z pokazu – „drobnomieszczańskiej kokieterii naszych czasów”⁵¹⁵.

⁵¹³ „Während der Hauskünstler mit Architektur- und Stilkenntnissen prahlt, hat der Landschaftsgärtner das Ziel des „Natürlichen“. Auf zwanzig Quadratrueten Grundfläche imitiert er uns Berg und Tal, Felsengebirge und Wiesengrund. Eine zehn Meter lange, mit Zement ausgekleidete Pfütze ahmt die Verzweigungen des Vierwaldstätter Sees nach. Sinnlose Schängelwege irren in allen Ecken umher” (H. Muthesius, *Das moderne Landbaus...*, s. IV).

⁵¹⁴ B. Störckuhl, *Ogrody przy domach typu Landbaus*, [w:] *Leksykon zieleni Wrocławia...*, s. 735, 736 (hasło 727).

⁵¹⁵ K. Masner, *Das Einfamilienbaus...*, s. 13 [za: *Hans Poelzig we Wrocławiu...*, s. 534].

7. Zakończenie

Analizując ewolucję willi w ciągu wieków, James S. Ackerman zauważył symbiotyczny związek tej formy budownictwa z miastem, uznał wręcz, że „kultura willowa rozkwitała w okresach metropolitalnego wzrostu [...] i zanikała wraz z upadkiem miast”⁵¹⁶. W XIX wieku, gdy miasta rozwijały się żywiolowo, notując w czasie jednego tylko stulecia amplitudę wzrostu w okresach pokoju i szczególnej prosperity gospodarczej oraz okresy stagnacji w sytuacjach kryzysowych, wille stanowiły jedną z najbardziej wyrazistych ilustracji, a zarazem pochodnych tych zmian. Pogłębienie związku miasta i willi było możliwe dzięki demokratyzacji idei mieszkania w podmiejskim domu rodzinnym otoczonym ogrodem. Zmierzch arystokratycznego monopolu na użytkowanie willi był z kolei przejawem emancypacji mieszczaństwa i postępującego wzrostu znaczenia jego elit.

Preludium do wspólnej historii willi i Wrocławia stanowiła próba przekształcenia wsi w Starych Szczytnikach w enklawę willową. Proces zmian – w dużej mierze spontaniczny – został zapoczątkowany w latach osiemdziesiątych XVIII wieku przez księcia von Hohenlohe-Ingelfingena, który przy dzisiejszej ulicy Parkowej wznosił letni dom z ogrodem otwartym dla zwiedzających. Wkrótce położone w sąsiedztwie Ogrodu Książęcego domy wiejskie zaczęto poddawać przebudowom z zamiarem urządzenia w nich letnich siedzib zamożnych wrocławian, powstały też pierwsze projekty nowych willi. Można przypuszczać, że wspomniane działania miały związek z ożywieniem gospodarczym notowanym we Wrocławiu u schyłku XVIII stulecia, które zostało jednak gwałtownie przerwane wybuchem wojen napoleońskich. W czasie trwania konfliktu francusko-pruskiego zabudowa i infrastruktura miasta zostały mocno uszkodzone, a po podpisaniu traktatu pokojowego między Napoleonem i Fryderykiem Wilhelmem III w 1807 roku wrocławianie zostali obciążeni kosztami związanymi nie tylko z odbudową zniszczeń, ale także z koniecznością spłaty części kontrybucji wojennej⁵¹⁷. Mimo to miasto stanęło na początku XIX wieku w obliczu zupełnie nowych możliwości rozwoju – z inicjatywy dowódców wojsk francuskich rozpoczęto bowiem rozbiórkę obwarowań, a wprowadzona w życie w 1808 roku Ordynacja o miastach (*Ordnung für sämtliche Städte der preußischen Monarchie*) pozwoliła na powiększenie obszaru Wrocławia o tereny słabo zurbanizowanych przedmieść. Wspomniana ustawa, stanowiąca również ramy prawne tworzenia miejskich samorządów, była jednym z elementów szeroko zakrojonych reform państwa pruskiego, które przeprowadzono w czasie trwania wojen napoleońskich⁵¹⁸. W 1807 roku przyznano mieszkańom prawo nabywania

⁵¹⁶ „[...] villa culture has thrived in the periods of metropolitan growth [...] and has declined with urban decline” (J.S. Ackerman, *The Villa...*, s. 9).

⁵¹⁷ T. Kulak, *Historia Wrocławia*, t. II: *Od twierdzy fryderycjańskiej do twierdzy hitlerowskiej*, Wrocław 2001, s. 117.

⁵¹⁸ S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998, s. 231–244.

ziemi, trzy lata później zniesiono ustrój cechowy i przeprowadzono sekularyzację dóbr kościelnych. Należące do klasztorów, kapituł i biskupstw wsie oraz tereny rolne położone w sąsiedztwie miasta zostały sprzedane osobom prywatnym, co pół wieku później umożliwiło inwestorom podjęcie pierwszych prób zakładania osiedli willowych, ale znacznie ograniczyło wpływ władz miejskich na sposób rozbudowy Wrocławia. Decyzję o wyprzedaży posiadłości kościelnych tłumaczono koniecznością ratowania budżetu państwa uszczuplonego spłatą kontrybucji po porażce w starciu z napoleońską Francją. Podobną filozofią kierowano się podczas dyskusji na temat zagospodarowania wrocławskich terenów pofortyfikacyjnych – grunty położone po wewnętrznej stronie fosy miejskiej przeznaczono co prawda na założenie promenad, ale większą część obszaru rozparcelowano i sprzedano. Na Starym Mieście, na terenach „uwolnionych” od dawnej zabudowy klasztornej lub obronnej, wzniesiono domy architektów – Johanna Friedricha Knorra [→ kat. 113] i Carla Ferdinanda Langhansa. Warto jednak zaznaczyć, że obie budowle stanowiły jednostkowe przykłady mieszczańskich, wolno stojących domów rodzinnych usytuowanych w granicach miasta wewnętrznego. Inaczej rzecz się miała z gruntami pofortyfikacyjnymi położonymi od południa, po zewnętrznej stronie fosy miejskiej, gdzie na nowo wytyczonych działkach zakładano w latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku ogrody z letnimi pawilonami, z których część przekształcano następnie w domy całoroczne.

Okolo połowy lat trzydziestych odnotowano we Wrocławiu poprawę sytuacji gospodarczej, głównie ze względu na powstanie w 1834 roku Niemieckiego Związku Celnego (Deutscher Zollverein), który zapewniał niemal całkowitą swobodę handlu na terenie krajów związkowych, a dodatkowo stymulował rozwój transportu, głównie kolejowego. W latach czterdziestych uruchomiono w mieście trzy linie kolejowe, co umożliwiło nie tylko zwiększenie obrotów w handlu, ale także budowę podstaw przemysłu maszynowego. Pierwszymi beneficjentami ożywienia gospodarczego byli właściciele lokalnych domów bankierskich, którzy obracali papierami wartościowymi, głównie obligacjami kolejowymi⁵¹⁹. Nieprzypadkowo zatem pierwszymi ważnymi realizacjami willowymi były przebudowy siedzib bankierów Ludwika Theodora Moritz-Eichborna [→ kat. 62] i Carla Ertla [→ kat. 22], dokonane w latach pięćdziesiątych XIX wieku.

Na początku piątej dekady XIX stulecia obok kilkunastu zakładów produkcji tekstyliów, które były specjalnością Wrocławia w okresie przedindustrialnym, w mieście działały cztery stocznie, cztery fabryki wagonów, dwie odlewnie żelaza i jedna wytwórnia artykułów żelaznych⁵²⁰. Równocześnie jednak zaledwie 3,9% wrocławian spełniało kryterium dochodowe uprawniające do udziału w wyborach do rady miejskiej⁵²¹, przy czym w grupie ludzi płacących najwyższe podatki zna-

⁵¹⁹ T. Afeltowicz, *Studia nad historią banków śląskich (do roku 1918)*, Wrocław 1963, s. 83, 84.

⁵²⁰ M. von Ysselstein, *Lokal-Statistic der Stadt Breslau*, Breslau 1866, s. 54–69. Więcej na temat stosunków gospodarczych we Wrocławiu w pierwszej połowie XIX wieku – por. P. Gerber, *Architektura przemysłowa Wrocławia w początkach industrializacji*, Wrocław 2007.

⁵²¹ T. Kulak, *Historia Wrocławia...*, s. 195.

lazło się 0,4% mieszkańców miasta. Słabość inwestycyjna lokalnego mieszczaństwa manifestowała się między innymi niepowodzeniami kolejnych inicjatyw budowy kolonii willowych, które podejmowano w latach sześćdziesiątych XIX wieku. W tym czasie realizowano pojedyncze wille, głównie na obszarze Przedmieścia Świdnickiego.

Rozwój gospodarczy Wrocławia uległ gwałtownemu przyspieszeniu po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku. Nowo utworzone cesarstwo wspomogło swój rynek pieniędzmi z kontrybucji otrzymanej od Francji po przegranej przez nią wojnie, dodatkowo uproszczono mechanizmy tworzenia instytucji, które ułatwiały koncentrację kapitału (spółki akcyjne, spółdzielnie, przedsiębiorstwa kredytowe). W latach 1871–1913, mimo krótkotrwałych kryzysów gospodarczych, podaż kredytów przewyższała popyt⁵²², co oznaczało, że bez trudu znajdowano środki na finansowanie dużych inwestycji, w tym także mieszkaniowych. Już w 1871 roku przystąpiono we Wrocławiu do realizacji pierwszego większego osiedla willowego, które usytuowano na południowych obrzeżach miasta, w sąsiedztwie wsi Borek. Pomysłodawcą budowy osiedla był berliński przedsiębiorca Heinrich Quistorp, który jednak po wytyczeniu układu urbanistycznego kolonii i wzniesieniu kilku domów ogłosił niewypłacalność. Do ukończenia osiedla i przyłączenia go do miasta doprowadził pod koniec stulecia Julius Schottländer, który kupił założenie w 1877 roku. W latach siedemdziesiątych uzupełniono zabudowę nielicznych prywatnych działek położonych na terenie Starych Szczytnik, podjęto też kilka niezbyt udanych inicjatyw budowy enklaw willowych w obrębie lewobrzeżnych Szczytnik. W kolejnej dekadzie władze miasta zaplanowały realizację trzech osiedli willowych, z których jedno usytuowano w Dąbiu, drugie – we wschodniej części Przedmieścia Piaskowego, trzecie zaś – w południowej części Przedmieścia Świdnickiego. Pomysły urzędników pozostały w sferze planów, co dowodzi, że historia dziewiętnastowiecznych wrocławskich osiedli willowych to w istocie historia założeń niezbudowanych. Częściowej realizacji doczekały się osiedla założone na przełomie XIX i XX stulecia w zachodniej części Borku i w Zalesiu, po objęciu obu dawnych majątków granicami miasta odpowiednio w 1897 i 1904 roku.

Profil inwestorów wznoszących wille w ostatnich trzydziestu latach XIX wieku nie uległ większym zmianom – przeważali kupcy specjalizujący się w hurtowym obrocie towarami oraz właściciele i udziałowcy domów bankierskich i innych instytucji finansowych. Wraz z postępującą industrializacją miasta stale wzrastała liczba willi, których budowę finansowali lokalni przemysłowcy, a w ostatniej dekadzie XIX wieku do grona inwestorów dołączyli też lekarze, głównie profesorowie medycyny. Z kolei autorami projektów willi byli w większości miejscowi mistrzowie murarstwa i architekci (między innymi: Ehrlichowie, ojciec [→ kat. 24, 59, 79, 101] i synowie [→ kat. 38, 114], Albert Grau [→ kat. 8, 56, 74, 127] i Erich Grau [→ kat. 46, 75], Carl Lüdecke [→ kat. 95, 100], Carl Schmidt [→ kat. 21, 67, 97, 102, 125], Friedrich Barchewitz [→ kat. 16, 89, 99], Felix

---

⁵²² Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. I: *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, Poznań 2004, s. 22.

Henry [→ kat. 65, 112, 124], Karl Grosser [→ kat. 44], Alvin Wedemann [→ kat. 47, 53, 119], spółki Oesterlink i Hentschel [→ kat. 103, 104], Schlesinger i Benedict [→ kat. 26, 37]). Czasami na zlecenie wrocławskich inwestorów pracowali również architekci berlińscy (Hermann Friedrich Waesemann [→ kat. 22, 62], Cremer i Wolffenstein [→ kat. 4], Ernst Jacob [→ kat. 43, 45], Hans Grisebach [→ kat. 83, 115], Otto March [→ kat. 92]), rzadziej twórcy monachijscy (Franz Meyer [→ kat. 30]) czy wiedeńscy (Julius Mayreder [→ kat. 35, 58]).

W dziewiętnastowiecznym Wrocławiu nie stworzono lokalnego modelu willi, żadna ze zrealizowanych tu budowli nie stała się też szeroko naśladowanym wzorcem. Kilka projektów willi wyróżniono publikacjami w ogólnoniemieckich czasopiśmie branżowych, jednak tylko cztery zaprezentowane koncepcje opracowali miejscowi architekci (Carl Schmidt [→ kat. 67, 125], Wilhelm Rhenius [→ kat. 5] i Heinrich Schild [→ kat. 6]). Wrocławska architektura willowa pozostawała przeważnie pod wpływem realizacji twórców berlińskich, trzeba bowiem pamiętać, że w stolicy Dolnego Śląska nie uruchomiono w XIX wieku szkoły wyższej kształcącej architektów. Niemal wszyscy akademicko wykształceni projektanci działający na lokalnym rynku ukończyli Berlińską Akademię Budownictwa. Związek wrocławskiej i berlińskiej architektury pogłębiała zbieżność przepisów budowlanych obowiązujących w obu miastach. Nie bez znaczenia dla popularności projektów stołecznych architektów była ich stała obecność w specjalistycznej prasie. Najpopularniejsze magazyny – „Deutsche Bauzeitung”, „Architektonisches Skizzenbuch” czy „Architektonisches Album” – były wydawane w Berlinie.

Najwcześniejsze wille budowane we Wrocławiu niedługo po zakończeniu wojen napoleońskich należały ze względu na swoją stylistykę – palladianizm lub klasycyzm – do zbioru dzieł raczej osiemnasto- niż dziewiętnastowiecznych. Budowle realizowane od końca lat czterdziestych do połowy lat siedemdziesiątych projektowano głównie w formach inspirowanych architekturą starożytną Grecji. Przyjęta stylistyka pozwalała na wznoszenie niewielkich i relatywnie niedrogich budynków, w których dekoracje można było ograniczyć w zasadzie do skromnych pasów belkowania i prostych obramień okiennych. Mimo to właściwie dobrane proporcje bryły budynku, zryzalitowanie i podwyższenie środkowej bądź bocznej partii domu i nakrycie jej „antycznym” dachem zamkniętym frontonami, nadawało willi rys elegancji, a zarazem pewnej anonimowości koniecznej w sytuacji, kiedy – tak jak w osiedlu Quistorpa – przygotowywano projekty dla nieznanymi wcześniej odbiorców. Równocześnie budowano wille w stylistyce renesansowej – w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych szczególną popularnością cieszyły się formy zaczerpnięte z architektury dojrzałego renesansu włoskiego, które zostały zastąpione pod koniec ósmej dekady XIX wieku stylistyką renesansu północnego. W latach dziewięćdziesiątych wzniesiono we Wrocławiu kilka domów zaprojektowanych w nawiązaniu do architektury renesansu południowoniemieckiego i baroku. Warto jednak podkreślić, że w projektach wielu willi stosowano elementy zaczerpnięte z różnych stylów historycznych – najczęściej motywy „greckie” łączono z dekoracjami neorenesansowymi lub „szwajcarskimi”. W lokalnej architekturze willowej właściwie nie posługiwano się wzorcami gotyckimi, które były postrzegane przez wielu twórców jako nieodpowiednie do projektowania budowli o niewielkiej skali.

Neogotyki był także powszechnie kojarzony z architekturą kościołów, głównie katolickich, tymczasem większość wrocławskich inwestorów katolikami zapewne nie była – statystyki wyznań pokazują, że w grupie określonej mianem „bogatego mieszczaństwa”, która w latach 1876–1906 stanowiła około 12% mieszkańców Wrocławia, najmniejszy udział mieli katolicy, największy zaś Żydzi (w przewadze ośmio-, dziewięciokrotnej w stosunku do katolików i cztero-, pięciokrotnej w stosunku do protestantów)⁵²³. Profil inwestorów mógł być przyczyną, dla której nie wykorzystano potencjału jednej z najbardziej oryginalnych koncepcji willi opracowanej przez Carla Schmidta na potrzeby budowy domu własnego. Siedziba architekta mogła stać się lokalnym wzorcem niewielkiego domu o racjonalnej strukturze i ograniczonej dekoracyjności, jednak sposób rozwiązania sylwety i elewacji budowli mógł nasuwać skojarzenia z neogotykiem.

Warto na koniec postawić pytanie, czy dziewiętnastowiecznym willom nadawano „cechy kardynalne”, o których pisał w listach Pliniusz Młodszy? W opisach swoich posiadłości rzymski polityk szczególnie dużo uwagi poświęcił usytuowaniu budowli i ich relacjom z otoczeniem, a także kształtowaniu willi oraz wyposażeniu jej w pomieszczenia i urządzenia służące odpoczynkowi od trudów życia miejskiego. Atrybuty starożytnych willi, sprowadzone w XX wieku do czterech haseł: widzieć i być widzianym, przestrzeń do odpoczynku, otwartość i ruch/obieg, dom i ogród⁵²⁴, stały się ponadczasowymi miernikami przynależności do grupy budynków mieszkalnych, w których prowadzono – jak zauważył Palladio – „życie tak szczęśliwe, jakie tylko można osiągnąć tu na ziemi”⁵²⁵.

Atrybut pierwszy: widzieć i być widzianym. W listach do przyjaciół Pliniusz Młodszy stworzył archetyp lokalizacji willi – w otwartej przestrzeni, choć w niedalekim sąsiedztwie miasta, w miejscu gwarantującym rozległe i zróżnicowane widoki. Polityk porównał otoczenie swojej toskańskiej posiadłości z amfiteatrem, na scenie którego willa odgrywała – jak się zdaje – główną rolę. W dziewiętnastowiecznej koncepcji willi jej bliska przestrzenna relacja z miastem nie uległa zmianie. Wille budowano więc w pobliżu miast, starając się – przynajmniej w pierwszej połowie stulecia – wybierać miejsca o szczególnych walorach krajobrazowych. We Wrocławiu takimi miejscami były Stare Szczytniki, a po zburzeniu fortyfikacji miejskich także północna część Przedmieścia Świdnickiego, z której roztaczał się widok na wieże Starego Miasta i zieleń promenady, a od południa – na tereny rolne i majaczące na horyzoncie pasma górskie. Wraz z rozwojem miasta i wzrostem cen gruntów wille przenoszono na tereny niezabudowane coraz bardziej oddalone od staromiejskiego centrum, by w ostatnich trzydziestu latach XIX wieku zamknąć je w granicach podmiejskich osiedli. O wyborze lokalizacji kolonii willowych decydowały w głównej mierze względy finansowe, osiedla wytyczano najczęściej na dawnych gruntach uprawnych, a ich „krajobraz” aranżowano zwykle za pomocą szpalerów drzew zacinających ulice i niewielkich zieleńców. Możliwość napawania

⁵²³ T. Kulak, *Historia Wrocławia...*, s. 213.

⁵²⁴ P. de la Ruffinière du Prey, *The Villas...*, s. 11–39.

⁵²⁵ A. Palladio, *Cztery księgi o architekturze...*, s. 117.

się pięknem natury stanowiła jeden z elementów starożytnego *otium*, willa nie mogła być jednak jedynie miejscem prowadzenia obserwacji, sama stawała się bowiem elementem pejzażu, który podlegał ocenie widzów. Pliniusz Młodszy podkreślał zatem znaczenie właściwej ekspozycji domu mieszkalnego, który powinien zostać usytuowany na łagodnym wzniesieniu. Podobne przekonanie prezentował Palladio, który znał pisma rzymskiego polityka i twierdził nawet, że „nie należy budować [willi] w dolinach zamkniętych górami, gdyż budynki ukryte w dolinach są niewidoczne i pozbawione dalekiego widoku, nie mają okazałości ani dostojęstwa”⁵²⁶. W XIX wieku, biorąc pod uwagę ograniczenia w wyborze miejsca usytuowania willi, ekspozycję budowli wspomagano środkami architektonicznymi – wysokimi cokołami, wieżami, a nawet przyciągającą uwagę kompozycją elewacji. Warto przy tym zaznaczyć, że zwyczaj demonstrowania walorów pojedynczych willi nie uległ zmianie nawet wtedy, gdy stała się ona elementem większych zespołów. Pozostawiając inwestorom niemal całkowitą swobodę w doborze form budynków, utraciono szansę na świadome i celowe kształtowanie sylwety osiedli.

Atrybut drugi: przestrzeń do odpoczynku. Z listów Pliniusza Młodszeo jasno wynika, że potrzeba relaksu była główną przyczyną, dla której polityk utrzymywał swoje wille w Tusculum i Laurentum. W obu posiadłościach znajdowały się łaźnie, baseny kąpielowe, pomieszczenia do masażu, sale gimnastyczne, kryte galerie spacerowe oraz altany, pokoje do gier i biblioteki. Ogrody otaczające wille zaprojektowano tak, aby zachęcały do przechadzek i jazdy konnej. Pojęcia willi i odpoczynku były nierozdzielnie ze sobą związane do czasu przekształcenia budowli wznoszonych w sąsiedztwie miast w domy, w których już nie bywano dla przyjemności, ale prowadzono całoroczne życie rodzinne. Zmiana wywołana demokratyzacją willi doprowadziła do redukcji pomieszczeń służących relaksowi właściciela na rzecz rozbudowy programu pokoi mieszkalnych. Nie oznacza to oczywiście, że w dziewiętnastowiecznych willach nie projektowano pokoi do odpoczynku, często jednak nadawano im charakter wnętrz wielofunkcyjnych – gabinet pana domu i buduar pani domu służyły zarówno pracy, jak i relaksowi, a pokój muzyczny pełnił też zazwyczaj funkcję pokoju dziennego. We wrocławskich willach liczba i różnorodność pomieszczeń do wypoczynku rosła wraz ze wzrostem zamożności lokalnych inwestorów – w domach budowanych w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku poza gabinetem pana domu i biblioteką projektowano również niekiedy pokoje bilardowe i winiarnie.

Atrybut trzeci: otwartość i ruch/obieg to cecha, która w niewielkim stopniu łączyła wille dziewiętnastowieczne z ich antycznymi antenatkami. Otwartość była, jak się wydaje, fundamentalnym atrybutem willi Pliniusza Młodszeo, które zaprojektowano w taki sposób, aby zatrzeć granicę między naturą i architekturą. Ażurowe ściany budowli, przeźroczca kolumnad, otwarte dziedzińce pozwalały nie tylko na nieskrępowaną kontemplację otoczenia, ale także na skrócenie dystansu między zewnątrz a wnętrzem willi. Tytułowa otwartość charakteryzowała również kompozycję willi złożoną z członów swobodnie rozmieszczonych w krajobrazie, z któ-

---

⁵²⁶ *Ibidem*.

rych część połączono między sobą alejkami ukształtowanymi w formie zielonych korytarzy. Podporządkowany krajobrazowi układ elementów willi, a także przemysłane rozmieszczenie otworów okiennych i drzwiowych, które dostosowano do cyrkulacji słońca i powietrza, pozwalały naturalnie oświetlić i ogrzać wybrane pomieszczenia oraz ochłodzić i przewietrzyć inne. Naturalnemu obiegowi słońca towarzyszyły częściowo projektowane przepływy wody, którą zasilano baseny, sadzawki i fontanny. Ciągłej ekspresji żywiołów podporządkowano aktywność użytkowników willi, budując otwarte, półotwarte i zamknięte trakty spacerowe oraz amfilady pomieszczeń, sprzyjające ruchowi między przestrzeniami o zróżnicowanej wielkości i nastroju. W realiach dziewiętnastowiecznych – w sąsiedztwie miasta, na niewielkich działkach i w klimacie mocno odbiegającym od włoskiego – nadanie willi postulowanej przez Pliniusza Młodszeo otwartości było trudne, lecz – jak pokazuje przykład domu Eichbornów – nie było niemożliwe. Dążenie do charakterystycznego dla willi doby historyzmu zamknięcia, a niekiedy wręcz izolacji z otoczenia, wynikało w dużej mierze z koncepcji życia rodzinnego, które należało chronić w obliczu gwałtownie zmieniającego się świata. Idea łączenia natury i architektury stała w pewnej sprzeczności z ambicjami dziewiętnastowiecznych inwestorów, z których część postrzegala willę jako symbol prestiżu, dominujący raczej w krajobrazie, niż wtapiający się w niego. Ze względu na chłodne wiatry nie dopuszczano do swobodnego obiegu powietrza w obrębie domu, w układach otworów okiennych i drzwiowych nie podążano za ruchem słońca, ponieważ przez większą część stulecia skłaniano się ku symetrycznym i osiowym kompozycjom elewacji willi. Zachowano jednak koncept otwierania i zamykania przestrzeni wewnątrz willi dzięki projektowaniu pomieszczeń w amfiladzie – zwykle łączono ze sobą pokoje reprezentacyjne, a ich sekwencję kończono wnętrzem półotwartym: werandą, loggią, albo oranżerią, z którego roztaczał się widok ogrodu.

Atrybut czwarty: dom i ogród. Wille wiązano z komponowaną zielenią we wszystkich okresach historycznych, co więcej – warunkiem *sine qua non* istnienia willi było otoczenie jej ogrodem. W XIX wieku domy nie miały zazwyczaj bezpośredniego połączenia z ogrodem ze względu na zwyczaj ustawiania ich na cokółkach, strefę przejściową między zamkniętym wnętrzem budynku a otwartą przestrzenią zewnętrzną miały stanowić tarasy, werandy i loggie. W projektach przydomowych założeniach zielonych stosowano formy nawiązujące zarówno do geometrycznych wzorców francuskich, jak i do swobodnych kompozycji angielskich, które naśladowały naturalny krajobraz.

Dziewiętnastowieczne wille stanowiły ostatni etap ewolucji domu wznoszonego „w ogrodzie, w wytwornym stylu dla wygody i ozdoby”, wykazywały wszystkie „cechy kardynalne”, choć niektóre z nich zredukowano i znacznie zmodyfikowano. Reformatorzy budownictwa mieszkaniowego z początku XX stulecia próbowali zastąpić willę koncepcją *Landhausu*, którą postrzegano jako projekt „naturalny, niewymuszony i czysto funkcjonalny”⁵²⁷. We Wrocławiu, jak wiadomo, nowy wzorzec

⁵²⁷ H. Muthesius, *The English House...*, s. XXVII.

domu mieszkalnego nie zyskał powszechnej akceptacji, wpłynął jednak na uproszczenie form willi, wzrost zainteresowania regionalnymi materiałami budowlanymi i motywami dekoracyjnymi oraz korektę układu wnętrza. Domy stanowiące swoisty konglomerat modelu dziewiętnastowiecznej willi i dwudziestowiecznego *Landbau* budowano w stolicy Śląska do wybuchu pierwszej wojny światowej. Warto na koniec zacytować opinię Karla Masnera, muzealnika i propagatora śląskiego rzemiosła artystycznego, który w pierwszej dekadzie XX wieku uważał, że „we Wrocławiu dom jednorodzinny jeszcze długo nie będzie elementem kultury mieszczańskiej [...]. Propagowanie zalet domu jednorodzinnego jest tu więc rzeczą konieczną – nie możemy spocząć, dopóki tęsknota za tym stylem życia nie ogarnie też klasy średniej. Dopiero wtedy dom jednorodzinny będzie odgrywał decydującą rolę w rozwoju urbanistycznym całego naszego miasta”⁵²⁸.

---

⁵²⁸ K. Masner, *Das Einfamilienhaus...*, s. 7 [za: *Hans Poelzig we Wrocławiu...*, s. 531].

Summary

While analyzing the evolution of villas over the centuries, James S. Ackerman noticed a symbiotic relationship between this architectural structure and the city; the researcher even stated that “villa culture has thrived in the periods of metropolitan growth [...] and has declined with urban decline”⁵²⁹. In the 19th century, when the cities experienced vivid development, with the amplitude of growth in the period of peace and particular prosperity as well as stagnation periods in the situations of crisis noticed within only one century, villas constituted one of the most distinct illustrations and thus derivatives of these changes. Deepening the relationship between the city and the villa was possible thanks to the democratization of the idea of living in a family cottage surrounded with a garden. The decline of aristocratic monopoly for using villas, in turn, constituted the expression of bourgeois emancipation and developing significance of their elites. The prelude for common history of villas and the city of Wrocław was the attempt to transform the cottage in Stare Szczytniki into a villa enclave. The process of changes – spontaneous to a large extent – was initiated in the 1780s by Duke Hohenlohe-Ingelfingen who, at today’s ul. Parkowa, erected his summer house with a garden open for visitors. Soon, the cottages located in the vicinity of the Ducal Garden began to undergo reconstructions with the intention to arrange there summer residences for the wealthy citizens of Wrocław; the first designs of new villas were also created. It can be assumed that the abovementioned activities were connected with economic revival in Wrocław in the late 19th century, which was, however, suddenly disrupted by the outbreak of Napoleonic Wars. During the Franco-Prussian conflict, buildings and infrastructure forming the city were seriously damaged, and after the peace treaty signed by Napoleon and Frederic William III in 1807, the citizens of Wrocław had to bear the costs connected not only with the reconstruction, but also with the necessity to pay off a part of war tribute⁵³⁰.

Despite all these circumstances, in the early 19th century, the city received totally new development opportunities, as at the initiative of the commander of French troops, the deconstruction of fortification began, and the “Cities Ordination” introduced in 1808 (“Ordnung für sämtliche Städte der preußischen Monarchie”) made it possible to extend the surface of the city of Wrocław and incorporate poorly urbanized suburbs. The abovementioned law, constituting at the same time legal framework for establishing municipal self-governments, constituted one of the elements of extensive reforms of the Prussian state, conducted during the Napoleonic Wars⁵³¹. In 1807, the bourgeoisie was assigned with the

⁵²⁹ J.S. Ackerman, *The Villa...*, p. 9.

⁵³⁰ T. Kulak, *Historia Wrocławia (The History of Wrocław)*, vol. II: *Od twierdzy fryderycjańskiej do twierdzy hitlerowskiej (From Frederick's to Hitler's fortress)*, Wrocław 2001, p. 117.

⁵³¹ S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa (Prussia. The history of state and society)*, Warszawa 1998, p. 231–244.

right to purchase land, and three years later, the guild regime was abolished, and the secularization of church possessions was conducted. Villages and agricultural areas located in the vicinity of towns and belonging to monasteries, chapters and bishoprics were sold to private citizens, which half a century later made it possible for investors to undertake first attempts of establishing villa housing estates, but significantly reduced the influence of municipal authorities on the way of extending the city of Wrocław. The decision to sell church property was motivated by the necessity to save city budget depleted by the repayment of war tribute after the defeat in a confrontation with Napoleon's France. A similar way of thinking was followed during the discussion concerning the development of post-fortification areas in Wrocław – lands situated inside the city moat were indeed intended for establishing pedestrian zones, but the majority of this space was divided and sold. In the Old Town, within the area "liberated" from former monastic or defensive architecture, the houses of architects – Johann Friedrich Knorr [→ cat. 113] and Carl Ferdinand Langhans were erected. It is, however, worth emphasizing that both structures constituted single examples of free-standing bourgeois family houses situated within internal city borders. The situation looked differently in connection with post-fortification grounds located from the South, inside the city moat, where gardens with summer pavilions were established in the 1820s and 1830s; some of them were transformed into regular houses.

Since the mid-1830s, economic situation improved in Wrocław, mainly as a result of establishing in 1834 German Customs Union (Deutscher Zollverein), which ensured nearly total freedom of trade within union states, and additionally stimulated the development of transport, mainly in the rail sector. In the 1840s, three railway lines began their operation in the city, which resulted not only in increased commercial turnover, but also in establishing the basis for machine industry. First beneficiaries of economic revival were the owners of local banking houses, who used to trade banking securities, mainly railway bonds⁵³². Not coincidentally, the first meaningful villa realizations consisted in the reconstruction of the seats of bankers Ludwig Theodor Moritz-Eichborn [→ cat. 62] and Carl Ertel [→ cat. 22], performed in the 1850s.

At the beginning of the fifth decade of the 19th century, next to several textiles manufacturing plants, in which Wrocław specialized in the pre-industrial era, there were three shipyards active in the city, together with for wagon manufacturing plants, two iron foundries and one iron products factory⁵³³. At the same time, only 3.9% of the citizens of Wrocław achieved the level of income entitling them to take part in municipal council elections⁵³⁴, while the group of those paying the highest taxes included 0.4% of the citizens. Investment weakness of local bourgeoisie was

⁵³² T. Afeltowicz, *Studia nad historią banków śląskich (do roku 1918)* [*Studies on the history of Silesian banks (until 1918)*], Wrocław 1963, p. 83, 84.

⁵³³ M. von Ysselstein, *Lokal-Statistic der Stadt Breslau*, Breslau 1866, p. 54-69. More on economic relationships in Wrocław in the early 19th century in: P. Gerber, *Architektura przemysłowa Wrocławia w początkach industrializacji (Industrial architecture in Wrocław in the early industrialization period)*, Wrocław 2007.

⁵³⁴ T. Kulak, *Historia Wrocławia...*, p. 195.

manifested among others in the collapse of subsequent initiatives to build villa colonies undertaken in the 1860s. Single villas were realized at that time, mainly within the area of Świdnickie suburb.

Economic development of the city of Wrocław suddenly accelerated after the unification of Germany in 1817. Newly established empire supported its market with the money from war tribute received from France after the lost war. Additionally, the mechanisms of establishing institutions facilitating capital concentration were simplified (joint stock companies, cooperatives, credit unions). In the years 1871-1913, in spite of short-term economic crises, credit offer exceeded the demand⁵⁵⁵, which meant that there were no problems reported in connection with obtaining funds for big projects, including also residential ones. Already in 1871, the realization of the first bigger villa residential estate began in Wrocław, situated within the southern limits of the city, next to the village of Borek. The originator of this construction project was Heinrich Quistorp, an entrepreneur from Berlin, who, however, after the urban arrangement was specified and several houses erected, declared his insolvency. Julius Schottländer, who bought the planning scheme in 1877, was finally the person who led to the completion of the estate and its incorporation into the city. In the 1870s, the buildings were erected on a few private plots situated within Stare Szczytniki and several unsuccessful initiatives were undertaken to build villa enclaves within the left-bank part of Szczytniki. In the following decade, city authorities planned the realization of three villa estates. One of them was situated in Dąbie, the second – in the eastern part of Piaskowe suburb, while the third – in the southern part of Świdnickie suburb. Officials' ideas remained under the form of plans, which proves that the history of the 19th-century villa estates in Wrocław is, in fact, the history of non-built plans and layouts. Partially realized were the estates established at the turn of the 19th and 20th century, located in the western part of Borek and in Zalesie after both estates being included within the borders of the city, in 1897 and 1904 respectively.

The profile of investors erecting villas in the last thirty years of the 19th century did not undergo major modifications – the group which prevailed these were merchants, specializing in wholesale turnover of goods as well as owners and shareholders of banker houses and other financial institutions. Together with the developing industrialization of the city, the number of villas the construction of which was financed by local industrial businessmen was constantly increasing, and in the last decade of the 19th century, doctors, in particular professors in medicine, joined the group of investors. In turn, the authors of villa designs were mainly local brickwork craftsmen and architects (among others: Ehrlich, father [→ cat. 24, 59, 79, 101] and sons [→ cat. 38, 114], Albert Grau [→ cat. 8, 56, 74, 127] and Erich Grau [→ cat. 46, 75], Carl Lüdecke [→ cat. 95, 100], Carl Schmidt [→ cat. 21, 67, 97, 102, 125], Friedrich Barchewitz [→ cat. 16, 89, 99], Felix

---

⁵⁵⁵ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871-1990 (Economic history of Germany 1871-1990)*, vol. I: *Druga Rzesza i Republika Weimarska (Second Reich and the Weimar Republic)*, Poznań 2004, p. 22.

Henry [→ cat. 65, 112, 124], Karl Grosser [→ cat. 44], Alvin Wedemann [→ cat. 47, 53, 119], companies Oesterlink and Hentschel [→ cat. 103, 104], Schlesinger and Benedict [→ cat. 26, 37]). Sometimes Wrocław investors would also employ the architects from Berlin (Hermann Friedrich Waesemann [→ cat. 22, 62], Cremer and Wolffenstein [→ cat. 4], Ernst Jacob [→ cat. 43, 45], Hans Griesebach [→ cat. 83, 115], Otto March [→ cat. 92]), in some single cases the authors from Munich (Franz Meyer [→ cat. 30] and Vienna (Julius Mayreder [→ cat. 35, 58]).

No local model of a villa was developed in the 19th-century Wrocław and none of the buildings erected here became a commonly followed template. Several villa designs were distinguished with publications in German national trade-related magazines, but only four presented concepts were designed by local architects (Carl Schmidt [→ cat. 67, 125], Wilhelm Rhenius [→ cat. 5] and Heinrich Schild [→ cat. 6]). Wrocław villa architecture remained usually under the influence of the works by the authors from Berlin, as it is necessary to remember that no university educating architects was established in the 19th century in the capital of Lower Silesia. Nearly all designers who received university education and were active on the local market graduated from the Building Academy in Berlin. The connection of Wrocław and Berlin architecture was strengthened by the analogies in construction regulations in force in both cities. What also constituted an important factor for the popularity of architects from the capital it was their regular presence in trade-related press. The most popular magazines, such as “Deutsche Bauzeitung”, “Architektonisches Skizzenbuch” or “Architektonisches Album” were published in Berlin.

The earliest villas erected in Wrocław soon after the end of Napoleonic Wars belonged due to their stylistics – Palladianism or Classicism – to the collection of rather 18th-century than 19th-century works. The buildings realized from late 1840s until mid-1870s were designed mainly in the forms inspired by the architecture of Ancient Greece. The adopted stylistics makes it possible to erect small and relatively cheap buildings, whose decorations could, in fact, be limited to modest entablature strips and simple window framing. Despite this, appropriate proportions of the structure of the building, forming an avant-corps and elevating the central or side part of the house and covering it with “antique” roof closed with fronts added to a villa a trait of elegance and at the same time some kind of anonymity necessary in the situation when – as in the case of Quistorp’s estate – designs were prepared for the recipients who were unknown before. At the same time, villas following the Renaissance stylistics were also erected – in the 1870s and 1880s the structures which enjoyed particular popularity referred to mature Italian Renaissance architecture; at the end of the eighth decade of the 19th century, they were replaced with the stylistics of Northern Renaissance. In the 1890s, several houses were erected in Wrocław referring to the architecture of North-German Renaissance and Baroque. It is, however, worth emphasizing that the designs of multiple villas included the elements referring to many different historical styles – “Greek” motives were the most often combined with Neo-Renaissance or “Swiss” decorations. In local villa architecture, Gothic patterns

were actually absent as they were perceived by many authors as inappropriate for designing buildings on a limited scale. Neo-Gothic was also commonly perceived as sacral architecture, mainly related to Catholic churches, while the majority of Wrocław investors were assuredly non-Catholic – religious statistics demonstrate that in the group called “rich bourgeoisie”, which in the years 1876–1906 constituted about 12% of the citizens of Wrocław, the percentage of Catholics was the lowest. The most represented were Jews (outnumbering Catholics 8-9 times and Protestants 4-5 times)⁵³⁶. Investors’ profile might have constituted the reason why the potential of one of the most original villa concepts elaborated by Carl Schmidt for the purposes of construction of his own house was not followed. The architect’s seat could have become a local model of a small house with rational structure and limited decorations, but the outline and elevation of the building were supposed to provoke the associations with Neo-Gothic.

Finally, it would be worth to pose a question whether 19th-century villas were attributed with “cardinal features” referred to in his letters by Pliny the Younger. In the descriptions of his Roman mansions, the politician devoted a lot of attention to the location of the building together with its relationships with the environment as well as to shaping the villa and equipping it with rooms and devices making it possible to relax from the hardships of urban life. The attributes of Ancient villas, summarized in the 20th century to four slogans: to see and to be seen, space for relax, openness and movement/circulation, home and garden⁵³⁷ became timeless indicators of affiliation with the group of residential buildings in which, as noticed by Palladio – “the life was as happy as it can be achieved here on the earth”⁵³⁸.

First attribute: to see and to be seen. In the letters to his friends, Pliny the Younger developed the archetype of location for a villa – in an open space, but in close vicinity of the city, in the place ensuring vast and diversified views. The politician compared the surroundings of his Tuscan villa to an amphitheater, on whose stage the villa played – as it seems – main part. In the 19th-century concept of a villa, its close spatial relationship with the city was not changed. The villas were constructed in the vicinity of cities, with the attention paid – at least in the first half of the century – to choosing places with particular landscape values. In Wrocław, such places were Stare Szczytniki and after the demolition of city fortifications also the northern part of Świdnickie suburb, which had the view of the Old Town towers and green areas of the Promenade, and from the south – agricultural areas together with mountain ranges looming on the horizon. Together with the development of the city and the increase in the prices of land, the villas were moved to undeveloped areas more and more distant from the Old Town center, in order to close them within the borders of suburban estates in the last three decades of the 19th century. Financial reasons were decisive for choosing the location of villa colonies. Housing estates were usually planned on former

---

⁵³⁶ T. Kulak, *Historia Wrocławia...*, p. 213.

⁵³⁷ P. de la Ruffinière du Prey, *The Villas...*, p. 11–39.

⁵³⁸ A. Palladio, *Cztery księgi o architekturze...* (*The Four Books of Architecture...*), p. 117.

arable lands and their “landscape” was modified – usually with the use of tree rows shading the streets and small green squares. The possibility to enjoy the beauty of nature constituted one of the elements of the ancient *otium*, but a villa could not become the place from which to perform observations, because it would itself form an element of the landscape, subject to viewers’ assessment. Pliny would thus emphasize the significance of appropriate exposition of a residential building, which should be situated on a gentle hill. Palladio shared this view as he knew the writings of this Roman politician and would even claim that “they [villas] should not be built in the valleys closed by mountains as the buildings hidden in valleys are invisible and deprived of far-reaching view; they are by no means splendid or noble [...]”⁵³⁹. In the 19th century, in view of the restrictions in choosing the place to locate a villa, exposition of buildings was supported by architectural means – high plinths, towers, and even attractive elevation composition. It is worth emphasizing here that the habit of demonstrating the qualities of single villas did not change even when they became elements of bigger ensembles. With the investors enjoying nearly total freedom in choosing building structures, a chance to consciously and deliberately shape the outline of housing estates was lost.

Second attribute: room to breathe. It can be clearly concluded from Pliny’s letters that the need to relax was the main motivation for the politician to maintain his villas in Tusculum and Laurentum. Both mansions included baths, swimming pools, massage rooms, gym halls, roofed walking galleries as well as gazebos, playrooms and libraries. Gardens surrounding the villas were designed in a way to encourage taking a stroll or going horseback riding. The notions of the villa and relaxation were strictly interconnected up to the moment when the buildings erected in the vicinity of a city were transformed into houses which were not visited for pleasure, but where all-year family life used to take place. The change caused by the democratization of villas resulted in the reduction of rooms intended for the owner’s relaxation in favor of the extension of the living room and bedroom program. It does not, of course, mean that relaxation rooms were absent in 19th-century villas. Nevertheless, they often had a multi-functional character – host’s study and his wife’s boudoir served the working as well as relaxation function and the music room usually also functioned as a living room. In Wrocław villas the number and diversity of relaxation rooms used to increase with the growing wealth of local investors – in the houses erected on the 1890s, apart from the host’s study and a library, billiard rooms or wine bars were also designed.

Third attribute: openness and movement constitute a feature which to a limited extent unites 19th-century villas with their ancient ancestors. Openness seems to constitute a fundamental attribute of Pliny’s villas, designed in a way to obliterate the border between nature and architecture. Openwork walls of the buildings, colonnade transparencies, open courtyards made it possible not only to contemplate the neighborhood freely, but also to reduce the distance between the area outside and inside a villa. The quoted openness was characteristic for villa

---

⁵³⁹ *Ibidem*.

structure consisting of elements freely placed within the landscape, with some of them interconnected with alleys shaped in the form of green corridors. The arrangement of villa elements subjected to the landscape together with carefully planned windows and doors adapted to sun and air circulation made it possible to heat and illuminate chosen rooms and to cool and ventilate the other. Natural circulation of the sun was accompanied with partially designed flows of the water feeding pools, ponds and fountains. The activity of villa users depended on constant expression of the four elements through the construction of open, semi-open and closed walking paths as well as suites of rooms promoting the movement between spaces of diversified size and atmosphere.

In the reality of the 19th century, in the vicinity of the city, on small plots and in climate conditions which differed a lot from those in Italy, ensuring the openness of a villa promoted by Pliny was difficult, but – as manifested by the example of the Eichborn house – not impossible. Searching for the closed character of a villa, characteristic for the historicism era, involving sometimes even its isolation from the environment, resulted to a large extent from the concept of family life, which was to be protected in face of the world changing abruptly. The idea to combine nature and architecture remained in some kind of opposition to the ambitions of 19th-century investors, with some of them perceiving a villa as a symbol of prestige, rather dominating the landscape than blending with it. Due to cold winds, free circulation of air was impossible inside the house; the arrangement of windows and doors did not follow the movement of the sun as for the majority of the century, symmetrical and axis-oriented compositions of villa elevations prevailed. However, the concept of opening and closing the space inside a villa survived thanks to the designed suites of rooms – representative rooms were usually connected, and their sequence finished with a semi-open space – a sun parlor, loggia or hothouse with a view of the garden.

Fourth attribute: house and garden. Villas were connected with the arranged greenery in all historical periods; what is more, a *sine qua non* condition of the existence of a villa consisted in surrounding it with a garden. In the 19th century, houses rather did not use to be directly connected with the garden due to the habit of placing them on plinths; terraces, sun parlors and loggias were supposed to form intermediary zone between closed interior and open space. Home greenery designs included structures referring both to French geometrical models as well as free-form English compositions imitating natural landscape.

Nineteenth-century villas constituted the last stage of the evolution of a house erected “in the garden following a noble style for convenience and decoration”, they possessed all “cardinal features”, even if some of them were reduced and modified to an important extent. The reformers of residential construction from the beginning of the previous century made attempts to replace a villa with the *Landhaus* concept, which was perceived as a “natural, unconstrained and purely functional”⁵⁴⁰ design. In Wrocław, as it is already known, the new model of

---

⁵⁴⁰ H. Muthesius, *The English House...*, p. XXVII.

a residential house did not enjoy public approval, but it influenced the following factors: simplifying the structure of a villa, increased interest in construction materials and motives as well as improved interior layout. Houses constituting a specific conglomerate of the 19th-century villa model and 20th-century *Landhaus* were constructed in the capital of Silesia until the outbreak of the First World War. To sum up, it is worth to quote the opinion by Karl Masner, museologist and promoter of Silesian crafts, who in the first decade of the 20th century stated “in Wrocław, single-family home will not constitute an element of bourgeois culture for a long time [...]. Promoting the advantages of a single-family home is thus necessary here – we cannot rest until the middle class is dominated by this longing, too. Only then will a single-family home play the decisive role in the urban development of our entire city”⁵⁴¹.

Translation: Junique Justin Nnorom

---

⁵⁴¹ K. Masner, *Das Einfamilienhaus...*, p. 13 [quote after: *Hans Poelzig in Wrocławiu...* p. 531].

Katalog willi

W katalogu przedstawiono 127 budowli, uszeregowanych zgodnie z alfabetycznym układem ulic, przy których usytuowano opisane domy. Każda willa otrzymała osobną kartę, przygotowaną według powtarzalnego schematu. W nagłówku podano dane adresowe budowli (współczesne i przedwojenne) oraz jej dzisiejsze przeznaczenie. Następnie w tabeli zawarto – jeśli to było możliwe – podstawowe informacje dotyczące inwestora, projektanta (ewentualnie wykonawcy) budynku, czasu powstania projektu i kolejnych przebudów prowadzonych do 1945 roku. Obok tabeli pokazano fragment przedwojennego planu miasta, na którym zaznaczono położenie omawianej willi. Dalej zamieszczono krótki opis budowli (usytuowanie, rzuty, bryła, elewacje, przebudowy, niekiedy – sylwetka właściciela), na końcu podano odniesienia do materiałów źródłowych i pozycji bibliograficznych dotyczących prezentowanego budynku, dodatkowo zaznaczono fakt objęcia willi ochroną prawną ze względu na wpis do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia. W karcie każdej willi pokazano archiwalne projekty pochodzące głównie ze zbiorów Muzeum Architektury (oddział Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia), a w wypadku domów istniejących – także ich zdjęcia, wykonane przez Stanisława Klimka.

Zaprezentowane budowle nie stanowią, niestety, kompletnego zbioru wrocławskich willi doby historyzmu, ponieważ z powodu braku dokumentów archiwalnych nie udało się odtworzyć dziejów i wyglądu wielu z nich, szczególnie tych najstarszych.

Skróty użyte w katalogu:

AaW-I – *Atlas architektury Wrocławia*, t. I: *Budowle sakralne, świeckie budowle publiczne*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1997.

AaW-II – *Atlas architektury Wrocławia*, t. II: *Budowle mieszkalne, budowle inżynierskie i przemysłowe, parki, cmentarze, pomniki*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1998.

AM/TU Berlin – Architekturmuseum, Technische Universität Berlin

BUWr. – Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego

EW – *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2006.

inw. – inwestor

LaW – *Leksykon architektury Wrocławia*, red. R. Eysymontt, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik, Wrocław 2011.

LzW – *Leksykon zieleni Wrocławia*, red. I. Bińkowska, E. Szopińska, Wrocław 2013.

MA/ABMW – Muzeum Architektury/Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia

proj. – projekt

sygn. – sygnatura

t., TP – teczka, teczka plansz

WK – dokumentacja wodno-kanalizacyjna

wyk. – wykonanie

Spis willi:

- 1 aleja Akacjowa 10 (Linden Allee 9)
- 2 aleja Akacjowa 12 (Ahorn Allee 18)
- 3 aleja Akacjowa (Akazien Allee 15)
- 4 aleja Akacjowa (Akazien Allee 16)
- 5 aleja Akacjowa (Akazien Allee 17–19)
- 6 aleja Akacjowa (Akazien Allee 18)
- 7 ulica Stefana Banacha 9
(Hohenlohestr. 9)
- 8 ulica Stefana Banacha
(Hohenlohestr. 14)
- 9 ulica Kazimierza Bartla 3
(Am Birkenwäldchen 2/3)
- 10 ulica Kazimierza Bartla 4
(Am Birkenwäldchen 4)
- 11 ulica Kazimierza Bartla 5a
(Am Birkenwäldchen 5)
- 12 ulica Kazimierza Bartla 6
(Am Birkenwäldchen 6)
- 13 ulica Kazimierza Bartla 7
(Am Birkenwäldchen 7)
- 14 ulica Kazimierza Bartla 8
(Am Birkenwäldchen 8)
- 15 ulica Odoną Bujwidą 34 (Auenstr. 34)
- 16 ulica Tytusa Chałubińskiego 5
(Maxstr. 26/27)
- 17 ulica Fryderyka Chopina
(Leerbeutelstr. 2)
- 18 ulica Fryderyka Chopina 5
(Leerbeutelstr. 5)
- 19 ulica Fryderyka Chopina 7
(Leerbeutelstr. 7)
- 20 aleja Dębowa 16 (Eichen Allee 16)
- 21 ulica Grunwaldzka (Fürstenstr. 41–43)
- 22 ulica Grunwaldzka (Fürstenstr. 45–57)
- 23 ulica Grunwaldzka 98 (Fürstenstr. 98),
ulica Grunwaldzka (Fürstenstr. 100)
- 24 aleja Generała Józefa Hallera
(Kaiser-Wilhelm-Str. 145, Kürassierstr. 2/4)
- 25 aleja Generała Józefa Hallera 6–8
(Kürassierstr. 6–8)
- 26 ulica Januszowicka 7 (Kleinburgstr. 7)
- 27 ulica Januszowicka 8 (Linden Allee 2)
- 28 ulica Januszowicka 10 (Linden Allee 1)
- 29 ulica Januszowicka 12 (Kleinburgstr. 12)
- 30 ulica Januszowicka 48 (Kleinburgstr. 48)
- 31 aleja Jarzębinowa (Ebereschen Allee 7)
- 32 aleja Jarzębinowa 9 (Ebereschen Allee 9)
- 33 aleja Jarzębinowa (Ebereschen Allee 11)
- 34 aleja Jarzębinowa 13
(Ebereschen Allee 13)
- 35 aleja Jarzębinowa 14–16
(Ebereschen Allee 14–16)
- 36 aleja Jarzębinowa 15
(Ebereschen Allee 15)
- 37 ulica Jastrzębia 11 (Scharnhorststr. 11)
- 38 ulica Jastrzębia 18/20 (Scharnhorststr. 18)
- 39 aleja Jaworowa 6 (Ahorn Allee 6)
- 40 aleja Jaworowa 12 (Ahorn Allee 12–14)
- 41 aleja Jaworowa 19 (Ahorn Allee 19–21)
- 42 aleja Jaworowa (Ahorn Allee 23)
- 43 aleja Jaworowa (Ahorn Allee 24–26)
- 44 aleja Jaworowa (Ahorn Allee 27)
- 45 aleja Jaworowa (Ahorn Allee 28)
- 46 aleja Jaworowa (Ahorn Allee 29–31)
- 47 aleja Kasztanowa 6 (Kastanien Allee 6)
- 48 aleja Kasztanowa 7 (Kastanien Allee 7)
- 49 aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 10)
- 50 aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 14)
- 51 aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 17–19)
- 52 aleja Kasztanowa 18
(Kastanien Allee 18–20)
- 53 aleja Kasztanowa
(Kastanien Allee 22)
- 54 aleja Kasztanowa 24
(Kastanien Allee 24–26)
- 55 aleja Kasztanowa 28
(Kastanien Allee 28–30)
- 56 aleja Kasztanowa
(Kastanien Allee 29)
- 57 aleja Kasztanowa 32
(Kastanien Allee 32)
- 58 aleja Jana Kochanowskiego 7/9
(Fürstenstr. 118/120)
- 59 ulica Mikołaja Kopernika 16
(Vogelweide 184)
- 60 ulica Mikołaja Kopernika 18
(Vogelweide 186)
- 61 ulica Mikołaja Kopernika 19
(Vogelweide 187)
- 62 ulica Generała Tadeusza Kościuszki
(Tauentzienstr. 2–10)
- 63 ulica Generała Tadeusza Kościuszki 127/137
(Neue Tauentzienstr. 10/14)
- 64 ulica Kutnowska 1–3
(Landsbergstr., Friedrich-Hebbel-Str. 1–3)
- 65 ulica Kutnowska
(Landsbergstr., Friedrich-Hebbel-Str. 20)

- 66 ulica Legnicka 42 (Frankfurter Str. 32)
67 ulica Joachima Lelewela (Zimmerstr. 4)
68 aleja Lipowa 3 (Linden Allee 3)
69 aleja Lipowa 5 (Linden Allee 5)
70 aleja Lipowa 6 (Linden Allee 6/8)
71 aleja Lipowa 7 (Linden Allee 7)
72 aleja Lipowa (Linden Allee 12/14)
73 aleja Lipowa 16 (Linden Allee 16)
74 aleja Lipowa 22 (Linden Allee 22)
75 aleja Lipowa (Linden Allee 23)
76 ulica Ksawerego Liskego 7 (Novastr. 5/7)
77 aleja Jana Matejki 4 (Monhauptstr. 4)
78 ulica Adama Mickiewicza 8
(Tiergartenstr. 82)
79 ulica Adama Mickiewicza
(Tiergartenstr. 90)
80 ulica Adama Mickiewicza 30
(Tiergartenstr. 102)
81 ulica Adama Mickiewicza 34, 34a
(Tiergartenstr. 116)
82 ulica Stanisława Moniuszki 1
(Leerbeutelstr. 8)
83 ulica Oficerska (Kommendeweg 4)
84 plac Orłąt Lwowskich (Elferplatz 1a)
85 ulica Parkowa 1–3 (Parkstr. 1–3)
86 ulica Parkowa 8 (Parkstr. 8)
87 ulica Parkowa 10
(Alte Scheitniger Str. 10/12)
88 ulica Parkowa 28/30 (Parkstr. 21)
89 wybrzeże Ludwika Pasteura 1
(Tiergartenstr. 72/74)
90 ulica Marszałka Józefa Piłsudskiego
(Gartenstr. 31)
91 ulica Podwale
(Schweidnitzer Stadtgraben 18)
92 ulica Podwale 76–77
(Ohlauer Stadtgraben 17–18)
93 ulica Podwale
(Ohlauer Stadtgraben 23)
94 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 21)
95 ulica Powstańców Śląskich 22
(Kaiser-Wilhelm-Str. 22)
96 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 23)
97 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 24/26)
98 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 25a)
99 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 44)
100 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 64)
101 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 100/102)
102 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 108)
103 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 113)
104 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 115)
105 ulica Powstańców Śląskich 160
(Kaiser-Wilhelm-Str. 160)
106 ulica Powstańców Śląskich 190
(Kaiser-Wilhelm-Str. 190)
107 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 191)
108 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 192)
109 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 193)
110 ulica Powstańców Śląskich
(Kaiser-Wilhelm-Str. 200)
111 ulica Powstańców Śląskich 202
(Kaiser-Wilhelm-Str. 202)
112 ulica Powstańców Śląskich 204
(Kaiser-Wilhelm-Str. 204)
113 ulica Jana Ewangelisty Purkyniego
(Breitestr. 25)
114 ulica Raclawicka (Kurfürstenstr. 19)
115 aleja Ludomira Różyckiego
(Fürstenstr. 124)
116 ulica Marii Skłodowskiej-Curie
(Tiergartenstr. 71)
117 ulica Sokola (Eichendorffstr. 38)
118 ulica Sokola (Eichendorffstr. 39)
119 ulica Sokola (Eichendorffstr. 40)
120 ulica Sokola (Eichendorffstr. 43)
121 ulica Sokola (Eichendorffstr. 45),
Bolesława Ulanowskiego 15 (Arndtstr. 15)
122 plac Stanisława Staszica 30
(An der Ziegelbrücke 1, Benderplatz 30)
123 ulica Sudecka
(Hohenzollernstr. 147)
124 ulica Sudecka 159b
(Hohenzollernstr. 155)
125 ulica Tęczowa
(Siebenhufenerstr. 4)
126 ulica Bolesława Ulanowskiego 6
(Arndtstr. 4)
127 ulica Księcia Witolda 14/16
(Werderstr. 35/36)

1

Wrocław, Borek

aleja Akacjowa 10 (Linden Allee 9)

Willa, obecnie siedziba The British International School of Wrocław

Inwestor:	Hans Bennecke, dr prawa, profesor zwyczajny uniwersytetu
Projekt:	Oscar Schürtzmann, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1890
Przebudowy:	1892 – projekt dobudowy sieni wejściowej (inw.: Hans Bennecke, proj. i wyk.: Carl Pohl, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1897 – projekt rozbudowy sieni, zabudowy tarasu, narożnego wykusza i ogrodu zimowego (inw., proj. i wyk.: jw.); 1903 – projekt rozbudowy willi w kierunku południowo-wschodnim (inw.: Ernst Wichelhaus, dr prawa; proj.: Felix Henry, architekt; wyk.: Albert Kessel, mistrz ciesielstwa [<i>Zimmermeister</i>]); 1920 – projekt przebudowy łazienki (inw.: Gustav von Rath, radca rządowy; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]).

Willa Hansa Benneckego została wzniesiona w dawnym osiedlu Quistorpa w Borku, na narożnej działce przy rondzie Arndta (niezachowane), u zbiegu obecnych alei Lipowej i Akacjowej [il. 1a]. Od strony wschodniej na sąsiedniej posesji urządzono ogród, który powiększono w 1903 roku o dwie narożne działki, wytyczone przy skrzyżowaniu dzisiejszej ulicy Sudeckiej z alejami Lipową i Jaworową. Ostatnią z wymienionych działek wyodrębniono z posiadłości w latach dwudziestych XX wieku i zabudowano zachowanym do dziś modernistycznym domem Maxa Güntera, właściciela firmy budowlanej specjalizującej się w realizacji budynków żelbetowych.

Dom Hansa Benneckego rozwiązano na prostokątnym rzucie, w którym na parterze od frontu umieszczono salon i pokój pani domu, a od strony ogrodu – gabinet pana domu i jadalnię [il. 1c]. Pomieszczenia usytuowane od strony ogrodowej (południowej) rozdzielono dwubiegową klatką schodową, spocznik schodów pełnił funkcję sieni wejściowej do budynku. Na piętrze umieszczono sypialnię i łazienkę, a w suterenie – kuchnię, pomieszczenia gospodarcze i składy, pokoje dla służby usytuowano na poddaszu. W 1892 roku przed głównym wejściem do willi dobudowano sień, którą pięć lat później powiększono, zabudowano wówczas także taras, umieszczony pierwotnie w północno-wschodnim narożniku willi – powiększono w ten sposób po-

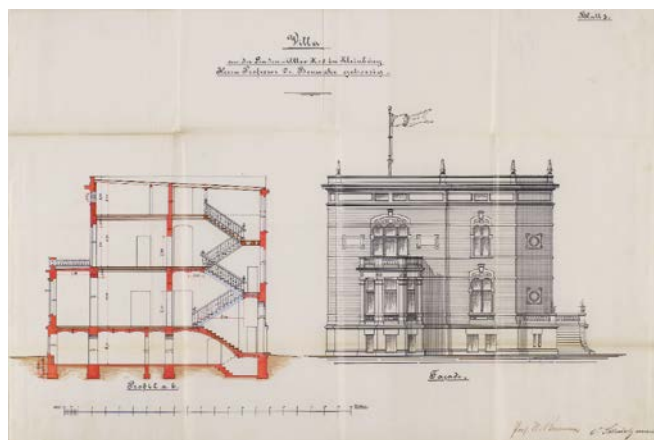
wierzchnię dawnego buduaru pani domu, który przekształcono w pokój muzyczny, na piętrze w nowym pomieszczeniu urządzono łazienkę. W 1903 roku nowy właściciel willi, prawnik Ernst Wichelhaus, nieznacznie ją rozbudował, dodając od strony południowo-wschodniej pion pomieszczeń – w suterenie umieszczono służbówkę, na parterze – pokój bilardowy z półokrągłą oranżerią, a na piętrze – dodatkowy pokój gościnny.

Prosta, kubiczna bryła budynku nakryta płaskim dachem została rozczłonowana ryzalitami i wzbogacona od frontu wykuszami – pięciobocznym, akcentującym usytuowanie salonu, i narożnym trójbocznym, dobudowanym w 1897 roku. Oba wykusze zostały zwieńczone balkonami, które były dostępne z sypialni umieszczonych na piętrze. Od strony wschodniej do budynku przylegała weranda otoczona balustradą tralkową, którą ozdobiono wazami, a od strony południowej – szklana oranżeria. Elewacje budynku pokryto ceglana okładziną, z którą kontrastowały elementy tynkowane: boniowany cokół willi, odpowiadający nadziemnej części suterenu, wykusze i pas „belkowania” z attyką zdobioną wazami. Dekoracje elewacji, utrzymane w uproszczonych formach renesansu północnego [il. 1b], uzupełniono kamiennymi opaskami okien oraz pasami poprowadzonymi wzdłuż ich dolnych i górnych krawędzi.

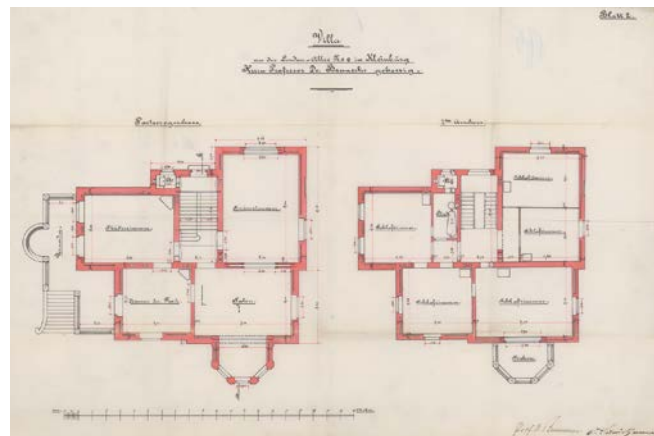

a

Il. 1. Wrocław, al. Akacyjowa 10, a) widok willi od strony skrzyżowania alei Akacyjowej i Lipowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1890: b) przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 58, sygn. MAT-AB-52743-p.7), c) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 58, sygn. MAT-AB-52743-p.6).

b

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 58.

2

Wrocław, Borek

aleja Akacyjowa 12 (Ahorn Allee 18)

Willi I, niezachowana

Willi II, obecnie siedziba The British International School of Wrocław

Inwestor:	J.A. Marschall, malarz
Projekt, wykonanie:	Julius Neugebauer, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1907 – projekt budowy nowego domu na miejscu wyburzonej willi Marschalla (inw.: Fritz Ehrlich, konsul i radny miejski; proj.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]; wyk.: firma Lolat-Budownictwo Żelbetowe [Lolat-Eisenbeton]); 1910 – projekt budowy windy gospodarczej (inw., proj.: jw.); 1929 – projekt przebudowy wewnątrz na poddaszu (inw.: Leo Lewin, proj. i wyk.: Max Mathis, firma budowlana).

Willi wybudowana w pierwszym etapie zagospodarowania osiedla Quistorpa została usytuowana na narożnej działce, którą wytyczono u zbiegu dzisiejszych alei Jaworowej i Akacyjowej. Na sąsiedniej posesji, graniczącej z zabudowaną od wschodu, urządzono ogród.

Pierwotna dwukondygnacyjna willa została rozwiązana w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 2c]. Na parterze od frontu, od strony alei Akacyjowej, usytuowano trzy pokoje, od strony ogrodu – dwa kolejne pomieszczenia, a także klatkę schodową. Między traktami zaprojektowano korytarz połączony od północy z sienią wejściową, w której umieszczono wewnętrzne schody wyrównawcze. Na piętrze budynku powtórzono układ pokoi parteru, przy czym nad sienią wejściową zaprojektowano dodatkowe pomieszczenie. W suterenie urządzono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pokoje służby oraz łazienkę.

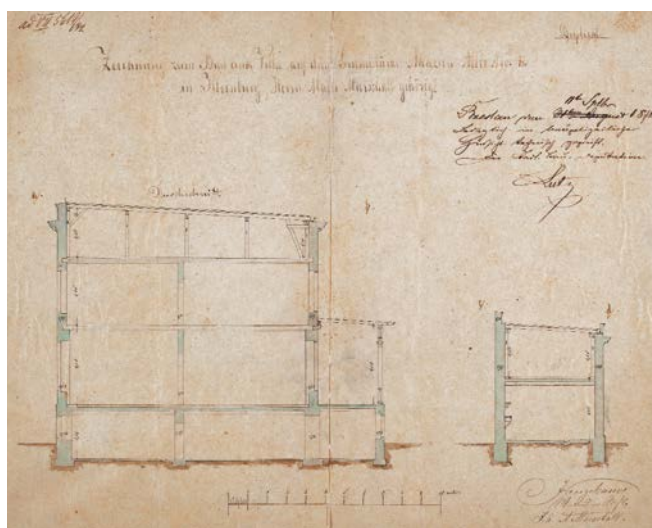
Zwartą prostopadłościenną bryłę willi ustawiono na nadziemnej części suterenu, którą rozwiązano

w formie cokołu i nakryto dachem pulpitowym [il. 2b]. Korpus budowli urozmaicono od strony zachodniej i północnej ryzalitami, a od strony wschodniej – zadaszoną werandą z zejściem do ogrodu. Ryzalit zachodni, podkreślający oś symetrii frontu budowli, na pierwszej kondygnacji przeszklony, na piętrze został przekształcony w balkon z zadaszeniem wspartym na czterech słupach [il. 2a]. Północnemu ryzalitowi, mieszczącemu na parterze sień wejściową do budynku nadano formę wieży, którą zwieńczono belwederem z namiotowym daszkiem. Kierunkom wertykalnym w kompozycji bryły i fasady willi przeciwstawiono horyzontalne pasy bonionowania wykonanego w tynku, poziome linie wyznaczone przebiegiem gzymsów międzypiętrowych i gzymsu koronującego, na którym ustawiono attykę. Wieża willi została połączona bramą z budynkiem gospodarczym, który usytuowano bezpośrednio przy północnej granicy posesji. W 1904 roku budynek gospodarczy rozbudowano nadając mu szerokość domu mieszkalnego i wysokość dwóch kondygnacji.

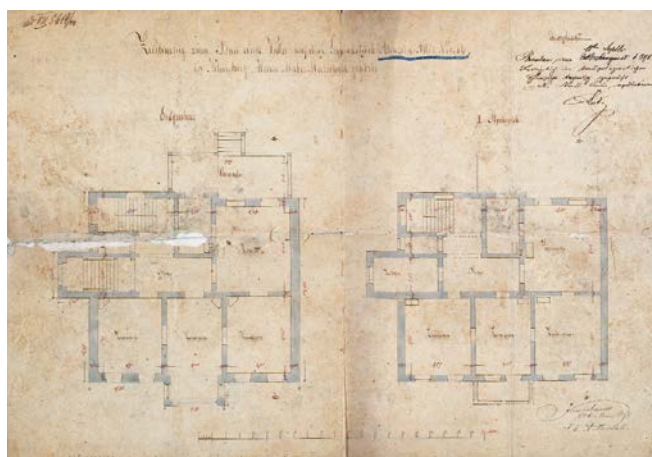

a

b

c

II. 2. Wrocław, al. Akacyjowa 12, projekt willi, 1872: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 58, sygn. MAT-AB-52744), b) przekrój (MA/ABMW, t. 58, sygn. MAT-AB-52745), c) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 58, sygn. MAT-AB-52746).

Po wyburzeniu willi Marschalla, w 1907 roku rozpoczęto budowę nowego domu, przyjęto przy tym założenie, że zajmie on prostokątny pas terenu o szerokości dawnej willi i długości mierzonej od jej południowego frontu do północnej granicy działki. Nową dwupiętrową willę z użytkowym poddaszem ukrytym w mansardowym dachu wyniesiono nad poziom terenu na wysokiej nadziemnej części sutereny, w której usytuowano pralnię, magiel, kotłownię, składy i mieszkanie dozorczy [il. 3c]. Parter budynku podzielono na dwie odrębne strefy funkcjonalne – dwie trzecie powierzchni zajęły pokojeienne, jedną trzecią – kuchnia z pomieszczeniami pomocniczymi i gospodarczą klatką schodową. Część mieszkalną rozwiązano w układzie dwupasmowym, zachodni pas pomieszczeń zajęła sień wejściowa, powiązana z garderobą, a następnie z obszernym holem, obejmującym częściowo dwie kondygnacje, w którym zaprojektowano otwarte schody, prowadzące na piętro budynku. Zachodni ciąg pomieszczeń zamykał pokój muzyczny, połączony z gabinetem pana domu, który wraz z pokojem dziennym i jadalnią zajmował już wschodni pas wnętrza. Pokój dzienny zaprojektowano jako przestrzeń otwartą ku holowi, którą powiązano z sąsiednimi pokojami. Na piętrze domu, które zaprojektowano jedynie nad częścią mieszkalną parteru, usytuowano główną sypialnię państwa domu, powiązaną z łazienką i garderobą, pokój śniadań, sypialnię córki, pokój służbowy i gościnny. Na strychu zaaranżowano sypialnię syna z łazienką oraz dodatkowe pokoje służbowe i gościnne.

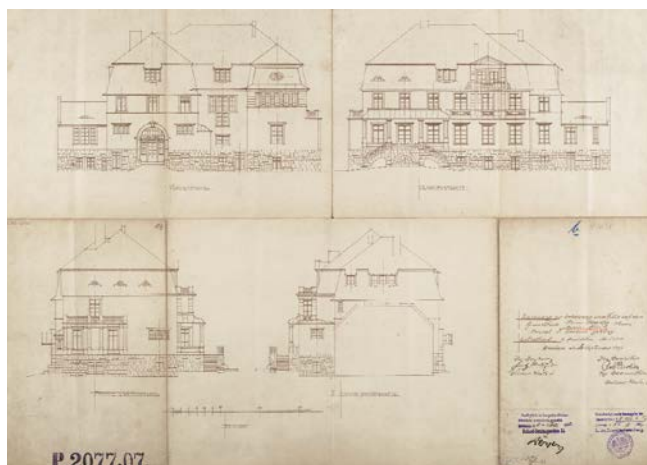
Bryłę budynku o asymetrycznej kompozycji, w której dominował rozłożysty, wysoki dach mansardowy rozczłonowano ryzalitami i urozmaicono wykuszami [il. 3a]. Od strony ogrodu do budowli dostawiono werandę osłoniętą daszkiem o krzywoliniowym profilu, którą powiązano z ogrodem dwoma biegami schodów. Formę jednokondygnacyjnej przybudówki nakrytej łamanym dachem nadano też strefie kuchennej domu, czym nawiązano do układu willi Marschalla i pierwotnego budynku gospodarczego. Elewacje budowli pokryto okładziną kamienną

w partii cokolowej, wyżej otynkowano, podkreślając boniowaniem wykonanym w tynku narożniki ryzalitów na poziomie pierwszej kondygnacji [il. 3b]. Wrażenie malowniczego zróżnicowania kompozycji elewacji willi pogłębiono dzięki zastosowaniu szczerblinowych okien o niejednakowej wielkości. Oszczędne ornamentalne dekoracje portalu wejściowego i podokiennych płycin w elewacji ogrodowej, a także sposób rozwiązania szczytu w partii dachu od strony wschodniej i eliptyczny kształt okienek oświetlających poddasze, nawiązywały do architektury klasycyzującego baroku.

W 1917 roku willa została kupiona przez Leo Lewina, kupca prowadzącego wraz z bratem Caßrielem firmę C. Lewin, produkującą płaszcze i futra, którą w 1879 roku założył Carl Lewin, ojciec braci. Nowy właściciel willi Ehrlicha był kolekcjonerem dzieł sztuki – zgromadził zbiór prac niemieckich impresjonistów, głównie Maxa Slevogta i Maxa Liebermanna, a także wybitnych malarzy francuskich: Jeana-Baptista Camilla Corota, Gustava Courbeta, Honoré Daumiera, Édouarda Maneta, Clauda Moneta, Paula Cézanne'a, Augusta Renoira, Camilla Pissarra. W kolekcji Lewina znajdowały się także dzieła Vincenta van Gogha i Pabla Picassa oraz rysunki Rembrandta. Lewin był miłośnikiem i znawcą koni – po pierwszej wojnie światowej wydzierżawił stadninę Römerhof założoną w 1896 roku przez Georga von Bleichrödera w Erfstadt niedaleko Kolonii, gdzie stworzył największe w ówczesnych Niemczech stado koni sportowych. W 1921 roku kolekcjoner wydzierżawił kolejną stadninę w Königs Wusterhausen, oddalonym około 25 km na południowy wschód od Berlina, gdzie prowadził specjalistyczną hodowlę klusaków. Od 1925 roku Lewin organizował najważniejsze w Niemczech aukcje koni. W 1927 roku sprzedał dużą część kolekcji dzieł sztuki za pośrednictwem domu aukcyjnego znanych berlińskich marszandów i wydawców – urodzonego we Wrocławiu Paula Cassirera i jego kuzyna Brunona, podobnie jak Lewin, miłośnika i hodowcę koni. W 1941 roku, w związku z nazistowskimi represjami wobec Żydów, Lewin był zmuszony opuścić Wrocław.

Il. 3. Wrocław, al. Akacyjowa 12, a) widok willi od strony skrzyżowania alei Akacyjowej i Jaworowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1907: b) elewacje (MA/ABMW, t. 58, sygn. MAT-AB-52756), c) rzuty (MA/ABMW, t. 58, sygn. MAT-AB-52755).

Źródła:

MA/ABMW, t. 58.

Sammlung Leo Lewin Breslau. Deutsche und französische Meister des XIX. Jahrhunderts: Gemälde, Plastik, Zeichnungen, hrsg. P. Casirer, H. Helbing, 1927.

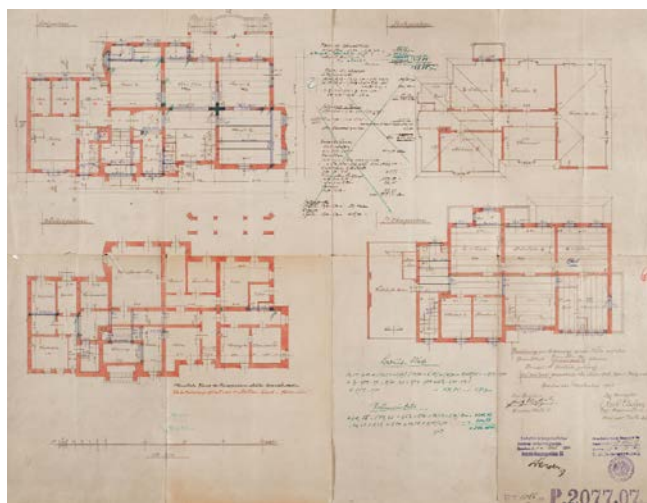
Bibliografia:

Bräu R., „Arisierung” in Breslau – Die „Entjudung” einer deutschen Großstadt und deren Entdeckung im polnische Erinnerungsdiskurs, Saarbrücken 2008, s. 81.

Palica M., *Kolekcja Leo Lewina* – <http://www.slaskiekolekcje.eu/Czytelnia/Artykuly/Kolekcja-Leo-Lewina> [data publikacji: 13 grudnia 2009].

Winzler M., *Jüdische Sammler und Mäzene in Breslau – von der Donation zur Verwertung ihres Kunstbesitzendes*, [w:] „Sammeln. Stiften. Fördern. Jüdische Mäzene in der deutschen Gesellschaft”, hrsg. A. Baresel-Brand, P. Müller, Magdeburg 2006, s. 131–150.

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem 283/A/04/1-2 [data wpisu: 5.04.2004]

3

Wrocław, Borek

aleja Akacyjowa (Akazien Allee 15)

Willi, niezachowana

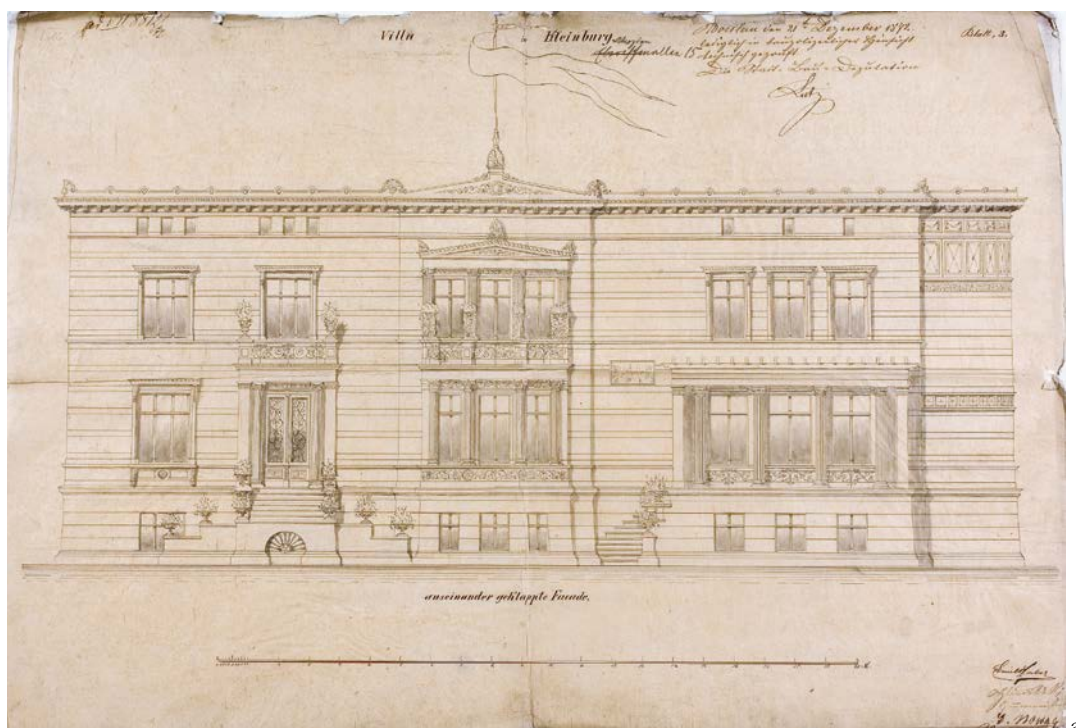
Investor:	Emil Huber, kupiec, współwłaściciel firmy Gebrüder Huber (produkcja wyrobów cementowych i handel materiałami budowlanymi)
Projekt:	Ernst Nowag, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Otto Gliwitzki, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1894 – projekt dobudowy ogrodu zimowego (inw.: Elizabeth Kissling; proj. i wyk.: Heinrich Schild, architekt); 1911 – projekt przebudowy wnętrza (inw.: Paul Reppke, proj. i wyk.: Paul Handke, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1920 – projekt rozbudowy willi (inw.: Otto Deter, właściciel fabryki; proj. i wyk.: Schlesinger & Benedickt, firma budowlana); 1935 – projekt przebiccia okna w zachodniej elewacji na parterze i wtórnego podziału wnętrza na piętrze (inw.: Śląska Grupa Krajowa Związku Ochrony Powietrznej Rzeszy [Reichluftschutzbund Landesgruppe Schlesien]; proj. i wyk.: Wilhelm Beinert, firma budowlana).

Niezachowana dziś willa zaprojektowana przez Ernsta Nowagą i podobnie jak dom przy obecnej ulicy Januszowickiej 12 [→ kat. 29], sfinansowana przez Emila Hubera jako dom na sprzedaż – została wzniesiona w północno-zachodnim narożniku dawnego placu Lessinga, który założono na skrzyżowaniu dzisiejszych alei Akacyjowej i Jarzębinowej.

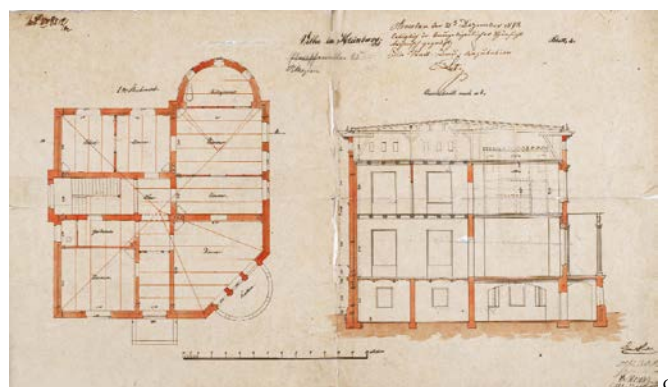
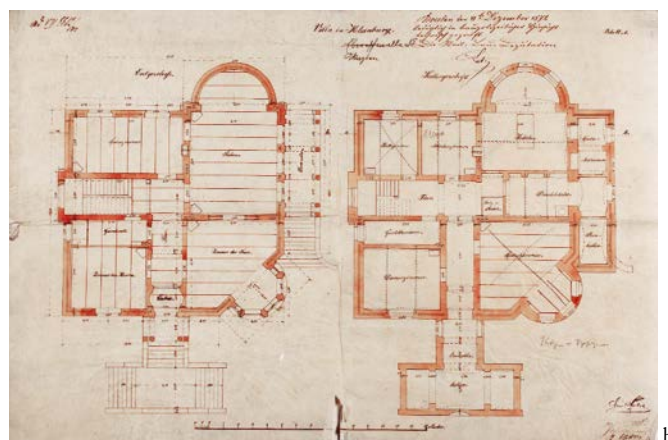
Usytuowanie domu miało wpływ na sposób kształtowania bryły budynku – narożnik skierowany w stronę placu ścięto, zryzalitowano, pokryto bogatą dekoracją stiukową, zwieńczono trójkątnym szczytem i zaakcentowano pięciobocznym wykuszem, jednak główne wejście do budynku zaprojektowano od strony obecnej alei Jarzębinowej. Zostało ono poprzedzone trójbiegowymi schodami i zadaszonym spocznikiem, który połączono z sienią wejściową i korytarzem prowadzącym do klatki schodowej umieszczonej w środku rzutu budynku, przy jego zachodniej ścianie szczytowej [il. 4b]. Po obu stronach

korytarza zaprojektowano na parterze gabinet pana domu, garderobę i pokój pani domu, który połączono z salonem zajmującym północno-wschodni narożnik budynku. W narożniku północno-zachodnim usytuowano jadalnię. Na piętrze rozmieszczono kilka sypialni, garderobę i łazienkę [il. 4c], w suterenie urządzono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, składy i pokoje służby.

Zwarta bryła budowli została urozmaicona nie tylko wspomnianym już ściętym narożnikiem, ale także półokrągłym ryzalitem, który na parterze stanowił północne zamknięcie salonu, a na piętrze mieścił pokój kąpielowy. Wejście główne do willi zaakcentowano jońskim portykiem balkonowym, a od strony obecnej alei Akacyjowej do budynku dostawiono ażurową werandę, łączącą salon z ogrodem. Elewacje willi zostały pokryte pasowym boniowaniem wykonanym w tynku i ozdobione antykizującymi dekoracjami [il. 4a].

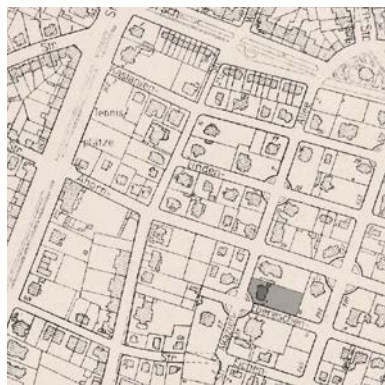
Il. 4. Wrocław, al. Akacyjowa (Akazien Allee 15), projekt willi, 1872: a) elewacja od strony alei Akacyjowej i Jarzębinowej (MA/ABMW, t. 59, sygn. 1262/72-p.4), b) rzuty suterenu i parteru (MA/ABMW, t. 59, sygn. 1262/72-p.4), c) rzut piętra i przekrój (MA/ABMW, t. 59, sygn. MAAt-AB-52793).

Źródła:
MA/ABMW, t. 59.

4

Wrocław, Borek
 aleja Akacyjowa (Akazien Allee 16)
 Willa, niezachowana

Investor:	Hugo Sternberg, właściciel wytwórni spirytualiów „Moritz Sternberg”
Projekt:	Cremer & Wolffenstein, architekci, Berlin
Wykonanie:	Heinrich Simon, architekt i mistrz murarstwa (<i>Bau-u. Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1900
Przebudowy:	1901 – projekt przebicia nowych otworów okiennych i drzwiowych w suterenie (inw.: jw.; proj. i wyk.: Heinrich Simon); 1909 – projekt dobudowy garażu (inw.: jw.; proj. i wyk.: Max Mathis, firma budowlana); 1922 – projekt dobudowy pomieszczeń gospodarczych (inw.: Hugo Mandowsky; proj. i wyk.: Alvin Wedemann, architekt).

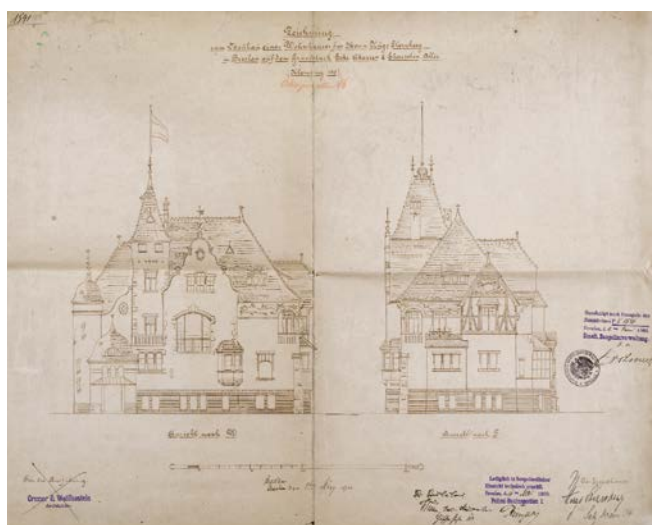
Niezachowana willa Hugona Sternberga, została wzniesiona na narożnej działce położonej po północno-wschodniej stronie ronda, które założono na skrzyżowaniu obecnych alei Akacyjowej i Jarzębinowej. Na sąsiedniej posesji, graniczącej z działką narożną od strony wschodniej, urządzono ogród.

Budynek rozwiązano na asymetrycznym, rozczłonowanym rzucie, wydłużonym wzdłuż osi północ–południe, w którym na parterze od frontu usytuowano pokoje pani i pana domu, powiązane od północy z jednoprzestrzennym wnętrzem (*Diele*) o powierzchni niemal 80 metrów kwadratowych, pełniącym funkcję holu i pokoju dziennego [il. 5c]. Wschodnią część pomieszczenia połączono od strony północnej z jadalnią, część zachodnią – o wysokości obejmującej dwie kondygnacje, w której zaprojektowano reprezentacyjne schody prowadzące na piętro domu – poprzedzono sienią wejściową powiązaną schodami wyrównawczymi z wejściem głównym do budynku. Między jadalnią a sienią umieszczono kredens i gospodarczą klatkę schodową, rozwiązaną na planie okręgu. Na piętrze usytuowano sypialnię, garderobę, łazienkę i pokój guwernantki, dodatkowe pomieszczenia mieszkalne zaprojektowano na poddaszu, w suterenie zaś umieszczono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, kotłownię i pokoje służby.

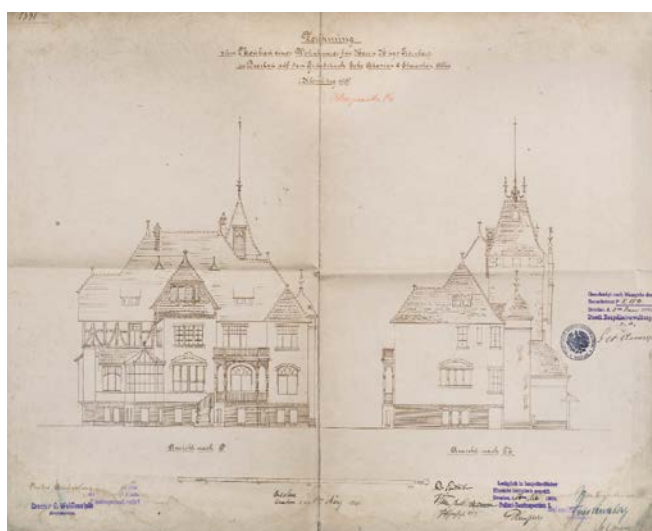
Ukształtowanie rzutu budynku zostało odzwierciedlone w sposobie modelowania jego korpusu, złożonego z kilku brył różnej wysokości, które nakryto

dachami o zróżnicowanych formach. Elementem dominującym w kompozycji willi była prostopadłościenna wieża nakryta czterospadowym dachem zakończonym dekoracyjnym metalowym grzebieniem ze sterczynami i z iglicą. Formę niższej wieży przykrytej kopulastym hełmem nadano gospodarczej klatce schodowej, podobnie ukształtowanym hełmem przykryto dobudówkę mieszczącą główne wejście do budynku. Korpus willi urozmaicono dodatkowo wykuszami, werandami, loggiami, bryłą ogrodu zimowego założonego na planie sześcioboku, a także dekoracyjnie rozwiązanymi szczytami ryzalitów [il. 5a, b]. Dom postawiono na nadziemnej części sutereny, której nadano formę cokołu wyłożonego ceglaną okładziną, elewacje wyższych kondygnacji otynkowano, a narożniki budynku „wzmocniono” kamiennymi ciosami. Wrażenie malowniczości willi pogłębiało użycie okien o zróżnicowanych kształtach i wielkości, a także dekoracji imitujących drewnianą konstrukcję szkieletową, którą wzbogacono ornamentami modelowanymi w tynku. Mimo zastosowania wielu pojedynczych elementów dekoracyjnych odwołujących się do budownictwa różnych okresów historycznych architekturę willi można umieścić w nurcie neorenesansowym.

Budynek został zniszczony w czasie działań wojennych, dziś na jego miejscu znajduje się dom wielorodzinny.

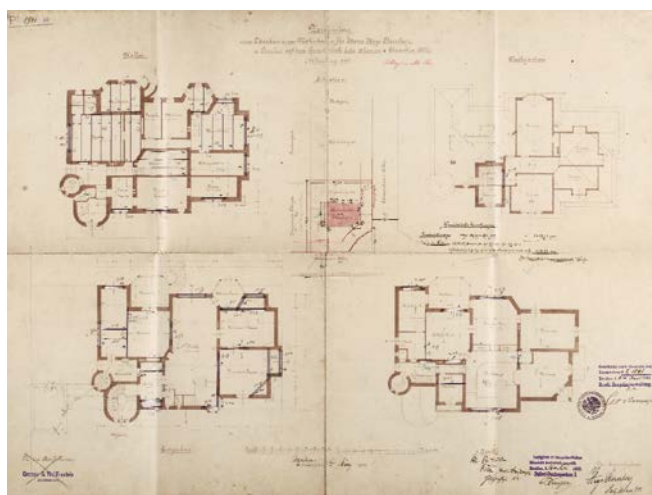

a

b

Il. 5. Wrocław, al. Akacyjowa (Akazien Allee 16), projekt willi, 1900: a) elewacje zachodnia i południowa (MA/ABMW, t. 60, sygn. MAT-AB-52820), b) elewacje wschodnia i północna (MA/ABMW, t. 60, sygn. MAT-AB-52821), c) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 60, sygn. MAT-AB-52818).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 60.

Bibliografia:
Bińkowska I., *Willa, niezachowana, al. Akacyjowa*, [w:] LaW, s. 451, 452 (hasło 348).

5

Wrocław, Borek

aleja Akacyjowa (Akazien Allee 17–19)

Willa, niezachowana

Inwestor:	Max Perls, bankier i współwłaściciel firmy Perls & Co., Spółka Bankowa i Wekslowa (Bank- & Wechselgesellschaft)
Projekt:	Wilhelm Rhenius, architekt
Czas powstania projektu:	około 1887
Przebudowy:	1924 – projekt przebudowy willi (inw.: Max Lewin, kupiec; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [Regierungsbaumeister]).

Willa została usytuowana przy dawnym placu Lessinga, po zachodniej stronie alei Akacyjowej na posesji złożonej z dwóch działek – narożnej i sąsiadującej z nią od południa, najbardziej wysuniętej ku południowi parceli, którą wytyczono w osiedlu Quistorpa.

Budynek założono na rozczłonowanym rzucie, którego centrum wyznaczał niemal kwadratowy hol (*Diele*) o powierzchni prawie 40 metrów kwadratowych, obejmujący częściowo dwie kondygnacje i oświetlony dachowym świetlikiem [il. 6a]. Na parterze, na południkowej osi holu zaprojektowano od strony północnej sień wejściową, która rozdzielała kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi usytuowanymi w północno-zachodnim narożu domu oraz jadalnię umieszczoną w narożniku północno-wschodnim i połączoną od wschodu z loggią z zejściem do ogrodu. Równoleżnikową oś holu zamknięto od strony wschodniej salonem, a od strony zachodniej – przedpokojem łączącym pokój pana domu, umieszczony w południowo-zachodnim narożniku domu, z klatką schodową, sąsiadującą od południa z kuchnią. Salon powiązано zarówno z jadalnią, jak i z pokojem dziennym zaprojektowanym po stronie południowej willi. Między pokojem dziennym a gabinetem pana urządzono buduar pani domu poprzedzony werandą. Z kolei w południowo-zachodnim narożu budynku zaprojektowano ogród zimowy, który był dostępny z salonu. Na piętrze usytuowano sypialnię, łazienki i garderoby, a w suterenie – pokoje służby, pomieszczenia gospodarcze i składy.

Dwukondygnacyjna bryła budynku, w której zdecydowanie przeważała wysokość *piano nobile*, zosta-

ła ustawiona na nadziemnej części sutereny i rozczłonowana ryzalitami. Korpus willi nakryto czterospadowym dachem o nachyleniu, które nie przekraczało 20 stopni, takie samo nachylenie otrzymały połacie niższych daszków przykrywających ryzalitty. Wysunięte przed lico budynku okapy dachów wsparto na dekoracyjnych krokwach. Elewacje domu podzielono kamiennymi gzymsami międzypiętrowymi, a także ceglanyymi lizenami, które wraz z pasami cegieł poprowadzonymi pod gzymsami tworzyły ramy wypełnione kamiennymi płytami. Z cegły skonstruowanej z kamiennymi ciosami rustyki ukształtowano obramienia otworów okiennych – ich forma została zaczerpnięta z architektury renesansu północnego. W kompozycji elewacji willi zastosowano też motywy renesansu włoskiego (na przykład wykrój okien w ogrodzie zimowym) i klasycyzujące (na przykład edykułowe obramienia okien w elewacji wschodniej).

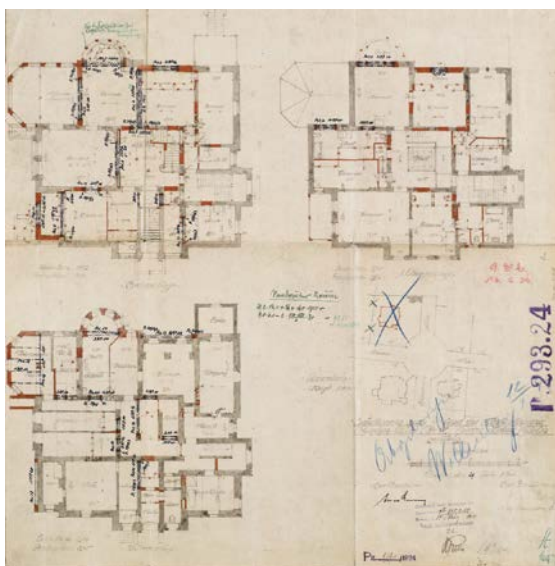
Rzut pierwszej kondygnacji willi i jej widok perspektywiczny od strony południowej zostały opublikowane w czasopiśmie „Architektonische Rundschau” z 1888 roku. Rysunkom towarzyszyła lakoniczna notatka, w której informowano, że dom „został wybudowany z zębrydowskiej cegły w połączeniu z rakowieckim piaskowcem”.

W 1924 roku nowy właściciel domu zlecił jego przebudowę, która sprowadzała się głównie do reorganizacji wnętrza i powiększenia ogrodu zimowego [il. 6b, c]. W 1936 roku budynek wyburzono, a na jego miejscu wzniesiono zachowaną służbową willę gauleitera Dolnego Śląska Karla Hankego.

Il. 6. Wrocław, al. Akacyjowa (Akazien Allee 17–19), a) rzut i widok willi od strony południowej („Architektonische Rundschau” 1888); projekt przebudowy willi, 1924: b) przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 60, sygn. MAT-AB-52849), c) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 60, sygn. MAT-AB-52848).

Źródła:

MA/ABMW, t. 60.

[*Villa in Kleinburg bei Breslau*], „Architektonische Rundschau” 1888, Jg. 4, H. 4.

Bibliografia:

O willi gauleitera Dolnego Śląska: Łukaszewicz-Jędrzejewska E., *Wrocławska rezydencja gauleitera Hankego*, „Architectus” 2003, nr 1–2 (13–14), s. 97–110.

Grajewski G., Sobolewski R., *Ogród, zachowany w zmienionej formie, al. Akacyjowa 17–19*, [w:] LzW, s. 439, 440 (hasło 370).

Łukaszewicz-Jędrzejewska E., *Willa, al. Akacyjowa 17*, [w:] LaW, s. 452, 453 (hasło 349).

6

Wrocław, Borek
 aleja Akacjowa (Akazien Allee 18)
 Willa, niezachowana

Inwestor:	Georg Kissling, właściciel firmy Piwiarnie Conrada Kisslinga (Conrad Kissling Bierstuben)
Projekt, wykonanie:	Heinrich Schild, architekt i mistrz murarstwa (<i>Architekt u. Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1896
Przebudowy:	1903 – projekt łazienki w miejscu garderoby usytuowanej na piętrze (inw., proj. i wyk.: jw.); 1932 – projekt dobudowy garażu od strony południowej (inw.: Max Liebrecht; proj. i wyk.: Alvin Wedemann, architekt); 1938 – projekt aranżacji nowych pomieszczeń na poddaszu (inw.: firma V.H.I. Vereinigte Holzindustrie; proj. i wyk.: Max Günter, firma budowlana).

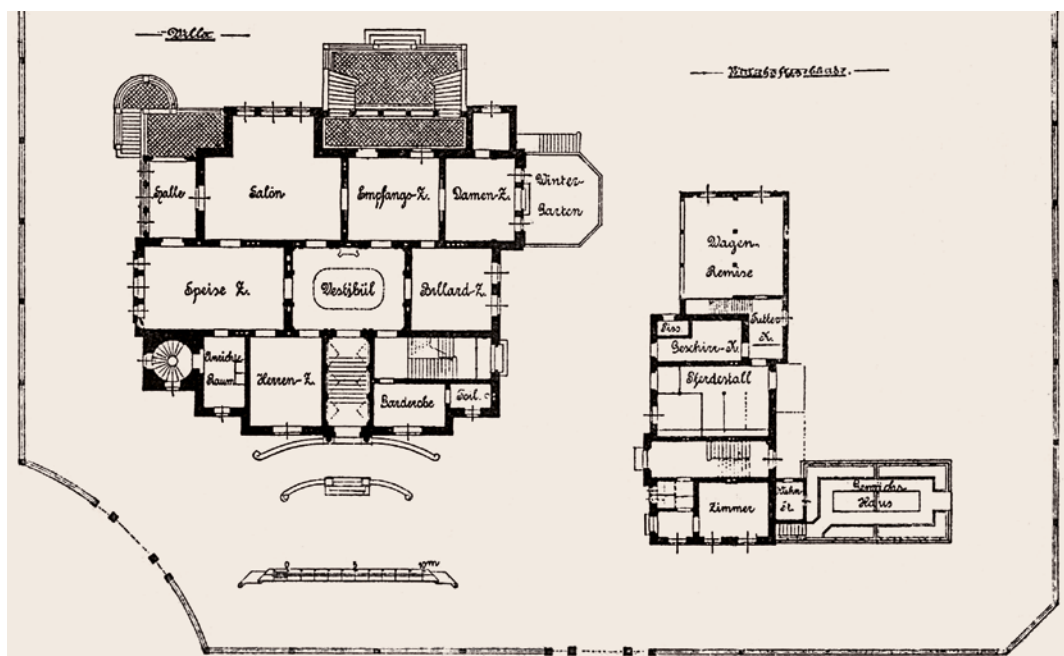
Willa Georga Kisslinga, właściciela znanych wrocławskich piwiarni i hurtowni piwa bawarskiego, została wzniesiona u zbiegu obecnych alei Akacjowej i Jarzębinowej na posesji obejmującej cały kwartał ograniczony dzisiejszymi alejami: Dębową, Akacjową, Jarzębinową i ulicą Sudecką.

Dwukondygnacyjny budynek mieszkalny rozwiązano w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym, w który wpisano pomieszczenia usytuowane wokół centralnego holu obejmującego wysokość dwóch kondygnacji [il. 7b]. W środkowej części traktu zachodniego zaprojektowano sień wejściową ze schodami wyrównawczymi, po północnej stronie sieni umieszczono gabinet pana domu, dalej – kredens z gospodarczymi schodami, sąsiadujący z jadalnią, którą umiejscowiono w trakcie środkowym. Po południowej stronie sieni wejściowej usytuowano garderobę z toaletą i główną klatkę schodową, z którą sąsiadował pokój bilardowy zamykający trakt środkowy od południa. We wschodnim trakcie pomieszczeń zaprojektowano ustawione w amfiladzie: salon, pokój przyjęć i buduar pani domu. Oś widokową, na której zaprojektowano wspomniane pomieszczenia kończyły wnętrza półotwarte: ogród zimowy

(od południa) i weranda (od północy). Na piętrze domu urządzono: sypialnię, łazienkę, garderobę, pokój śniadaniowy i gościnny, a w suterenie – kuchnię, pralnię, składy i mieszkanie służbowe [il. 8b]. W opisie willi zamieszczonym w czasopiśmie „Deutsche Bauzeitung” podano, że ściany holu i głównej klatki schodowej zostały pokryte marmoryzowaną okładziną [il. 7a]. W holu przykrytym „bogato wymalowanym” szklanym stropem umieszczono marmurowy kominek, z marmuru (białego) wykonano też stopnie schodów. Strop salonu został ozdobiony dekoracją stiukową i plafonowym malowidłem na płótnie z przedstawieniem „triumfu Flory” pędzla Heinricha Irmanna, profesora wrocławskiej Szkoły Rzemiosła Artystycznego (Kunstgewerbeschule). Ściany i stropy jadalni oraz gabinetu pana domu wyłożono drewnianymi okładzinami, które wykonano w zakładzie braci Bauer. Wiele elementów dekorujących wnętrza willi było dziełem rzemieślników berlińskich – marmoryzację ścian przeprowadził Carl Hauer, kominek wykonała firma Wille & Co., a lampy dostarczono z fabryki artykułów oświetleniowych C. Krammego. Z kolei obrazy na szkle powstały w pracowni Ferdinanda Müllera z Quedlinburga.

a

b

Il. 7. Wrocław, al. Akacjowa (Akazien Allee 18), a) widok wnętrza holu, b) rzut parteru willi i budynku gospodarczego („Deutsche Bauzeitung” 1897, H. 1, s. 52, 53).

Korpus budowli ustawiono na nadziemnej części sutereny, rozczłonowano ryzalitami i nakryto łamanym dachem. Część ryzalitów zwieńczono ozdobnymi szczytami, a północno-zachodni narożnik domu zaakcentowano wieżą założoną na planie kwadratu, przykrytą smukłym stożkowym hełmem, która dominowała wysokością nad okoliczną zabudową [il. 8a]. Elewacje w partii sutereny pokryto płytami piaskowca, na pierwszej kondygnacji wykonano boniowanie w tynku, wyżej ściany wyłożono okładziną z cegły klinkierowej, a boniowanymi lizenami podkreślono narożniki willi. Otwory okienne pierwszej kondygnacji zamknięto łukami pełnymi, oknom drugiej kondygnacji nadano prostokątny wykrój i ozdobiono naczólkami segmentowymi wypełnionymi bogatą dekoracją. Kierunki poziome w kompozycji elewacji podkreślono pasami gzymsów międzypiętrowych i koronującym z dekoracyjnym fryzem

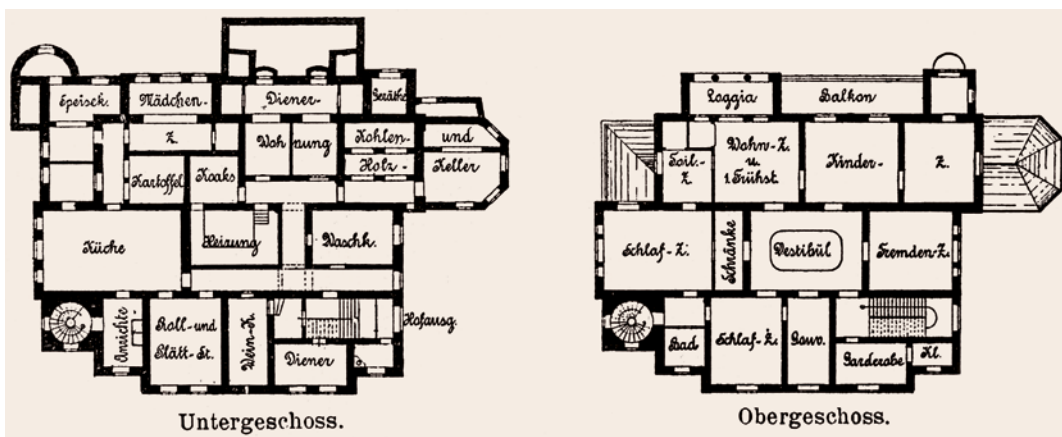
i kroksztynami „podtrzymującymi” dach zdobiony żeliwnymi balustradami. Stylistyka dekoracji willi została utrzymana w formach nawiązujących do francuskiej architektury początku XVII wieku.

W 1912 roku Georg Kissling przeprowadził się do rozbudowanego przez siebie pałacu w Bagnie, który kupił w 1905 roku wraz z gruntami wsi Mokrzyńiec, Brzezno i Osolin Mały. Wrocławską willa pozostawała w rękach rodziny do śmierci Georga w 1922 roku, nowy właściciel domu – Fritz Rosentahl – podjął decyzję o wyodrębnieniu z posesji obejmującej cały kwartał działki położonej u zbiegu obecnych alei Akacjowej i Dębowej, zajmowanej przez budynek gospodarczy willi, który przekształcono w dom mieszkalny (aleja Akacjowa 20; inwestor: Benno Waldmann, architekt: Alvin Wedemann).

Willa została zniszczona w czasie działań wojennych, tuż po wojnie budynek rozebrano.

a

b

Il. 8. Wrocław, al. Akacyjowa (Akazien Allee 18), a) widok willi od strony południowej, b) rzuty sutereny i piętra („Deutsche Bauzeitung” 1897, H. 1, s. 52, 53).

Źródła:

MA/ABMW, t. 60.

Schild H., *Villa Georg Kissling in Kleinburg bei Breslau*, „Deutsche Bauzeitung” 1897, Jg. 31, H. 1, s. 51–53.

7

Wrocław, Szczytniki
ulica Stefana Banacha 9 (Hohenlohestr. 9)
Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Julius Hiller, kupiec
Projekt:	Hermann Fleck, architekt
Wykonanie:	Kassner & Fleck, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1899/1900
Przebudowy:	1921 – przebudowa wnętrza, nadbudowa nad sienią wejściową (inw.: Georg Weichenhan, dr prawa, kupiec).

Willa została wzniesiona na działce położonej u zbiegu dzisiejszych ulic Stefana Banacha i Witelona, którą wyodrębniono z dawnej posiadłości Theodora Stahla.

Dwukondygnacyjny dom Juliusa Hillera został rozwiązany na planie zbliżonym do prostokąta, którego regularność zaburzone za pomocą ryzalitów [il. 9c]. Centralny punkt w układzie wnętrza budynku stanowił czworoboczny hol, który otwarto w kierunku trójbiegowych schodów prowadzących na piętro domu. Wokół holu rozmieszczono na parterze: sienę wejściową (od północy), pokój przyjęć z gabinetem pana domu (od wschodu), jadalnię (od południa) i kredens (od zachodu). W południowo-wschodnim narożniku willi zaprojektowano buduar pani domu, niedostępny bezpośrednio z holu. Na piętrze umieszczono dwie sypialnie, łazienkę oraz pokoje gościnny i dzienny, w suterenie zaś – kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, służbówkę, kotłownię i składy.

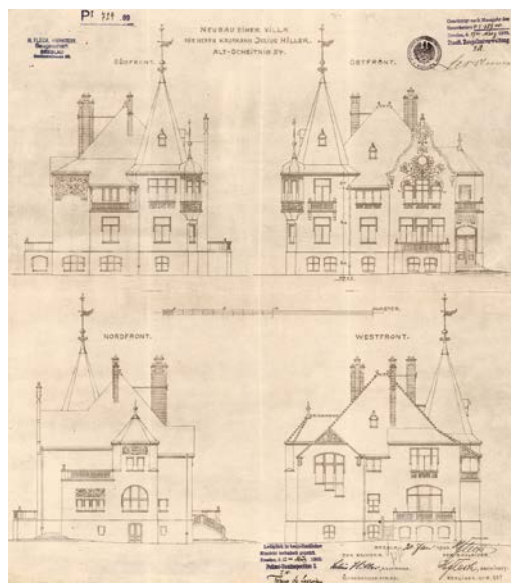
Bryła budynku została malowniczo rozczłonowana ryzalitami, wykuszami oraz tarasami, które dostawiono do głównego korpusu domu od strony wschodniej i zachodniej [il. 9a]. Budynek nakryto wysokim wielopołaciowym dachem. Wschodni ryzalit zakończono szczytem o miękko zarysowanym obrysie, z kolei południowo-wschodni narożnik budowli został zaprojektowany w formie niewysokiej

wieży, którą zwieńczono ostrosłupowym hełmem. Od strony południowej do wieży dostawiono wykusz zamknięty na piętrze balkonem, na poziomie drugiej kondygnacji na sfazowanym narożu wieży umieszczono mały wykusz koszowy z cebulastym hełmem. Kolejne ryzality, z których jeden przykryto dwuspadowym dachem, a drugi niewysokim daszkiem z pięcioma połaciami, zaprojektowano od strony zachodniej i północnej.

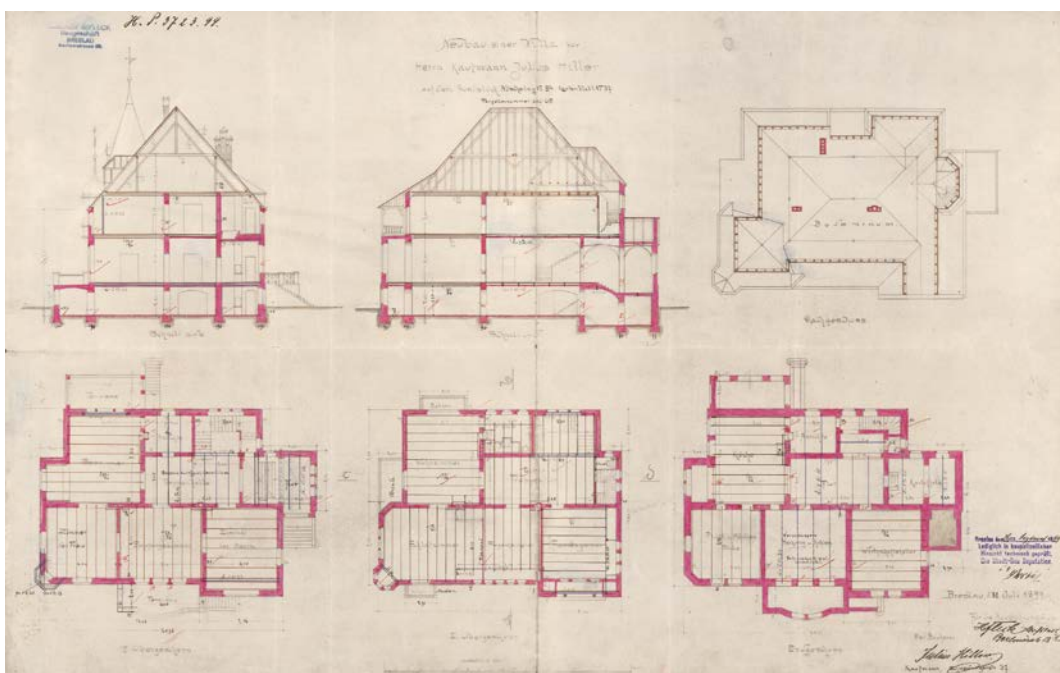
Elewacje willi otynkowano, strefa cokołowa budynku, która odpowiadała nadziemnej części suterenu, została „wzmocniona” boniowaniem wycinanym w tynku [il. 9b]. Układ otworów okiennych i drzwiowych odzwierciedlał dyspozycję wnętrza budynku. Zastosowano przeważnie prostokątne otwory okienne, które ujęto sfazowanymi opaskami i ozdobiono w wybranych miejscach plicynami wypełnionymi ornamentami okuciovymi, które umieszczono w przestrzeniach podokiennych i nadokiennych. Podobne dekoracje zaprojektowano w szczytach (od strony wschodniej – wieniec laurowy otaczający okrągłe okienko i dwaj chłopcy trzymający tarczę z inicjałami inwestora) i w górnej partii elewacji południowej (młodzieniec grający na flecie przed śpiewającym ptakiem). W projekcie willi wykorzystano wzorce zaczerpnięte z architektury renesansu niemieckiego, jednak rysunek dekoracji odpowiadał stylistyce secesyjnej.

a

b

c

Il. 9. Wrocław, ul. S. Banacha 9, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1899/1900: b) elewacje (MA/ABMW, t. 1958, sygn. MAT-AB-165957), c) rzuty i przekroje (MA/ABMW, t. 1958, sygn. MAT-AB-165948).

Źródła:
MA/ABMW, t. 1958.

Bibliografia:
Grajewski G., *Willi, ul. Stefana Banacha 9*, [w:] LaW, s. 721, 722 (hasło 774).

8

Wrocław, Szczytniki
 ulica Stefana Banacha (Hohenlohestr. 14)
 Willa, niezachowana

Inwestor:	Samuel Freund, bankier w domu bankierskim Oppenheim & Schweitzer
Projekt:	Albert Grau, architekt
Wykonanie:	Albert Grau, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	brak danych

Willa bankiera Samuela Freunda została wzniesiona na obszernej parceli, rozpiętej między dzisiejszymi ulicami Stefana Banacha oraz Samuela Dicksteina, ograniczonej od północy linią obecnej ulicy Kopernika.

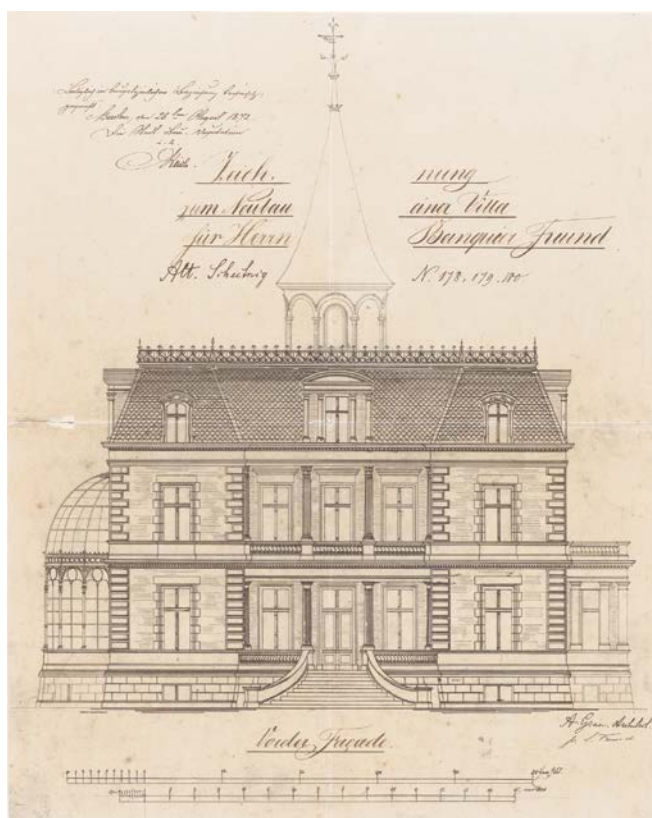
Dwukondygnacyjny dom z użytkowym poddaszem został zaprojektowany w 1872 roku przez Alberta Graua, który zaproponował rozwiązanie rzutu budynku na planie krzyża greckiego wpisane-go w prostokąt [il. 10c]. Na parterze, na przecięciu ramion krzyża usytuowano największe pomieszczenie domu – salon, który od strony północnej połączono z jadalnią, a od strony południowej – z ogrodem zimowym, obejmującym dwie kondygnacje i zamkniętym efektywnym przeszkleniem wysuniętym przed lico budynku. Od strony wschodniej, frontowej, salon powiązano z kolumnową werandą, którą poprzedzono tarasem zaprojektowanym na planie półokręgu z założonymi na osi wachlarzowymi schodami. Od strony zachodniej salon sąsiedował z westybulem, który połączono z wysuniętą jeszcze bardziej ku zachodowi klatką schodową i położonymi po jej obu stronach – toaletą i służówką. Między ramionami krzyża umieszczono cztery pomieszczenia tej samej wielkości: po stronie zachodniej, po przeciwnych stronach westybulu – sień wejściową i pokój pana domu, od frontu – buduar pani domu i pokój bez zdefiniowanej funkcji. Na piętrze zaprojektowano sypialnie rodziców i dzie-

ci, pokój guwernantki, śniadaniowy oraz garderobę i łazienkę. Na strychu z kolei usytuowano pokoje gościnne. W suterenie rozwiązano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, składy i służbówkę.

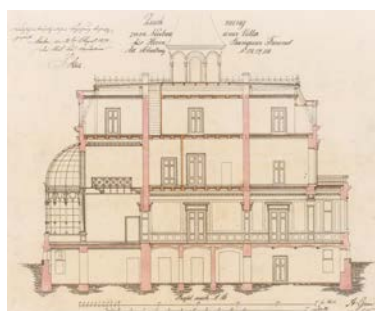
Rozczłonowaną ryzalitami i wykuszami bryłę budynku wyniesiono nad poziom terenu na bonionowanym cokole i nakryto łamanym dachem czterospadowym [il. 10b]. Od strony zachodniej korpus budynku urozmaicono wieżą, w której umieszczono klatkę schodową. Willa Samuela Freunda została utrzymana w stylu neorenesansu francuskiego, elewacje domu pokryto cegłą klinkierową, którą skonstrastowano z kamiennymi ciosami podkreślającymi narożniki budowli. W symetrycznej kompozycji frontu budowli wyróżniono trzy środkowe osie, które poprzedzono loggią kolumnową na poziomie zarówno parteru, jak i pierwszego piętra [il. 10a]. Kondygnacje rozdzielono pasami gzymsowania, których wysokość odpowiadała wysokości balustrad tralkowych osłaniających loggie. Obrazom okien w osiach środkowych nadano formy klasycyzujące, podczas gdy otwory okienne w skrajnych osiach otoczono kamiennymi ciosami. Symetrię kompozycji frontu budowli podkreślono facjatami, którymi oświetlono pomieszczenia poddasza.

Willa została zniszczona w czasie drugiej wojny światowej, po wojnie dawna posesja Freunda została włączona w obręb parku Szczytnickiego.

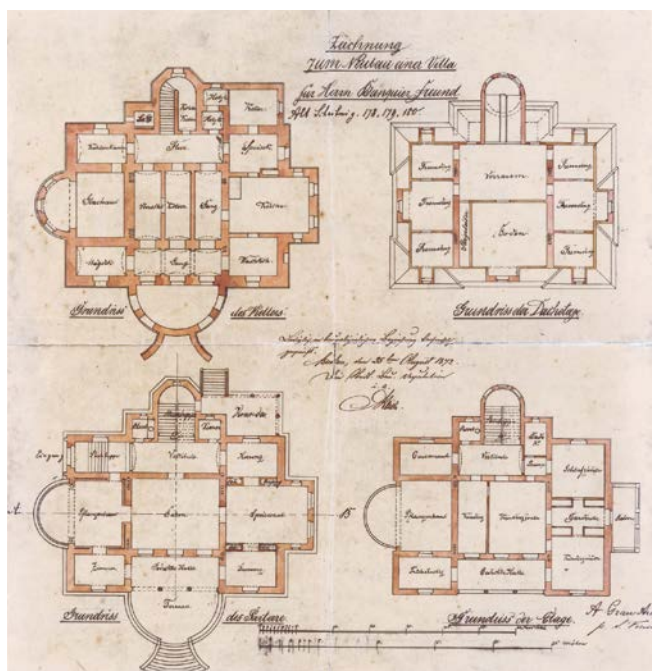

a

b

Il. 10. Wrocław, ul. S. Banacha (Hohenlohestr. 14), projekt willi, 1872: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 1959, sygn. 828/72b), b) przekrój (MA/ABMW, t. 1959, sygn. 828/72c), c) rzuty (MA/ABMW, t. 1959, sygn. 828/72a).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 1959.

9

Wrocław, Szczytniki

ulica Kazimierza Bartła 3 (Am Birkenwäldchen 2/3)

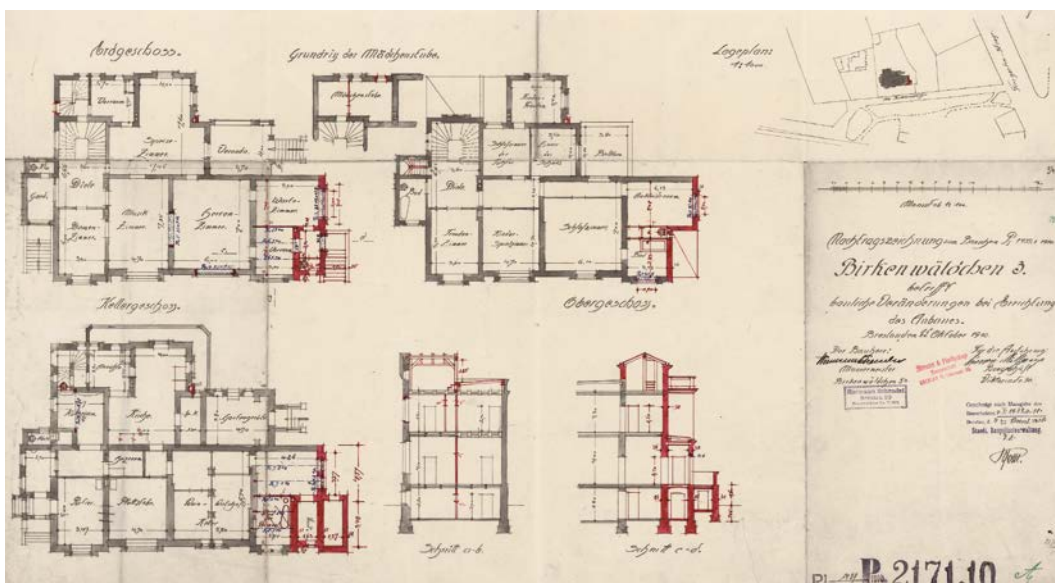
Willa, obecnie Przedszkole nr 48

Investor:	(?) Carl Berger, radny miejski, sędzia polubowny, kupiec, współwłaściciel fabryki pierników Johanna Gottlieba Bergera (Honigkuchenfabrik Johann Gottlieb Berger);
Projekt:	(?) Carl Schmirgel, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>);
Czas powstania projektu:	około 1872
Przebudowy:	1906 – projekt rozbudowy willi (inw.: Hermann Schendel, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>], właściciel firmy budowlanej; wyk.: Karl Härtel, architekt); 1907 – projekt rozbudowy willi w kierunku południowym (inw. i wyk.: jw.); 1910 (lipiec) – projekt przebudowy wnętrza i rozbudowy willi w kierunku wschodnim (inw.: jw.; wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana); 1910 (sierpień) – projekt rozbudowy willi w kierunku południowym (inw. i wyk.: jw.); 1912 – projekt powiększenia jednego z pokoi na piętrze i zadaszenia głównego wejścia do budynku (inw.: Oskar Minkowski, profesor dr; wyk.: Karl Härtel, architekt).

Mimo braku dokumentacji archiwalnej z etapu realizacji inwestycji i kilkukrotnych przebudów, jakim poddawano willę głównie w pierwszej połowie XX wieku, można przypuszczać, że projekt domu został przygotowany w 1872 roku przez mistrza murarstwa Carla Schmirgela na zlecenie Carla Bergera, który planował założenie niewielkiej kolonii willowej na terenie ograniczonym dzisiejszymi ulicami: Kazimierza Bartła, Adama Mickiewicza i Parkową. Willa została zaznaczona na planach sytuacyjnych dołączonych do projektów dwóch pozostałych domów zaprojektowanych przez Schmirgela i wzniesionych z inicjatywy Bergera w obrębie kolonii, na posesjach usytuowanych przy obecnych ulicach Kazimierza Bartła 4 [→ kat. 10] i Adama Mickiewicza 8 [→ kat. 78]. Początkowo na każdej z dwóch kondygnacji nadziemnych budynku zaprojektowano jedynie po trzy pomieszczenia (kuchnię usytuowano w suterenie). W 1906 roku dom rozbudowano w kierunku południowym, dodając od frontu pokój dzienny (na parterze) i sypialnię (na piętrze), a od strony ogrodu – werandę zamkniętą na piętrze balkonem. Rok później budynek powiększono w kierunku wschodnim, na parterze część dobudowaną połączono z istniejącym pomieszczeniem, w którym zaprojektowano jadalnię, na piętrze urządono w niej sypialnię.

W 1910 roku przebudowano główną wewnętrzną klatkę schodową, od strony wschodniej dodano gospodarczą klatkę schodową połączoną z kredensem, w którym zainstalowano windę umożliwiającą dowóz posiłków z kuchni usytuowanej w suterenie [il. 11c]. W południowo-wschodnim narożniku domu zaprojektowano ogród zimowy, którego nie zrealizowano, dodano jednak kolejny zespół pomieszczeń od strony południowej [il. 11b]. W 1912 roku kosztem balkonu nad werandą ogrodową powiększono jeden z pokoi drugiej kondygnacji, pozostałą część balkonu przekształcono w loggię. Mimo licznych przebudów niemal do końca lat dwudziestych XX wieku utrzymano pierwotną klasycyzującą stylistykę willi. Elewacje budynku organizowały ryzality zwieńczone szczytami i wspólne obramienia pionów okien. W 1927 roku, podczas ostatniej przedwojennej przebudowy willi, elewacje budynku mocno uproszczono, pozbawiając je niemal zupełnie dekoracji [il. 11a], przeorganizowano wówczas także układ wnętrza domu, powiększając nieznacznie w kierunku południowym pokoje leżące od strony ogrodu. W 1941 roku w jednym z pomieszczeń piwnicy urządono schron przeciwlotniczy. Po 1945 roku budynek zaadaptowano na potrzeby przedszkola.

Il. 11. Wrocław, ul. K. Bartla 3, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt przebudowy willi, 1910: b) elewacje (MA/ABMW, t. 450, sygn. 1845/10-p.27), c) plan sytuacyjny, rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 450, sygn. MAT-AB-72377).

Źródła:
MA/ABMW, t. 450.

Bibliografia:
Tomaszewicz A., *Przedszkole nr 48, d. willa, ul. Kazimierza Bartla 3*, [w:] LaW, s. 724 (hasło 777).

10

Wrocław, Szczytniki

ulica Kazimierza Bartla 4 (Am Birkenwäldchen 4)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	Carl Berger, radny miejski, sędzia polubowny, kupiec, współwłaściciel fabryki pierników Johanna Gottlieba Bergera (Honigkuchenfabrik Johann Gottlieb Berger);
Projekt:	Carl Schmirgel, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>);
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1895 – projekt rozbudowy willi (inw.: Gustav Steinberg, radca budownictwa; proj. i wyk.: Heinrich Jäckel, mistrza murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1912 – projekt rozbudowy willi od strony północno-wschodniej (inw.: Hermann Schwarze, inżynier produkcji [<i>Betriebsingenieur</i>]; proj. i wyk.: Hermann Fleck, architekt); 1931 – projekt powiększenia łazienki na drugiej kondygnacji domu (inw.: jw.; wyk.: Robert Raschke, firma budowlana).

Jedna z trzech willi wzniesionych, obok domów usytuowanych przy dzisiejszych ulicach Kazimierza Bartla 3 [→ kat. 9] i Adama Mickiewicza 8 [→ kat. 78], z inicjatywy Carla Bergera w planowanej przez niego kolonii willowej. Dwukondygnacyjną willę, zaprojektowaną w 1872 roku przez mistrza murarstwa Carla Schmirgela, rozwiązano początkowo na planie prostokąta. Pomieszczenia parteru rozmieszczono wokół centralnego westybulu, który połączono z salonem (od strony północnej), jadalnią (od strony południowej) i klatką schodową (od strony wschodniej); od zachodu zaprojektowano wejście główne do budynku poprzedzone otwartą niegdyś werandą [il. 12b]. Na piętrze usytuowano pokoje mieszkalne i sypialnie, a w suterenie – kuchnię, służbówkę i inne pomieszczenia pomocnicze.

Bryłę domu, nakrytą dwuspadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci, urozmaicono wieżą mieszczącą klatkę schodową. Elewacje budynku zostały pokryte okładziną ceglana, a główne podziały architektoniczne i dekoracje, na które składały się: pilastry, gzymsy międzypiętrowe i koronujące, współ-

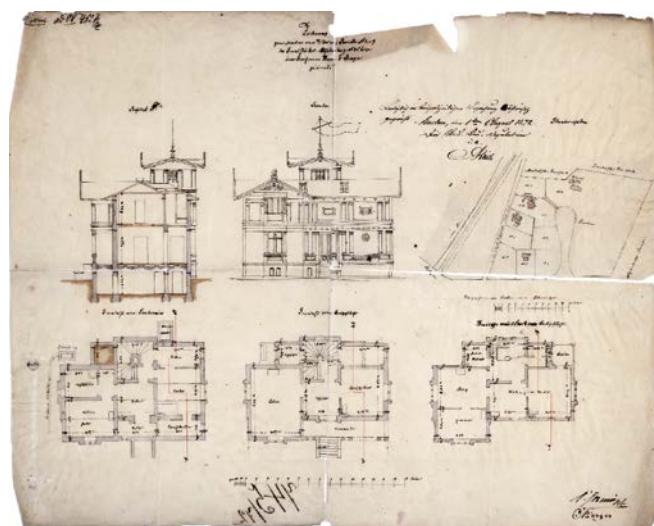
nie opracowane obramienia pionów okien, wykonano w kamieniu i tynku. W szczytach połacie dachów pięto dekoracją snycerską.

W 1895 roku dom rozbudowano, dodając od strony południowo-wschodniej trzykondygnacyjną, prostopadłościenną bryłę, mieszczącą na każdej kondygnacji po jednym pomieszczeniu [il. 12c]. W nowej części budynku utrzymano nachylenie dachu i klasycyzujące formy dekoracji, dzięki czemu dom nie stracił pierwotnego charakteru, pozwalającego umieścić go w nurcie inspirowanym wyobrażeniami o architekturze willi antycznych.

W 1912 roku zamknięto północno-wschodni narożnik domu – na poziomie terenu urządzono sień wejściową do budynku, na półpiętrze, za pomieszczeniem klozetu, umieszczono składzik, a na drugiej kondygnacji – ganek, który w 1931 roku zabudowano, powiększając dzięki temu łazienkę. Mimo wspomnianych rozbudów, dom jako jedyny z trzech zrealizowanych przez Carla Bergera budynków – zachował do dziś pierwotną skalę i częściowy wystrój elewacji [il. 12a].

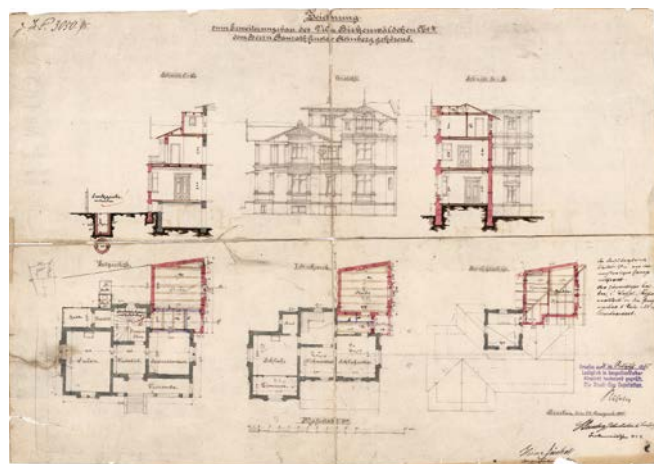

a

b

Il. 12. Wrocław, ul. K. Bartla 4, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimmek); b) projekt willi, 1872, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 450, sygn. 745/72-p.3); c) projekt rozbudowy willi, 1895, rzuty, przekroje, elewacja (MA/ABMW, t. 450, sygn. MAAt-AB-72395).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 450.

Bibliografia:
Tomaszewicz A., *Willa, ul. Kazimierza Bartla 4*, [w:] LaW, s. 724, 725 (hasło 778).

11

Wrocław, Szczytniki
 ulica Kazimierza Bartla 5a (Am Birkenwäldchen 5)
 Dom jednorodzinny

Investor:	Johannes Promnitz, kupiec, współwłaściciel firm: C.W. Roland (wytwórnia rumu, spirytusu i likierów), C.G.J. Meyer (fabryka cykorii)
Projekt:	Julius Neugebauer, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1912 – projekt rozbudowy domu (inw.: Hermann Schendel, właściciel firmy budowlanej; proj. i wyk.: Karl Härtel, architekt).

Budynek powstał z przekształcenia domku majordomusa, który został zaprojektowany w 1872 roku przez mistrza murarstwa Juliusa Neugebauera wraz z willą kupca Johanna Promnitsa [→ kat. 12]. Częściowo podpiwniczony domek został rozwiązany na planie prostokąta o powierzchni niespełna 70 metrów kwadratowych, w którym wyodrębniono dwa pokoje od strony ogrodu oraz kuchnię i sień wejściową od strony frontowej [il. 13b]. Klasycyzujące pierwotnie dekoracje elewacji budynku odpowiadały wystrojowi siedziby inwestora.

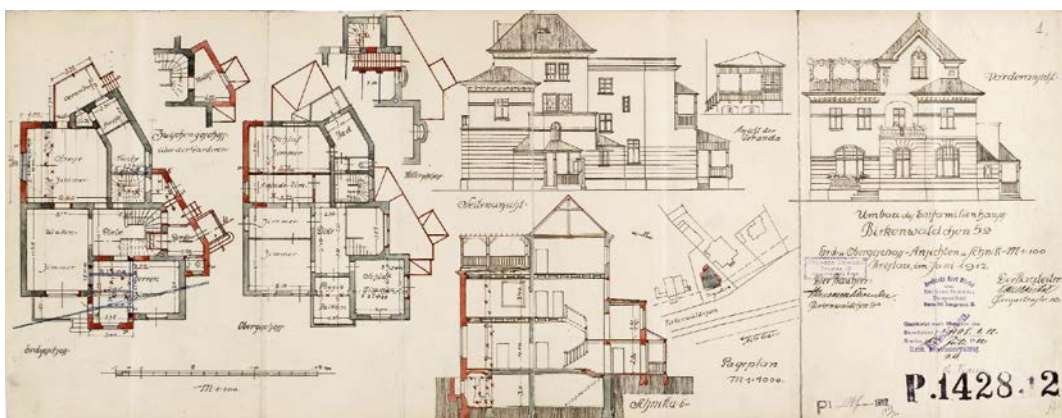
Od około 1907 roku budynek zaczął być użytkowany jako niezależny dom mieszkalny na działce wyodrębnionej z posiadłości Johanna Promnitsa. W 1912 roku budowlę podwyższono o jedną kondygnację, powiększając przy tym rzut domu – od strony południowej zaaranżowano nową strefę wejściową,

poszerzono jadalnię i połączono ją od strony wschodniej z otwartą ku ogrodowi werandą [il. 13c]. Po przebudowie korpus budynku sprawiał wrażenie złożonego z kilku brył różnej wysokości, z których środkowa, odpowiadająca w rzucie holowi z klatką schodową została przykryta czterospadowym dachem o największym nachyleniu połaci. Północna część domu została pokryta stropodachem, na którym urządzono taras osłonięty drewnianą balustradą. Elewacje budynku ozdobiono na poziomie pierwszej kondygnacji pasowym boniowaniem, powiększono też część otworów okiennych, zmieniając przy tym ich wykrój. Bardzo oszczędne dekoracje elewacji nawiązywały do architektury klasycyzmu.

W 2016 roku dom poddano rewaloryzacji, odtworzono wówczas dachy zniszczone podczas drugiej wojny światowej [il. 13a].

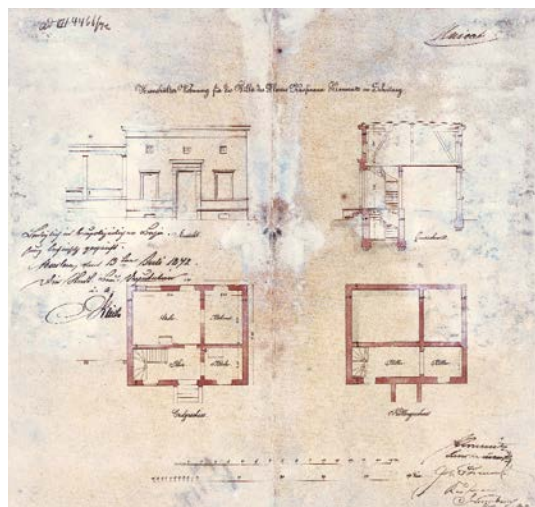

a

b

Il. 13. Wrocław, ul. K. Bartla 5a, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); b) projekt domu dozorczy, 1872, rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 452, sygn. MAT-AB-72320); c) projekt rozbudowy domu, 1912, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 452, sygn. 1428/12-p.1).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 452.

12

Wrocław, Szczytniki

ulica Kazimierza Bartla 6 (Am Birkenwäldchen 6)

Willi, obecnie w trakcie przebudowy (docelowo dom wielorodzinny)

Inwestor:	Johannes Promnitz, kupiec, współwłaściciel firm: C.W. Roland (wytwórnia rumu, spirytusu i likierów), C.G.J. Meyer (fabryka cykorii)
Projekt:	Julius Neugebauer, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1903 – projekt rozbudowy willi w kierunku południowym (inw.: Hermann Schendel, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]; proj. i wyk.: Karl Härtel, architekt); 1906 – projekt rozbudowy domu w kierunku południowym i południowo-wschodnim (inw. i wyk.: jw.); 1907 – projekt rozbudowy willi w kierunku północnym i południowo-zachodnim (inw.: A. von Strümpell, prof. dr med., wyk.: Karl Härtel, architekt); 1908 – projekt ogrodu zimowego (inw.: i wyk.: jw.); 1937 – projekt dostosowania wnętrza budynku do potrzeb szkoły obrony przeciwlotniczej (Landes-Luftschutz-Schule des R.L.B [inw.: Reichsluftschutzbund, Landesgruppe Schlesien, proj.: Paul Klein, architekt]); 1938 – projekt dobudowy piętra nad środkową częścią budynku (inw. i proj.: jw.).

Parterowa pierwotnie willa, zaprojektowana w 1872 roku przez mistrza murarstwa Juliusa Neugebauera, została wzniesiona na obszernej posesji należącej do kupca Johanesa Promnita, która sąsiadowała od południa z miejskim skwerem (Birkenwäldchen) i posiadłością Carla Bergera, od wschodu i północy – z terenami należącymi do Paula Riemanna, a od strony zachodniej dochodziła do wału nadodrzańskiego.

Dom został rozwiązany na niemal kwadratowym rzucie w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, w który na parterze wpisano jedynie cztery pomieszczenia: dwie izby od frontu, a od strony ogrodu – salon oraz sypialnię, rozdzielone klatką schodową łączącą piętro mieszkalne domu z gospodarczą suteroną i poddaszem [il. 14b]. Klatka schodowa

została na parterze powiązana korytarzem z głównym wejściem, które zaprojektowano od strony południowej i poprzedzono werandą z zejściem do ogrodu.

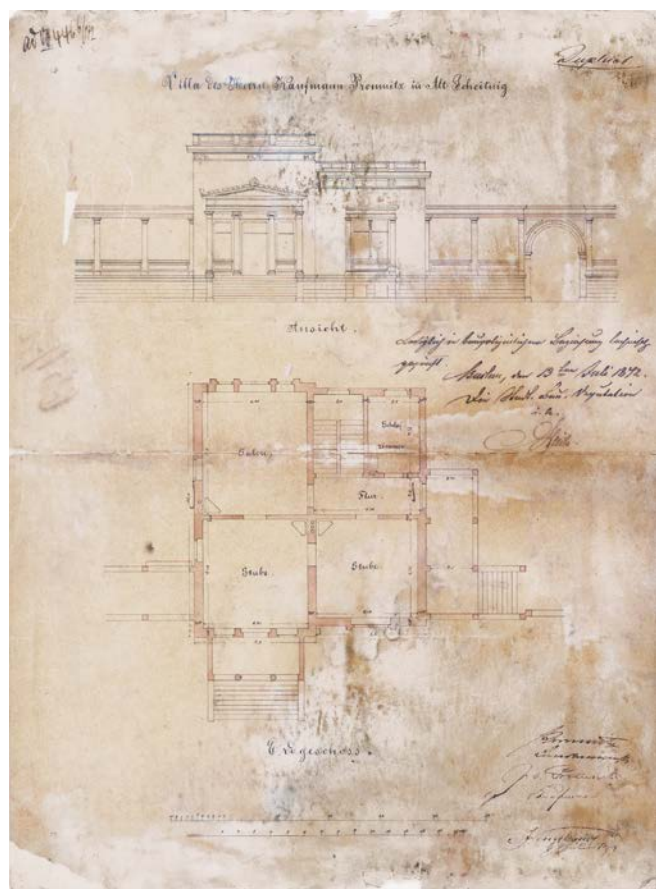
Korpus budowli został złożony z dwóch nierównej wysokości prostopadłościanów odpowiadających traktom konstrukcyjnym. Do północnego członu willi dostawiono od frontu portyk kolumnowy, zwieńczony trójkątnym szczytem i połączony schodami z ogrodem. Z kolei od strony północnej i południowej do willi dobudowano „pergole” ustawione na boniowanym cokole, odpowiadającym wysokością nadziemnej części sutereny. Północna „pergola” osłaniała obszerny taras, południowa zaś łączyła optycznie willę z domkiem majordomusa [→ kat. 11]. Oszczędne dekoracje willi zaczerpnięto z architektury klasycystycznej.

a

Il. 14. Wrocław, ul. K. Bartla 6, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimmek), b) projekt willi, 1872, rzut parteru, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 452, sygn. MAT-AB-72321).

b

Forma budynku, istniejącego do 2016 roku, była wynikiem kilkakrotnych przebudów [il. 14a]. Pierwszą z nich przeprowadzono w 1903 roku, kiedy od strony południowej dodano do budynku werandę powiązaną schodami z ogrodem oraz sień wejściową. W 1906 roku od strony południowo-wschodniej dobudowano do willi prostopadłościenną bryłę, w której w suterenie urządzono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, na pierwszej kondygnacji – obszerną jadalnię, a na drugiej kondygnacji – dwie sypialnie. Powiększono również sień wejściową do budynku, zaprojektowaną trzy lata wcześniej, od strony południowo-zachodniej planowano zaś dostawić do willi przeszklony ogród zimowy, którego ostatecznie nie zrealizowano. W 1907 roku wyburzono część północnego tarasu i kolumnady, a budynek rozbudowano o dodatkowy pas pomieszczeń, w którym na parterze zaprojektowano salon (od frontu) oraz pokój pana domu (od strony ogrodu), na piętrze usytuowano dwa pokoje poprzedzone od strony frontowej werandą [il. 15a, b]. Z kolei w południowo-zachodnim narożniku budynku urządzono gabinet lekarski, do którego dobudowano poczekalnię z przedsionkiem i węzłem sanitarnym. W 1908 roku wybudowano ogród zimowy, który połączono z biblioteką, sąsiadującą od strony południowej z pokojem pana domu.

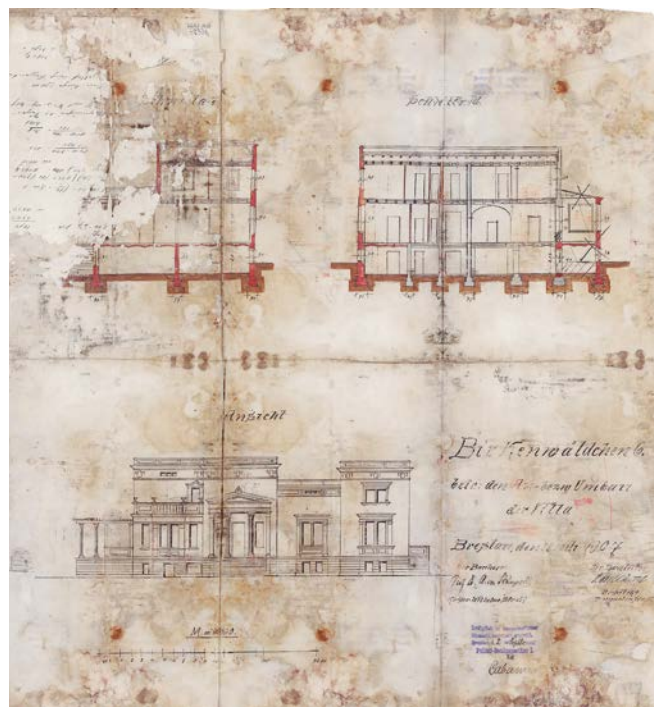
W 1937 roku nieznacznie przeprojektowano wnętrze willi dostosowując je na potrzeby szkoły Obrony Powietrznej Kraju (Landes-Luftschutz-Schule): na pierwszej kondygnacji urządzono sale lekcyjne, na piętrze i na poddaszu – sypialnie i umywalnie. Rok później nad środkową częścią willi dobudowano kolejną kondygnację, na której urządzono pokoje sypialniarne słuchaczy szkoły. W czasie wspomnianej przebudowy mocno uproszczono dekoracje elewacji budynku, ostatniego przedwojennego użytkownika willi przypominała ośmioramienna gwiazda umieszczona nad gzymsem najwyższej części budowli, która była symbolem Związku Obrony Powietrznej Rzeszy (Reichsluftschutzbund). Z pierwotnego domu Johanna Promnitza istniały do niedawna jońskie kolumny w portyku frontowym, a od strony północnej część kolumnady osłaniającej obszerny niegdyś taras.

W 2016 roku w ramach działań „rewaloryzacyjnych” willa została rozebrana do poziomu suterenu. Obecnie prowadzona jest częściowa odbudowa budynku, w projekcie przewidziano jednak jego podwyższenie i dodanie nowych balkonów. Dopuszczono również do zagęszczenia zabudowy na dawnej posesji Promnitza – w głębi działki wzniesiono dwukondygnacyjny dom mieszkalny z użytkowym poddaszem (inw.: Corra Investments).

a

Il. 15. Wrocław, ul. K. Bartla 6, projekt rozbudowy willi, 1907: a) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 452, sygn. MAT-AB-72333), b) elewacja, przekroje (MA/ABMW, t. 452, sygn. MAT-AB-72334).

b

Źródła:
MA/ABMW, t. 452.

Bibliografia:
Grajewski G., *Dawna willa, ul. Kazimierza Bartla 6*, [w:] LaW, s. 725, 726 (hasło 780).

13

Wrocław, Szczytniki
ulica Kazimierza Bartla 7 (Am Birkenwäldchen 7)
Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Moritz Müller, rentier
Projekt:	Eugen Beck, architekt
Czas powstania projektu:	1890
Przebudowy:	1906 – projekt przebudowy willi (inw.: Curt von Rümker, profesor, lekarz weterynarii; proj. i wyk.: Erich Grau, architekt w firmie Albert Grau).

Willa została wzniesiona po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Kazimierza Bartla, na obszernej posesji sąsiadującej od południa z dawną posiadłością Johanna Promnitza.

Budynek rozwiązano na nieregularnym rzucie, pomieszczenia parteru rozmieszczono wokół wewnętrznego holu, który połączono z sienią wejściową zaprojektowaną od strony północnej i sąsiadującą z dwubiegową klatką schodową [il. 16b]. Od strony frontowej usytuowano pokój pana domu powiązany z niewielkim gabinetem (od strony północnej) i salonem umieszczonym w południowo-zachodnim narożniku domu, który od strony południowej poprzedzono werandą. Salon z kolei połączono z największym pomieszczeniem willi, któremu przypisano funkcję zarówno pokoju dziennego, jak i jadalni. Od strony zachodniej do pokoju dziennego dołączono werandę z zejściem do ogrodu. W narożniku północno-wschodnim umieszczono kuchnię z zespołem pomieszczeń pomocniczych i osobnym wyjściem z budynku. Na piętrze urządzono sypialnię, pokój śniadań, łazienkę i pokoje służby. W suterenie, poza składami i pralnią, zaprojektowano mieszkanie ogrodnika, a od frontu – pokój bilardowy połączony schodami z narożnym pomieszczeniem poprzedzającym pokój pana domu. Na poddaszu wyodrębniono pokoje gościnne i dodatkowe pomieszczenia służby.

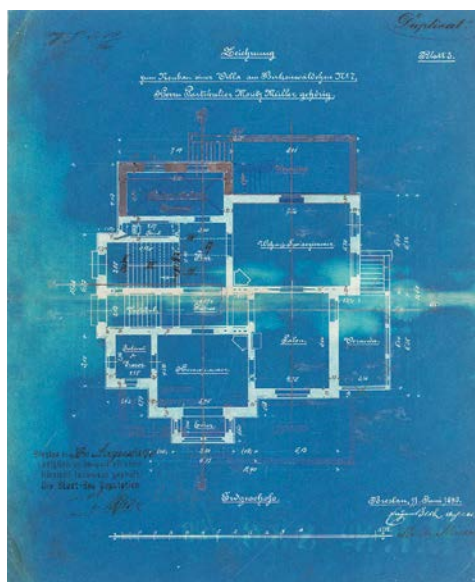
Rozczłonowana bryła budynku została dodatkowo urozmaicona wykuszem i dwiema werandami, które na poziomie pierwszego piętra zamknięto balkonami. Dom przykryto dwu- i czterospadowymi dachami, ozdobionymi w szczytach dekoracją snycerską, północno-zachodni narożnik willi ukształtowano w formie wieży zwieńczonej ostrosłupowym hełmem. W pasie odpowiadającym nadziemnej części suterenu elewacje budowli pokryto rustyką, wyżej – okładziną z cegły klinkierowej. Obramienia okien skomponowano z kamiennych opasek i kłińców – motywy dekoracyjne zaczerpnięto z architektury renesansu francuskiego, zastosowano jednak wiele elementów kojarzonych z budownictwem wiejskim, takich jak szkieletowa konstrukcja ostatniej kondygnacji wieży czy wspomniane już snycerskie wypełnienia szczytów dachów.

W 1906 roku przekształcono obie werandy, kosztem jednej z nich powiększono powierzchnię salonu – tę drugą, usytuowaną od strony wschodniej, powiększono i urządzono w niej ogród zimowy [il. 16c]. W suterenie w dawnym pokoju bilardowym i dwóch sąsiednich pomieszczeniach, zaprojektowano mieszkanie dozorczy.

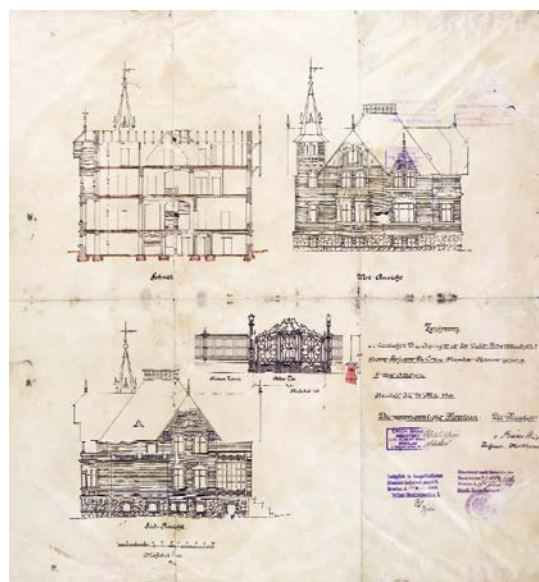
W 2016 roku dom poddano rewaloryzacji i odtworzono dach oraz wieżę, które zostały zniszczone w czasie drugiej wojny światowej [il. 16a].

a

b

c

Il. 16. Wrocław, ul. K. Bartla 7, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); b) projekt willi, 1890, rzut parteru (MA/ABMW, t. 453, sygn. MAT-AB-72450); c) projekt przebudowy willi, 1906, przekrój i elewacje południowa i zachodnia (MA/ABMW, t. 453, sygn. MAT-AB-72443).

Źródła:
MA/ABMW, t. 453.

Bibliografia:
Grajewski G., *Willi, ul. Kazimierza Bartla 7*, [w:] LaW, s. 726 (hasło 781).

14

Wrocław, Szczytniki
 ulica Kazimierza Bartla 8 (Am Birkenwäldchen 8)
 Willa, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	Gustav Michaelis, kupiec
Projekt:	Joseph Ertel, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1891 – projekt rozbudowy willi (inw.: O.E. Kaulbach, kupiec; proj. Eugen Beck, architekt); 1906 – projekt urządzenia klozetów w piwnicy (inw.: Julius Neumann, proj. i wyk.: Paul Handke, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1907 – projekt przebudowy willi (inw.: Max Schüftelhelm; proj. i wyk. Joseph Just, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1922 – projekt zabudowy werandy i schodów prowadzących do wejścia głównego do budynku (inw.: Siegfried Aschner, kupiec; wyk.: Arthur Beck, architekt); 1924 – projekt dobudowy garażu (inw. i wyk.: jw.); 1932 – projekt urządzenia osobnych mieszkań na każdej kondygnacji willi (inw.: jw., proj.: Heinrich Lauterbach, architekt).

Willa została wzniesiona na wąskiej i bardzo głębokiej działce, kończącej ciąg prywatnych posesji usytuowanych tuż przy wale nadodrzańskim, po jego wschodniej stronie, w kwartale zamkniętym wspomnianym walem, drogą prowadzącą do Starych Szczytnik (obecnie ulica Parkowa) i szosą Swojczycką (obecnie ulica Adama Mickiewicza).

Dom został zaprojektowany w 1872 roku w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 17b]. W każdym z traktów rozwiązano na parterze po dwa pokoje, w trakcie północnym pomieszczenia zostały rozdzielone klatką schodową, w trakcie południowym od strony ogrodu umieszczono werandę. Na piętrze urządzono dwie sypialnie, a w suterenie – kuchnię, służbówki i składy.

Układ konstrukcyjny został odzwierciedlony w sposobie kształtowania korpusu budynku, który złożono z dwóch prostopadłościennych brył – dwukondygnacyjnej od strony północnej i jednokondygnacyjnej od strony południowej. Dekoracje elewacji willi zostały utrzymane w stylistyce neorenesansowej – otwory okienne zamknięto łukiem pełnym, w wyższej części budynku podkreślonej w narożach boniowaniem, okna spięto wspólnie opracowanymi obramieniami, którym na poziomie drugiej kondy-

gnacji nadano formę potrójnej arkady. Kompozycję elewacji wieńczyły gzymsy koronujące wsparte na rozbudowanych pasach belkowania.

W 1891 roku architekt Eugen Beck przygotował projekt podwyższenia traktu południowego budynku o jedną kondygnację. Wyrównano wysokość obu członów willi i nakryto ją czterospadowym dachem, zmieniono także wykrój otworów okiennych, nadając im kształt prostokątów [il. 17c]. W 1907 roku przebudowano strefę wejściową do budynku, zaprojektowano nową wewnętrzną klatkę schodową, na poziomie suterenu od strony wschodniej dodano dwa pomieszczenia, nad którymi zaprojektowano werandę, zamkniętą balkonem na poziomie drugiej kondygnacji. W 1922 roku obudowano werandę, a także schody prowadzące do głównego wejścia do budynku. Dwa lata później do willi dobudowano od strony północnej garaż, nad którym umieszczono niewielkie mieszkanie. W 1932 roku w mieszkaniu nad garażem urządzono sypialnię, dostępne z parteru willi, zarówno bowiem na parterze budowli, jak i na piętrze zaaranżowano osobne mieszkania [il. 17a].

W 2016 roku przeprowadzono częściową rewitalizację budynku.

Il. 17. Wrocław, ul. K. Bartla 8, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); b) projekt willi, 1872, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 453, sygn. MAT-AB-72465); c) projekt rozbudowy willi, 1891, elewacja frontowa i południowa (MA/ABMW, t. 453, sygn. MAT-AB-72470, MAT-AB-72471).

Źródła:
MA/ABMW, t. 453.

Bibliografia:
Grajewski G., *Willi, ul. Kazimierza Bartla 8*, [w:] LaW, s. 726 (hasło 782).

15

Wrocław, Szczytniki

ulica Odoną Bujwida 34 (Auenstr. 34)

Willi, obecnie siedziba Dolnośląskiego Oddziału Okręgowego Polskiego Czerwonego Krzyża

Investor:	Louis Hochmuth, rolnik (<i>Landwirt</i>)
Projekt:	J. Langner, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1887
Przebudowy:	1893 – projekt rozbudowy willi (inw.: H. Sauer, lekarz, radca sanitarny; proj.: Heinrich Schild, architekt); 1909 – projekt rozbudowy willi (inw.: jw.; proj.: Gaze & Böttcher, architekci).

Willi została usytuowana po zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Odoną Bujwida, na relatywnie wąskiej i głębokiej działce, której kształt odpowiadał dawnej parcelacji wiejskiej. Od strony zachodniej posesja graniczyła z drogą polną przekształconą następnie w ulicę (obecnie ulica Gdańska).

Parterowy dom został rozwiązany na planie prostokąta w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 18b]. W trakcie frontowym umieszczono dwa pokoje, kolejne dwa usytuowano w trakcie tylnym, w którym zaprojektowano też niewielką kuchnię i dwubiegową klatkę schodową prowadzącą do suterenu i na poddasze. W suterenu usytuowano dużą kuchnię i pomieszczenia gospodarcze oraz izbę mieszkalną, dodatkowe pokoje urządzone na poddaszu. Dwie kuchnie, a także połączenie ze sobą wszystkich pomieszczeń zaprojektowanych na parterze umożliwiło wyodrębnienie dwóch niezależnych mieszkań. Dodatkowe wejście do budynku umieszczono w ryzalicie klatki schodowej.

Zwartą bryłę budynku nakrytą niewysokim dwuspadowym dachem wyniesiono nad poziom terenu na nadziemnej części suterenu, której nadano formę cokołu oddzielnego belkowaniem od *piano nobile*. Oś symetrii frontu willi podkreślono płytkim pseudoryzalitem, do którego dostawiono wykusz mieszczący główne wejście do budynku, powiązane z poziomem terenu za pomocą otwartych jednobie-

gowych schodów. Górną partię ryzalitu przekształcono na poziomie poddasza w „facjatkę” z wyjściem na balkon, którym zwieńczono wykusz. Po obu stronach wykuszu umieszczono po dwa okna, które ujęto na parterze edykułowymi obramieniami z trójkątnymi naczółkami wypełnionymi ornamentami akantowymi. Otwory okienne suterenu zamknięto łukami odcinkowymi, pojedyncze prostokątne okna oświetlające poddasze ozdobiono wolutami. Elewacjom nadano formy klasycyzujące, wzbogacono je również dekoracjami snycerskimi, które miały zapewne podkreślać podmiejski charakter domu.

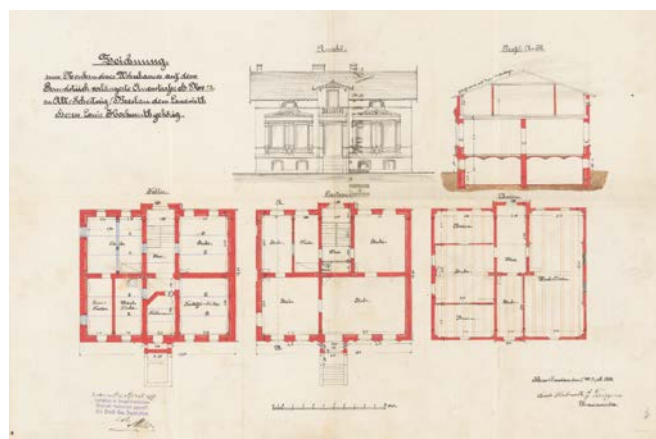
W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku willę przebudowano, podwyższając ją o jedną kondygnację [il. 18c]. Do ryzalitu klatki schodowej dostawiono przybudówkę mieszczącą sień wejściową i klozet. Przearanżowano wnętrza na parterze budynku – w pokojach frontowych urządzone salon i pokój dzienny, w pomieszczeniach traktu tylnego – jadalnię oraz poczekalnię i gabinet, w którym pan domu przyjmował gości. Na piętrze zaprojektowano sypialnię, pokoje gościnne, blok pomieszczeń sanitarnych oraz nowe schody prowadzące na poddasze. Dekoracje elewacji nowego piętra stanowiły pseudomanierystyczne obramienia otworów okiennych. W partii dachu umieszczono niewielkie półokrągłe lukarny oświetlające poddasze.

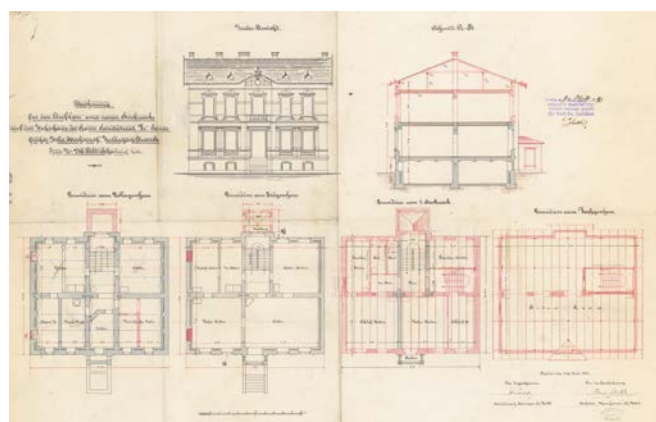

a

Il. 18. Wrocław, ul. O. Bujwida 34, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimmek), b) projekt willi, 1887, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 202, sygn. MAAt-AB-59747), c) projekt przebudowy willi, 1893, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 202, sygn. MAAt-AB-59754).

b

c

W czasie kolejnej przebudowy, przeprowadzonej w pierwszej dekadzie XX wieku, nadano willi zachowaną do dziś formę *Landbaus* [il. 19a]. Bryłę budynku powiększono w kierunku północnym i południowym, od strony zachodniej dobudowano dwa skrzydła. Wnętrza domu przearanżowano – pokoje rozmieszczono wokół centralnego holu (*Diele*) obejmującego dwie kondygnacje. Na parterze urządzono pokoje reprezentacyjne, na piętrze – sypialnie i pokoje gościnne. Skrzydła boczne służyły w części celom mieszkaniowym, w części zaś – gospodarczym.

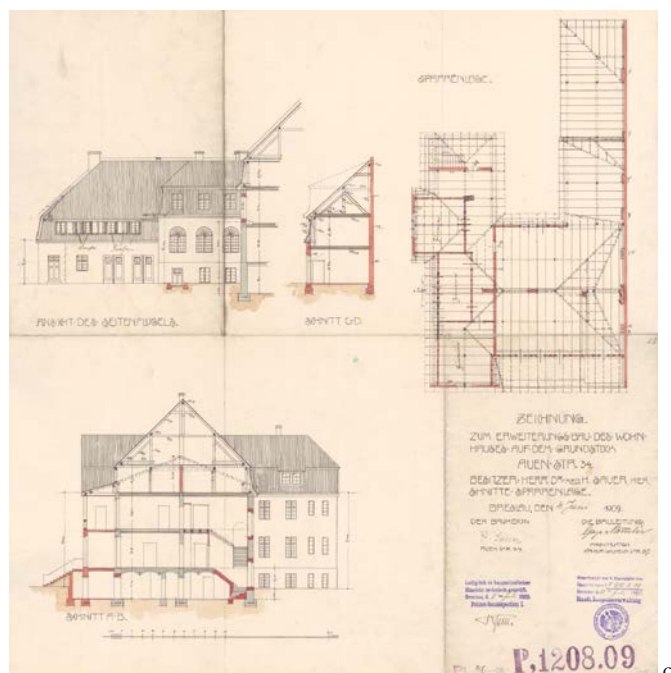
Bryłę budynku rozcłonowano ryzalitami i urozmaicono wykuszami, dom nakryto dachami man-

sardowymi o różnicowanej wysokości; od frontu na piętrze zaprojektowano werandę [il. 19b, c]. Zastosowano różne rodzaje otworów okiennych: kwadratowe, prostokątne i zamknięte łukami pełnymi, wszystkie okna otrzymały szczeblinowe podziały, część z nich wyposażono w okiennice. Szczyty wybranych ryzalitów wypełniono deskowaniem, tynkowane elewacje pokryto w części trejażami. „Rodzimego” charakteru budowli miały też dodawać lukarny, w których uwidoczniono drewnianą konstrukcję.

Obecnie główne wejście do budynku znajduje się od strony ulicy Czerwonego Krzyża [il. 18a].

Il. 19. Wrocław, ul. O. Bujwida 34, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), projekt przebudowy willi, 1909: a) elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 202, sygn. MAT-AB-59761), b) przekroje, rzut więźby dachowej (MA/ABMW, t. 202, sygn. MAT-AB-59763).

Źródła:
MA/ABMW, t. 202.

16

Wrocław, Szczytniki

ulica Tytusa Chałubińskiego 5 (Maxstr. 26/27)

Willi czynszowa, obecnie siedziba Katedry i Zakładu Immunologii Klinicznej Uniwersytetu Medycznego im. Piastów Śląskich

Inwestor:	Julius Wutzdorf, rentier
Projekt:	Friedrich Barchewitz, architekt (<i>Baumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1881
Przebudowy:	brak danych

Willi była jednym z dwóch niemal bliźniaczych domów [→ kat. 89] zbudowanych z inicjatywy Juliusa Wutzdorfa na terenie dawnego ogrodu rozrywkowego Maxgarten, który zajmował obszar rozpięty między korytem Starej Odry i dzisiejszymi ulicami: Marii Skłodowskiej-Curie, Tytusa Chałubińskiego i Karola Marcinkowskiego. Oba domy stanowiły zapewne zaczątek niewielkiej kolonii willowej, której jednak nigdy nie zbudowano.

Dwukondygnacyjna willa wzniesiona w północno-zachodnim narożu dawnego ogrodu została rozwiązana na planie zbliżonym do kwadratu w układzie trójpasowym [il. 20b]. Na każdym piętrze domu zaprojektowano po jednym obszernym mieszkaniu (o powierzchni około 250 metrów kwadratowych), którego centrum wyznaczał czworoboczny hol założony w środkowym paśmie pomieszczeń na przecięciu przekątnych rzutu. Wokół holu rozmieszczono: główną klatkę schodową (od południowego zachodu), salon, któremu towarzyszyły pokoje pana i pani domu (od północnego zachodu), główną sypialnię połączoną z dodatkowym pokojem narożnym (od północnego wschodu) oraz kuchnię z ze-

społem pomieszczeń pomocniczych (od południowego wschodu). Podobne mieszkanie, choć o mniejszej powierzchni wpisano też w przestrzeń poddasza.

Bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części sutereny i zwieńczono czterospadowym dachem mansardowym, złożonym z niemal płaskiej partii górnej i stromych połaci [il. 20c]. Zachodni narożnik domu ukształtowano w formie czterokondygnacyjnej wieży, którą nakryto spłaszczonym hełmem z latarnią. Trzy z czterech elewacji rozczłonowano pseudoryzalitami, które zwieńczono ozdobnymi szczytami. Od strony północno-zachodniej zaprojektowano w osi symetrii ryzalitu dwukondygnacyjny wykusz, akcentujący na elewacji usytuowanie salonu. Dekoracje willi, utrzymane w formach północnego renesansu, wykonano głównie w tynku i nałożono na ściany pokryte ceglaną okładziną. Od strony południowo-wschodniej do budynku dostawiono skrzydło boczne, w którym na parterze urządzono stajnię i wozownię, na piętrze zaś pokoje mieszkalne.

W wyniku działań wojennych zniszczeniu uległy dachy willi. W okresie powojennym część budynku podwyższono o jedną kondygnację [il. 20a].

a

b

c

Il. 20. Wrocław, ul. T. Chałubińskiego 5, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1881: b) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 4517, sygn. MAT-AB-82477, MAT-AB-82478), c) elewacja południowa (MA/ABMW, t. 4517, sygn. MAT-AB-82476).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4517.

17

Wrocław, Zalesie

ulica Fryderyka Chopina (Leerbeutelstr. 2)

Dom jednorodzinny (*Landbaus*), niezachowany

Inwestor:	Paul Bunke, posiadacz ziemski, inicjator powstania kolonii willowej w Zalesiu
Projekt, wykonanie:	Hans Poelzig, architekt, profesor w Królewskiej Szkole Sztuki i Rzemiosła Artystycznego we Wrocławiu
Czas powstania projektu:	1905/1906
Przebudowy:	brak danych

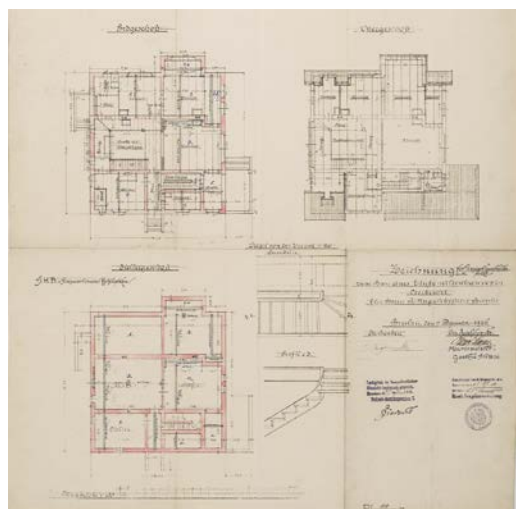
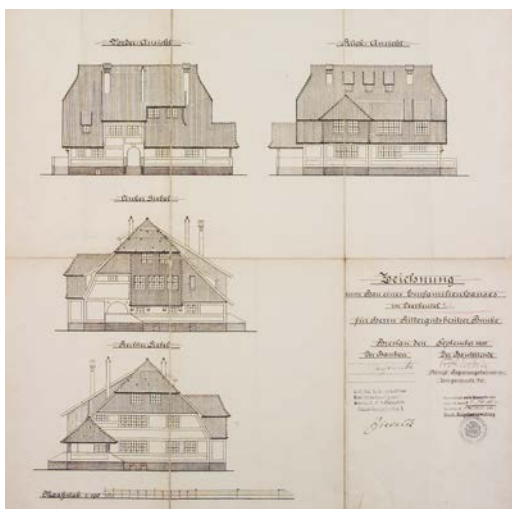
Dom został wzniesiony przy południowym odcinku dzisiejszej ulicy Fryderyka Chopina, na niemal trójkątnej działce oznaczonej numerem 2. Budynek został zaprojektowany przez Hansa Poelziga i był przez niego użytkowany w latach 1905–1916, nigdy jednak nie był jego własnością. Dom należał do Paula Bunkego, właściciela osiedla willowego w Zalesiu, który zainicjował i sfinansował jego budowę.

Niemal kwadratowy rzut budynku rozwiązany w trójpasmowym układzie konstrukcyjnym otrzymał zbliżony układ wnętrza do tego, który Hans Poelzig zastosował w projekcie „domu wzorcowego” pokazanego w 1904 roku w ramach wrocławskiej Wystawy Rękodzieła i Rzemiosła Artystycznego. Na parterze od strony frontowej (zachodniej) zaprojektowano zatem sień wejściową powiązaną z garderobą i obszernym holem (*Diele*), który obejmował dwie kondygnacje [il. 21c]. Hol o powierzchni około 50 metrów kwadratowych, w którym umieszczono otwarte biegi schodów prowadzących na piętro, połączono od strony południowej z kuchnią. Kuchnia z kolei sąsiadowała z korytarzem zakończonym bocznym wyjściem z budynku, pokojem służącej i schodami do piwnicy. Od strony ogrodowej (wschodniej) urządzone zostały pokój dzienny i jadalnię, którą połączono z otwartą werandą wypełniającą południowo-wschodni narożnik domu. Od południa do werandy dostawiono niewielki taras ze schodami prowadzącymi do ogrodu. Między pokojem dziennym a sienią wejściową umieszczono pracownię architek-

ta. Na piętrze domu urządzone zostały trzy sypialnie, garderobę, łazienkę, pokoje śniadaniowy i gościnny. Dodatkowe pokoje dla gości zaprojektowano na poddaszu, w suterenie zaś znalazły się pomieszczenia gospodarcze i składy.

Rozłożysta bryła budynku została zaprojektowana w nawiązaniu do form sudeckiego domu wiejskiego, a jej najbardziej dominującym elementem był wysoki dach naczółkowy o skomplikowanej konstrukcji z połączeniem łamaną od strony północnej oraz połączeniem prostą, częściowo obniżoną, od strony południowej [il. 21a]. Połacie dachu zostały przerwane lukarnami i przekryciem dobudówek, które urozmaicały bryłę domu. Ze względu na wymogi przepisów prawnych budynek ustawiono na wysokiej nadziemnej części suterenu, którą wyłożono kamienną okładziną nadając jej formę cokołu [il. 21b]. Wyżej ściany otynkowano, wprowadzono jednak podziały – negatywową imitację konstrukcji szkieletowej, w której pasy jasnego tynku wyodrębniły „płyciny” tynku ciemnego. W tę niby-konstrukcję zostały też wpisane prostokątne okna o szczeblinowych podziałach. W szczytach elewacje pokryto częściowo okładziną ceramiczną. Wśród wykorzystanych przez Hansa Poelziga motywów budownictwa regionalnego Beate Störckuhl wymieniła też ganek zaprojektowany od strony południowej, którego forma nawiązywała – jej zdaniem – do podcieni domów tkaczy w Chełmsku Śląskim.

Dom przetrwał zawieruchę wojenną i został rozebrany w 1971 roku.

Il. 21. Wrocław, ul. F. Chopina (Leerbeutelstr. 2), a) widoki willi od strony północno-zachodniej i północno-wschodniej (C. Buchwald, *Hans Poelzig als Baukünstler*, „Die Kunst. Monatshefte für freie und angewandte Kunst”, t. 16, München 1907, s. 227); projekt domu, 1905: b) elewacje (MA/ABMW, TP 342, sygn. MAT-VI-31484), c) rzuty, detale (MA/ABMW, TP 342, sygn. MAT-VI-31485).

Źródła:

MA/ABMW, t. 2602; TP 342, 1506.

Buchwald C., *Hans Poelzig als Baukünstler*, „Die Kunst. Monatshefte für freie und angewandte Kunst”, Bd. 16, München 1907, s. 225–236.

Bibliografia:

Ilkosz J., *Dawny dom własny architekta Hansa Poelziga przy ul. Fryderyka Chopina 2, nie istnieje*, [w:] AaW-II, s. 112 (hasło 497).

Niemczyk E., *Historyzm i abistoryzm w architekturze na przykładzie dzieł wrocławskich okresu 1900–1933*, [w:] *W kregu sztuki śląskiej pierwszej połowy XX w.*, red. Z. Świechowski, Wrocław 1983, s. 45–55.

Niemczyk E., *Utopie kultury i artystyczne wizje na przykładzie domów własnych architektów. Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa 1982, s. 169–198.

Posener J., *Hans Poelzig. Sein Leben, sein Werk*, Braunschweig/Wiesbaden 1994, s. 59.

Störtkuhl B., *Dom własny architekta Hansa Poelziga, niezachowany, ul. Fryderyka Chopina*, [w:] LaW, s. 741, 742 (hasło 804).

Störtkuhl B., *Dom własny Hansa Poelziga, Leerbeutelstr. 2 (1905–1906)*, [w:] *Hans Poelzig we Wrocławiu. Architektura i sztuka 1900–1916*, red. J. Ilkosz, B. Störtkuhl, Wrocław 2000, katalog, s. 458, 459.

Störtkuhl B., *Dom własny Hansa Poelziga, Wrocław, ul. Fryderyka Chopina 2*, [w:] *Słynne wille Polski*, red. R. Nakonieczny, Praha 2003, s. 124–126.

18

Wrocław, Szczytniki

ulica Fryderyka Chopina 5 (Leerbeutelstr. 5)

Willa, obecnie siedziba przedsiębiorni Vratislavia Medica Sp. z o.o.

Investor:	Paul Rogge, inżynier, właściciel firmy Paul Rogge & Co (instalacje gazowe, wodne i kanalizacyjne, urządzenia sanitarne)
Projekt, wykonanie:	Joseph Just, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	brak danych

Willa Paula Roggego została wzniesiona w obrębie osiedla willowego w Zalesiu, przy południowym odcinku dzisiejszej ulicy Fryderyka Chopina, po jej wschodniej stronie, w kwartale ograniczonym obecnymi ulicami: Fryderyka Chopina, Stanisława Moniuszki i Karola Szymanowskiego.

Dom został zaprojektowany na regularnym planie zbliżonym do kwadratu, w który na parterze wpisano centralny hol z otwartą klatką schodową oraz pokój pana domu i jadalnię od strony zachodniej, a także salon i kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi od strony wschodniej (ogrodowej) [il. 22b]. Na piętrze umieszczono trzy sypialnie, dwa pokoje gościnne, łazienkę i boczne schody prowadzące na strych. Z kolei w suterenie urządzono mieszkanie dozorczy, pomieszczenia gospodarcze (pralnia, prasownia, kotłownia) oraz składy.

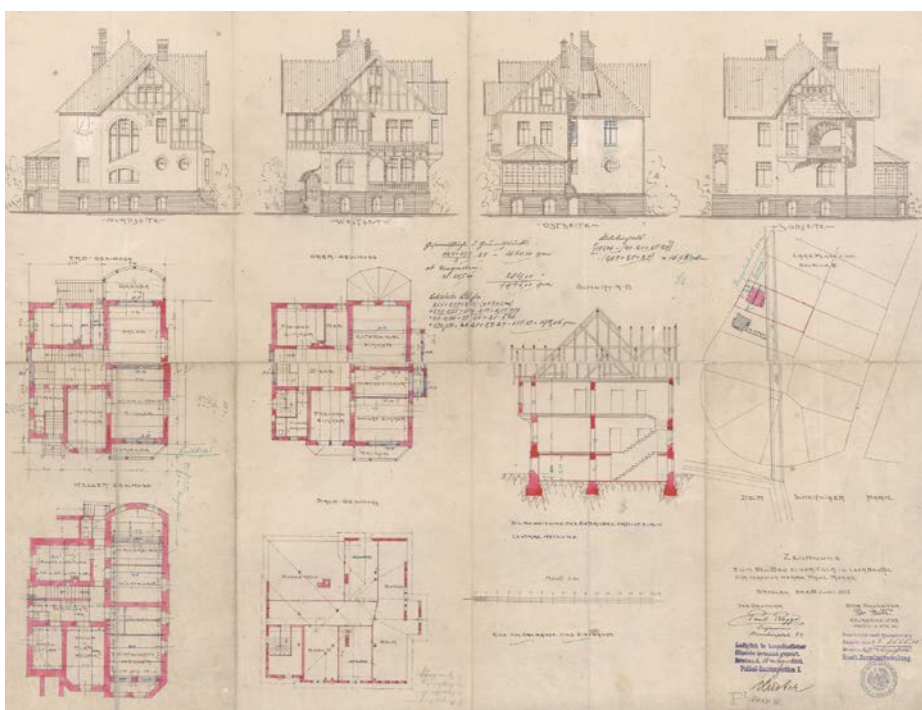
Dwukondygnacyjna bryła budynku, ustawiona na wysokiej nadziemnej części suterenu, została przykryta dwuspadowym dachem i urozmaicona wykuszami, drewnianymi werandami i balkonami. Elewacje pokryto w partii cokołowej cegłą klinkierową, wyżej otynkowano, a w części drugiej kondygnacji i w szczytach dachu umieszczono dekorację szachulcową. Asymetrię kompozycji elewacji budynku podkreślono zróżnicowanymi wielkościami i formami otworów okiennych (prostokątne, okrągłe, zamknięte łukami pełnymi i odcinkowymi). Dodatkową ozdobę ścian stanowiły nieliczne secesyjne ornamenty oraz zegar słoneczny umieszczony na północnej elewacji.

W wyniku powojennej „modernizacji” domu zlikwidowano dekoracje szachulcowe, a w latach siedemdziesiątych XX wieku willę połączono z pawilonem, w którym urządzono zakład opieki zdrowotnej [il. 22a].

a

b

Il. 22. Wrocław, ul. F. Chopina 5, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); b) projekt willi, 1905, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 2602, sygn. 1737/05-p.2).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2602.

Bibliografia:
Störtkuhl B., *Wrocławskie Centrum Rehabilitacji i Medycyny Sportowej, d. willa Roggego, ul. Fryderyka Chopina 5*, [w:] LaW, s. 742 (hasło 805).

19

Wrocław, Zalesie

ulica Fryderyka Chopina 7 (Leerbeutelstr. 7)

Willi, obecnie siedziba przychodni Vratislavia Medica Sp. z o.o.

Inwestor:	Paul Bunke, posiadacz ziemski, inicjator powstania kolonii willowej w Zalesiu
Projekt, wykonanie:	Conrad Schoom, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	brak danych

Willi została wzniesiona przy południowym odcinku dzisiejszej ulicy Fryderyka Chopina jako jeden z dwóch budynków – obok willi usytuowanej przy ulicy Stanisława Moniuszki 1 [→ kat. 82] – której budowę sfinansował Paul Bunke, właściciel kolonii willowej w Zalesiu. Willi nie została zaprojektowana jako dom własny Bunkego, była przeznaczona do sprzedaży.

Budynek rozwiązano na dość regularnym rzucie w kształcie zbliżonym do kwadratu [il. 23d]. Od strony frontowej (zachodniej) zaprojektowano główne wejście prowadzące do holu, pokój i salon, od strony ogrodowej umieszczono kolejny pokój i jadalnię. W holu usytuowano dwubiegową klatkę schodową. Na piętrze willi urządzono pięć sypialni i niewielką łazienkę, w suterenie zaś – kuchnię, mieszkanie służbowe, pomieszczenia gospodarcze i składy.

Bryła budynku została ustawiona na wysokiej nadziemnej części suterenu i nakryta wielopołaciowymi dachami o zróżnicowanej wysokości kalenicy [il. 23c]. Korpus domu urozmaicono wykuszami,

drewnianą werandą zamkniętą balkonem, a także niską „wieżą” mieszczącą na piętrze i poddaszu spocznik głównej klatki schodowej. Cokół budynku wyróżniono okładziną z cegły klinkierowej, tynkowane elewacje ozdobiono na poziomie drugiego piętra i w szczytach dachów imitacją konstrukcji szachulcowej. W willi zastosowano dwa rodzaje otworów okiennych: prostokątne i zamknięte łukami odcinkowymi; dodatkową ozdobę stanowiły ceramiczne fartuchy podokienne. Architektura budynku – z dużą ilością elementów drewnianych, dekoracją „szachulcową”, stromymi dachami – wpisywała się w nurt „rodzimy” i miała zapewne akcentować podmiejskie położenie domu.

W latach siedemdziesiątych XX wieku willa została częściowo przebudowana i połączona z pawilonem zakładu opieki zdrowotnej. Na początku drugiej dekady XXI wieku dom poddano termomodernizacji, podczas której zasłonięto/usunięto (?) pozostałości dawnych deskowań i dekoracji szachulcowej [il. 23a, b].

a

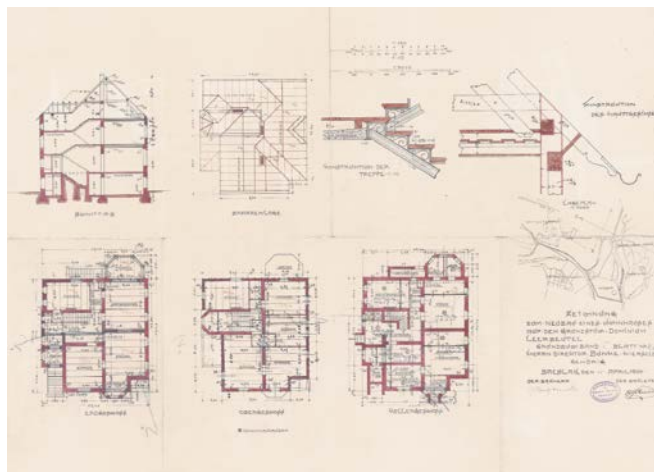

b

Il. 23. Wrocław, ul. F. Chopina 7, a) widok willi od strony wschodniej (fot. S. Klimek), b) widok willi od strony zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1904: c) elewacje (MA/ABMW, t. 2603, sygn. 2708/04-p.3), d) plan sytuacyjny, rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 2603, sygn. MAT-AB-109096).

c

d

Źródła:
MA/ABMW, t. 2603.

20

Wrocław, Borek

aleja Dębowa 16 (Eichen Allee 16)

Willa, obecnie siedziba Wrocławskiego Teatru Pantomimy im. Henryka Tomaszewskiego

Investor:	Clara Kallmeyer, współwłaścicielka firmy A.F.C. Kallmeyer
Projekt:	Joseph Schällmann, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1878
Przebudowy:	brak danych

Willa Kallmeyerów została wzniesiona w środkowej części posesji obejmującej wszystkie działki, które w projekcie pierwszej parcelacji osiedla Quistorpa planowano wytyczyć w kwartale ograniczonym dzisiejszymi alejami: Dębową, Wiązową i Jarzębinową oraz ulicą Ślężną. Mimo peryferyjnego położenia w strukturze osiedla, wspomniany kwartał został wybrany przez inwestora zapewne celowo – po przeciwnej stronie dzisiejszej ulicy Ślężnej, pod numerem 144, znajdowała się bowiem należąca do rodziny fabryka cykorii A.F.C. Kallmeyer, założona w 1803 roku.

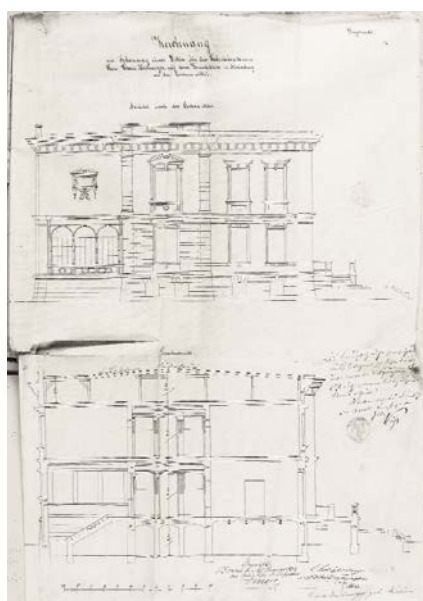
Budynek rozwiązano w trójpasowym układzie wnętrza – centrum rzutu wyznaczał hol, który na pierwszej kondygnacji połączono sienią mieszczącą schody wyrównawcze z wejściem zaprojektowanym na poziomie terenu, od strony zachodniej [il. 24c]. Na osi równoleżnikowej, po wschodniej stronie holu umieszczono jadalnię, która sąsiadowała od południa z salonem, a od północy z pokojem dziennym. Od frontu budynku, po zachodniej stronie salonu usytuowano kolejne dwa pokoje, z których jeden połączono z ogrodem zimowym. W północnej części domu, na osi holu zaprojektowano klatkę schodową, a w północno-zachodnim narożniku – kuchnię. Na piętrze budynku urządzono sypialnię, a w suterenie – pralnię, składy i mieszkanie służbowe.

Zwartą dwukondygnacyjną bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części suterenu, którą rozwiązano w formie cokołu wyróżnionego boniowaniem [il. 24b]. Poszczególne kondygnacje oddzielono od siebie pasami gzymsów, rozbudowane belkowanie zamykało kompozycję elewacji, osłaniając dach o niewielkim nachyleniu połaci. Środkową partię fasady zaakcentowano ryzalitem ujętym po bokach boniowanymi pilastrami i wyprowadzonym nieznacznie nad gzyms koronującym. Kompozycja fasady nie była symetryczna – po stronie wschodniej ryzalitu zaprojektowano dwie osie okienne, po stronie zachodniej na pierwszej kondygnacji umieszczono ogród zimowy, a nad nim dekoracyjną plakię. Okna ozdobiono opaskami, podokiennikami i naczółkami w formie odcinków gzymsu i segmentowym, który zamykał otwór okienny umieszczony na drugiej kondygnacji w środkowej partii fasady. Bardzo proste dekoracje elewacji nawiązywały do architektury klasycyzmu.

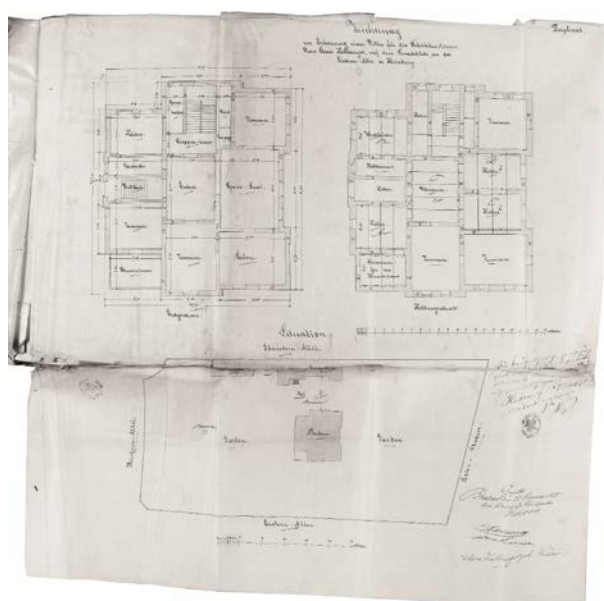
Bryła budynku przetrwała do dziś w nieznacznie zmienionej formie – w miejscu ogrodu zimowego wybudowano na dwóch kondygnacjach przeszklone werandy [il. 24a]. Pod koniec pierwszej dekady XXI wieku willa przeszła gruntowny remont.

a

b

c

Il. 24. Wrocław, al. Dębowa 16, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1878: b) przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 743, WK, sygn. II-p.177), c) plan sytuacyjny, rzuty suterenu i parteru (MA/ABMW, t. 743, WK, sygn. II-p.178).

Źródła:
MA/ABMW, t. 743.

21

Wrocław

ulica Grunwaldzka (Fürstenstr. 41–43)

Willa, niezachowana

Inwestor:	
Projekt:	brak danych
Czas powstania projektu:	
Przebudowy:	1873 – projekt rozbudowy domu (inw.: Friedrich Siber, kupiec; proj.: Carl Schmidt, architekt [Baumeister]).

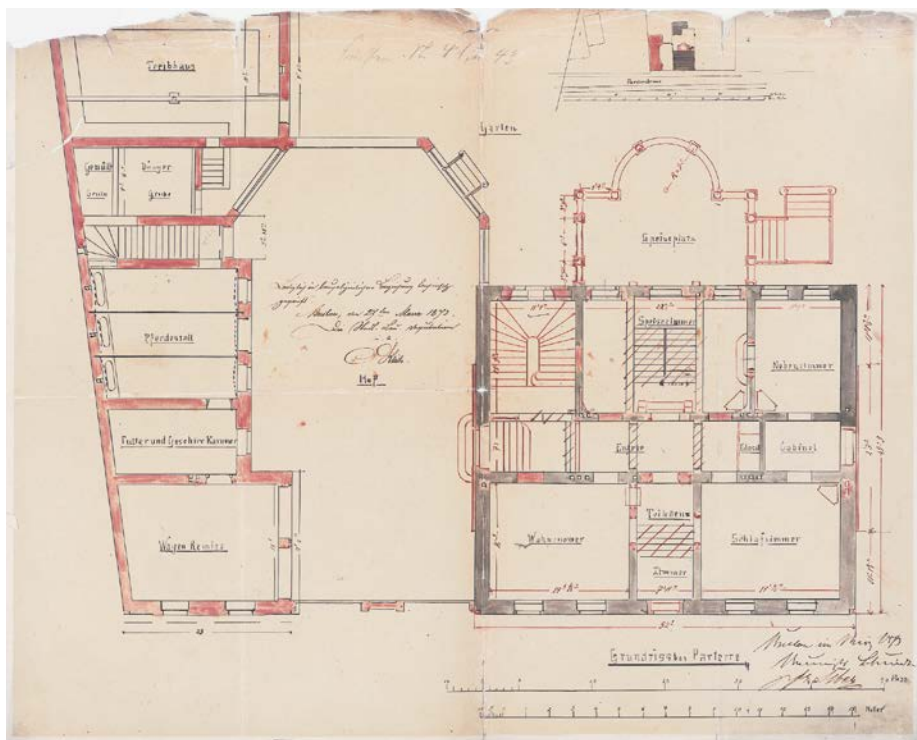
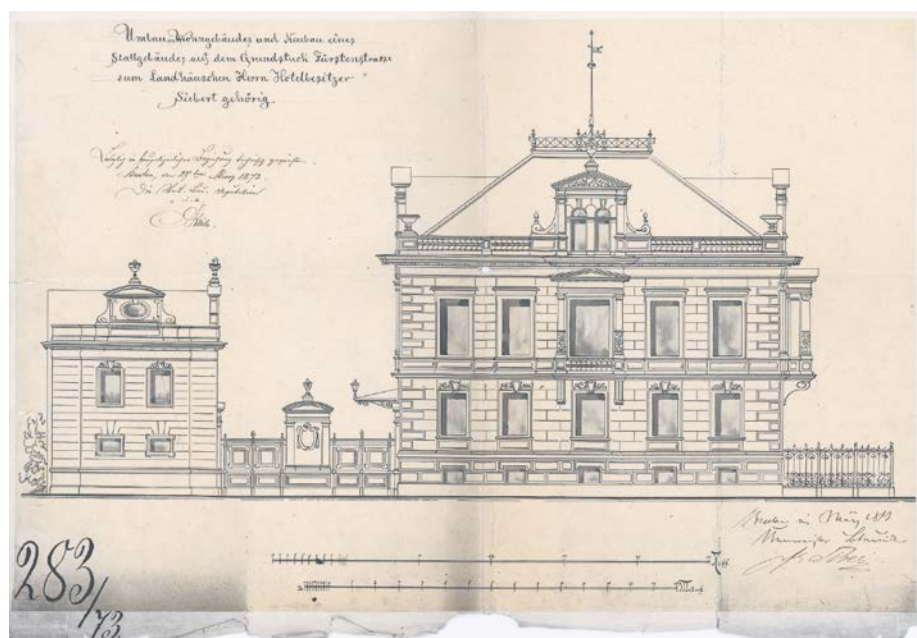
Willa Friedricha Sibera, hotelarza i kupca zajmującego się hurtową sprzedażą wina, powstała z przebudowy budynku nazywanego „domkiem wiejskim” (*Landhäuschen*), który został wzniesiony najprawdopodobniej w latach czterdziestych XIX wieku na działce wytyczonej po południowej stronie dawnej drogi do Szczytnik, przy zachodniej granicy posiadłości Carla Ertla [→ kat. 22].

Pierwotny dom został założony na planie prostokąta, w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym. Parter budynku przecięto sienią wejściową, która prowadziła do klatki schodowej, usytuowanej na środku traktu tylnego. Carl Schmidt rozpoczął przebudowę domu od przeniesienia pionu schodów do pomieszczenia znajdującego się przy bocznej ścianie szczytowej, tam też umieścił główne wejście do budynku, co pozwoliło zaprojektować jedno mieszkanie w podzielonych wcześniej wnętrzach parteru [il. 25b]. W trakcie frontowym urządzono pokój mieszkalny i sypialnię połączoną z toaletą, w trakcie tylnym – jadalnię, którą związano tarasem z założeniem ogrodowym. Program funkcjonalny mieszkania usytuowanego na parterze budynku uzupełniło pomieszczenie pomocnicze jadalni oraz gabinet i klozet, które wyodrębniono z ciemnego traktu środkowego.

Kuchnię ze spiżarnią oraz służbówkę urządzono w suterenie. Nie zachowały się rzuty kolejnych kondygnacji, wydaje się jednak, że większe mieszkanie zaprojektowane w przebudowanym domu zajmowało zarówno *piano nobile*, jak i poddasze. Na pierwszym piętrze znajdowały się zapewne pomieszczenia reprezentacyjne, a sypialnie – pod nowym, obszernym dachem, przeciętym czterema lukarnami oświetlającymi jego wnętrze.

Elewacja frontowa budowli została zaprojektowana symetrycznie i osiowo [il. 25a]. Nie zmieniono rozmieszczenia otworów okiennych, dodano jedynie proste obramienia. Środkową oś kompozycyjną frontu budowli zaakcentowano edykułowymi obramieniami okna *piano nobile* i bogato dekorowaną lukarną. Kierunki poziome podkreślono pasami podokienników i wstęgą balustrady tralkowej wieńczącej budynek. Elewacje budowli pokryto mocnym boniowaniem, które wraz z zastosowanymi ornamentami nadało willi manierystyczny charakter.

Dom został wyburzony w czasie oblężenia miasta w 1945 roku z powodu budowy lotniska położonego na terenie ograniczonym dzisiejszymi placem Grunwaldzkim i ulicami Piastowską i Grunwaldzką.

Il. 25. Wrocław, ul. Grunwaldzka (Fürstenstr. 41–43), projekt przebudowy willi, 1873: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 1123, sygn. MAt-AB-78734), b) plan sytuacyjny, rzut parteru (MA/ABMW, t. 1123, sygn. MAt-AB-78735).

Źródła:
MA/ABMW, t. 1123.

22

Wrocław

ulica Grunwaldzka (Fürstenstr. 45–57)

Willa, niezachowana

Inwestor:	
Projekt:	brak danych
Czas powstania projektu:	
Przebudowy:	1856 – projekt rozbudowy domu (inw.: Carl Ertel, kupiec; proj.: Hermann Friedrich Waesemann, architekt, Berlin; wyk.: Wilhelm Hoseus, mistrz murarstwa [Maurermeister]; Heinrich Severin, mistrz ciesielstwa [Zimmermeister]).

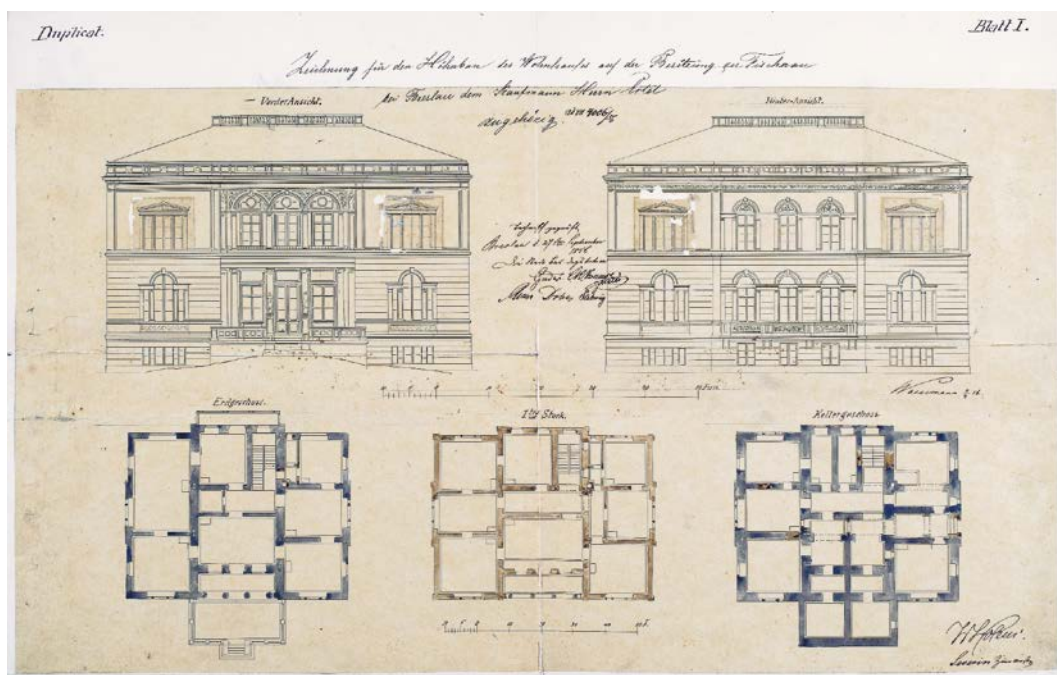
Willa Carla Ertla, kupca i właściciela firmy bankowo-handlowo-spedycyjnej, powstała w wyniku rozbudowy istniejącego parterowego domu mieszkalnego, położonego po południowej stronie dawnej drogi łączącej Zatumie ze Szczytnikami (Fürstenstr., obecnie ulica Grunwaldzka). Budynek wzniesiono po wschodniej stronie zabudowy folwarcznej położonej na obszernej posesji, która przed 1810 rokiem była częścią posiadłości rolnej należącej do klasztoru św. Wincentego.

W czasie rozbudowy dom rozwiązany na planie prostokąta podwyższono o jedną kondygnację i przykryto czterospadowym dachem, zachowując przy tym dotychczasową dyspozycję przestrzenną parteru budynku. Pomieszczenia parteru ułożono w trzech pasmach – w szerszym środkowym urządzono od strony frontowej (północnej) pokój recepcyjny połączony bezpośrednio z wejściem do budynku, które poprzedzono portykiem wgłębny i niewielkim tarasem [il. 26a]. Od strony południowej w paśmie środkowym umieszczono klatkę schodową oraz pokój o nieokreślonym przeznaczeniu, w węższych pasmach zewnętrznych rozwiązano pięć kolejnych pomieszczeń, z których największe, zajmujące południowo-wschodni narożnik domu pełniło zapewne funkcję jadalni. Na piętrze powtórzono układ przestrzenny parteru, od strony północnej nad portykiem zaprojektowano loggię, a w trakty

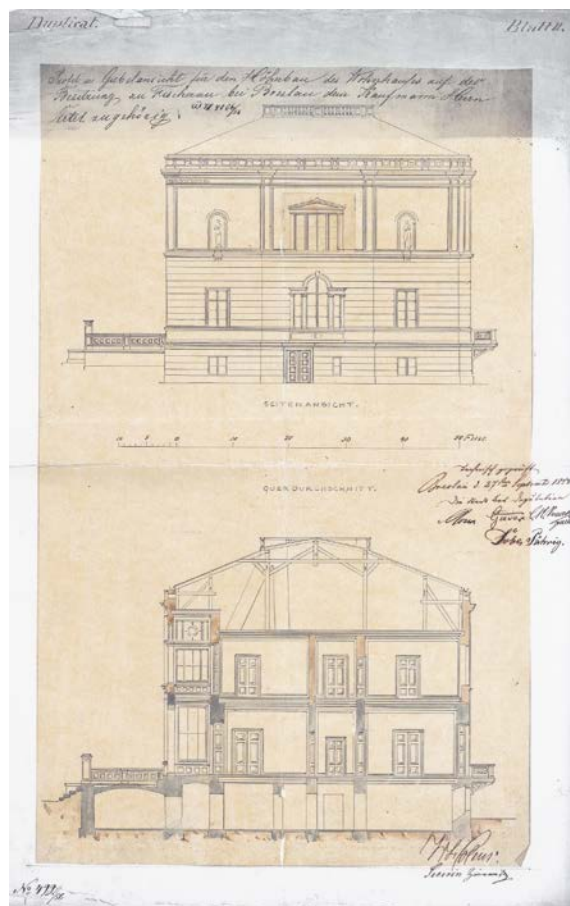
zewnętrzne wpisano po trzy pokoje. Trójpasmowy układ wnętrza został odzwierciedlony w symetrycznej kompozycji elewacji willi. Środkowa część elewacji frontowej i ogrodowej została podkreślona trzema osiami okiennymi, które od frontu poprzedzono wspomnianym już portykiem (na parterze) i loggią (na piętrze). Zadaszenie portyku „dźwigały” kolumny jońskie, loggię tymczasem przysłonięto potrójną arkadą z kolumnami doryckimi. W częściach bocznych elewacji umieszczono po jednej osi okiennej z trójdzielnymi oknami, którym na parterze nadano formę serliany, na piętrze zaś ujęto obramieniami zwieńczonymi trójkątnymi naczółkami [il. 26b]. Motyw serliany powtórzono w kompozycji obramień okien w części środkowej elewacji ogrodowej. W trójosiowej elewacji wschodniej okna na poziomie piętra zastąpiono w bocznych osiach niszami z rzezbami. W partii nadziemnej części suterenu i parteru elewacje zostały pokryte pasowym boniowaniem, wyżej – gładko otynkowane i podzielone lizenami rozpiętymi między gzymsami międzypiętrowym i koronującym. Ścięty dach czterospadowy zwieńczono balustradą tralkową, która pogłębiała neorenesansowy charakter dekoracji willi.

Willa Ertla, podobnie jak dom Friedricha Sibera [→ kat. 21], została wyburzona wczesną wiosną 1945 roku w związku z budową lotniska połowego w sąsiedztwie dzisiejszego placu Grunwaldzkiego.

Il. 26. Wrocław, ul. Grunwaldzka (Fürstenstr. 45–57), projekt przebudowy willi, 1856: a) rzuty, elewacje frontowa i ogrodowa (MA/ABMW, t. 1123, sygn. 422/56-p.2), b) elewacja boczna, przekrój (MA/ABMW, t. 1123, sygn. MA-AB-78740).

Źródła:
MA/ABMW, t. 1123.

Bibliografia:
Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Ertela przy ul. Grunwaldzkiej 45/47, nie istnieje*, [w:] AaW-II, s. 101 (hasło 477).
Zabłocka-Kos A., *Willa Ertela, niezachowana, ul. Grunwaldzka*, [w:] LaW, s. 764 (hasło 836).

23

Wrocław, Szczytniki
 ulica Grunwaldzka 98 (Fürstenstr. 98)
 Willa, obecnie siedziba różnych firm
 ulica Grunwaldzka (Fürstenstr. 100)
 Willa, niezachowana

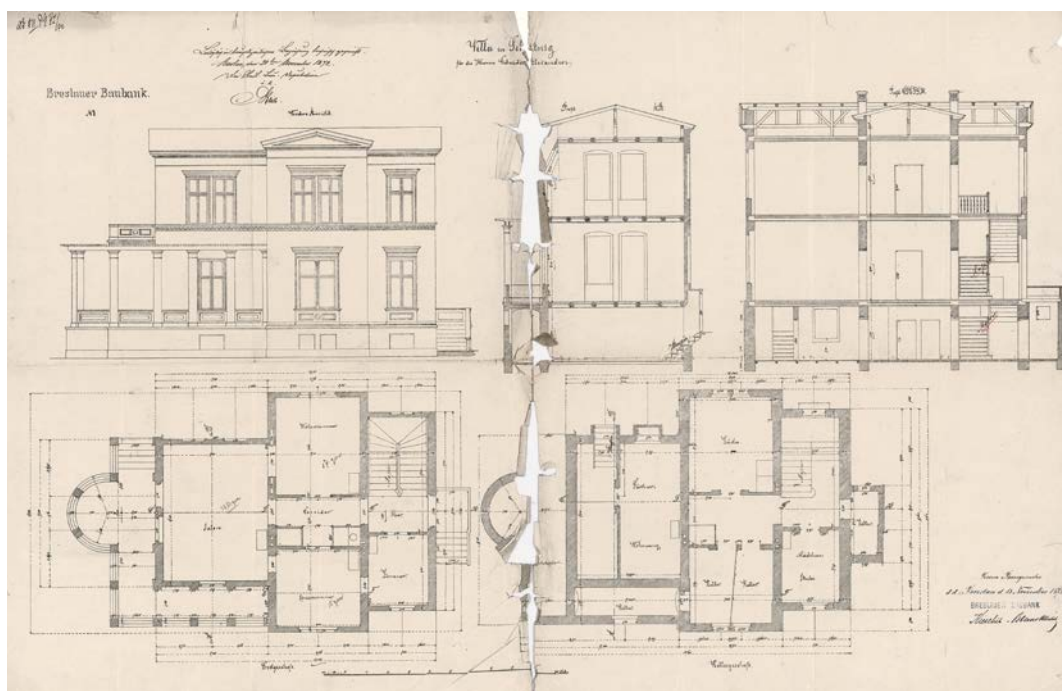
Inwestor:	Isidor Alexander i Jacob Alexander, właściciele domu bankierskiego Gebrüder Alexander
Projekt:	brak danych
Wykonanie:	Wrocławski Bank Budowlany (Breslauer Baubank)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy domu nr 98:	1894 – projekt rozbudowy domu od strony wschodniej i południowej (inw.: Max von Manstein, kapitan; proj.: Max Daum, architekt); 1901 – projekt rozbudowy domu od strony ogrodu i przebudowy klatki schodowej (inw.: Theodor Nitschke, proj.: Ferdinand Herrmann, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1937 – projekt urządzenia kuchni i łazienek na obu piętrach domu (inw.: Stowarzyszenie Budowy Domów [<i>Hausbauverein</i>], proj. i wyk.: Kurt Ebnetter, architekt [<i>Baumeister</i>]).

Na początku 1872 roku rozpoczęto zagospodarowanie dawnych gruntów ornych należących do posiadłości Villa Nova, którą najprawdopodobniej rok wcześniej kupili bracia Alexandrowie. Tereny położone przy drodze Książęcej (Fürstenstr.) po zachodniej stronie willi podzielono nową ulicą (Novastr., obecnie ulica Ksawerego Liskego), prowadzącą do cmentarza św. Wawrzyńca. Wzdłuż nowej osi komunikacyjnej wytyczono działki budowlane, dwie pierwsze – narożne, położone u zbiegu nowej drogi i dzisiejszej ulicy Grunwaldzkiej przeznaczono pod budowę domów własnych inwestorów [il. 27c].

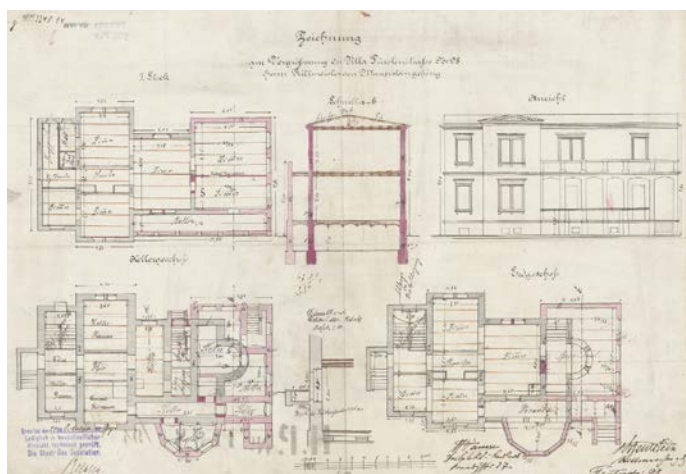
Oba budynki zrealizowano według jednego projektu i wzniesiono w lustrzanym odbiciu względem osi ulicy Ksawerego Liskego. Rzuty domów zestawiono z trzech niezależnych konstrukcyjnie prostokątnych traktów [il. 27a]. W największym trakcie zewnętrznym zaprojektowano na parterze sień wejściową z klatką schodową oraz pokój pana domu, w trakcie środkowym umieszczono od frontu jadalnię, a od strony ogrodu – pokój mieszkalny. Oba pomieszczenia połączono z salonem zajmującym kolej-

ny trakt zewnętrzny. Salon poprzedzono z dwóch stron tarasem, który osłonięto pełnymi balustradami rozpiętymi między doryckimi filarami niosącymi konstrukcję zadaszenia, a w części – balkonu dostępnego z pomieszczeń piętra. Od strony drogi rozdzielającej posesje braci Alexandrów tarasy zostały poszerzone o dodatkowe półokrągłe eksedry, akcentujące nie tylko poprzeczną oś salonu, ale także wejście w głąb ulicy wytyczonej przez inwestorów. Na piętrze domów rozmieszczono sypialnie i pokoje prywatne, a w suterenie – kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi oraz pokoje służbowe.

Przyjęty układ rzutów odzwierciedlono w sposobie kształtowania dwukondygnacyjnych brył budynków. Każdy dom został ustawiony na cokole będącym nadziemną częścią suterenu i nakryty dwuspadowymi dachami o niewielkim, piętnastostopniowym spadku połaci. Wysuniętym ku przodowi częściom traktu środkowego nadano formy ryzalitów, które wyróżniono na parterze szerszymi otworami okiennymi. Wszystkie okna otrzymały kształt prostokątów, część z nich zdwojono.

a

b

c

Il. 27. Wrocław, ul. Grunwaldzka 98, 100; a) projekt willi nr 100, 1872, rzuty, przekroje, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 3280, sygn. MAT-AB-132393); projekt przebudowy willi nr 98, 1894: b) rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 1133, sygn. MAT-AB-132395), c) plan sytuacyjny – wille nr 98 i 100, w głębi willa Pfluga (MA/ABMW, t. 1133, sygn. MAT-AB-132394).

Kompozycję elewacji zdefiniowano za pomocą poziomych linii gzymsów i naczółków otworów okiennych w formie odcinków gzymsów oraz pionów pilastrów, rytmicznie dzielących ściany wschodniej partii budynku numer 98 i zachodniej – willi numer 100. Oszczędne dekoracje elewacji ograniczone do fryzów oraz geometrycznych podziałów płycin balustrad i partii podokiennych na parterze budynków zostały utrzymane w formach klasycyzujących.

W 1894 roku przygotowano projekt przebudowy willi numer 98, w którym zaplanowano dodanie

do budynku od strony wschodniej nowego członu, w którym na parterze rozwiązano jadalnię, na piętrze zaś – dwa pokoje sypialniane [il. 27b]. Frontową werandę zamknięto balkonem i powiększono ją o wieloboczny taras, który z czasem przekształcono w dwukondygnacyjny wykusz.

Okolo 1910 roku willa numer 100 została wyburzona, a na jej miejscu wybudowano kamienice czynszowe. W okresie powojennym zachowana willa numer 98 została połączona łącznikiem z dawnym budynkiem gospodarczym [il. 28a, b].

a

b

Il. 28. Wrocław, ul. Grunwaldzka 98, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), b) widok od strony południowej (fot. S. Klimek).

Źródła:

MA/ABMW, t. 1133, 3280.

Bibliografia:

Kanclerski D.G., *Willa Isidora Alexandra na Szczytnikach*, [w:] *Przedmieście Piaskowe we Wrocławiu*, red. T. Głowiński, H. Okólska, Wrocław 2015, s. 72–77.

Sebзда B., *Wysza Szkoła Zarządzania i Finansów, d. willa braci Alexandrów, ul. Grunwaldzka 98*, [w:] *LaW*, s. 765, 766 (hasło 839).

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Alexandra przy ul. Grunwaldzkiej 98, obecnie Wysza Szkoła Zarządzania i Finansów*, [w:] *AaW-II*, s. 103 (hasło 478).

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem 552/Wm [data wpisu: 12.06.1995].

24

Wrocław, Borek

aleja Generała Józefa Hallera (Kaiser-Wilhelm-Str. 145, Kürassierstr. 2/4)

Willa, niezachowana

Investor:	Leopold Frund, księgarz, wydawca
Projekt:	Louis Ehrlich, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Heinrich Kuveke, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1863
Przebudowy:	1899 – projekt podwyższenia wykuszu od strony północnej i zadaszenia wejścia głównego do budynku (inw.: Albert Holz, bankier; proj. i wyk.: Heinrich Simon, architekt i mistrz murarstwa [<i>Bau- u. Maurermeister</i>]); 1920 – projekt małego mieszkania w suterenie (inw.: G. von Johnston, em. major; proj. i wyk. Schlesinger & Benedickt, architekci); 1931 – projekt przebudowy wnętrza (inw.: jw., proj. i wyk.: Richard Weinert, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

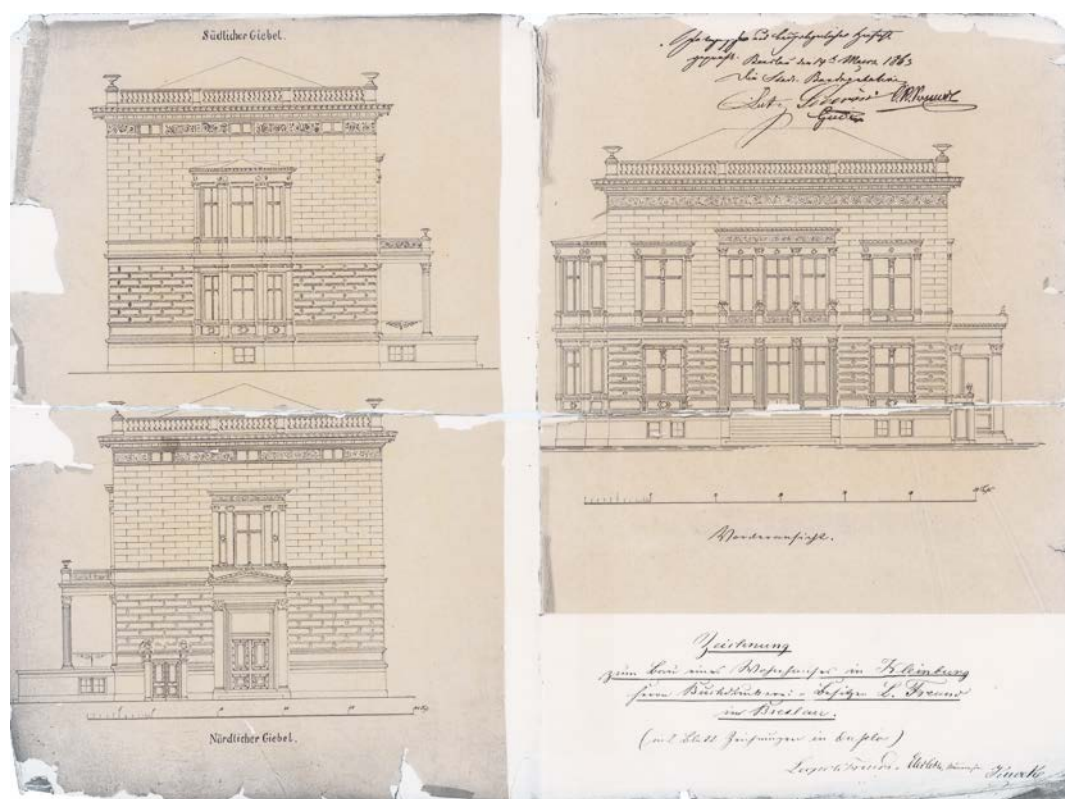
Willa została wzniesiona po zachodniej stronie szosy Świdnickiej na dawnej działce wiejskiej, która od północy graniczyła z drogą prowadzącą w kierunku Grabiszyna (dziś aleja Generała Józefa Hallera). Dom usytuowano we wschodniej, frontowej części posesji, w części zachodniej urządzono ogród.

Dwukondygnacyjna budowla została rozwiązana na planie prostokąta. Ze względu na brak części najwcześniejszej dokumentacji projektowej można się jedynie domyślić, że funkcję *piano nobile* nadano drugiej kondygnacji, ponieważ otrzymała większą wysokość i bogatszą oprawę architektoniczną.

Kubiczna bryła budynku została nakryta czterospadowym dachem i urozmaicona od strony południowej, wschodniej i zachodniej dobudówkami (wykusze, weranda, portyk), które ustawiono w osiach symetrii elewacji [il. 29]. Ściany zewnętrzne pokryto rustyką (na parterze) i boniowaniem (na piętrze) wykonanym w tynku. Na elewacjach, utrzymanych w formach antykizujących, zaznaczono za pomocą gzymsów podziały na poszczególne kondygnacje, szczególnie ozdobnie opracowano pas wieńczący kompozycję ścian, który składał się z: fryzu wypełnionego ornamentami roślinnymi, rozbudowanego gzymsu i ustawionej na nim balustrady tralkowej dekorowanej w narożach wazami. W kompozycji elewacji frontowej zastosowano układ 1:3:1 osi okiennych. Trzy środkowe otwory okienne ujęto wspólnie

opracowanymi obramieniami, które na poziomie drugiej kondygnacji skomponowano z korynckich pilastrów ustawionych na szerokim gzymsie międzypiętrowym i z naczółka w formie odcinka belkowania. Partię środkową elewacji frontowej poprzedzono werandą przykrytą balkonem, który podtrzymywały korynckie kolumny. Weranda została połączona za pomocą otwartych jednobiegowych schodów z poziomem terenu. Od strony południowej kompozycję zewnętrznej ściany zdefiniowano za pomocą dwukondygnacyjnego trójbocznego wykusza, który przeszklono i nakryto płaskim daszkiem. Z kolei przy elewacji północnej ustawiono w układzie osiowym „grecki” portyk wejścia głównego, nad którym zaprojektowano pojedynczy otwór okienny w edykułowym obramieniu o szerokości powtarzającej szerokość portyku. Symetrię kompozycji elewacji zaburzyło umieszczenie w niej na poziomie suterenu obramione otworu do zrzutu opału.

Najprawdopodobniej w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku willa została rozbudowana w kierunku północnym, wejście główne do budynku przesunięto wówczas do nowej części domu, a portyk dotychczasowego wejścia zamieniono w wykusz. W 1899 roku wspomniany wykusz podwyższono o jedną kondygnację. W okresie międzywojennym dwukrotnie reorganizowano układ wnętrza domu, który ostatecznie został zniszczony w czasie ostatniej wojny.

Il. 29. Wrocław, al. Gen. J. Hallera (Kaiser-Wilhelm-Str. 145), projekt willi, 1863, elewacje (MA/ABMW, t. 2515, sygn. MAAt-AB-64145).

25

Wrocław, Borek

aleja Generała Józefa Hallera 6–8 (Kürassierstr. 6–8)

Willa bliźniacza, obecnie dom wielorodzinny z usługami

Inwestor:	August Gudewill, rentier
Projekt, wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	około 1895
Przebudowy:	1906 – projekt przeszklenia tarasu w budynku nr 8 (inw.: Hans Frömsdorf, kupiec; proj. i wyk.: firma Gustav Trelenberg).

Budynek wzniesiono po południowej stronie dzisiejszej alei Generała Józefa Hallera, na działce wyodrębnionej z zachodniej części posesji narożnej usytuowanej u zbiegu tej alei i ulicy Powstańców Śląskich. Dom został złożony z dwóch członów zaprojektowanych na planie prostokąta, które zestawiono w lustrzanym odbiciu [il. 30b]. Przy wspólnej ścianie szczytowej zaprojektowano sienie wejściowe prowadzące bezpośrednio na podwórkę i do holu umieszczonego w centralnej części parteru każdego segmentu budynku. W holu usytuowano główną klatkę schodową, a wokół niego rozmieszczono: salon, jadalnię i kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Od strony ulicy salony poprzedzono werandą w członie wschodnim i tarasem – w części zachodniej budynku. Werandę i taras połączono schodami z ogródkiem frontowym. Na piętrze domu zaprojektowano: sypialnie, łazienki, garderoby, a na strychu – dodatkowe pomieszczenia mieszkalne.

Podobieństwa rzutów obu części domu nie odzwierciedlono w sposobie kształtowania jego bryły,

którą potraktowano jako jedną całość, nakrytą wspólnym dachem i rozczłonowaną ryzalitami, wykuszami i werandami. Frontowemu ryzalitowi wschodniego członu willi nadano formę wieży nakrytej wysokim hełmem, ryzalit części zachodniej zakończono dekoracyjnym szczytem. Werandę osłonięto arkadami wspartymi na kolumnach i zamknięto balkonem dostępnym z pomieszczeń piętra. Elewacje boczne domu urozmaicono trójkątnymi ryzalitami, które nakryto cebulastymi hełmami, podobne helmy wieńczyły lukarny oświetlające poddasze domu. Cokół budowli odpowiadający nadziemnej części suterenu otynkowany, na poziomie wyższych kondygnacji elewacje pokryto ceglana okładziną i ozdobiono kamiennymi pasami gzymsów, boniami i opaskami okiennymi utrzymanymi w formach renesansu północnego.

W 1906 roku taras zachodniego członu budynku zabudowano przeszkloną metalową konstrukcją, przekształcając go tym samym w ogród zimowy.

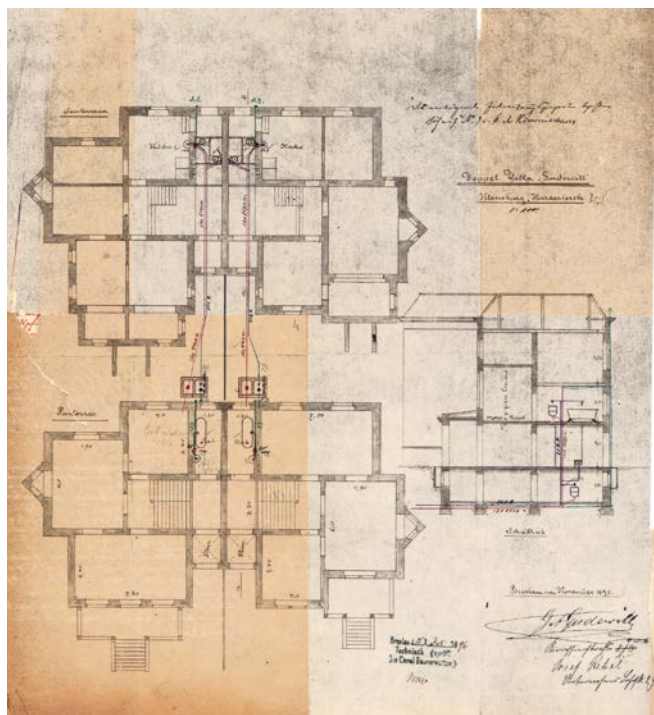
Willa zachowała się w niemal niezmiennym stanie [il. 30a].

a

Il. 30. Wrocław, al. Gen. J. Hallera 6–8, a) widok willi od strony północno-zachodniej (fot. S. Klimek), b) projekt instalacji wodno-kanalizacyjnych w suterenie i na parterze willi (MA/ABMW, t. 2516, WK, sygn. 64182-p.4).

b

Źródła:

MA/ABMW, t. 2516.

Bibliografia:

Tomaszewicz A., *Willa, d. willa Gudewilla, al. Generała Józefa Hallera 6, 8*; [w:] LaW, s. 490 (hasło 413).

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Gudewilla przy al. Gen. Józefa Hallera 6/8*, [w:] AaW-II, s. 105 (hasło 484).

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem A/2347/458/Wm [data wpisu: 11.07.1991].

26

Wrocław, Borek

ulica Januszowicka 7 (Kleinburgstr. 7)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Hugo Naphtali, kupiec, współwłaściciel firmy Gebrüder Kolker (rafinerie oleju, produkcja smarów maszynowych)
Projekt, wykonanie:	Schlesinger & Benedickt, architekci
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	1933 – projekt podziału wewnątrz na cztery niezależne mieszkania (inwestor: A. Tobias, dr; proj.: Walter Goldschmidt, architekt; wyk.: Max Günter, firma budowlana).

Willa została wzniesiona po zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Januszowickiej na wąskiej działce usytuowanej między posesjami Juliusa Paschkego i Heinricha Fiebigera. Dom rozwiązano na rzucie prostokąta, który dostosowano do kształtu działki i wydłużono wzdłuż linii wschód-zachód [il. 31c]. Główne wejście do budynku, zaprojektowane od strony wschodniej, prowadziło ku holowi z otwartą klatką schodową, wokół którego rozmieszczono na parterze trzy pokoje (od wschodu i południa) oraz kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi i schodami gospodarczymi (od zachodu). Od strony północnej, w sąsiedztwie sieni wejściowej, usytuowano garderobę z klozetem. Na piętrze willi umieszczono sypialnię, toaletę, łazienkę, na strychu – pokoje gościnne, w suterenie urządzono mieszkanie dozorczy, pralnię i składy.

Bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części suterenu nakryto dachami mansardowymi i uroz-

maicono od strony frontowej – pseudoryzalitem zwieńczonym szczytem, którego oś podkreślono na poziomie pierwszej kondygnacji wykuszem i tarasem poprzedzającym pokój dzienny, nad którym umieszczono balkon dostępny z sypialni [il. 31b]. Dodatkowo w północno-wschodnim narożniku budynku zaprojektowano dwukondygnacyjną loggię (obecnie na parterze zabudowaną). Od strony zachodniej w elewacji willi wyeksponowano przeszklone oranżerii, którą powiązano z jadalnią i połączono schodami z ogrodem. Dekoracje willi zaczerpnięto z architektury baroku i klasycyzmu.

W 1933 roku wnętrza domu przebudowano, w budynku urządzono wówczas cztery niezależne mieszkania.

W okresie powojennym przebudowano elewację północno-wschodnią i przeszklono otwory portyku wejściowego [il. 31a].

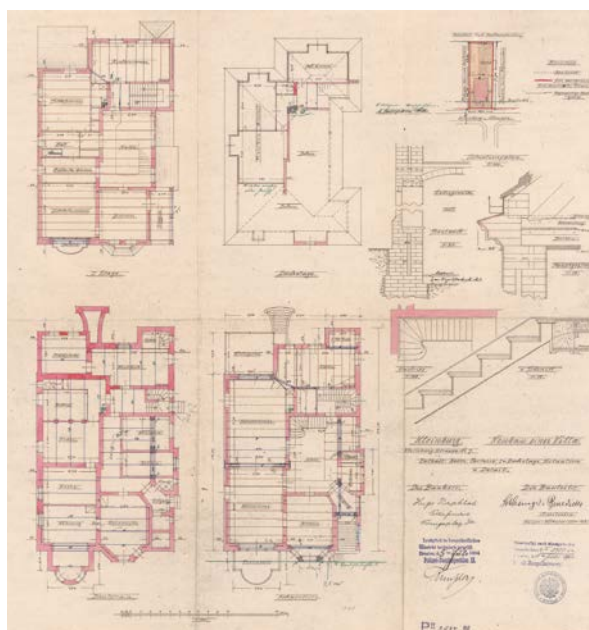

a

Il. 31. Wrocław, ul. Januszowicka 7, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1904: b) elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 2235, sygn. MAT-AB-95501), c) plan sytuacyjny, rzuty, detale (MA/ABMW, t. 2235, sygn. MAT-AB-95498).

b

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 2235.

27

Wrocław, Borek

ulica Januszowicka 8 (Linden Allee 2)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	
Projekt, wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	około 1872
Przebudowy:	1931 – projekt zabudowy werandy i częściowej rozbudowy willi w kierunku wschodnim (inw.: Karl Schumacher, dr, dyrektor liceum; proj.: Paul Klein, architekt); 1938 – projekt podziału parteru na dwa niezależne mieszkania, inw.: jw., proj.: Otto Scherderlein, architekt).

Willa została wzniesiona na narożnej działce wytyczonej u zbiegu dzisiejszych ulicy Januszowickiej i alei Lipowej na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku, w pierwszym okresie zagospodarowania osiedla Quistorpa. Na sąsiedniej posesji, graniczącej z narożną od strony wschodniej, urządzono ogród.

Dom rozwiązano w układzie trójpasowym, każde z pasm zamknięto w planie prostokąta, przy czym traktom zewnętrznym nadano takie same wymiary, a pasmo wewnętrzne poszerzono i wydłużono wzdłuż osi północ-południe [il. 32c]. Na obu analogicznie zaprojektowanych piętrach budowli umieszczono po pięć pokoi dostępnych z korytarza, który urządzono w centralnej części środkowego pasa wewnątrz. Z korytarzem sąsiadowała od strony północnej zamknięta klatka schodowa z zespołem pomieszczeń sanitarnych i pomocniczych. W suterenie usytuowano: kuchnię, pralnię, składy i mieszkanie dozorcy.

Przyjęta dyspozycja rzutu budowli została uzewnętrzona w sposobie opracowania jej bryły, którą złożono z trzech prostopadłościanów niejednakowej wysokości [il. 32b]. Dwa zewnętrzne, wysokości dwóch kondygnacji, nakryto dachami pulpitowymi, wewnętrzny prostopadłościan, który odpowiadał traktowi środkowemu, podwyższono o kondygnację poddasza urządzonego pod dachem dwuspadowym o niewielkim nachyleniu połaci. Partię środkową budynku poprzedzono od frontu werandą, którą zamknięto balkonem, podobną werandę dostawiono

do willi od strony wschodniej, łącząc za jej pośrednictwem dom z ogrodem.

Trudno dziś odtworzyć szczegóły pierwotnego wyglądu willi, ponieważ nie zachowała się najwcześniejsza dokumentacja projektowa, można przypuszczać jednak, że dom utrzymano w stylistyce klasycyzującej. Nadziemna część suterenu pełniła w kompozycji elewacji funkcję cokołu, poszczególne kondygnacje rozdzielono liniami gzymsów, a w pas zwieńczenia ścian włączono balustrady tralkowe, które ustawiono na gzymsie koronującym niższe człony bryły budynku. Partię środkową willi zamknięto od strony północnej i południowej naczółkiem poprzedzonym „fryzem”, w którym ukryto okienka oświetlające przestrzeń poddasza. Naroża budowli zaakcentowano boniowaniem, a otwory okienne ujęto prostymi obramieniami, które wzbogacono trójkątnymi naczółkami w osiach bocznych *piano nobile*. Zadaszenia werand były dźwigane przez kolumny, najprawdopodobniej korynckie.

W 1931 roku wschodnia weranda została zabudowana na obu kondygnacjach, na których już wówczas znajdowały się niezależne mieszkania. Narożną południowo-wschodnią partię werandy przekształcono na poziomie piętra w ogród zimowy. Kolejne zmiany wprowadzono w 1938 roku, kiedy na parterze budynku urządzono dwa mieszkania.

Dziś budowla jest niemal pozbawiona dekoracji, z dawnego wystroju elewacji pozostały jedynie fragmenty balustrad tralkowych i zarys pseudofryzu w zwieńczeniu partii środkowej domu [il. 32a].

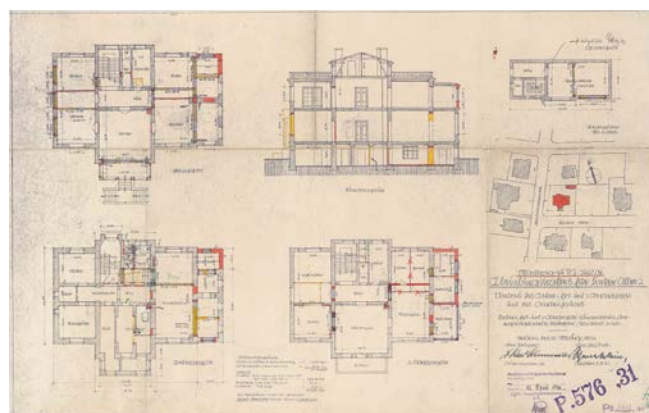

a

Il. 32. Wrocław, ul. Januszowicka 8, a) widok willi od strony al. Lipowej (fot. S. Klimek); projekt przebudowy willi, 1931: b) elewacje (MA/ABMW, t. 2235, sygn. MAt-AB-95511), c) plan sytuacyjny, rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 2235, sygn. MAt-AB-95513).

b

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 2235.

28

Wrocław, Borek

ulica Januszowicka 10 (Linden Allee 1)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	(?) August Julius Reichel
Projekt:	Ernst Nowag, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Joseph Morawe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1873
Przebudowy:	1911 – projekt rozbudowy domu od strony wschodniej (inw.: Samuel Mendelsson; proj. i wyk.: Simon & Halfpap, firma budowlana).

Budynek został wzniesiony w pierwszym etapie zagospodarowania osiedla Quistorpa na narożnej posesji, wytyczonej w zbiegu dzisiejszych ulicy Januszowickiej i alei Lipowej.

Willę rozwiązano na niemal kwadratowym rzucie, w którym wokół środkowego korytarza usytuowano jedynie cztery pomieszczenia: salon i pokój dzienny od frontu oraz jadalnię i dodatkowy pokój od strony ogrodu [il. 33c]. Na osi korytarza umieszczono główne wejście, które poprzedzono niewielkim westybulum dostawionym do bryły budynku od strony zachodniej. W bezpośrednim sąsiedztwie strefy wejściowej, w trakcie tylnym budynku, zaprojektowano dwubiegową klatkę schodową prowadzącą na pierwszą kondygnację, która mieściła główną sypialnię i dwa pokoje gościnne od strony frontowej oraz sypialnię dzieci i bawialnię od strony ogrodu. Między sypialniami umieszczono łazienkę. W suterenie usytuowano pomieszczenia mieszkalne służby, kuchnię, pralnię i składy.

Zwartą bryłę budynku, przykrytą czterospadowym dachem o niewielkim nachyleniu połąci, uroz-

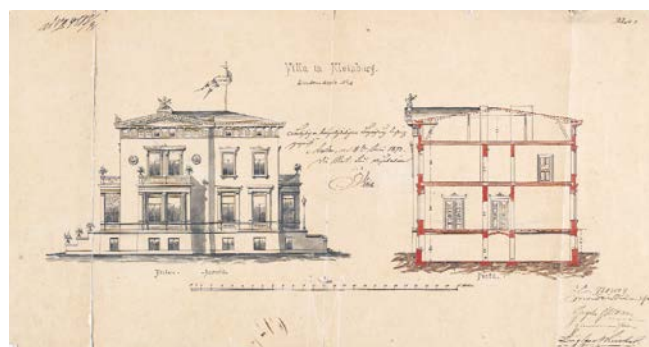
maicono od strony północnej i wschodniej pseudoryzalitami zwieńczonymi trójkątnymi naczółkami. Do frontowego pseudoryzalitu dostawiono wykusz akcentujący na elewacji usytuowanie salonu, który zamknięto na poziomie pierwszego piętra balkonem [il. 33b]. Podobną formę nadano przeszklonej werandzie, łączącej jadalnię z ogrodem i westybulowi głównego wejścia do budynku. Dekoracje elewacji utrzymano w stylistyce klasycyzującej, do dziś zachowała się jedynie ich niewielka część, widoczna przede wszystkim w partii szczytu frontowego ryzalitu [il. 33a]. Obecna forma domu jest wynikiem przebudowy z 1911 roku, kiedy korpus budowli poszerzono w kierunku wschodnim, sytuując zarówno na parterze, jak i na pierwszym piętrze dodatkowe pokoje. Przekształcono też strefę wejściową do budynku, zastępując wykusz westybulu półokrągłym ryzalitem. Willa była wówczas domem dwurodzinnym, w którym każdą kondygnację zajmowało jedno mieszkanie.

Budynek jest dziś niemal zupełnie pozbawiony dekoracji, część otworów okiennych zamurowano.

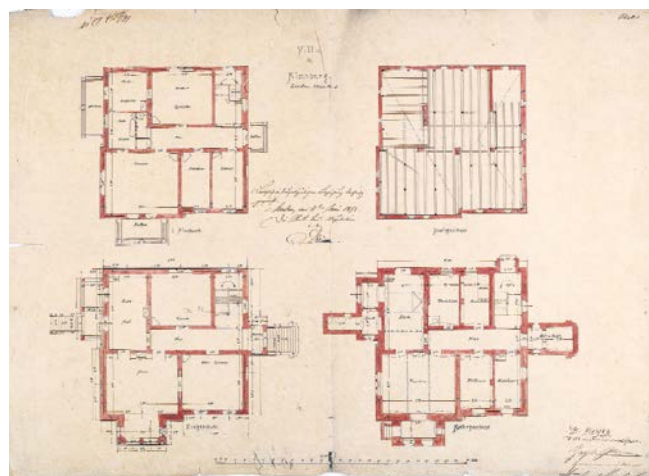

a

Il. 33. Wrocław, ul. Januszowicka 10, a) widok willi od strony skrzyżowania ul. Januszowickiej i al. Lipowej (fot. S. Klimmek); projekt willi, 1873: b) elewacja frontowa, przekrój (MA/ABMW, t. 2688, sygn. 642/73-p.3), c) rzuty (MA/ABMW, t. 2688, sygn. 642/73-p.2).

b

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 2688.

29

Wrocław, Borek

ulica Januszowicka 12 (Kleinburgstr. 12)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Emil Huber, kupiec, współwłaściciel firmy Gebrüder Huber (produkcja wyrobów cementowych i handel materiałami budowlanymi)
Projekt:	Carl Kolbe, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Robert Kolbe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1898 – projekt powiększenia i zadaszenia loggii (inw.: Marie Kauffmann; proj.: Hermann Fleck, architekt; wyk.: Kassner & Fleck, firma budowlana); 1905 – projekt przebudowy wnętrza i nowej klatki schodowej (inw.: Ludwig Bloch, kupiec, proj.: Gustav Hossenfelder, mistrz ciesielstwa [<i>Zimmermeister</i>]); 1911 – projekt budowy garażu w piwnicy i kuchni na parterze (inw.: C. Kulmitz, proj. Hans Eras, architekt i mistrz murarstwa); 1939 – projekt kolorystyki budynku i zlikwidowania z elewacji wszystkich dekoracji (inw.: Leo Fiedler, rolnik; proj. i wyk.: Kurt Lindert, przedsiębiorca budowlany).

Dom, sfinansowany przez Emila Hubera, współwłaściciela firmy reprezentującej we Wrocławiu przedsiębiorstwo Heinricha Quistorpa, został wzniesiony w pierwszym etapie zagospodarowania osiedla na narożnej działce u zbiegu dzisiejszych ulicy Januszowickiej i alei Jaworowej.

Budynek został zaprojektowany w najprostszym dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, ze środkowym korytarzem szerokości 2,20 metra, wokół którego na parterze rozmieszczono cztery pokoje dzienne, na piętrze – sypialnię z łazienką, a w suterenie – kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię i służbówkę [il. 34b]. Klatkę schodową zamknięto natomiast w osobnym, narożnym pomieszczeniu, dzięki czemu nie projektowano już schodów pomocniczych.

Dyspozycja przestrzenna budynku została odzwierciedlona w sposobie kształtowania bryły – jeden z traktów zaakcentowano na elewacji od strony obecnej alei Jaworowej ryzalitem zwieńczonym trójkątnym naczółkiem [il. 34c]. Do ryzalitu dostawiono loggię, wspartą na parterze na korynckich kolumnach i połączoną schodami z ogrodem, którą na poziomie pierwszego piętra zamknięto balkonem.

Od strony dzisiejszej ulicy Januszowickiej elewację urozmaicono wykuszem powiększającym przestrzeń jednego z pokoi usytuowanych na parterze budynku. Z północno-wschodniego narożnika budowli wyrastała niewysoka wieża, w której umieszczono klatkę schodową. Między wieżą klatki schodowej a wschodnią elewacją willi usytuowano kolejny wykusz powiązany schodami z poziomem terenu, w którym urządzono sień wejściową.

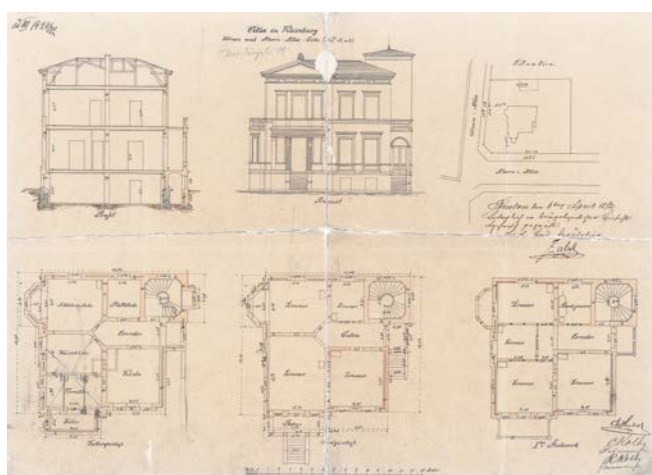
Elewacje budynku zaprojektowano „tektonicznie” – główne elementy kompozycji pełniły, przynajmniej pozornie, funkcje konstrukcyjne. Oszczędne dekoracje, które sprowadzały się do prostych obramień okien, gzymsów podokiennych i koronujących, pozwalają zaliczyć willę do nurtu „antykizującego” w projektowaniu architektury mieszkaniowej.

Willa była wielokrotnie przebudowywana, najprawdopodobniej w latach dwudziestych XX wieku dom został powiększony w kierunku wschodnim o zespół pomieszczeń, który od strony frontowej zaakcentowano ryzalitem o formach odpowiadających istniejącemu ryzalitowi. W 1939 roku elewację „zmodernizowano”, pozbawiając je wszystkich dekoracji [il. 34a].

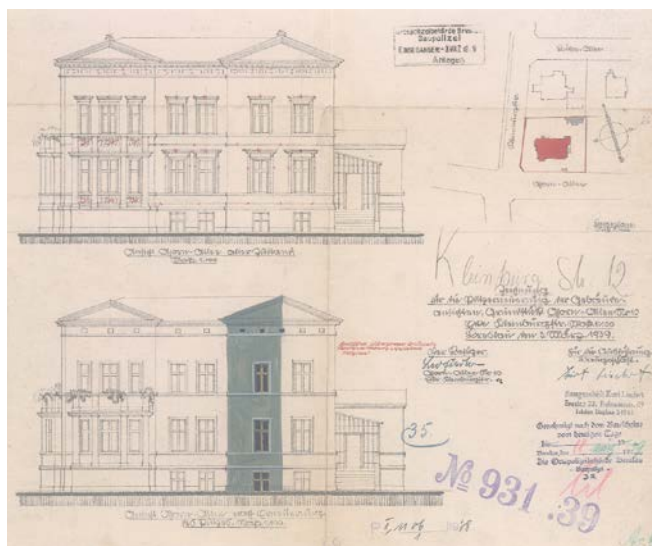

a

b

Il. 34. Wrocław, ul. Januszowicka 12, a) widok willi od strony al. Jaworowej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1872, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja południowa (MA/ABMW, t. 2236, sygn. 253/72-p.1), c) projekt rozbudowy willi, 1939, plan sytuacyjny, elewacja od strony al. Jaworowej (MA/ABMW, t. 2236, sygn. 931/39-p.26).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 2236.

30

Wrocław, Borek

ulica Januszowicka 48 (Kleinburgstr. 48)

Dom jednorodzinny (*Landbaus*), obecnie siedziba Wojewódzkiego Inspektoratu Weterynarii

Inwestor:	Richard Lauterbach, kupiec, współwłaściciel firmy H. Lauterbach (handel drewnem, tartaki)
Projekt:	Franz Meyer, architekt, Monachium
Wykonanie:	Paul Rother, architekt
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	brak danych

Dom Richarda Lauterbacha został wzniesiony na dawnej posesji wiejskiej, usytuowanej po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Januszowickiej, tuż przy północnej granicy parku Południowego. Frontowa część działki była pierwotnie zabudowana, być może dlatego budynek został umieszczony w głębi posesji – zbliżenie domu do jej północnej granicy pozwoliło na pełną południową ekspozycję ogrodu. Dom mieszkalny został poprzedzony dziedzińcem zamkniętym od strony północnej i zachodniej budynkami gospodarczymi – wozownią i stajnią. Wszystkie budowle zostały połączone ze sobą zadaszonymi obejściami.

Budynek mieszkalny rozwiązano na planie prostokąta, którego dłuższe boki zwrócono ku północy i południowi [il. 35c]. Wejście do domu, umieszczone od strony zachodniej, prowadziło do przedpokoju, a następnie do obszernego holu (*Diele*) z otwartymi schodami wiodącymi na piętro. Od strony południowej, po obu stronach holu, rozmieszczono pokoje pani i pana domu, a od strony północnej – jadalnię, z którą sąsiadował pokój dzienny zaprojektowany w północno-wschodnim narożniku budowli. Wszystkie pomieszczenia usytuowane na pierwszym kondygnacji domu zostały powiązane z otoczeniem za pomocą wykuszy, loggii i tarasów. Na piętrze, ukrytym częściowo w dachu, usytuowano pokoje prywatne i gościnne, a także łazienkę i toaletę. Dodatkowe pokoje umieszczono na poddaszu. W suterenie zaprojektowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, składy, pokoje służby oraz piwniczkę

na wina i towarzyszącą jej izbę do degustacji trunków (*Trinkstube*).

Bryła budynku usytuowana na nadziemnej partii suterenu została podzielona na człony o różnicowanej wysokości. Elementem dominującym w kompozycji korpusu budowli był jednak obszerny, wielopołaciowy dach naczółkowy, skrywający większą część piętra [il. 35b]. Asymetryczne elewacje pokryto gładkimi tynkami bez rozdzielania kondygnacji gzymsami. Od strony frontowej wyeksponowano portal wejścia głównego, zamknięty pełnym łukiem i ujęty pseudoprzyporami [il. 35a]. Jednokondygnacyjną sień przykryto połączy dachową z łukowo zarysowaną dolną krawędzią. Na poziomie drugiej kondygnacji zaprojektowano od frontu niewielki balkon dostępny z trójbocznego wykusza. Podobną trójboczną formę nadano też wykuszowi zamkniętemu balkonem, który urozmaicał elewację północną i niewielkiemu tarasowi dostawionemu do budynku od strony południowej. Taras połączono schodami z ogrodem i osłonięto – podobnie jak balkony – pełnymi balustradami, przeciętymi w górnej partii niewielkimi kwadratowymi otworami. W budowlu zastosowano głównie okna prostokątne, część zamknięto łukami odcinkowymi, wszystkie jednak wyposażono w skrzydła o drobnych podziałach szczeblinowych.

Niemal pozbawiona dekoracji siedziba Lauterbacha została zaprojektowana w nawiązaniu do wiejskiej architektury angielskiej i niemieckiej.

a

Il. 35. Wrocław, ul. Januszowicka 48, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), b) widok willi od strony ogrodu (J. Markl, *Landhäuser von Franz Mayr-Schlederlob*, „Dekorative Kunst. Eine illustrierte Zeitschrift für angewandte Kunst” 1909, Bd. XVII, s. 358), c) projekt willi, 1904, rzuty (MA/ABMW, t. 2244, sygn. 1868/04-p.21).

b

Źródła:

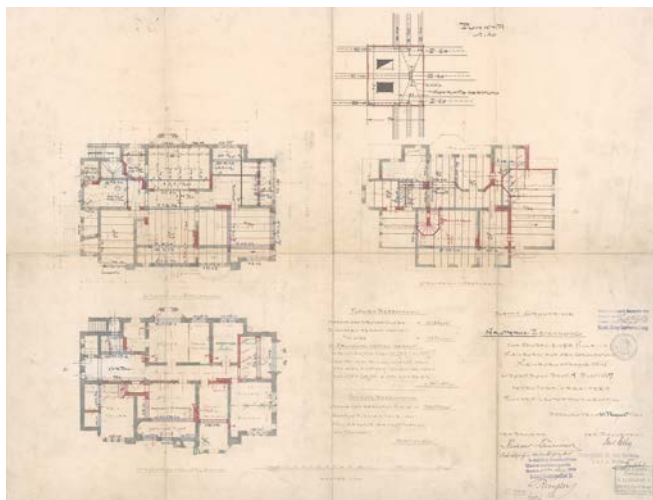
MA/ABMW, t. 2244.

Markl J., *Landhäuser von Franz Mayr-Schlederlob*, „Dekorative Kunst. Eine illustrierte Zeitschrift für angewandte Kunst” 1909, Bd. XVII, s. 353–359.

Bibliografia:

Bińkowska I., *Siedziba Wojewódzkiego Inspektoratu Weterynarii, d. willa, ul. Januszowicka 48*, [w:] LaW, s. 504 (hasło 433).
 Ilkosz J., *Willa Lauterbacha*, [w:] EW, s. 958.

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Lauterbacha przy ul. Januszowickiej 48, obecnie Lecznicza dla Zwierząt*, [w:] AaW-II, s. 107, 108 (hasło 488).

c

31

Wrocław, Borek

aleja Jarzębinowa (Ebereschen Allee 7)

Willa, niezachowana

Investor:	Leo Friedrich, kupiec
Projekt:	Heinrich Oesterlink, architekt
Czas powstania projektu:	1889
Przebudowy:	1891 – projekt rozbudowy willi w kierunku południowo-wschodnim (inw.: Leo Friedrich; proj. i wyk.: Oesterlink & Hentschel, firma budowlana).

Jedną z nielicznych willi wybudowanych w Borku na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku był dom Leo Friedricha, usytuowany na działce wytyczonej w południowo-wschodnim narożniku skrzyżowania dzisiejszych ulicy Suddeckiej i alei Jarzębinowej. Budynek został wzniesiony we wschodniej części parceli, wzdłuż linii zabudowy wyznaczonej położeniem wcześniejszych willi usytuowanych przy obecnej alei Jarzębinowej 9, 11 i 13.

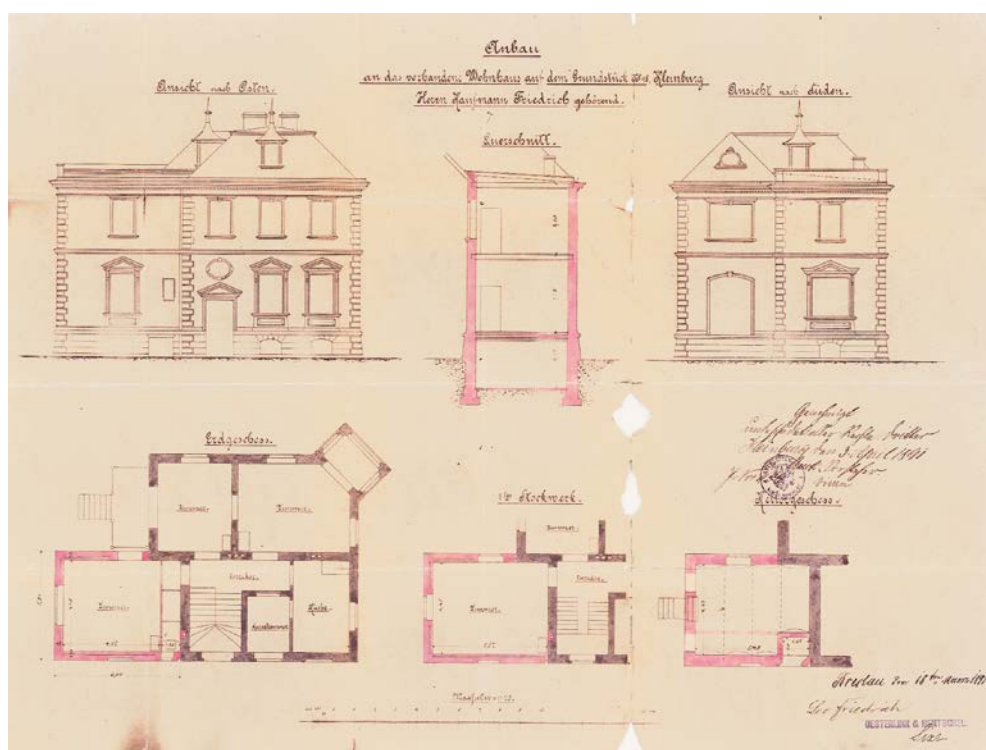
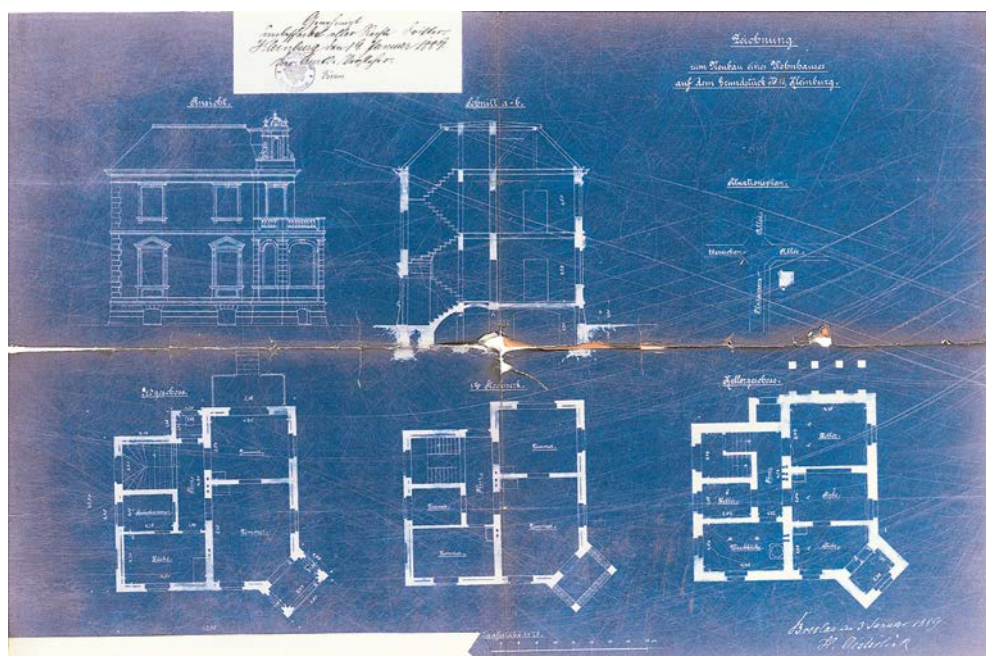
Niewielki, dwukondygnacyjny dom zaprojektowano w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, w trakcie wschodnim umieszczono klatkę schodową, dostępną bezpośrednio z wejścia do budynku, kuchnię, spiżarnię i wąski korytarz łączący dwa pokoje traktu zachodniego [il. 36a]. Na piętrze willi umieszczono cztery pokoje, a w suterenie – służbówki, pralnię i składy.

Bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części suterenu, której nadano formę cokołu i podkreślono pasowym boniowaniem, poszczególne kondygnacje domu rozdzielono liniami gzymsów, a naroża zaak-

centowano rustyką modelowaną w tynku. Prostokątne otwory okienne ujęte opaskami zwieńczono na pierwszym kondygnacji trójkątnymi naczółkami, na wyższym piętrze – odcinkami gzymsu. Od strony skrzyżowania ulic narożnik domu ścięto i dostawiono do niego obszerny wykusz powiększający przestrzeń większego z pomieszczeń traktu zachodniego (najprawdopodobniej jadalni). Wykusz zamknięto na poziomie drugiej kondygnacji balkonem wspartym na pilastrach, między którymi umieszczono otwory okienne zakończone lukami koszowymi. Ścięty narożnik dodatkowo zaakcentowano w partii pseudomansardowego dachu facjatką doświetlającą poddasze.

W 1891 roku przygotowano projekt rozbudowy domu o pion pomieszczeń nakryty płaskim dachem, który dostawiono do budynku od strony południowo-wschodniej [il. 36b].

Willa została zniszczona w czasie drugiej wojny światowej, na początku lat sześćdziesiątych XX wieku wzniesiono na jej miejscu sześciokondygnacyjny dom wielorodzinny.

Il. 36. Wrocław, al. Jarzębinowa (Ebereschen Allee 7), a) projekt willi, 1889, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja od strony al. Jarzębinowej (MA/ABMW, t. 741, sygn. 95445-p.3), b) projekt rozbudowy willi, 1891, rzuty, przekrój, elewacja wschodnia i południowa (MA/ABMW, t. 741, sygn. 95445-p.12).

Źródła:
MA/ABMW, t. 741

32

Wrocław, Borek

aleja Jarzębinowa 9 (Ebereschen Allee 9)

Willa bliźniacza, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	brak danych
Projekt:	Heinrich Zuppert, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Otto Gliwitski, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1900 – projekt przebudowy wnętrza willi oraz schodów zewnętrznych, prowadzących do ogrodu (inw.: Paul Suckow, rentier; proj.: Robert Hönsch, architekt; wyk.: Paul Handke, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1900 (grudzień) – projekty: budynku gospodarczego, przebudowy willi (inw.: Julius Romann, kupiec; proj. i wyk.: Georg Schneider, architekt i mistrz murarstwa); 1933 – projekt wyodrębnienia niezależnych mieszkań na każdej kondygnacji budynku (inw.: Adolph Hansen, proj. i wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana).

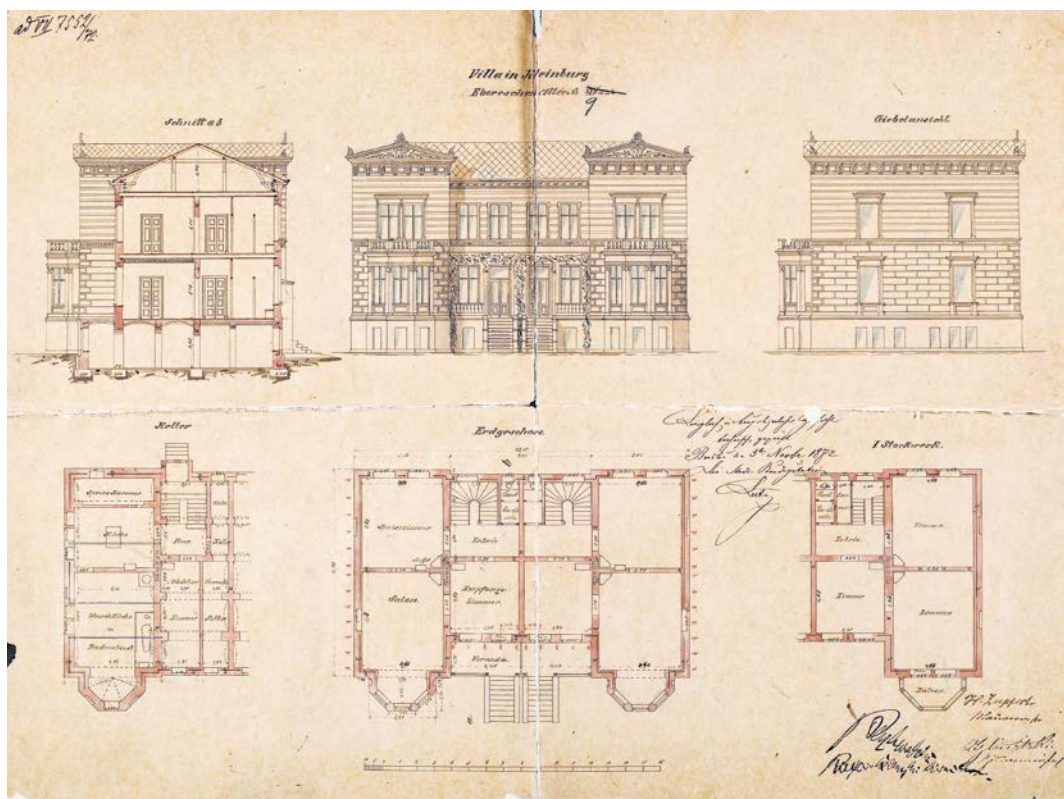
Budynek został wzniesiony w pierwszym etapie zagospodarowania osiedla Quistorpa, na działce wytyczonej w południowej pierzei obecnej alei Jarzębinowej, w kwartale ograniczonym dzisiejszymi ulicą Sudecką i alejami: Jarzębinową, Wiązową i Dębową. W pierwotnym planie parcelacji kolonii we wspomnianym kwartale wyznaczono osiem posesji, po cztery od strony zarówno alei Jarzębinowej, jak i Dębowej. Na etapie wytyczania działek w terenie parcelację tę zmieniono i zaprojektowano od strony alei Jarzębinowej pięć posesji, przy czym trzy środkowe zajmowały całą głębokość kwartału. Na tych środkowych działkach, oznaczonych numerami 9, 11, 13, jeszcze w 1872 roku zaplanowano budowę trzech bliźniaczych willi. Dom numer 9 został zaprojektowany przez budowniczego Heinricha Zupperta przy współpracy Ottona Gliwitskiego.

Budowlę złożono z dwóch identycznych części, które rozwiązano w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 37b]. Człony budynku zestawiono ze sobą w lustrzanym odbiciu, główne wejścia zblokowano w środkowej partii willi i poprzedzono weran-

dą. Wejścia prowadziły do pokoiów przyjęć (*Empfangszimmer*), obok nich w trakcie frontowym usytuowano salony. W trakcie tylnym zaprojektowano jadalnię, a także klatki schodowe i toalety. Kuchnie, pralnie, służbówki oraz łazienki umieszczono w suterenie, na piętrze zaś po trzy sypialnie. Symetryczna bryła budynku została od strony frontowej rozczłonowana dwoma ryzalitami, do których dostawiono pięciokątne wykusze zwieńczone balkonami [il. 37a]. Na piętrze w ryzalitach zaprojektowano zdwojone otwory okienne, które opasano wspólnymi obramieniami. Kompozycję ryzalitów zamykały trójkątne frontony z tympanonami wypełnionymi dekoracją rzeźbiarską. Zewnętrzne ściany parteru pokryto boniowaniem, wzmocnionym w narożach budynku, kondygnacje mieszkalne rozdzielono gzymsem, na którym ustawiono okna pierwszego piętra. Korpus budynku zamknięto dachem o niewielkim spadku, który „podparto” rozbudowanym gzymsem koronującym. Zastosowane dekoracje pozwalają umieścić budynek w nurcie „antycznym” projektowania architektury mieszkaniowej.

a

b

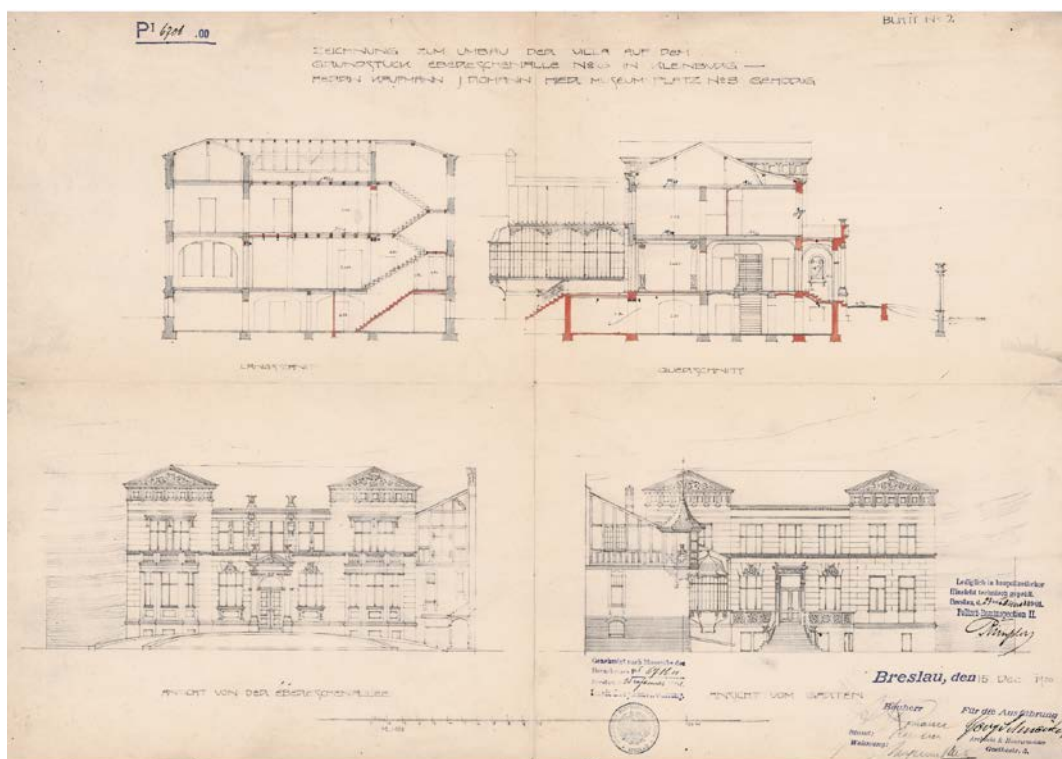
Il. 37. Wrocław, al. Jarzębinowa 9, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1872, rzuty, przekrój, elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 741, sygn. 1128/72-p.2).

W 1900 roku willę przebudowano, tworząc obszerne mieszkanie, użytkowane przez jedną rodzinę [il. 38b]. Na parterze od strony frontowej połączono ze sobą oba pokoje przyjęć, które przekształcono w salon. Wyburzono też jedną z klatek schodowych, a na jej miejscu zaprojektowano wyjście do ogrodu. W tym samym roku dotychczasowy właściciel willi, Paul Suckow sprzedał ją Juliusowi Romannowi, który przystąpił do kolejnych przekształceń budynku. Od strony ogrodu, przy zachodniej granicy działki, usytuowano stajnię, którą na poziomie suterenu połączono z willą budynkiem wozowni. Na poziomie parteru willi, nad wschodnią częścią wozowni, zaprojektowano ogród zimowy, a nad stajnię – mieszkanie woznicy. W willi, od strony frontowej, zlikwidowano wejściowe werandy, a ścianę zewnętrzną środkowej części budynku zlicowano z ryzalitami. Główne wejście, poprzedzone sienią, usytuowano na osi budynku. W powiększonym pomieszczeniu, pełniącym w willi Suckowa funkcję salonu, zapro-

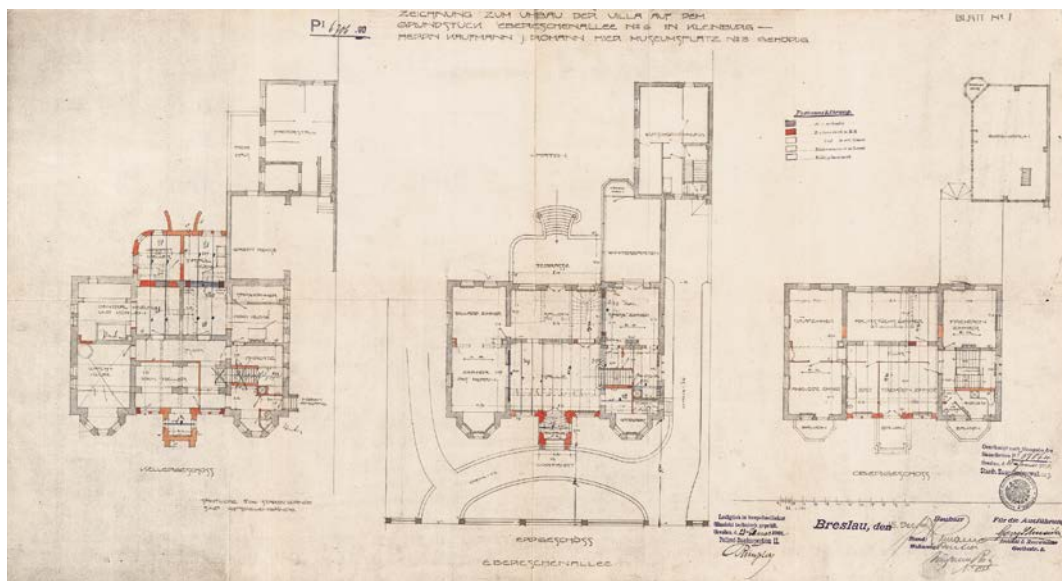
jektowano obszerny hol, który połączono szerokim przejściem z pokojem pana domu, urządzonym w dawnym salonie wschodniego mieszkania. Od strony południowej z pokojem pana powiązano pokój bilardowy. Z kolei w trakcie tylnym wyburzono pozostawioną tu klatkę schodową, a w uzyskanym pomieszczeniu zaprojektowano nowy salon, który od strony ogrodu poprzedzono obszernym tarasem. Nie zmieniono funkcji jadalni mieszkania zachodniego, w miejscu salonu umieszczono garderobę, toaletę, kredens powiązany z jadalnią i nowe schody. Dyspozycję przestrzenną piętra poddano jedynie drobnej reorganizacji – poza łazienkami urządzono tam również pokoje gościnne. W projekcie zaproponowano odświeżenie elewacji budynku, choć właściwie nie zmieniono ich charakteru [il. 38a].

W 1933 roku willę jednorodziną na powrót przekształcono w dom dwurodzinny, tym razem jednak pojedyncze mieszkania urządzono na każdym z pięter budynku.

a

b

Il. 38. Wrocław, al. Jarzębinowa 9, projekt przebudowy willi, 1900: a) elewacje, przekroje (MA/ABMW, t. 741, sygn. MAAt-AB-95455), b) rzuty (MA/ABMW, t. 741, MAAt-AB-95454).

Źródła:
MA/ABMW, t. 741.

Bibliografia:
Tomaszewicz A., *Wille bliźniacze, al. Jarzębinowa 9*, 13, [w:] LaW, s. 504, 505 (hasło 434).

33

Wrocław, Borek

aleja Jarzębinowa (Ebereschen Allee 11)

Willa bliźniacza, niezachowana

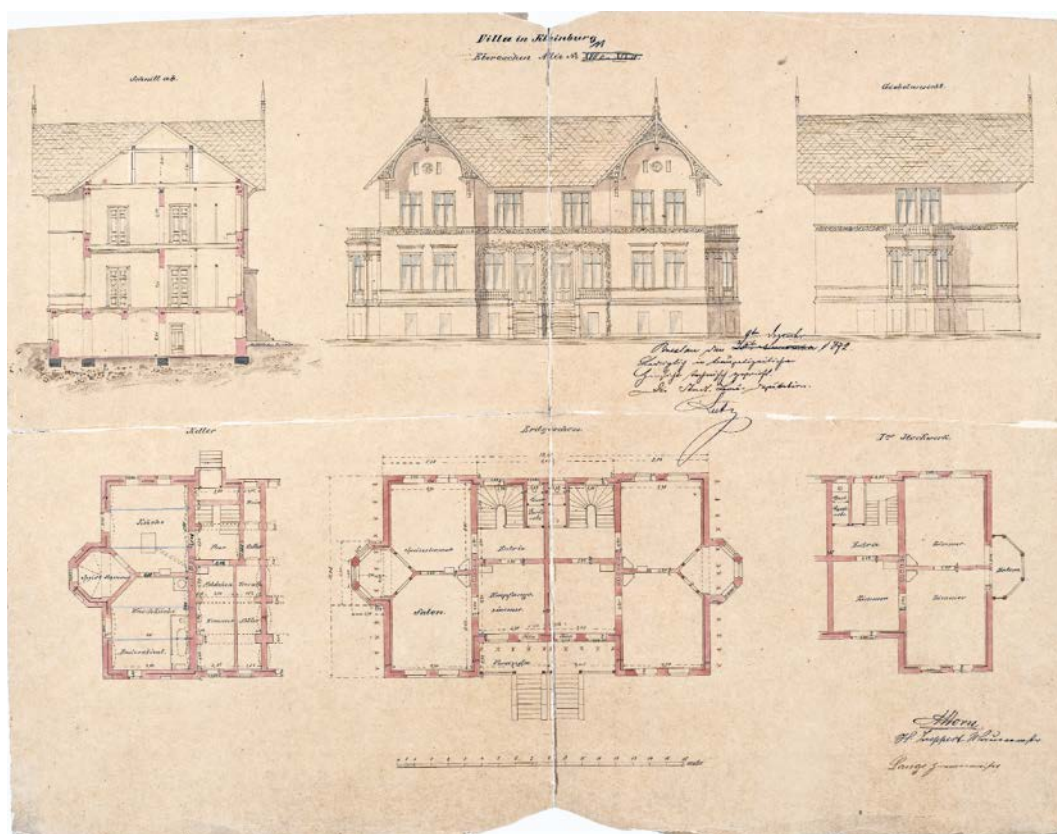

Inwestor:	brak danych
Projekt:	Heinrich Zuppert, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Johann Lange, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1907 – projekt rozbudowy willi (inw.: Walter Suckow, kupiec; proj. i wyk.: [?] Simon & Halfpaap, firma budowlana); 1920 – projekt budowy nowych schodów tarasowych (inw.: Lucy von Becker; proj. i wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana).

Druga z trzech bliźniaczych willi wzniesiona po południowej stronie obecnej alei Jarzębinowej według projektu Heinricha Zupperta, autora planów domu numer 9 [→ kat. 32]. Dom numer 11, podobnie jak sąsiednie wille numer 9 i 13 [→ kat. 34], rozwiązano na planie prostokąta w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 39]. We wszystkich willach zaprojektowano też po dwa identyczne mieszkania, w których na parterze, w trakcie frontowym usytuowano salon i pokój przyjęć, w trakcie tylnym – jadalnię, klatkę schodową i toaletę. W domu numer 11 wykusze nie powiększały od frontu powierzchni salonów, zostały bowiem umieszczone w osi symetrii elewacji bocznych, tworząc we wnętrzu

niewielkie pomieszczenia łączące salony i jadalnie. W suterenie umieszczono kuchnię, pokój służbowy, pralnię, w której wyodrębniono łazienkę, a na piętrze – trzy sypialnie. Podobnie ukształtowano główne wejścia do budynków, a także bryły domów z dwiema bocznymi osiami zaakcentowanymi od frontu ryzalitami. Elewacje willi numer 11 pokryto gładkim tynkiem, kondygnacje oddzielono od siebie gzymsami, a szczyty dachów nad ryzalitami ozdobiono dekoracją snycerską.

Po 1945 roku zniszczoną w czasie działań wojennych willę rozebrano, a na jej miejscu wzniesiono pięciokondygnacyjny, wielorodzinny budynek mieszkalny.

Il. 39. Wrocław, al. Jarzębinowa (Ebereschen Allee 11), projekt willi, 1872, rzuty, przekrój, elewacje, (MA/ABMW, t. 741, sygn. 1215/72-p.2).

34

Wrocław, Borek

aleja Jarzębinowa 13 (Ebereschen Allee 13)

Willi bliźniacza, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	brak danych
Projekt:	Ernst Nowag, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Johann Lange, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1907 – projekt przebudowy willi (inw.: Adolf Goldschmidt, kupiec; proj. i wyk.: Alvin Wedemann, architekt); 1929 – projekt wyodrębnienia w willi trzech niezależnych mieszkań; 1938 – projekt przebudowy willi (inw.: William Stein, właściciel fabryki; proj.: Otto Schenderlein, architekt); 1942 – projekt budowy schronu przeciwlotniczego (inw., proj.: jw.).

Ostatnia z trzech bliźniaczych willi wzniesionych po południowej stronie obecnej alei Jarzębinowej, w kwartale ograniczonym dzisiejszymi ulicą Sudecką i alejami: Jarzębinową, Wiązową i Dębową bardzo przypominała dom usytuowany pod numerem 9 [→ kat. 32]. Oba willom nadano identyczną dyspozycję przestrzenną, różnicując jedynie ich elewacje. Zewnętrzne ściany domu numer 13 nie zostały pokryte boniowaniem, a ich podziały organizowały pasy lizen [il. 40b]. Frontowe ryzality nie zostały zwieńczone tympanonami, ukazano dla odmiany szczyty dachów, które w górnej partii, podobnie jak w willi numer 11, przymknęto dekoracją snycerską. Chcąc nadać budynkowi bardziej rustykalne piętno, balkony wieńczące wykusze i wejściowe werandy otoczono drewnianymi balustradami.

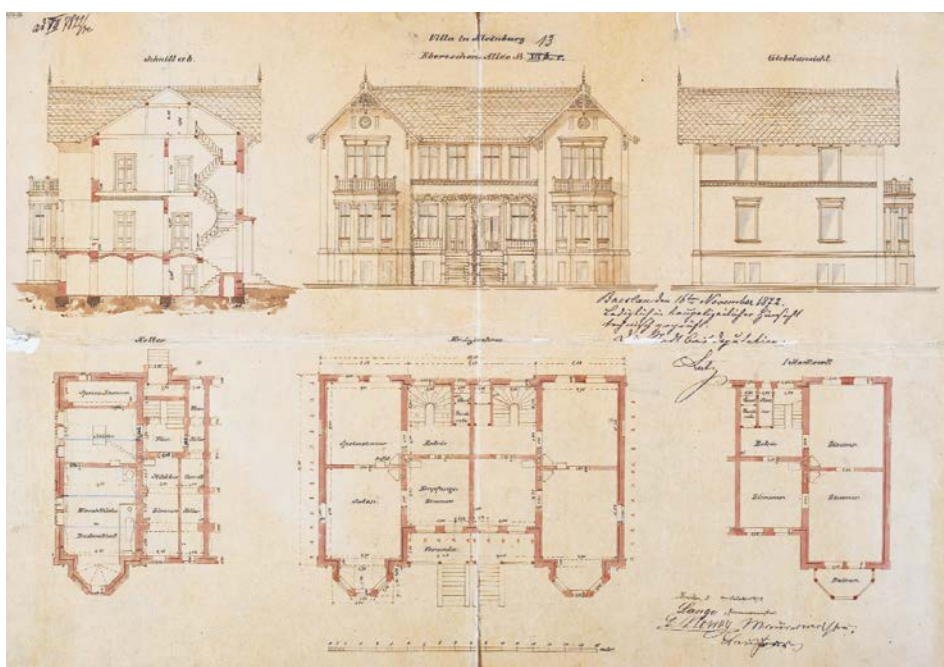
W 1907 roku willę przebudowano, dołączając do niej od strony ogrodu dodatkowy trakt kon-

strukcyjny. W 1929 roku przekształcono wnętrza willi – na parterze budynku wyodrębniono dwa mieszkania, na piętrze zorganizowano jedno duże. Zaprojektowano też nową klatkę schodową, którą usytuowano w trakcie tylnym, na osi symetrii budynku. Wejście główne zorganizowano tym samym od strony ogrodu, a dawnym przedwejściowym werandom przypisano funkcję tarasów i wyposażono je w nowe boczne schody prowadzące do frontowej części ogrodu.

W projekcie przebudowy willi z 1938 roku wspomniane schody zlikwidowano, tarasy przekształcono w balkony, ściany suterenu pokryto boniowaniem, a zdobione snycerką szczyty dachów nad ryzalitami zastąpiono połaciami dachowymi [il. 40a]. Zlikwidowano belkowanie nad oknami pierwszego piętra w ryzalitach (okna wyposażono w okiennice), a także pasy boniowania, które podkreślały ich naroża.

a

b

Il. 40. Wrocław, al. Jarzębinowa 13, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1872, rzuty, przekrój, elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 742, sygn. 1154/72-p.2).

Źródła:
MA/ABMW, t. 742.

Bibliografia:
Tomaszewicz A., *Wille bliźniacze, al. Jarzębinowa 9, 13*, [w:] LaW, s. 504, 505 (hasło 434)

35

Wrocław, Borek

aleja Jarzębinowa 14–16 (Ebereschen Allee 14–16)

Willa, obecnie siedziba Ośrodka Leczenia Uzależnień „Monar”

Inwestor:	Fritz Kemna, inżynier, współwłaściciel fabryki J. Kemna. Odlewnia Żelaza i Fabryka Maszyn (J. Kemna. Eisengießerei u. Maschinenfabrik)
Projekt:	Julius Mayreder, architekt, Wiedeń
Wykonanie:	Simon & Halfpaap, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	brak danych

Willa Fritza Kemny została wzniesiona przy alei Jarzębinowej, na działce oznaczonej numerem 14, tymczasem na sąsiedniej, narożnej posesji (numer 16) zaprojektowano ogród.

Budynek został rozwiązany na regularnym, prostokątnym rzucie w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 41c]. W trakcie frontowym (południowym) zaprojektowano główną klatkę schodową dostępną z sieni wejściowej, którą umieszczono w suterenie na poziomie terenu. Właściwy hol reprezentacyjny usytuowano na wysokim parterze i powiązano go z gabinetem pana domu oraz z pokojem bilardowym, który wraz salonem zajmował trakt środkowy budynku. W trakcie tylnym (północnym) urządzono przestronną jadalnię połączoną z pokojem kredensowym. Od strony wschodniej parter budynku został poprzedzony tarasem zarysowanym na planie wycinka koła i wyposażonym w dwa biegi schodów prowadzące do ogrodu. Między tarasem a pokojem właściciela willi zaprojektowano loggię, która zajęła południowo-wschodni narożnik budynku. Na piętrze domu urządzono główną sypialnię oraz pokoje: dziecięce, gościnne i służbowe. Z sypialni państwa domu została wyodrębniona łazienka. Dodatkowe pokoje gościnne umieszczono na poddaszu. W suterenie znalazły się kuchnia oraz pomieszczenia gospodarcze i służbowe. Od strony północnej do budynku dostawiono parterową dobudówkę, rozwiązana na planie prostokąta w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, w której na parterze urządzono niezależne mieszkanie, w suterenie zaś – stajnię i wozownię. Stropodach części dobudowanej peł-

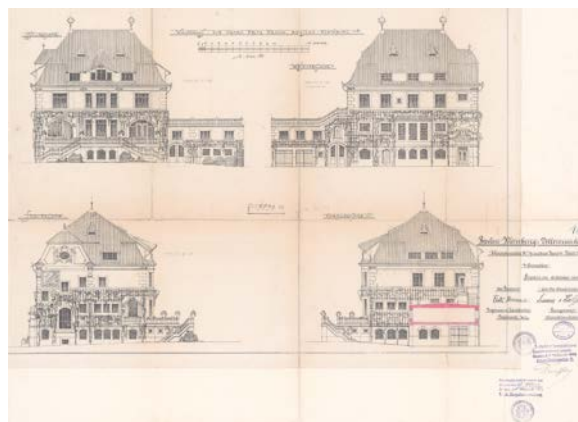
nił funkcję tarasu dostępnego z pomieszczeń drugiej kondygnacji.

Usytuowanie większej części sutereny na poziomie terenu spowodowało optyczny wzrost wysokości domu, którą dodatkowo potęgował obszerny mansardowy dach zamykający budowlę [il. 41b]. Poza wschodnim tarasem i północną dobudówką bryłę budynku urozmaicały trzyosiowy wykusz oraz portal wejścia głównego, które dostawiono do elewacji zachodniej. W partii dachu, od strony frontowej zaprojektowano szczyt zamknięty dwuspadowym daszkiem z naczółkiem, pozostałe połacie dachowe rozczłonowano wieloma lukarnami. Pasowi sutereny nadano formę cokołu, który nieznacznie wysunięto przed lico budynku. Poszczególne kondygnacje rozdzielono gzymsami, a narożniki domu „wzmocniono” boniowaniem. Elewacje otynkowano, a na poziomie *piano nobile* pokryto trejżami podtrzymującymi pnącza. W budynku zastosowano otwory okienne o zróżnicowanych wielkościach i wykrojach – część z nich, głównie w suterenie, zamknięto lukami odcinkowymi. Większości otworów nadano formy prostokątne, w części zamontowano skrzydła okienne z drobnymi podziałami szczeblinowymi. Wszystkie okna otoczono opaskami. Wśród niewielu dekoracji zdobiących elewacje domu wyróżniał się zachowany do dziś zegar słoneczny, który umieszczono na drugiej kondygnacji od strony południowej. Formy użyte w kompozycji bryły i elewacji willi stanowiły konglomerat motywów zaczerpniętych z architektury barokowej i regionalnej.

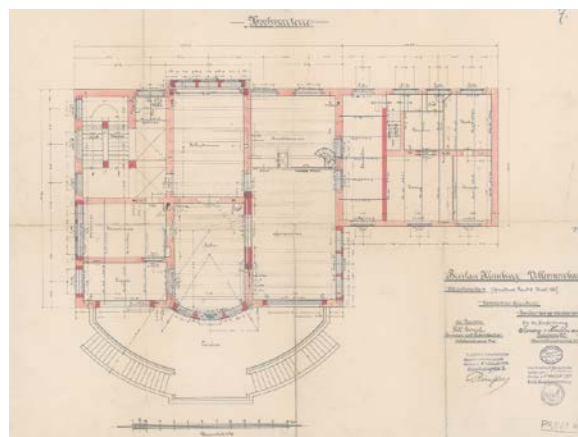

a

Il. 41. Wrocław, al. Jarzębinowa 14–16, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1904: b) elewacje (MA/ABMW, t. 742, sygn. MAT-AB-148273), c) rzut parteru (MA/ABMW, t. 742, sygn. MAT-AB-148277).

b

c

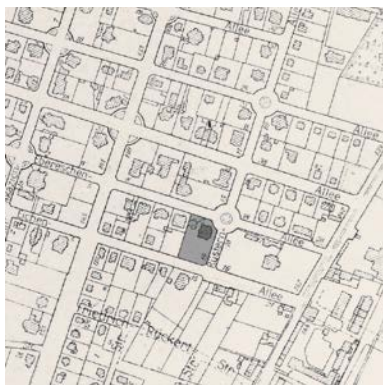
Źródła:
MA/ABMW, t. 742

36

Wrocław, Borek

aleja Jarzębinowa 15 (Ebereschen Allee 15)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Alfred Methner, dr, radca sanitarny (<i>Sanitätsrat</i>)
Projekt, wykonanie:	Heinrich Bußmann, architekt
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	1906 – projekt przebudowy strefy wejściowej i głównej klatki schodowej; projekt instalacji windy osobowej (inw., proj.: jw.).

Willi została usytuowana na działce wytyczonej po południowej stronie dzisiejszej alei Jarzębinowej u jej zbiegu z aleją Wiązową. W skład posesji inwestora wchodziła też druga narożna parcela, ograniczona alejami Wiązową i Dębową, na której urządzono ogród.

Budynek rozwiązano w układzie trójpasowym [il. 42c]. W północnej, poszerzonej części pasma zachodniego urządzono strefę wejściową do budynku – sklepioną sień umieszczoną na poziomie terenu połączono schodami wyrównawczymi z przedsionkiem zaprojektowanym na pierwszej kondygnacji, z którym sąsiadowała garderoba z toaletą (od północy) i gospodarcza klatka schodowa (od południa). Przed-sionek połączono z holem o powierzchni 35 metrów kwadratowych urządzonym w północnej części traktu środkowego, w którym rozwiązano reprezentacyjne schody prowadzące na piętro willi. Na osi holu od południa zaprojektowano jadalnię, powiązaną od strony zachodniej z kredensem i otwartą ku ogrodowi loggią. We wschodnim paśmie pomieszczeń urządzono pokoje pani i pana domu, od strony północnej, między schodami a gabinetem pana, umieszczono niewielką bibliotekę, wysuniętą częściowo przed lico budynku. Buduar pani domu zaakcentowano narożnym wykuszem i połączono z ogrodem zimowym. Na piętrze willi zaprojektowano sypial-

nie, toalety, łazienkę i pokój śniadań. Dodatkowe pokoje mieszkalne urządzono na poddaszu, w suterenie umieszczono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, składy i służbówki.

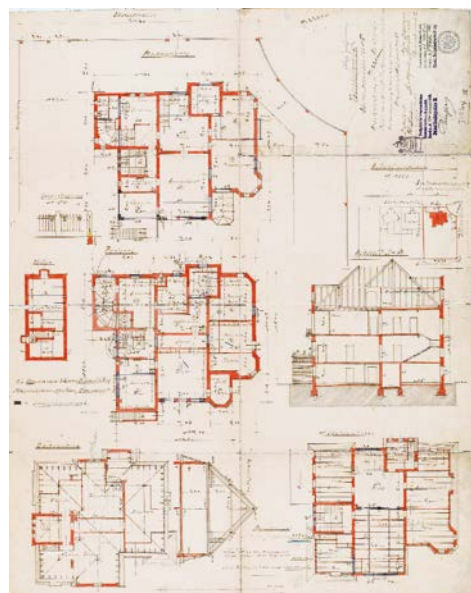
Małowniczo rozczłonowana bryła budynku została przykryta wysokim mansardowym dachem, którego połacie przebijały trójkątne szczyty ryzalitów i lukarny oświetlające pomieszczenia poddasza [il. 42b]. Plastycznie modelowany korpus budowli wzbogacono wykuszami, loggiami, a także dobudówką mieszczącą strefę wejściową, którą zamknięto balkonem dostępnym z sypialni. Elewacje willi pokryto okładziną ceglana w partii cokołowej, wyżej otynkowano, od strony północnej, wschodniej i zachodniej fragmenty zewnętrznych ścian pokryto drewnianymi kratami do podtrzymywania roślin pnących. Elewacje podzielono otworami okiennymi o zróżnicowanych wykrojach, z których część wyposażono w okiennice. Górną partię północnego szczytu i część lukarn ozdobiono dekoracją imitującą konstrukcję szachulcową, którą – podobnie jak okiennice – pomalowano kolorem niebieskim. Architekturze budynku nadano charakter podmiejskiej siedziby w typie *Landhausu* propagowanego przez Hermanna Muthesiusa.

W wyniku powojennych przebudów willa straciła znamiona stylu, a zniszczony w czasie działań wojennych dach zastąpiono stropodachem [il. 42a].

Il. 42. Wrocław, al. Jarzębinowa 15, a) widok willi od strony północno-wschodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1905: b) elewacje (MA/ABMW, t. 743, sygn. 2122/05-p.2), c) plan sytuacyjny, rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 743, sygn. 2122/05-p.3).

Źródła:
MA/ABMW, t. 743.

Bibliografia:
Górska H., *Wrocławska drewniana architektura szkieletowa*, Wrocław 2014, s. 62, 63.

37

Wrocław, Borek

ulica Jastrzębia 11 (Scharnhorstr. 11)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Jacob Manasse, kupiec
Projekt, wykonanie:	Schlesinger & Benedickt, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1903
Przebudowy:	brak danych

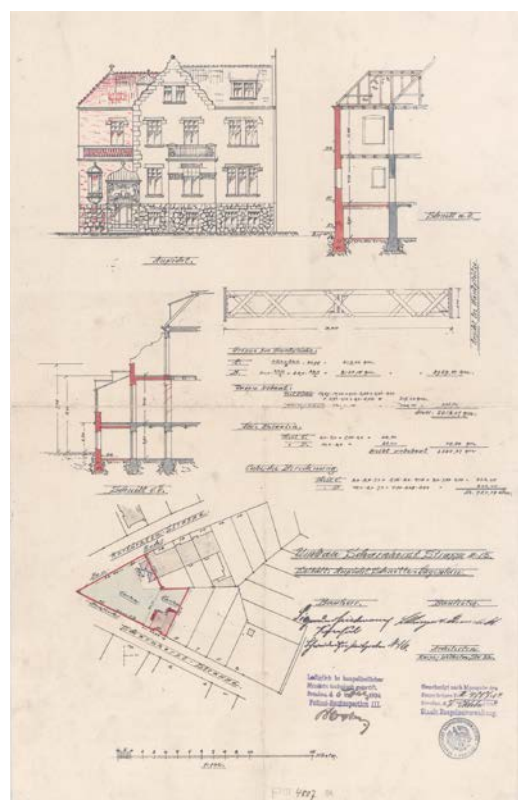
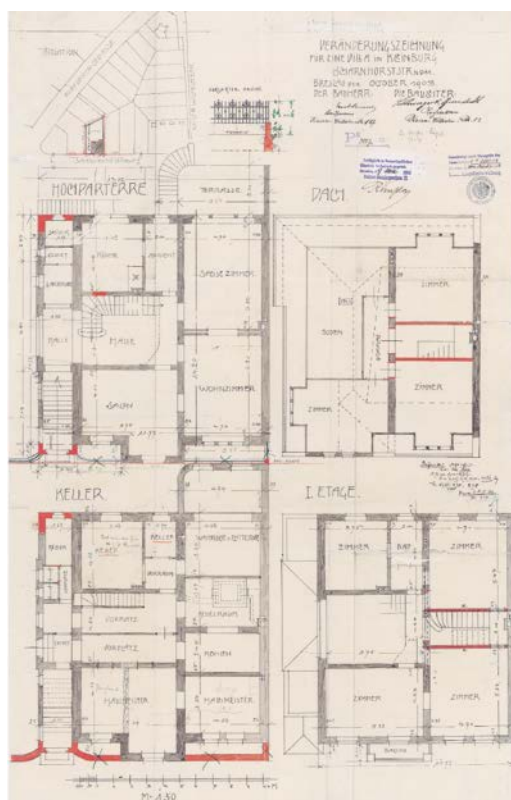
Willa została wzniesiona w zachodniej części Borku, po północno-wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Jastrzębiej, tuż przy bocznej granicy posesji jako połowa domu bliźniaczego (drugiej połowy budynku nie zrealizowano).

Dom rozwiązano na czworobocznym rzucie, który podzielono na trzy trakty konstrukcyjne [il. 43b]. W wąskim parterowym trakcie północno-zachodnim zaprojektowano: strefę wejściową do budynku, ze schodami wyrównawczymi, które prowadziły do holu, garderobę i klozet. W trakcie środkowym umieszczono na parterze: salon (od frontu), główną część holu z otwartą klatką schodową oraz kuchnię z kredensem (od strony ogrodu). Z kolei w trakcie południowo-wschodnim urządzono pokój mieszkalny (od strony ulicy) i jadalnię (od strony ogrodu). Jadalnię poprzedzono tarasem, pokój dzienny zaś – płytką loggią. Na piętrze domu zaprojektowano cztery sypialnie i łazienkę oraz schody prowadzące na poddasze, gdzie znalazły się dodatkowe trzy pokoje. W suterenie usytuowano mieszkanie dozorczy, pralnię z prasownią, kotłownię i składy. Na etapie realizacji inwestycji skorygowano projekt, dodając od frontu do najwyższego traktu sień wejściową i podnosząc jego wysokość od strony ogrodu o jedną kondygnację. Zrezygnowano też z wykonania loggii we frontowej partii budynku.

Korpus willi sprawiał wrażenie złożonego z kilku elementów: zamkniętej tarasem jednokondygnacyjnej bryły partii wejściowej, głównej dwukondygnacyjnej części z ryzalitem, którego szerokość odpowia-

dała szerokości środkowego traktu konstrukcyjnego, oraz pseudoskrzydła bocznego, powstałego z podwyższenia tylnego fragmentu zewnętrznego traktu północno-zachodniego [il. 43c]. Bryła willi została wyniesiona nad poziom terenu na wysokiej nadziemnej części suterenu i nakryta dachami dwuspadowymi oraz pulpitowym (w partii środkowej budynku). Ryzalit i niby-skrzydło budowli zamknięto szczytami o miętko zarysowanych obrysach. Od strony frontowej do budynku dostawiono wykusz z sienią wejściową i większy, jednokondygnacyjny prostopadłościący zakończony balkonem, którym zaakcentowano miejsce usytuowania salonu. Elewacje wyłożono w strefie cokołowej okładziną kamienną, wyżej ściany otynkowane, częściowo tynkami gładkimi, częściowo pokrytymi rysunkiem boniowania. Elewacje willi podzielono głównie za pomocą prostokątnych otworów okiennych, nieliczne zamknięto łukami koszowymi, w szczycie pseudoskrzydła umieszczono okno owalne oświetlające przestrzeń poddasza, a tuż przy sieni wejściowej zaprojektowano okno wykuszowe. Część otworów okiennych ujęto szerokimi opaskami i ozdobiono płaskimi, stiukowymi dekoracjami o formach barokowo-secesyjnych. Z architektury baroku zaczerpnięto również kształty daszów: sieni wejściowej, okna wykuszowego i lukarny, którą umieszczono w połaci dachu od strony północno-zachodniej.

Dom jest ostatnim reliktem zabudowy willowej dawnego osiedla, który zachował się w kwartale ograniczonym ulicami: Powstańców Śląskich, Jastrzębia i Raclawicką [il. 43a].

Il. 43. Wrocław, ul. Jastrzębia 11, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1903, plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 3874, sygn. MAT-AB-109848), c) projekt przebudowy willi, 1904, plan sytuacyjny, przekroje, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 3874, sygn. MAT-AB-109850).

Źródła:
MA/ABMW, t. 3874.

38

Wrocław, Borek

ulica Jastrzębia 18/20 (Scharnhorststr. 18)

Willa, obecnie siedziba Szkoły Podstawowej Szalom Alejchem

Investor:	Paul Ehrlich, architekt (<i>Regierungsbaumeister</i>)
Projekt, wykonanie:	Richard i Paul Ehrlichowie, architekci (<i>Regierungsbaumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	brak danych

Dom własny Paula Ehrlicha został wybudowany na narożnej działce wytyczonej po zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Raclawickiej, u jej zbiegu z obecną ulicą Jastrzębią.

Willa została rozwiązana na planie zbliżonym do prostokąta, a układ wewnątrz budynku dostosowano do kierunków padania światła [il. 44c]. Na parterze od strony północnej zaprojektowano wejście główne z sienią i garderobą, prowadzące do obszernego holu, w którym usytuowano otwartą dwubiegową klatkę schodową. W północno-wschodnim narożniku budynku umieszczono niewielki pokój, po przeciwnej stronie holu, w północno-zachodniej części domu, znalazła się kuchnia ze spiżarnią, z kredensem i boczną klatką schodową prowadzącą do suterenu. Od strony południowej zaprojektowano pokój dzienny i jadalnię, z którą sąsiadowała weranda dopełniająca południowo-zachodni narożnik domu. Na piętrze budynku urządzono główną sypialnię z pokojem toaletowym i łazienką, pokoje gościnne i służbowe oraz pracownię inwestora. Dodatkowe dwa pomieszczenia mieszkalne usytuowano na poddaszu. Z kolei w suterenie rozmieszczono dwupokojowe mieszkanie służbowe, składy oraz pomieszczenia gospodarcze – kotłownię i pralnię.

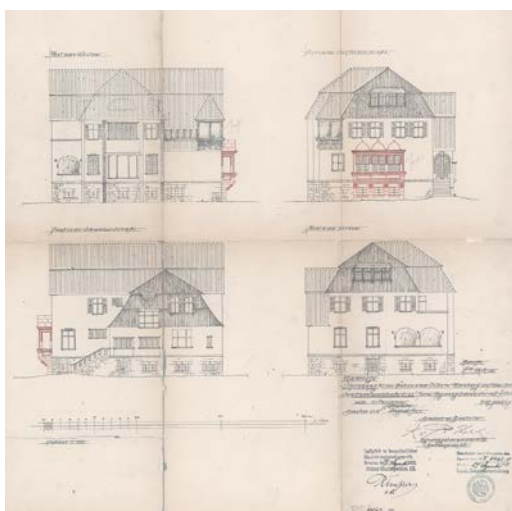
Dwukondygnacyjną bryłę budowli ustawiono na nadziemnej części suterenu i przykryto dachami mansardowymi o zróżnicowanej wysokości [il. 44b]. Korpus budowli rozczłonowano ryzalitami i wykuszami, a partię dachu urozmaicono od strony południowo-wschodniej galerią zakończoną werandą

umieszczoną w południowym narożu domu, którą osłonięto drewnianymi pełnymi balustradami oraz słupami dźwigającymi zadaszenie. Balustrady i słupy ozdobiono dekoracjami malarskimi i snycerskimi. Cokół budowli odpowiadający nadziemnej części suterenu podkreślono kamienną rastyką, wyżej ściany otynkowano, a w szczytach dachów wyłożono je deskowaniem. W budynku zaprojektowano głównie prostokątne otwory okienne, choć zróżnicowano ich rozmiary. Część z nich wyposażono na piętrze w okiennice, część wypełniono oknami o drobnym podziale szczeblinowym.

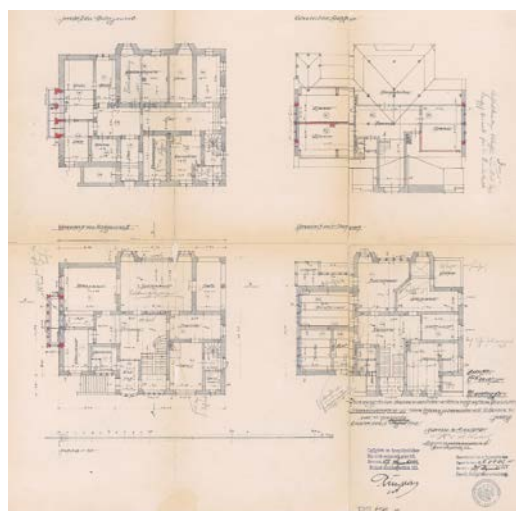
Jeszcze przed przystąpieniem do budowy w projekcie willi dokonano niewielkich zmian – na poddaszu urządzono dodatkowy pokój mieszkalny, poszerzono w związku z tym okna umieszczone w szczytach budynku [il. 44a]. Skorygowano też kształt wykusza, podkreślającego usytuowanie pokoi dziennych na elewacji południowo-wschodniej. Wykusz podwieszono nad suteroną i zwieńczono trzema daszkami powtarzającymi kształt dachu mansardowego rozpiętego nad budynkiem. Wspomniany wykusz został wyłożony kamienną okładziną i ozdobiony płaskorzeźbami o formach zaczerpniętych z architektury końca XVIII wieku. Dekoracje, inspirowane osiemnastowiecznym budownictwem miejskim, zestawiono na elewacjach willi z motywami postrzeganymi jako „rodzime”, do których należały: deskowania szczytów dachów, okiennice, drewniane ganki, ozdoby snycerskie czy malarstwo na drewnie.

a

b

c

Il. 44. Wrocław, ul. Jastrzębia 18/20, a) widok willi od strony wschodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1905: b) elewacje (MA/ABMW, t. 3875, sygn. MAT-AB-130281), c) rzuty (MA/ABMW, t. 3875, sygn. MAT-AB-130280).

Źródła:
MA/ABMW, t. 3875

Bibliografia:
Störckuhl B., *Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna im. Ludwika Solskiego, d. dom własny architekta Paula Ebrlicha, ul. Jastrzębia 18/20*, [w:] LaW, s. 506, 507 (hasło 438).
Zabłocka-Kos A., *Dawny dom własny architekta Paula Ebrlicha przy ul. Jastrzębiej 18/20, obecnie siedziba Państwowej Wyższej Szkoły Teatralnej*, [w:] AaW-II, s. 109 (hasło 489).
Zabłocka-Kos A., *Willi Ebrlicha*, [w:] EW, s. 957.

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem A/2648/415/Wm [data wpisu: 26.11.1982].

39

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa 6 (Ahorn Allee 6)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Rosina Schmidt
Projekt, wykonanie:	Friedrich Freitag, mistrz murarstwa i ciesielstwa (<i>Maurer- u. Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1903
Przebudowy:	brak danych

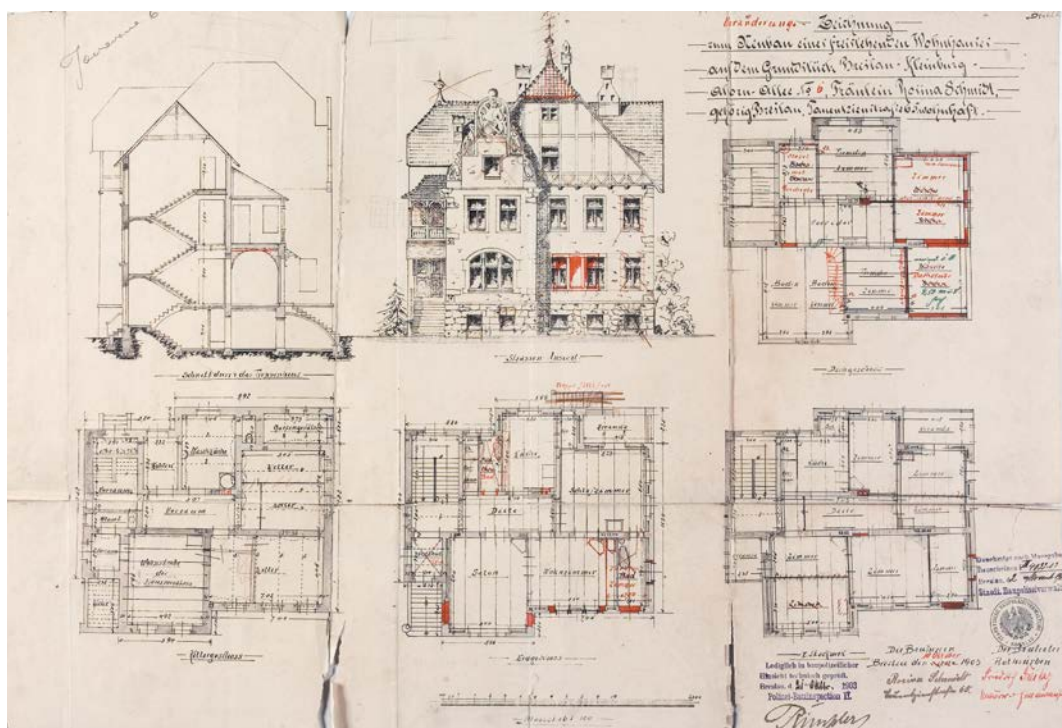
Budynek został wzniesiony po północnej stronie obecnej alei Jaworowej, w kwartale zamkniętym dzisiejszymi ulicami Powstańców Śląskich i Januszowicką oraz alejami Kasztanową i Jaworową.

Dwukondygnacyjny dom, w którym na każdej kondygnacji zaprojektowano po jednym mieszkaniu, został rozwiązany w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 45b]. W trakcie frontowym usytuowano wejście do budynku, salon połączony z pokojem dziennym i kolejny niewielki pokój, w trakcie tylnym umieszczono klatkę schodową, kuchnię, łazienkę oraz sypialnię powiązaną z werandą. Pokoje gościnne i służbowe zaprojektowano na poddaszu, w suterenie zaś – mieszkanie dozorczy, pralnię i składy. Dom, ustawiony na nadziemnej części suterenu rozwiązanej w formie cokołu pokrytego kamienną okładziną, został przykryty wielopołaciowymi dachami

o zróżnicowanej wysokości. Bryła budynku została rozczłonowana ryzalitami zwieńczonymi w partii dachu szczytami o konstrukcji szachulcowej. Od strony frontowej do korpusu budynku dostawiono niższą przybudówkę, która zgodnie z projektem miała mieścić zamkniętą arkadami sień wejściową do budynku, a wyżej – obudowaną drewnem, zadaszoną werandę. Jeszcze przed przystąpieniem do realizacji budynku projekt uproszczono – zrezygnowano z dekoracyjnego schodkowego szczytu ryzalitu frontowego i zastąpiono go szczytem trójkątnym, nie zrealizowano także arkad obejmujących sień wejściową [il. 45a]. Dekoracje budynku ograniczono do kamiennej okładziny cokołu, prostych opasek okiennych i elementów drewnianych użytych do konstrukcji werand, szczytów i balustrad, co miało zapewne nadawać architekturze domu rys rodzimości.

a

b

Il. 45. Wrocław, ul. Jaworowa 6, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1903, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 50, sygn. 2260/03-p.8).

Źródła:
MA/ABMW, t. 50.

Bibliografia:
Górska H., *Wrocławska drewniana architektura szkieletowa*, Wrocław 2014, s. 50, 53.

40

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa 12 (Ahorn Allee 12–14)

Willa, dawna siedziba Komisariatu Policji Wrocław Krzyki, obecnie nieużytkowana

Investor:	Lazar von Lipa, radca rządowy (<i>Regierungsrat</i>)
Projekt, wykonanie:	Oscar Haase, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1902
Przebudowy:	1934 – projekt przebudowy willi (inw.: Else Dorndorf, proj., wyk.: Valentin Fritsch, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

Willa została usytuowana po północnej stronie obecnej alei Jaworowej, na posesji powstałej z dwóch połączonych ze sobą działek, wytyczonych w środkowej części kwartału ograniczonego dzisiejszą ulicą Januszowicką oraz alejami: Lipową, Akacjową i Jaworową.

Dom został rozwiązany w dwupasmowym układzie wnętrza, rozbudowanym wzdłuż osi północ-południe [il. 46b]. W zachodnim pasie pomieszczeń umieszczono hol o powierzchni 50 metrów kwadratowych z otwartą klatką schodową, który połączono z sienią wejściową (od południa) i garderobą (od północy). Z sienią wejściową sąsiadował od południa pokój recepcyjny, z kolei w północnej części zachodniego pasa pomieszczeń usytuowano gospodarczą klatkę schodową i pokój gościnny. W trakcie wschodnim na osi holu zaprojektowano palarnię, którą od południa połączono z salonem, od północy zaś – z pokojem dziennym. Salon zaakcentowano na froncie budynku półokrągłym wykuszem. Od strony wschodniej do korpusu willi dostawiono ogród zimowy, dostępny zarówno z salonu, jak i z jadalni, który połączono z otwartą werandą i wykuszem poszerzającym przestrzeń pokoju dziennego. Na piętrze od strony frontowej umieszczono główną sypialnię oraz pokoje pani i pana domu. Większą część traktu wschodniego zajęła jadalnia o powierzchni 75 metrów kwadratowych połączona nie tylko z hollem zajmującym środkową część pasma zachodniego, ale także z sąsiadującym z nim kredensem, po którego północnej stronie znajdowała się gospodarcza klatka schodowa i dalej – pokój gościnny.

Nad ogrodem zimowym i wykuszem pokoju dziennego zaprojektowano loggie, między którymi rozpięto balkon.

Dwukondygnacyjny budynek, kryty pierwotnie czterospadowym dachem, podwyższono o jedną kondygnację w północnej i południowej partii traktu zachodniego [il. 46c]. Wyższym elementom nadano formę wież przykrytych niskimi daszkami namiotowymi. W partii nadziemnej części sutereny i pierwszej kondygnacji elewacje pokryto boniowaniem, podziały poziome ścian wzmocniono szerokimi pasami gzymsów międzypiętrowych i wieńczącego. Od strony zachodniej środkową część elewacji zaakcentowano ryzalitem, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem wspartym na czterech pilastrach, między którymi umieszczono pierwotnie duże okno w formie arkady, oświetlające główną klatkę schodową. Środkowy ryzalit ujęto po bokach wykuszami przykrytymi na poziomie drugiej kondygnacji balkonami. Od strony wschodniej do korpusu budynku dostawiono przeszkloną bryłę ogrodu zimowego zamkniętego balkonem, który zakończono po obu stronach loggiami ukształtowanymi w formie edykułów. Sposób kształtowania poszczególnych elementów bryły budynku, a także jej dekoracje nawiązują do wzorców antycznych, anachronicznych w czasach powstania willi. Budynek mieszkalny połączono z dwukondygnacyjną oficyną gospodarczą umieszczoną tuż przy północnej granicy posesji.

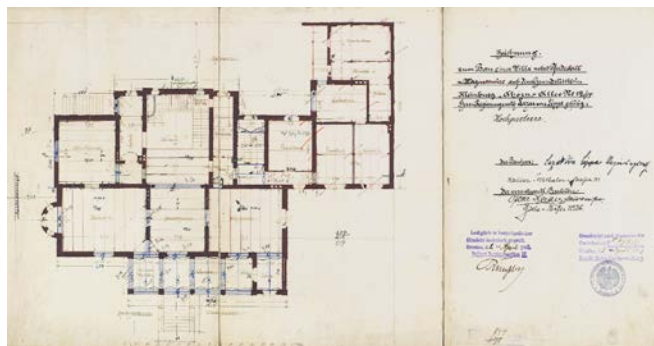
W 1934 roku willę przebudowano, podwyższając ją częściowo o jedną kondygnację i urządzono w niej siedem niezależnych mieszkań [il. 46a].

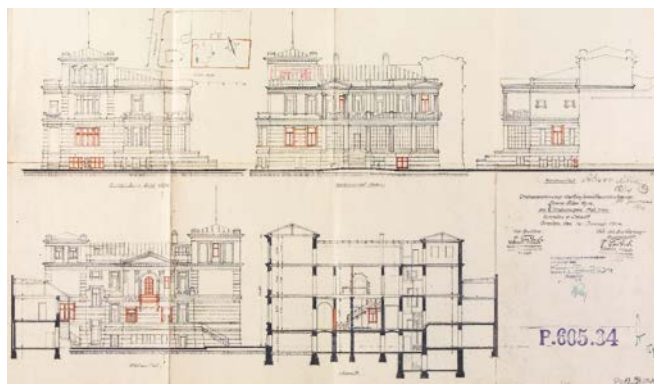

a

Il. 46. Wrocław, al. Jaworowa 12, a) widok willi od strony południowo-wschodniej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1902, rzut parteru (MA/ABMW, t. 50, sygn. MA-AB-52393), c) projekt przebudowy willi, 1934, plan sytuacyjny, przekrój i elewacje (MA/ABMW, t. 50, sygn. 605/34-p.11).

b

c

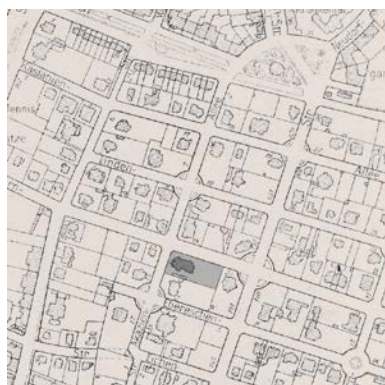
Źródła:
MA/ABMW, t. 50.

41

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa 19 (Ahorn Allee 19–21)

Willa, obecnie siedziba Dolnośląskiego Oddziału Państwowego Instytutu Geologicznego

Inwestor, projekt:	Carl Kolbe, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Robert Kolbe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1901 – projekt rozbudowy wschodniej części budynku (rozbudowa piwnicy, powiększenie salonu i budowa werandy na pierwszej kondygnacji, dobudowa gabinetu na poziomie drugiej kondygnacji) – inw.: Adalbert von Flottwell, emerytowany prezydent rejencji, proj.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci (<i>Regierungsbaumeister</i>); 1905 – projekt przebudowy willi dwurodzinnej na jednorodziną (inw.: Georg Deter, współwłaściciel Fabryki Cygar M. Glückmann Kaliski [Zigarrenfabrik M. Glückmann Kaliski]; proj. i wyk.: Schlesinger & Benedict, architekci); 1906 – projekt kutego płotu i bramy (inw.: jw., proj. i wyk. Gustav Bild); projekt przebudowy wnętrza na strychu (inw.: jw., proj. i wyk.: Schlesinger & Benedict, architekci); 1910 – projekt podwyższenia fragmentu wschodniej części budynku od strony ogrodu (inw., proj. i wyk.: jw.).

Dwurodzinna, dwupiętrowa willa zaprojektowana w 1872 roku przez Carla Kolbego, została wzniesiona po południowej stronie obecnej alei Jaworowej, u jej zbiegu z dzisiejszą aleją Akacjową.

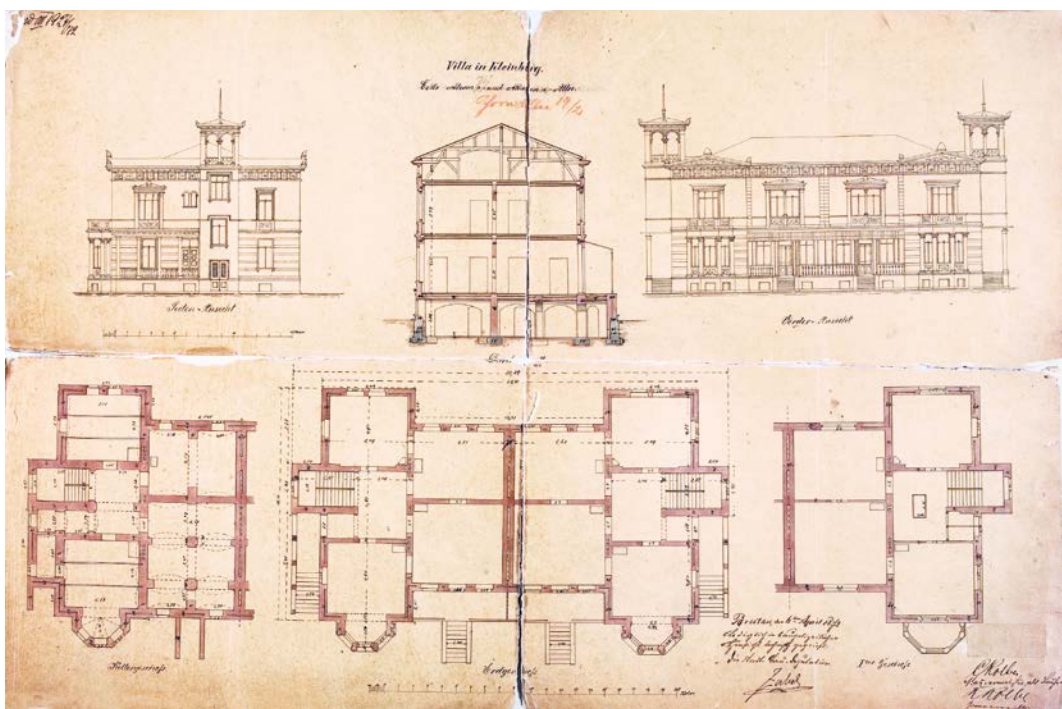
Dom został złożony z dwóch bliźniaczych segmentów usytuowanych względem siebie w lustrzanym odbiciu [il. 47b]. Każda część willi została rozwiązana w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym. Na parterze w traktach zewnętrznych usytuowano po dwa pokoje rozdzielone holem z dwubiegową, częściowo otwartą klatką schodową. W traktach wewnętrznych umieszczono kolejne dwa pokoje, przy czym pomieszczenia frontowe poprzedzono werandami z zejściem do ogrodu. Dyspozycję wnętrza parteru powtórzono na pierwszym piętrze.

Układ przestrzenny domu został odzwierciedlony w kompozycji korpusu budynku. Część środkowa

willi, odpowiadająca traktom wewnętrznym, została nakryta wspólnym dachem i ujęta bryłami, których podstawę stanowiły prostokąty traktów zewnętrznych. Części boczne budynku, wysunięte przed lico patii środkowej i wzbogacone od frontu pięciobocznymi wykuszami, zostały przykryte niższymi dwuspadowymi daszkami z dekoracyjnymi szczytami. Wschodnią i zachodnią elewację willi urozmaicono wykuszami klatek schodowych, którym nadano formę wież z belwederami. Parter budynku pokryto pasmowym boniowaniem wykonanym w tynku, kondygnacje rozdzielono gzymsem międzypiętrowym i zwieńczono gzymsem koronującym z rozbudowanym pasem fryzu. Dekoracje willi utrzymano w duchu antykizującym.

a

b

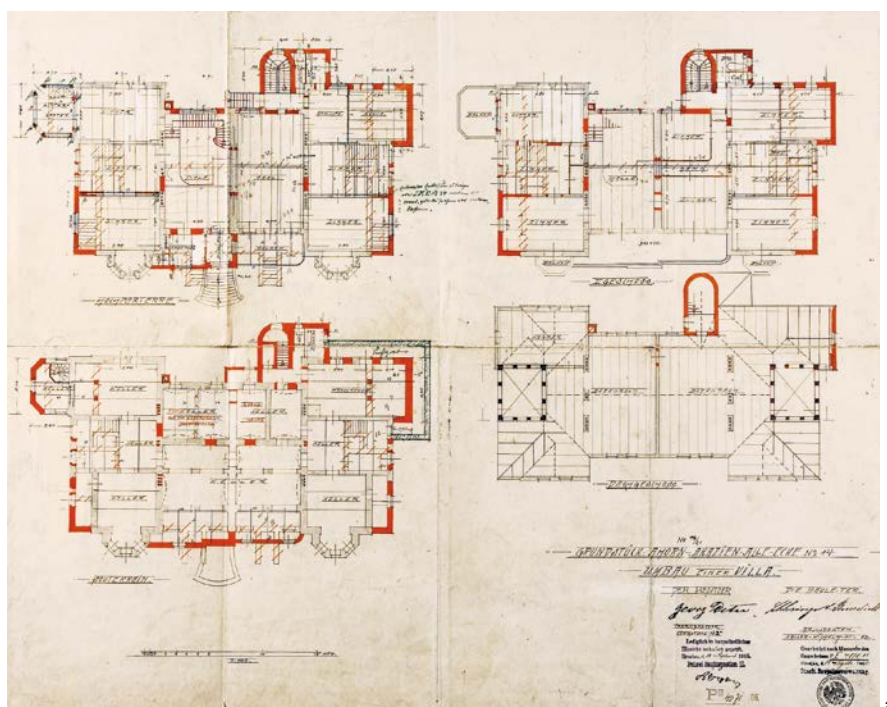
Il. 47. Wrocław, al. Jaworowa 19, a) widok willi od strony al. Jaworowej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1872, rzuty, przekrój, elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 52, sygn. 251/72-p.2).

W 1901 roku rozbudowano wschodnią część willi – poszerzono pion pokoi usytuowanych w trakcie zewnętrznym od strony ogrodu, na parterze do budynku dostawiono werandę. Znaczną reorganizację wnętrza połączoną z niewielką rozbudową budynku przeprowadzono w 1905 roku, kiedy dom dwurodzinny przekształcono w rodzinną siedzibę Georga Detera, współwłaściciela (wraz z Willi Beckerem) Fabryki Cygar M. Glückmann Kaliski [il. 48a]. W trakcie przebudowy zlikwidowano obie klatki schodowe, sytuując nowe schody we wschodnim segmencie przy tylnej ścianie szczytowej traktu wewnętrznego. W pozostałej części wspomnianego traktu urządzono otwarty hol (*Diele*), który obejmował częściowo dwie kondygnacje. Hol powiązano od strony frontowej z garderobą i sienią wejściową do budynku, które urządzono w miejscu jednej z dawnych werand (drugą przekształcono w balkon). Pokoje traktu wewnętrznego zachodniej części domu połączono, aranżując w nich salon, który z kolei powiązano z dwoma pokojami i kuchnią z kredensem umieszczonymi w zachodnim trakcie zewnętrznym. W sąsiedztwie kuchni od strony ogrodu wybudowano nową gospodarczą klatkę schodową i pomieszczenia pomocnicze (klozet, spiżarnia). W trakcie zewnętrznym wschodniej części budynku nie zmie-

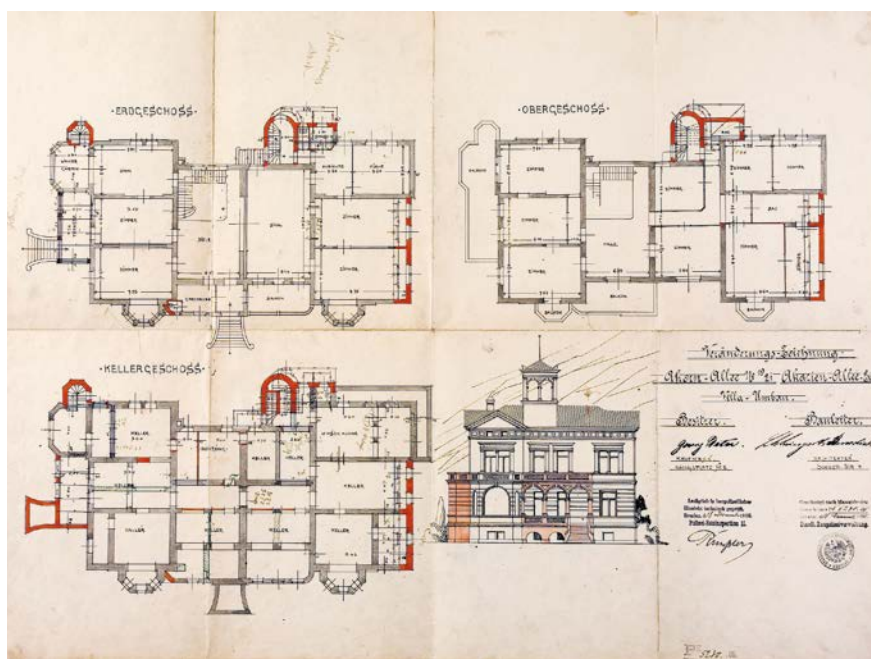
niono podziału pomieszczeń, poszerzono jedynie pokój frontowy do linii wyznaczonej zasięgiem ryzalitu dawnej klatki schodowej, a werandę przekształcono w ogród zimowy. Na piętrze, w miejscu wyburzonych klatek schodowych, urządzono dodatkowe pokoje, zaprojektowano też dwie łazienki. Mimo likwidacji wspomnianych klatek schodowych zachowano górne partie wież, które zamierzano nakryć nowymi kopulastymi hełmami.

Jeszcze w 1905 roku skorygowano projekt przebudowy domu, planując dobudować do budynku od strony wschodniej nową werandę z zejściem do ogrodu [il. 48b]. Powiększono powierzchnię zachodniego pasa pomieszczeń, zmieniono układ schodów w gospodarczej klatce schodowej i wielkość pomieszczeń sanitarnych, które zaprojektowano na każdej kondygnacji domu po jej zachodniej stronie. Dodatkowymi schodami powiązano ogród zimowy z suteroną. Zrezygnowano z kopulastych hełmów, którymi planowano nakryć wieże na rzecz dachów namiotowych, utrzymano też klasycyzujący wystrój elewacji budynku.

W okresie powojennym willa została przebudowana, podwyższono ją o jedną kondygnację, pozabawiono wież i większości dekoracji [il. 47a].

a

b

Il. 48. Wrocław, al. Jaworowa 19, a) projekt przebudowy willi, 1905, rzuty (MA/ABMW, t. 52, sygn. 1985/05-p.13), b) korekta projektu przebudowy willi, 1905, rzuty, elewacja boczna (MA/ABMW, t. 52, sygn. MAT-AB-52454).

Źródła:
MA/ABMW, t. 52.

42

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa (Ahorn Allee 23)

Willi, niezachowana

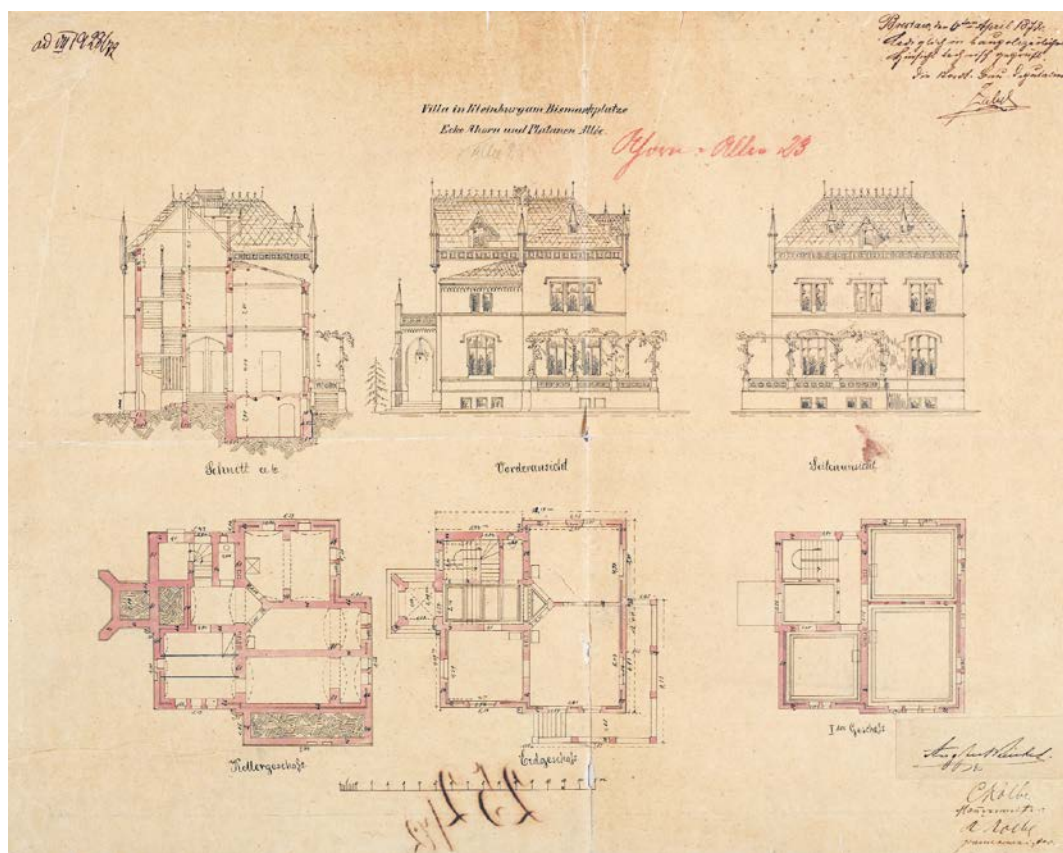
Investor:	(?) August Julius Reichel
Projekt:	Carl Kolbe, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Rober Kolbe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1928 – projekt drobnej przebudowy wewnątrz (inw.: Ludwig Schwenk, dr, notariusz, proj. i wyk.: Max Günter, firma budowlana); 1936 – projekt rozbudowy willi (inw.: Arthur Hielscher, konsul, proj. i wyk.: Georg Geisler, architekt).

Dwukondygnacyjna willa, usytuowana w południowo-zachodnim narożniku nieistniejącego dziś placu Bismarcka, który założono na skrzyżowaniu dawnej alei Platanowej (obecnie ulica Sudecka) i dzisiejszej alei Jaworowej została zaprojektowana w 1872 roku przez budowniczego Carla Kolbego. Budynek zwrócono elewacją frontową w kierunku placu, a wejście główne zaprojektowano od strony alei Platanowej.

Dom rozwiązano w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, na parterze usytuowano trzy pomieszczenia, dostępne z holu obejmującego częściowo dwie kondygnacje, który połączono z klatką schodową, prowadzącą na piętro, gdzie urządzono trzy sypialnie [il. 49]. W suterenu zaprojektowano kuchnię, pomieszczenia pomocnicze i pokój służby. Bryłę budynku rozczłonowano – część frontową przykryto stromym dachem czterospadowym, partię mieszczącą klatkę schodową – dachem dwuspadowym o takim samym nachyleniu połaci (45 stopni), a prostopadłością wypełniający wschodni narożnik domu obniżono i zamknięto niskim dwuspadowym daszkiem. Do północnego narożnika budynku dostawiono werandę osłoniętą trejażem, a wejście główne zaakcentowano portykiem balkonowym. Wszystkie elementy wystroju willi zaczerpnięto z architektury gotyckiej.

W 1936 roku willę gruntownie przebudowano – przekształcono strefę wejściową do budynku, dodając od strony południowo-wschodniej trakt, w którym na parterze znalazły się kolejno: sień wejściowa, część holu, toaleta, gospodarcza klatka schodowa i ogród zimowy połączony z gabinetem pana domu – nowym pomieszczeniem dobudowanym do willi od strony południowo-zachodniej. Rozbudowano też trakt pomieszczeń frontowych, gdzie urządzono pokój muzyczny i jadalnię. Oba pokoje spięto obszernym tarasem połączonym schodami z ogrodem. Zreorganizowano także układ pomieszczeń na piętrze willi, gdzie poza sypialniami, pokojami gościnnymi, łazienką i garderobą, zaprojektowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Największe zmiany dotyczyły jednak sposobu kształtowania bryły i elewacji budynku – dom przykryto dachem mansardowym, a pozbawione dekoracji zewnętrzne ściany willi pokryto gładkim tynkiem, akcentując okładziną ceglana jedynie cokół obejmujący nadziemną część suterenu.

Budynek został zniszczony w czasie drugiej wojny światowej, dziś na jego miejscu znajduje się zespół domów szeregowych.

Il. 49. Wrocław, al. Jaworowa (Ahorn Allee 23), projekt willi, 1872, rzuty, przekrój, elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 52. sygn. MAT-AB-52481).

43

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa (Ahorn Allee 24–26)

Willi, niezachowana

Investor:	Adolf Guttsmann, współwłaściciel Fabryki Maszyn Braci Guttsmannów (Maschinenfabrik Gebrüder Guttsmann)
Projekt:	Ernst Jacob, architekt, Berlin
Czas powstania projektu:	1898
Przebudowy:	1902 – projekt dobudowy wykusa (inw.: Salo Unger, właściciel fabryki; proj.: Alvin Wedemann, architekt).

Posiadłość Adolfa Guttsmanna i Jeana Guttsmanna zajmowała zachodnią połowę kwartału ograniczonego dzisiejszymi alejami: Jaworową, Platanową (obecnie ulica Sudecka), Lipową i Wiązową. Wille inwestorów, zaprojektowane przez berlińskiego architekta Ernsta Jacoba, zostały usytuowane od strony alei Jaworowej – dom Adolfa oznaczono numerami 24–26, dom Jeana – numerem 28 [→ kat. 45].

Dwukondygnacyjna willa Adolfa Guttsmanna została połączona od strony wschodniej z budynkiem gospodarczym [il. 50b]. W narożniku między budynkami umieszczono wejście do domu mieszkalnego, które przez sień wejściową prowadziło do obszernego holu (*Diele*) z otwartą klatką schodową. Wokół holu rozmieszczono na parterze od strony frontowej gabinet pana domu i pokój dzienny, a od strony ogrodu – jadalnię. Z holu dostępna była również garderoba z toaletą umieszczoną w południowej części budynku gospodarczego, tuż za sienią wejściową do willi. Na piętrze domu mieszkalnego zaprojektowano dwie sypialnie, pokój zabaw dla dzieci, pokój śniadaniowy i łazienkę. W suterenie umieszczono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię i składy, a na poddaszu – pokoje służbowe i gościnne.

Korpus domu, ustawiony na nadziemnej części suterenu zaprojektowanej w formie boniowanego cokołu, został nakryty dachem mansardowym [il. 50c]. W bryle budynku uzewnętrznilo podziały konstrukcyjne – od strony frontowej wschodni

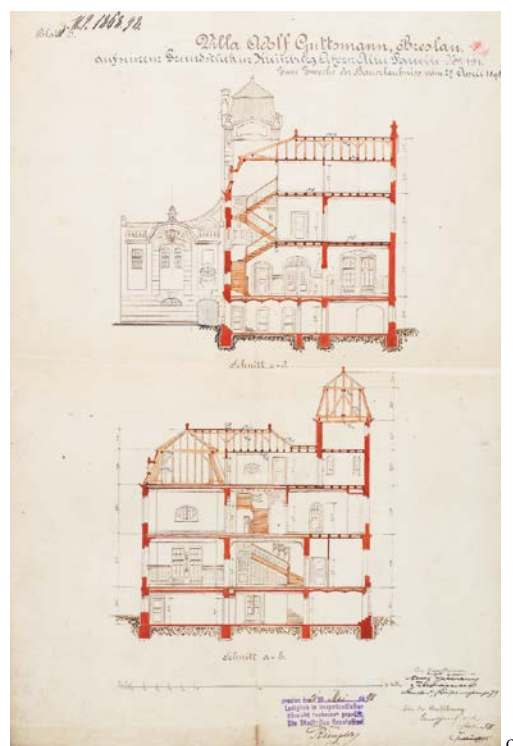
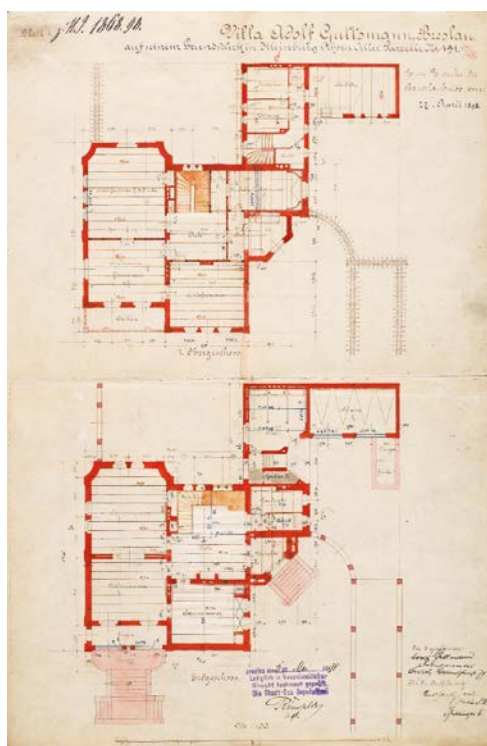
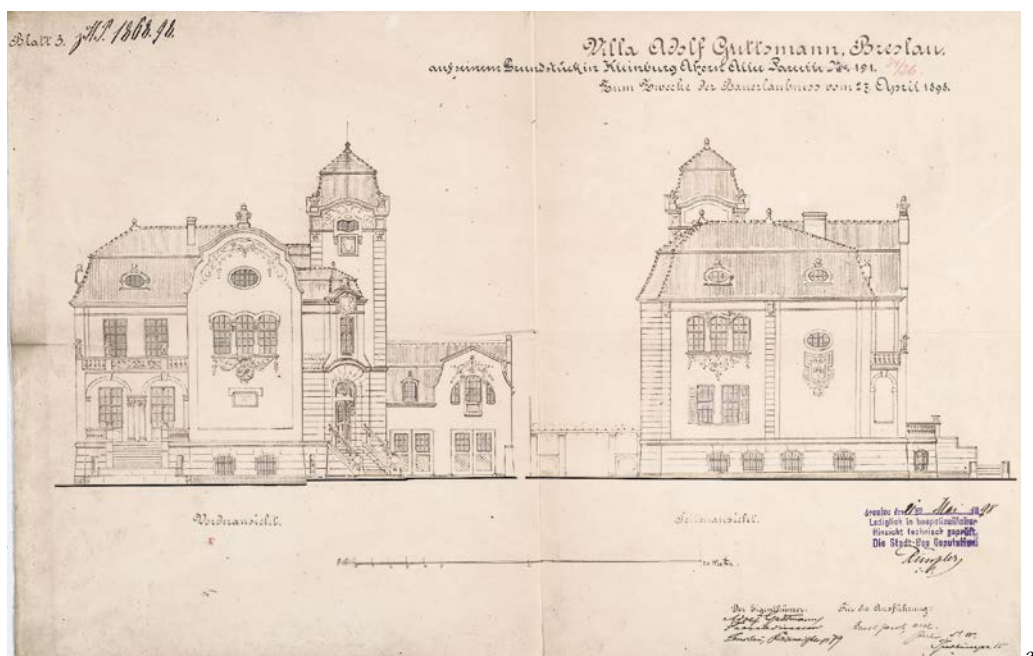
trakt pomieszczeń zakończono ryzalitem, z którym zlicowano loggię o szerokości traktu zachodniego, przysłoniętą podwójną arkadą i zamkniętą balkonem [il. 50a]. Loggię, dostępną z pokoju dziennego, poprzedzono tarasem połączonym schodami z poziomem terenu. Północno-wschodni narożnik domu ukształtowano w formie wieży nakrytej mansardowym hełmem. Wrażenie malowniczego rozczłonowania bryły willi pogłębiało dodanie do budynku części niższych – dobudówki z sienią wejściową na pierwszej kondygnacji i budynku gospodarczego. Zarówno dom mieszkalny, jak i oficyna zostały utrzymane w jednorodnych, neobarokowych formach z elewacjami dekorowanymi bogatymi neorokokowymi ornamentami.

Wkrótce po wybudowaniu willa została sprzedana, z pierwotnej posesji wyodrębniono wówczas teren przypisany budowli i złożony z czterech działek – zabudowanej oraz sąsiadującej z nią od zachodu i ograniczonej biegiem dzisiejszej ulicy Sudeckiej, a także dwóch przylegających do nich od północy i dochodzących do alei Lipowej.

W 1909 roku do willi dobudowano garaż, w 1933 roku na parterze budynku gospodarczego urządzono dwa trzypokojowe mieszkania (oba projekty – Simon & Halfpaap, firma budowlana).

Willi została zniszczona w wyniku działań wojennych, dziś na jej miejscu znajduje się parterowy pawilon handlowy.

Il. 50. Wrocław, al. Jaworowa (Ahorn Allee 24–26), projekt willi, 1898: a) elewacja frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 52, sygn. MAT-AB-52498), b) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 52, sygn. MAT-AB-52500), c) przekroje (MA/ABMW, t. 52, sygn. MAT-AB-52499).

Źródła:
MA/ABMW, t. 52.

44

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa (Ahorn Allee 27)

Willa, niezachowana

Investor:	Udo Schulz, radca rządowy (<i>Regierungsrat</i>)
Projekt:	Karl Grosser, architekt
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	1919 – projekt mieszkania do wynajęcia urządzonego w suterenie (inw.: jw.; proj.: Max Ritter, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

Willa została wzniesiona na posesji złożonej z dwóch działek wytyczonych w środkowej części kwartału ograniczonego dzisiejszymi ulicą Sudecką i alejami: Jaworową, Wiązową i Jarzębinową. Dom umieszczono od strony alei Jaworowej.

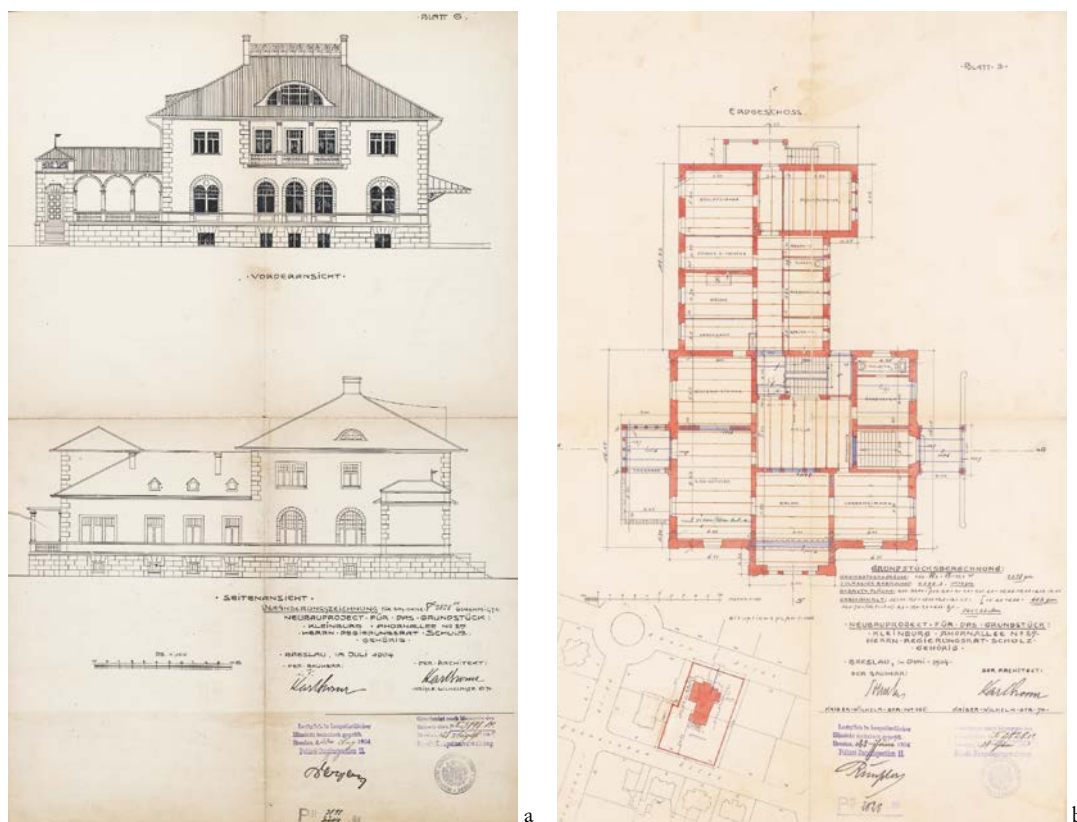
Rzut budynku skonstruowano z dwóch prostokątów, z których większy o wymiarach 16 na 20 metrów usytuowano we frontowej części działki, mniejszy zaś, wydłużony wzdłuż osi podłużnej dołączono od strony południowej [il. 51b]. Wnętrza części północnej rozmieszczono wokół obszernego, centralnego holu, który od strony zachodniej połączono z sienią wejściową do budynku; od strony ulicy zaprojektowano na parterze ciąg pomieszczeń reprezentacyjnych: gabinet pana domu, salon i jadalnię, którą powiązano od południa z pokojem bilardowym. W sąsiedztwie sieni wejściowej usytuowano garderobę z toaletą. Od strony południowej hol zamknął klatka schodowa z przejściem do tylnej części budynku, rozwiązanej w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, w który wpisano trzy sypialnie, łazienkę oraz kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Na drugiej kondygnacji frontowej części domu umieszczono pokoje gościnne, część ogrodowa była jednokondygnacyjna. W suterenie, poza składami i pomieszczeniami gospodarczymi zaprojektowano mieszkanie majordomusa.

Korpus budynku, odzwierciedlający dyspozycję rzutu budowli ustawiono na nadziemnej części sutereny rozwiązanej w formie cokołu i nakryto dachami: czterospadowym w części wyższej oraz trójpołaciowym w części niższej [il. 51a]. Przygotowując

projekt willi, Karl Grosser opracował dwie wersje rozplanowania elewacji. W pierwszej zastosował podziały architektoniczne o klasycyzującej proweniencji i neobarokowe dekoracje, w drugiej, zrealizowanej, odwołał się do tradycji włoskiego *quattrocenta*. Wzmocniony boniowaniem pas cokołu willi został oddzielony szerokim belkowaniem od gładko tynkowanej partii wyższych kondygnacji. W pięciosiowej fasadzie trzy środkowe osie zbliżono do siebie, otwory okienne pierwszej kondygnacji zamknięto lukami pełnymi i obwiedziono płasko rustykowanymi obramieniami. Mniejsze, prostokątne otwory okienne drugiej kondygnacji otoczono prostymi opaskami, w części środkowej okna rozdzielono pilastrami, ujęto po bokach pasami boniowania i spięto pseudobalkonem. Wyżej, w partii dachu oś kompozycyjną frontu budowli podkreślono dużą lukarną w kształcie wolego oka. Między kominami rozpięto dekoracyjną ażurową balustradę. Od strony wschodniej, na linii frontu, do budynku dostawiono loggię otwartą arkadami w kierunku alei Jaworowej.

W elewacjach bocznych i tylnej podziały architektoniczne podkreślono za pomocą pionowych pasów boniowania, akcentując w ten sposób narożniki korpusu głównego i elementów dobudowanych – ryzalitów i wykuszy, które przykryto daszkami o spadku odpowiadającym spadkowi dachu frontowej części budynku.

Ze względu na duże zniszczenia willa została wyburzona tuż po wojnie, a na jej miejscu wzniesiono część zespołu domów szeregowych Wrocławskiej Spółdzielni Mieszkaniowej.

Il. 51. Wrocław, al. Jaworowa (Ahorn Allee 27), projekt willi, 1904: a) elewacje frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 53, sygn. 1929/04-p.24), b) plan sytuacyjny, rzut parteru (MA/ABMW, t. 53, sygn. MAT-AB-52522).

Źródła:
MA/ABMW, t. 53.

Bibliografia:
Ostrowska-Bies M., *Karl Grosser, śląski architekt (1850–1918)*, Wrocław 2017, s. 205–209.

45

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa (Ahorn Allee 28)

Willi, niezachowana

Investor:	Jean Guttsmann, współwłaściciel Fabryki Maszyn Braci Guttsmannów (Maschinenfabrik Gebrüder Guttsmann)
Projekt:	Ernst Jacob, architekt, Berlin
Czas powstania projektu:	1898
Przebudowy:	1912 – projekt balkonu na II kondygnacji domu (inw.: Max Menzel, kupiec; proj. i wyk.: Conrad Andersch, mistrz murarstwa [<i>Mauvermeister</i>]); 1913 – projekt dobudowy ogrodu zimowego na parterze od strony południowej i loggii od strony północnej (inw., proj. i wyk.: jw.).

Willi, pomyślana jako element zespołu domów należących do Adolfa Guttsmanna [→ kat. 43] i Jeana Guttsmanna została wybudowana we wschodniej części posesji obejmującej sześć sąsiadujących ze sobą działek zajmujących zachodnią połowę kwartału ograniczonego dzisiejszymi ulicą Sudecka i alejami: Lipową, Wiązową i Jaworową. Do czasu wzniesienia willi Guttsmannów wspomniany kwartał pozostawał niezabudowany. Budynek usytuowano w głębi pasa działek wytyczonych od strony alei Jaworowej. Między domami zaprojektowano niewielkie podwórko gospodarcze, osłonięte od frontu trejażami.

Willi Jeana Guttsmanna została rozwiązana na nieregularnym rzucie, w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 52b]. Na parterze od strony północnej umieszczono hol, do którego od zachodu prowadziło główne wejście do budynku. W strefie wejściowej zaprojektowano garderobę z toaletą, a po przeciwnej stronie holu, od strony wschodniej, usytuowano pokój dzienny połączony z jadalnią. Ostatnim pomieszczeniem rozwiązaniem na parterze był pokój pana domu, sąsiadujący z holem od strony południowej. W holu umieszczono otwartą klatkę schodową prowadzącą na piętro domu, gdzie znalazły się sypialnie, pokoje: śniadań, gościnny i guwernantki oraz łazienka. W suterenu urządzono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, prasownię, pokój służby, kotłownię i składy. Dodatkowe służbówki usytuowano na poddaszu.

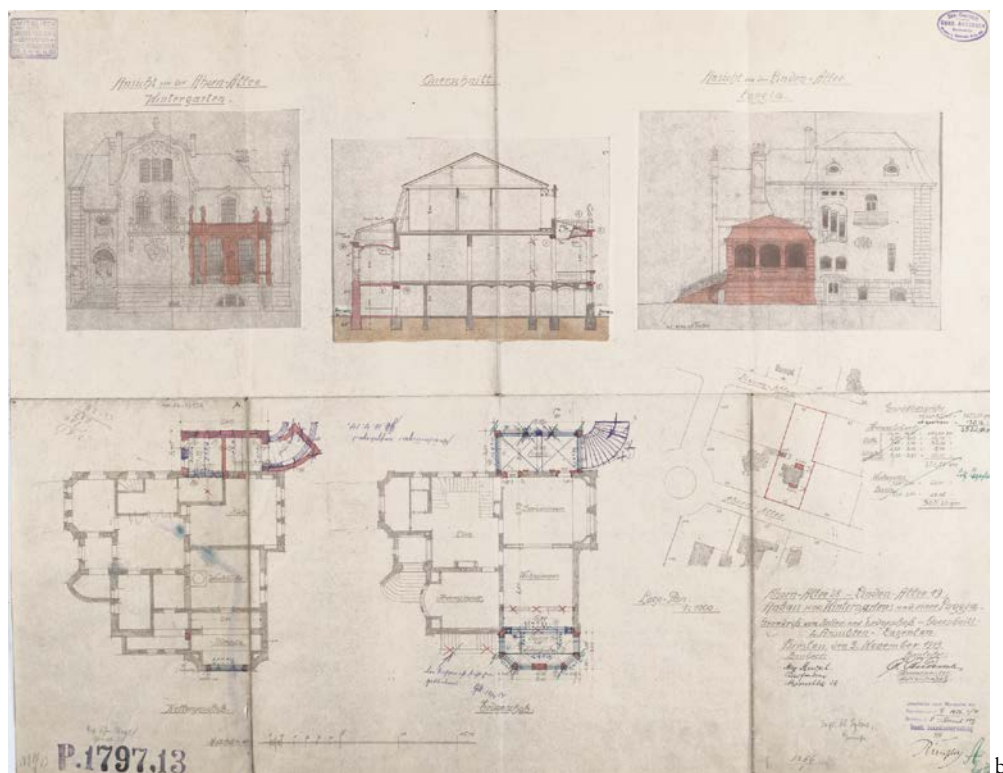
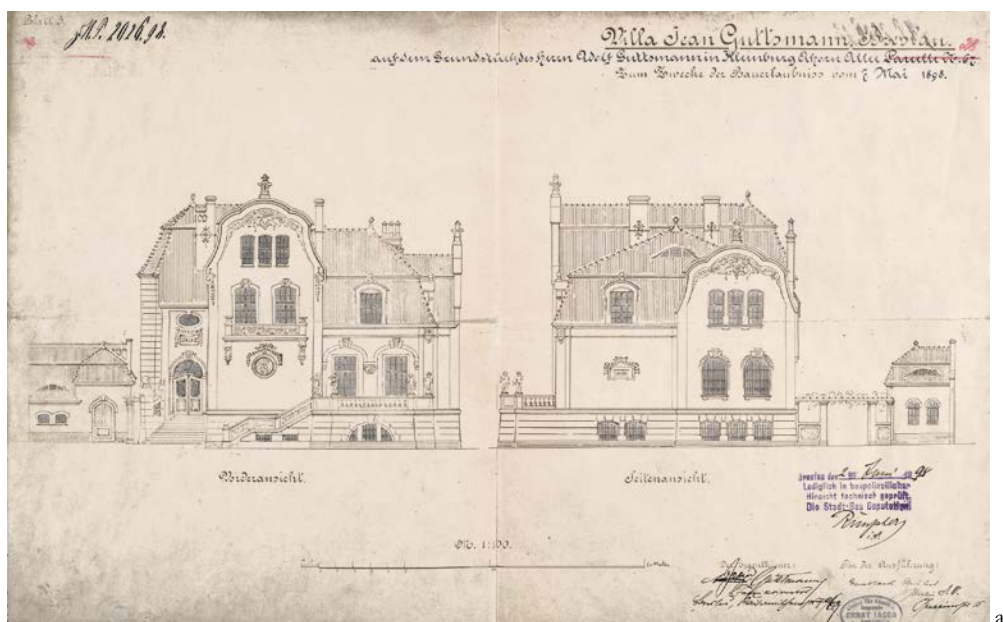
Bryła budynku została ustawiona na nadziemnej części suterenu, zaprojektowanej w formie cokołu

pokrytego boniowaniem i oddzielonego gzymsem od wyższych kondygnacji [il. 52a]. Dom nakryto dachami mansardowymi o zróżnicowanej wysokości, a jego korpus rozczłonowano ryzalitami. Asymetryczne kompozycje elewacji odpowiadały zastosowanym w willi Adolfa Guttsmanna – w domu Jeana Guttsmanna w lustrzanym odbiciu wyeksponowano od strony frontowej ryzalit zamknięty łukiem wklęsło-wypukłym, z którym na pierwszej kondygnacji sąsiadowała loggia osłonięta arkadami i poprzedzona tarasem z zejściem prowadzącym na poziom terenu. W willi Jeana Guttsmanna loggia nie została zamknięta balkonem – umieszczono go na drugiej kondygnacji ryzalitu. W obu domach zastosowano otwory okienne o zróżnicowanych wielkości i wykroju, w obu na balustradach tarasu ustawiono rzeźby amorków, a gładko tynkowane elewacje ozdobiono neorokokowymi ornamentami.

W związku ze sprzedażą willi Adolfa Guttsmanna tuż po zakończeniu prac budowlanych, pierwotną posesję Guttsmannów podzielono, przypisując domowi Jeana Guttsmanna dwie działki – zajmowaną przez dom i sąsiadującą z nią od północy, dochodzącą do alei Lipowej, na której zaaranżowano ogród.

W 1912 i 1913 roku dom rozbudowano, dodając do niego elementy wiążące wnętrza z otoczeniem – balkon i ogród zimowy poszerzający przestrzeń pokoju dziennego, a także loggię łączącą jadalnię z ogrodem.

Willi została zniszczona w czasie drugiej wojny światowej, dziś na jej miejscu znajduje się czterokondygnacyjny budynek wielorodzinny.

Il. 52. Wrocław, al. Jaworowa (Ahorn Allee 28), a) projekt willi, 1898, elewacja frontowa i boczna (MA/ABMW, t. 54, sygn. MAT-AB-52566); b) projekt rozbudowy willi, 1913, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 54, sygn. MAT-AB-52571).

Źródła:
MA/ABMW, t. 54.

46

Wrocław, Borek

aleja Jaworowa (Ahorn Allee 29–31)

Willi, niezachowana

Investor:	Hans Kemna, współwłaściciel Odlewni Żelaza i Fabryki Maszyn J. Kemna (J. Kemna, Eisengißeerei u. Maschinenfabrik)
Projekt:	Erich Grau, architekt
Wykonanie:	Albert Grau, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1903
Przebudowy:	1913 – projekt rozbudowy willi (inw., proj., wyk.: jw.); 1927 – projekt niewielkiej przebudowy wewnątrz (inw.: jw.; proj. i wyk.: Max Mathis, firma budowlana).

Dom został wzniesiony na narożnej działce wytyczonej po południowej stronie obecnej alei Jaworowej u jej zbiegu z dzisiejszą aleją Wiązową, na sąsiedniej posesji, graniczącej z parcelą narożną od zachodu, urządzono ogród.

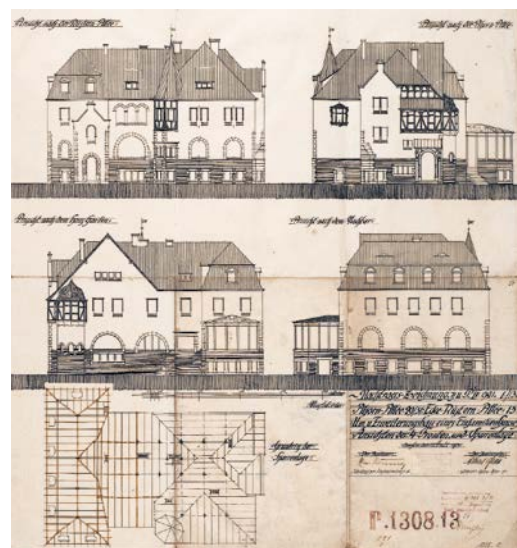
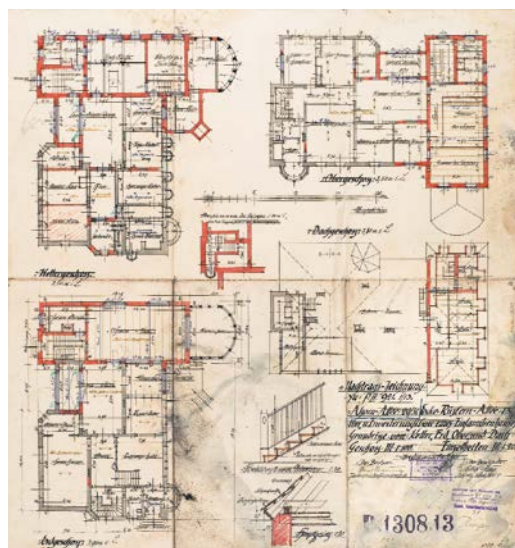
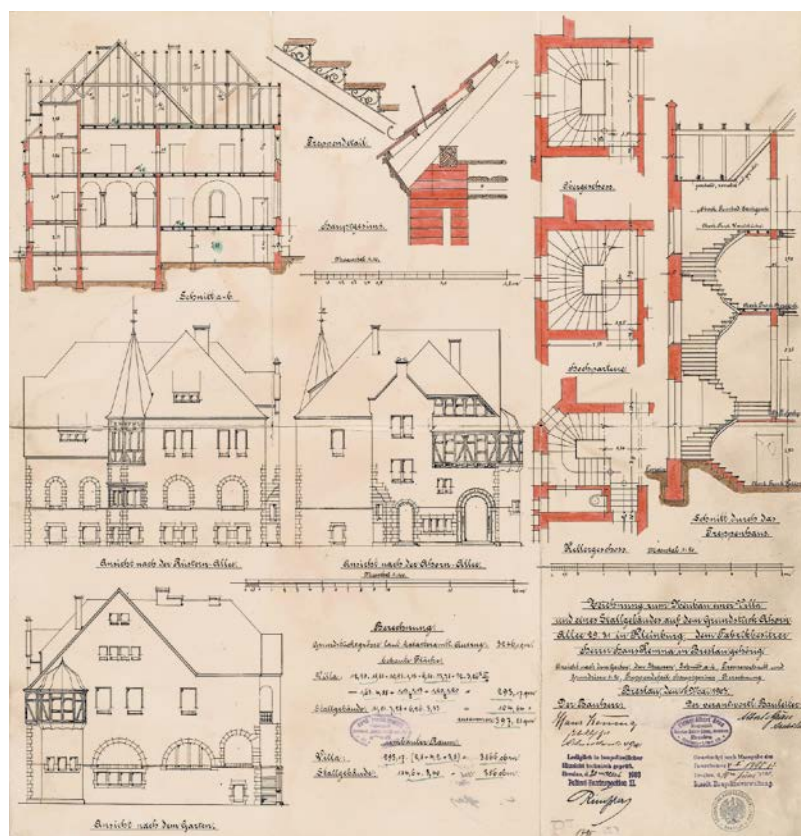
Willę rozwiązano na planie prostokąta, w który wpisano pomieszczenia rozmieszczone wokół centralnego holu. Na parterze od strony północnej (od alei Jaworowej) zaprojektowano główne wejście do budynku wraz z zamkniętym pionem schodów i pokojem pana domu; od strony południowej umieszczono jadalnię i niewielki salon. Na piętrze urządzono sypialnię, w suterenie zaś kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, składy i pokoje służby.

Dwukondygnacyjna bryła budynku, ustawiona na wysokiej nadziemnej części suterenu, została od strony północnej i wschodniej rozczłonowana ryzalitami [il. 53a]. Korpus domu nakryto wysokimi dachami wielopłaciowymi, które urozmaicono szczytami, naczólkami oraz spiczastym hełmem pseudowieży ustawionej w narożniku wschodniego ryzalitu. Formę wieży zwieńczonej kopulastym hełmem nadano także półokrągłemu wykuszowi dostawionemu do budynku od strony zachodniej. Z kolei od strony południowej do korpusu willi dobudowano taras osłonięty od góry loggią dostępną z pomieszczeń drugiej kondygnacji. Zewnętrzne ściany domu podzielono otworami okiennymi i drzwiowymi o zróżnicowanej wielkości i kształcie – okna oświetlające pomieszczenia pierwszej kondygnacji, a także drzwi wejściowe do willi umieszczono w otworach zamkniętych półokrągło, od strony ogrodu zapro-

jektowano dwa okna „termalne”, wszystkie zostały ozdobione pasami kamiennych ciosów. Pozostałym otworom okiennym nadano kształt prostokątów, opasanych na drugiej kondygnacji prostym opaskami. Elewacje otynkowane, narożniki zaakcentowano kamiennymi ciosami, pokryto nimi też część powierzchni ścian. Dodatkową dekorację stanowiła pseudokonstrukcja szachulcowa, ukazana w górnej partii „wieży” i północnego ryzalitu.

Dziesięć lat po wybudowaniu dom planowano wyburzyć – w 1913 roku Erich Grau przygotował projekt nowej willi, ostatecznie jednak postanowiono rozbudować istniejący budynek [il. 53b]. Od strony południowej budowlę powiększono o prostopadłościenną bryłę, w której na parterze urządzono obszerną jadalnię z kredensem i boczną klatką schodową, na piętrze – dwie sypialnie z łazienką, a w suterenie – nową kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Do nowej części domu, przykrytej dachem mansardowym, dostawiono od zachodu szklarnię mieszczącą ogród zimowy [il. 53c]. Od strony wschodniej z części dawnego salonu wyodrębniono otwartą werandę, nad którą na piętrze dobudowano loggię zamkniętą od zewnątrz potrójną arkadą. W czasie rozbudowy willi nieznacznie przearanżowano jej elewacje, utrzymano jednak pierwotny charakter wystroju, powstały z połączenia elementów zaczerpniętych z architektury klasycystycznej, gotycyckiej i rodzimej.

Na miejscu wyburzonej po wojnie willi wybudowano na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku zespół domów szeregowych.

Il. 53. Wrocław, al. Jaworowa (Ahorn Allee 29–31), a) projekt willi, 1903, elewacje, przekroje, rzuty klatki schodowej, detale (MA/ABMW, t. 54, sygn. MAT-AB-52584); projekt rozbudowy willi, 1913: b) rzuty, detale (MA/ABMW, t. 54, sygn. MAT-AB-52599), c) elewacje, rzut więźby dachowej (MA/ABMW, t. 54, sygn. MAT-AB-52598).

Źródła:
 MA/ABMW, t. 54.

47

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa 6 (Kastanien Allee 6)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

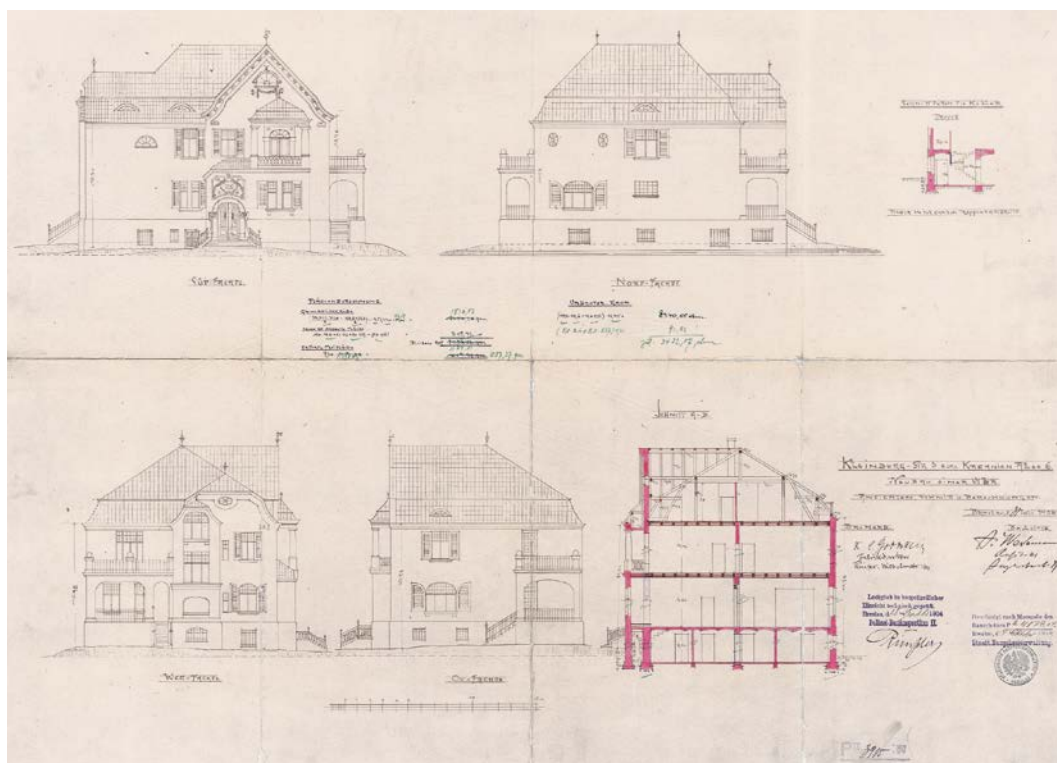
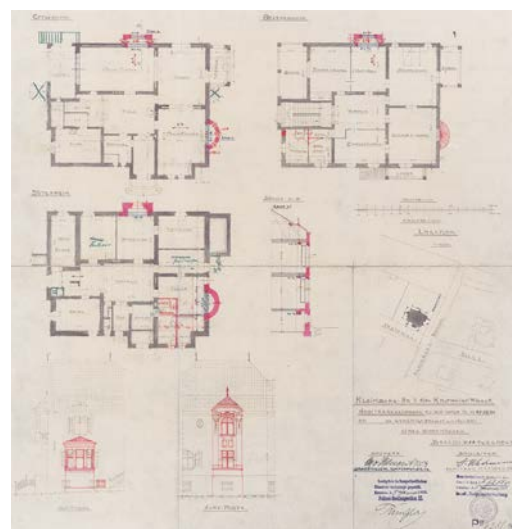
Inwestor:	Leo Gottstein, dr filozofii
Projekt i wykonanie:	Alvin Wedemann, architekt
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	1937 – projekt przebiccia bocznego wejścia do budynku i drobnej reorganizacji wnętrza (inw.: Ernst Strauß, adwokat i notariusz, proj. i wyk.: E. Wehrmeyer, firma budowlana).

Willa została wzniesiona po północnej stronie obecnej alei Kasztanowej u jej zbiegu z dzisiejszą ulicą Januszowicką na działce, którą wyodrębniono z posesji należącej do inwestora i zajmującej połowę kwartału ograniczonego ulicami Powstańców Śląskich i Januszowicką oraz alejami Wiśniową i Kasztanową. Od strony ulicy Powstańców Śląskich parcela była zabudowana. Jeszcze w tym samym roku działka wraz z projektem domu została sprzedana Ottonowi Schweitzerowi, dyrektorowi domu bankierskiego Oppenheim & Schweitzer, z którego inicjatywy Wedemann wzbogacił bryłę budynku o dwa wykusze dodane do elewacji północnej i wschodniej. Dom został rozwiązany na prostokątnym rzucie, główne wejście, zaprojektowane od południa, połączono sienią z niewielkim centralnym holem, wokół którego rozmieszczono pokój muzyczny powiązany z salonem (od strony wschodniej), jadalnię wyposażoną od strony zachodniej w otwartą werandę, klatkę schodową i kuchnię oraz garderobę (od strony południowej) [il. 54b]. Na piętrze usytuowano pokoje pana i pani domu, sypialnię, łazienkę, a w suterenie – izby mieszkalne służby i pomieszczenia magazynowe.

Dwukondygnacyjna willa została umieszczona na nadziemnej części suterenu, a jej bryłę ukształtowano odzwierciedlając podziały konstrukcyjne wnętrza [il. 54c]. Część budynku odpowiadająca wschodniemu pasowi pomieszczeń została nakryta dachem mansardowym w układzie szczytowym, a zachodnia część – w układzie kalenicowym w stosunku do alei Kasztanowej. Od frontu do części wschodniej willi dostawiono wykusz powiększający przestrzeń sieni wejściowej i pokoju muzycznego, nad którym zaprojektowano dwa balkony: powiązany z gabinetem pana domu usytuowanym na pierwszym piętrze oraz wsparty na kolumnach i dostępny z poddasza. Od strony wschodniej do korpusu domu dodano na parterze dwa wykusze – prostokątny, zamknięty balkonem i owalny, przykryty daszkiem. Od strony ogrodu kolejny prostokątny wykusz wyznaczał środek kompozycji elewacji. Nielicznym dekoracjom elewacji willi nadano formy nawiązujące do architektury zarówno klasycystycznej, jak i rodzimej.

W okresie powojennym przebudowano poddasze budynku, wybito też nowe otwory okienne [il. 54a].

Il. 54. Wrocław, al. Kasztanowa 6, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1904: b) plan sytuacyjny, rzuty, fragmenty elewacji (MA/ABMW, t. 2235, sygn. MAT-AB-95487), c) przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 2235, sygn. MAT-AB-95484).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2235.

48

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa 7 (Kastanien Allee 7)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Wilhelm Niepold, kupiec
Projekt i wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	brak danych
Przebudowy:	1919 – projekt urządzenia małego mieszkania w suterenie (inw.: Selma Niepold; proj. i wyk.: Paul Nerlich, mistrz murarstwa i ciesielstwa [<i>Maurer- u. Zimmermeister</i>]); 1929 – projekt przebudowy dachu, dobudowy tarasu i reorganizacji wnętrz (inw.: Otto Mohaupt, dr medycyny; proj. i wyk.: Ulrich Roediger, architekt).

Willa Wilhelma Niepolda, kupca i właściciela Pasażu Niepolda (obecnie ulice św. Antoniego 15 i Ruska 51), została zaprojektowana najprawdopodobniej w 1896 roku, dwa lata później była już zamieszkała. Dom usytuowano na narożnej działce, wytyczonej po południowej stronie obecnej alei Kasztanowej u jej zbiegu z dzisiejszą ulicą Januszowicką. Na sąsiedniej posesji, oznaczonej numerem 9 i graniczącej narożnikowo od wschodu, urządzono ogród.

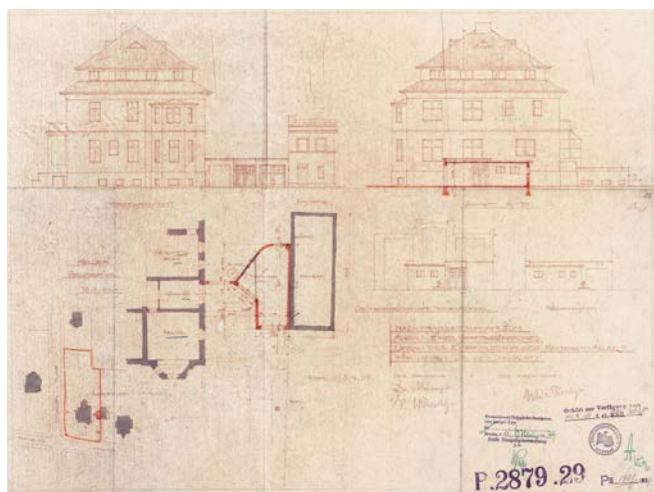
Budynek rozwiązano w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym, w który na każdej z dwóch kondygnacji domu wpisano po jednym mieszkaniu o identycznej dyspozycji wnętrz. W największym trakcie północnym umieszczono sień wejściową z klatką schodową, a po jej wschodniej stronie – łazienkę i kuchnię. W trakcie środkowym zaprojektowano hol i dwa pokoje, a kolejne trzy – w trakcie południowym. Północno-zachodni narożnik domu zaakcentowano wielobocznym wykuszem.

Brak dokumentacji projektowej nie pozwala opisać pierwotnego wyglądu willi, jej dzisiejsza postać jest wynikiem przebudowy przeprowadzonej w 1929 roku [il. 55a]. Rozbudowa budynku miała na celu nie tylko powiększenie powierzchni domu, ale także przystosowanie go na potrzeby jednej rodziny. Willę poszerzono w kierunku wschodnim, jednocześnie wyburzono wykusz, a kształt rzutu doprowadzono do formy prostokąta [il. 55c]. W dawnym trakcie

północnym budynku pozostawiono klatkę schodową, na parterze w miejscu łazienki zaprojektowano sień wejściową, a w pomieszczeniu kuchni – garderobę i klozet. Strefę wejściową poprzedzono portykiem wspartym na pięciu filarach. Klatkę schodową otwarto ku obszernemu holowi, powstałemu z połączenia dawnego holu i wschodniego pokoju traktu środkowego. W pomieszczeniu zaprojektowanym w północno-zachodnim narożniku domu urządzono kuchnię, a w trakcie południowym zaaranżowano gabinet pana domu, pokój przyjęć i jadalnię. Na piętrze umieszczono sypialnię, pokoje dzieci i guwernantki, łazienkę i garderobę. Zupełnie przebudowano poddasze, na którym urządzono pokoje gościnny i służbowy, pomieszczenia gospodarcze i dwie łazienki. Prostokątną bryłę budynku nakryto nowym czterospadowym dachem łamanym i urozmaicono od frontu portykiem zwieńczonym balkonem, od strony zachodniej – wykuszem obejmującym dwie kondygnacje, a od wschodu – tarasem zarysowanym na owalnym planie, nad którym na poziomie drugiej kondygnacji zawieszono balkon [il. 55b]. Na gładko otynkowanych elewacjach pozbawionych dekoracji zaznaczono jedynie za pomocą delikatnie zarysowanych gzymsów podziały poziome. Zastosowano okna o zróżnicowanej wielkości, dostosowanej do funkcji oświetlanego pomieszczenia.

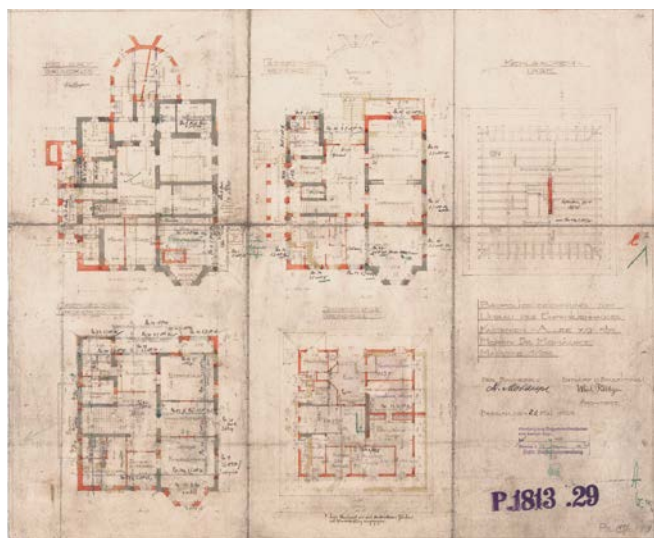

a

b

Il. 55. Wrocław, al. Kasztanowa 7, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt przebudowy willi i dobudowy garażu, 1929: b) plan sytuacyjny, elewacje zachodnia i południowa (MA/ABMW, t. 2180, sygn. MAT-AB-94434), c) rzuty (MA/ABMW, t. 2180, sygn. MAT-AB-94431).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 2180.

49

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 10)

Willa, niezachowana

Inwestor:	brak danych
Projekt:	Ernst Nowag, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Joseph Morawe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1873
Przebudowy:	1902 – projekt dobudowy wykusza na parterze (inw.: graf Constantin von der Recke-Volmerstein, proj. i wyk.: Max Mathis, firma budowlana); 1904 – projekt podwyższenia o jedną kondygnację wykusza dobudowanego w 1902 (inw.: jw., proj. i wyk.: Max Kessel, architekt); 1922 – projekt dobudowy do domu frontowego skrzydła (inw.: Kurt Markus, firma Gebrüder Markus, proj. i wyk.: Prinz & Kaluschke, firma budowlana); 1938 – dobudowa garaży (inw.: Albrecht Jung adwokat, proj.: Max Taubert, architekt).

Niezachowana willa Vally została wzniesiona na parceli oznaczonej numerem 10, wchodzącej w skład obszernej posesji złożonej z sześciu działek (na osiem), wytyczonych w kwartale zamkniętym obecnymi alejami: Kasztanową, Wiśniową i Akacją oraz ulicą Januszowicką.

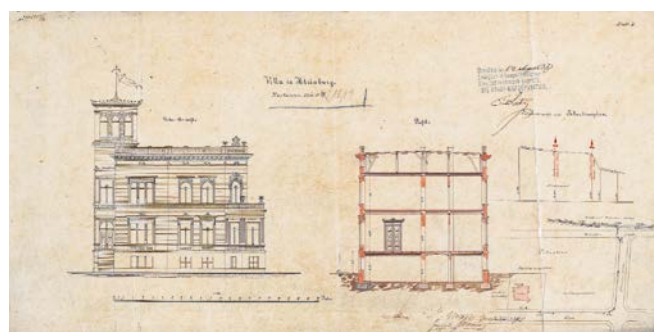
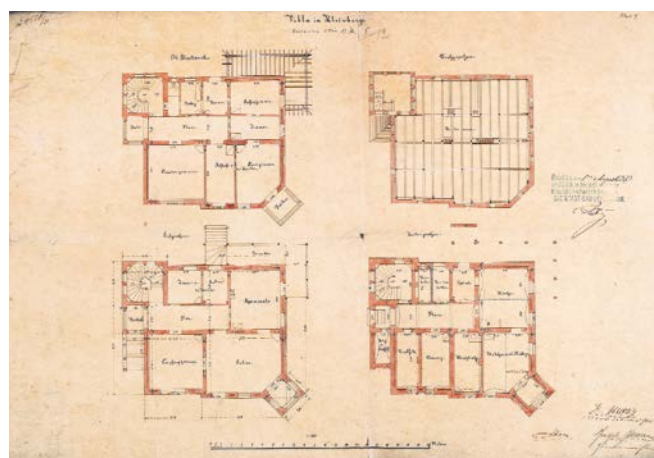
Dom został zaprojektowany na niemal kwadratowym rzucie, w najprostszym dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 56b]. Na parterze budynku, w trakcie frontowym usytuowano pokój przyjąć i salon, w trakcie tylnym, z którego wyodrębniono korytarz – pokój pana domu i niewielką jadalnię. Na piętrze zaprojektowano sypialnię państwa domu i dzieci, bawialnię, pokój gościnny oraz łazienkę i toaletę. W suterenie umieszczono kuchnię, pomieszczenia gospodarcze i pokoje służby. Wszystkie kondygnacje połączono klatką schodową usytuowaną od strony ogrodu w północno-zachodnim narożniku budynku, której nadano formę wieży zwieńczonej belwederem. Przeciwnie, południowo-wschodni narożnik budynku ścięto i dostawiono do niego wykusz powiększający przestrzeń salonu. Na poziomie pierwszego piętra wykusz zwieńczono balkonem. W kolejnej dobudówce, usytuowanej na osi wewnętrznej korytarza, między wieżą klatki schodo-

wej a wschodnią elewacją willi, urządzono sień wejściową powiązaną schodami z poziomem terenu. Na piętrze wykusz sieni przeszklono, co pozwoliło oświetlić korytarz. Północno-wschodni narożnik domu opasano zadaszoną werandą dostępną z jadalni, którą schodami połączono z ogrodem.

Elewacje budynku pokryto pasami boniowania, poszczególne kondygnacje rozdzielono gzymsami, na gzymsie koronującym ustawiono attykę balustradową, ozdobioną na osi ściętego narożnika tarczą herbową, a na jego skrajach – dwiema wazami [il. 56c]. Konstrukcję wykuszy zaakcentowano korynckimi pilastrami. Równoważnie rozwiązano obramienia okien obu pięter budowli, choć w projekcie okna drugiej kondygnacji planowano zamknąć lukami pełnymi. Bogatymi sztukatorskimi dekoracjami pokryto też belweder. W archiwalnej dokumentacji projektowej nie zachowały się plany pierwszej rozbudowy willi, która nastąpiła przed 1902 rokiem – budynek poszerzono wówczas w kierunku wschodnim i dobudowano krótkie skrzydło ogrodowe. Mimo kolejnych przebudów willa do chwili zniszczenia w czasie działań drugiej wojny światowej zachowała pierwotną, neorenesansową stylistykę [il. 56a].

Il. 56. Wrocław, al. Kasztanowa (Kastanien Allee 10), a) widok willi od strony al. Kasztanowej, stan przed 1945 (MA/ABMW, fot. 0354); projekt willi, 1873: b) rzuty (MA/ABMW, t. 2180, sygn. 830/73-p.2), c) plan sytuacyjny, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 2180, sygn. 830/73-p.1).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2180; fot. 0353, 0354.

50

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 14)

Willa, niezachowana

Investor:	Hugo Randel, kupiec
Projekt:	Carl Kolbe, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Robert Kolbe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1898 – projekt dobudowy ogrodu zimowego (inw.: Max Schreiber, adwokat, proj. i wyk.: Max Kessel, architekt); 1922 – projekt rozbudowy willi w kierunku zachodnim (inw.: Margarethe Graetner, z domu Schreiber, proj. i wyk.: Arthur Beck, architekt [<i>Baumeister</i>]).

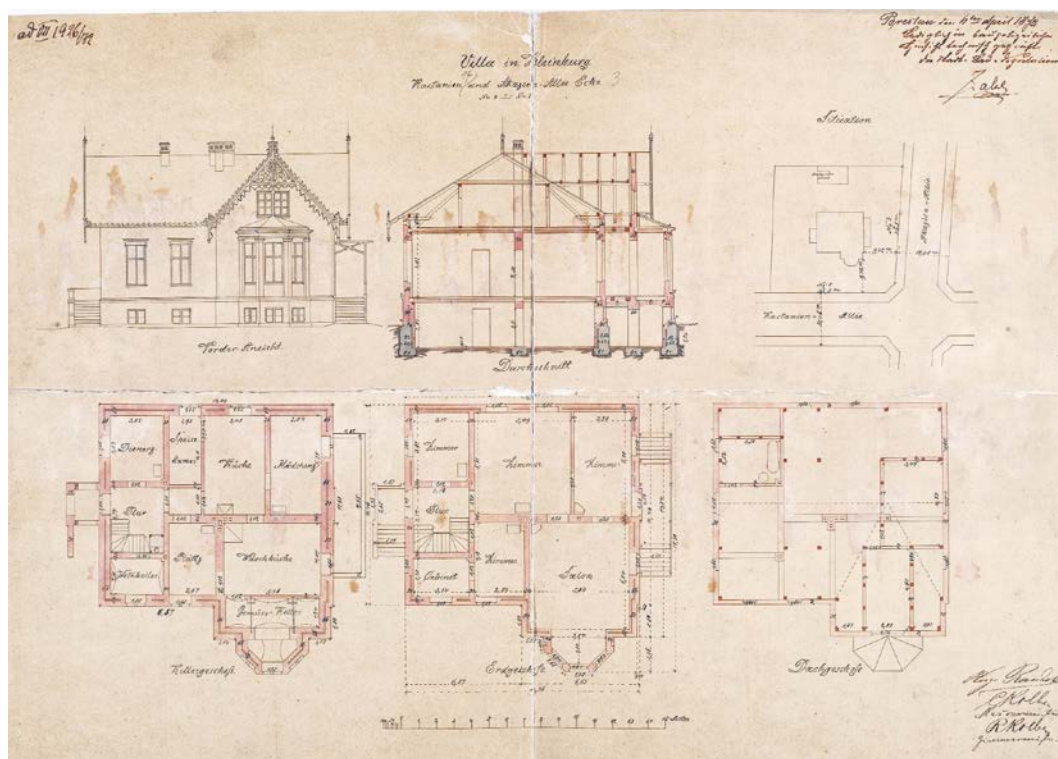
Budynek został wzniesiony na narożnej działce u zbiegu obecnych alei Kasztanowej i Akacyjowej, do której dołączono posesję graniczącą od północy z dzisiejszą aleją Wiśniową. Projekt domu został przygotowany w 1872 roku przez budowniczego Carla Kolbego na zlecenie Hugona Randla, właściciela firmy pośredniczącej w handlu cukrem.

Niewielki, jednopiętrowy budynek nakryty wysokim dwuspadowym dachem został utrzymany w formach przywodzących na myśl skromny dom wiejski, mimo to dyspozycja wnętrza odpowiadała raczej założeniom willowym – w suterenie umieszczono kuchnię, służbówkę i pomieszczenia pomocnicze, na parterze – salon i kilka pokoi o niezdefiniowanym

przeznaczeniu, na poddaszu zaś – sypialnię i łazienkę [il. 57].

Zwartą bryłę budowli rozczłonowano od frontu ryzalitem, do którego dostawiono wieloboczny wykusz, akcentujący na elewacji usytuowanie najbardziej reprezentacyjnego pokoju domu. Ryzalit zamknięto trójkątnym szczytem, który w górnej partii został wypełniony dekoracją snycerską. Wkrótce po zakończeniu prac budowlanych dom został sprzedany (najprawdopodobniej Bertholdowi Hipaufowi, radnemu miejskiemu, właścicielowi fabryki czekolady i ciasteczek miodowych).

Budynek został zniszczony w czasie działań drugiej wojny światowej.

Il. 57. Wrocław, al. Kasztanowa (Kastanien Allee 14), projekt willi, 1872, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 2180, sygn. 250/72-p.1).

51

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 17–19)

Willi, niezachowana

Inwestor:	Julius Weil, dr, krajowy radca sądowy (<i>Landgerichtsrat</i>)
Projekt, wykonanie:	Rudolf Preuss, mistrz murarstwa i ciesielstwa (<i>Maurer- u. Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1891
Przebudowy:	1907 – projekt dobudowy pionu pomieszczeń w południowo-zachodnim narożniku (inw.: Robert Heckel, kupiec; proj. i wyk.: Josef Hauke, firma budowlana).

Zniszczona w czasie drugiej wojny światowej willa Weila została wzniesiona po południowej stronie obecnej alei Kasztanowej, tuż przy wschodniej granicy posesji, złożonej z dwóch działek – narożnej, wytyczonej u zbiegu alei z dzisiejszą ulicą Sudecką i połowy kolejnej działki sąsiadującej z narożną od zachodu.

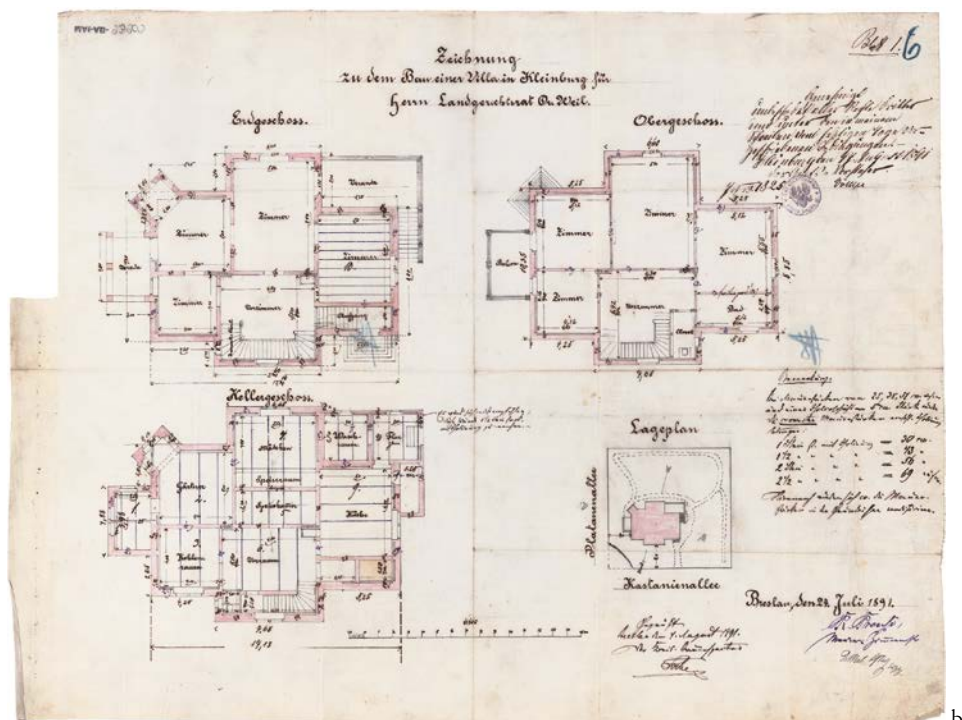
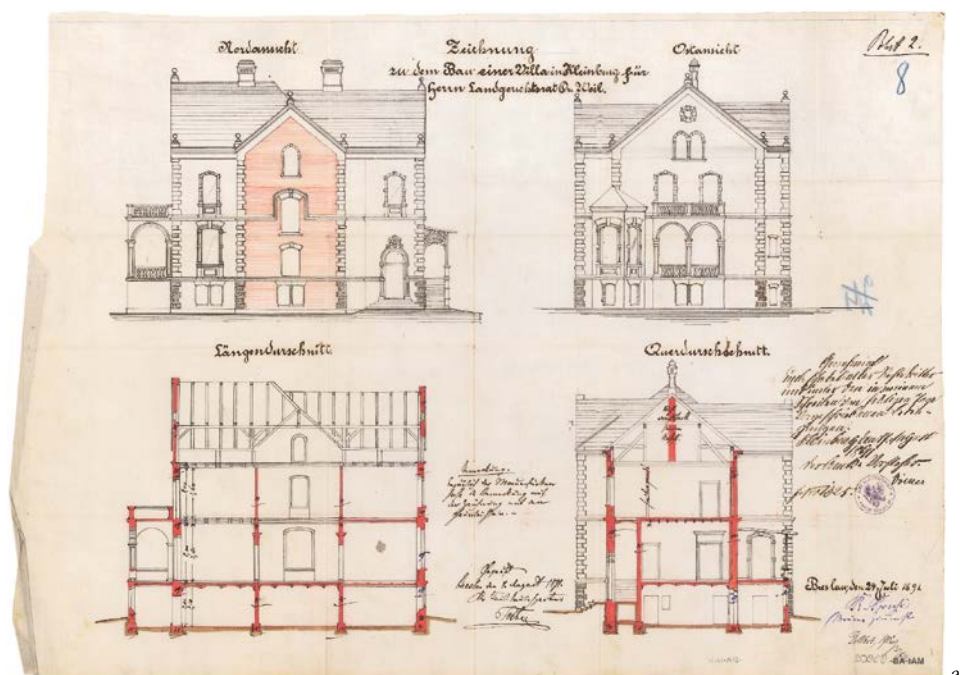
Budynek rozwiązano na mocno rozczłonowanym rzucie, w którym funkcję centralnego pomieszczenia sprawował hol obejmujący dwie kondygnacje, zaplanowany w północnym pasie pomieszczeń [il. 58b]. Wokół holu rozmieszczono na parterze sień wejściową (od strony zachodniej) i cztery pokoje, z których największy połączono z werandą z zejściem do ogrodu, wypełniającą południowo-zachodni narożnik rzutu budynku. Mniejsza weranda, niepowiązana z ogrodem, została zaprojektowana na osi budynku od strony wschodniej, dodatkowo zaakcentowano wykuszem południowo-wschodni narożnik domu. W suterenie usytuowano kuchnię z pomieszczenia-

mi pomocniczymi, pomieszczenia służby i magazynowe, a na piętrze – sypialnię i łazienkę.

Bryła budynku, wyniesiona nad poziom terenu na nadziemnej części suterenu, została nakryta dachami dwu- i czterospadowymi o zróżnicowanej wysokości [il. 58a]. Elewacje willi wyłożono ceglana okładziną, którą skonstrastowano z detalami wykonanymi z kamienia: boniowanymi lizenami podkreślającymi narożniki domu, opaskami otworów okiennych i drzwiowych, kolumnami oraz tralkami balustrady werandy i wieńczącego ją balkonu. Zastosowane mocno uproszczone dekoracje pozwalają umieścić architekturę budynku w nurcie nawiązującym do renesansu północnego.

W 1907 roku przygotowano projekt rozbudowy willi, w którym przewidziano powstanie pionu pomieszczeń w południowo-zachodnim narożniku domu. Od strony zachodniej doprojektowano też niewielki taras.

Il. 58. Wrocław, al. Kasztanowa (Kastanien Allee 17–19), projekt willi, 1891: a) przekroje, elewacje północna i wschodnia (MA/ABMW, t. 2181, sygn. MAt-AB-93902), b) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 2181, sygn. MAt-AB-93903).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2181.

52

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa 18 (Kastanien Allee 18–20)

Willi, obecnie siedziba Przedsiębiorstwa Geodezyjno-Kartograficznego

Investor:	(?) B. Neuman
Projekt:	Ernst Nowag, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Otto Gliwizki, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1912 – projekt rozbudowy willi, nowa aranżacja elewacji (inw.: Eduard von Eichborn; proj.: Felix Henry, architekt; wyk.: Georg Rzechulka, firma budowlana); 1919 – projekt aranżacji małego mieszkania na poddaszu (inw., proj.: jw.); 1922 – projekt aranżacji małego mieszkania na poddaszu (inw.: jw.; proj. i wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana); 1934 – projekt remontu wnętrza – podział na mniejsze mieszkania na II kondygnacji (inw.: jw.; proj.: August Wilhelm Hogreve, architekt).

Jedyna zachowana willa zbudowana przy alei Kasztanowej w pierwszym okresie zagospodarowania osiedla została wzniesiona na środkowej (numer 18) z trzech połączonych ze sobą posesji, zajmujących południową część kwartału ograniczonego dzisiejszymi ulicą Sudecką i alejami: Kasztanową, Akacjową, Wiśniową.

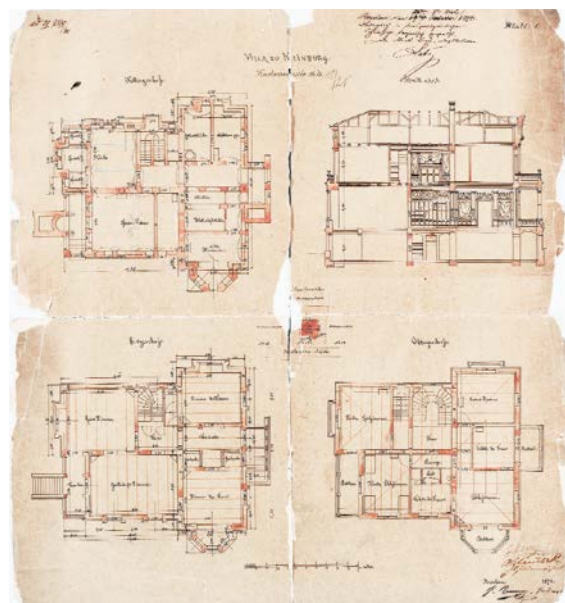
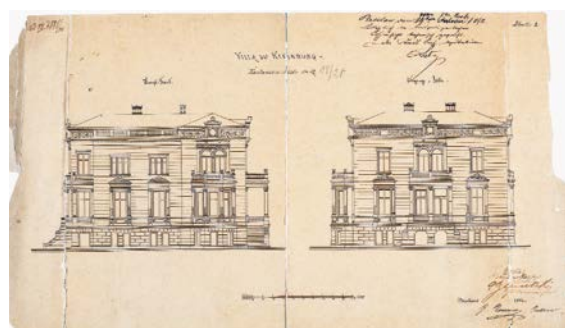
Korpus domu złożono początkowo z dwóch prostopadłościaków – boczne ściany poprzecznej bryły stanowiły lica ryzalitów wyeksponowanych w elewacjach frontowej i ogrodowej budynku. Główne wejście zaplanowano z boku, od strony zachodniej, dzięki czemu front budowli zajął pas pomieszczeń reprezentacyjnych: salon z werandą zaopatrzoną w zejście do ogrodu i pokój pani domu zaakcentowany na elewacji wielobocznym wykuszem [il. 59c]. W pasie pomieszczeń zaprojektowanych od strony ogrodu usytuowano jadalnię i gabinet pana domu, a także umieszczoną między nimi klatkę schodową. Wejście do budynku połączono ze schodami korytarzem dwumetrowej szerokości. Na piętrze urządzono sypialnię, garderoby i łazienkę, a w suterenie – kuchnię i pomieszczenia gospodarcze. Elewacje willi rozwiązane w dekoracyjnych formach neorenesansowych zostały pokryte boniowaniem, wzmocnionym w partii cokołowej, którą stanowiła wyniesiona nad poziom terenu część suterenu [il. 59b]. Główny akcent kompozycyjny frontu willi stanowił wykusz zwieńczony balkonem, nad którym w ukła-

dzie osiowym umieszczono zdwojone okna zamknięte łukiem pełnym i ujęte wspólnym obramieniem, a wyżej – niewielki edykuł, stanowiący oprawę okrągłego okienka oświetlającego poddasze. Okna *piano nobile* wyróżniono rozbudowanymi i bogato dekorowanymi obramieniami, w przeciwieństwie do okien wyższej kondygnacji, które ozdobiono jedynie prostymi opaskami i naczółkami w formie odcinków gzymsu. Podobnie rozwiązano elewację zachodnią, choć w miejscu wykuszu usytuowano przedwieściową werandę. Kompozycję dekoracji elewacji zamykał gzyms koronujący z fryzem zdobionym girlandami, który w części frontu zastąpiono tralkową balustradą.

W 1912 roku Felix Henry opracował projekt rozbudowy willi, w którym przewidział znaczne powiększenie budowli, przykrycie jej stromymi dachami dwu- i czterosпадowymi oraz nową aranżację elewacji w formach odwołujących się do stylistyki klasycystycznej. Elewacje pokryto jednolitym, gładkim tynkiem, zrezygnowano z większości stiukowych dekoracji, część okien wyposażono w okiennice, a ich rozbudowane wcześniej na poziomie *piano nobile* obramienia zastąpiono prostymi naczółkami w formie odcinków gzymsu. W czasie kolejnej przebudowy, przeprowadzonej w 1934 roku, wnętrza piętra podzielono na mniejsze mieszkania, a elewacje jeszcze bardziej uproszczono – wykusze obniżono o jedną kondygnację, przekształcając je w rodzaj niewielkich tarasów dostępnych z pomieszczeń parteru [il. 59a].

Il. 59. Wrocław, al. Kasztanowa 18, a) widok willi od strony al. Kasztanowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1872: b) elewacje (MA/ABMW, t. 2181, sygn. 1121/72-p.3), c) rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 2181, sygn. 1121/72-p.2).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2181.

53

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 22)

Willa, niezachowana

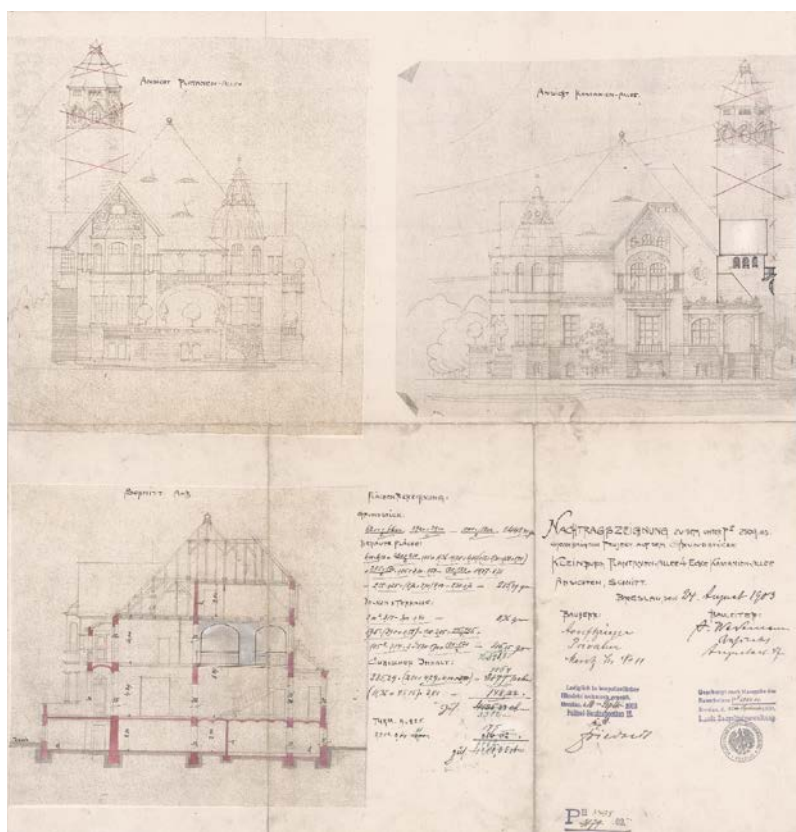
Investor:	Adolf Brieger, rentier
Projekt, wykonanie:	Alvin Wedemann, architekt
Czas powstania projektu:	1903
Przebudowy:	brak danych

Nieistniejący dom Adolfa Briegera został wzniesiony po północnej stronie obecnej alei Kasztanowej, w północno-wschodnim narożu posesji złożonej z dwóch działek – narożnej, wytyczonej u zbiegu alei i dzisiejszej ulicy Sudeckiej i połowy działki sąsiadującej z nią od wschodu. Przesunięcie domu w głąb działki pozwoliło urządzić ogród od strony południowej i zachodniej.

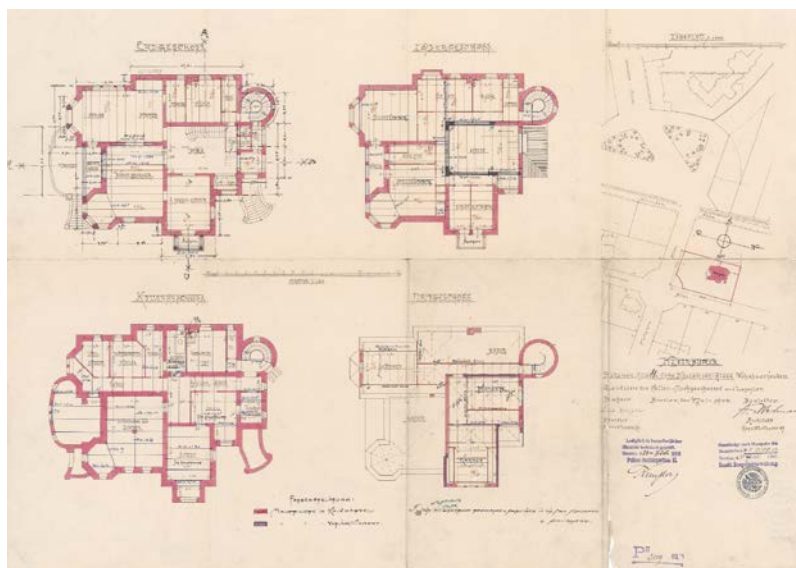
Willa została założona na rozczłonowanym rzucie, a wewnątrz zgrupowano wokół holu o powierzchni 36,5 metra kwadratowego i wysokości obejmującej dwie kondygnacje [il. 60b]. Po wschodniej stronie holu usytuowano sień wejściową, garderobę i klozet, a także przejście do gospodarczej klatki schodowej, którą rozwiązano na planie okręgu. Od strony północnej umieszczono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, od strony południowej – pokój pana domu, zachodni pas pomieszczeń zajęły pokój dzienny i jadalnia, połączone od wschodu z werandą, którą poprzedzono tarasem z zejściem do ogrodu. Na piętrze zaprojektowano sypialnię, łazienkę, a od strony północnej niewielkie mieszkanie dostępne bezpośrednio z bocznej klatki schodowej. Główne schody prowadzące na piętro domu umieszczono w centralnym holu. Na poddaszu usytuowano dodatkowe izby mieszkalne.

Dwupiętrowy korpus willi, ustawiony na wysokiej nadziemnej części suterenu, w głównej części został przykryty wysokim dachem namiotowym [il. 60a]. Bryłę budynku rozczłonowano ryzalitami zamkniętymi niższymi dwuspadowymi dachami i wzbogacono werandami, wykuszami oraz dwiema „wieżami” – okrągłą, mieszczącą boczną klatkę schodową, i wielokątną, akcentującą południowo-zachodni narożnik budowli. W projekcie przewidywano, że okrągła wieża będzie elementem dominującym w kompozycji bryły budynku, nadano jej wysokość znacznie przekraczającą wysokość budynku i nakryto ją efektownym neobarokowym hełmem. Przed przystąpieniem do realizacji domu wieżę znacznie obniżono i nakryto ją prostym dwuspadowym daszkiem. W architekturze willi połączono elementy inspirowane budownictwem różnych epok historycznych, głównie baroku i klasycyzmu. Elewacje budynku zostały pokryte cegłą linkierową w partii cokołowej, wyżej otynkowane i ozdobione bogatymi ornamentami secesyjnymi.

Willa została zniszczona w wyniku działań wojennych, po 1945 roku wybudowano na jej miejscu niewielkie domy jednorodzinne.

a

b

Il. 60. Wrocław, al. Kasztanowa 22, projekt willi, 1903: a) przekrój, elewacje zachodnia i południowa (MA/ABMW, t. 2182, sygn. MAT-AB-93963), b) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 2182, sygn. MAT-AB-93959).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2182.

54

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa 24–26 (Kastanien Allee 24–26)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Investor, projekt, wykonanie:	Paul Rother, architekt
Czas powstania projektu:	1904, 1905
Przebudowy:	1916 – projekt przebudowy wnętrza (inw.: Konrad Cichorius, prof.; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [Regierungsbaumeister]); 1925 – projekt dobudowy loggii od strony wschodniej (inw.: Ernst Schall, właściciel kamieniołomu; proj.: Max Zimmer, architekt).

Willa Paula Rothera została wzniesiona w głębi posesji wytyczonej po północnej stronie obecnej alei Kasztanowej w kwartale ograniczonym dzisiejszymi alejami: Wiśniową, Kasztanową, i Wiązową oraz ulicą Sudecką.

Dom został zaprojektowany na planie zbliżonym do kwadratu, w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym – w trakcie środkowym umieszczono hol o powierzchni 40 metrów kwadratowych z otwartymi schodami prowadzącymi na piętro budynku, do którego od strony zachodniej dostawiono sień wejściową, a od strony wschodniej – pokój pani domu [il. 61c]. W południowym, frontowym pasie pomieszczeń usytuowano gabinet pana domu połączony z biblioteką oraz salon, od strony północnej znalazły się jadalnia powiązana z ogrodem zimowym, który umieszczono w północno-wschodnim narożniku domu, i pomieszczenia pomocnicze z gospodarczą klatką schodową. Na piętrze zaprojektowano sypialnię, bawialnię dzieci, pokój guwernantki, łazienkę i garderoby. Na strychu usytuowano pokoje gościnne i służby, a w suterenie zlokalizowano kuchnię, pomieszczenia gospodarcze i mieszkanie majordomusa.

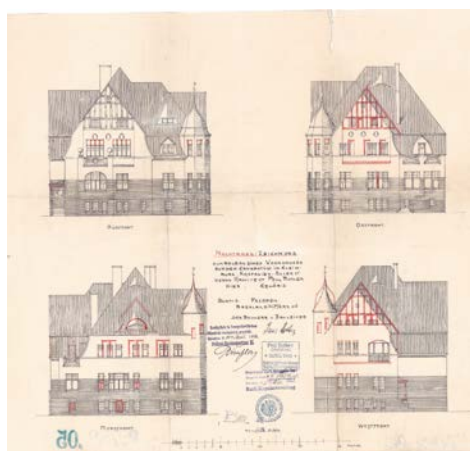
Dwukondygnacyjna bryła budynku została ustawiona na wysokiej nadziemnej części sutereny i przy-

kryta dachami mansardowymi [il. 61b]. Ryzality i pseudoryzality urozmaicające korpus domu zwieńczono szczytami o konstrukcji szkieletowej. Przeciwnie narożniki budowli (południowo-wschodni i północno-zachodni) zaakcentowano „wieżami” – owalną, mieszczącą gospodarczą klatkę schodową, i wielokątną, powiększającą na parterze przestrzeń salonu, a na piętrze – dziecięcego pokoju zabaw. Elewacje budynku zostały pokryte cegłą klinkierową w pasie cokołowym, obejmującym nadziemną część sutereny i większą część pierwszej kondygnacji, wyżej ściany otynkowano. Nieliczne i bardzo skromne dekoracje elewacji nawiązywały do architektury klasycyzmu. Jeszcze przed wzniesieniem budynku do projektu wprowadzono poprawki – zmieniono kształt hełmu owalnej „wieży”, wielkość i sposób rozmieszczenia części otworów okiennych, w szczytach elewacji wschodniej i zachodniej wprowadzono dekorację imitującą konstrukcję szkieletową.

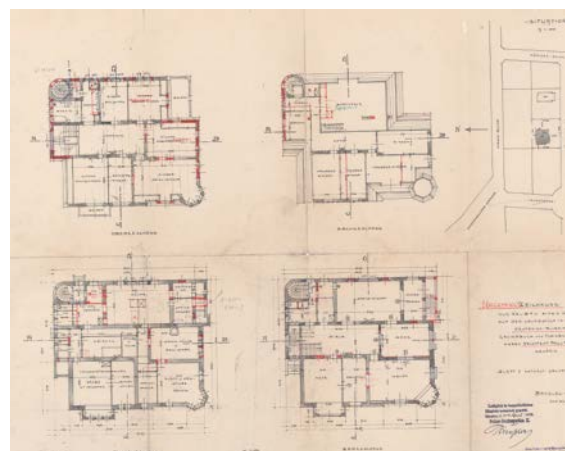
Dzisiejszy wygląd budynku nie przypomina zrealizowanego projektu, dom poddano bowiem gruntownej przebudowie, zastępując pierwotną czapę dachu kondygnacją mieszkalną zamkniętą stropodachem [il. 61a].

a

b

c

Il. 61. Wrocław, al. Kasztanowa 24, a) widok willi od strony południowo-wschodniej (fot. S. Klimek); korekta projektu willi, 1905: b) elewacje (MA/ABMW, t. 2183, sygn. MAT-AB-94353), c) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 2183, sygn. MAT-AB-94355).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2183.

55

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa 28–30 (Kastanien Allee 28–30)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

Investor, projekt, wykonanie:	Paul Rother, architekt
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	1938 – projekt przebudowy wnętrza (inw.: Kurt Ziegler; proj. i wyk.: Richard Gaze, architekt).

Dom własny architekta Paula Rothera został wzniesiony po północnej stronie obecnej alei Kasztanowej. Ze względu na niewielką szerokość działki (dom planowano początkowo wybudować na posesji o szerokości połowy działki wytyczonej w czasie pierwszej parcelacji osiedla Quistorpa) oraz warunki oświetleniowe budynek został rozwiązany na planie prostokąta o stosunku boków niemal 2:1. Na parterze we frontowym pasie pomieszczeń usytuowano pokój dzienny i pokój przyjąć, w trakcie środkowym zaprojektowano pokój pani domu i hol wejściowy z głównymi schodami prowadzącymi na piętro budynku [il. 62b]. W północnej części domu znalazły się: sień wejściowa z garderobą i toaletą, gospodarcza klatka schodowa, a w narożniku północno-zachodnim – jadalnia z pokojem kredensowym połączona z werandą. Na piętrze pomieszczenia oświetlone od południa przeznaczono na sypialnię i bawialnię dzieci, w części północnej umieszczono sypialnię państwa domu z garderobami i łazienką, w trakcie środkowym zaprojektowano pokój guwernantki. Na poddaszu urządzono dodatkowe izby mieszkal-

ne, a w suterenie – kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, składy i część pokoi służby.

Korpus willi, usytuowany na wysokiej nadziemnej części suterenu, został nakryty dachami dwuspadowymi, wzbogaconymi o naczółki od strony północnej i wschodniej, w partii dachu umieszczono też niską wielokątną wieżyczkę [il. 62c]. Bryłę domu urozmaicono wykuszami, a od strony zachodniej – werandą zamkniętą na poziomie pierwszego piętra balkonem. Elewacje pokryto cegłą klinkierową w partii cokołowej, obejmującej nadziemną część suterenu i większą część parteru, wyżej ściany otynkowano, a szczyty ozdobiono deskami imitującymi konstrukcję szkieletową (z czasem szczyty wypełniono deskowaniem [il. 62a]). Zastosowano okna o zróżnicowanych wielkościach i kształtach, co zapewne miało zwiększyć wrażenie malowniczości domu, nieliczne ornamenty dekorujące elewacje otrzymały formy secesyjne.

W 1938 roku przeprowadzono przebudowę wnętrza willi, w wyniku której wyodrębniono niezależne mieszkania: czteropokojowe na parterze, pięciopokojowe na piętrze i trzypokojowe na poddaszu.

Il. 62. Wrocław, al. Kasztanowa 28, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); korekta projektu willi, 1904: b) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 2183, sygn. MAT-AB-94370), c) elewacje, przekrój, rzut dachu, detale (MA/ABMW, t. 2183, sygn. MAT-AB-94369).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2183.

Bibliografia:
Górska H., *Wrocławska drewniana architektura szkieletowa*, Wrocław 2014, s. 53, 54.

56

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa (Kastanien Allee 29)

Willa, niezachowana

Investor, projekt, wykonanie:	Albert Grau, architekt i mistrz murarstwa (<i>Architekt u. Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1900
Przebudowy:	1919 – projekt rozbudowy sieni wejściowej (inw.: Bruno Zietzschmann; proj. i wyk.: Georg Schneider, architekt i mistrz murarstwa); 1936 – projekt przebudowy wnętrza (inw.: Cäcilie Zietzschmann; proj. i wyk.: Theodor Pluschka, architekt).

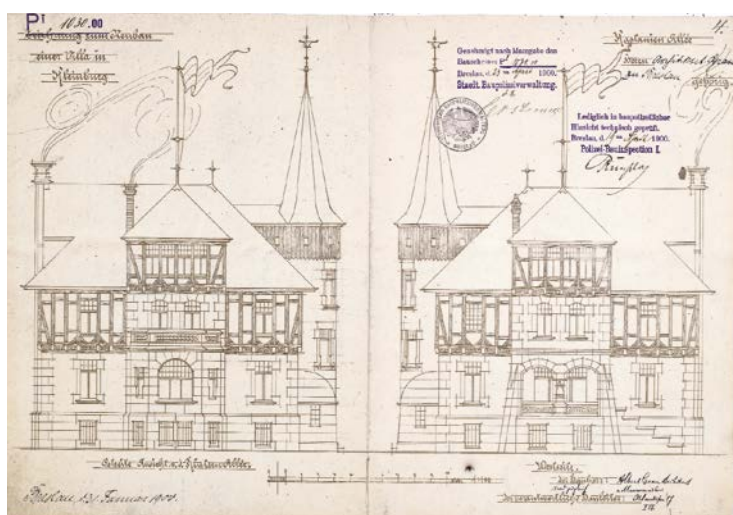
Willa, zaprojektowana i sfinansowana przez Alberta Graua, została wzniesiona po południowej stronie obecnej alei Kasztanowej, na narożnej działce wytyczonej u jej zbiegu z dzisiejszą aleją Wiązową.

Dom został rozwiązany w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 63c]. W ryzalicie, w osi traktu frontowego, umieszczono główne wejście do budynku z sienią powiązaną schodami wyrównawczymi (będącymi jednocześnie jednym z biegów klatki schodowej) z holem, który zaprojektowano na parterze w centrum traktu środkowego. Hol połączono z jadalnią (od strony zachodniej) i werandą (od strony wschodniej); po obu stronach klatki schodowej rozmieszczono pokój kredensowy z jadalnią oraz garderobę z kłozetem dostępną ze spocznika schodów. W południowym pasie pomieszczeń znalazły się pokój dzienny i gabinet pana domu. Na piętrze usytuowano pięć pokoi i łazienkę, a kolejne trzy pokoje oraz pralnię – na poddaszu. W suterenie zaprojektowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pokoje służby, kotłownię i inne pomieszczenia gospodarcze.

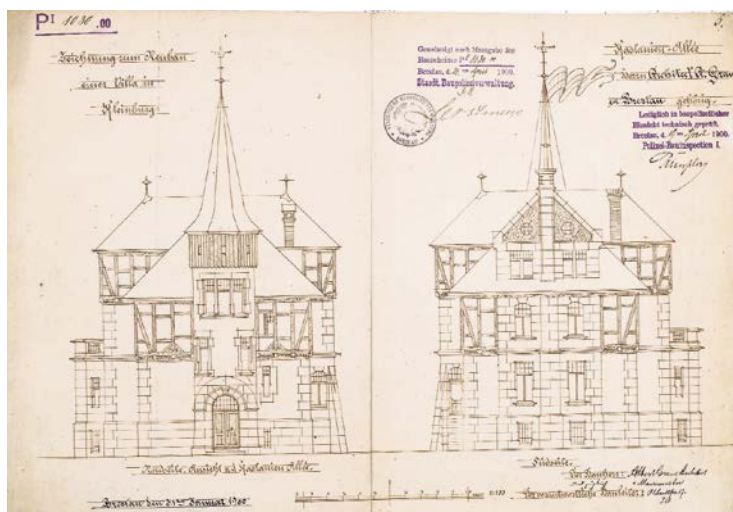
Układ konstrukcyjny zdeterminował sposób kształtowania bryły budynku – traktowi środkowemu nadano wysokość trzech kondygnacji, pozostałe dwa trakty miały wysokość dwóch kondygnacji, a cały budynek postawiono na wysokiej nadziemnej części suterenu i nakryto dwoma czterospadowymi dachami, których kalenice poprowadzono na tym sa-

mym poziomie [il. 63a, b]. Mimo że korpus budynku sprawiał wrażenie skomponowanego z kilku asymetrycznie zestawionych brył, elewacje domu rozwiązano symetrycznie. Oś kompozycji frontu willi wyznaczała „wieża” nakryta wielokątnym hełmem, w której znajdowało się wejście do budynku i klatka schodowa. W elewacji południowej elementem dominującym był pseudoryzalit obejmujący dwie osie okienne, który pokryto okładziną kamienną i zwieńczono szczytem „przebijającym” połac dachu. Oś symetrii elewacji wyznaczał komin spalinowy ukryty w murze i wyprowadzony nad kalenicę dachu. Kamienną okładziną podkreślono także partię cokołową budynku, jego narożniki oraz ryzalite traktu środkowego w elewacjach wschodniej i zachodniej. Ryzalit wschodni poprzedzono wielokątnym wykuszem, który na poziomie drugiej kondygnacji zamknięto balkonem, ryzalit wschodni przerwano werandą zaprojektowaną na pierwszej kondygnacji. Na poziomie drugiego i trzeciego piętra elewacje ozdobiono drewnianymi dekoracjami imitującymi konstrukcję szkieletową, górną partię ryzalitu, ukształtowanego w formie wieży, wyłożono deskowaniem, a zachodni ryzalit „wzmocniono” przyporami, willa była bowiem stylizowana na dom gotycki.

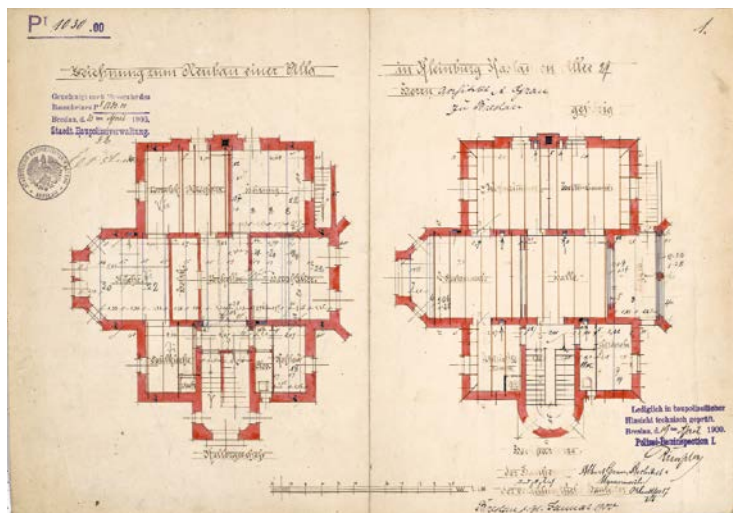
Budynek został zniszczony w czasie drugiej wojny światowej, dziś na jego miejscu znajduje się niewielki dom jednorodzinny.

a

b

c

Il. 63. Wrocław, al. Kasztanowa (Kastanien Allee 29), projekt willi, 1900: a) elewacje wschodnia i zachodnia (MA/ABMW, t. 2184, sygn. 564/00-p.1), b) elewacje północna i południowa (MA/ABMW, t. 2184, sygn. 564/00-p.5), c) rzuty piwnicy i parteru (MA/ABMW, t. 2184, sygn. 564/00-p.1).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2184.

Bibliografia:
Górska H., *Wrocławska drewniana architektura szkieletowa*, Wrocław 2014, s. 45, 46.

57

Wrocław, Borek

aleja Kasztanowa 32 (Kastanien Allee 32)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Robert Schiemann, kupiec
Projekt:	(?) Eugen Beck, architekt
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	1936 – projekt przebudowy wnętrza (inw.: Horst Schiemann, dr nauk politycznych, kupiec; proj. i wyk.: brak danych).

Willi została wzniesiona na narożnej posesji obejmującej dwie działki wytyczone u zbiegu obecnych alei Wiązowej z alejami Kasztanową i Wiśniową – od strony alei Kasztanowej zbudowano dom, na pozostałej części terenu założono ogród.

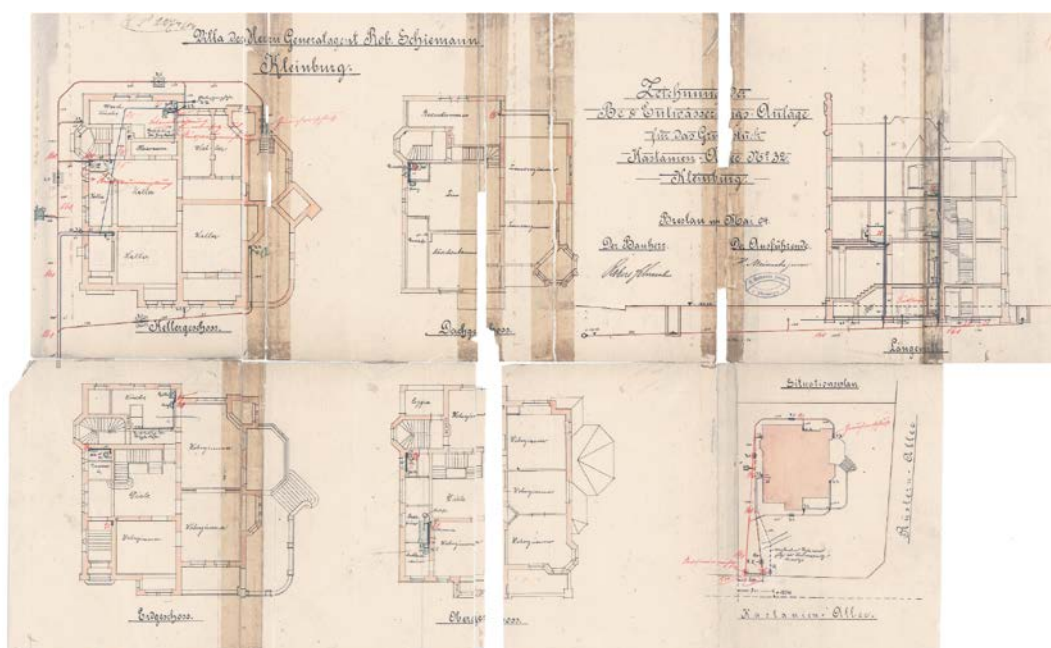
Rzut budynku został złożony z dwóch prostokątnych elementów – w większym, zachodnim, zaprojektowano na parterze od strony alei Kasztanowej sień wejściową prowadzącą do obszernego holu z otwartą klatką schodową, z którym sąsiadowały: pokój pana domu (od południa) i kuchnia z pomieszczeniami pomocniczymi (od północy) [il. 64b]. W drugiej, mniejszej, wschodniej części planu budynku usytuowano jadalnię połączoną z ogrodem zimowym oraz pokój dzienny z werandą i tarasem. Na piętrze willi umieszczono sypialnię i łazienkę z garderobą. Na poddaszu urządzono pokoje gościnne i służbowy, a w suterenie – składy i pralnię.

Dwukondygnacyjna bryła budynku została nakryta wysokim dachem wielopłociowym i rozcłonowana ryzalitami oraz wykuszami [il. 64a]. Południowo-wschodni narożnik domu zaakcentowano wielobocznym wykuszem w formie wieży. Cokół budowli odpowiadający nadziemnej części suterenu wyłożono okładziną z cegły klinkierowej, wyżej elewacje otynkowano. Dekorację willi stanowiły elementy zaczerpnięte z architektury renesansu i baroku, secesyjne ornamenty, a także imitacje konstrukcji szachulcowej, którą wypełniono jeden ze szczytów domu, zaprojektowany od strony alei Wiązowej.

W 1936 roku przebudowano wnętrza domu i urządzono w nim kilka mniejszych, niezależnych mieszkań.

a

b

Il. 64. Wrocław, al. Kasztanowa 32, a) widok willi od strony al. Kasztanowej (fot. S. Klimek), b) projekt przyłączenia willi do sieci wodno-kanalizacyjnych, 1904, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 2183, WK, sygn. 94389-p.11).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2183.

Bibliografia:
Górska H., *Wrocławska drewniana architektura szkieletowa*, Wrocław 2014, s. 54.

58

Wrocław, Szczytniki
 aleja Jana Kochanowskiego 7/9 (Fürstenstr. 118/120)
 Willa, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	Toni Landsberg, rentierka
Projekt:	Julius Mayreder, architekt, Wiedeń
Wykonanie:	Heinrich Simon, architekt i mistrz murarstwa (<i>Bau-u. Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1902
Przebudowy:	1908 – projekt rozbudowy domu (inw.: Miasto Wrocław; proj.: Julius Nathansohn, miejski radca budownictwa [<i>Stadtbaurat</i>]; Charlot Cabanis, miejski inspektor budownictwa [<i>Stadtbauinspektor</i>]).

Willa została wzniesiona w północno-zachodniej części posesji wytyczonej między dwiema drogami, z których jedna prowadziła do Zacisza (dziś aleja Jana Kochanowskiego), druga zaś w kierunku Zalesia (obecnie aleja Ludomira Różyckiego).

Dom został rozwiązany na planie, który złożono z trzech prostokątów – szerszego, dwutraktowego, który ujęto po bokach dwoma jednoraktowymi członami o niejednakowej długości [il. 65c]. W dwutraktowej, środkowej partii domu usytuowano na parterze obszerny hol (*Diele*) z garderobą, dostępne z niewielkiej sieni wejściowej, zamkniętą klatkę schodową i dwa pokoje. W jednoraktowym członie północno-wschodnim urządzono część sypialni domu z trzema pokojami i łazienką. Z kolei w skrzydle południowo-zachodnim, które od strony alei Jana Kochanowskiego wysunięto przed lico budynku, zaprojektowano jadalnię z kredensem, kolejną klatkę schodową z niezależnym wyjściem na zewnątrz oraz mieszkanie dozorczy. Wzdłuż środkowej części parteru willi od strony południowo-wschodniej (ogrodowej) rozpięto między jej bocznymi członami werandę. Na poddaszu umieszczono pokoje służby, gościnne z łazienką oraz – co nietypowe – kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Umieszczenie pomieszczeń wymagających oświetlenia światłem dziennym na poddaszu a nie w suterenie (gdzie urządzono składy i pralnię) pozwoliło nieznacznie tylko wynieść parter budynku nad poziom terenu. Różnicę wysokości próbowano jeszcze bardziej zniwelować dzięki budowie tarasów ziemnych między werandą a ogrodem.

Szczególną, dominującą rolę w sposobie kształtowania bryły budowli nadano obszernym łamanym dachom o zróżnicowanej wysokości. Partię środkową domu i północno-wschodnią część skrzydła przykryto wspólnym dachem w układzie kalenicowym, nad pozostałymi częściami willi zaprojektowano niższe dachy ustawione szczytowo w stosunku do ogrodu i drogi do Zacisza [il. 65b]. Od strony ogrodowej połączyć wyższego dachu została opuszczona, tworząc wsparte na kolumnach zadaszenie werandy. Podobnie rozwiązano problem osłonięcia strefy przedwejściowej do budynku. Poza czapami dachów, których połączenie przecięto lukarnami i wspomnianymi kolumnami z secesyjnymi kapitelami, bryłę budynku urozmaicono szczytami o falistym zarysie oraz owalnym wykuszem nakrytym hełmem, który został jakby rozczłonowany narożnikiem domu.

Na etapie realizacji inwestycji wprowadzono kilka zmian do projektu. Wykonano wyższą niż pierwotnie planowano nadziemną część suterenu, której wnętrza oświetlono niewielkimi oknami. Boczne partie domu rozwiązano częściowo jako dwukondygnacyjne, zamykając je dachami dwuspadowymi. W celu ułatwienia użytkowania poddasza nad parterem od strony południowo-zachodniej i północno-wschodniej nadwieszono drewniane wykusze. Środkowa weranda ogrodowa otrzymała niezależne zadaszenie. Mimo to utrzymano ogólny charakter willi, w którym w jedną całość połączono wzorce zaczerpnięte z budownictwa „rodzimego”, południowo-niemieckiego renesansu, uproszczonego baroku i secesji.

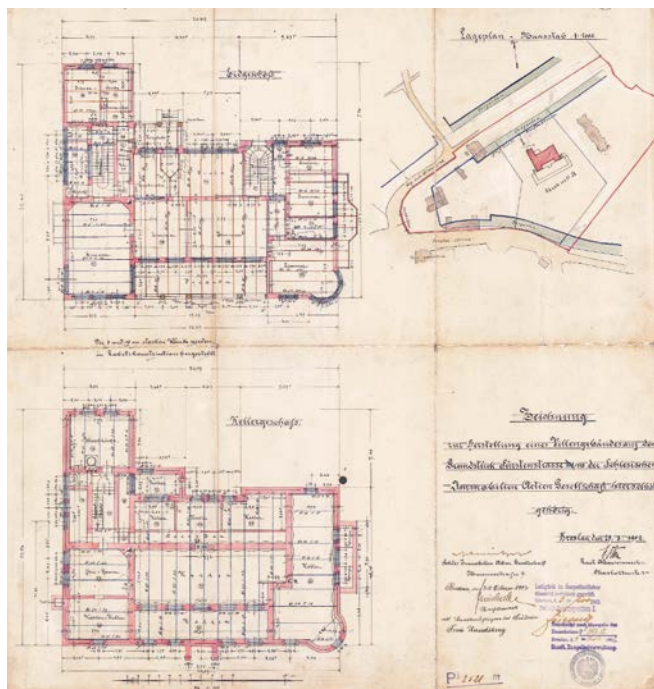

a

Il. 65. Wrocław, al. J. Kochanowskiego 7/9, a) widok willi od strony południowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1902: b) widok od strony ogrodu (MA/ABMW, t. 1139, sygn. MAt-AB-79931), c) plan sytuacyjny, rzuty piwnicy i parteru (MA/ABMW, t. 1139, sygn. MAt-AB-79929).

b

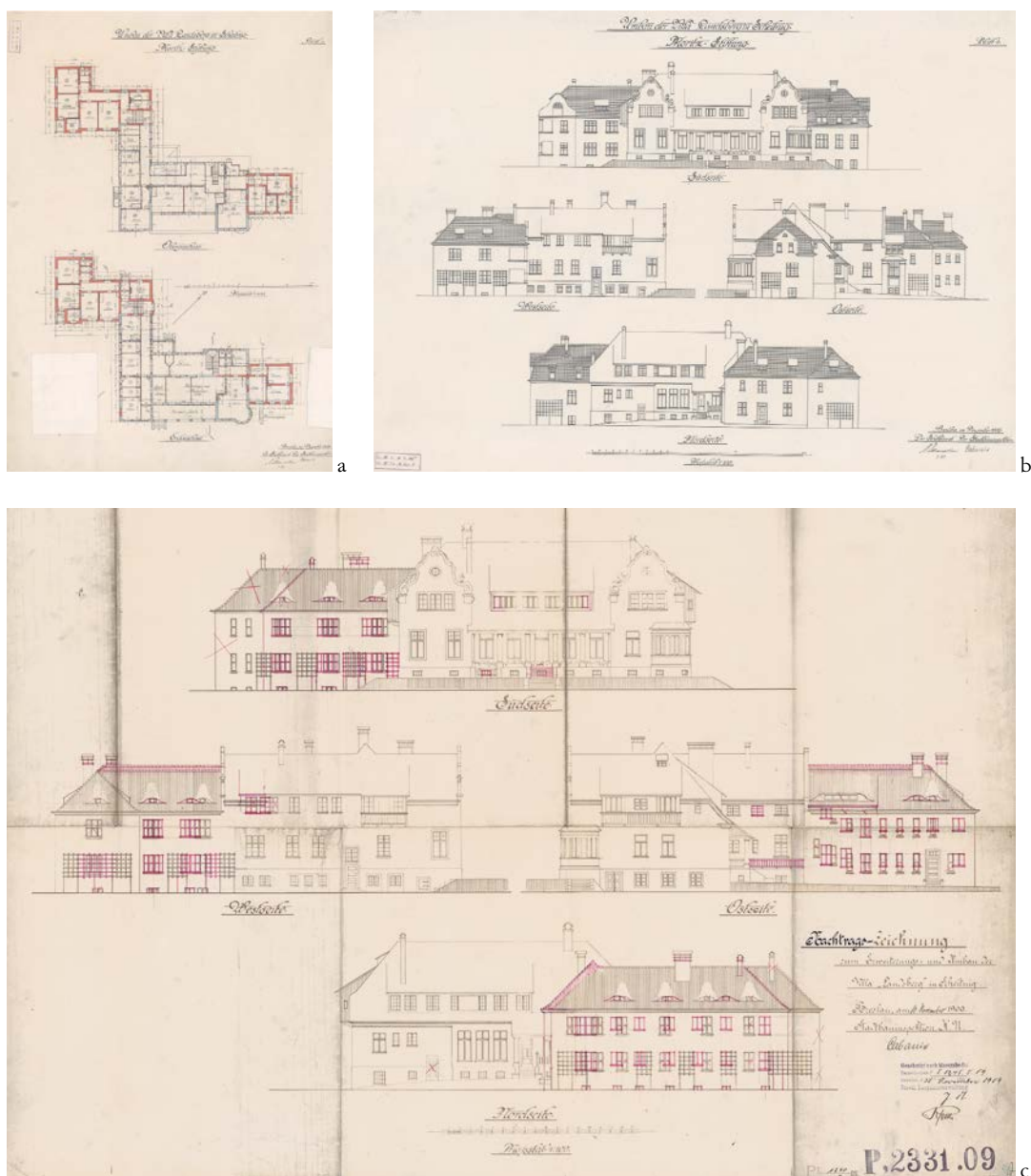
c

W 1909 roku budynek rozbudowano, dodając do niego od strony północno-zachodniej nowe dwukondygnacyjne skrzydło zaprojektowane na planie litery „L”, w którym urządzono pojedyncze pokoje spięte wspólnym korytarzem [il. 66a]. Przebudowie poddano także dom istniejący, aranżując w jego największym wnętrzu (dawnej jadalni) małe mieszkanie z kuchnią, willa została bowiem przeznaczona na siedzibę domu opieki, który prowadziła fundacja Anny i Marii Moritz (Anna u. Maria Moritzstiftung).

Zwarta bryła nowej części budynku została przykryta czterospadowym dachem. W pozbawionych dekoracji elewacjach zaprojektowano po kilka osi prostokątnych otworów okiennych, między którymi od strony północnej, zachodniej i południowej umieszczono na poziomie parteru drewniane kraty na pnącza [il. 66b, c].

Dziś willa pełni funkcję domu wielorodzinnego, a dawny ogród stał się publicznym skwerem [il. 65a].

Il. 66. Wrocław, al. J. Kochanowskiego 7/9, projekt rozbudowy willi, 1908: a) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, TP 415, sygn. 8553a), b) elewacje (MA/ABMW, TP 415, sygn. 8555); korekta projektu rozbudowy willi, 1909, elewacje (MA/ABMW, t. 1139, sygn. MAc-AB-79946).

Źródła:
MA/ABMW, t. 1139, TP 415.

Bibliografia:
Grajewski G., *Budynek wielorodzinny, d. willa Landsbergów, al. Jana Kochanowskiego 7/9*, [w:] LaW, s. 795, 796 (hasło 890).

59

Wrocław, Szczytniki,
ulica Mikołaja Kopernika 16 (Vogelweide 184)
Willa, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	Max Zeisig, kupiec, współwłaściciel fabryki wyrobów pasmanteryjnych i ornatów (Posamentierwaren- u. Paramentenfabrik)
Projekt:	Louis Ehrlich, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1898
Przebudowy:	1902 – projekt rozbudowy domu (inw.: Hermann Zeisig, kupiec; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]); 1912 – projekt rozbudowy domu (inw., proj. i wyk.: jw.).

Dom letni kupca Maxa Zeisiga został wzniesiony na wąskiej i głębokiej działce, po południowo-zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Mikołaja Kopernika, na przeciw miejskiej szkółki drzew. Kształt posesji, odkupionej od spadkobierców Theodora Stahla, odpowiadał dawnej parcelacji wiejskiej.

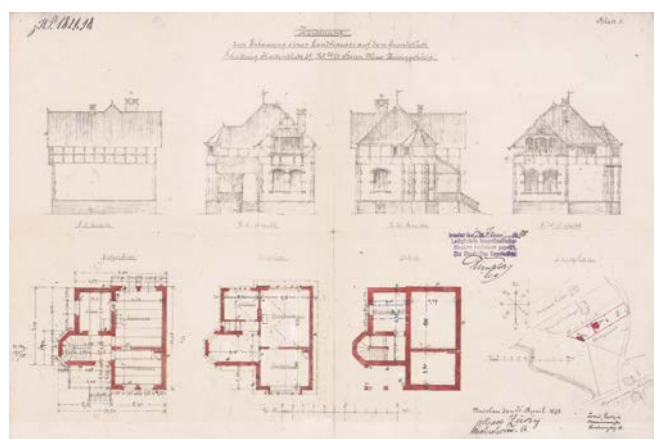
Parterowy dom z użytkowym poddaszem rozwiązano początkowo na planie prostokąta w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 67b]. Na parterze w trakcie północno-zachodnim usytuowano pokój dzienny i jadalnię, w trakcie południowo-wschodnim – kuchnię i klatkę schodową poprzedzoną otwartą werandą przedwejściową. Na poddaszu zaprojektowano dwie sypialnie i pokój służbowy. Dom był częściowo podpiwniczony – pod kuchnią umieszczono piwnicę gospodarczą dostępną z głównej klatki schodowej. W budynku zastosowano konstrukcję mieszaną – parter został wmurowany z cegły, ściany poddasza wzniesiono w konstrukcji szachulcowej. Dom przykryto dachem dwu- i czterospadowym, a wielobocznemu ryzalitowi klatki schodowej nadano formę niskiej wieży. Dekoracje ograniczono do ceglanej okładziny, którą pokryto cokoł budynku, zaakcentowano narożniki i otwory okienne. Na elewacjach na poziomie poddasza wyeksponowano elementy drewnianej konstrukcji, z drewna wykonano też werandę.

W 1902 roku willa została rozbudowana w kierunku południowo- i północno-zachodnim, na parterze dodano dwa pokoje, kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi i osobnym wyjściem z budynku, powiększono też pokój dzienny i powiązано go z nową werandą [il. 67c]. W dobudowanej przestrzeni poddasza urządzono trzy sypialnie, łazienkę i służbówkę. W projekcie rozbudowy domu nie przewidziano zmiany jego stylistyki – elewacje nowej partii willi pokryto okładziną ceglana, na poddaszu wyeksponowano konstrukcję szachulcową, a szczyty wypełniono deskowaniem. Dziesięć lat później, w 1912 roku powiększono kuchnię, a dawną drewnianą werandę przedwejściową zastąpiono murowaną sienią, nad którą usytuowano pokój pani domu. Od strony południowo-zachodniej do budynku dostawiono loggię zamkniętą od góry balkonem. Najprawdopodobniej na etapie realizacji inwestycji podjęto decyzję o podwyższeniu domu od strony południowo-wschodniej o dodatkową kondygnację, którą ukryto w dachu mansardowym.

Dziś budynek stanowi we Wrocławiu jeden z nielicznych przykładów domów rodzinnych o charakterze podmiejskim, w którym konstrukcję szachulcową potraktowano jako dekorację elewacji budowli [il. 67a].

a

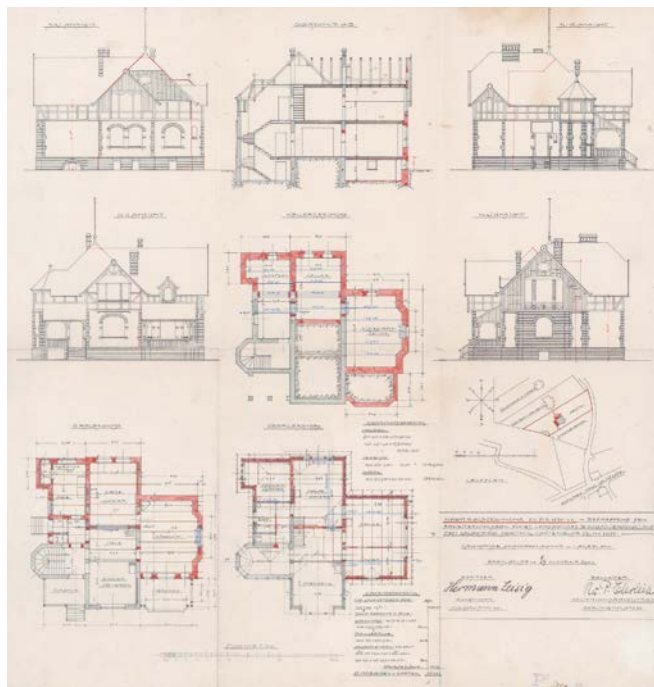
b

Il. 67. Wrocław, ul. Mikołaja Kopernika 16, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1898, plan sytuacyjny, rzuty, elewacje (MA/ABMW, t. 4648, sygn. MAT-AB-170145), c) projekt rozbudowy willi, 1902, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 4648, sygn. MAT-AB-170152).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4648.

Bibliografia:
Górska H., *Wrocławska drewniana architektura szkieletowa*, Wrocław 2014, s. 60–62.
Tomaszewicz A., *Willa, d. willa Zeisigów, ul. Mikołaja Kopernika 16*, [w:] LaW, s. 799, 800 (hasło 895).

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem A/2346/456/Wm [data wpisu: 20.03.1991].

c

60

Wrocław, Szczytniki,
ulica Mikołaja Kopernika 18 (Vogelweide 186)
Willi, niezachowana

Inwestor:	Isidor Juliusberg, dr medycyny
Projekt:	Max Jitschin, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1876
Przebudowy:	brak danych

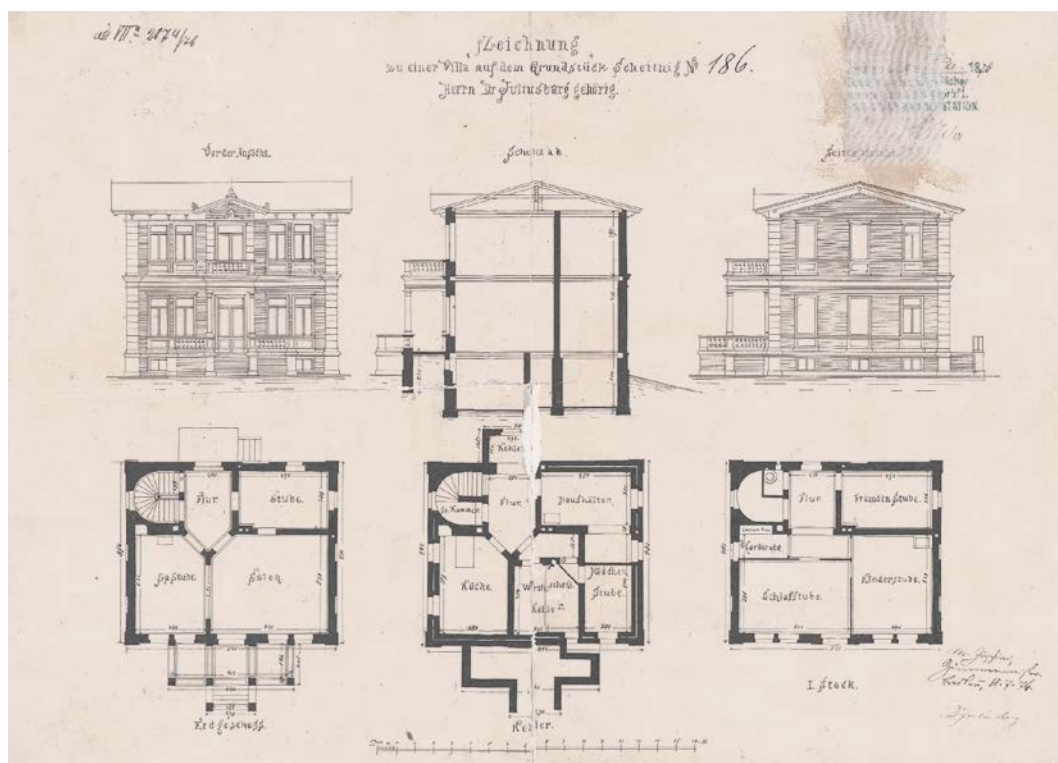
Dom letni Isidora Juliusberga został wzniesiony po południowo-zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Mikołaja Kopernika, na relatywnie wąskiej i głębokiej działce, której kształt powtarzał dawną parcelację wiejską.

Niewielka dwukondygnacyjna willa została rozwiązana na planie prostokąta w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 68]. W trakcie frontowym usytuowano salon sąsiadujący z niewielką jadalnią, w trakcie tylnym – dodatkowy pokój oraz klatkę schodową, które rozdzielono hołem wejściowym. Na piętrze zaprojektowano sypialnię, w suterenie – kuchnię i pokoje służbowe.

Zwartą bryłę budynku nakrytą dwuspadowym dachem o niewielkim spadku połaci, urozmaicono dostawioną od frontu werandą, którą częściowo,

w osi symetrii fasady zamknięto balkonem. Elewacje budynku zostały pokryte okładziną ceglana, a dekoracje, na które składały się głównie proste obramienia otworów okiennych i drzwiowych, gzymsy międzypiętrowe, tralkowe balustrady werandy i balkonu oraz pilastry podkreślające narożniki budowli, zostały wykonane w kamieniu i tynku. W eklektycznym wystroju budowli w uproszczeniu nawiązano do wzorców renesansu północnego i „antyku greckiego”.

Dom Juliusberga został wyburzony, a na jego miejscu wzniesiono w 1916 roku nową willę. Istniejący do dziś budynek został zaprojektowany przez Alvina Wedemanna na zlecenie Josepha Halpaua, kupca i właściciela fabryki tytoniu (Russische Cigaretten- u. Tabakfabrik Gebrüder Halpau).

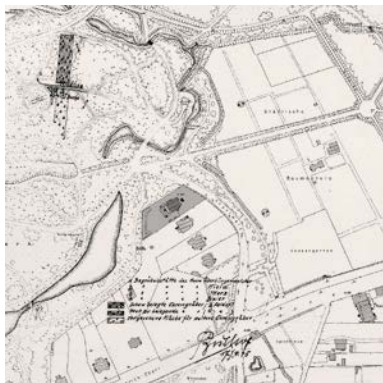
Il. 68. Wrocław, ul. Mikołaja Kopernika 18, projekt willi, 1876, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 4648, sygn. MA-AB-170168).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4648.

Bibliografia:
O willi z drugiej dekady XX wieku: Tomaszewicz A., *Willi, d. willa Halpaua, ul. Mikołaja Kopernika 18*, [w:] LaW, s. 800 (hasło 896).

61

Wrocław, Szczytniki
 ulica Mikołaja Kopernika 19 (Vogelweide 187)
 Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Paul Lion, dr medycyny
Projekt:	Max Jitschin, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1876
Przebudowy:	1910 – projekt rozbudowy willi (inw. i proj.: Max Berg, miejski radca budownictwa [<i>Stadtbaurat</i>]); 1911 – projekt schodów zewnętrznych dobudowanych, łączących frontowy portyk z poziomem terenu (inw. i proj.: jw.); 1929 – projekt rozbudowy sieni wejściowej (inw.: Walther Freund, lekarz pediatra; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]).

Dom letni Paula Liona został usytuowany po południowo-zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Mikołaja Kopernika, w bezpośrednim sąsiedztwie parku Szczytnickiego. Budynek wzniesiono według tego samego projektu Maxa Jitschina, który wykorzystano do budowy willi Isidora Juliusberga [→ kat. 60] z tą tylko różnicą, że elewacje domu Liona nie zostały pokryte okładziną ceglana, ale tynkiem [il. 69b].

Po zakupie willi w 1910 roku Max Berg opracował projekt przekształcenia budowli i dostosowania jej do potrzeb własnych. W związku z tym do budynku dostawiono od strony ogrodu trakt konstrukcyjny, rozwiązany na planie prostokąta o szerokości przekraczającej o 4 metry szerokość domu istniejącego. W części dobudowanej zaprojektowano w suiterenie wejście do budynku z niewielką sienią i garderobą oraz mieszkanie dozorczy. Na parterze umieszczono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi i jadalnię, którą połączono z ogrodem zimowym i werandą. Na piętrze nowej części budynku urządzono: pokój gościnny, łazienkę oraz pracownię pana domu powiązaną z balkonem, który stanowił zadaszenie oranżerii i werandy. W partii dachu nowy trakt zamknięto tarasem, a na istniejącym strychu usytuowano służbówkę.

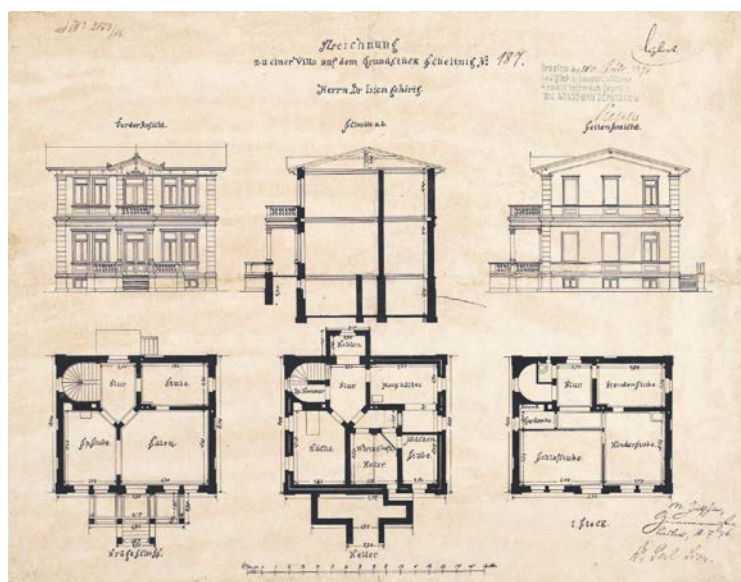
W prostopadłościennych bryle nowej części domu zaprojektowano dość swobodny układ prostopadłych

otworów okiennych, od strony północno-zachodniej umieszczono okno wykuszowe oświetlające jadalnię [il. 69a]. W prostopadłościennym, dostawionym do korpusu budowli od strony ogrodu, mieszczącym oranżerię i werandę, wyeksponowano konstrukcję dźwigającą balkon, którą stanowiły trzy pary doryckich betonowych kolumn. Takie same kolumny zastosowano do wsparcia balkonu – zadaszenia frontowego portyku, zredukowano przy okazji układ dawnych pięciu osi okiennych w fasadzie do trzech, zachowując jednak ich symetryczną kompozycję. Pozbawione dekoracji elewacje dawnego domu Paula Liona, podobnie jak elewacje partii dobudowanej, pokryto okładziną ceglana, nadproża okien w starszej części willi otynkowano. Większość okien wyposażono w okiennice, a balkony i tarasy osłonięto lekkimi metalowymi balustradami prętowymi. W wybranych partiach elewacji bocznych umieszczono drewniane trejaże na pnącza.

W 1911 roku do frontowego portyku dodano nowe otwarte schody, które ujęto ceglany murkami. Z kolei w 1929 roku poszerzono sieni wejściową i umieszczono w niej klozet. W okresie powojennym zarówno ogród zimowy, jak i sąsiadującą z nim werandę zamknięto nowymi przeszkleniami.

a

b

Il. 69. Wrocław, ul. Mikołaja Kopernika 19, a) widok willi od strony południowo-wschodniej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1876, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, TP 1522, sygn. MAT-VI-3188).

Źródła:
MA/ABMW, TP 1522.

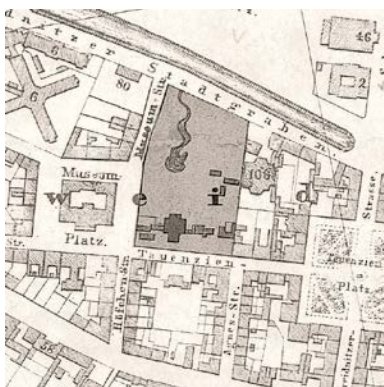
Bibliografia:
Ilkosz J., *Dawny dom własny architekta Maxa Berga przy ul. Mikołaja Kopernika 19*, [w:] AaW-II, s. 115 (hasło 500).
Ilkosz J., *Dom własny Maxa Berga, Wrocław, ulica Mikołaja Kopernika 19*, [w:] *Słynne wille Polski*, red. R. Nakonieczny, Praga 2013, s. 127–129.
Ilkosz J., *Willi, d. dom własny architekta Maxa Berga, ul. Mikołaja Kopernika 19*, [w:] LaW, s. 800, 801 (hasło 897).
Niemczyk E., *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w.*, [w:] *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 431, 432.

62

Wrocław, Przedmieście Świdnickie

ulica Generała Tadeusza Kościuszki (Tauentzienstr. 2–10)

Willi, niezachowana

Investor:	Johann Wolfgang Moritz-Eichborn, kupiec, radny miejski, współwłaściciel domu bankierskiego Moritz Eichborn & Co.
Projekt:	brak danych
Czas powstania projektu:	lata dwudzieste XIX wieku
Przebudowy:	1854 – projekt rozbudowy willi i budynków gospodarczych (inw.: Ludwig Theodor Moritz-Eichborn, proj.: Hermann Friedrich Waesemann, architekt, Berlin).

Willi Johanna Wolfganga Moritza-Eichborna została wzniesiona na posesji o powierzchni przekraczającej 2 hektary położonej w północnej części Przedmieścia Świdnickiego i ograniczonej dzisiejszymi Podwalem (od północy) oraz ulicami Generała Tadeusza Kościuszki (od południa) i Muzealną (od zachodu). Posiadłość została złożona z trzech działek wytyczonych w ramach akcji parcelacyjnej terenów pofortyfikacyjnych, które inwestor odkupił w 1819 roku od władz miejskich oraz dwóch prywatnych właścicieli – kupców Friesnera i Schillinga. Przed 1823 rokiem na posesji założono ogród ozdobny i wybudowano: domek ogrodnika, stajnię z wozownią i ciepłarnię. Między 1823 a 1827 rokiem zabudowę uzupełniono willą pomyślaną jako letnia siedziba Moritzów-Eichbornów. Wszystkie budynki wzniesiono w południowej części posesji, wzdłuż ówczesnej Tauentzienstraße.

W latach 1854–1855 z inicjatywy Ludwiga Theodora Moritza-Eichborna willę przekształcono w dom całoroczny i – jak zaznaczył autor projektu przebudowy berliński architekt Hermann Friedrich Waesemann – życzeniem inwestora było „odpowiednie powiązanie między sobą” wszystkich istniejących budowli. Centralną część zespołu budynków stanowiła willa, którą pierwotnie rozwiązano na planie prostokąta z dwoma ryzalitami od strony ogrodu. Wykorzystując istniejącą konstrukcję, wnętrza przebudowanego domu ułożono w trzech pasmach – szerszy, środkowy, ujęto dwoma węższymi skrzydłami powstałymi z rozbudowy ryzalitów w kierunku

ku północnym [il. 71a]. W nowym układzie wnętrza podkreślono osiowość kompozycji – na pierwszej kondygnacji wzdłuż osi południkowej usytuowano najbardziej reprezentacyjne pomieszczenia domu: jadalnię i salon, z którym od strony ogrodu połączono taras, od frontu ciąg pomieszczeń poprzedzono halą kolumnową pełniącą funkcję letniej jadalni i tarasem powiązany z pergolami, które stanowiły ramy dla umieszczonego między nimi impluvium [il. 70a]. Impluvium było ozdobą strefy wejściowej do budynku, którą wraz z podjazdem umieszczono na poziomie suterenu, 5 stóp (1,5 metra) poniżej poziomu ulicy [il. 71c]. Nietypowe rozwiązanie wejścia do willi wynikało z konieczności dostosowania projektu do konstrukcji budynku istniejącego i wymagań inwestora. Nie planowano zmieniać wysokości suterenu i pierwszej kondygnacji letniej siedziby Moritza-Eichborna, zgodnie jednak z życzeniem fundatora należało zaprojektować przy budynku zadaszony podjazd i otwartą halę „do przebywania na świeżym powietrzu” – podjazd umieszczono zatem pod halą, która stanowiła przekrycie strefy wejściowej do willi. Poza holem wejściowym z klatką schodową, w suterenie znajdowały się: kuchnia z pomieszczeniami pomocniczymi i pokojami dla służby, pralnia oraz łazienka. Pokojom reprezentacyjnym pierwszej kondygnacji towarzyszyły pokoje dzieńne i pokój muzyczny usytuowane we wschodnim pasie pomieszczeń oraz bawialnia i kredens w skrzydle zachodnim.

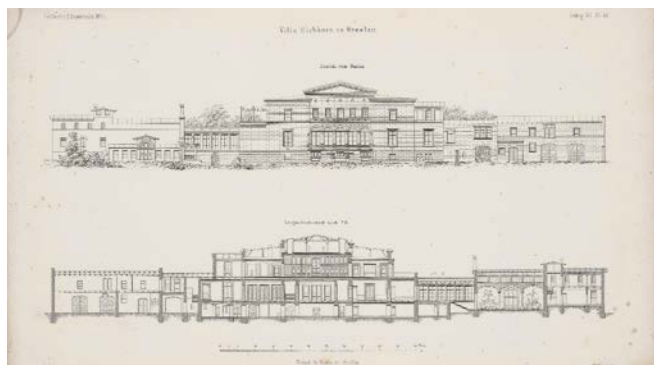

a

Il. 70. Wrocław, ul. Gen. T. Kościuszki (Tauntzienstr. 2–10), a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. firma Eduard von Delden, Biblioteka Cyfrowa UW, Inw. fot. 686); projekt przebudowy willi, 1854: b) elewacja frontowa, przekrój, c) elewacja ogrodowa, przekrój („Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen” 1857, Bl. 60–62).

b

c

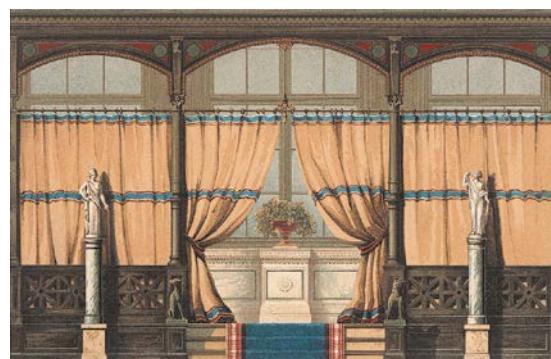
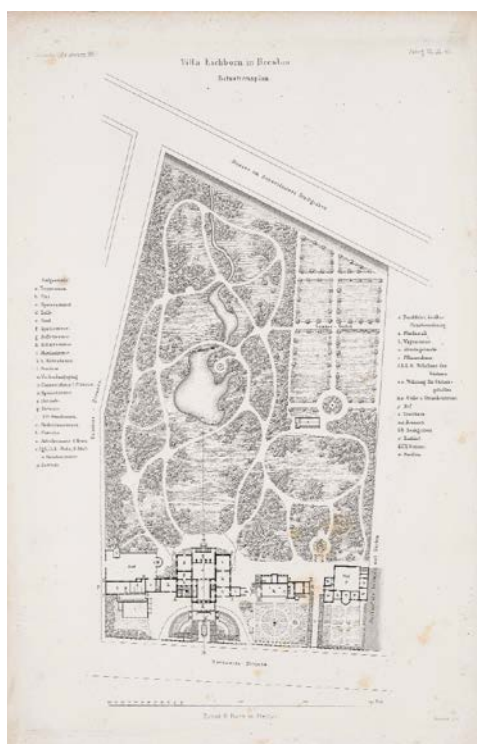
Na piętrze domu umieszczono sypialnie, bawialnie dla dzieci, pokoje gościnne i gabinet pana domu [il. 71d]. Zachodnią dobudówkę, łączącą willę z budynkiem stajni i wozowni, zajął na poziomie pierwszej kondygnacji pokój bilardowy, nad którym zaprojektowano dodatkową sypialnię. W zachodniej części łącznika umieszczono przejazd prowadzący do ogrodzonego murem podwórza, w stronę którego otwarto budynki gospodarcze. W dobudówce wschodniej urządzono na pierwszej kondygnacji buduar, połączony przeszklonym korytarzem z cieplarnią towarzyszącą domkowi ogrodnika [il. 71b]. Przy wschodniej granicy posesji, wzdłuż linii zabudowy wyznaczonej położeniem willi, w odległości około 6 metrów od domku ogrodnika zbudowano niewielką „farmę” z dodatkowymi stajniami, kurnikiem i pomieszczeniami magazynowymi.

W kompozycji brył zespołu budynków odzwierciedlono hierarchiczność ich układu – dzięki podwyższeniu drugiej kondygnacji willi nadano jej największą, choć zróżnicowaną wysokość. Najwyższą część środkową, od frontu zryzalitowaną i poprzedzoną wspomnianą już koryncką halą kolumnową *in antis* oraz tarasem, została ujęta po bokach niższymi prostopadłościennymi bryłami o podstawie wyznaczonej wymiarami zewnętrznych pasów pomieszczeń [il. 70b, c]. Stopniowo obniżana wysokość łączników pozwoliła wyeksponować większą znów wysokość elementów zamykających kompozycję całego zespołu budynków. Elewacje willi zostały pokryte delikatnym boniowaniem w tynku, poszczególne kondygnacje rozdzielono pasami gzymsów,

które na poziomie drugiej kondygnacji stanowiły podstawę otworów okiennych. Kompozycję elewacji zamknięto szerokim gzymsem koronującym, na którym w części środkowej ustawiono tympanony osłaniające zarówno od strony frontowej, jak i ogrodowej dwuspadowy dach o niewielkim nachyleniu połaci. Osłowność kompozycji willi podkreślono od frontu symetrią układu korynckich słupów dźwigających zadaszenie hali oraz wspólnie opracowanymi obramieniami okien środkowej części drugiej kondygnacji, które rozdzielono kariatydami. Pozostałe otwory okienne, którym nadano kształt prostokątów o zróżnicowanych wymiarach otoczono opaskami i zwieńczono naczółkami w formie odcinków gzymsu. Od strony ogrodu przeszklenie umieszczonego na parterze salonu wkomponowano w pięcioosiowy ciąg arkad. Dekoracje willi oraz układ wnętrza i bryły budynku były inspirowane architekturą antyczną; cieplarnię zaprojektowano w mocno uproszczonych formach neogotyckich, a sposób rozwiązania domku ogrodnika przywołał na myśl toskańskie domy wiejskie, spopularyzowane w Niemczech przez Karla Friedricha Schinkla.

Otoczający siedzibę Moritzów-Eichbornów ogród krajobrazowy został zaprojektowany przez Josepha Petera Lenné.

W 1907 roku budowlę wyburzono, a ogród rozparcelowano; od strony zachodniej i południowej posesję zabudowano obrzeżnie kamienicami, w części północnej wzniesiono w latach 1926–1928 gmach Prezydium Policji (dziś siedziba Komendy Wojewódzkiej Policji).

Il. 71. Wrocław, ul. Gen. T. Kościuszki (Tautenzienstr. 2–10), projekt przebudowy willi, 1854: a) plan sytuacyjny, b) dom ogrodnika, c) widok od strony frontowej, d) pokój pana domu („Architektonisches Skizzenbuch” 1856, H. 28, Bl. 1; 1859, H. 41, Bl. 1; H. 42, Bl. 2; 1857, H. 29, Bl. 3).

Źródła:

Waesemann H.F., *Villa Eichborn in Breslau*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1857, s. 499–504.

Villa Eichborn in Breslau, „Architektonisches Skizzenbuch” 1856, H. 28; 1857, H. 29, 31; 1858, H. 34; 1859, H. 41–42.

Bibliografia:

Bińkowska I., *Ogród Eichbornów, niezachowany, ul. Generała Tadeusza Kościuszki/Podwale/ul. Muzealna*, [w:] LzW, s. 449, 450 (hasło 386).

Bober A., *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne*, [w:] *Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII-XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, red. Z. Ostrowska-Kęłbowska, Wrocław 1994, s. 163–178.

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Eichborna przy ul. Tadeusza Kościuszki 2/4, nie istnieje*, [w:] AaW-II, s. 101 (hasło 476).

Zabłocka-Kos A., *Willa Eichborna*, [w:] EW, s. 894.

Zabłocka-Kos A., *Willa Eichbornów, niezachowana, ul. Generała Tadeusza Kościuszki*, [w:] LaW, s. 528 (hasło 472).

63

Wrocław, Przedmieście Oławskie

ulica Generała Tadeusza Kościuszki 127/137 (Neue Tauenzienstr. 10/14)

Willa, niezachowana

Inwestor:	Carl Schierer, kupiec, radny miejski, właściciel firmy spedycyjnej
Projekt:	Joseph Schällmann, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1856
Przebudowy:	brak danych

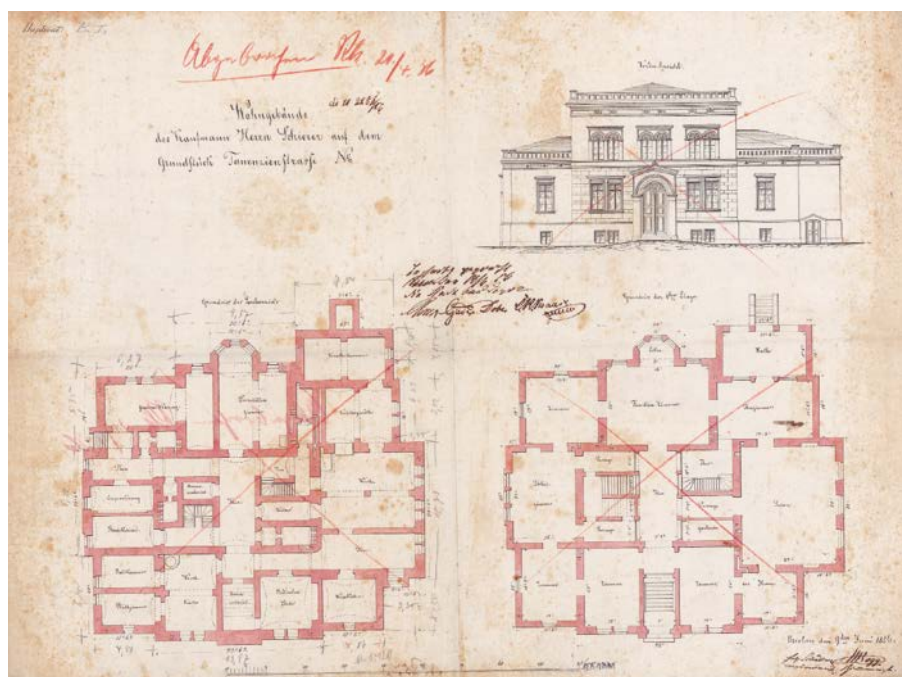
Willa została wzniesiona w głębi działki, którą wytyczono po południowej stronie obecnej ulicy Generała Tadeusza Kościuszki, frontową część posesji zajmował plac składowy otoczony zabudową gospodarczą.

Dom został rozwiązany na rozczłonowanym rzucie, w którym wyróżniono partię środkową złożoną z dwóch czworoboków nierównej wielkości [il. 72a]. Wspomniany trzon planu budowli uzupełniono od strony wschodniej i zachodniej pasami pomieszczeń o zróżnicowanych wielkościach. Od strony frontowej (północnej) umieszczono na parterze dwa pokoje pana domu i dwa pomieszczenia kantoru, które rozdzielono sienią wejściową z biegiem schodów wyrównawczych prowadzących do wewnętrznego korytarza. Po obu stronach korytarza zaprojektowano klatki schodowe (główną i boczną) oraz przejścia do salonu (od zachodu) i sypialni (od wschodu). W południowym pasie pomieszczeń usytuowano na osi korytarza pokój dzienny, ujęty po bokach dwoma kolejnymi pomieszczeniami, z których zachodniemu przypisano funkcję pokoju herbacianego i powiązano go z półotwartą loggią z zejściem do ogrodu. Na piętrze partii środkowej willi rozmieszczono zespół wnętrz, z których jedynie te położone od strony północnej i południowej zostały oświetlone światłem dziennym – można się domyślać, że były one pokojami prywatnymi rodziny inwestora. W suterenie budowli zaprojektowano: kuchnię, pokoje służbowe, mieszkanie ogrodnika, pralnię, prasownię, piwniczkę winną i inne składy.

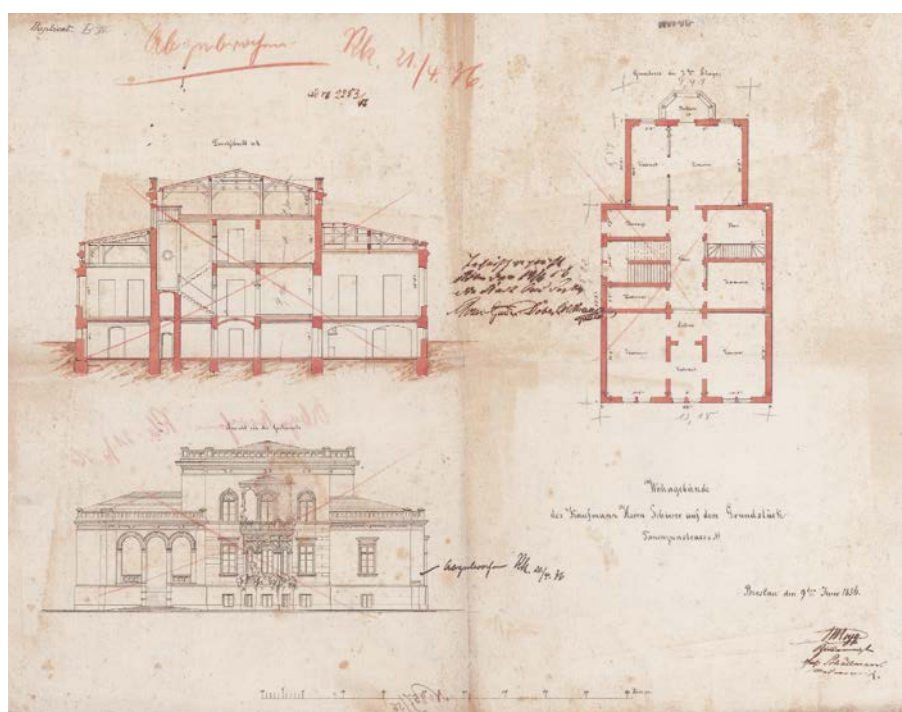
Sposób rozwiązania bryły budynku odzwierciedlał przyjętą kompozycję rzutu. Korpus budowli zlo-

żono bowiem z dwukondygnacyjnej partii środkowej i jednokondygnacyjnych członów bocznych [il. 72b]. Wszystkie części willi zostały przykryte wielospadowymi dachami o niewielkim nachyleniu połaci, które osłonięto od zewnątrz pełnymi balustradami. Elewację frontową rozwiązano w układzie symetrycznym – w dominującej partii środkowej wyznaczono trzy osie kompozycyjne, na których umieszczono zdwojone otwory okienne i portal wejścia głównego. W niższych bocznych częściach frontu zaprojektowano po jednym pojedynczym otworze okiennym. Okna drugiej kondygnacji zamknięto lukami pełnymi, wszystkie otwory okienne ozdobiono klasycyzującymi obramieniami z naczółkami w kształcie odcinków gzymsów. Podobne formy stanowiące konglomerat wzorców „greckich” i renesansowych otrzymał portal wejścia głównego. Kierunki poziome w kompozycji elewacji zaakcentowano pasami gzymsów międzypiętrowych i koronujących, w partii środkowej elewację na poziomie pierwszej kondygnacji pokryto boniowaniem. Nieco bardziej swobodnie rozwiązano elewację tylną (ogrodową), w której w osi symetrii środkowej części budynku umieszczono trójboczny wykusz, ujęty po bokach osiami pojedynczych otworów okiennych. W niższej, zachodniej partii willi zaprojektowano potrójną arkadę, która osłaniała wspomnianą już loggię. W wystroju tylnej elewacji willi dominowały motywy klasycyzujące i renesansowe, które jednak wzbogacono elementami zaczerpniętymi z budownictwa gotyckiego.

Budowla została wyburzona najprawdopodobniej w latach trzydziestych XX wieku.

a

b

Il. 72. Wrocław, ul. Gen. T. Kościuszki (Neue Tauenzienstr. 10/14), projekt willi, 1856: a) rzuty sutereny i parteru, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4467, sygn. MAT-AB-100617), b) elewacja ogrodowa, rzut piętra, przekrój (MA/ABMW, t. 4467, sygn. MAT-AB-100618).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4467.

64

Wrocław, Borek

ulica Kutnowska 1–3 (Landsbergstr., Friedrich-Hebbel-Str. 1–3)

Willa z sanatorium, obecnie siedziba Wrocławskiego Medycznego Parku Technologicznego

Inwestor:	Martin Chotzen, dr medycyny
Projekt:	Wilhelm Werdelmann, architekt (<i>Baumeister</i>)
Wykonanie:	Georg Schneider, architekt i mistrz murarstwa (<i>Architekt u. Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1899
Przebudowy:	1905 – projekt powiększenia jadalni i dobudowy werandy od zachodniej strony budynku (inw.: jw., proj. i wyk.: Alvin Wedemann, architekt); 1919 – projekt przebudowy wewnątrz i adaptacja części sanatoryjnej na potrzeby mieszkaniowe (inw.: [?] Max Silberberg; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]); 1925 – projekt nadbudowy nad ogrodem zimowym w południowo-wschodnim narożniku domu (inw., proj. i wyk.: jw.).

Willa wraz z sanatorium powstała z inicjatywy lekarza Martina Chotzena jako jedyny budynek usytuowany po południowej stronie obecnej ulicy Kutnowskiej, w obrębie parku Południowego.

Budowla została złożona z dwóch połączonych ze sobą dwukondygnacyjnych członów, nakrytych wspólnym wielopłocowym dachem. We wschodniej części budynku rozwiązano część mieszkalną, w której wnętrza zostały rozmieszczone wokół centralnego holu [il. 73d]. Na parterze, od strony północnej zaprojektowano strefę wejściową z sienią, główną klatką schodową, garderobą i klozetem, od strony wschodniej usytuowano jadalnię, od południa – salon, połączony z jadalnią nie tylko wewnętrznym przejściem, ale również zewnętrzną werandą z zejściem do ogrodu. W pasie pomieszczeń łączących dom z sanatorium umieszczono gabinet pana domu i poczekalnię. Na piętrze zaprojektowano trzy sypialnie, pokój gościnny i łazienkę, a w suterenie – kuchnię, pomieszczenia gospodarcze i składy.

Korpus budowli, ustawiony na nadziemnej części suterenu, został malowniczo rozczłonowany werandami i licznymi dobudówkami, najczęściej wielokątnymi, którym nadano formy wież różnej wysokości, przykrytych odmiennie ukształtowanymi hełmami [il. 73b, c]. Elementem dominującym w bryle budynku była wieża głównej klatki schodowej części sanatoryjnej, którą nakryto wysokim hełmem z iglicą. Dekoracje tynkowanych elewacji budowli za-

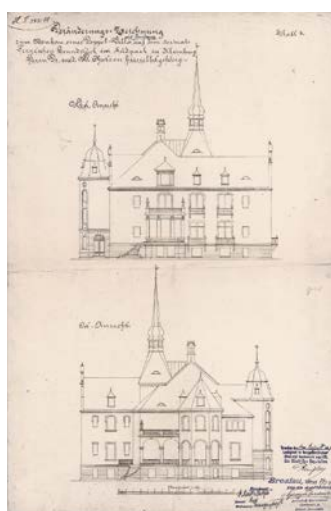
czepnięto z architektury średniowiecza, renesansu i baroku.

W 1919 roku willa i sanatorium przeszły na własność Maxa Silberberga, przemysłowca, właściciela bytomskiej fabryki wyrobów magnezytowych M. Weissenberg (z filiami w Świdnicy i Düsseldorfie) oraz kolekcjonera dzieł sztuki, który zlecił przebudowę wewnątrz sanatorium i przystosowanie ich na potrzeby mieszkaniowe. Cztery lata później, w 1923 roku, wrocławski artysta August Endell przekształcił w stylu art déco jedno z pomieszczeń willi – jadalnię, przygotowując kompletny projekt dekoracji i wyposażenia: mebli, lamp i dywanów. We wnętrzach willi były eksponowane zbiory Silberberga, wśród których znajdowały się między innymi dzieła impresjonistów francuskich: Renoira, Moneta, Maneta, Cézanne'a, Pissarra, zgromadzone w latach 1920–1932. Przemysłowiec był również bibliofilem, posiadał bogatą kolekcję książek dotyczących głównie sztuki. W 1935 roku, w ramach represji stosowanych wobec Żydów, Silberberg został zmuszony do opuszczenia willi i sprzedaży większej części zbiorów. Budynek stał się siedzibą Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP). Silberberg wraz z żoną Johanną (z domu Weissenberg) został zamordowany w obozie koncentracyjnym w Auschwitz.

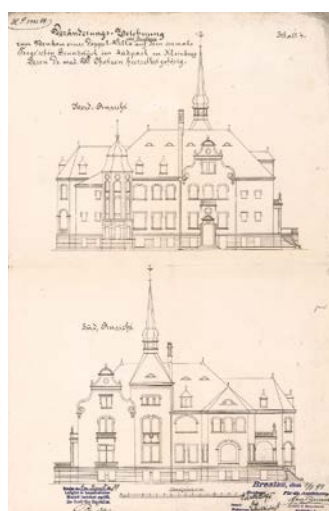
Do 2007 roku w willi mieścił się akademik „Vademecum” użytkowany przez studentów wrocławskiej Akademii Medycznej [il. 73a].

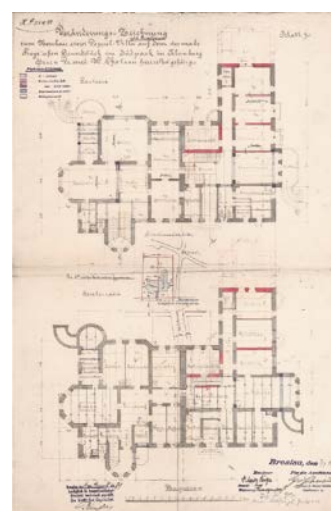
a

b

c

d

Il. 73. Wrocław, ul. Kutnowska 1–3, a) widok willi od strony północno-zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1899: b) elewacje wschodnia i zachodnia (MA/ABMW, t. 1059, sygn. MAT-AB-94803), c) elewacje południowa i północna (MA/ABMW, t. 1059, sygn. MAT-AB-94806), d) plan sytuacyjny, rzuty suterenu i parteru (MA/ABMW, t. 1059, sygn. MAT-AB-94805).

Źródła:

MA/ABMW, t. 1059.

Scheffler K., *Grabrede für August Endell*; „Schlesische Monatshefte. Blätter für Kultur und Schrifttum der Heimat” 1925, Jg. 2, s. 388–390.

Scheffler K., *Die Sammlung Max Silberberg*, „Kunst und Künstler” 1931, Jg. 30, H. 1, s. 3–20.

Bibliografia:

Heuß A., *Die Sammlung Max Silberberg in Breslau*; [w:] *Die Moderne und ihre Sammler: französische Kunst in deutschem Privatbesitz*, hrsg. A. Pophanken, F. Billeter, Berlin 2001, s. 311–325.

Palica M., *Kolekcja Maxa Silberberga*, www.slaskiekolekcje.eu/Czytelnia/Artykuly/Silberberg-Max-1878-1945 [data publikacji: 30 listopada 2009].

65

Wrocław, Borek

ulica Kutnowska (Landsbergstr., Friedrich-Hebbel-Str. 20)

Willa, niezachowana

Investor:	Georg Gothein, radca górnictwa
Projekt:	Felix Henry, architekt
Czas powstania projektu:	1896
Przebudowy:	1920 – projekt dobudowy werandy (inw.: Richard Grzimek, kupiec; proj. i wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana); 1923 – projekt dobudowy werandy i nowego wejścia do budynku (inw.: Arnold Grzimek, kupiec; proj.: Eugen Halfpaap, architekt; wyk.: jw.).

Budynek został wzniesiony w tylnej części obszernej działki należącej do radcy górnictwa Georga Gotheina, sąsiadującej od południa z parkiem Południowym. Dom został oddalony o ponad 75 metrów od willi zajmującej frontową część posesji [→ kat. 124]. Oba budynki zostały zaprojektowane na zlecenie Gotheina przez Felixa Henry'ego.

Dom tylny, dostępny od strony obecnej ulicy Kutnowskiej, został rozwiązany w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 74b]. W traktach zewnętrznych zaprojektowano na parterze: od strony zachodniej – sień wejściową i salon, od strony wschodniej – jadalnię. W trakcie środkowym, któremu nadano większą głębokość, umieszczono hol z klatką schodową oraz pokój dzienny, połączony zarówno z salonem, jak i z jadalnią. Na piętrze usytuowano trzy sypialnie, łazienkę i pokój gościnny, dodatkowy pokój dla gości zaaranżowano na poddaszu. W suterenie zaprojektowano: kuchnię, pralnię, składy i służbówkę. Przyjęte podziały konstrukcyjne rzutu zostały uzewnętrznione w sposobie kształtowania bryły budynku. Korpus domu przykryto dachem czterospadowym, którego dłuższe połacie przecinał dwuspadowy dach naczółkowy osłaniający środkowy trakt willi [il. 74a]. W połaciach dachu zaprojektowano lukarny oświetlające poddasze, a szczyty dachu dwuspadowego wypełniono dekoracją snycerską. Elewacje budynku wyłożone cegłą klinkierową w partii cokołowej, obejmującej naziemną część suterenu, wyżej otynkowane, zróżnicowano otworami okiennymi o niejednakowych roz-

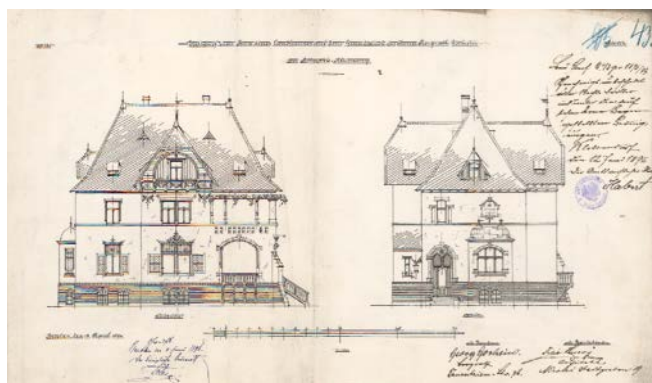
miarach i kształtach. Od strony wschodniej do bryły budynku dostawiono wykusz nakryty zdwojonym hełmem, akcentujący usytuowanie salonu. Od strony południowej w obrębie murów willi zamknięto dostępną z jadalni loggię z wysuniętym w kierunku ogrodu balkonem, nad którym umieszczono werandę połączoną z główną sypialnią.

Dom zaprojektowano w formach eklektycznych – elementy dekoracyjne oraz sposób kształtowania otworów okiennych i ich obramień zaczerpnięto głównie z architektury gotyckiej i renesansowej. Wystrój elewacji uzupełniono elementami „rodzimyimi”: drewnianymi balkonami i schodami, wypełnieniem szczytów dachu i okiennicami, które miały zapewne nadawać willi rys siedziby wiejskiej. Dom wraz z fragmentem działki został oddzielony w pierwszych latach XX wieku od posiadłości Gotheina i sprzedany.

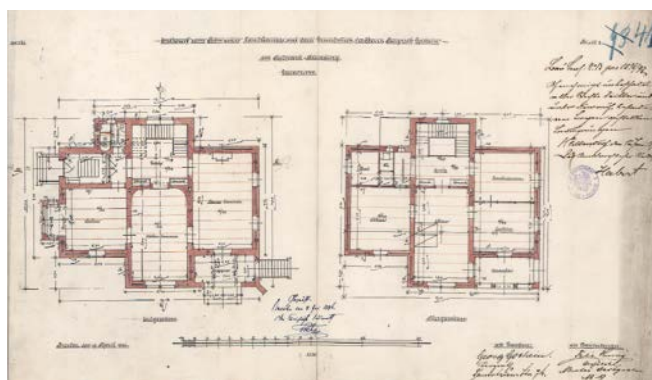
W 1920 roku dobudowano do budynku od strony wschodniej drewnianą werandę, nad którą trzy lata później wzniesiono kolejną, dostępną z pokoi urządzonych na piętrze willi [il. 74c]. W czasie tej samej przebudowy zaaranżowano nowe wejście do budynku, które połączono niewielkim wiatrołapem bezpośrednio z klatką schodową prowadzącą na piętro domu. W dawnej sieni wejściowej urządzono dodatkowy pokój.

Willa została zniszczona w czasie działań wojennych, na jej miejscu wzniesiono w latach sześćdziesiątych XX wieku zespół zabudowy bliźniaczej.

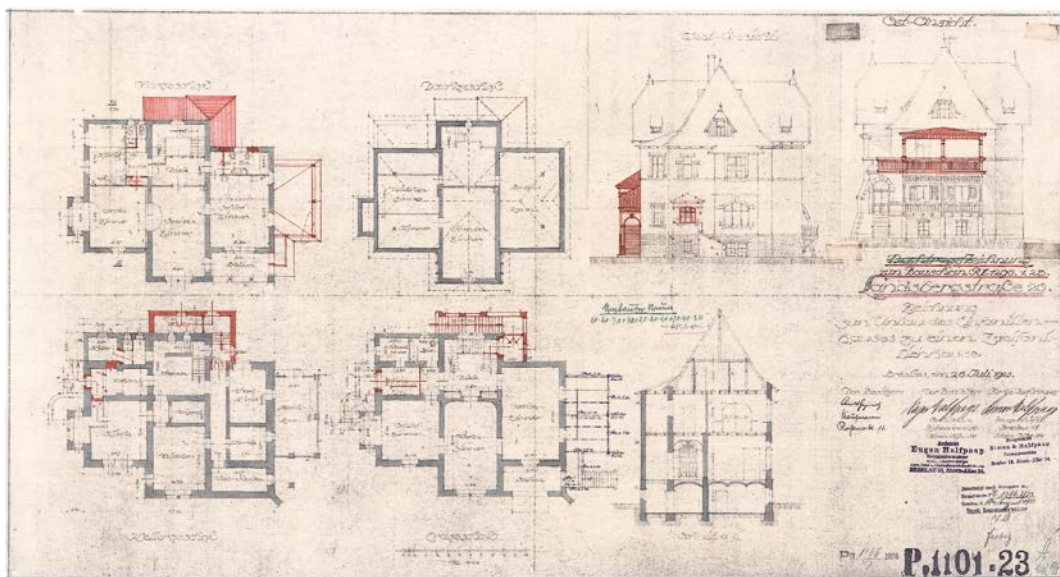

a

b

c

Il. 74. Wrocław, ul. Kutnowska (Friedrich-Hebbel-Str. 20), projekt willi, 1896: a) elewacja południowa i wschodnia (MA/ABMW, t. 1940, sygn. 94429-p.43), b) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 1940, sygn. 94429-p.41); c) projekt rozbudowy willi, 1923, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 1061, sygn. MAT-AB-94623).

Źródła:
MA/ABMW, t. 1061, 1940.

66

Wrocław, Przedmieście Mikołajskie
ulica Legnicka 42 (Frankfurter Str. 32)
Willa, obecnie nieużytkowana

Inwestor:	Ferdinand Betensted, dyrektor w rodzinnej wytwórni okładzin kamiennych i cegieł
Projekt:	Emil Schön, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1889
Przebudowy:	lata trzydzieste XX wieku – projekt przystosowania poddasza na potrzeby mieszkaniowe.

Willa została wzniesiona na narożnej, niemal trójkątnej działce, wytyczonej u zbiegu dzisiejszych ulic Legnickiej i Bolesławieckiej (Bunzlauer Str.), w kwartale ograniczonym od zachodu obecną ulicą Stacyjną (An den Hahnenkrähe).

Dom został rozwiązany na planie dostosowanym do kształtu posesji, mocno zwężającej się w kierunku południowo-wschodnim. Oś rzutu, którą wytyczono równoległe do osi części dawnej Frankfurter Straße łączącej obecny plac Strzegomski i dzisiejszą ulicę Bolesławiecką, wyznaczał korytarz szerokości 2,5 metra zamknięty na parterze od strony północno-zachodniej klatką schodową z sienią wejściową do budynku, a od strony południowo-wschodniej – jadalnią, poprzedzoną otwartą niegdyś werandą z zejściem do ogrodu [il. 75d]. Po obu stronach korytarza usytuowano po dwa pomieszczenia – salon i gabinet pana domu (od ulicy Legnickiej) oraz kuchnię i pokój pani domu (od ulicy Bolesławieckiej). Na piętrze zaprojektowano sypialnię, łazienkę, pokój śniadań oraz pokój do nauki dla dzieci. Na poddaszu usytuowano pokój służbowy, dodatkowe dwupokojowe mieszkanie służbowe rozwiązano w suterenie, gdzie umieszczono też składy i pralnię.

Dwukondygnacyjną bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części sutereny i nakryto wielopłociami dachami o zróżnicowanej wysokości [il. 75b, c]. Korpus domu został rozczłonowany ryzalitami i urozmaicony werandami, które zamknięto balkonami dostępnymi z pomieszczeń piętra budynku. Połacie dachu przerwano niewielkimi lukarnami, a od strony północno-wschodniej częściowo przysłonięto szczytem, który wieńczył ryzalit poprzedzony werandą akcentującą usytuowanie salonu. Zewnętrzne ściany budynku pokryto okładziną z czerwono-fioletowej cegły klinkierowej, którą skonstrastowano z jasnymi kamiennymi dekoracjami: pasami poprowadzonymi wzdłuż nadproży okien, opaskami otworów okiennych i drzwiowych, kolumnami i balustradami werand. Elewacje utrzymano w formach nawiązujących do architektury renesansu północnego.

W latach trzydziestych XX wieku na poddaszu urządzono niezależne mieszkanie, w związku z tym powiększono lukarny. Ostatni remont budynku przeprowadzono w 2011 roku, wtedy też zabudowano werandę poprzedzającą dawną jadalnię [il. 75a].

a

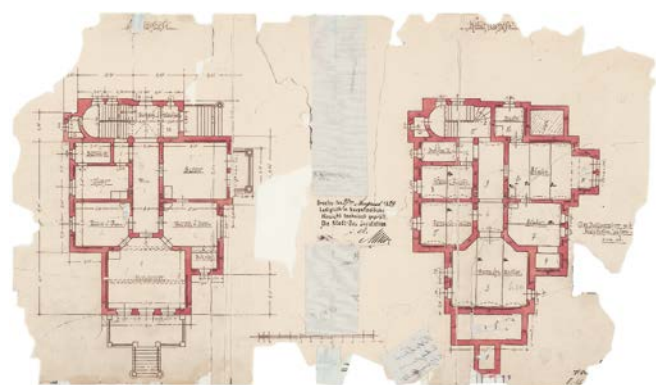

b

c

Il. 75. Wrocław, ul. Legnicka 42, a) widok willi od strony wschodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1889: b) elewacja południowo-wschodnia (MA/ABMW, t. 976, sygn. MAT-AB-76537), c) elewacja północno-wschodnia (MA/ABMW, t. 976, sygn. MAT-AB-76538), d) rzuty suterenu i parteru (MA/ABMW, t. 976, sygn. MAT-AB-76535).

d

Źródła:
MA/ABMW, t. 976.

Bibliografia:
Tomaszewicz A., *Willi, ul. Legnicka 42*, [w:] LaW, s. 550, 551 (hasło 507).

67

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Joachima Lelewela (Zimmerstr. 4)
 Willa, niezachowana

Inwestor, projekt:	Carl Schmidt, architekt (<i>Baumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1868
Przebudowy:	brak danych

Dom własny Carla Schmidta został wybudowany na Przedmieściu Świdnickim przy ulicy wytyczonej w 1867 roku przez mistrza ciesielstwa Carla Schlicka, którą połączono wschodni odcinek ulicy Ogrodowej (Gartenstr., obecnie ulica Marszałka Józefa Piłsudskiego) z drogą stanowiącą przed 1868 rokiem południową granicę miasta (dziś ulica Kolejowa). Budynek wzniesiono po wschodniej stronie drogi, na działce o powierzchni około 1300 metrów kwadratowych, którą wyodrębniono z posesji C.G. Hildebranda – inwestora kamienicy dochodowej wybudowanej u zbiegu dzisiejszych ulic Marszałka Józefa Piłsudskiego i Joachima Lelewela według projektu Carla Schmidta z 1866 roku.

Willa Schmidta została rozwiązana na dwutraktowym rzucie, do którego na osi północ-południe dodano dwa aneksy [il. 76]. Centralny punkt rzutu domu wyznaczała trójbiegowa klatka schodowa, wokół której rozmieszczono na każdym z dwóch pięter po cztery pokoje dostępne ze spocznika schodów. Na parterze w aneksie północnym urządzono strefę wejściową do budynku, od strony ulicy usytuowano pokój recepcyjny i salon, od strony wschodniej ogrodowej – jadalnię i dodatkowy pokój. Salon połączono z buduałem zajmującym południowy aneks, do którego dobudowano od strony wschodniej niewielką oranżerię. Na piętrze od strony zachodniej urządzono dwupokojową pracownię architekta,

od strony wschodniej – sypialnię i pokój śniadaniowy. W aneksie południowym usytuowano toaletę połączoną z sypialnią, w aneksie północnym – niewielką łazienkę i schody prowadzące na strych. W suterenie zaprojektowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, pokoje służby i składy.

Bryła budynku, ustawiona na wysokiej nadziemnej części suterenu, została przykryta wysokimi dachami wielopłociowymi o zróżnicowanej wysokości. Dzięki temu, mimo regularnego rozplanowania rzutu, korpus domu sprawiał wrażenie malowniczo rozczłonowanego. Elewacje budynku wyłożono czerwoną cegłą glazurowaną i urozmaicono regularnie rozmieszczonymi pasami cegły zielonej. Otwory okienne, zaprojektowane w układzie osiowym, zamknięto na poziomie suterenu i pierwszej kondygnacji łukami odcinkowymi, wyżej zastosowano okna prostokątne lub zakończone półokrągło. Dachy domu pokryto różnokolorowym łupkiem, kalenicę jego najwyższej części ozdobiono żeliwnym grzebieniem, a szczyty wypełniono bogatą dekoracją snycerską.

Willa stanowi odosobniony w twórczości Carla Schmidta przykład budynku zaprojektowanego w stylistyce neogotyckiej, wzbogaconej dodatkowo elementami neorenesansowymi, a także zaczerpniętymi z architektury domów wiejskich.

Dom został zburzony w 1905 roku, a na jego miejscu wzniesiono dwie kamienice czynszowe.

Il. 76. Wrocław, ul. J. Lelewela (Zimmerstr. 4), rzuty i widok willi – „Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 1, Bl. 3 (Wohnhaus des Architekten C. Schmidt in Breslau).

Źródła:

Wohnhaus des Architekten C. Schmidt in Breslau, „Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 1.
Die Bauhätigkeit Breslau's, „Deutsche Bauzeitung” 1869, Nr 47, s. 576.
 „Breslauer Zeitung”, 1 kwietnia 1870 roku, s. 1181; 9 listopada 1872 roku, s. 4477;
 1 października 1873 roku, s. 3599.

Bibliografia:

Tomaszewicz A., *Wrocławskie wille Carla Schmidta*, „Architectus” 2005, nr 1–2, s. 51–52.

68

Wrocław, Borek

aleja Lipowa 3 (Linden Allee 3)

Willa, obecnie siedziba firmy AAC Rainbow

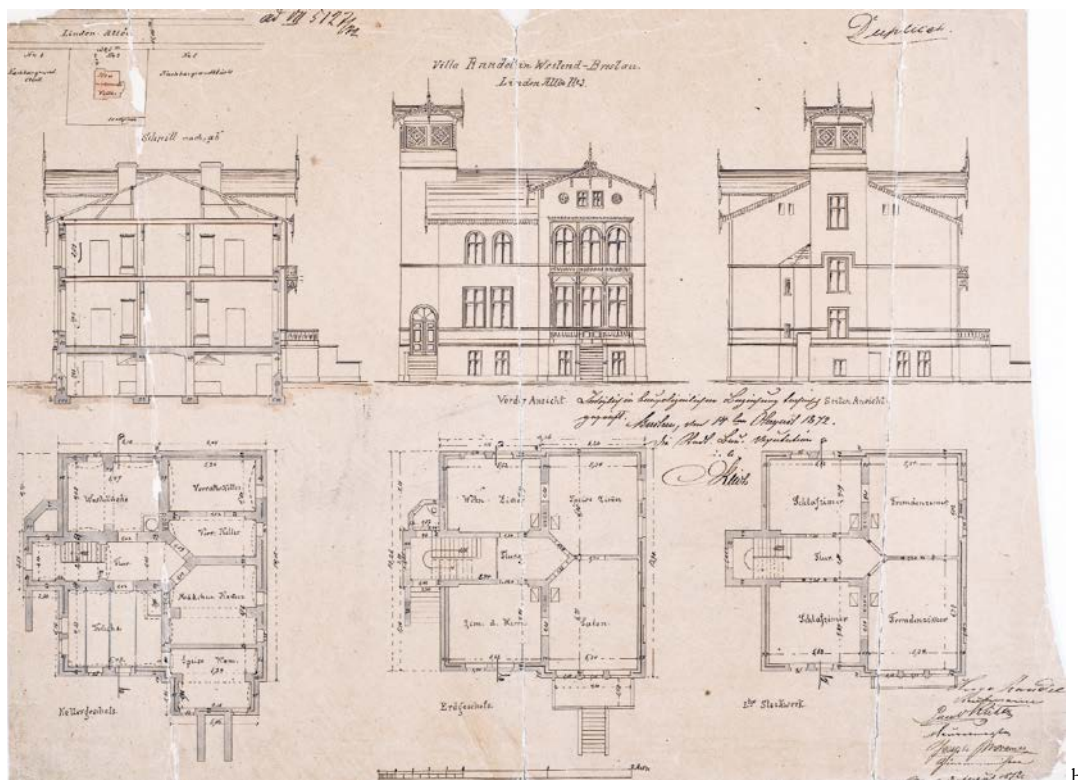
Inwestor:	Hugo Randel, kupiec
Projekt:	Paul Kühtz, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Joseph Morawe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1903 – projekt przebudowy wnętrza – dobudowa łazienek (inw.: Siegfried Körte, nadburmistrz Królewca; proj.: Max Kessel, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

Zachowany budynek został wzniesiony w osiedlu Quistorpa na pojedynczej działce (numer 3), po południowej stronie obecnej alei Lipowej, w kwartale ograniczonym dzisiejszymi ulicą Januszowicką oraz alejami: Lipową, Akacjową i Jaworową. Była to druga willa, obok domu usytuowanego przy alei Kasztanowej 14 [→ kat. 50], której budowę finansował Hugo Randel, tym razem jednak z myślą o potrzebach swoich i swojej rodziny.

Willa została rozplanowana na prawie kwadratowym rzucie w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, dyspozycja wnętrza budynku przywodziła na myśl raczej kamienicę czynszową niż willę – na każdej kondygnacji pokoje rozmieszczono bowiem wokół wąskiego, środkowego korytarza, zakończonego od wschodu ryzalitem klatki schodowej [il. 77b]. Na parterze od strony frontowej usytuowano pomieszczenia reprezentacyjne – salon i gabinet pana domu, od strony ogrodu zaprojektowano jadalnię i pokój dzienny. Na piętrze rozwiązano dwie sypialnie i dwa pokoje gościnne, nie zaplanowano jednak łazienki. W suterenie umieszczono kuchnię,

pralnię i inne pomieszczenia gospodarcze, a także służbówkę.

Dwutraktowy układ konstrukcyjny domu został uzewnętrzniony w sposobie kształtowania bryły budynku, którą złożono z dwóch prostopadłościanów o szerokości odpowiadającej szerokości traktów. Oba człony korpusu nakryto dwuspadowymi dachami o niewielkim, choć niejednakowym nachyleniu połaci. Wrażenie malowniczego rozczłonowania bryły budowli pogłębiał ryzalit klatki schodowej, któremu nadano formę wieży. Korpus domu zachował się w niezmienionej formie, nie przetrwały jednak projektowane dekoracje elewacji [il. 77a]. Od strony frontowej trzy osie okienne zachodniej części elewacji powiązane pierwotnie wspólnymi obramieniami, które na poziomie piętra przecięto linią płytkiego balkonu. Balkon stanowił zadaszenie wejścia do salonu poprzedzonego werandą, którą kilkoma schodami połączono z ogrodem. W górnej partii wieży budowlę ozdobiła dekoracją snycerską, która wraz z charakterystycznymi nachylonymi połaciami dachowymi nadawała wille charakter „szwajcarskiego” domu wiejskiego.

Il. 77. Wrocław, al. Lipowa 3, a) widok willi od strony północno-wschodniej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1872, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 2688, sygn. 769/72).

Źródła:

MA/ABMW, t. 2688.

Bibliografia:

Tomaszewicz A., *Siedziba firmy AAC Rainbow, d. willa Randela, al. Lipowa 3*, [w:] LaW, s. 558 (hasło 519).

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Randela przy al. Lipowej 3*, [w:] AaW-II, s. 105 (hasło 483).

69

Wrocław, Borek

aleja Lipowa 5 (Linden Allee 5)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	(?) Hugo Huber, kupiec, współwłaściciel firmy Gebrüder Huber (produkcja wyrobów cementowych i handel materiałami budowlanymi)
Projekt:	Paul Kühtz, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Joseph Morawe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1902 – projekt rozbudowy obu mieszkań od strony ogrodu o zespół kuchni z pomieszczeniami pomocniczymi (inw.: Alfred Silberfeld, radca prawny; proj.: i wyk. Max Daum, architekt); 1906 – projekt powiększenia budynku od frontu o jedną oś okienną w kierunku wschodnim (inw.: jw.; proj. i wyk.: Alfred Müller, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

Willi dwurodzinna została wzniesiona w pierwszym okresie zagospodarowania osiedla Quistorpa, na pojedynczej działce po południowej stronie obecnej alei Lipowej. Budowla została zaprojektowana przez Paula Kühtza, autora projektu domu usytuowanego na sąsiedniej posesji, przy alei Lipowej 3 [→ kat. 68].

Na każdym piętrze dwukondygnacyjnej willi urządzono jedno mieszkanie wpisane w trzytraktowy układ konstrukcyjny – reprezentacyjne pokoje usytuowane od frontu oddzielono korytarzem od sypialni w mieszkaniu na parterze oraz od sypialni i kuchni z pomieszczeniami pomocniczymi w mieszkaniu na drugiej kondygnacji [il. 78b]. Kuchnię i inne pomieszczenia gospodarcze należące do mieszkania parterowego umieszczono w suterenie. W trakcie tylnym zaprojektowano też główną klatkę schodową, dostępną bezpośrednio z niewielkiej sieni wejściowej, którą dostawiono do budynku od zachodu, na osi wewnętrznego korytarza.

Bryłę willi, wyniesioną nad poziom terenu na nadziemnej części suterenu, przykryto czterospadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci i urozmaicono ryzalitami (od północy i zachodu) oraz

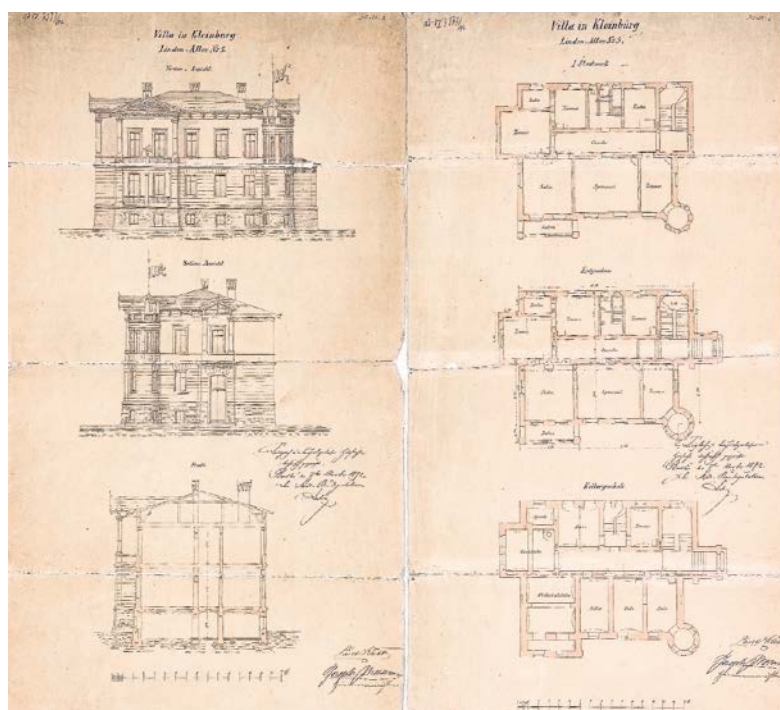
okrągłą wieżą umieszczoną w północno-zachodnim narożniku budowli. Dwukondygnacyjna wieża została zwieńczona tarasem widokowym, a w ażurowym ryzalicie północnym (frontowym) zaprojektowano werandy dostępne z salonów obu mieszkań. Elewacje nadziemnej części suterenu i parteru pokryto boniowaniem, dekorację ograniczono do prostych opasek okiennych i naczółków w formie odcinków gzymsu nad oknami drugiego piętra, balustrad tralkowych, słupów i pilastrów korynckich ujmujących ryzalicy, które zamknięto dwuspadowymi daszkami ze szczytami wypełnionymi dekoracjami snycerskimi.

W 1902 i 1906 roku z inicjatywy ówczesnego właściciela willi radcy prawnego Alfreda Silberfelda dom rozbudowano w kierunku ogrodu, dodając do każdego mieszkania kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, a następnie powiększono w obu mieszkaniach powierzchnię salonów, poszerzając je o jedną oś okienną w kierunku wschodnim. W czasie tych przebudów zlikwidowano taras widokowy na szczycie wieży i zwieńczono ją hełmem. Dziś dom popada w ruinę i wymaga natychmiastowego remontu [il. 78a].

a

b

Il. 78. Wrocław, al. Lipowa 5, a) widok willi od strony północno-wschodniej (fot. S. Klimmek), b) projekt willi, 1872, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 2688, sygn. 1125/72-p.1).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2688.

70

Wrocław, Borek

aleja Lipowa 6 (Linden Allee 6/8)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	Hans von Rheinbaben, polityk, radca Wyższego Sądu Krajowego (<i>Oberlandesgerichtsrat</i>)
Projekt, wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	1896
Przebudowy:	1900 – projekt rozbudowy piwnicy i parteru budynku w kierunku północnym (inw.: Albert Simonson, radca Wyższego Sądu Krajowego; proj. i wyk.: Friedrich Zimmer, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1911 – projekt urządzenia mieszkania na poddaszu (inw.: jw.; proj. i wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana); 1919 – projekt wyodrębnienia małych mieszkań na strychu i w piwnicy (inw.: Moritz Matthias, rentier; proj. i wyk.: jw.); 1920 – projekt urządzenia mieszkania w części dobudowanej do parteru budynku w 1900 (inw., proj. i wyk.: jw.).

Wolno stojący, dwukondygnacyjny budynek mieszkalny z użytkowym poddaszem został wybudowany na obszernej posesji, której wschodnią granicę stanowiła pierwotnie obecna aleja Akacyjowa. Dom usytuowano w zachodniej części działki, w części wschodniej urządzono ogród.

Willę, pomyślaną jako dom dwurodzinny, w którym na każdej kondygnacji urządzono po jednym wielopokojowym mieszkaniu, zaprojektowano na planie złożonym z dwóch nierównej wielkości prostokątów [il. 79b]. W większym, frontowym, wnętrza rozmieszczono wokół centralnego westybulu, nie zastosowano jednak tradycyjnego podziału funkcjonalnego – od frontu znalazło się bowiem tylko jedno pomieszczenie reprezentacyjne: salon usytuowany w południowo-wschodnim narożniku domu, pozostałe dwa pokoje traktu frontowego miały charakter prywatny (jednym z nich była sypialnia). Nietypowe było również położenie kuchni obsługującej mieszkanie na parterze, gdyż nie została ona usytuowana w suterenie, ale po zachodniej stronie frontowej części mieszkania między dwiema klatkami schodowymi – główną i gospodarczą. Kuchnię połączono ciemnym pomieszczeniem kredensu z jadalnią umieszczoną w sąsiedztwie salonu, w północno-wschodnim narożniku domu. W suterenie zapro-

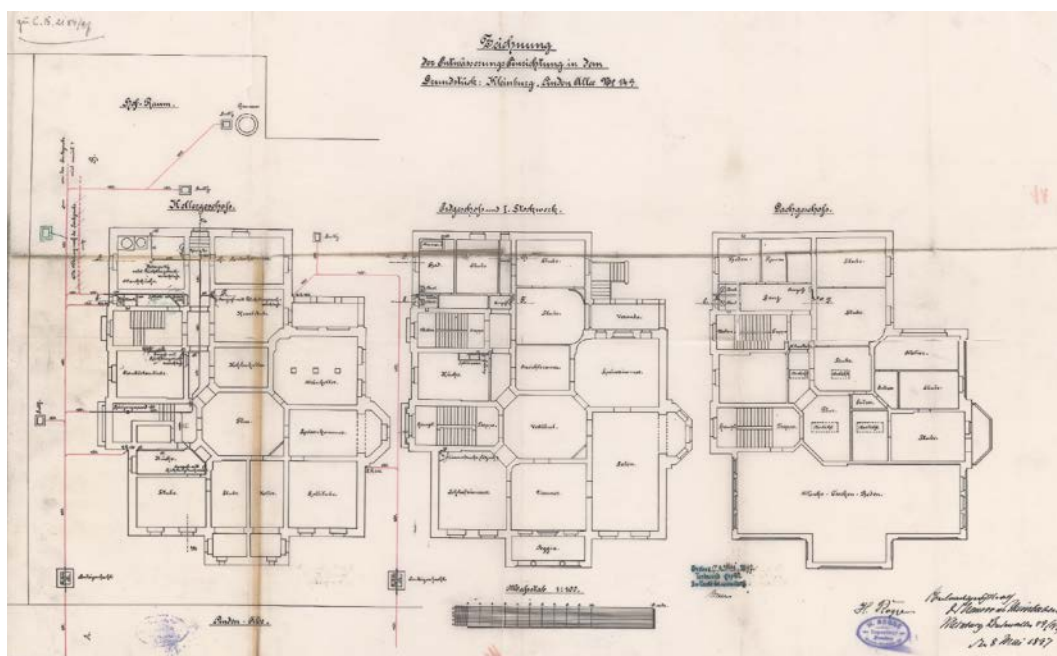
jektowano pokoje służbowe, składy, pralnię oraz magiel. Dodatkowe izby mieszkalne zorganizowano też na strychu.

Prostopadłościenny korpus budynku, wzniesiony na nadziemnej części sutereny, rozczłonowano w osiach symetrii elewacji ryzalitami i wykuszami [il. 79a]. W ryzalicie frontowym zaprojektowano loggie kolumnowe. Kierunki poziome w kompozycji elewacji podkreślono pasami gzymsów i plicin, wypełnionych dekoracjami sztukatorskimi z motywami zaczerpniętymi głównie z klasycystycznego repertuaru form. Nad gzymsem wieńczącym poprowadzono attykę ozdobioną wazami, nad którą w osi symetrii frontu budowli wyeksponowano herb rodziny von Rheinbabenów. Na elewacji wschodniej zachowały się dwa sgraffita z przedstawieniami gryfów, dekoracją roślinną i datą budowy domu.

Willa była wielokrotnie przebudowywana – już w 1900 roku nowy właściciel domu, radca Albert Simonson, zlecił rozbudowanie mieszkania zajmującego pierwszą kondygnację o zespół sypialni, które dostawiono do budynku od strony północnej. W 1911 i 1919 roku zorganizowano małe, niezależne mieszkania na drugiej kondygnacji, w suterenie i na strychu, a w 1920 roku niewielkie mieszkanie wyodrębniono także na parterze domu.

a

b

Il. 79. Wrocław, al. Lipowa 6, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), b) projekt przyłączenia willi do sieci wodno-kanalizacyjnych, 1897 (MA/ABMW, t. 2688, WK, sygn. 94903-p.11).

Źródła:

MA/ABMW, t. 2688.

Bibliografia:

Tomaszewicz A., *Willa, d. willa Rheinbaben, al. Lipowa 6*, [w:] LaW, s. 558-559 (hasło 520).

Zablocka-Kos A., *Dawna willa Rheinbaben przy al. Lipowej 6/8*, [w:] AaW-II, s. 105, 106 (hasło 485).

71

Wrocław, Borek

aleja Lipowa 7 (Linden Allee 7)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Investor, projekt:	Eduard Blümner, państwowy inspektor budownictwa (<i>Landesbauinspektor</i>)
Wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	1896
Przebudowy:	brak danych

Willa Eduarda Blümnera została wzniesiona na niewielkiej narożnej działce wytyczonej, u zbiegu obecnych alei Lipowej i Akacjowej, jako dom dwurodzinny, w którym na każdej kondygnacji zaprojektowano po jednym wielopokojowym mieszkaniu.

Rzut budynku rozwiązano na planie dwóch połączonych ze sobą prostokątów, w większym, o powierzchni około 250 metrów kwadratowych urządzono pokoje dzieńne rozmieszczone wokół centralnego holu, w mniejszym, o powierzchni około 115 metrów kwadratowych umieszczono sypialnię z łazienką i toaletą [il. 80c]. W mieszkaniu usytuowanym na piętrze budynku, między strefą dzienną i nocną w sąsiedztwie klatki schodowej umieszczono kuchnię ze spiżarnią. Kuchnia obsługująca mieszkańców mieszkania zaprojektowanego na parterze została urządzona w suterenie, gdzie znajdowały się również pokoje służby i składy. Wejście główne do budynku, zaprojektowane od strony alei Lipowej, nie zostało poprzedzone sienią wejściową – prowadziło bezpośrednio do dwubiegowej klat-

ki schodowej, którą powiązano następnie z holami mieszkań.

Dwukondygnacyjna początkowo bryła budynku, ustawiona na cokole, który odpowiadał nadziemnej części suterenu została nakryta wysokim dachem czterosпадowym [il. 80b]. Korpus willi rozczłonowano od strony północnej i wschodniej ryzalitami. Części ryzalitu północnego o szerokości odpowiadającej szerokości klatki schodowej nadano w partii dachu formę wieży o konstrukcji szachulcowej, którą nakryto hełmem. Jednoosiowy ryzalit wschodni został połączony z lukarną wykonaną również w konstrukcji szachulcowej, którą z kolei nakryto dwuspadowym daszkiem naczółkowym. Dekoracje elewacji ograniczono do secesyjnych w formie obramień otworów okiennych i drzwiowych.

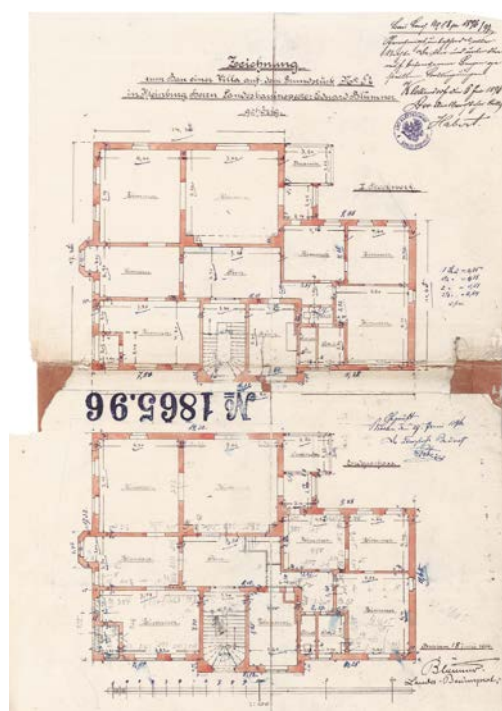
Najprawdopodobniej w latach trzydziestych XX w. willa została podwyższona o jedną kondygnację, usunięto wtedy zarówno szachulcową „wieżę”, jak i lukarnę [il. 80a].

a

b

c

Il. 80. Wrocław, al. Lipowa 7, a) widok willi od strony północnej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1896: b) elewacje północna i wschodnia (MA/ABMW, t. 2688, sygn. MAT-AB-94906), c) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 2688, sygn. MAT-AB-94905).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2688.

72

Wrocław, Borek

aleja Lipowa (Linden Allee 12/14)

Willa, niezachowana

Inwestor:	Rudolf Schreiber, dr filozofii, rentier
Projekt:	
Wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	
Przebudowy:	1902 – projekt rozbudowy budynku od strony północno-zachodniej (inw.: Katharina Gertrud Schreiber; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [Regierungsbaumeister]); 1921 – projekt urządzenia niezależnego mieszkania na piętrze budynku i doprowadzenia do niego zewnętrznych schodów (inw.: W. Adametz, emerytowany major; proj. i wyk.: Richard Schor, architekt i mistrz murarstwa [Architekt u. Maurermeister]).

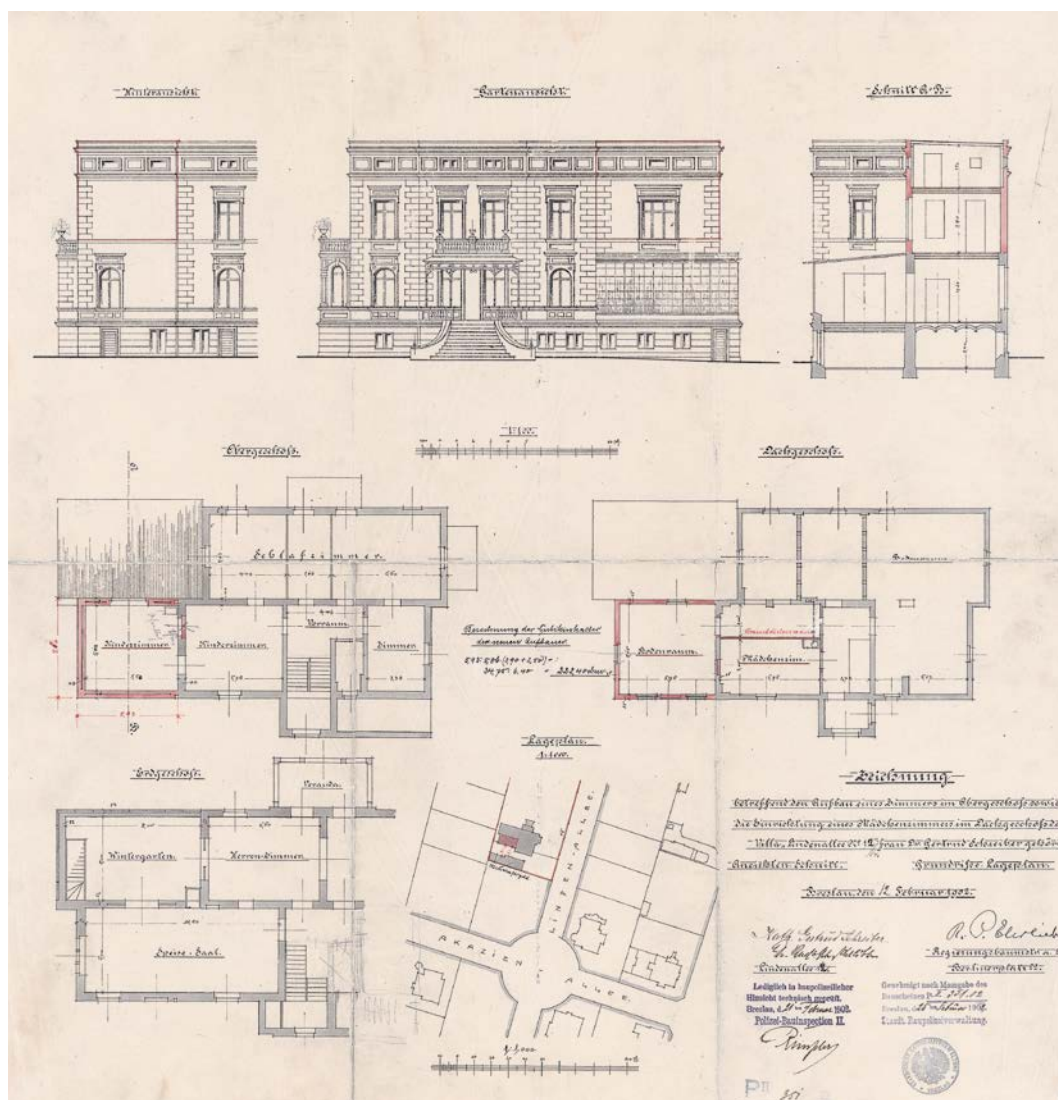
Willa została wzniesiona w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku (po 1896 roku) na posesji usytuowanej po północnej stronie obecnej alei Lipowej i utworzonej z połączenia działki narożnej wytyczonej u zbiegu dzisiejszych alei Lipowej i ulicy Sudeckiej oraz kolejnej, sąsiadującej z nią od zachodu. Dom wybudowano w zachodniej części posesji, wschodnią część zajmował ogród.

Budynek zaprojektowano w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, na planie wydłużonym wzdłuż osi północ-południe, w którym na parterze od strony zachodniej umieszczono sień wejściową z klatką schodową prowadzącą na piętro domu, a po obu jej stronach usytuowano jadalnię (od północy) i pokój dzienny (od południa) [il. 81]. Pas pomieszczeń wschodnich zajęły pokoje pana domu połączone od północy z ogrodem zimowym o powierzchni 40 metrów kwadratowych, a od wschodu z werandą, którą powiązano wachlarzowymi schodami z zewnętrznym ogrodem. Na piętrze willi, którego rzut tylko częściowo pokrywał się pierwotnie z planem parteru, usytuowano sypialnie, w trakcie zachodnim

od północy zaprojektowano taras, który w 1902 roku zabudowano z przeznaczeniem na pokój dla dzieci. Na poddaszu, wcześniej nie użytkowanym, urządzono wówczas pokój służbowy.

Dom został zaprojektowany w formie dwukondygnacyjnego pawilonu. Prosta bryła budynku zwieńczona płaskim dachem, ustawiona na nadziemnej części suterenu pełniącej funkcję cokołu, została zwieńczona rozbudowanym belkowaniem osłaniającym kondygnację poddasza. Do korpusu domu dostawiono wykusz (od frontu) i wspomnianą już werandę (od wschodu), które zwieńczono na poziomie drugiej kondygnacji balkonami. Element dekoracyjny stanowiła też zapewne szklana obudowa oranżerii. Tynkowane elewacje domu podzielono pionowymi pasami boniowania, dekoracje otworów okiennych – zamkniętych łukiem pełnym na pierwszej i prostokątnych na drugiej kondygnacji – utrzymano w formach neorenesansowych.

Budynek został zniszczony w czasie drugiej wojny światowej, dziś na jego miejscu znajdują się dwa domy bliźniacze.

Il. 81. Wrocław, al. Lipowa (Linden Allee 12/14), projekt rozbudowy willi, 1902, plan sytuacyjny, rzuty, elewacje, przekrój (MA/ABMW, t. 2689, sygn. MAT-AB-94516).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2689.

73

Wrocław, Borek

aleja Lipowa 16 (Linden Allee 16)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	brak danych
Projekt:	Ernst Nowag, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Joseph Morawe, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1873
Przebudowy:	1904 – projekt rozbudowy budynku (inw.: Philippine Kemna; proj.: Erich Grau, architekt; wyk.: Albert Grau, firma budowlana); 1931 – projekt przebudowy wnętrza na piętrze willi (inw.: Agnes Scharte; proj. i wyk.: Wilhelm Friedrich Reinsch, architekt); 1934 – projekt aranżacji niezależnego mieszkania w suterenie domu (inw., proj. i wyk.: jw.).

Ostatni dom wzniesiony przy obecnej alei Lipowej w pierwszym okresie zagospodarowania osiedla Quistorpa został usytuowany na narożnej działce, graniczącej od zachodu z dzisiejszą ulicą Sudecką, połączoną od strony północnej z kolejną narożną posesją, którą wytyczono u zbiegu obecnych ulicy Sudeckiej i alei Kasztanowej.

Budynek zrealizowano wg tego samego projektu, co willę wybudowaną przy alei Kasztanowej 14 [→ kat. 50]. O ile jednak projekt budowli wzniesionej przy alei Kasztanowej sygnowali Robert Kolbe i Carl Kolbe, o tyle plany willi przy alei Lipowej 16 – Ernst Nowag i Joseph Morawe. W rzutach poziomych budynku nie wprowadzono żadnych zmian – zrealizowano lustrze odbicie planów domu wzniesionego przy alei Kasztanowej 14 [il. 82c]. Nieznacznym przeobrażeniem poddano elewację frontową budynku: wykusz zwieńczono balkonem (w domu przy alei Kasztanowej – daszkiem), odmiennie rozwiązano dekorację snycerską w szczycie dachu nad ryzalitem [il. 82b], werandę ogrodową osłonięto drewnianym trejażem, zabudowano werandę przedwejściową, która w willi przy alei Kasztanowej była jedynie zadaszona.

W 1904 roku w pracowni Ericha Graua wykonano projekt gruntownego przekształcenia budynku, który rozbudowano w głąb ogrodu i podwyższono o jedną kondygnację [il. 82d, e]. Od strony

frontowej zorganizowano nowe wejście do budynku, przebudowano klatkę schodową, w dawnej jadalni urządzono hol i pokój mieszkalny, w dobudowanym trakcie ogrodowym umieszczono jadalnię, kredens oraz werandę z zejściem do ogrodu. Wykusz akcentujący na elewacji usytuowanie pokoju dziennego zastąpiono oranżerią zaprojektowaną na półkolistym planie. Na piętrze usytuowano siedem pokoi i łazienkę, a w podwyższonej części domu urządzono pralnię i suszarnię.

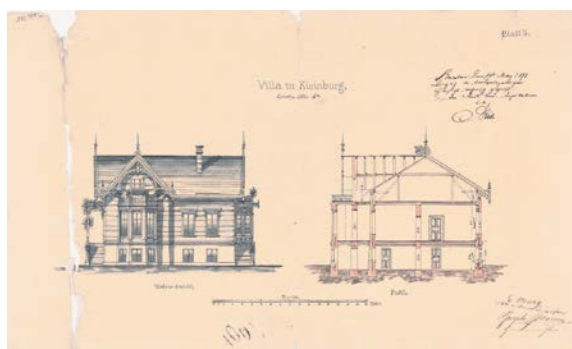
W pasie nadziemnej części suterenu i pierwszej kondygnacji elewacje willi zostały pokryte boniowaniem, wyżej – gładko otynkowane i podzielone boniowanymi lizenami oraz pilastrami. Kierunki poziome podkreślono gzymsami międzypiętrowymi i koronującym, który przerwano w środkowej części elewacji zachodniej, w miejscu podwyższenia budynku o dodatkową kondygnację [il. 82a]. Środkowa partia elewacji została zwieńczona trójkątnym naczółkiem, taki sam naczółek zamykał dwuosiowy pseudoryzalit akcentujący strefę wejściową do budynku. Formy zastosowanych dekoracji były inspirowane architekturą klasycystyczną.

W 1931 roku na piętrze domu urządzono odrębne mieszkanie, które wyposażono w nowo zaprojektowaną kuchnię i łazienkę. W 1934 roku dodatkowe mieszkanie urządzono też w suterenie od strony ogrodu.

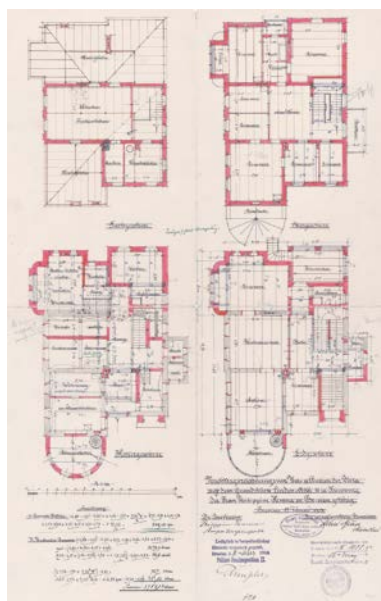
a

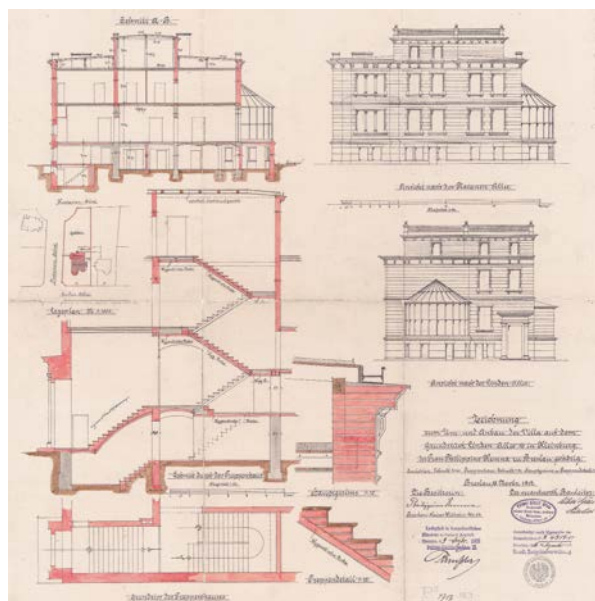
b

c

d

e

Il. 82. Wrocław, al. Lipowa (Linden Allee 16), a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1873: b) elewacja frontowa, przekrój (MA/ABMW, t. 2689, sygn. MAT-AB-94548), c) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 2689, sygn. MAT-AB-94549); projekt rozbudowy willi, 1904: d) rzuty (MA/ABMW, t. 2689, sygn. MAT-AB-94557), e) plan sytuacyjny, przekroje, elewacje (MA/ABMW, t. 2689, sygn. MAT-AB-94553).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2689.

74

Wrocław, Borek

aleja Lipowa 22 (Linden Allee 22)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Arthur Beck, kupiec
Projekt, wykonanie:	Albert Grau, architekt
Czas powstania projektu:	1899
Przebudowy:	1937 – projekt nowych schodów wewnętrznych (inw.: Helmuth Beck, kupiec; proj.: Eugen Halfpaap, architekt; wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana).

Dwukondygnacyjny dom z użytkowym poddaszem zaprojektowany przez Alberta Graua na zlecenie kupca Arthura Becka został usytuowany po północnej stronie obecnej alei Lipowej, w kwartale ograniczonym dzisiejszymi alejami: Lipową, Wiązową i Kasztanową oraz ulicą Sudecką. Działka, na której wzniesiono willę sąsiadowała od strony wschodniej z ogrodem urządzonym na narożnej posesji u zbiegu alei Lipowej i Wiązowej.

Dom został rozwiązany na planie zbliżonym do kwadratu – punkt centralny rzutu budynku stanowił hol obejmujący dwie kondygnacje, wokół którego od strony północnej, wschodniej i południowej rozmieszczono pokoje, a od strony zachodniej – zabiegowe schody prowadzące na piętro budynku [il. 83d]. Na parterze usytuowano salon połączony z ogrodem zimowym, jadalnię z tarasem otwartym ku ogrodowi, pokoje pani i pana domu, a od strony północnej, w sąsiedztwie jadalni – kredens połączony windą z kuchnią umieszczoną w suterenie, gospodarczą klatkę schodową i wreszcie garderobę z toaletą. Na piętrze zaprojektowano sypialnie dostępne z galerii nadwieszanej nad otwartą przestrzenią ho-

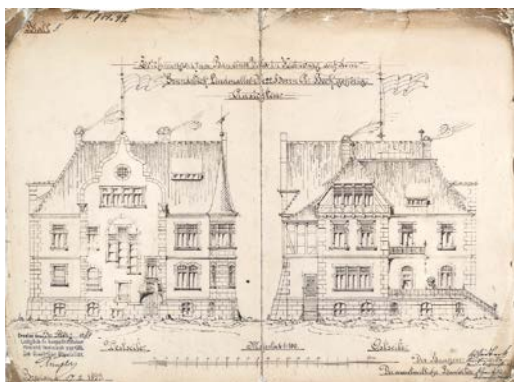
lu, garderobę, pokój dzienny i jedną niewielką łazienkę.

Bryła budynku, którą urozmaicono ryzalitami, została szczególnie mocno rozrzeźbiona w partii dachu – płaszczyzny połączeń dachowych stanowiły tło dla szczytów ryzalitów [il. 83b, c], część z nich była wykonana w konstrukcji szachulcowej, podobnie ozdobiono wybrane partie tradycyjnie murowanych ścian drugiej kondygnacji. Mimo zastosowania od strony zachodniej i południowej szczytów o ryunku inspirowanym architekturą renesansową dekoracje elewacji budowli były utrzymane w stylistyce neogotyckiej – dom wsparto przyporami, tarasowi nadano formę bastei, cokół i narożniki domu „wzmocniono” boniowaniem, a także wieżyczką „obronną”, wykrój otworów okiennych i ich obramienia oraz dekoracja szachulcowa w górnych partiach domu nawiązywały do tradycji gotyckiego domu mieszkalnego.

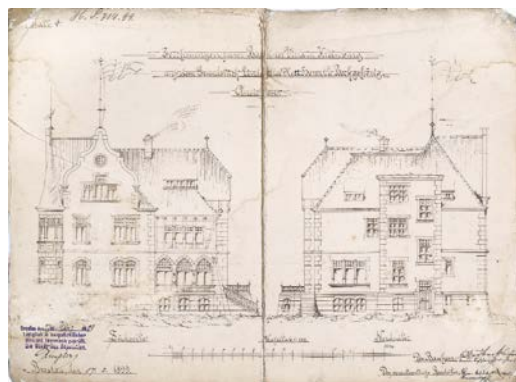
W czasie remontu przeprowadzonego w latach siedemdziesiątych XX wieku willa została pozbawiona niemal wszystkich dekoracji [il. 83a].

a

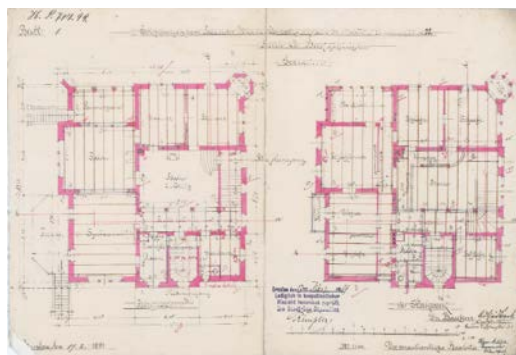

b

c

Il. 83. Wrocław, al. Lipowa 22, widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1899: b) elewacje południowa i północna (MA/ABMW, t. 2691, sygn. MAT-AB-95054), c) elewacje zachodnia i wschodnia (MA/ABMW, t. 2691, sygn. MAT-AB-95053), d) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 2691, sygn. MAT-AB-95056).

d

Źródła:
MA/ABMW, t. 2691.

75

Wrocław, Borek

aleja Lipowa (Linden Allee 23)

Willa, niezachowana

Investor, wykonanie:	Albert Grau, firma budowlana (Baugeschäft Albert Grau)
Projekt:	Erich Grau, architekt
Czas powstania projektu:	1901
Przebudowy:	1909 – projekt dobudowy werandy od strony południo-wschodniej (inw.: Karl Riemann, kupiec; proj.: Erich Grau, architekt; wyk.: Albert Grau, firma budowlana); 1915 – projekt zabudowy werandy i powiększenia powierzchni gabinetu pana domu na parterze budynku (inw., proj. i wyk.: jw.); 1927 – projekt zabudowy północno-zachodniego narożnika domu – powiększenie sieni wejściowej i rozbudowa ryzalitu klatki schodowej (inw.: Richard Gerson; proj.: Max Goldstein, architekt; wyk.: A. Aret, mistrz murarstwa w firmie Gustav Goerke).

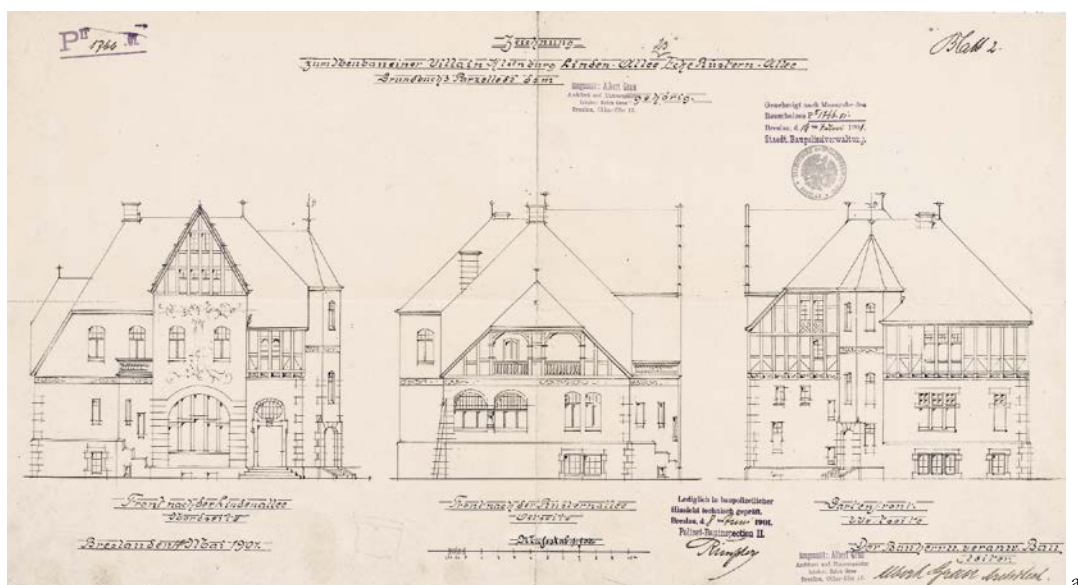
Willa, należąca do firmy budowlanej założonej przez architekta Alberta Graua, została zaprojektowana przez jego syna Ericha i wzniesiona po południowej stronie obecnej alei Lipowej u jej zbiegu z dzisiejszą aleją Wiązową.

Dom rozwiązano na rzucie złożonym z dwóch prostokątów – w zachodnim, dwutraktowym, o powierzchni około 180 metrów kwadratowych umieszczono na parterze sień wejściową połączoną z obszernym holem i główną klatką schodową oraz gabinet pana domu i jadalnię, pełniącą też funkcję pokoju dziennego [il. 84b]. We wschodniej części budynku, o powierzchni nieznacznie przekraczającej 80 metrów kwadratowych, usytuowano na parterze dwa pokoje – buduar pani domu i salon połączony z loggią otwartą ku ogrodowi. Na piętrze zaprojektowano sypialnię, garderoby, łazienkę, bawialnię dla dzieci, pokoje guwernantki i gościnny. Dodatkowy pokój służbowy usytuowano na strychu obok pralni, w suterenu zaś znalazły się: kuchnia z pomieszczeniami pomocniczymi, składy i mieszkanie dozorczy.

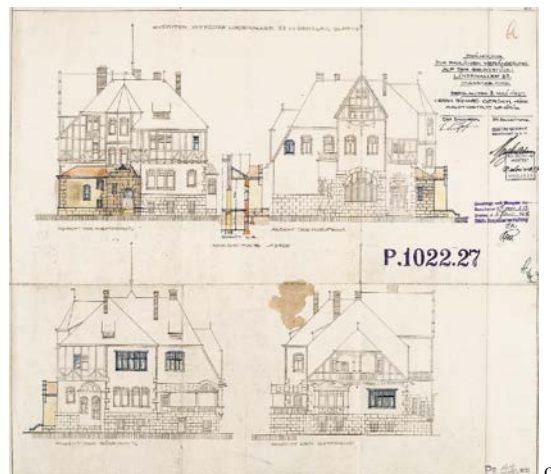
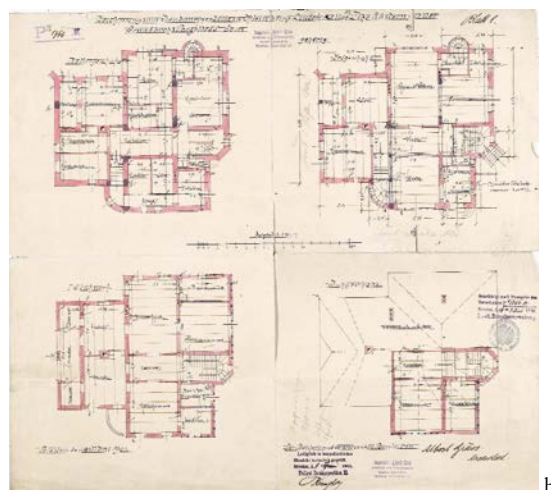
Bryła budynku o zróżnicowanej wysokości dwóch i trzech kondygnacji, ustawiona na nadziemnej części suterenu, została nakryta wielopołaciowymi dachami o skomplikowanej geometrii [il. 84a]. Od strony frontowej korpus budynku urozmaicono dwuosiowym pseudoryzalitem zwieńczonym wysokim szczytem i owalnym wykuszem zamkniętym

na poziomie piętra balkonem. Ryzalit klatki schodowej widoczny w elewacji zachodniej ukształtowany w formie wieży nakrytej niewysokim helmem, w elewacji wschodniej zaprojektowano z kolei werandy umieszczone zarówno na pierwszej, jak i na drugiej kondygnacji. Narożniki budowli podkreślono kamiennym boniowaniem, szczyt pseudoryzalitu oraz częściowo ściany drugiej i trzeciej kondygnacji pokryto deskami imitującymi konstrukcję szachulcową, od strony wschodniej willę podparto „średniowieczną” przyporą, wskazującą na gotyckie inspiracje autora projektu, jednak sposób zarysowania kształtu okna oświetlającego hol, a przede wszystkim planowana wyciskana w tynku dekoracja frontu budowli, nawiązywały do architektury secesyjnej.

W 1915 roku dom nieznacznie przebudowano w związku z przeniesieniem gabinetu pana domu do dawnego salonu, zamknięto wówczas poprzedzającą go loggię oknami w oprawie wysuniętej od strony wschodniej przed lico budynku, nowe okno kwiatowe otrzymało formy bliższe architekturze renesansu niż gotyku. W 1929 roku uzupełniono północno-zachodni narożnik domu poszerzając strefę wejściową do budynku [il. 84c]. Willa została zniszczona podczas drugiej wojny światowej, dziś na jej miejscu znajduje się pięciokondygnacyjny budynek wielorodzinny.

Il. 84. Wrocław, al. Lipowa (Linden Allee 23), projekt willi, 1901: a) elewacje (MA/ABMW, t. 2691, sygn. MAT-AB-95089), b) rzuty (MA/ABMW, t. 2691, sygn. MAT-AB-95086); c) projekt rozbudowy willi, 1927, elewacje (MA/ABMW, t. 2691, sygn. MAT-AB-95100).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2691.

76

Wrocław, Szczytniki

ulica Ksawerego Liskego 7 (Novastr. 5/7)

Willi, obecnie siedziba firmy Archicom

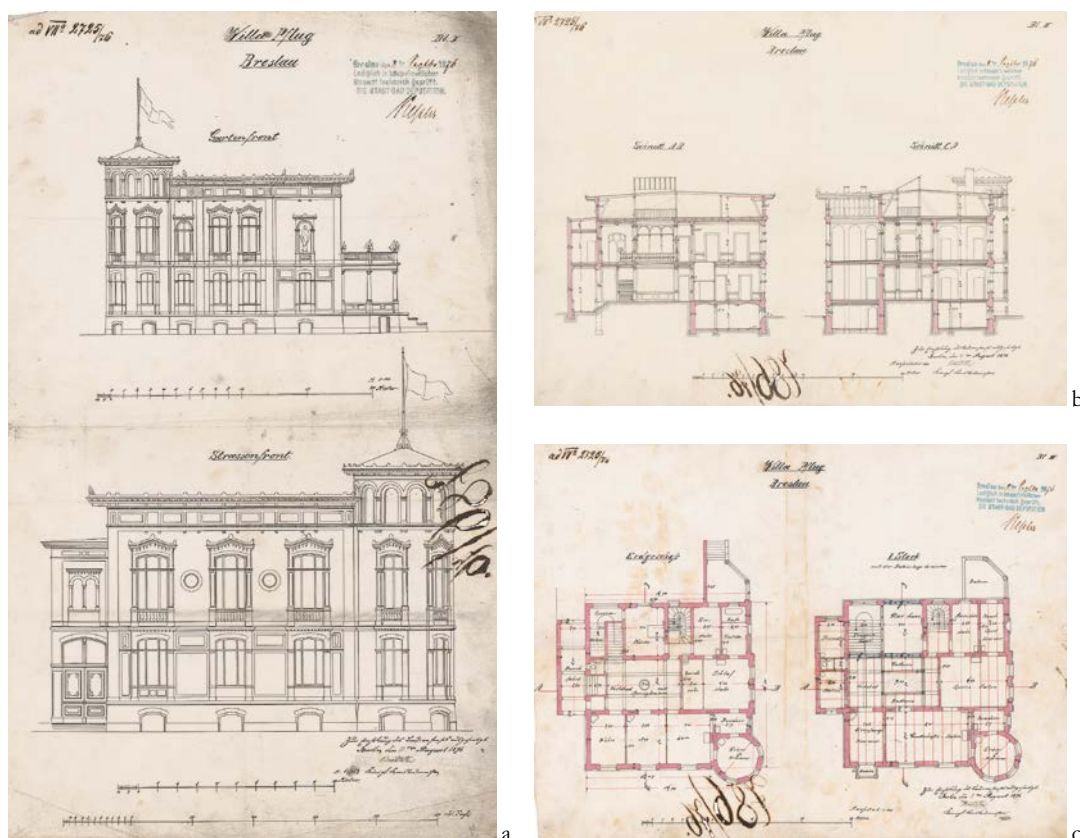
Inwestor:	Adalbert Pflug, mechanik, dyrektor warsztatów naprawczych taboru kolejowego
Projekt:	Emil Boethke, architekt, Berlin
Czas powstania projektu:	1876
Przebudowy:	1890 – budowa wykuszu od strony południowej (inw.: Emil Ponfick, prof. dr medycyny; proj. i wyk.: Oesterlink & Hentschel, firma budowlana); 1913 – budowa wykuszu od strony zachodniej, przebudowa wnętrza (inw.: Bruno Liebrecht, właściciel fabryki; proj. i wyk.: Alexander Mager, firma budowlana).

Dom został wzniesiony na działce wytyczonej po wschodniej stronie dawnej Nova Straße, która powstała na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku z inicjatywy braci Alexandrów, właścicieli willi wybudowanych u jej zbiegu z dzisiejszą ulicą Grunwaldzką [→ kat. 23].

Willi została zaprojektowana na niemal kwadratowym rzucie, w którego południowo-zachodni narożnik wpisano okrąg [il. 85c]. Centralny punkt kompozycyjny trzytraktowego rzutu budynku stanowił prostokątny hol, który częściowo obejmował wysokość dwóch kondygnacji. Do holu prowadziło wejście główne w północnej ścianie szczytowej budynku, które osłonięto stropem sieni przejazdowej. Wspomniany przejazd, cofnięty za linię zabudowy o głębokość frontowego traktu budynku, wypełniał przestrzeń między domem a północną granicą działki. Na środku holu zaprojektowano fontannę, a wokół niego rozmieszczono na parterze: pokoje dzieńne, sypialnię z garderobą i buduarem, toaletę z łazienką, „izbę jadalnianą” (*Essstube*) oraz kuchnię. Z małej jadalni przewidziano wyjście na taras, który dostawiono do budynku od strony wschodniej i zamknięto balkonem podtrzymywanym przez pseudodoryckie kolumny. Ten nietypowy dla dziewiętnastowiecznych willi program funkcjonalny pierwszej kondygnacji domu uzupełniały klatki schodowe – reprezentacyjna, częściowo otwarta ku holowi, którą usytuowano w północno-wschodnim narożu budynku, oraz służbowa, zamknięta, ze schodami zabiegowymi, wpisana w trakt wschodni między

kuchnię i jadalnię. Na piętrze, pełniącym funkcję *piano nobile*, umieszczono w trakcie frontowym (zachodnim) pokój przyjęć oraz salon, z którym połączono niewielki buduar i pokój „narożny” urządzonej w owalnym wnętrzu (*Erker Zimmer*). W trakcie środkowym od strony południowej zaprojektowano dużą jadalnię powiązaną z kredensem i palarnią, które usytuowano w trakcie wschodnim, tam również między klatkami schodowymi umieszczono ogród zimowy. Nad sienią przejazdową zlokalizowano dwa pokoje gościnne i klozet. Główne pomieszczenia piętra domu zostały spięte galerią, którą nadwieszono nad centralnym holem, dzięki czemu wnętrze mogło być oświetlone światłem dziennym za pośrednictwem świetlika wysuniętego nad kalenicę dachu. Budynek nie został podpiwniczony w całości – suterrenę umieszczono pod pomieszczeniami mieszkalnymi, ale już nie pod holem i przejazdem. W suterrenie urządzone mieszkania portiera i ogrodnika, pralnię oraz składy.

Zwarta bryła budynku została ustawiona na nadziemnej części sutereny i przykryta niemal płaskim dachem z okapami mocno wysuniętymi przed lico budynku [il. 85b]. Okrąg wpisany w naroże rzutu willi w trzecim wymiarze przybrał formę cylindrycznej wieży, którą zwieńczono niewysokim stożkowym daszkiem [il. 85a]. O charakterze elewacji domu zdecydowało skonstrastowanie ceglanych obramień okien z tynkowanymi płaszczynami ścian, które niczym ekrany rozpięto między ceglany- mi lizenami.

Il. 85. Wrocław, ul. K. Liskego 7, projekt willi, 1876: a) elewacje frontowa i ogrodowa (MA/ABMW, t. 3281, sygn. 786/76-p. 4), b) przekroje (MA/ABMW, t. 3281, sygn. 786/76-p.3), c) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 3281, sygn. 786/76-p.2).

Kierunki poziome podkreślono w kompozycji elewacji liniami gzymsów oraz pasami: ceglanej okładziny akcentującej cokół budowli i horyzontalnych okienek w niby-fryzie pseudobelkowania, które wieńczyło zewnętrzne ściany. Centralną partię elewacji południowej podkreślono płaskim pseudoryzalitem, większość otworów okiennych i drzwiowych zamknięto łukami odcinkowymi, łuki pełne zastosowano w arkadach ostatniej kondygnacji wieży i w biforyjnym oknie umieszczonym nad przejazdem. Między oknami drugiej kondygnacji budynku umieszczono medaliony z głowami Persefony i Demeter, głowa

Ateny znalazła się w zwieńczeniu bocznej partii wejściowej willi.

W ostatniej dekadzie XIX wieku do budynku dostawiono wykusz-werandę, a w drugim dziesięcioleciu XX wieku od strony zachodniej dobudowano wykusz zarysowany na planie elipsy, który powiększał przestrzeń pomieszczenia powstałego z połączenia trzech wcześniejszych pokoi dziennych usytuowanych na parterze willi. Na początku XXI wieku budynek rozbudowano i poddano kompleksowej rewaloryzacji [il. 86].

Il. 86. Wrocław, ul. K. Liskego 7, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek).

Źródła:

MA/ABMW, t. 3281.

Bibliografia:

- Duda M., Sebzda B., *Siedziba firmy Archicom, d. willa Pfluga, ul. Ksawerego Liskego 5/7*, [w:] LaW, s. 807 (hasło 907).
Sebzda B., *Dawne wrocławskie osiedle willowe w lewostronnych Starych Szczytnikach*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, Wrocław 1995, s. 304–308.
Sebzda B., *Ogród przy willi Pfluga, niezachowany, ul. Ksawerego Liskego 5/7*, [w:] LzW, s. 667, 668 (hasło 634).
Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Pfluga przy ul. Ksawerego Liskego 5/7, obecnie siedziba spółki architektonicznej „Archicom”*, [w:] AaW-II, s. 103 (hasło 479).

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem 179/545/Wm [data wpisu: 18.01.1995].

77

Wrocław, Przedmieście Odrzańskie
 aleja Jana Matejki 4 (Monhauptstr. 4)
 Willa, obecnie Dom Zakonny Księży Salwatorianów

Investor:	Julius Monhaupt, ogrodnik
Projekt:	Otto Fiebiger, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1873
Przebudowy:	1888 – projekt rozbudowy willi (inw.: Agnes Kreis; proj.: Carl Brandt, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

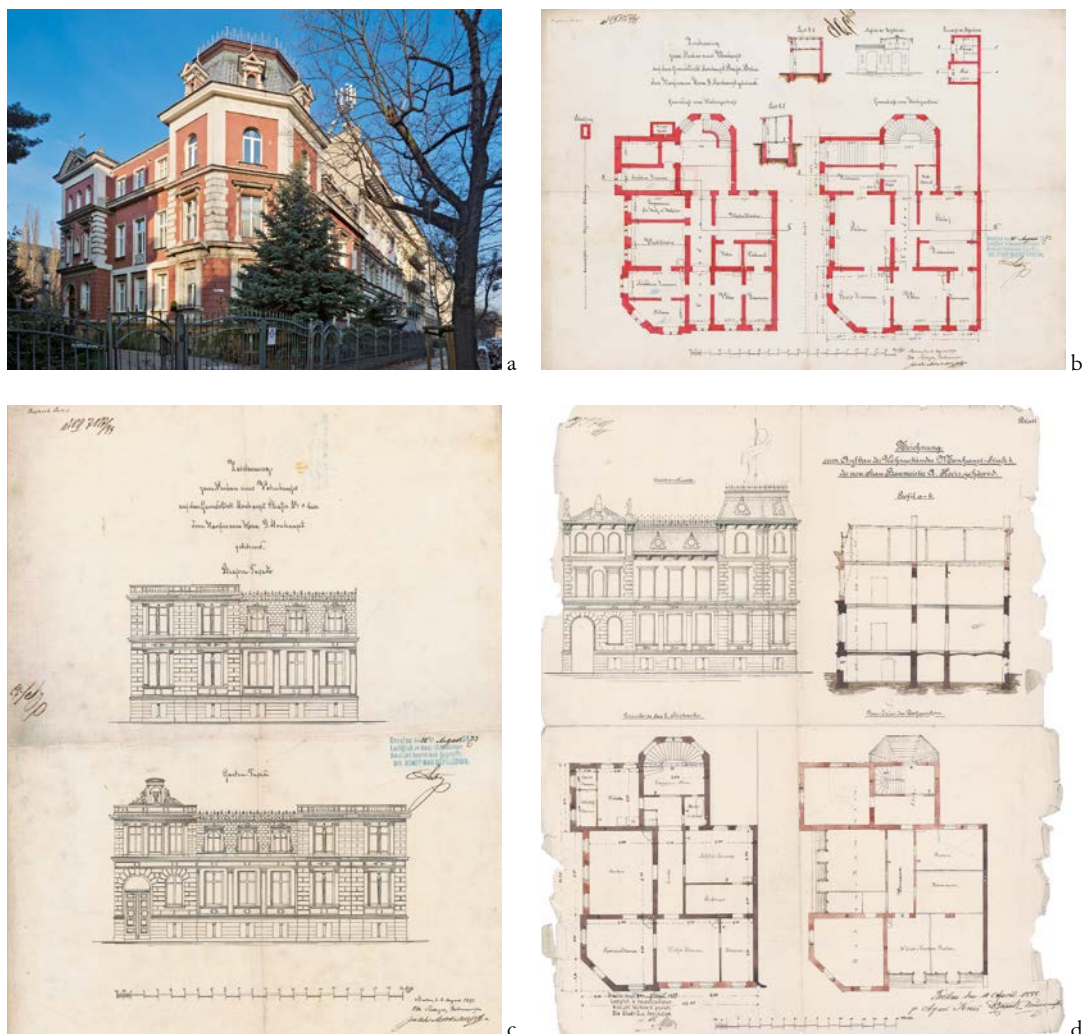
Willa została wzniesiona na południowym końcu ciągu kamienic usytuowanych po zachodniej stronie dzisiejszej alei Jana Matejki, której powstanie zainicjował i sfinansował Julius Monhaupt.

Dwukondygnacyjny dom, rozwiązany na rzucie zbliżonym kształtem do prostokąta, dostawiono od strony północnej do ściany szczytowej sąsiedniego budynku. W południowo-zachodnim narożu domu umieszczono główne wejście z sienią i ze schodami wyrównawczymi, które prowadziły do holu i otwartej klatki schodowej [il. 87b]. Z holu wyprowadzono korytarz, wokół którego na parterze usytuowano: salon (od południa), jadalnię (w narożu południowo-wschodnim), pokoje dzienne (od wschodu) oraz sypialnię (w narożu północno-zachodnim). Na piętrze, pod dachem pulpitowym, którym przykryto budynek, urządzono pokoje gościnne (od wschodu), dodatkowe mieszkanie (od strony południowej) oraz gabinet pana domu umieszczony tuż przy głównej klatce schodowej. W suterenie zaprojektowano kuchnię, pralnię, pokoje służby i składy.

Bryła budynku, którą ustawiono na wysokiej nadziemnej części suterenu, została rozczłonowana ryzalitami. Jednym z nich zaakcentowano ścięty narożnik willi, drugim – przeciwległe, południowo-zachodnie naroże domu [il. 87c]. Ryzalit narożnika południowo-wschodniego zamknięto balustradą tralkową, narożnik południowo-zachodni zwieńczono balustradą pełną, na której od strony ogrodu po-

stawiono edyкул z niszą stanowiącą tło dla „greckiej” wazy. Po obu stronach edykułu zaprojektowano pólleżące postaci kobiece (Demeter?) z drzewkami – zapewne symbolami profesji inwestora. Ściany ryzalitów pokryto boniowaniem i podzielono gzymсами międzypiętrowymi i koronującym. Prostokątne okna ujęto pilastrami dźwigającymi naczółki w formie odcinków belkowania. Zupełnie inaczej rozwiązano trójosiowe partie domu usytuowane od strony ogrodu między ryzalitami, a od strony frontowej – przy szczycie sąsiedniej kamienicy. Elewacje wspomnianych części budynku podzielono na poziomie pierwszej kondygnacji pilastrami, a drugiej kondygnacji nadano formy połąci dachowych z oknami imitującymi lukarny i dekoracyjnym ażurowym pseudogrzebieniem. Z kolei od strony zachodniej wyeksponowano w bryle budynku trójboczny wykusz klatki schodowej, który również zamknięto balustradą tralkową.

W 1888 roku willa została przebudowana – partie ryzalitów podwyższono o jedną kondygnację, cały dom przykryto dachami pseudomansardowymi, a narożnik południowo-wschodni zwieńczono dodatkowo hełmem [il. 87d]. Na każdej kondygnacji budynku urządzono wówczas po jednym niezależnym mieszkaniu. Dobudowaną partię willi utrzymano w formach, które nawiązywały do architektury francuskiego renesansu i baroku [il. 87a].

Il. 87. Wrocław, al. J. Matejki 4, a) widok willi od strony południowo-wschodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1873: b) rzuty suterenu i parteru (MA/ABMW, t. 3016, sygn. 906/73-p.3), c) elewacje zachodnia i południowa (MA/ABMW, t. 3016, sygn. 906/73-p.1); d) projekt rozbudowy willi, 1888, rzuty, przekrój, elewacja południowa (MA/ABMW, t. 3016, sygn. 906/73-p.5).

Źródła:
MA/ABMW, t. 3016.

78

Wrocław, Szczytniki

ulica Adama Mickiewicza 8 (Tiergartenstr. 82)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

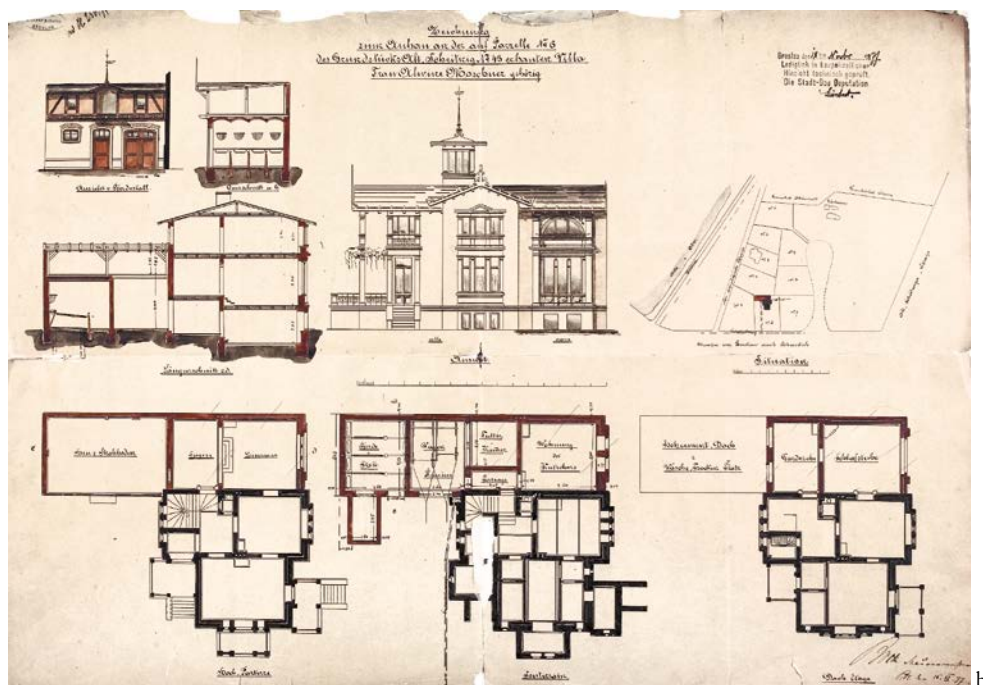
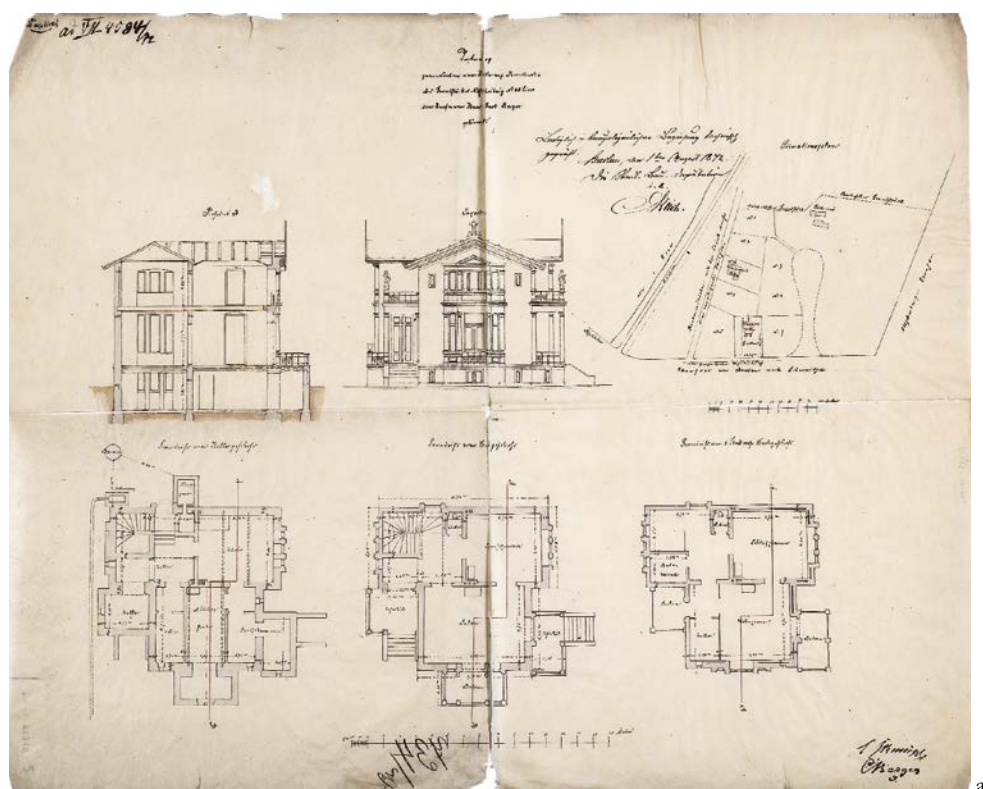

Investor:	Carl Berger, radny miejski, sędzia polubowny, kupiec, współwłaściciel fabryki pierników Johanna Gottlieba Bergera (Honigkuchenfabrik Johann Gottlieb Berger)
Projekt, wykonanie:	Carl Schmirgel, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1877 – projekt rozbudowy willi (inw.: Albine Moschner; proj. Emanuel Bock, mistrza murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1884 – projekt rozbudowy domu mieszkalnego (inw.: Fr. Göschel, nadradca rządowy; proj. i wyk.: Paul Aust, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1910 – projekt podwyższenia willi (inw., proj. i wyk.: Robert Seidel, mistrz murarstwa, właściciel firmy budowlanej).

Dzisiejsza forma willi jest wynikiem jej gruntowej przebudowy dokonanej w 1910 roku, budynek został jednak zaprojektowany – obok domów usytuowanych przy obecnej ulicy Kazimierza Bartla 2 i 4 [→ kat. 10] – w 1872 roku na zlecenie Carla Bergera i wzniesiony w planowanej przez przedsiębiorcę kolonii willowej.

Dom rozwiązano wówczas na dwutraktowym rzucie, w którym na parterze usytuowano od strony frontowej salon, a w trakcie ogrodowym – sień wejściową, klatkę schodową, niewielki hol z toaletą i jadalnię [il. 88a]. Na piętrze urządzono dwie sypialnie, łazienkę, pokój dzienny i służbówkę, z kolei w suterenie umieszczono kuchnię, dodatkowy pokój służbowy i pomieszczenia magazynowe. Bryła budynku, ustawiona na nadziemnej części suterenu i przykryta dwuspadowymi dachami o niewielkim nachyleniu połaci, została rozbudowana w kierunku południowym, wschodnim i zachodnim za pomocą werand, z których dwie zamknięto balkonami i połączono schodami z ogrodem. Sposób rozwiązania werand, w których do podparcia zadaszenia użyto kolumn doryckich i jońskich, obramienia okien, nachylenie dachu i dekoracje „simy” pozwalały wpisać architekturę domu w nurt inspirowany budownictwem antycznym (helleńskim).

W 1877 roku opracowano projekt rozbudowy domu w kierunku północnym, aż do granicy działki. W jednotraktowej dobudówce umieszczono na poziomie terenu stajnię i wozownię z pomieszczeniem magazynowym oraz pokój mieszkalny woźnicy [il. 88b]. Na piętrze, nad częścią gospodarczą zaprojektowano skład siana, a w części wschodniej – jadalnię, którą połączono z holem willi. Na kolejnej kondygnacji części wschodniej dobudówki urządzono garderobę i sypialnię. Wysokość nowej części domu oraz spadki dachu, którym ją przykryto powtarzały zastosowane w budynku istniejącym. Podziały elewacji również przypominały kompozycję ścian starszej partii domu. W osi symetrii elewacji ogrodowej dobudowanej części mieszkalnej zaprojektowano pion trzech zbliżonych do siebie osi okiennych, które ujęto wspólnym obramieniem złożonym z „doryckich” pilastrów i odcinków belkowania akcentujących podział na kondygnacje. Na parterze zastosowano czworoboczny otwór okienny, na piętrze – półokrągły, wypełniony oknem „termalnym”. Z kolei dobudowanej części gospodarczej domu nadano formy „rustykalne” z ceglanym przyziemiem i szachulcowym półpiętrzem.

Il. 88. Wrocław, ul. A. Mickiewicza 8, a) projekt willi, 1872, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 27, sygn. MAT-AB-51318), b) projekt rozbudowy willi, 1877, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 27, sygn. MAT-AB-51317).

Wydaje się, że projekt z 1877 roku zrealizowano tylko częściowo – wybudowano wówczas najprawdopodobniej budynek gospodarczy. W nowej koncepcji rozbudowy domu przygotowanej w 1884 roku przewidziano zamknięcie przestrzeni między budynkami mieszkalnym i gospodarczym. W suterenie projektowanej rozbudowy umieszczono skład i pokój służbowy, na parterze – salon, na piętrze – sypialnię z gabinetem. Na elewacjach dobudowanej części domu powtórzono podziały znane z partii istniejącej – zastosowano podobne, klasycyzujące obramienia otworów okiennych. W 1910 roku willę podwyższono o jedną kondygnację, częściowo ukrytą w przestrzeni nowego, łamanego dachu [il. 89a, b]. Daw-

ną wieżę przekształcono w ryzalit nakryty dachem dwuspadowym, zmieniono formę frontowej werandy, którą zwieńczono balkonem i połączono schodami z ogrodem. Wnętrza budynku nieznacznie przearanżowano, wschodni pokój parteru połączono z holem i nadano mu funkcję *Diele* [il. 89c]. W południowym pokoju dziennym urządzono gabinet pana domu, przenosząc ten pierwszy na piętro. Sypialnia została z kolei powiększona kosztem dawnej garderoby, na miejscu której zaplanowano łazienkę. W przestrzeni poddasza umieszczono pokój gościnny. Elewacje willi pokryto ceglaną okładziną, dachy – grafitowym łupkiem, a szczyty wypełniono dekoracją imitującą konstrukcję szachulcową.

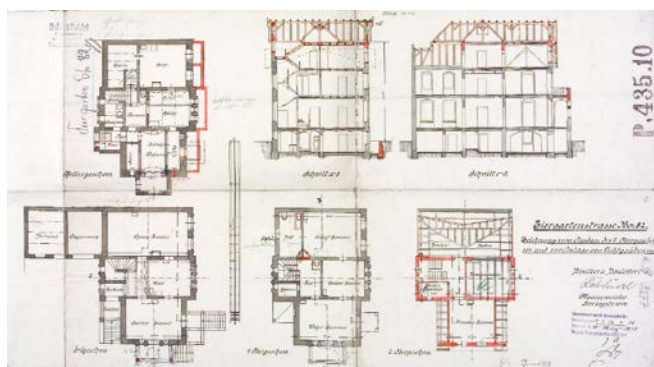

a

Il. 89. Wrocław, ul. A. Mickiewicza 8, a) widok willi od strony południowej (for. S. Klimek); projekt rozbudowy willi, 1910: b) elewacje – stan przed i po rozbudowie (MA/ABMW, t. 27, sygn. MAT-AB-51321), c) rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 27, sygn. MAT-AB-51320).

b

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 27.

Bibliografia:
Grajewski G., *Willa, ul. Adama Mickiewicza 8*, [w:] LaW, s. 814 (hasło 919).

79

Wrocław, Szczytniki,
ulica Adama Mickiewicza (Tiergartenstr. 90)
Willa, niezachowana

Inwestor:	Adolf Grunwald, kupiec i współwłaściciel firmy Grundmann & Co., fabryka spirytualiów
Projekt, wykonanie:	Louis Ehrlich, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1879
Przebudowy:	brak danych

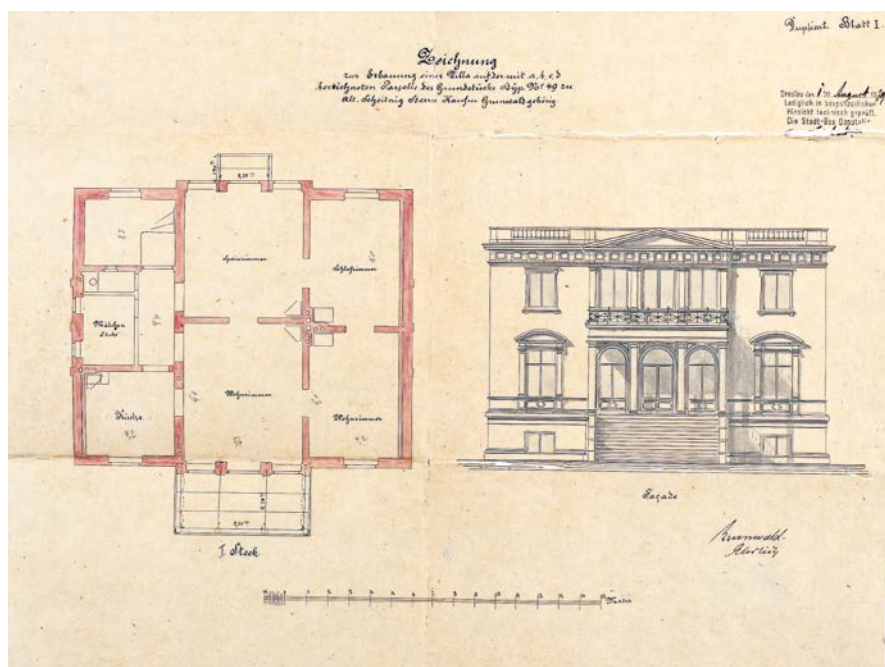
Budynek został usytuowany na działce wytyczonej po północno-zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Adama Mickiewicza, na przeciwko dawnego toru wyścigów konnych.

Piętrowy dom rozwiązano na planie prostokąta w trójpaśmowym układzie konstrukcyjnym, na każdej kondygnacji umieszczono jedno niezależne mieszkanie [il. 90b]. Główne wejście do budynku zaprojektowano na poziomie sutereny i powiązano je z zamkniętą zabiegową klatką schodową zajmującą północno-zachodni narożnik domu. Poza schodami, w zewnętrznym zachodnim paśmie konstrukcyjnym umieszczono na parterze blok pomieszczeń pomocniczych (toaleta, garderoba, pokój służący) sąsiadujących z korytarzem i niewielki pokój dzienny. W środkowym pasie pomieszczeń zaprojektowano salon (od strony frontowej) i jadalnię (od strony ogrodu), z kolei w paśmie wschodnim znalazły się pokój dzienny i sypialnia. Osiowość rzutu podkreślono werandami powiększającymi optycznie przestrzeń środkowych wnętrz. Werandy zadaszone balkonami powiązano otwartymi schodami z ogrodem. Układ pokoi mieszkania zaprojektowanego na drugiej kondygnacji w zasadzie nie odbiegał od tego urządzonego na parterze, z tą tylko różnicą, że w narożniku południowo-zachodnim zaprojektowano kuchnię zamiast mniejszego z pokoi dziennych. Kuchnia należąca do mieszkania pierwszej kondygnacji znajdowała się w suterenie, gdzie umieszczono też łazienki, pralnię, mieszkanie służbowe i składy.

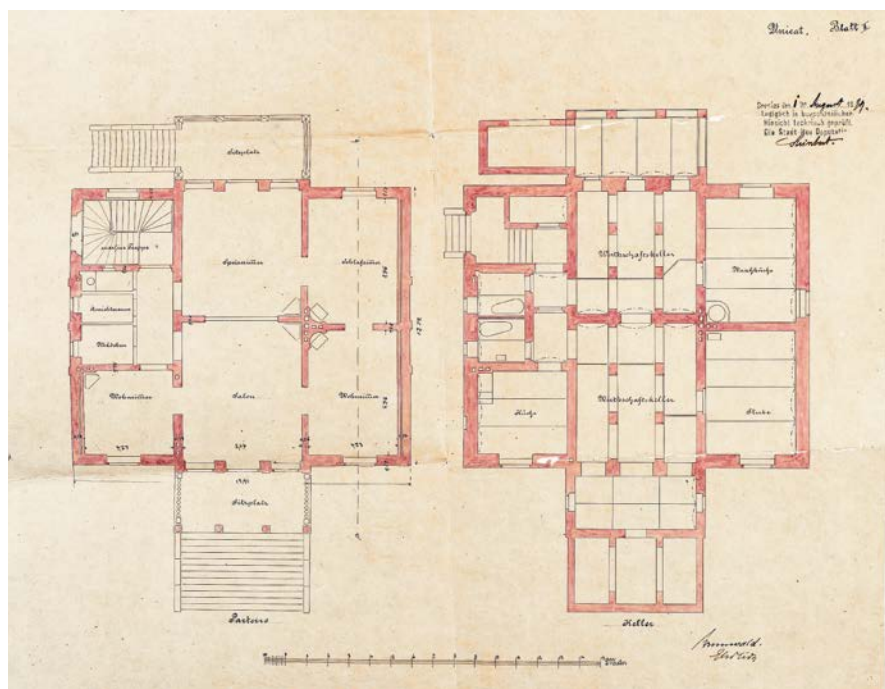
Zwartą kubiczną bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części sutereny pełniącej funkcję cokołu, który oddzielono szerokim belkowaniem od wyższych kondygnacji [il. 90a]. Pas belkowania z prostym, zgeometryzowanym fryzem, na którym umieszczono balustradową attykę stanowił też zwieńczenie kompozycji elewacji. Oś symetrii frontu budowli podkreślono pseudoryzalitem, w który wpisano trzy zbliżone do siebie osie okienne otoczone wspólnie opracowanymi obramieniami. Frontowy ryzalit poprzedzono wspomnianą werandą zamkniętą balkonem podtrzymywanym czterema kolumnami doryckimi. Zwieńczenie ryzalitu stanowił trójkątny naczólek. Partię środkową frontu budynku ujmowały po bokach pojedyncze osie okienne. Okna pierwszej kondygnacji ozdobiono w bocznych osiach edykułowymi obramieniami, okna położone nad nimi otoczono prostymi opaskami. Dekoracje elewacji willi zaczerpnięto głównie z architektury klasycystycznej.

Dom został zburzony w latach dwudziestych XX wieku. Na działce wytyczonej we wschodniej części dawnej posiadłości Grunwalda wzniesiono następnie budynek bliźniaczy zaprojektowany w 1925 roku przez Conrada Helbiga (ulica Adama Mickiewicza 22/24). Kolejny dom mieszkalny zbudowano w północnej części posesji (ulica Adama Mickiewicza 20a) tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej.

a

b

Il. 90. Wrocław, ul. A. Mickiewicza (Tiergartenstr. 90), projekt willi, 1879: a) rzut piętra, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 29, sygn. MAT-AB-51395), b) rzut parteru i suterenu (MA/ABMW, t. 29, sygn. MAT-AB-51396).

Źródła:
MA/ABMW, t. 29.

80

Wrocław, Szczytniki
ulica Adama Mickiewicza 30 (Tiergartenstr. 102)
Willa

Inwestor:	Max Kulcke, kupiec, współwłaściciel firmy Künzel & Hiller (rzeźbiarstwo, kamieniarstwo)
Projekt, wykonanie:	Max Kiehnel, architekt
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	1920 – projekt dobudowy garażu do budynku od strony północnej (inw.: Wilhelm Kanus, kupiec; proj. i wyk.: firma budowlana Kiehnel & Co.); 1935 – projekt przebudowy willi (inw.: Johannes Rahm, prof. dr med.; proj. i wyk.: Paul Heim i Albert Kempter, architekci).

Willa została wzniesiona w sąsiedztwie parku Szczytnickiego, po północno-zachodniej stronie szosy Swojczyckiej, na działce wytyczonej w zachodnim krańcu dawnej posiadłości Hugona Heimanna.

Budynek rozwiązano na rozczłonowanym rzucie, którego centrum stanowiło na parterze *Diele* propagowane przez Hermanna Muthesiusa, pełniące funkcję pokoju dziennego [il. 91c]. Półotwarte wnętrza powiązано za pomocą kilku stopni z wewnętrznym korytarzem, który łączył hol usytuowany w zachodniej części domu z jadalnią i salonem urządzonymi we wschodnim trakcie konstrukcyjnym. Hol, w którym zaprojektowano trójbiegową klatkę schodową, poprzedzono sienią wejścia głównego rozwiązaną na planie kwadratu. Program funkcjonalny parteru budynku uzupełniała kuchnia z pomieszczeniami pomocniczymi oraz loggia, umieszczona między kuchnią i jadalnią, a także weranda sąsiadująca od południa z salonem. Na piętrze willi zaprojektowano sypialnię, pokój mieszkalny, łazienkę oraz dodatkową klatkę schodową, która prowadziła na poddasze, gdzie urządzono pokoje gościnny i służbowy. Z kolei w suterenie umieszczono zespół pomieszczeń gospodarczych (pralnia, kotłownia, składy) oraz mieszkanie dozorczy.

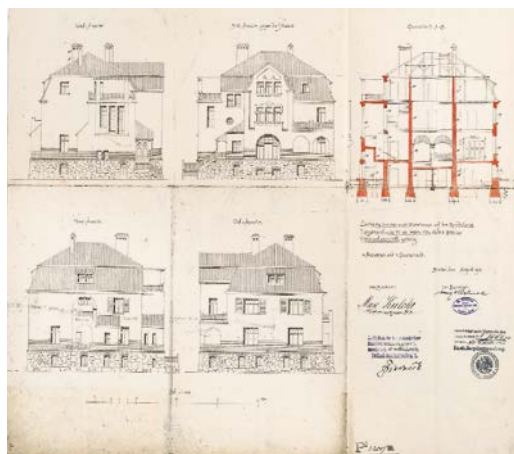
Sposób kształtowania dwukondygnacyjnego korpusu willi, który ustawiono na wysokiej nad-

ziemnej części sutereny, odpowiadał podziałom zdefiniowanym w rzucie budynku. Bryła domu została rozczłonowana ryzalitem i wykuszami, a jej ściany podzielono otworami okiennymi, których kompozycja wynikała w dużej mierze z rzeczywistych potrzeb oświetlenia wnętrza budynku [il. 91b]. Na poziomie sutereny elewacje willi wyłożono kamienną okładziną, wyżej ściany otynkowano tynkami prążkowanymi i gładkimi. Poza wyprawami elewacji dekoracje budowli stanowiły nieliczne pseudobarokowe ornamenty, płyciny w szczycie ryzalitu i wybranych strefach podokiennych oraz elementy drewniane – okiennice, balustrady balkonów, zadaszenie głównego wejścia, które nadawały willi charakter „rustykalny”. Dom został nakryty wysokimi dachami mansardowymi.

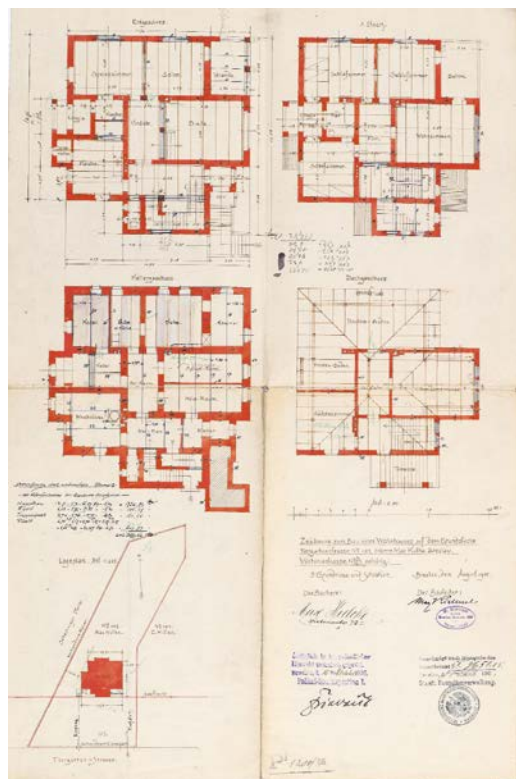
W 1920 roku do budynku dobudowano od strony północnej garaż, który zburzono piętnaście lat później, aby na jego miejscu wznieść dodatkowe pomieszczenia sutereny nakryte tarasem. W czasie ostatniej przedwojennej przebudowy willi salon powiększono o przestrzeń werandy, zlikwidowano szczyt ryzalitu, który zamknięto trójpołaciowym daszkiem, zrezygnowano też z niemal wszystkich elementów zdobniczych elewacje, pozostawiając jedynie kamienną okładzinę cokołu budynku [il. 91a].

a

b

c

Il. 91. Wrocław, ul. A. Mickiewicza 30, a) widok willi od strony południowo-wschodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1905: b) elewacje, przekrój (MA/ABMW, t. 30, sygn. MAT-AB-51437), c) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 30, sygn. MAT-AB-51438).

Źródła:
MA/ABMW, t. 30.

81

Wrocław, Szczytniki

ulica Adama Mickiewicza 34, 34a (Tiergartenstr. 116)

Willi bliźniacza, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Fritz Märcker, kupiec, właściciel wytwórni kapeluszy
Projekt, wykonanie:	Hermann Wolfram, architekt (<i>Baumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1897 (1896 – pierwsza niezrealizowana wersja projektu)
Przebudowy:	brak danych

Bliźniacza, dwukondygnacyjna willa Fritza Märckera została wzniesiona po północno-zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Adama Mickiewicza, na działce wyodrębnionej z dawnej posesji bankiera Hugona Heimanna.

Obie części domu stanowiły swoje lustrzane odbicie, a za podstawę rozplanowania przyjęto prostokątny rzut w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym. W pierwszej (niezrealizowanej) wersji projektu w każdym członie budynku rozmieszczono na obu kondygnacjach nadziemnych po cztery pokoje oraz dwubiegową klatkę schodową, którą usytuowano w zewnętrznym pasie pomieszczeń, między pokojami frontowym i tylnym. Spocznik klatki schodowej stanowił sień wejściową, którą wysunięto przed boczne elewacje domu. Opisaną, bardzo prostą dyspozycję przestrzenną zmieniono w kolejnym projekcie, przygotowanym przez Hermanna Wolframa w 1897 roku, w którym w każdej części budynku umieszczono na obu piętrach po trzy pokoje ustawione w amfiladzie oraz w układzie promienistym – klatkę schodową z holem i pokój narożny z wykuszem rozwiązany na planie wycinka koła [il. 92b]. Hole powiązano z wejściami głównymi zaprojektowanymi w bocznych ścianach szczytowych budynku, do któ-

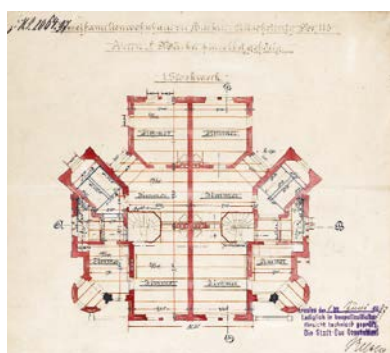
rych prowadziły jednobiegowe schody zewnętrzne. Od strony frontowej tuż przy owalnych wykuszach zaprojektowano na pierwszej kondygnacji werandy, które na piętrze zamknięto balkonami. W suterenie umieszczono: kuchnię, służbówki, pralnię i składy.

Bryła budynku, rozwiązana w układzie symetrycznym, sprawiała wrażenie malowniczo rozczłonowanej za pomocą wież, werand, tarasów i centralnych ryzalitów [il. 92c, d]. Korpus budowli został wyniesiony nad poziom terenu na nadziemnej części suterenu, którą zaprojektowano w formie cokołu wyróżnionego ceglaną okładziną. Z cegieł klinkierowych wykonano też: lizeny akcentujące narożniki domu i podziały elewacji, obramienia otworów okiennych i drzwiowych, gzymsy, schodkowe dekoracje szczytów oraz balustrady balkonów i schodów zewnętrznych, pozostałe płaszczyzny ścian otynkowano [il. 92a]. Budowla została nakryta dachem czterospadowym o kalenicy podwyższonej w partii środkowej, ryzality zamknięto dwuspadowymi dachami z naczółkami, a wieże – dachami stożkowymi.

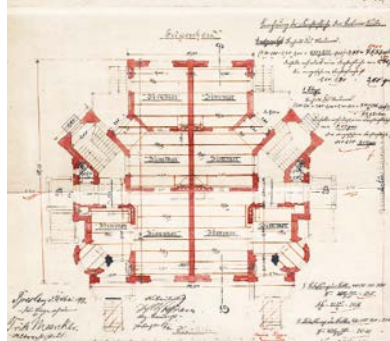
W sposobie kształtowania dekoracji willi oraz otworów okiennych i drzwiowych wykorzystano wzorce zaczerpnięte z architektury gotyckiej i wczesnorenansowej.

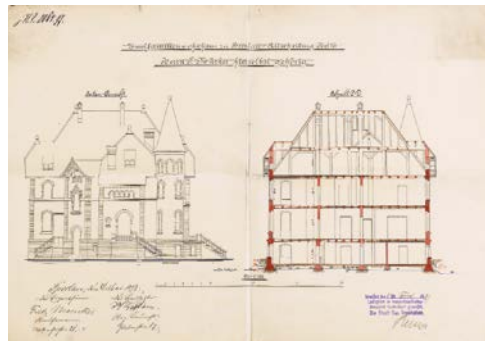
a

c

b

d

Il. 92. Wrocław, ul. A. Mickiewicza 34, 34a, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1897: b) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 30, sygn. MAt-AB-51464), c) przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 30, sygn. MAt-AB-51468), d) przekrój, elewacja boczna (MA/ABMW, t. 30, sygn. MAt-AB-51469).

Źródła:

MA/ABMW, t. 30.

Bibliografia:

Grajewski G., *Willa, ul. Adama Mickiewicza 34*, [w:] LaW, s. 816 (hasło 923).

82

Wrocław, Szczytniki
 ulica Stanisława Moniuszki 1 (Leerbeutelstr. 8)
 Willa, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Paul Bunke, posiadacz ziemski, inicjator powstania kolonii willowej w Zalesiu
Projekt, wykonanie:	Conrad Schoom, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	1904 – projekt zmiany głównej klatki schodowej, korekta podziałów wewnątrz (inw.: Paul Bunke; proj. i wyk.: Paul Rother, architekt).

Willa została wzniesiona na narożnej działce wytyczonej u zbiegu dzisiejszych ulic Fryderyka Chopina i Stanisława Moniuszki – należała, obok domu przy obecnej ulicy Fryderyka Chopina 7 [→ kat. 19], do najwcześniejszych inwestycji przeprowadzonych w obrębie Zalesia z inicjatywy i na koszt Paula Bunkego, właściciela osiedla z myślą o ich późniejszej sprzedaży.

Oba wspomniane budynki rozwiązano na tych samych rzutach, w domu przy ulicy Stanisława Moniuszki 1 drobnej korekcie poddano jedynie rzut piętra ze względu na odmiennie ukształtowane przekrycie – zamiast dachu w głównej formie czterospadowego zastosowano dach mansardowy. Na parterze budynku urządzono zatem cztery pokoje – po dwa od frontu i od strony ogrodowej, wyróżniając trójbocznym wykuszem miejsce usytuowania salonu, a pięcioboczną werandą – położenie jadalni. W centralnej partii rzutu willi zaprojektowano prostokątny hol (*Diele*) z otwartą dwubiegową klatką schodową, do którego od strony zachodniej przylegała sień wejścia głównego. Na piętrze, które częściowo ukryto w dachu, urządzono pięć sypialni, w suterenie umieszczono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, prasownię oraz mieszkanie dozorczy.

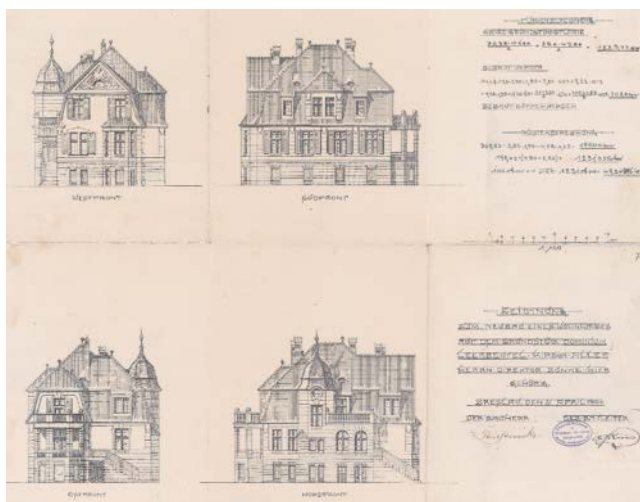
Na etapie realizacji inwestycji rzuty nieco zmieniono – dwubiegową klatkę schodową zastąpiono zabiegową, co pozwoliło powiększyć optycznie przestrzeń holu [il. 93c]. Nieznacznie zmieniono też układ pomieszczeń na piętrze, powiększając przy tym łazienkę.

Bryła domu, nakryta obszernymi dachami mansardowymi, została urozmaicona pseudoryzalitami, wspomnianymi już dobudówkami – wykuszami i werandą zwieńczoną balkonem – oraz niską wieżą zamkniętą hełmem (niezrealizowaną w planowanej formie) [il. 93a]. Wysoka nadziemna część suterenu została wyróżniona ceglana okładziną, wyżej elewacje otynkowane, kreśląc na części wypraw rysunek boniowania, pasami boniowania podkreślono ponadto narożniki domu. Większość otworów okiennych zaprojektowanych w budynku otrzymała kształt prostokątów. Okna oświetlające sień wejściową zamknięto lukami pełnymi, do oświetlenia poddasza użyto między innymi okienek owalnych. Dekoracje willi skąpione niegdyś głównie w partii szczytu i wokół wybranych okien opracowano w nawiązaniu do architektury barokowej, rys „rustykalny” nadawały domowi okiennice, w które wyposażono część okien [il. 93b].

W okresie międzywojennym w suterenie urządzono garaż.

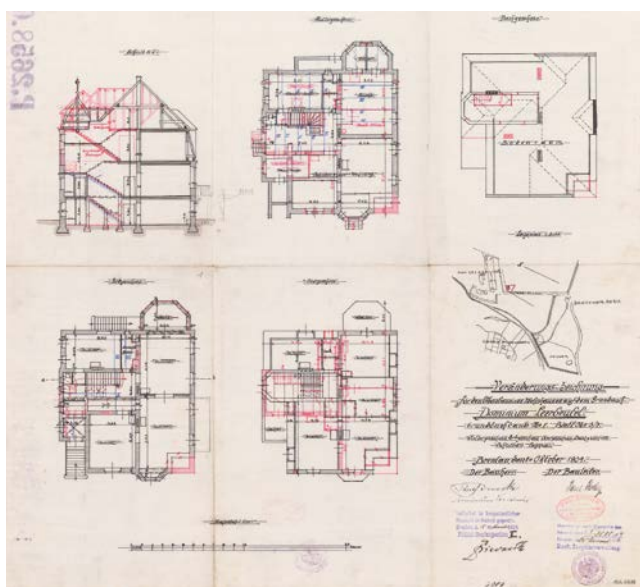

a

b

Il. 93. Wrocław, ul. S. Moniuszki 1, a) widok willi od strony północnej (fot. S. Klimmek), b) projekt willi, 1904, elewacje (MA/ABMW, t. 2603, sygn. MAT-AB-109103), c) korekta projektu willi, 1904, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 2603, sygn. MAT-AB-109101).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 2603.

83

Wrocław

ulica Oficerska (Kommendeweg 4)

Willa, niezachowana

Investor:	George Agath, współwłaściciel firmy A. Friebe Brauerei
Projekt:	Hans Grisebach, architekt, Berlin
Wykonanie:	Oesterlink & Hentschel, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1887
Przebudowy:	brak danych

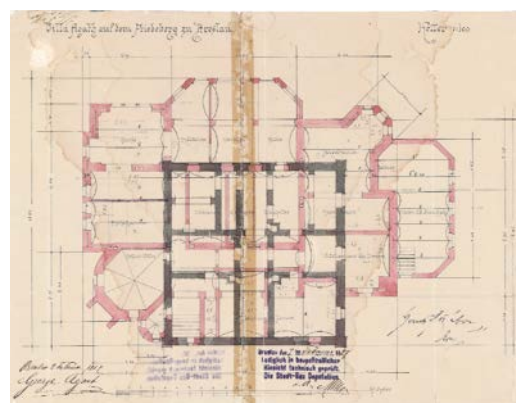
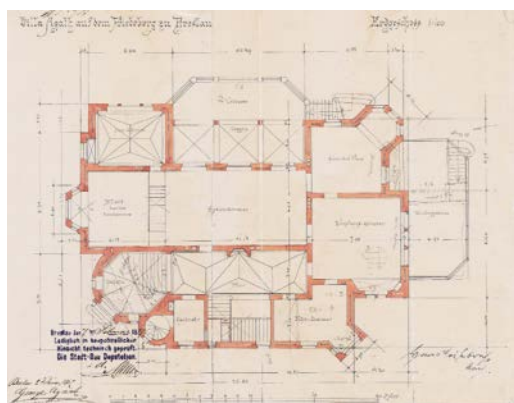
Willa została wybudowana na obszernej działce, ograniczonej dzisiejszymi ulicami: Benedykta Pretficza, Oficerską, Jantarową i Łączności, w niedalekim sąsiedztwie ogrodu rozrywkowego Friebeberg, którego inwestor domu był współwłaścicielem. Budynek wzniesiono na miejscu starszego domu, którego część ścian konstrukcyjnych pozostawiono na poziomie piwnic [il. 94d]. Willa została rozbudowana w kierunku północnym, południowym i wschodnim, otrzymała nieregularny rzut powstały z zestawienia figur o zróżnicowanych kształtach.

Na parterze w północno-zachodnim narożniku domu zaprojektowano wieloboczną sieć wejściową, powiązaną z boczną, owalną klatką schodową i prostokątnym, sklepionym *Diele* [il. 94c]. Wokół holu rozmieszczono główną klatkę schodową (od zachodu), narożny pokój z trójbocznym wykuszem (od południowego zachodu), pokój przyjąć (od południa), salon jadalniany o powierzchni przekraczającej 60 metrów kwadratowych i wysokości wynoszącej w świetle 5,2 metra, który od strony wschodniej połączono z loggią i tarasem otwartym ku ogrodowi. W południowo-wschodnim narożu domu umieszczono pokój pani domu, zaakcentowany pięciobocznym wykuszem. Po przeciwnej stronie loggii, w narożu północno-wschodnim zaprojektowano gabinet pana domu sąsiadujący z pokojem bilardowym, który zaaranżowano w północnej części traktu mieszczącego jadalnię. Oba pomieszczenia rozdzielono zdobionym drewnianym przepierzeniem, a nad pokojem bilardowym umieszczono antresolę otwartą w kierunku sali jadalnej. Od strony południowej do bu-

dynku dostawiono ogród zimowy dostępny z pokoju przyjąć. Na piętrze urządzono sypialnie, pokoje dla dzieci i ich piastunek, pokój śniadaniowy i gościnny oraz zespół pomieszczeń toaletowych. W suterenie usytuowano kuchnię oraz pomieszczenia gospodarcze i służbowe.

Układ planu domu znalazł odbicie w sposobie kształtowania bryły budynku, która została rozczłonowana za pomocą wykuszy, ryzalitów, werand i balkonów [il. 94a, b]. Poszczególne części willi przykryto wysokimi dachami o niejednakowej wysokości kalenic, a także hełmami, wśród których dominowało stożkowe nakrycie wieży umieszczonej w północno-zachodnim narożu domu (nad sienią wejściową). Wspomniana wieża została zespolona i połączona obejściem ze smukłym walcem bocznej klatki schodowej, którą zwieńczono belwederem widokowym. Niewysoką wieżę wkomponowano też w południowo-wschodnie naroże domu, a pozostałe dwa narożniki zaakcentowano wykuszami. Sylwetę willi wzbogacono szczytami, którymi zamknięto ryzality, a także lukarnami oświetlającymi przestrzeń poddasza. Budowla została zaprojektowana w stylistyce niemieckiego renesansu, dlatego na elewacjach zestawiono głównie dwa materiały: cegły, z których wykonano okładzinę ścian i kamienie – granit i piaskowiec. Granitową rustyką wyłożono cokół budowlany, wykorzystaną ją także do zaakcentowania głównych podziałów elewacji, z kolei z piaskowca zrobiono elementy dekoracyjne szczytów, obramienia okien, balustrady tarasów i balkonów.

Il. 94. Wrocław, ul. Oficerska (Kommendeweg 4), projekt willi, 1887: a) elewacja zachodnia (MA/ABMW, t. 2382, sygn. MAT-AB-132770), b) elewacja północna (MA/ABMW, t. 2382, sygn. MAT-AB-132767), c) rzut parteru (MA/ABMW, t. 2382, sygn. MAT-AB-132773), d) rzut suterenu z zaznaczonym planem starszego budynku (MA/ABMW, t. 2382, sygn. MAT-AB-132774).

Wybrany styl cieszył się „takim stopniem indywidualnego kolorytu”, że „nadał pracom ówczesnych artystów – jak pisano w prasie – rozgłos osiągnąć świeżych, oryginalnych i starannie wykonanych” [il. 95a, b, c]. Warto wspomnieć, że do dekoracji zarówno willi, jak i ogrodu użyto detali architektonicznych z historycznych wrocławskich budowli, w ogrodzie wyeksponowano na przykład renesansowy portal dawnej kamienicy „Adam i Ewa” (ulica Kuźnicza 54).

Budowla została wykonana przez wrocławską firmę Oesterlink & Hentschel, część prac zlecono jednak rzemieślnikom berlińskim: Carl Schilling wykonał roboty kamieniarskie, Paul Marcus – kowalskie, a elementy rzeźbiarskie powstały w pracowni Heinricha Gieseckiego.

W 1906 roku w berlińskim domu aukcyjnym Rudolpha Lepkego została wystawiona do sprzedaży kolekcja dzieł sztuki zgromadzona w willi Agathów, którą reklamowano jako „gotyckie i renesansowe prace rzemiosła artystycznego”. W czasie dwudniowej aukcji zaprezentowano kupującym trzysta osiemnaście obiektów, w tym: naczynia porcelanowe, majolikowe i fajansowe, wyroby z metali szlachetnych, kości słoniowej, koralu, masy perłowej, szkło, dywany oraz książki. Wydaje się zatem, że wybór stylistyki domu mógł się wiązać w tym wypadku nie tyle z modą, ile z preferencjami estetycznymi inwestora.

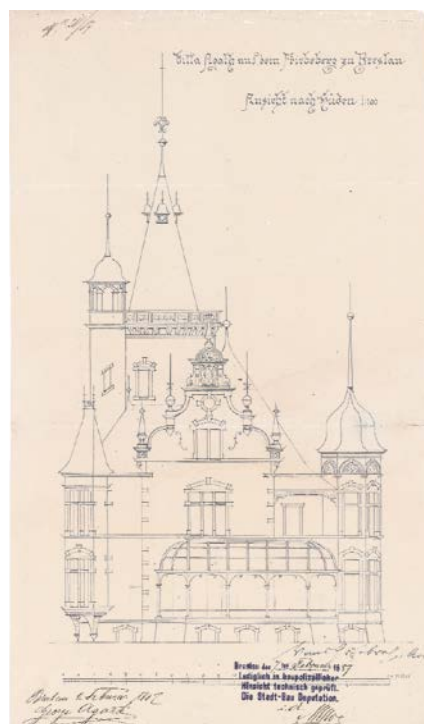
Willi została zniszczona podczas drugiej wojny światowej.

a

b

c

Il. 95. Wrocław, ul. Oficerska (Kommendeweg 4); a) widok willi od strony południowej („Deutsche Bauzeitung” 1899, H. 26, s. 165); projekt willi, 1887: b) elewacja wschodnia (MA/ABMW, t. 2382, sygn. MAT-AB-132768), c) elewacja południowa (MA/ABMW, t. 2382, sygn. MAT-AB-132769).

Źródła:

MA/ABMW, t. 2382.

Haus Agath in Breslau. Architekt: Hans Grisebach in Berlin, „Deutsche Bauzeitung” 1899, Jg. 33, H. 26, s. 161–162, 165.

Kunstschätze aus der Villa George Agath, Breslau. Kunstgewerbliche Arbeiten der Gotik und Renaissance, hrsg. Rudolph Lepke's Kunst-Auctions-Haus.

84

Wrocław

plac Orłąt Lwowskich (Elferplatz 1a)

Willi, niezachowana

Inwestor:	
Projekt:	brak danych
Czas powstania projektu:	
Przebudowy:	1856 – projekt podwyższenia willi o dwie kondygnacje (inw.: J. Henning; proj.: A. Guder, mistrz murarstwa [Maurermeister]); 1914 – projekt drobnej przebudowy wewnątrz (inw.: Schlesische Immobilien AG; proj. i wyk.: Max Mathis, firma budowlana); 1922 – projekt aranżacji małego mieszkania na IV piętrze (inw.: jw.; proj. i wyk.: Schlesische Immobilien AG).

Willi została wzniesiona na obszernej działce, wytyczonej na dawnych terenach pofortyfikacyjnych u zbiegu obecnego Podwala i nieistniejącego fragmentu ulicy Świebodzkiej (Magazinstr.). Posesja została kupiona w 1838 roku przez panią von Hülsen, dom wzniesiono najprawdopodobniej w latach czterdziestych XIX wieku.

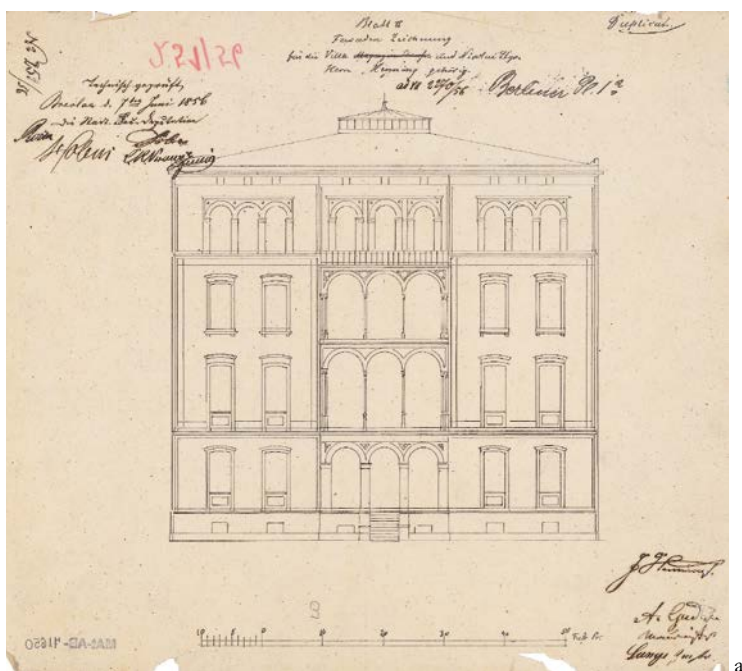
Pierwotnie dwukondygnacyjna willa została rozwiązana na niemal kwadratowym planie [il. 96b]. Na środku rzutu zaprojektowano duży czworoboczny hol, w którego centrum wpisano dwubiegową klatkę schodową z półokrągłym spocznikiem. Hol został oświetlony od góry świetlikiem, a wokół niego rozmieszczono pokoje mieszkalne.

Zwarta, kubiczna bryła budynku została nakryta najprawdopodobniej niewysokim czterospadowym dachem, nad którym umieszczono czworoboczny świetlik nakryty daszkiem o podobnym spadku. W kompozycji elewacji frontowej willi zastosowano podział 2:3:2 osi okiennych. Trzy osie środkowe zaprojektowano w formie arkadowania, które na parterze było częścią portyku wglębnego, połączonego z poziomem terenu za pomocą jednobiegowych otwartych schodów. Arkadowanie w *piano nobile* wsparto na smukłych słupkach, co miało stanowić zapewne odwołanie do architektury weneckich pałaców. Pojedyncze otwory okienne w osiach bocznych zostały zamknięte łukami odcinkowymi i ujęte pro-

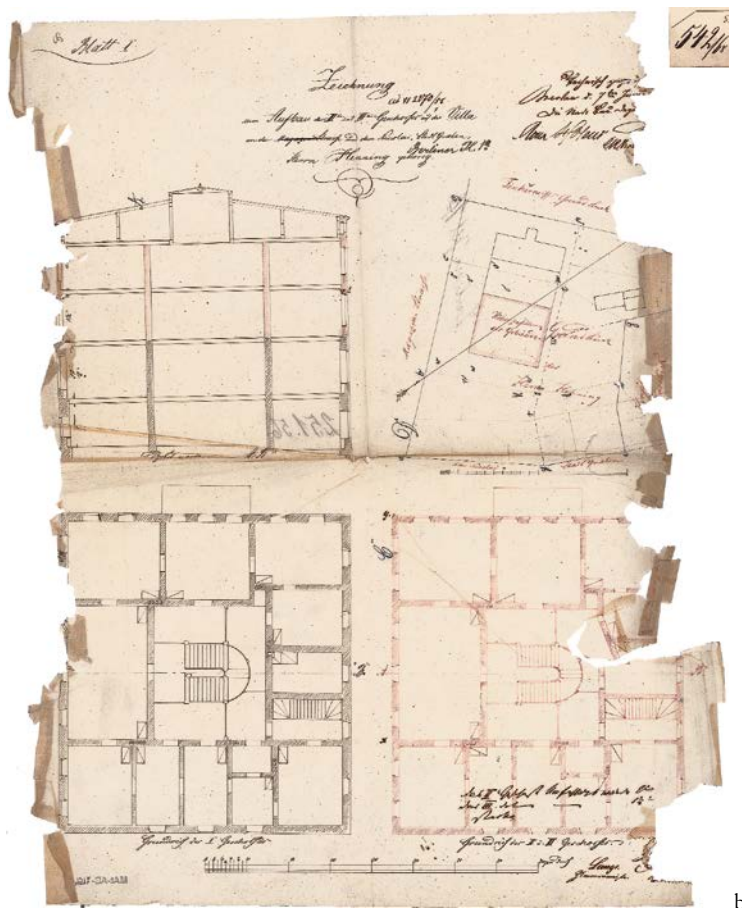
styimi opaskami. W strefie podokiennej zaprojektowano płyciny, wypełnione być może dekoracyjnymi ornamentami. Kierunki poziome w kompozycji elewacji zaakcentowano liniami gzymsów, których układ odpowiadał podziałowi budowli na kondygnacje.

W czasie rozbudowy domu przeprowadzonej w 1856 roku do willi dodano dwa piętra, utrzymano dyspozycję wewnątrz i pierwotną koncepcję kompozycji elewacji [il. 96a]. Zmieniono jedynie podziały poziome fasady, nadając pierwszej kondygnacji funkcję cokołu, a ostatniej – zwieńczenia, zrezygnowano przy tym z rozdzielania gzymsem pierwszego i drugiego piętra. Formę arkadowania oraz kształt otworów okien bocznych drugiej kondygnacji powtórzono po zmniejszeniu ich wysokości na kondygnacji trzeciej, którą odcięto szerokim gzymsem od ostatniego piętra budowli. W części wieńczącej kompozycję fasady boczne okna zastąpiono potrójnymi arkadami, a środkową arkadę „wzmocniono” zdecydowanie poszerzonymi obramieniami. W pseudofryzie skromnego belkowania umieszczono okienka oświetlające przestrzeń poddasza. Przebudowa willi pozwoliła przekształcić ją z czasem w dom wielorodziny.

Ze względu na duże zniszczenia budynek został rozebrany po 1945 roku, dziś na jego miejscu znajduje się biurowiec.

Il. 96. Wrocław, pl. Orłąt Lwowskich (Elferplatz 1a), projekt rozbudowy willi, 1856: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 802, sygn. MAt-AB-71650), b) plan sytuacyjny, rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 802, sygn. MAt-AB-71650).

Źródła:
MA/ABMW, t. 802.

85

Wrocław, Szczytniki

ulica Parkowa 1–3 (Parkstr. 1–3)

Willa, dawna siedziba Biblioteki Akademii Medycznej,
obecnie nieużytkowana, w trakcie remontu

Inwestor:	Oswald Püschel, właściciel Fabryki Słodczy i Czekolady (Chokolade- und Zuckerwaaren-Fabrik)
Projekt:	Hermann Wolfram, architekt (<i>Regierungsbaumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1892
Przebudowy:	1935 – projekt urządzenia łazienki na poddaszu domu (inw.: M. Chrombach; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]).

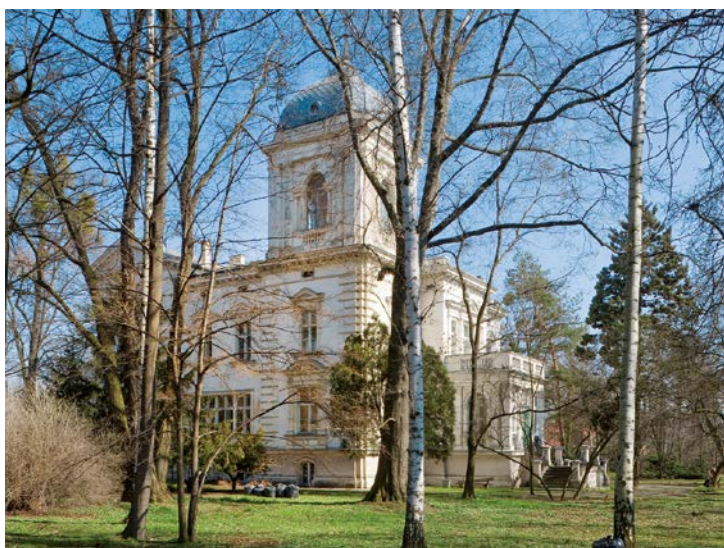
Willa Oswalda Püschla została zaprojektowana w 1892 roku przez Hermanna Wolframa, a następnie wzniesiona po wschodniej stronie ulicy Parkowej, u jej zbiegu z szosą Swojczycką (dziś ulica Adama Mickiewicza). Dwukondygnacyjny budynek został usytuowany na obszernej narożnej posesji, obejmującej pierwotnie działki przy obecnej ulicy Parkowej 1–3 oraz 5 i 7.

Willa została rozwiązana na rozczłonowanym rzucie, w którym na parterze od strony zachodniej umieszczono pokój dzienny, połączony od północy z pokojem pana, a od południa – z pokojem pani domu [il. 97d]. Buduar pani poprzedzono od południa ogrodem zimowym i powiązano od strony wschodniej z niewielkim salonem, który z kolei sąsiadował z jadalnią zaprojektowaną w południowo-wschodnim narożniku domu. Środek rzutu zajmował prostokątny westybul otwarty ku dwubiegowej klatce schodowej, połączony korytarzem szerokości 2 metrów z wejściem głównym, które umieszczono w północnej elewacji budynku. W sąsiedztwie strefy wejściowej usytuowano garderobę z kłozetem, a także kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Dyspozycję przestrzenną parteru powtórzono na pierwszym piętrze budynku, nie zdefiniowano jednak

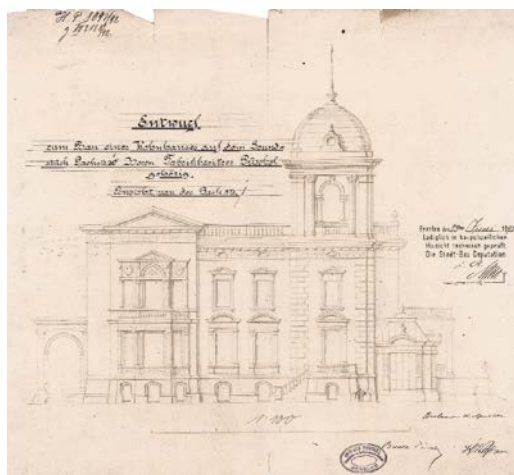
funkcji pomieszczeń. W suterenie umieszczono pokoje służby, składy i pomieszczenia gospodarcze.

Sposób kształtowania rzutu budynku został odzwierciedlony w asymetrycznej kompozycji elewacji, które rozczłonowano ryzalitami i urozmaicono wykuszami [il. 97b, c]. Od strony szosy Swojczyckiej przed lico budynku wysunięto szklaną bryłę oranżerii oraz loggię połączoną schodami z ogrodem i zamkniętą balkonem na poziomie pierwszego piętra. Wykuszami podkreślono też miejsce usytuowania pokoju pana domu (od strony ulicy Parkowej) i jadalni (od strony ogrodu). Wejście główne do budynku poprzedzał niewielki portyk jednoosiowy. Południowo-zachodni narożnik willi zaakcentowano wieżą z belwederem, zwieńczoną kopulastym hełmem z iglicą [il. 97a]. Elewacje udekorowano elementami zaczerpniętymi z architektury renesansu, klasycyzmu i baroku, a ich kompozycję zamknięto rozbudowanym belkowaniem, na którym ustawiono balustradę tralkową. Ryzalite elewacji wschodniej i zachodniej zwieńczono z kolei trójkątnymi naczółkami.

W 1935 roku przebudowano wnętrza domu dostosowując je do potrzeb seminarium nauczycielskiego, prowadzonego przez luterańskie diakonis.

a

b

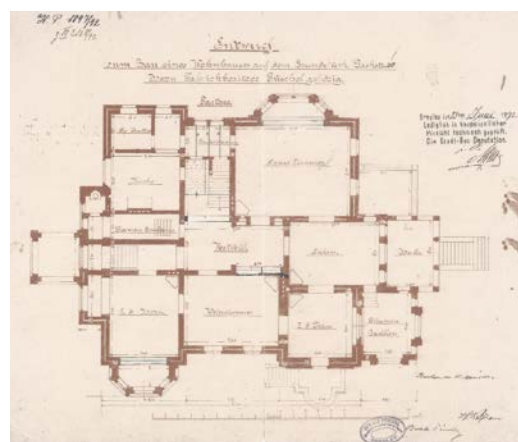

c

Il. 97. Wrocław, ul. Parkowa 1–3, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1892: b) elewacja od strony ul. Parkowej (MA/ABMW, t. 3504, sygn. MAT-AB-176877), c) elewacja od strony ul. A. Mickiewicza (MA/ABMW, t. 3504, sygn. MAT-AB-176878), d) rzut parteru (MA/ABMW, t. 3504, sygn. MAT-AB-176878).

Źródła:
MA/ABMW, t. 3504.

Bibliografia:
Grajewski G., *Biblioteka Główna Akademii Medycznej, ul. Parkowa 1–3*, [w:] LaW, s. 840 (hasło 954).
Grajewski G., *Ogród przy Bibliotece Głównej Uniwersytetu Medycznego, częściowo zachowany, ul. Parkowa 1–3*, [w:] LzW, s. 251, 252 (hasło 202).
Zablocka-Kos A., *Dawna willa Püschela przy ul. Parkowej 1/3, obecnie Biblioteka Główna Akademii Medycznej*, [w:] AaW-II, s. 103 (hasło 480).
Zablocka-Kos A., *Willi Püschela*, [w:] EW, s. 958.

d

86

Wrocław, Szczytniki
ulica Parkowa 8 (Parkstr. 8)
Willa, obecnie hotel Grape

Inwestor:	Wilhelm Eckhardt, kupiec, radny miejski (<i>Stadtrat</i>)
Projekt, wykonanie:	Georg Jeglinsky, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1877
Przebudowy:	1911 – projekt rozbudowy willi (inw.: Marie Działas, proj.: Robert Hönsch, architekt).

Willa, pomyślana jako dom letni Wilhelma Eckhardta, została usytuowana po zachodniej stronie obecnej ulicy Parkowej, na działce wyodrębnionej z dawnej posiadłości Carla Bergera.

Jednokondygnacyjny budynek z użytkowym poddaszem, wyniesiony nad poziom terenu na nadziemnej części suterenu, został rozwiązany w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 98b]. Na parterze, w trakcie wschodnim usytuowano pokój dzienny i dwie sypialnie, w trakcie zachodnim – dodatkowy pokój, jadalnię i klatkę schodową. Oba trakty rozdzielono korytarzem prowadzącym do wejścia głównego, które zaprojektowano od strony północnej. Na poddaszu wyodrębniono kilka pomieszczeń, w tym pokój gościnny, w suterenie usytuowano: kuchnię, łazienkę, pokoje służby i pomieszczenia pomocnicze.

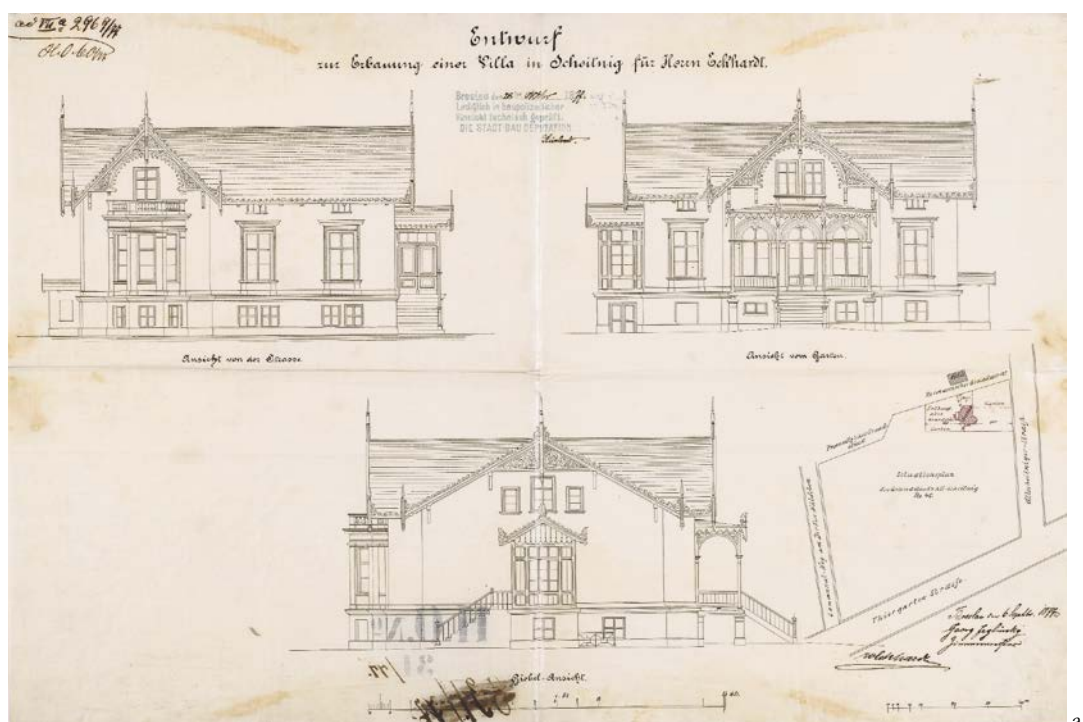
Bryłę budynku rozczłonowano ryzalitami, do których dostawiono: od strony wschodniej, frontowej, zamknięty balkonem wykusz pokoju dziennego,

od strony zachodniej – trójosiową werandę z zejściem do ogrodu, a od strony północnej – sień wejściową [il. 98a]. Szczyty dwuspadowych dachów ozdobiono nad ryzalitami bogatą dekoracją snycerską, wraz z drewnianymi werandą i przedwejściowym gankiem miały one zapewne nadawać domowi charakter „szwajcarskiego” domu wiejskiego, choć formy ornamentów zaczerpnięto z architektury antycznej, gotyckiej i renesansowej.

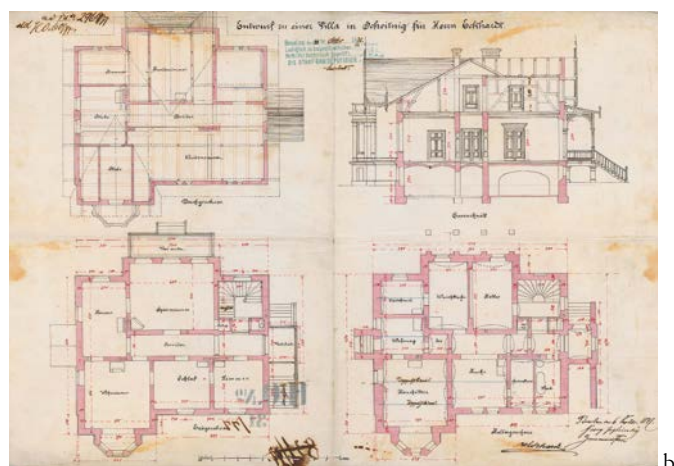
W 1911 roku na zlecenie Marie Działas willę podwyższono o jedną kondygnację, powtórzono przy tym układ dachów i zachowano dekoracje snycerskie [il. 98c]. Wyburzono też przedwejściową werandę, a na jej miejscu wybudowano wykusz, któremu nadano formę wieży.

W 2006 roku willę rozebrano, pozostawiając jedynie wieżę i fragment murów zewnętrznych, które wtopiono w bryłę nowego budynku. Zachowano część dekoracji snycerskich przysłaniające szczyty dachów.

Il. 98. Wrocław, ul. Parkowa 8, projekt willi, 1877: a) plan sytuacyjny, elewacje (MA/ABMW, t. 3505, sygn. 31/77-p.2), b) rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 3505, sygn. 31/77-p.3), c) projekt rozbudowy willi, 1911, aksonometria (MA/ABMW, t. 3505, sygn. 2075/11-p.8).

Źródła:
MA/ABMW, t. 3505.

Bibliografia:
Grajewski G., *Willa, ul. Parkowa 8*, [w:] LaW, s. 841 (hasło 958).

87

Wrocław, Szczytniki,
ulica Parkowa 10 (Alte Scheitniger Str. 10/12)
Willi, niezachowana

Inwestor:	Paul Riemann, kupiec, sędzia handlowy (<i>vgl. Handelsrichter</i>)
Projekt:	Projekt: Joseph Ertel, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Franz Riemann, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	1902 – projekt rozbudowy willi (inw.: Max Riemann, kupiec; proj. Paul Handke, mistrza murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1903 – projekt podwyższenia domu o jedną kondygnację (inw., proj.: jw.).

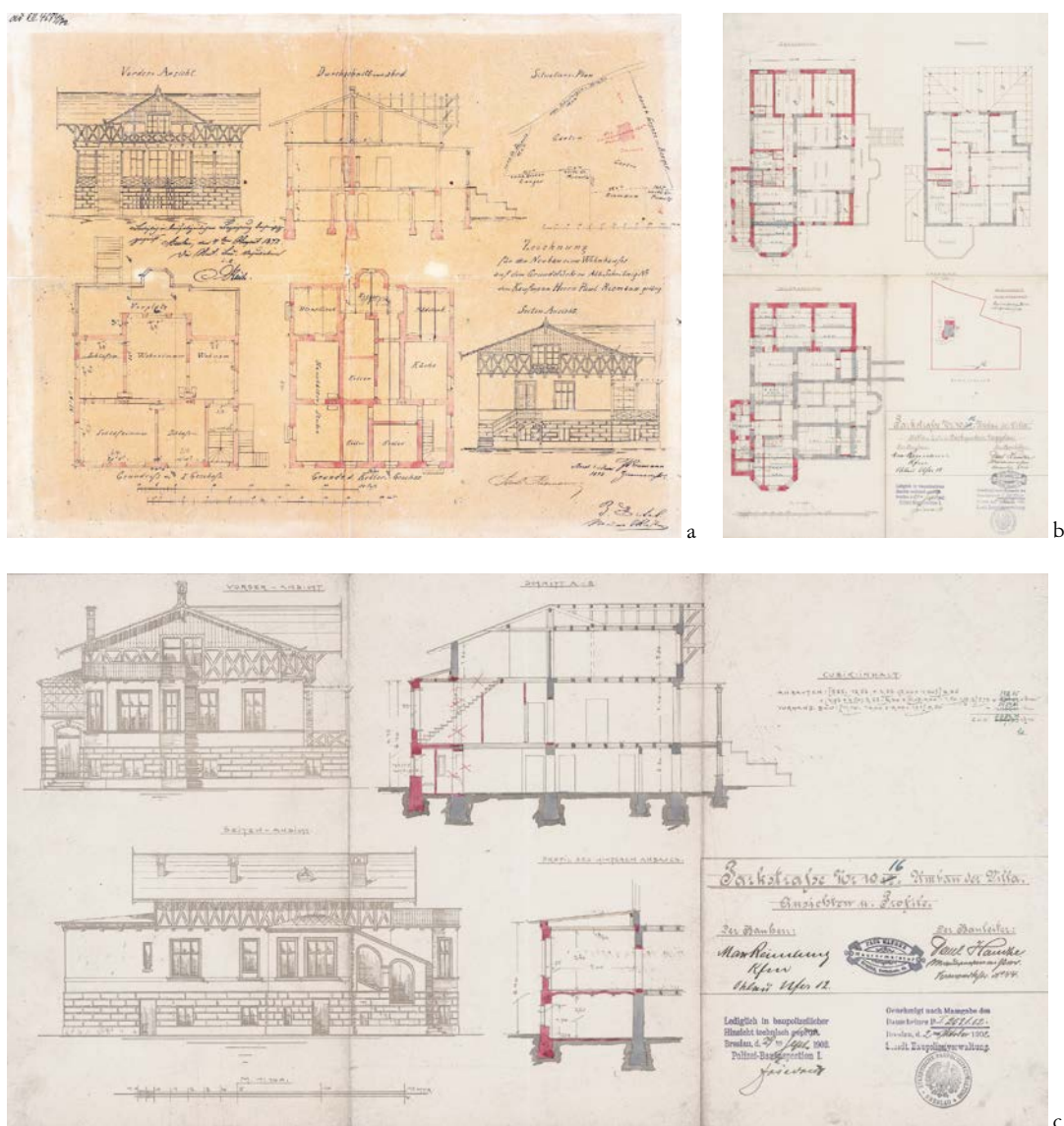
W 1872 roku budowniczy Joseph Ertel zaprojektował na zlecenie kupca Paula Riemanna dom letni, usytuowany na obszernej posesji obejmującej dzisiejsze działki przy ulicy Parkowej 10 i 12 oraz częściowo 14/16.

Jednokondygnacyjny budynek z użytkowym poddaszem został rozwiązany na planie prostokąta w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 99a]. W trakcie południowym umieszczono sypialnie i klatkę schodową prowadzącą na poddasze, w trakcie północnym – pokoje dzieńne poprzedzone tarasem. W suterenie urządzono kuchnię, pokoje służby i składy. Dom nakryto dwuspadowymi dachami o niewielkim nachyleniu połaci, cokół budynku odpowiadający nadziemnej części suterenu pokryto boniowaniem, zewnętrzne ściany pierwszej kondygnacji otynkowano gładkim tynkiem, a w kondygnacji poddasza uzewnętrzniono jego szkieletową konstrukcję, którą w szczytowej partii przysłonięto deskowaniem. Z drewna wykonano też konstrukcję zadaszenia tarasu i jego balustrady oraz schody prowadzące do wejścia głównego, które umieszczono po wschodniej stronie budynku.

W 1902 roku przygotowano projekt rozbudowy domu o część zachodnią, w której usytuowano dwie sypialnie i służbówkę [il. 99b]. Zaplanowano także powiększenie północnego traktu pomieszczeń, a z południowego wyodrębniono hol z korytarzem

oraz kuchnię i łazienkę. Dawną klatkę schodową zlikwidowano, na jej miejscu wybudowano dodatkowy pokój. Od strony południowej do budynku dostawiono dobudówkę mieszczącą sień wejściową oraz dwa biegi schodów, z których jeden łączył dom z ogrodem, drugi zaś prowadził na poddasze. W suterenie w dobudowanych częściach domu zaprojektowano mieszkania dla ogrodnika i dozorca, a na poddaszu urządzono pokoje gościnne. W projekcie rozbudowy domu nie zmieniono istotnie jego rustykalnego charakteru, w nowych częściach willi powtórzono podziały elewacji, rysunek boniowania, kształt obramień okiennych, które zastosowano w istniejącym budynku [il. 99c]. W 1903 roku Paul Handke opracował kolejną koncepcję rozbudowy domu, tym razem budynek podwyższono o jedną kondygnację, na którą nałożono dotychczasową więźbę dachową. Na parterze budynku umieszczono nową klatkę schodową, a w miejscu dawnych schodów urządzono salon. Przestrzeń wnętrza usytuowanego w północno-wschodnim narożu domu powiększono wykuszem, na piętrze zaprojektowano cztery pokoje, służbówkę i łazienkę.

Na początku lat dwudziestych XX wieku dom wyburzono, a na jego miejscu wzniesiono nową willę zaprojektowaną przez architekta Maxa Mathisa w formach neoklasycystycznych.

Il. 99. Wrocław, ul. Parkowa 10, a) projekt willi, 1872, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 3506, sygn. 736/72-p.1); projekt rozbudowy willi, 1902: b) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 3506, sygn. 1766/02-p.4), c) przekroje, elewacje (MA/ABMW, t. 3506, sygn. 1766/02-p.5).

Źródła:
MA/ABMW, t. 3506

Bibliografia:
O willi z lat dwudziestych XX wieku: Grajewski G., *Willi, ul. Parkowa 10*, [w:] LaW, s. 843 (hasło 960).

88

Wrocław, Szczytniki

ulica Parkowa 28/30 (Parkstr. 21)

Willi, obecnie siedziba Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej

Inwestor:	Karl Christian Hayn, kupiec, radny miejski
Projekt:	(?) Carl Ferdinand Langhans, architekt
Czas powstania projektu:	około 1815
Przebudowy:	1879 – projekt dobudowy do willi sali tanecznej (inw.: Carl Hentrich; proj.: Carl Kochamann, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1887 – (?) niezrealizowany projekt przebudowy willi (inw.: Robert Hein, właściciel browaru; proj.: Oscar Schürtzmann, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1909 – projekt rozbudowy willi w kierunku północnym (proj.: Charlot Cabanis, miejski inspektor budownictwa [<i>Stadbauinspektor</i>]).

Willi Karla Christiana Hayna została wzniesiona najprawdopodobniej około 1815 roku w północnej części posesji wytyczonej w kwartale otoczonym dzisiejszymi ulicami: Adama Mickiewicza, Kazimierza Bartla i Parkową. Dom usytuowano na zamknięciu osi drogi przechodzącej przez osadę położoną w prawobrzeżnych Szczytnikach w sąsiedztwie letniej posiadłości księcia Friedricha Ludwiga von Hohenlohe-Ingelfingena.

Dwukondygnacyjny dom został rozwiązany na planie prostokąta w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym, w którym wszystkim traktom nadano podobną szerokość około 5 metrów [il. 100b]. Centralną część rzutu budynku zajmował na parterze hol zaprojektowany na rzucie okręgu, obejmujący wysokość dwóch kondygnacji, sklepiony i oświetlony od góry świetlikiem. Wejście główne prowadzące do holu od strony północnej poprzedzono wgłębnym portykiem. Na parterze umieszczono cztery pokoje, wśród nich salon i pokój przyjąć, a także klatkę schodową, którą usytuowano tuż przy wejściu w trakcie wschodnim. Na piętrze urządzono pięć pokoi prywatnych, a w suterenie, sklepionej i nieznacznie wysuniętej nad poziom terenu, zaprojektowano kuchnię i pomieszczenia pomocnicze.

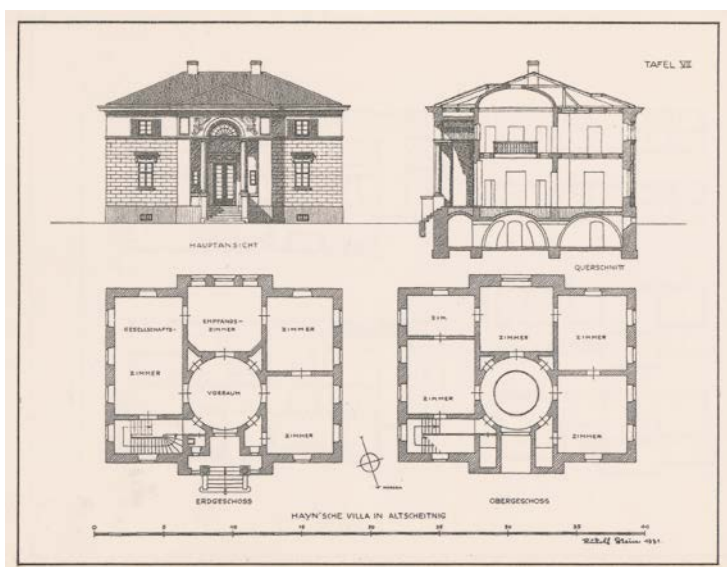
Zwarta, kubiczna bryła budynku nakryta czterospadowym dachem została ustawiona na nadziemnej części suterenu, której nadano formę cokołu. Elewacje frontową (północną) i ogrodową (południową) rozwiązano równoważnie, akcentując ich osie kom-

pozycyjne pseudoryzalitami z portykami jońskimi (wgłębnym od frontu i przyściennym od strony ogrodu) w kształcie serliany, których szerokość odpowiadała szerokości środkowego traktu konstrukcyjnego. Gzymś dźwigany przez kolumny portyków wyznaczał linię podziałów poziomych pozostałych części elewacji. Płaszczyzny ścian rozpięte między cokołem a wspomnianym gzymsem pokryto płaskim boniowaniem, akcentując tym samym wysokość *piano nobile*, która w rzeczywistości była jednak mniejsza i zbliżona do wysokości kolejnego piętra. Dekoracje okien pierwszej kondygnacji stanowiły naczółki w formie odcinków gzymśów wsparte na konsolach, między którymi rozwieszono girlandy. Pozbawione obramień okna drugiej kondygnacji wyposażono w okiennice. W projekcie willi nawiązano do rozwiązań stosowanych w angielskiej architekturze inspirowanej twórczością Palladia.

W marcu 1877 roku baron Kospoth sprzedał swój dom letni emerytowanemu właścicielowi marni Carlowi Hentrichowi, który urządził w posiadłości restaurację Kaiser-Park, dobudowując do willi od strony zachodniej budynek mieszczący salę taneczną i restaurację. W 1909 roku willa została rozbudowana w kierunku północnym o dwukondygnacyjny aneks mieszczący pomieszczenia sanitarne [il. 100a]. Wzorem, którym posłużono się w projekcie elewacji frontowej dobudówki była kompozycja środkowej partii elewacji ogrodowej willi.

a

b

Il. 100. Wrocław, ul. Parkowa 28/30, a) widok willi od strony południowo-wschodniej (fot. M. Ginal), b) rzuty, przekrój, elewacja frontowa (R. Stein, *Das Breslauer Bürgerhaus*, „Einzelschriften zur Schlesischen Geschichte”, Bd. 4; Breslau 1931, Taf. VII).

Źródła:

MA/ABMW, t. 3505, TP 1510.

„Breslauer Zeitung”, Nr 124, 15 marca 1877.

Stein R., *Das Breslauer Bürgerhaus*, „Einzelschriften zur Schlesischen Geschichte”, Bd. 4; Breslau 1931, s. 134, 135.

Bibliografia:

Kos J.K., *Willa Hayna*, [w:] EW, s. 958.

Sebzda B., *Siedziba Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej, d. willa Hayna, ul. Parkowa 28/30*, [w:] LaW, s. 846 (hasło 966).

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Hayna przy ul. Parkowej 28, obecnie siedziba Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej*, [w:] AaW-II, s. 101 (hasło 475).

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem 127 [data wpisu: 15.02.1962].

89

Wrocław

wybrzeże Ludwika Pasteura 1 (Tiergartenstr. 72/74)

Willa czynszowa, obecnie siedziba Rektoratu Uniwersytetu Medycznego

Inwestor:	Julius Wutzdorf, rentier
Projekt:	Friedrich Barchewitz, architekt (<i>Baumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1882
Przebudowy:	1899 – projekt dobudowy balkonu na drugiej kondygnacji od strony południowo-wschodniej (inw.: skarb państwa; proj.: Julius Nathansohn, miejski inspektor budownictwa [<i>Stadbauinspektor</i>]).

Willa została wzniesiona na terenie dawnego ogrodu rozrywkowego Maxgarten, po północno-wschodniej stronie szosy prowadzącej w kierunku Dąbia (obecnie ulica Marii Skłodowskiej-Curie), w pobliżu przeprawy przez koryto Starej Odry (Passbrücke, dziś most Zwierzyniecki). Projekt domu w dużym stopniu powtarzał rozwiązania przyjęte we wcześniejszej inwestycji Juliusa Wutzdorfa – willi usytuowanej przy dzisiejszej ulicy Chalubińskiego 5 [→ kat. 16].

Budynek został zaprojektowany na rzucie zbliżonym do kwadratu w układzie trójpasmowym [il. 101c]. Na obu kondygnacjach nadziemnych urządzono po jednym apartamencie (o powierzchni około 300 metrów kwadratowych) o identycznej dyspozycji wnętrza, a nieco mniejsze mieszkanie wkomponowano w przestrzeń strychu. W środkowym paśmie pomieszczeń usytuowano centralny hol i klatkę schodową (od północnego wschodu) i pokój dzienny (od frontu). Po obu stronach pokoju dziennego rozmieszczono pokój pani i sypialnię, która rozpoczęła ciąg pomieszczeń prywatnych zaprojektowanych w trakcie zewnętrznym, od strony północno-zachodniej. Z buduałem pani domu sąsiadował salon, a amfiladę wewnątrz usytuowanych w trakcie południowo-zachodnim zamykał gabinet pana domu. Z kolei w północnym narożu willi umieszczono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, którą powiązano za pośrednictwem wąskiego korytarzyka ze spocznikiem klatki schodowej.

Korpus budynku, ustawiony na niewysokiej nadziemnej części suterenu, został rozczłonowany ryzalitami, które zaprojektowano w partiach środko-

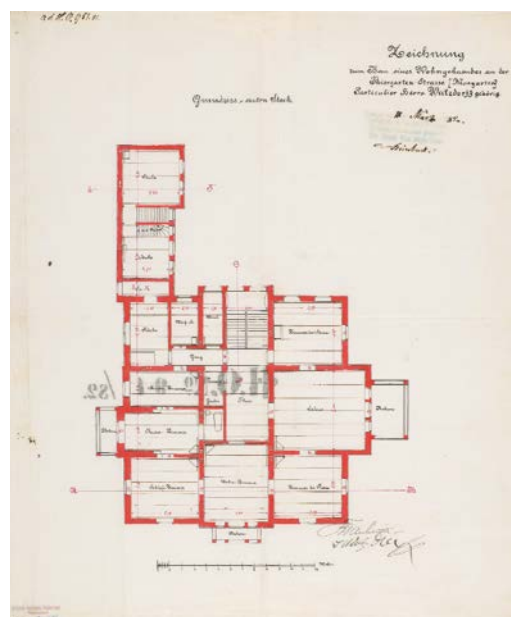
wych wszystkich elewacji [il. 101b]. Dom nakryto wysokim dachem mansardowym z płaską częścią górną i stromymi połaciami, który przecięto od strony północno-zachodniej pięciokondygnacyjną, czworoboczną wieżą zwieńczoną ostrosłupowym hełmem. Ryzality zakończono ozdobnymi szczytami i poprzędzono – ze wszystkich stron, poza północno-wschodnią – werandami, które na poziomie piętra zamknięto balkonami. Wspomnianym szczytom towarzyszyły w partii dachu lukarny, które zaprojektowano w bocznych osiach okiennych. Elewacje budynku wyłożono ceglana okładziną, z którą skontrastowano dekoracje wykonane w jasnym tynku. W kompozycji elewacji od strony ulic zastosowano podział 1:3:1 osi okiennych – trzy środkowe okna zbliżono do siebie i ujęto wspólnie opracowanymi obramieniami. Edykułowe oprawy otworów okiennych ustawiono na szerokich pasach gzymsów, którymi zaakcentowano podział na kondygnacje. Naroża budowli podkreślono z kolei boniowaniem, które „wzmocniono” w partii cokołowej. Dekoracje elewacji utrzymać w formach północnego renesansu. Ostatecznie nie zrealizowano werandy od strony południowo-wschodniej, a pozostałe dwie zmieniono na dwukondygnacyjne wykusze z balkonami dostępnymi z mieszkania usytuowanego na poddaszu [il. 101a]. Od strony północno-wschodniej do budynku dobudowano skrzydło boczne z wozownią i stajnią na parterze oraz izbami mieszkalnymi na piętrze, które dziś nie istnieje. Po wyburzeniu skrzydła elewacja wejściowa została otynkowana.

a

b

c

Il. 101. Wrocław, wyb. L. Pasteura 1, a) widok willi od strony południowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1882: b) elewacja od strony ul. M. Skłodowskiej-Curie (MA/ABMW, t. 4517, sygn. MAT-AB-82484), c) rzut piętra (MA/ABMW, t. 4517, sygn. MAT-AB-82482).

Źródła:

MA/ABMW, t. 4517.

Bibliografia:

Wójtowicz M., *Od willi podmiejskich do zespołu zabudowy Wydziału Medycznego i kamienic – urbanizacja Maxgarten i sąsiednich ulic w Starych Szczytnikach*, [w:] *Przedmieście Paskowe we Wrocławiu*, red. T. Głowiński, H. Okólska, Wrocław 2015, s. 56–71.

90

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Marszałka Józefa Piłsudskiego (Gartenstr. 31)
 Willa, niezachowana

Investor:	(?) graf von Reichenbach-Brustave
Projekt, wykonanie:	Wilhelm Hoseus, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1847
Przebudowy:	brak danych

Dom został wzniesiony po północnej stronie dzisiejszej ulicy Marszałka Józefa Piłsudskiego, na działce wytyczonej w południowej części kwartału ograniczonego obecnymi ulicą i placem Generała Tadeusza Kościuszki oraz ulicami: Stawową, Marszałka Józefa Piłsudskiego, Świdnicką. Budynek odsunięto od linii zabudowy w głąb posesji.

Willa została rozwiązana na planie prostokąta, w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 102]. Na parterze na osi rzutu umieszczono od strony frontowej wejście do budynku prowadzące za pośrednictwem sieni do środkowego korytarza; po wschodniej stronie sieni usytuowano zamkniętą dwubiegową klatkę schodową. Rzuty domu nie zostały opisane, trudno zatem domyślać się przeznaczenia pomieszczeń – te większe zaprojektowano w trakcie tylnym (ogrodowym), zapewne były to jadalnia, pokój dzienny i być może pokój pana domu. Podobny układ wnętrza rozwiązano zarówno na parterze, jak i na piętrze domu.

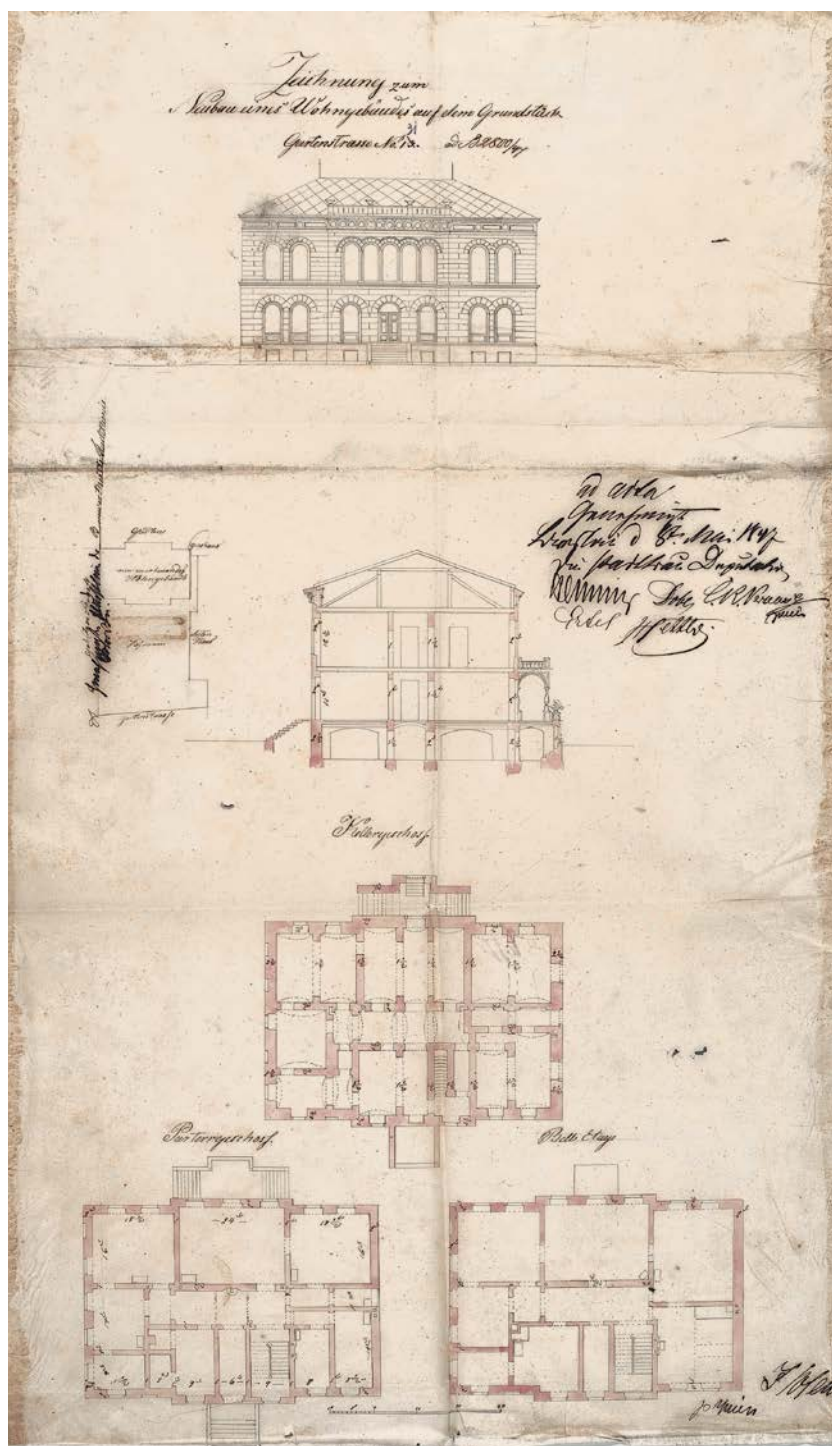
Dwukondygnacyjny korpus budynku ustawiono na nadziemnej części suterenu i nakryto czterospadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci. W symetrycznej i osiowej kompozycji frontu budowli wyróżniono partię środkową za pomocą płytkiego

ryzalitu, który zakończono balustradą tralkową umieszczoną na gzymsie koronującym i ozdobioną czterema wazami. W ryzalicie zaprojektowano trzy osie otworów okiennych i drzwiowych, między które na drugiej kondygnacji wstawiono płyciny powtarzające kształt okien, co pozwoliło stworzyć pozorne pięciosiowe arkadowanie. Partię środkową fasady ujęto po bokach dwoma osiami zbliżonych do siebie okien. Wszystkie otwory zostały zamknięte lukami pełnymi, które otoczono imitacjami kamiennych ciosów wykonanych w tynku. Tynkiem, na którym „narysowano” płaskie boniowanie, pokryto też elewacje pierwszej i drugiej kondygnacji, piętra rozdzielono gzymsami.

Kompozycja frontu budowli stała w całkowitej sprzeczności z podziałami wnętrza. Środkowe arkadowanie sugerowało istnienie na poziomie *piano nobile* obszernego salonu, w rzeczywistości oświetlono w ten sposób dwa niewielkie pokoje i klatkę schodową. Zarówno jednak podziały fasady, jak i jej dekoracje nawiązywały do architektury włoskiego *quattrocenta*.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku we frontowej części działki wzniesiono kamienicę dochodową, willę wyburzono kilka lat później.

Il. 102. Wrocław, ul. Marsz. J. Piłsudskiego (Gartenstr. 31), projekt willi, 1847, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 1224, sygn. 119/47-p.3).

Źródła:
MA/ABMW, t. 1224.

91

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
Podwale (Schweidnitzer Stadtgraben 18)
Willa, niezachowana

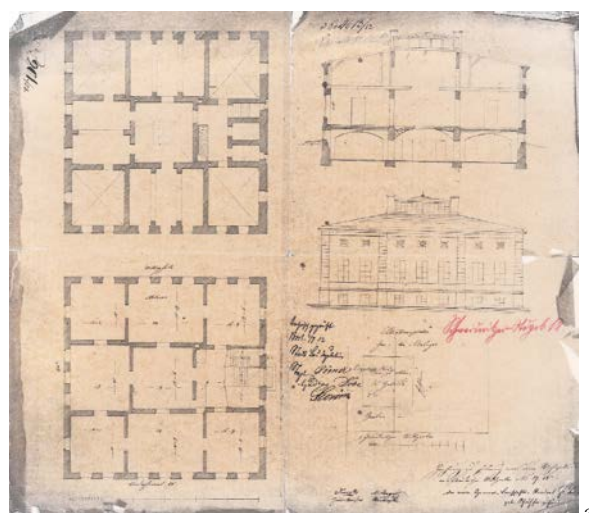
Inwestor:	Friderike Scheer
Projekt:	August Laugwitz, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Heinrich Kuveke, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1852
Przebudowy:	1872 – projekt przebudowy willi (inw.: Wilhelm Ledermann, bankier; proj. Carl Schmidt, architekt [<i>Baumeister</i>]); 1893 – projekt przebudowy schodów prowadzących na poddasze i dobudowy tarasu od strony ogrodowej (inw.: Carl Skene, właściciel fabryki; proj. i wyk.: Albert Kessel, mistrz ciesielstwa [<i>Zimmermeister</i>]); 1929 – projekt reorganizacji wnętrza (inw.: Bäcker-Innung, Wrocław; proj. i wyk.: Wilhelm Beck, firma budowlana).

Willa została usytuowana przy dawnym Podwalu Świdnickim na obszernej posesji oznaczonej numerem 18, położonej przy zakolu fosy miejskiej, w kwartale ograniczonym od zachodu dzisiejszymi placem Czystym (Salvatorpl.) i ulicą Czystą (Blumenstr.), od wschodu zaś – ulicą Hugona Kollątaja (Neue Taschenstr.). Działkę, na której wybudowano willę, sprzedano w 1814 roku jako część większej własności, dochodzącej aż do dzisiejszej ulicy Generała Tadeusza Kościuszki (Tauenzienstr.). Jeszcze w latach czterdziestych XIX wieku posesję zajmował ogród, najprawdopodobniej wtedy podzielono ją w połowie głębokości kwartału na część dostępną od strony Podwala i drugą – graniczącą z ulicą Generała Tadeusza Kościuszki. Kolejny raz posesję podzielono na początku lat pięćdziesiątych XIX wieku – w jej wschodniej części wyodrębniono wąski pas gruntu, który zabudowano kamienicami dochodowymi.

Pierwsza budowla powstała na ostatecznie ukształtowanej posesji numer 18 w 1851 roku, kiedy August Laugwitz zaprojektował niewielki budynek gospodarczy z ciepłarnią, który wybudowano przy wschodniej granicy działki. Rok później ten sam budowniczy przygotował na zlecenie Friderike

Scheer projekt willi, którą wzniesiono wzdłuż linii zabudowy wyznaczonej położeniem wcześniejszego domu usytuowanego przy Podwalu Świdnickim 16.

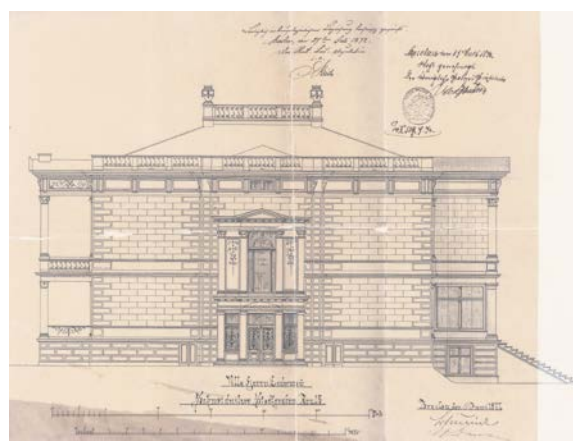
Willa Friderike Scheer, zaprojektowana w formie obszernej piętrowej pawilonu, została założona na kwadratowym planie, w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 103a]. W każdy z traktów budynku wpisano po trzy pomieszczenia, ułożone symetrycznie względem dwóch osi przecinających się na środku dwupiętrowej sali, która wyznaczała centralny punkt budowli. Sala, oświetlona od góry świetlikiem została na piętrze otoczona antresolą, która umożliwiała wejście do znajdujących się tam pomieszczeń. Bardzo prosto rozwiązano elewacje willi – suterенę oddzielono od wyższych kondygnacji belkowaniem, *piano nobile* podkreślono wielkością prostokątnych okien, które jednak były pozbawione obramień i dekoracji. Drugiej kondygnacji nadano formę „zwieńczenia” kompozycji z niewielkimi kwadratowymi, „metopowymi” okienkami. Kierunki pionowe zaakcentowano za pomocą płasko boniowanych lizen, którymi podkreślono narożniki domu i wyodrębniono trzyosiową część środkową na każdej elewacji budynku.

a

b

c

Il. 103. Wrocław, Podwale (Schweidnitzer Stadtgraben 18), a) projekt willi, 1852, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 4050, sygn. MAAt-AB-70993); projekt przedbudowy willi, 1872: b) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4050, sygn. MAAt-VI-31091), c) elewacja zachodnia (MA/ABMW, t. 4050, sygn. MAAt-AB-70982).

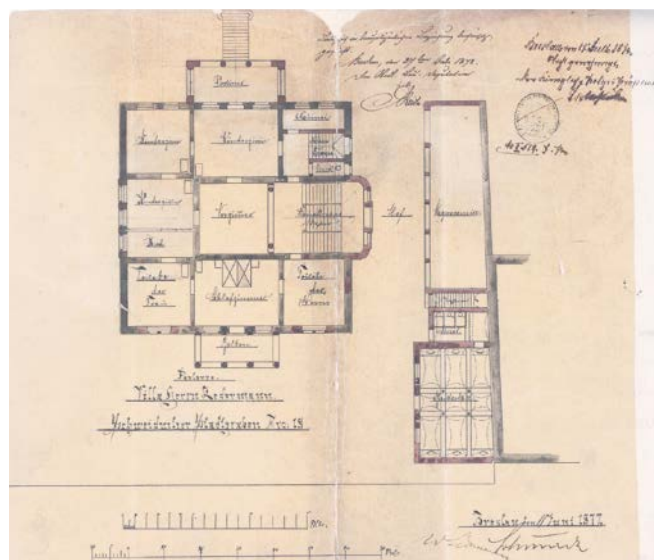
Okolo 1860 roku dom przeszedł w ręce dyrektora gazowni Adolfa Inkermana, a w 1872 roku został kupiony przez bankiera Wilhelma Ledermanna, który w tym samym roku zlecił Carlowi Schmidtowi wykonanie projektu przebudowy willi. Architekt zachował ogólną dyspozycję wnętrza budynku, nadał im jednak nowe funkcje. W suterenie zostały umieszczone wszystkie pomieszczenia pomocnicze, powiązane z wyższymi kondygnacjami boczną klatką schodową. Stare schody główne zastąpiono nowymi, trzybiegowymi, usytuowanymi w środku zachodniego pasa izb, w pomieszczeniu, którego powierzchnię powiększono zewnętrznym ryzalitem. Na parterze spocznik schodów stanowił zarazem sień wejściową do budynku, a ich środkowy bieg prowadził do otwartego ku klatce schodowej holu, który zaprojektowano w dawnej centralnej sali [il. 104a]. W pozostałych pomieszczeniach parteru urządzono pokoje prywatne – sypialnie, toalety i łazienki. O tak nietypowym w dziewiętnastowiecznym budownictwie willowym przeznaczeniu wnętrza parteru zdecydowała zapewne niższa wysokość usytuowanych tu pomieszczeń – wysokość dawnego piętrowego dachowego, stanowiącego teraz *piano nobile*, została bowiem zdecydowanie powiększona. Na piętrze środkowy hol oświetlono od góry systemem świetlików, a pomieszczeniom usytuowanym wokół niego nadano reprezentacyjny charakter. Od strony ogrodu zaprojektowano obszerną salę w pomieszczeniu, którego przestrzeń powiększono kolejnym ryzalitem [il. 104b]. Od strony ulicy usytuowano pokoje pani i pana domu rozdzielone niewielkim salonem, którego obecność podkreślono na elewacji balkonem, będącym elementem piętrowej loggii wysuniętej przed lico budynku. Zarówno loggia, jak i zachodni oraz północny ryzalit rozbiły prostą, kubiczną bryłę dawnej willi, a jej proporcje zmieniło dodanie kondygnacji pierwszego piętra. Mimo to Carl Schmidt zachował pierwotny charakter założenia – budowla została przykryta czterospadowym dachem o podobnym nachyleniu

połaci, między przewodami dymowymi efektownie zakończonymi ozdobnymi wazami rozpięto balustradę tralkową, która zastąpiła dawny świetlik – belweder. Tak jak poprzednio na elewacjach odwzorowano dyspozycję wnętrza, choć przy zmienionym i wzbogaconym repertuarze form. Elewacje willi zostały pokryte rustyką, wzmocnioną w strefie cokołowej oraz w miejscach dawnych pilastrów, które odzwierciedlały trójpodział wnętrza budynku. Elementami wertykalnymi podkreślono też osie symetrii ścian – środkową część elewacji frontowej zaakcentowano kompozycją zbliżonych do siebie trzech osi okiennych, którą poprzedzono dwupiętrową loggią [il. 103b]. Motyw loggii zdobył też środek elewacji wejściowej (zachodniej), będąc – zgodnie z rysunkiem projektowym – jedynym elementem dekorującym płaszczyznę ściany [il. 103c]. Na plan elewacji nie naniesiono jednak otworów okiennych oświetlających pomieszczenia pomocnicze usytuowane koło głównej klatki schodowej, nie widać zatem niekorzystnego dla kompozycji ściany przełamania jej symetrii. Podział na kondygnacje zewnętrznie na ścianach budowli pasami płycin podokiennych oraz rozbudowanym belkowaniem niosącym gzymsy koronujące, na którym ustawiono attykę balustradową.

Przy bocznej zachodniej granicy działki Schmidt zaprojektował również budynek gospodarczy, w którym obok stajni i wozowni zostały umieszczone mieszkania woźnicy i ogrodnika.

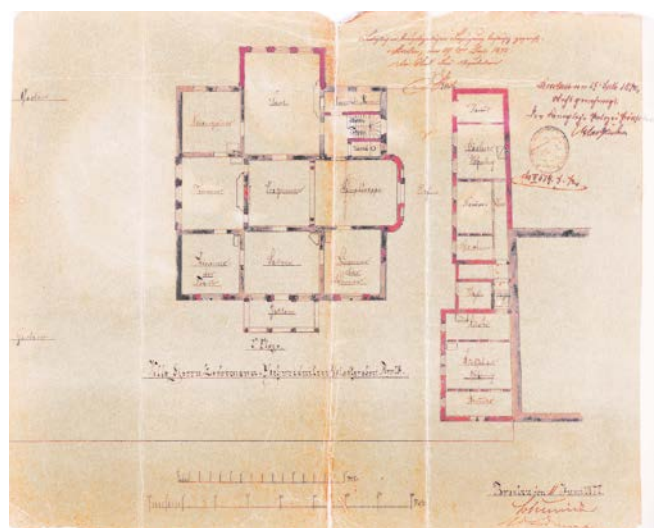
W 1893 roku przygotowano projekt drobnej reorganizacji wnętrza – na poddaszu urządzono pokoje służbowe, a od strony ogrodu dostawiono do budynku taras. Od strony zachodniej, na osi wejścia głównego, dobudowano lukarnę, którą doświetlono nowe pomieszczenia poddasza [il. 104d].

Dom został zburzony podczas drugiej wojny światowej, do tego czasu był dwukrotnie (w 1893 i 1929 roku) poddawany przebudowom, głównie wewnątrz.

a

Il. 104. Wrocław, Podwale (Schweidnitzer Stadtgraben 18), projekt przebudowy willi, 1872: a) rzut parteru (MA/ABMW, t. 4050, sygn. MAT-AB-70979), b) rzut piętra (MA/ABMW, t. 4050; sygn. MAT-AB-70980), c) projekt przebudowy willi 1893, elewacja boczna (MA/ABMW, t. 4050, sygn. MAT-AB-70991).

b

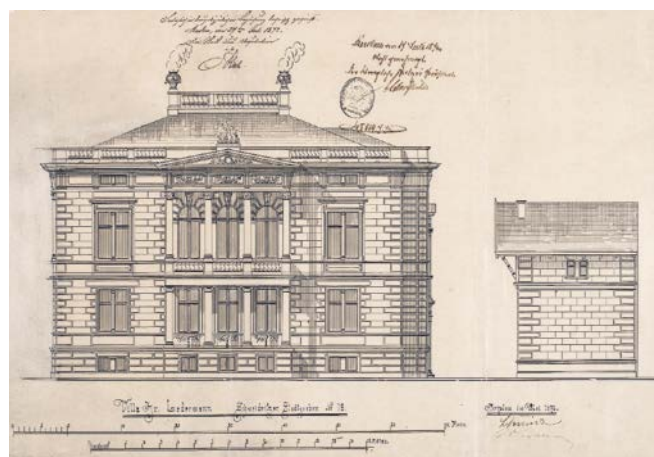
Źródła:
MA/ABMW, t. 4050

Bibliografia:

Gromadzka J., *Willa Ledermann, niezachowana, Podwale*, [w:] LaW, s. 607 (hasło 596).

Gromadzka J., Józwick E., „...wobin Geburts- und Geistesadel, Reichtum und Kunst mit Vorliebe ihren Sitz verlegten” – powstanie i rozwój wrocławskiego Podwala w XIX wieku, [w:] *Architektura Wrocławia*, red. J. Rozpędowski, t. 1: *Dom*, Wrocław 1995, s. 226, 227.

Tomaszewicz A., *Wrocławskie wille Carla Schmidta*, „Architectus” 2005, nr 1–2, s. 54–56.

c

92

Wrocław, Przedmieście Świdnickie

Podwale 76–77 (Ohlauer Stadtgraben 17–18)

Willa, obecnie siedziba Konsulatu Generalnego Republiki Federalnej Niemiec

Investor:	Georg Haase, radca handlowy, browarnik, właściciel firmy Lagierbier-Brauerei E. Haase
Projekt:	Otto March, architekt, Berlin-Charlottenburg
Wykonanie:	Paul Rother, architekt
Czas powstania projektu:	1897
Przebudowy:	brak danych

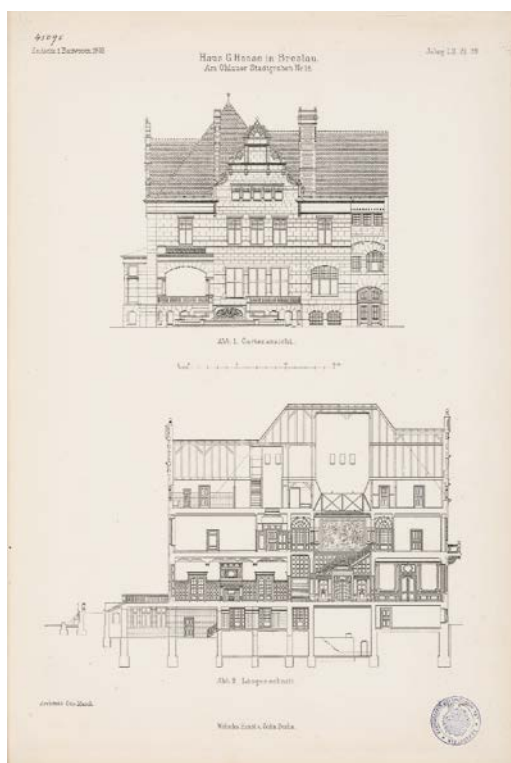
Willa została wzniesiona w latach 1897–1899 przy wschodnim odcinku obecnego Podwala, na działce wyodrębnionej z części posesji zajmowanej do 1900 roku przez klinikę położniczą. Od strony północnej budynek został dostawiony do ściany szczytowej kamienicy wybudowanej w połowie lat czterdziestych XIX wieku, dzięki czemu większa część ogrodu uzyskała południowe oświetlenie (zasłonięte po 1900 roku przez pięciokondygnacyjne kamienice usytuowane na pozostałej części działki dawnej kliniki, przy dzisiejszym Podwalu 73–74 i 75).

Budynek zaprojektowano na prostokątnym rzucie wydłużonym wzdłuż osi wschód-zachód, sien wejściową połączoną z przejazdem na podwórko umieszczono od strony północnej, w części łączącej willę z sąsiednią kamienicą [il. 105b]. Wnętrza parteru rozmieszczono wokół centralnego holu, obejmującego dwie kondygnacje i oświetlonego od góry świetlikiem [il. 105c]. W holu umieszczono główną, otwartą klatkę schodową, prowadzącą na piętro domu. Na parterze od strony ulicy zaprojektowano pomieszczenia reprezentacyjne – salon z pokojami przyjęć pana i pani domu. W środkowym pomieszczeniu południowego ciągu wewnątrz urządzono ogród zimowy, wyróżniony na elewacji półkolistym wykuszem zamkniętym szklanym dachem. Ogród zimowy połączył buduar pani domu z pokojem muzycznym usytuowanym w południowo-wschodnim narożu willi. Salon muzyczny sąsiadował z jadalnią umieszczoną od strony wschodniej, którą powiązano z zespołem pomieszczeń pomocniczych (od północy), werandą (od południa) oraz tarasem (od wschodu).

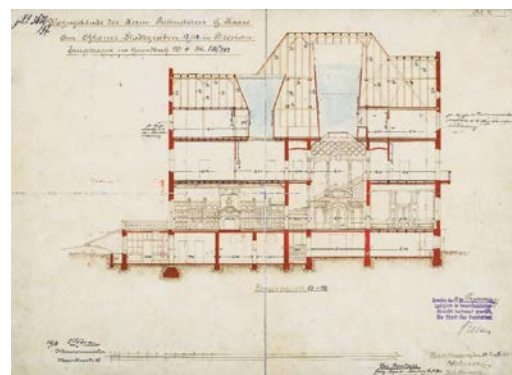
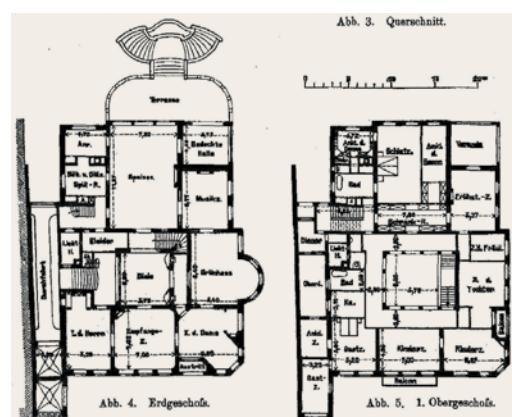
Na piętrze zaprojektowano pokoje prywatne – sypialnie dzieci i guwernantek (od strony zachodniej i południowej), główną sypialnię państwa domu, z łazienką i garderobami (od wschodu), oraz pokój śniadań i pokoje gościnne. Pomieszczenia usytuowane na piętrze budynku były dostępne z galerii, otwartej ku centralnemu holowi. Na poddaszu urządzono sale do ćwiczeń i zabaw dla dzieci, dodatkowe pokoje gościnne, a także pralnię z suszarnią i magłem. W suterenie zaprojektowano z kolei trzypokojowe mieszkanie portiera, kotłownię, kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, a także winiarnię i pokój bilardowy. Piwniczkę win i inne składy umieszczono w piwnicy.

Dom Haasego stanowił jeden z nielicznych przykładów wrocławskich willi, które zostały zaprezentowane w czasopiśmie branżowym („Zeitschrift für Bauwesen”), dzięki czemu znamy wyposażenie wnętrza oraz jego wykonawców lub dostawców [il. 105a]. Główny hol ozdobiono na parterze dębowymi boazeriami, z drewna dębowego wykonano też schody oraz rzeźbione balustrady galerii. W niszach urządzonych pod schodami umieszczono marmurowe fontanny z amorkami z brązu wykonane przez berlińskiego rzeźbiarza Hugo Lederera, późniejszego autora wrocławskiej fontanny z szermierzem. Szczególny akcent dekoracyjny stanowił wielkoformatowy gobelin zdobiący ścianę piętra naprzeciwko głównego wejścia. Hol został zamknięty szklanym stropem przepuszczającym światło, które przenikało przez świetlik umieszczony w połąci dachu.

Pokój pana domu wyłożono częściowo dębowymi boazeriami, częściowo tkaninami w „matowych,

Il. 105. Wrocław, Podwale 76–77, a) elewacje, przekrój („Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen” 1902, Jg. LII, Bl. 38, 39), b) rzuty („Zeitschrift für Bauwesen” 1902, Jg. LII, H. VII-IX, s. 317–318), c) przekrój (MA/ABMW, t. 3364, sygn. HP1432/97).

zgaszonych, niebiesko-zielonych odcieniach”. Podstawowym elementem wyposażenia gabinetu były wbudowane ściany biblioteczne, między którymi usytuowano kominek zdobiony kaflami z Delft. Sąsiedni pokój przyjęć zaprojektowano w stylu Ludwika XV, ze ścianami pokrytymi boazeriami z włoskiego drewna orzechowego i panelami wypełnionymi zielonym jedwabiem francuskim. Środkową część stropu, bogato zdobionego sztukateriami, zajmował obraz: *Baldur, ogłaszający zbliżanie się wiosny* berlińskiego artysty Woldemara Friedricha.

W buduarze pani domu ściany wyłożono drewnem amerykańskiego orzecha oraz matowoczerwonym francuskim jedwabiem. Bogate sztukaterie, częściowo złożone, którymi ozdobiono sufit pomieszczenia, zaprojektowano w firmie Zeyer & Drechsler. Z kolei ściany ogrodu zimowego pokryto hiszpańskimi, metalicznie glazurowanymi kaflami, a podłogę – kolorowym, polerowanym marmurem. Daszek wykusza skonstruowano z metalowych ram, które wypełniono opalizującym szkłem z berlińskiego warsztatu H. Hildebrandta. Sąsiedni pokój muzyczny zaprojektowano w stylu Ludwika XVI – ściany wyłożono drewnianymi panelami lakierowanymi w kolorze matowego błękitu, które ozdobiono kryształowymi lustrami. Kominek zbudowano w tym pomieszczeniu z czerwonego belgijskiego marmuru. W jadalni, ostatnim reprezentacyjnym pokoju parteru, ściany pokryto do wysokości 2,3 metra dębową boazerią, nad którą rozpięto skórę barwioną na czerwono, dekorowaną wytłoczonymi i złożonymi ornamentami (wykonawca: Georg Hulbe z Hamburga). W pomieszczeniu umieszczono imponujący rozmiarami kominek (szerokość 2,20 metra), którego obudowę wykonano z różnych rodzajów marmuru. Pracami kamieniarskimi we wnętrzach willi zajmowali się pracownicy warsztatu Przedsiębiorstwa Akcyjnego „Kiefer” z Kiefersfelden w Górnej Bawarii. W usytuowanej na piętrze sypialni państwa domu oraz w towarzyszących jej pokojach toaletowych do pokrycia ścian zastosowano polerowane drewno mahoniowe, „francuski welwet”, a nad umywalkami – marmur. Z mahoniu wykonano też wbudowane szafy ubraniowe i toaletowe, a ich drzwi wypełniono lustrami. Garderoby ogrzewano piecami gazowymi. Z kolei umieszczoną w suterenie winiarnię zaprojektowano w stylu „tyrolskiego gotyku” – całe pomieszczenie wyłożono drewnem sosnowym. Sąsiedni pokój bilardowy ozdobiono dębowymi boazeriami, a okna przeszklono witrażami przedstawiającymi postaci z baśni braci Grimm, które opracował Oscar Paterson, jeden z najbardziej cenionych witrażystów secesji z Glasgow.

Willę Haasego wyposażono w najnowsze urządzenia grzewcze i elektryczne – poza centralnym ogrzewaniem pomieszczeń, osobnym piecem i zbiornikiem na ciepłą wodę, w piwnicy znajdował się wentylator tłoczący świeże powietrze do głównego holu i ogrodu zimowego, a także częściowo elektryczny system otwierania bram w ogrodzeniu posesji.

Dwukondygnacyjna bryła willi została ustawiona na nadziemnej części sutereny, której nadano formę cokołu i pokryto od zewnątrz okładziną z polerowanego strzegomskiego granitu. Elewacje budynku wyłożono biało-szarym piaskowcem wydobywanym w Wartowicach koło Bolesławca. Dom nakryto wysokimi dachami wielopołaciowymi o zróżnicowanej wysokości. W kompozycji fasady wyróżniono trzypoziomą partię środkową, którą zaakcentowano balkonem dostępnym z pokoi usytuowanych na piętrze oraz wysokim szczytem z otworami okiennymi oświetlającymi pomieszczenia poddasza [il. 106b]. Podobny układ nadano pozostałym elewacjom budynku, a jego południowo-zachodni narożnik ukształtowano w formie wielobocznej niskiej wieży nakrytej hełmem [il. 106a]. Kształt czworobocznej wieży otrzymała też widoczna od strony ulicy część „łącznika” między willą a sąsiednią kamienicą. W domu Georga Haasego zastosowano głównie prostokątne otwory okienne i drzwiowe, nieliczne zamknięto łukami pełnymi i odcinkowymi, a także kotarowymi (ostatnie kondygnacje elementów „wieżowych”). Ozdobne szczyty wolutowe, płaskorzeźbione dekoracyjne fryzy, balustrady balkonów oraz inne kamienne elementy zdobiące elewacje inspirowane architekturą renesansu zostały wykonane w berlińskim warsztacie Zeyer & Drechsler. W budowie i dekorowaniu budowli uczestniczyli też wrocławscy rzemieślnicy: w stolarniach braci Bauer wykonano drzwi i okna, a także drewniane elementy wyposażenia jadalni i salonu, pokój muzyczny urządził Martin Kimbel, a winiarnię i pokój bilardowy – Heinrich Hauswalt. Część metalowych elementów konstrukcyjnych przygotowano w zakładach ślusarskich Gustav Trelenberg, część artystycznych przeszkleń wykonał Oskar Ehrbeck. Nadzór nad realizacją całego projektu willi sprawował wrocławski architekt Paul Rother.

Bogate wyposażenie wnętrz zachowało się do dziś jedynie częściowo, jednak bryła i dekoracje zewnętrzne domu uległy niewielkim zmianom – wykusz ogrodu zimowego przekształcono w otwarty taras, do elewacji południowej dostawiono też schody przeciwpożarowe.

a

b

Il. 106. Wrocław, Podwale 76–77, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), b) widok willi od strony zachodniej (fot. S. Klimek).

Źródła:

MA/ABMW, t. 3364

Haus G. Haase in Breslau, „Zeitschrift für Bauwesen” 1902, Jg. LII, s. 313–324.

Bibliografia:

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Haasego przy ul. Podwale 76, obecnie Konsulat Generalny Republiki Federalnej Niemiec*, [w:] AaW-II, s. 103 (hasło 481).

Zabłocka-Kos A., *Siedziba Konsulatu Generalnego Republiki Federalnej Niemiec, d. willa Haasego, Podwale 76–77*, [w:] LaW, s. 616, 613 (hasło 607).

Zabłocka-Kos A., *Willa Haasego*, [w:] EW, s. 957, 958.

93

Wrocław, Przedmieście Oławskie
Podwale (Ohlauer Stadtgraben 23)
Willa, niezachowana

Inwestor:	(?) Joseph Polko
Projekt:	Wilhelm Hoseus, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	F. Börner
Czas powstania projektu:	1856
Przebudowy:	1865 – projekt rozbudowy willi (inw.: Kaufmann, właściciel fabryki; proj.: C. Westphalen, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]; wyk.: Heinrich Kuveke, mistrz ciesielstwa [<i>Zimmermeister</i>]); 1873 – projekt rozbudowy willi o części boczne dopełniające zabudowę do granic działki (inw.: Wilhelm von Knobelsdorff, baron; proj. i wyk.: Oesterlink & Hentschel, firma budowlana); 1910 – projekt nadbudowy i przekształcenia budynku w wielorodzinną kamienicę czynszową (inw.: Oswald Jäkel, kupiec; proj. i wyk.: Straßburg & Schlick, architekci).

Willa, zaprojektowana w 1856 roku przez Wilhelma Hoseusa, została usytuowana przy dawnym Podwalu Oławskim (Ohlauer Stadtgraben), na działce wytyczonej w obrębie niezabudowanego wówczas pasa terenu, graniczącego od południa z dzisiejszą ulicą Romualda Traugutta (Klosterstr.), a od wschodu – z terenem cmentarza wojskowego.

Budynek został rozwiązany w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym – od frontu umieszczono pokoje reprezentacyjne: salon, gabinet pana domu i pokój dzienny, które oddzielono korytarzem usytuowanym w trakcie środkowym od wnętrza tylnego: kuchni z pomieszczeniami pomocniczymi, pokoju dzieci i sypialni [il. 107a]. Między kuchnią a pozostałymi pokojami traktu tylnego zaprojektowano klatkę schodową. Na osi środkowego korytarza, od strony północno-wschodniej, usytuowano sień wejściową, połączoną schodami wyrównawczymi z poziomem terenu, od strony południowo-zachodniej korytarz zamykał buduar oddzielający pokój dzienny od sypialni. W suterenie willi umieszczono pomieszczenia gospodarcze i służbowe. W podwyższonej północnej części poddasza zaprojektowano pokoje gościnne.

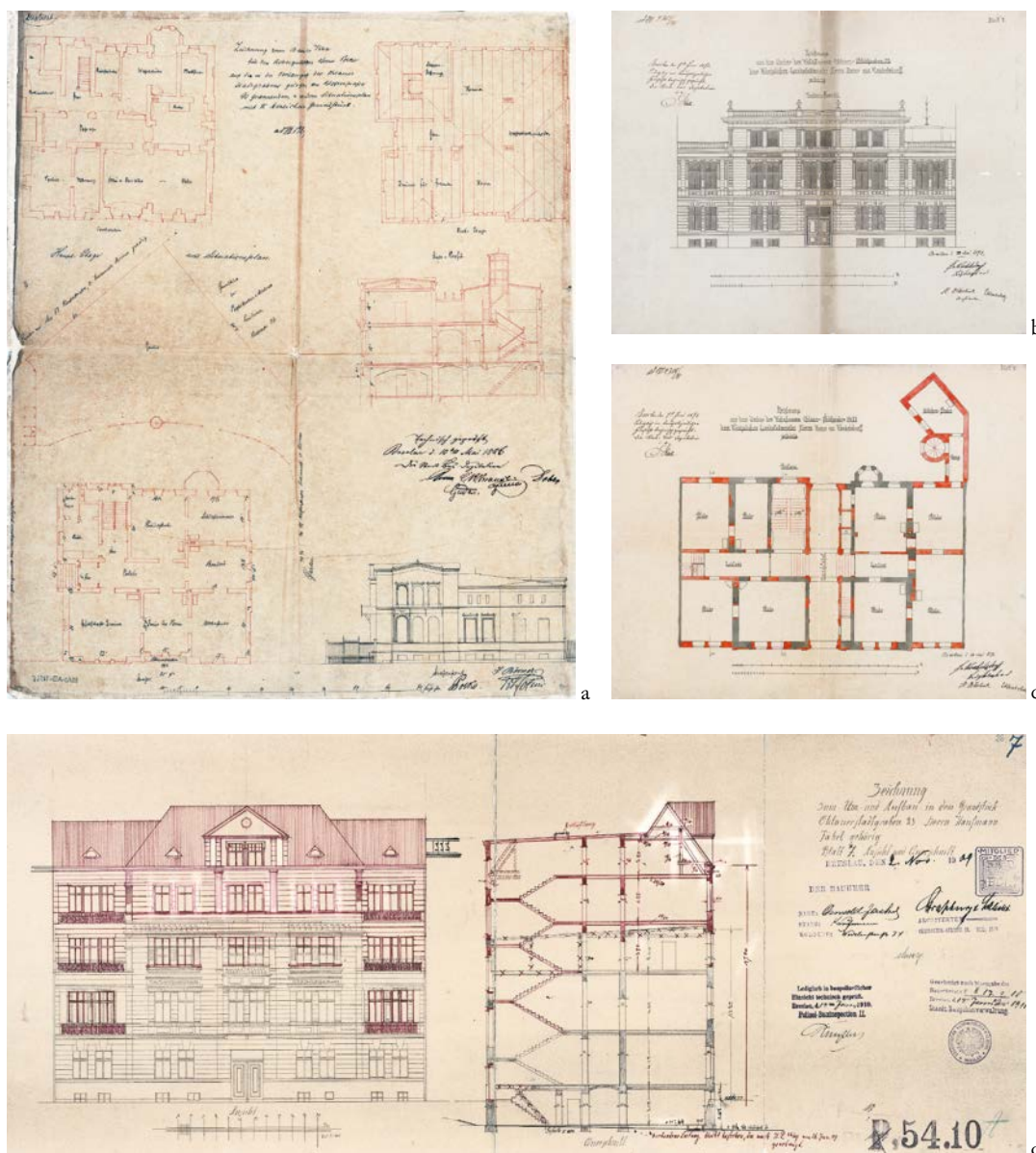
Korpus budowlany został złożony z dwóch brył jednakowej wysokości, przykrytych osobnymi wielospadowymi dachami o niewielkim nachyleniu połaci.

Wyższa, północna część willi została od frontu rozczłonowana ryzalitem, w który wpisano trzy osie okrągłolucznych okien. W niższej partii budynku zastosowano na pierwszej kondygnacji duże prostokątne okna, które obramiono opaskami i zamknięto naczółkami w formie odcinków gzymsów – dwie skrajne osie okiennej tej części budynku umieszczono w płytkim ryzalicie. Od strony ogrodu do budynku dostawiono wieloboczny wykusz. Ryzality podkreślały kierunki pionowe w kompozycji elewacji, kierunki poziome zaakcentowano pasami gzymsów rozdzielających kondygnacje. Dekoracje willi stanowiły dalekie odwołanie do architektury zarówno „antyku greckiego”, jak i renesansu.

W 1865 roku trakt tylny willi został rozbudowany w kierunku północnym do granicy sąsiedniej posesji. Dobudowa pozwoliła na powiększenie kuchni i urządzenie dodatkowych pomieszczeń pomocniczych, na piętrze zaś umieszczono kolejny pokój gościnny.

W 1873 roku zabudowano przestrzeń między willą a sąsiednią zabudową [il. 107b, c], w 1910 roku budynek podwyższono o jedną, częściowo o dwie kondygnacje i przekształcono go w kamienicę z mieszkaniami na wynajem [il. 107d].

Dom został zburzony w czasie drugiej wojny światowej, dziś większą część kwartału wypełnionej niegdyś zabudową mieszkaniową zajmuje hotel.

Il. 107. Wrocław, Podwale (Oblauer Stadtgraben 23), a) projekt willi, 1856, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 3368, sygn. MAT-AB-71546); projekt rozbudowy willi, 1873: b) elewacja (MA/ABMW, t. 3368, sygn. MAT-AB-71557), c) rzut parteru (MA/ABMW, t. 3368, sygn. MAT-AB-71562), d) projekt rozbudowy budynku, 1910, elewacja, przekrój (MA/ABMW, t. 3368, sygn. MAT-AB-71569).

Źródła:
MA/ABMW, t. 3368.

94

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 21)
 Willa, niezachowana

Investor:	A. Busch, marszand (<i>Kunstbandler</i>)
Projekt:	Carl Meinecke, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Heinrich Kuveke, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1854
Przebudowy:	brak danych

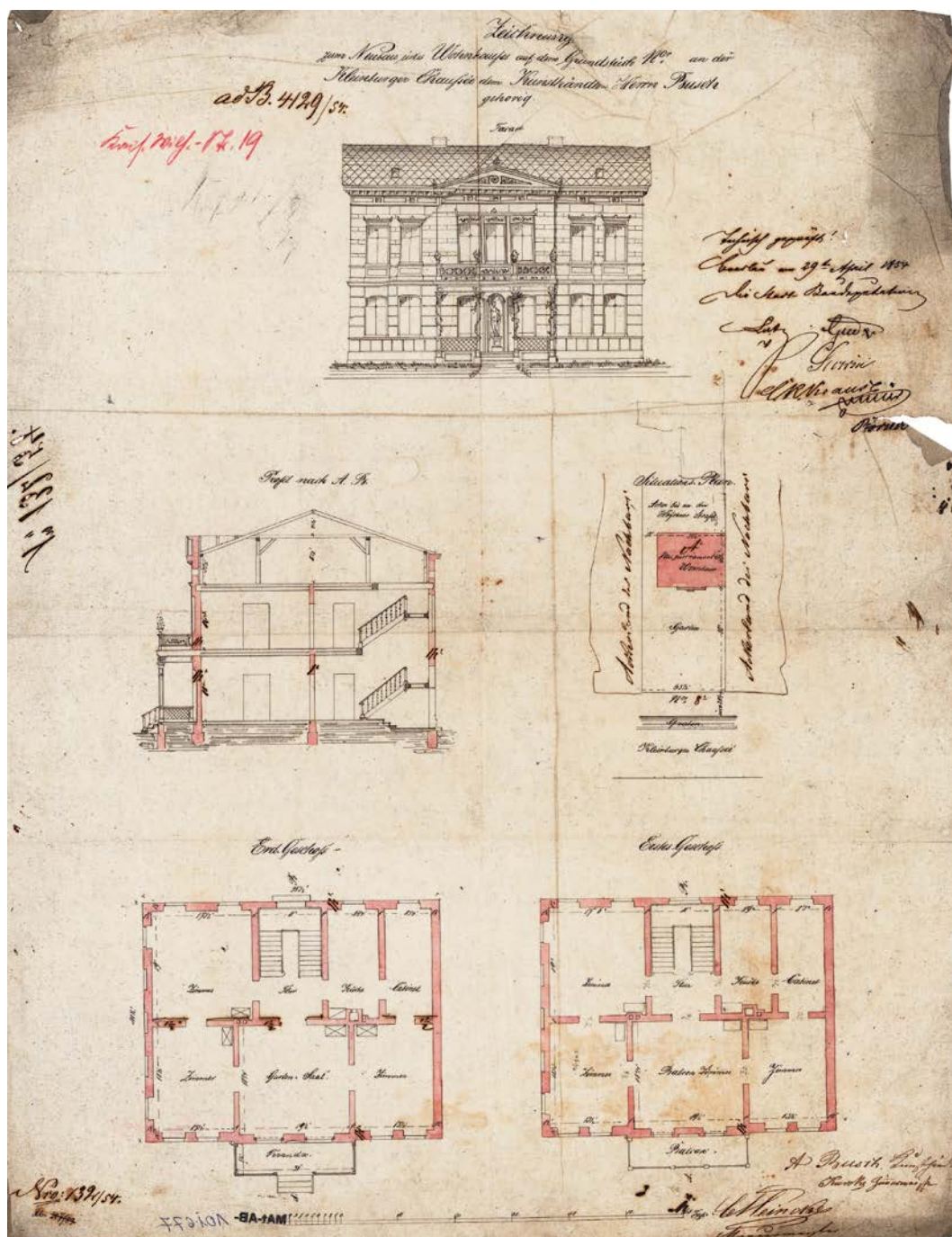
Willa została wzniesiona po zachodniej stronie drogi prowadzącej w kierunku Borku, na wąskiej i głębokiej działce powtarzającej kształt dawnej parcelacji wiejskiej. Ze względu na niewielką szerokość posesji dom usytuowano tuż przy jej północnej granicy, budynek został zatem oświetlony jedynie z trzech stron.

Dom rozwiązano na planie prostokąta, w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym – na każdej z dwóch kondygnacji budynku umieszczono po jednym mieszkaniu [il. 108]. W trakcie frontowym zaprojektowano po trzy pokoje, w trakcie tylnym – kolejny pokój, oddzielony pionem schodów od kuchni sąsiadującej z dodatkowym pomieszczeniem pełniącym zapewne funkcję służbówki. Jeszcze przed wybudowaniem willi projekt zmieniono – kuchnia obsługująca mieszkanie na drugiej kondygnacji została przeniesiona piętro niżej. Obie kuchnie zostały usytuowane w trakcie tylnym po dwóch stronach klatki schodowej.

Dom nie został podpiwniczony. Nakryto go dwuspadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci.

W kubicznej bryle budynku wyróżniono pseudoryzalicem środkową część frontu, obejmującą trzy osie okienne. Ryzalit zwieńczono w partii dachu trójkątnym naczółkiem i poprzedzono na parterze werandą, zamkniętą balkonem dostępnym z centralnego pokoju mieszkania, które usytuowano na piętrze domu. Elewacje willi pokryto boniowaniem wykonanym w tynku, kierunki poziome w kompozycji frontu podkreślono dodatkowo gzymsami międzypiętrowymi i koronującym z rozbudowanym pasem „belkowania”. Otwory okienne pierwszej kondygnacji zamknięto lukami odcinkowymi, a na osi symetrii fasady zaprojektowano niszę, w której umieszczono posąg ustawiony na postumencie. Prostokątne okna piano nobile zwieńczono naczółkami w formie odcinków gzymsu i ozdobiono akroterionami. Dekoracje willi były inspirowane architekturą antyczną, szczególnie grecką.

W 1908 roku dom wyburzono, zastępując go kamienicą dochodową wzniesioną z inicjatywy Wrocławskiego Banku Budowlanego (Breslauer Baubank) według projektu Wilhelma Hilbradta.

Il. 108. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 21), projekt willi, 1854, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4243, sygn. MAT-AB-101677).

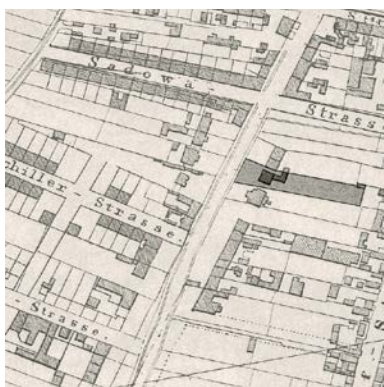
Źródła:
MA/ABMW, t. 4243.

95

Wrocław, Przedmieście Świdnickie

ulica Powstańców Śląskich 22 (Kaiser-Wilhelm-Str. 22)

Willa, dawna siedziba Państwowej Wyższej Szkoły Teatralnej, obecnie nieużytkowana

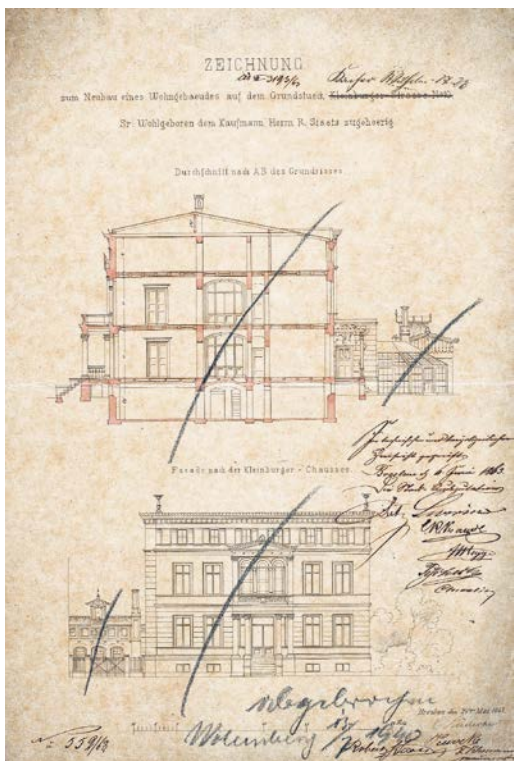
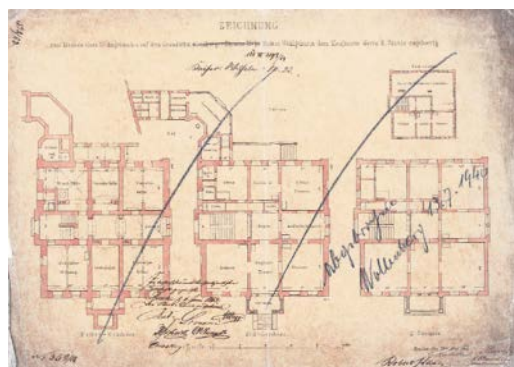
Investor:	Robert Staats, kupiec, radny miejski
Projekt:	Carl Lüdecke, architekt (<i>Baumeister</i>)
Wykonanie:	Heinrich Kuveke, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1863
Przebudowy:	1884 – projekt rozbudowy willi (inw.: Max Grund; proj.: C. Heintze, architekt i mistrz murarstwa [<i>Architekt u. Maurermeister</i>]; wyk.: jw.); 1922 – projekt adaptacji willi na potrzeby salonu samochodowego firmy Daimler (Daimler Motoren Gesellschaft); proj. i wyk.: Heimann & Wittenberg, firma budowlana.

Willa, zaprojektowana przez Carla Lüdeckego na zlecenie radnego miejskiego Roberta Staatsa, została wzniesiona po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich, na działce odpowiadającej dawnej parcelacji wiejskiej.

Dwukondygnacyjny dom z użytkowym poddaszem został zaprojektowany na prawie kwadratowym rzucie – jego trzon kompozycyjny stanowił krzyż środkowych pomieszczeń, które uzupełniono czterema narożnymi pokojami [il. 109b]. Trzy z nich służyły celom mieszkalnym, w przestrzeń czwartego wpisano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Szerokość izb środkowych wyznaczał wymiar klatki schodowej usytuowanej w jednym z ramion krzyża. Na każdej kondygnacji zaprojektowano po jednym mieszkaniu, na poddaszu od strony frontowej umieszczono trzy dodatkowe pokoje.

Prostą, kubiczną bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części suterenu i urozmaicono pseudoryzalitami i loggiami, które podkreślały oś symetrii każdej elewacji i rozbiły ich horyzontalną, trójdzielną kompozycję [il. 109c, d]. Od strony północnej w ryzalicie klatki schodowej zaprojektowano wejście do budynku i monumentalne, dwukondygnacyjne okno oświetlające schody oraz pośrednio także centralny hol, który umieszczono na przecięciu

osi symetrii rzutu budynku. W celu zachowania symetrii kompozycji elewacji północnej po zachodniej stronie ryzalitu umieszczono imitacje otworów okiennych – wnęki podkreślone opaskami i wypełnione żaluzjami. Środkową oś frontu budowli podkreślono grupą trzech otworów okiennych i drzwiowych, którym nadano na drugiej kondygnacji formę arkady ujętej edykułowymi obramieniami. Wspomnianą kompozycję poprzedzono werandą, dostępną z centralnego pokoju umieszczonego na parterze budynku i połączoną schodami z ogrodem frontowym. Werandę zamknęto balkonem wspartym na korynckich słupach. Elewacje budynku otynkowano, pas odpowiadający pierwszej kondygnacji i ryzalitu pokryto boniowaniem, a kondygnacje rozdzielono gzymsami. W partii poddasza elewacje podzielono pilastrami, między którymi umieszczono naprzemiennie okna i płyciny wypełnione prostą, geometryczną dekoracją. Do północno-wschodniego narożnika domu dostawiono jednokondygnacyjny budynek gospodarczy, rozwiązany na planie litery „L” i dochodzący do granicy sąsiedniej posesji, w którym umieszczono łazienkę dostępną z kuchni mieszkania usytuowanego na pierwszej kondygnacji, a także oranżerię i pomieszczenia pomocnicze.

Il. 109. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 22, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1863: b) rzuty (MA/ABMW, t. 4244, sygn. MA-AB-100828), c) przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4244, sygn. 552/63-p.2), d) przekrój, elewacja północna (MA/ABMW, t. 4244, sygn. 552/63-p.4).

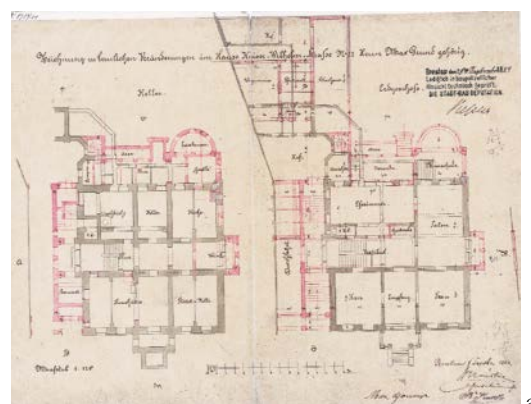
W 1884 roku willa została rozbudowana – do budynku od strony północnej dostawiono nową klatkę schodową połączoną z sienią wejściową, od strony wschodniej rozbudowano werandę i dobudowano ogród zimowy, przestrzeń salonu powiększono wykuszem wyznaczającym oś symetrii elewacji południowej [il. 110a]. Nad północną częścią traktu środkowego willi wzniesiono wieżę zamkniętą niskim daszkiem namiotowym. Nieznacznie przebudowano front budynku – jednobiegowe schody łączące werandę z poziomem terenu zastąpiono dwoma biegami schodów poprowadzonych nie czołowo, ale równoległe do fasady [il. 110b]. Strefę wejścia do budynku osłonięto arkadami usytuowanymi na linii frontu willi. Rozbudowano też skrzydło gospodarcze.

Kolejną dużą przebudowę willi przeprowadzono w 1922 roku, kiedy urządzono w niej salon samochodowy firmy Daimler. Budynek rozbudowano wówczas w kierunku południowym, część dobudowaną przysłonięto od frontu ścianą kurtynową z zarysowanymi arkadami, które stanowiły odpowiednik wzniesionych w 1884 roku po północnej stronie domu. Na pierwszej kondygnacji willi urządzono ekspozycję aut, wyżej – biura. Przekształcono przy oka-

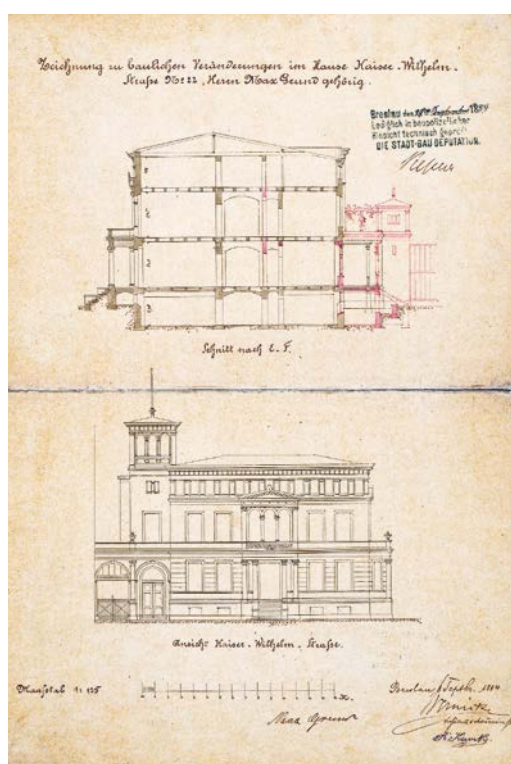
zji front budynku – parter niemal przeszklono dwiema dużymi witrynami, między którymi usytuowano wejście do salonu [il. 110c]. Strefę wejścia akcentowała przebudowana weranda, którą otwarto ku ulicy i powiązano z poziomem terenu efektownymi podjazdami i owalnymi schodami. Pozostawiono balkon, pełniący funkcję zadaszenia wejścia, zrezygnowano jednak z dekoracyjnego podkreślenia osi symetrii fasady – pionów okien piętra i kondygnacji poddasza rozłożono równomiernie i ujęto wspólnymi obramieniami. W oknach poddasza zaprojektowano promienisty układ szprosów, a w płycinach podokiennych usytuowano festony w formie podwieszanej draperii. Bardzo oszczędne dekoracje willi uzupełniały znaki firmy Daimler, umieszczone na ścianach górnej partii wieży w miejscu dawnego belwederu oraz na balustradzie balkonu, na osi symetrii frontu budowli.

W 1940 roku budynek planowano wyburzyć, zamiaru jednak nie zrealizowano, w czasie powojennej przebudowy zreorganizowano wnętrza, zlikwidowano witryny, a w miejscu schodów przed wejściem do dawnego salonu samochodowego wykonano podjazd [il. 109a].

a

b

c

Il. 110. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 22, projekt rozbudowy willi, 1884; a) rzuty (MA/ABMW, t. 4244, sygn. MA-AB-100832), b) przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4244, sygn. 349/84-p.9), c) projekt przebudowy willi, 1922, elewacja frontowa przed i po przebudowie (MA/ABMW, t. 4244, sygn. 1109/22-p.10).

Źródła:

MA/ABMW, t. 4244.

Bibliografia:

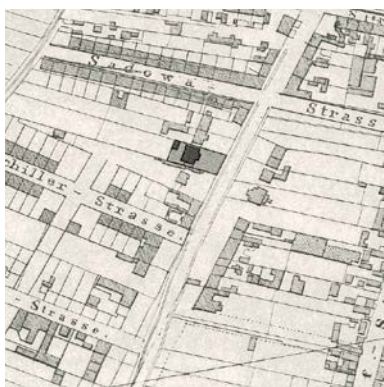
Dobesz J., *Nurty architektury II połowy XIX wieku w twórczości Karla Lüdeckego*, „Komunikaty Instytutu Architektury PWR” 1978, nr 78 [mps].

Eysymontt R., *Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna im. Ludwika Solskiego, d. willa, ul. Powstańców Śląskich 22*, [w:] LaW, s. 615, 616 (hasło 613).

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem A/2475/493/Wm [data wpisu: 28.09.1992].

96

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 23)
 Willa, niezachowana

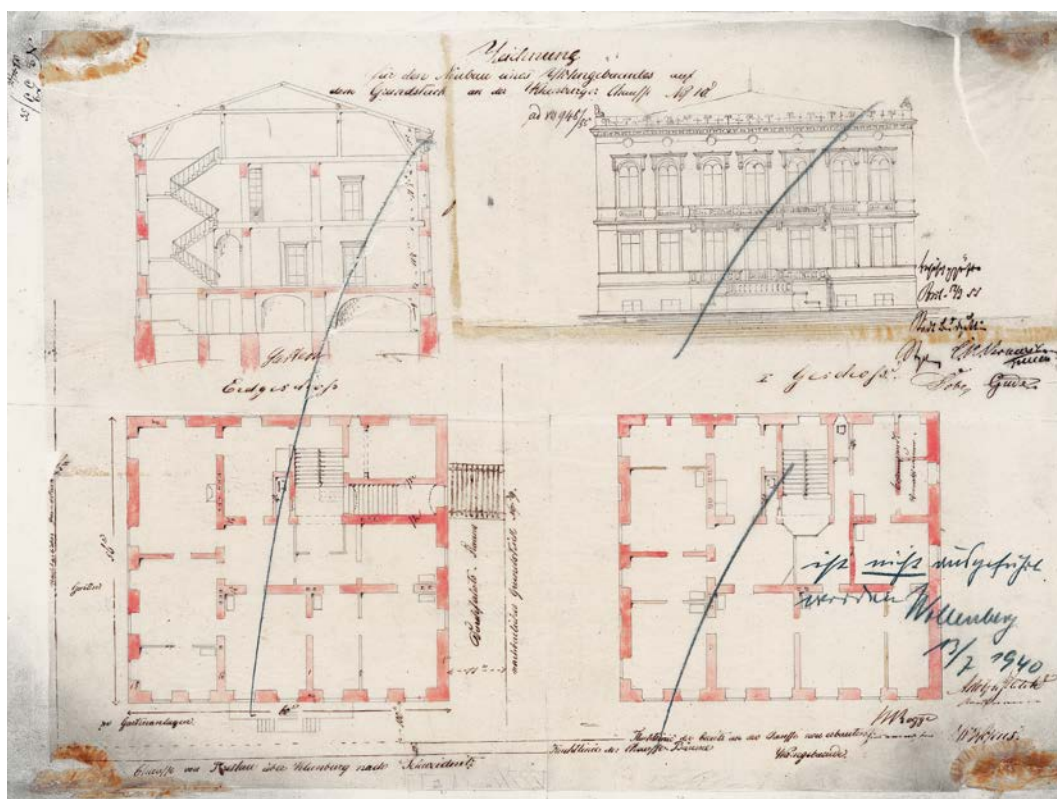
Investor:	Adolph Staats, kupiec
Projekt:	Wilhelm Hoseus, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	M. Rogge, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1855
Przebudowy:	brak danych

Willa została wzniesiona po zachodniej stronie drogi prowadzącej w kierunku Borku, na wąskiej i głębokiej posesji użytkowanej pierwotnie jako działka rolna.

Dwukondygnacyjny dom rozwiązano na planie prostokąta, w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym, w który na każdej kondygnacji wpisano po dwa mieszkania [il. 111]. Wejście do budynku zaprojektowane od strony północnej połączono sienią z klatką schodową umieszczoną w trakcie tylnym. W sąsiedztwie schodów usytuowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi (kuchnia mniejszego mieszkania urządzonego na pierwszej kondygnacji znajdowała się prawdopodobnie w suterenie). W trakcie frontowym umieszczono pokoje o niezdefiniowanym w projekcie przeznaczeniu, w trakcie środkowym zaś – korytarz.

Kubiczną bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części sutereny i nakryto dachem namiotowym o niewielkim spadku połaci. Tynkowaną fasadę willi podzielono gzymsami międzypiętrowymi i zwieńczono rozbudowanym gzymsiem koronującym, na którym ustawiono pełną balustradę osłaniającą połacie dachu. Środkowe trzy osie siedmioosiowego frontu budynku zaakcentowano tarasem z zejściem do ogrodu (na pierwszej kondygnacji) i balkonem (na drugiej kondygnacji). Okna piętra domu zamknięto łukami pełnymi, a bardzo skromne dekoracje willi zaczerpnięto z architektury antycznej i renesansowej.

Niemal cała zabudowa wzniesiona przy dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich między ulicą Nasypową i placem Powstańców Śląskich, w tym także willa Staatsa, została zburzona w czasie drugiej wojny światowej.

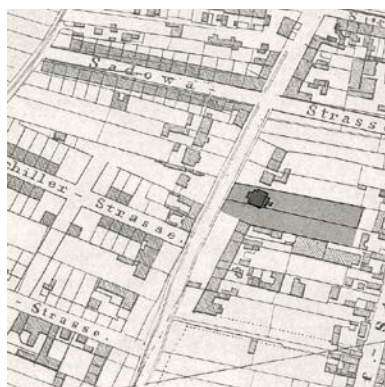
Il. 111. Wrocław, ul. Powstańców Śl. (Kaiser-Wilhelm-Str. 23), projekt willi, 1855, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4246, sygn. MAT-AB-100740).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4246.

Bibliografia:
Stanicka-Brzezicka K., *Ogród rodziny Staatsów, niezachowany, ul. Powstańców Śląskich 23*, [w:] LZW, s. 456 (hasło 405).

97

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 24/26)
 Willa, niezachowana

Inwestor:	E. Plüschke, przedsiębiorca budowy kolei żelaznych (<i>Eisenbauunternehmer</i>)
Projekt:	Carl Schmidt, architekt (<i>Baumeister</i>)
Wykonanie:	C. Westphalen, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>), Heinrich Ehlers, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1868
Przebudowy:	1923 – projekt nowej klatki schodowej i aranżacji niezależnego mieszkania na drugiej kondygnacji (inw.: Śląski Związek Bankowy [Schlesische Bankverein]; proj. i wyk.: E. Härtel, firma budowlana).

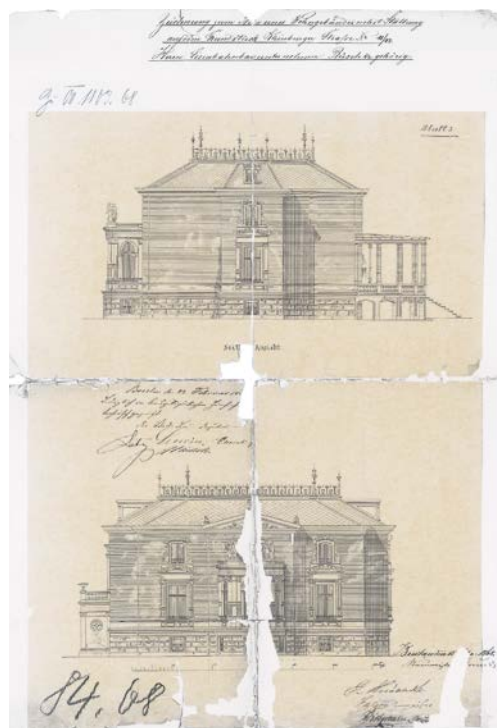
Willa E. Plüschkego została wybudowana na dawnej działce rolnej, wytyczonej po wschodniej stronie drogi prowadzącej w kierunku Borku i sąsiadującej od północy z posesją Roberta Staatsa [→ kat. 95]. Po wybudowaniu willi, wzniesionej wzdłuż linii zabudowy wyznaczonej usytuowaniem domu Roberta Staatsa, do posesji Plüschkego dołączono sąsiednią działkę (graniczącą z zabudowaną od południa), na której urządzono ogród.

Zaprojektowana przez Carla Schmidta willa została założona na symetrycznym rzucie, powstałym w ogólnym zarysie z przenikających się planów krzyża greckiego i prostokąta. Na osi wschód-zachód usytuowano na pierwszej kondygnacji salon, zaakcentowany na elewacji półokrągłym wykuszem, oraz jadalnię, poprzedzoną od strony ogrodu tarasem wykreślonym na planie połowy koła [il. 112b]. Na osi poprzecznej umieszczono od strony północnej sień wejściową z holem i trójbiegową klatką schodową, a od strony południowej – buduar. Między ramionami krzyża zaprojektowano: od frontu – pokoje pani i pana domu, od strony ogrodu – pokój boczny oraz kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Wnętrza usytuowane od strony północnej zaopatrzone w aneksy, które poszerzały ryzalit klatki schodowej. Na piętrze domu umieszczono sypialnię i inne pokoje prywatne, łazienkę i garderobę, w suterenu znalazły się składy, pomieszczenia gospodarcze i służbowe [il. 112c].

Bryła budynku, nakryta łamanym dachem, została rozczłonowana ryzalitami akcentującymi osie symetrii kompozycji poszczególnych elewacji [il. 112a].

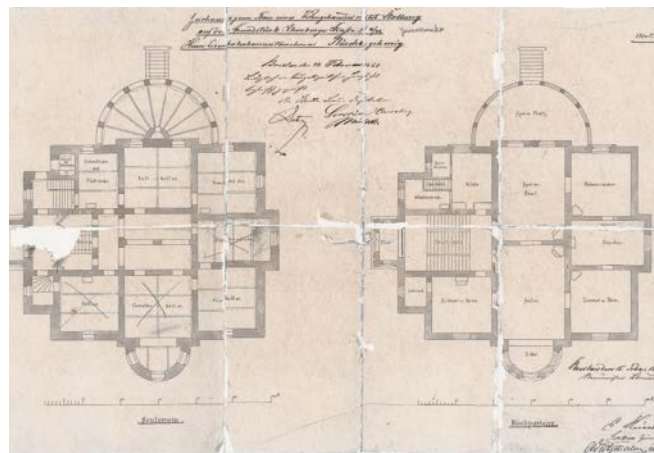
Nadziemnej części suterenu nadano charakter cokołu licowanego kamiennymi ciosami, na którym ustawiono kondygnacje mieszkalne z elewacjami pokrytymi cegłą klinkierową. Środkowy ryzalit frontu budynku zwieńczono trójkątnym naczółkiem i poprzedzono wykuszem zamkniętym na poziomie drugiej kondygnacji balkonem; na pełnej balustradzie balkonu ustawiono dwie grupy rzeźbiarskie. Dekorację otworów okiennych, rozmieszczonych symetrycznie po obu stronach ryzalitu, skomponowano w układzie wertykalnym – duże, prostokątne okna *piano nobile* ozdobiono edykułowymi obramieniami, na których „ustawiono” mniejsze okna drugiej kondygnacji, zamknięte łukami odcinkowymi i ujęte splywami wolutowymi. Pionowe podziały obramień okien, a także wykusza i sieni wejściowej, zaakcentowano korynckimi pilastrami. Kompozycję elewacji willi zamykał mocno zarysowany gzyms koronujący, nad którym wznosiły się połacie dachu kryte łupkiem i zwieńczone ozdobną ażurową balustradą. Dekoracje budynku zostały utrzymane w formach nawiązujących do architektury renesansu francuskiego.

W 1923 roku wymieniono schody i przebudowano strefę wejściową do budynku w związku z aranżacją na drugiej kondygnacji niezależnego mieszkania. W 1938 roku planowano willę wyburzyć w związku z budową gmachu administracyjnego filii International Harvester Company, znanej amerykańskiej firmy produkującej maszyny i urządzenia rolnicze. Ostatecznie dom został zniszczony w czasie działań wojennych.

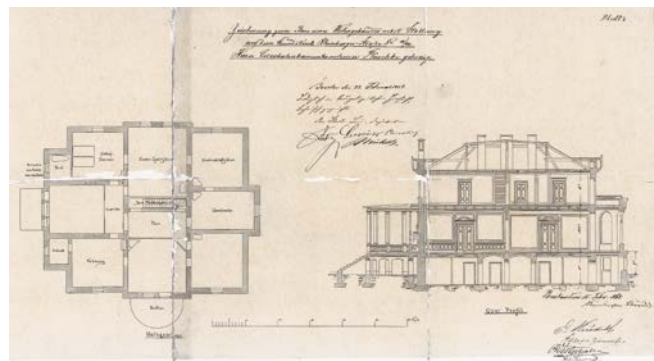

a

Il. 112. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 24/26), projekt willi, 1868: a) elewacje (MA/ABMW, t. 4246, sygn. MAt-AB-174843), b) rzuty suterenu i parteru (MA/ABMW, t. 4246, sygn. MAt-AB-174844), c) rzut piętra i przekrój (MA/ABMW, t. 4246, sygn. MAt-AB-174845).

b

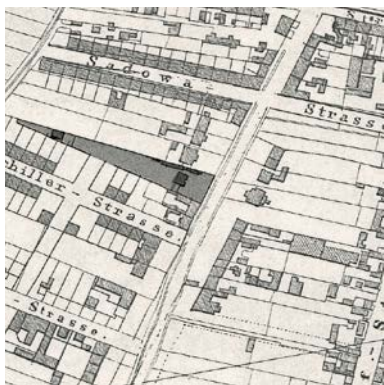

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 4246.

98

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 25a)
 Willa, niezachowana

Investor, projekt:	Joseph Schällmann, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Wykonanie:	Carl Schlick, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1853
Przebudowy:	brak danych

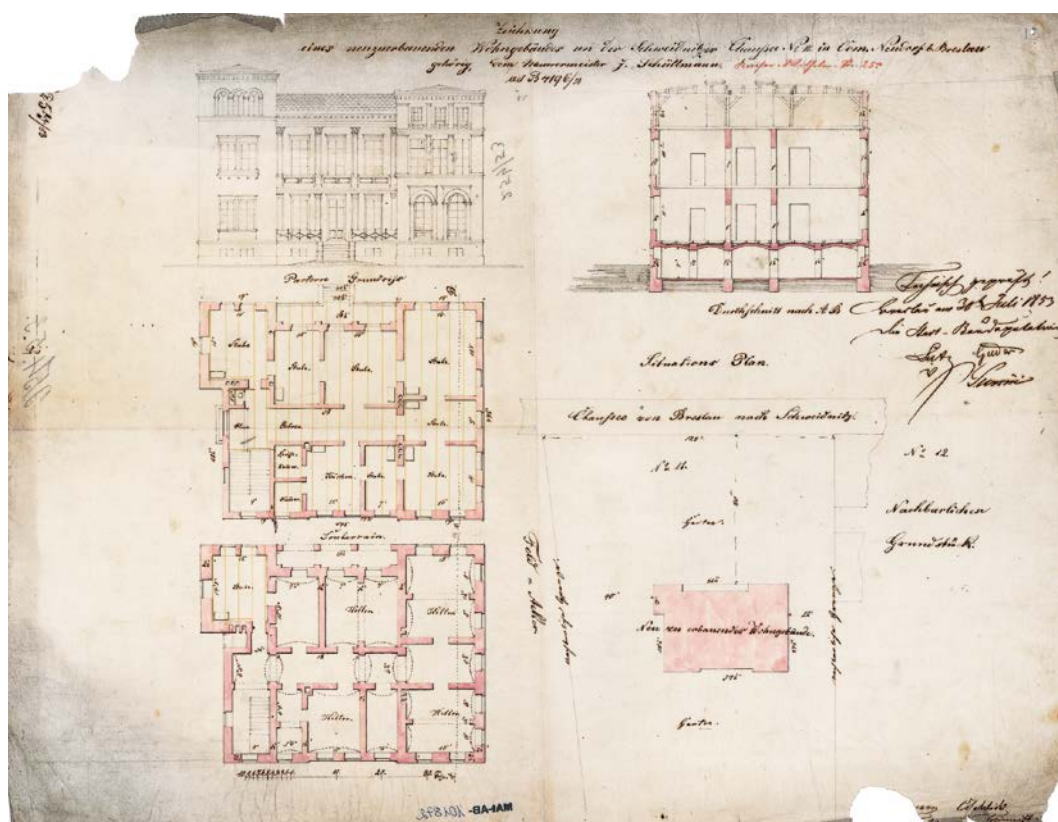
Dom własny Josepha Schällmanna został wzniesiony po zachodniej stronie drogi prowadzącej w kierunku Borku na mocno wydłużonej działce o kształcie trapezu, który krótszą podstawą graniczył z wiejską drogą biegnącą do gminy Dworek (późniejsza Höfchen Str., obecnie ulica Tadeusza Zielińskiego).

Dwukondygnacyjny dom z użytkowym poddaszem został rozwiązany w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym, w który na każdej kondygnacji wpisano po jednym mieszkaniu [il. 113]. W każdym z nich w trakcie frontowym urządzono po cztery pokoje, które oddzielono korytarzem od pomieszczeń traktu tylnego – kuchni, spiżarni, służbówki i dodatkowego pokoju. Na pierwszej kondygnacji, na osi korytarza od strony północnej, zaprojektowano wejście do budynku, prowadzące bezpośrednio do klatki schodowej umieszczonej w północno-zachodnim narożniku domu. Południową część traktu środkowego poszerzono i urządzono w nim izbę łączącą skrajne pokoje traktów zewnętrznych.

Bryła budynku ustawiona na nadziemnej części suterenu została od frontu rozczłonowana bocznymi

ryzalitami, które ujmowały niższą, trzyosiową część środkową. Trzykondygnacyjnym ryzalitom nadano niejednakową wysokość: wyższy został zaprojektowany w formie wieży z ostatnią kondygnacją uformowaną na kształt belwederu, w niższym zastosowano tradycyjne podziały architektoniczne – gzymsy międzypiętrowe i pilastry, między którymi umieszczono otwory okienne. Na pierwszej kondygnacji podziały te zastąpiły mocno rozbudowane obramienia okien. Środkowa część fasady, również podzielona pilastrami (doryckimi na parterze, wyżej – korynckimi), została poprzedzona loggiami rozpiętymi między ryzalitami. Balustrady loggii zlicowano z frontem ryzalitów, loggię dostępną z mieszkania pierwszej kondygnacji połączono schodami z poziomem terenu. Do dekoracji tynkowanych elewacji willi wykorzystano elementy zaczerpnięte z architektury antycznej i renesansowej.

W 1897 roku dom wyburzono, a na jego miejscu wzniesiono kamienicę czynszową.

Il. 113. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 25a), projekt willi, 1853, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4247, sygn. MAT-AB-101872).

99

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 44)
Willi, niezachowana

Investor, projekt:	Friedrich Barchewitz, architekt (<i>Baumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1876
Przebudowy:	1923 – projekt podwyższenia budynku o dwie kondygnacje (inw.: Carl Kiefer; proj.: Theo Effenberger, architekt; wyk.: Joseph Just, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1934 – projekt podziału mieszkania usytuowanego na pierwszej kondygnacji na dwa mniejsze (inw.: jw.; proj. i wyk.: Ludwig Jawitz, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

Dom własny Friedricha Barchewitza został wybudowany na narożnej działce, po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich, u jej zbiegu z obecną ulicą Zaolziańską (Elsasser Str). Działka została wyodrębniona z posiadłości mistrza ciesielstwa Carla Schlicka, który w 1878 roku zaplanował wzniesienie budynku mieszkalnego tuż przy południowej ścianie szczytowej domu Friedricha Barchewitza.

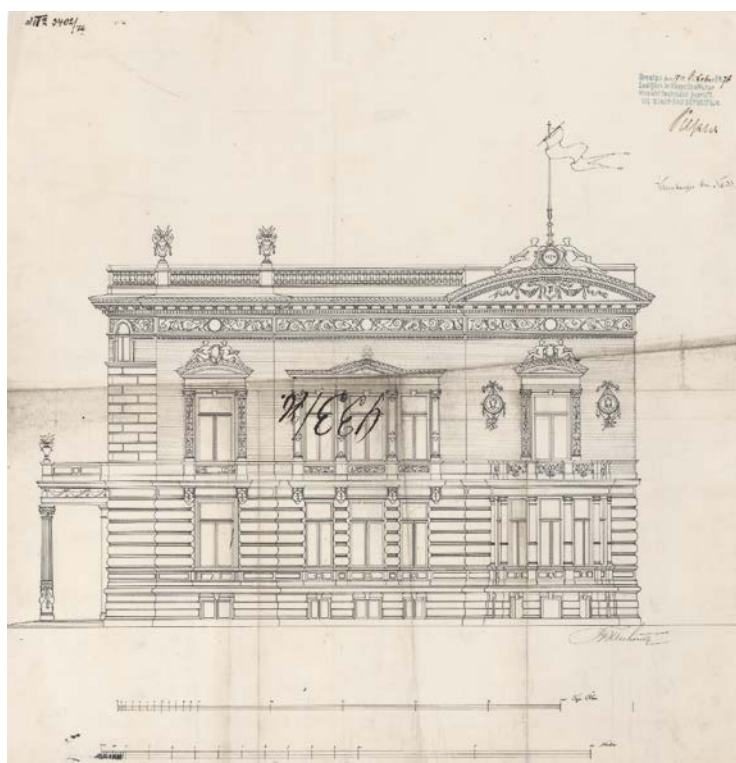
Willi numer 44 została założona na planie litery „L” w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym, w którym na każdym z dwóch pięter zaprojektowano po jednym mieszkaniu [il. 114b]. W każdym z nich od frontu urządzono po pięć pokoi, z których największe – salon i jadalnię – spięto trójkątnym buduarum umieszczonym w narożniku budowli. Powierzchnia buduaru została na pierwszej kondygnacji powiększona półokrągłym wykuszem, który zadaszono balkonem dostępnym z narożnego pokoju mieszkania usytuowanego piętro wyżej. W trakcie tylnym zaprojektowano kuchnię, garderobę i klozet. W obu traktach przy bocznej, ślepej ścianie szczytowej urządzono sypialnie, które połączono łazienką i niewielkim korytarzykiem wyodrębnionym z korytarza rozdzielającego trakty zewnętrzne. Na osi korytarza, od strony wschodniej zaprojektowano główne wejście do budynku, prowadzące bezpośrednio do klatki schodowej w północno-wschodnim narożniku domu.

Dwukondygnacyjna willa z użytkowym poddaszem została przykryta dachem pulpitowym, a w jej bridle wyróżniono pseudoryzalitami ścięty narożnik

oraz skrajne osie obu frontów [il. 114a]. Równoważne elewacje frontowe pokryto w pasie suterenu i pierwszej kondygnacji masywnym boniowaniem w tynku, które skontrastowano z ceglana okładziną piano nobile. Kompozycję elewacji zamykał gzyms wieńczący z rozbudowaną partią belkowania, dźwigający attykę balustradową. Środkowe części elewacji zaakcentowano układem trzech zbliżonych do siebie okien, które na drugiej kondygnacji ujęto wspólnymi edykułowymi obramieniami. Równie mocno rozbudowane, ale bardziej dekoracyjne były obramienia pojedynczych okien umieszczonych w partiach zryzalitowanych. Wspomniane okna zamknięto na pierwszej kondygnacji łukiem odcinkowym, na którym ustawiono płaskorzeźby złożone z przedstawień postaci kobiecych w układzie antytetycznym wspartych na tarczy. Tym samym motywem, tym razem w formie pełnoplastycznej, ozdobiono naczółek wieńczący ścięty narożnik domu. W tympanonie naczółka umieszczono tarczę z inicjałami inwestora otoczoną girlandami kwiatów. Stylistyka dekoracji willi nawiązywała do architektury antycznej.

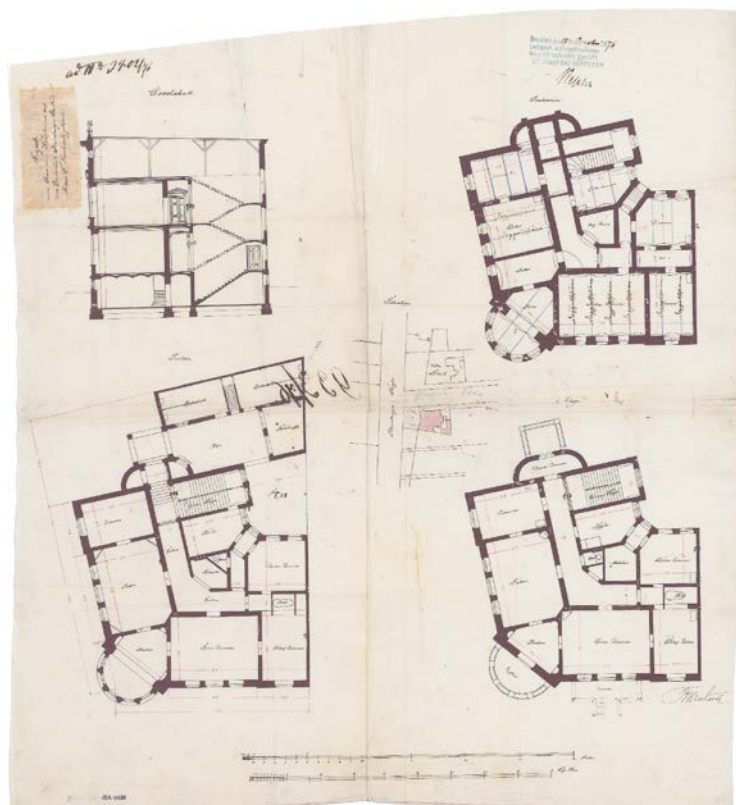
W 1923 roku przygotowano projekt podwyższenia willi o dwie kondygnacje i przekształcenia go tym samym w budynek wielorodzinny, w 1934 roku dokonano podziału mieszkania usytuowanego na pierwszej kondygnacji na dwa mniejsze, ostatecznie jednak, trzy lata później, dom wyburzono, a na jego miejscu wzniesiono kamienicę czynszową (inw.: Gothaer Lebensversicherungsbank; proj. Paul Ehrenberg, architekt, wyk.: Heinrich Plüschke).

a

Il. 114. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 44), projekt willi, 1876: a) elewacja północna (MA/ABMW, t. 4259, sygn. MAT-AB-101290), b) plan sytuacyjny, rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 4259, sygn. MAT-AB-101291).

b

Źródła:
MA/ABMW, t. 4259.

100

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 64)
 Willa, niezachowana

Investor:	Julius Kemna, właściciel odlewni żelaza i fabryki maszyn rolniczych
Projekt:	Carl Lüdecke, mistrz budownictwa (<i>Baumeister</i>)
Wykonanie:	Friedrich Knauer, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1875
Przebudowy:	brak danych

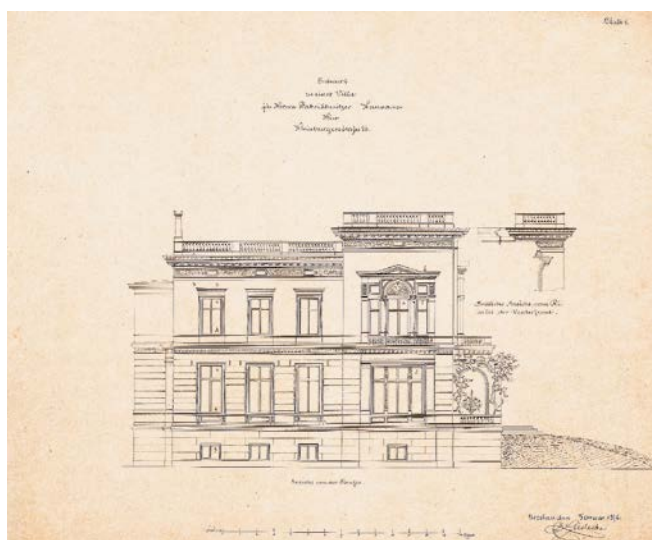
Willa została usytuowana po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich, na posesji utworzonej z dwóch dawnych działek wiejskich.

Willa została zaprojektowana na rzucie złożonym z dwóch przesuniętych względem siebie prostokątów – w szerszym, dwutraktowym umieszczono na parterze od strony północnej wejście główne do budynku połączone schodami wyrównawczymi z westybulem, w którym usytuowano otwartą klatkę schodową [il. 115c]. Po zachodniej stronie westybulu umieszczono dwa pokoje, po jego wschodniej stronie – kuchnię i jedną izbę mieszkalną. Od strony północnej do budynku dostawiono dobudówkę mieszczącą dostępną z kuchni spiżarnię i ubikację. W węższej, jednoraktowej, południowej części willi usytuowano na parterze trzy połączone ze sobą pokoje reprezentacyjne – środkowy salon został poprzedzony wykuszem powiązany z oranżerią (od wschodu) i tarasem (od południa). Na piętrze budynku usytuowano pokoje prywatne, a w suterenie znalazły się pomieszczenia gospodarcze i składy.

Układ wnętrza został odzwierciedlony w sposobie kształtowania bryły budynku – węższej części południowej nadano większą wysokość, projektując nad drugą kondygnacją wysokie użytkowe poddasze nakryte dachem pulpitowym, część niższą północną nakryto osobnym dwuspadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci [il. 115a]. Elewacje budynku otynkowano oraz – w pasie zarówno cokołu odpowiadającemu nadziemnej części suterenu, jak i pierwszej kondygnacji – pokryto boniowaniem. Poszcze-

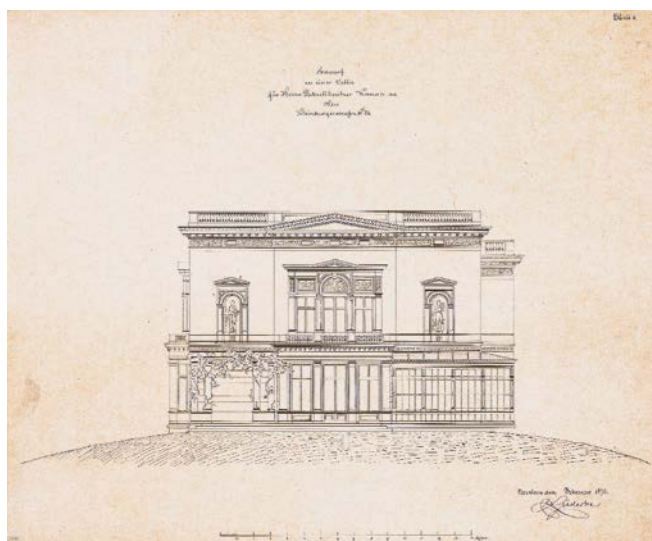
gólne kondygnacje rozdzielono szerokimi gzymsami. Kompozycję ścian zamykał gzyms koronujący z dekoracyjnym fryzem, na którym ustawiono balustradę tralkową. Od strony frontowej horyzontalne podziały elewacji niższej części budynku skontrastowano z wertykalną w charakterze fasady części wyższej, którą zaakcentowano wykuszem zamkniętym balkonem i połączonym optycznie z edykułowym obramieniem trójdzielnego okna *piano nobile*. Najbardziej efektownie opracowano elewację południową, której główną oś kompozycyjną podkreślono płytkim ryzalitem zamkniętym trójkątnym naczółkiem [il. 115b]. Na parterze przed lico ryzalitu wysunięto wykusz powiększający przestrzeń salonu, który przykryto na poziomie drugiej kondygnacji balkonem. Drzwi wyjścia na balkon i zespolone z nimi okna zamknięto edykułowym obramieniem. Podobnie obramowano nisze z posągami usytuowane po obu stronach centralnej osi. Na parterze do budynku dostawiono szklarnię ogrodu zimowego dostępnego z wykusza salonu, a symetrię kompozycji elewacji uzupełniono werandą, zaprojektowaną po drugiej stronie środkowego wykusza. Dzięki podniesieniu terenu od strony południowej taras został powiązany z ogrodem jedynie dwoma stopniami. Willa została zaprojektowana w formach nawiązujących do „helleńskiego antyku”, które urozmaicono motywami zaczerpniętymi z włoskiego renesansu.

W 1904 roku willę wyburzono, a na jej miejscu wzniesiono narożną kamienicę zaprojektowaną i sfinansowaną przez architekta Karla Sittenfelda.

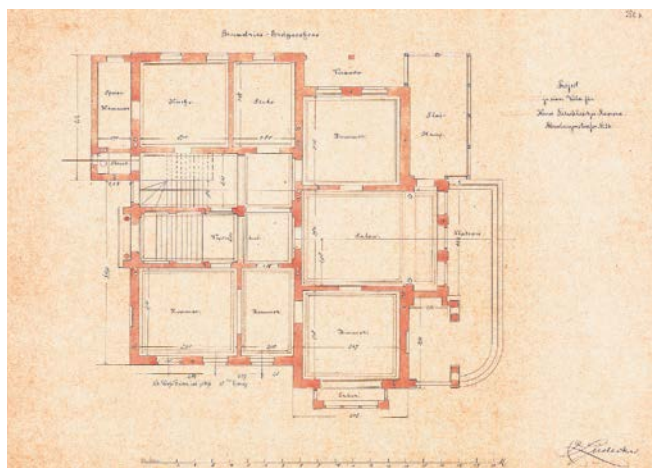

a

Il. 115. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 64), projekt willi, 1875 (rys. 1876): a) elewacja frontowa (AM/TU Berlin, Inv.-Nr 6628), b) elewacja południowa (AM/TU Berlin, Inv.-Nr 6629), c) rzut parteru (AM/TU Berlin, Inv.-Nr 6626).

b

c

Źródła:

MA/ABMW, t. 4266.

AM/TU Berlin, C.J.B. Lüdecke, Villa Kemna, Breslau, Inv.-Nr. 6625-6630.

Bibliografia:

Dobesz J., *Nurty architektury II połowy XIX wieku w twórczości Karla Lüdeckego*, „Komunikaty Instytutu Architektury PWR” 1978, nr 78 [mps].

101

Wrocław, Przedmieście Świdnickie

ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 100/102)

Willa, niezachowana

Investor:	Bernhard Wohlauer, właściciel fabryki obuwia (Schuhwaaren Fabrik)
Projekt, wykonanie:	Louis Ehrlich, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1878
Przebudowy:	1903 – projekt dobudowy sieni wejściowej (inw.: Emil Berve, radca handlowy, współwłaściciel Śląskiego Związku Bankowego [Schlesische Bankverein]; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]); 1922 – projekt przystosowania poddasza na potrzeby archiwum akt (inw.: Vereinigte Holzindustrie Aktiengesellschaft; proj. i wyk.: Fritz Roder, architekt); 1936 – projekt dobudowy trzeciej kondygnacji (inw.: jw.; proj. i wyk.: Albrecht Jaeger, architekt).

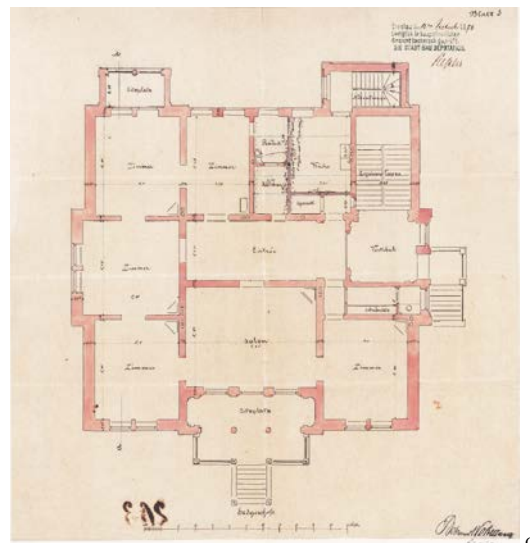
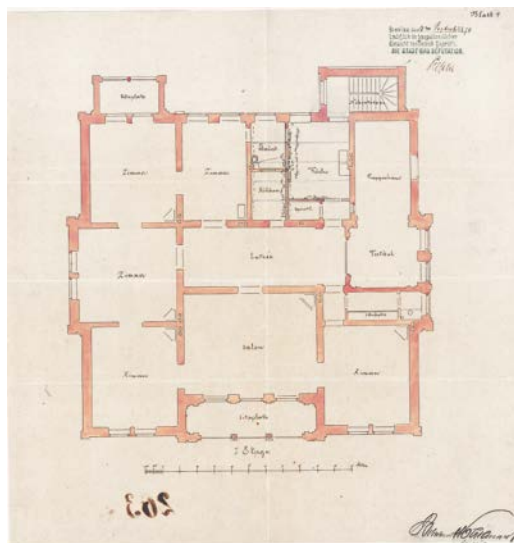
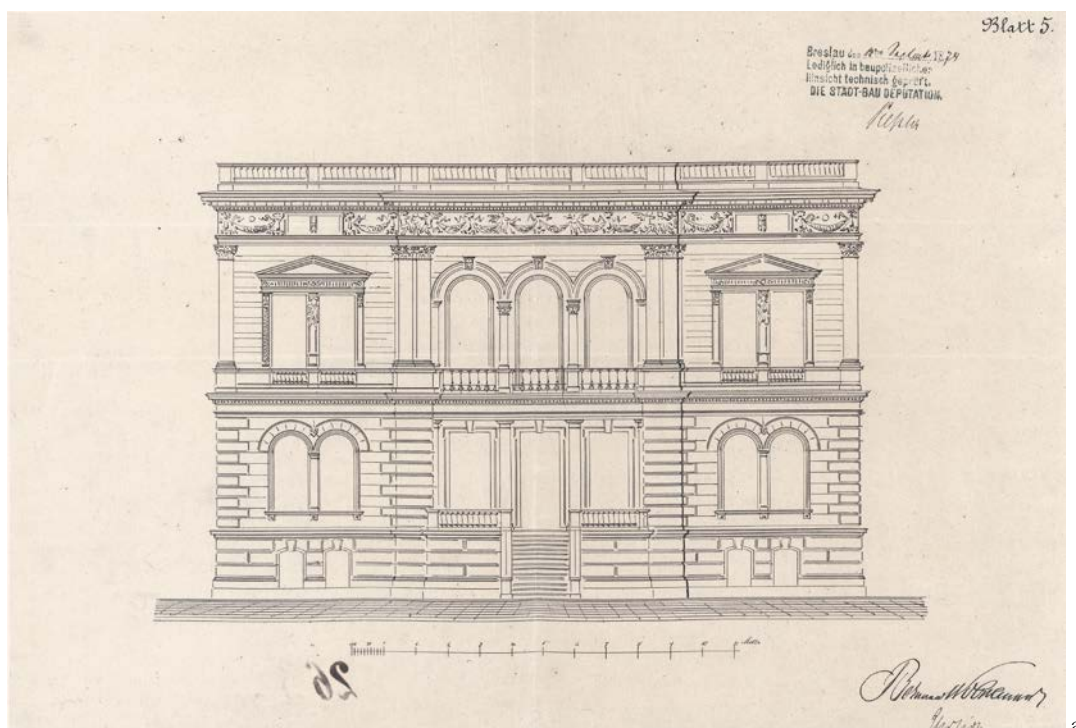
Willa została wzniesiona po wschodniej stronie dziesięcioletniej ulicy Powstańców Śląskich, na posesji złożonej z dwóch dawnych działek wiejskich. Przy tylnej granicy parceli usytuowano budynek wytwórni obuwia należącej do inwestora.

Dwukondygnacyjny dom mieszkalny został rozwiązany na niemal kwadratowym rzucie, w który na każdej kondygnacji wpisano po jednym mieszkaniu. Wejście do budynku, które usytuowano od południa na osi symetrii elewacji, prowadziło do kwadratowego westybulu, otwartego ku dwubiegowej klatce schodowej umieszczonej w południowo-wschodnim narożniku domu [il. 116c]. Od strony północnej westybul połączono z korytarzem rozdzielającym w mieszkaniach pomieszczenia traktu frontowego i tylnego. W każdym mieszkaniu zaprojektowano od frontu salon poprzedzony werandą, który połączono z dwoma pokojami rozmieszczonymi po jego obu stronach [il. 116b]. W trakcie tylnym, w sąsiedztwie klatki schodowej, usytuowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi oraz dwa pokoje, pełniące zapewne funkcję sypialni; kolejny pokój zaprojektowano u szczytu korytarza, między pomieszczeniami usytuowanymi w północno-wschodnim i północno-zachodnim narożniku domu. Od strony ogrodu do budynku dostawiono pion schodów gospodarczych dostępnych bezpośrednio z kuchni. W suterenie usytuowano składy, pralnię i pokój służbowy.

Bryła budynku, ustawiona na nadziemnej części sutereny, została przykryta dwuspadowym dachem

o niewielkim nachyleniu połaci, który wsparto na ściankach kolankowych i osłonięto od zewnątrz tralkową balustradą [il. 116a]. Symetrycznie skomponowane elewacje willi pokryto w partii cokołowej rustyką, w pasie pierwszej kondygnacji – boniowaniem, a w *piano nobile* – pasowym boniowaniem delikatnie zarysowanym w tynku. Poszczególne kondygnacje domu zostały rozdzielone gzymsami, kompozycję elewacji zamknięto mocno rozbudowanym pasem „belkowania” z dekoracyjnym fryzem, w który wpisano okienka oświetlające poddasze. Środkową część każdej elewacji zaakcentowano pseudoryzalitem, za którym od frontu umieszczono loggie – na pierwszej kondygnacji oddzieloną doryckimi słupami od części tarasowej z zejściem do ogrodu, na drugiej kondygnacji przysłoniętą potrójną arkadą wspartą na korynckich kolumnach. Po obu stronach ryzalitu umieszczono na fasadzie po jednej osi zdwojonych okien, którym na parterze nadano formę biforiów, a na piętrze ujęto edykułowymi obramieniami. Podziały wertykalne w kompozycji elewacji podkreślono na pierwszej kondygnacji wzmocnionym boniowaniem w narożach domu i środkowego ryzalitu, wyżej – korynckimi pilastrami. Do dekoracji elewacji willi użyto elementów zaczerpniętych z architektury antycznej i renesansowej.

Dom został zniszczony w czasie działań drugiej wojny światowej.

Il. 116. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 100/102), projekt willi, 1878: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4275, sygn. MAT-AB-101264), b) rzut piętra (MA/ABMW, t. 4275, sygn. MAT-AB-101261), c) rzut parteru (MA/ABMW, t. 4275, sygn. MAT-AB-101260).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4275.

102

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 108)
Willi, niezachowana

Investor:	Hugo Randel, kupiec
Projekt:	Carl Schmidt, architekt (<i>Baumeister</i>)
Wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	1883
Przebudowy:	1920 – projekt urządzenia małego mieszkania w suterenie i na poddaszu (inw.: Richard Liebrecht, Legnica; proj. Ulrich Stein, architekt; wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana).

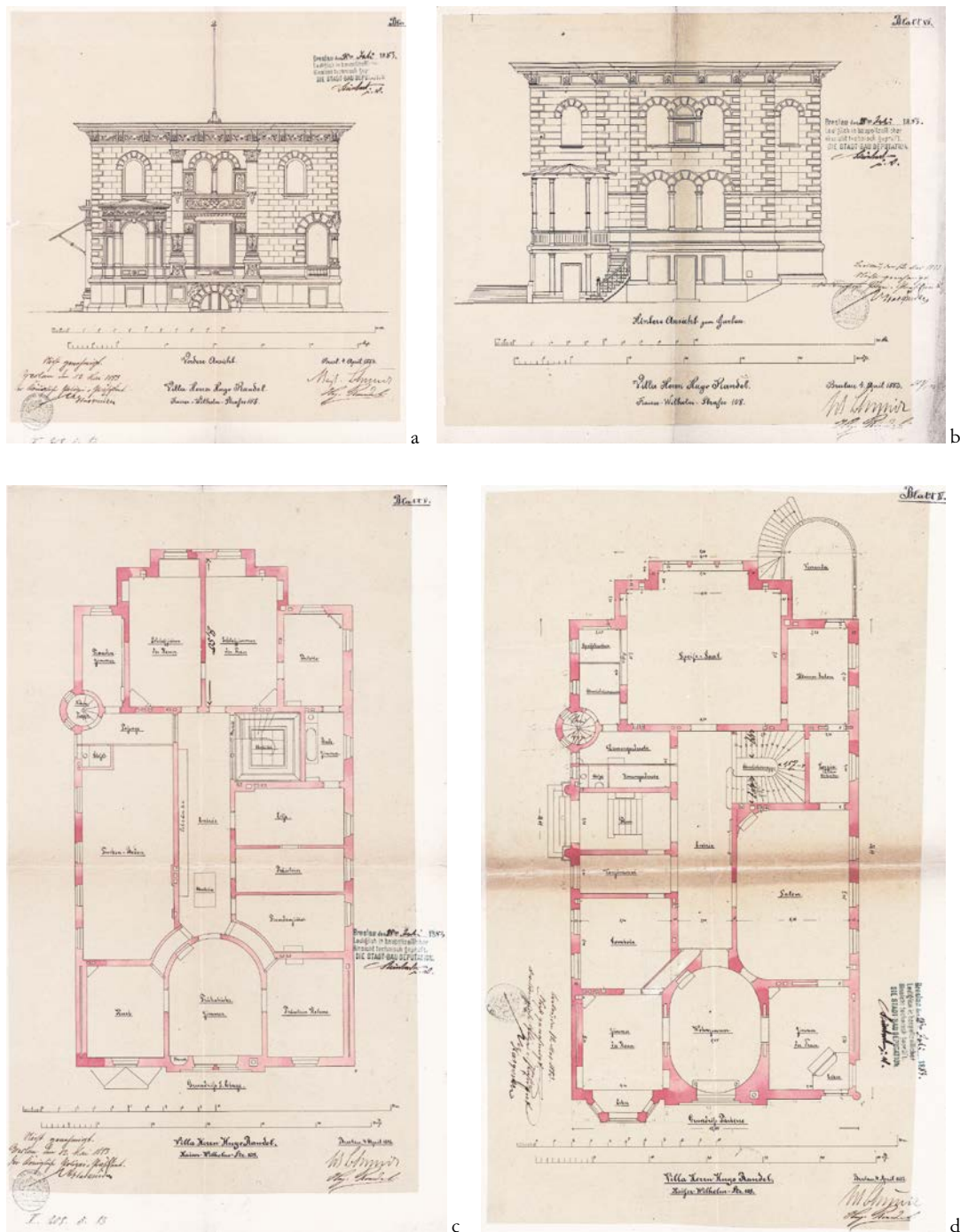
Willi została wzniesiona po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich, na wąskiej i głębokiej posesji, której kształt powtarzał narys dawnych pól uprawnych.

Ze względu na niewielką szerokość działki i bogaty program funkcjonalny willi budynek rozwiązano na planie prostokąta, mocno wydłużonego wzdłuż osi wschód-zachód. Wejście główne do budynku usytuowano od strony północnej i połączono obszerną sienią z korytarzem, którym rozdzielono wnętrza traktu północnego i południowego [il. 117d]. Po stronie północnej, w sąsiedztwie sieni wejściowej umieszczono garderobę oraz biuro pana domu wraz z poczekalnią. W trakcie południowym zaprojektowano salon oraz oświetloną górnym światłem klatkę schodową prowadzącą na piętro budynku, za którą umieszczono przejście do „małego salonu” (*kleiner Salon*), zajmującego południowo-wschodni narożnik domu. Obok „małego salonu” usytuowano jadalnię, z którą z kolei sąsiadowały kredens i spiralna gospodarcza klatka schodowa. Jadalnia zamykała korytarz od strony wschodniej, a od strony zachodniej, frontowej, odpowiadał jej owalny pokój dzienny, po którego obu stronach rozmieszczono pokoje pana i pani domu. Na piętrze domu zaprojektowano sypialnię, łazienkę i pokoje: śniadaniowy, gościnne, guwernantki i toaletowe [il. 117c]. Program funkcjonalny willi uzupełniały pomieszczenia służące rozrywce (sala bilardowa), kuchenne i gospodarcze usytuowane w suterenie, której od zewnątrz nadano formę cokołu budowli.

Poza wyodrębnieniem strefy cokołowej na elewacjach nie uwzględniono podziału na kondygnacje. Zarówno od frontu, jak i od strony ogrodu bryła bu-

dynku została urozmaicona ryzalitami, które wyznaczały środek kompozycji elewacji. Ryzalit frontowy, ujęty pilastrami, mieścił bogato dekorowany pion okien, które dość fantazyjnie ukształtowano i połączono w jedną całość – w cokole budowli umieszczono „okno termalne” oświetlające kuchnię, nad nim usytuowano duże prostokątne okno pokoju dziennego, które wbudowano jakby w ozdobne belkowanie niosące dwudzielne okno pokoju śniadań [il. 117a]. Symetrię elewacji frontowej przelamano na pierwszej kondygnacji, gdzie umieszczono narożne okno pokoju pani i wykusz powiększający powierzchnię gabinetu pana domu. W przeciwieństwie do nieco przeladowanego frontu budowli, kompozycję elewacji ogrodowej cechowała dość duża powściągliwość [il. 117b]. Elewację złożono z trzech współśrodkowych „warstw”: na ścianę – podstawę kompozycji – nałożono pozbawiony okien „ekran”, do którego dostawiono następnie część środkową przeciętą dwoma poziomami arkad. Osiom arkad odpowiadały otwory okienne i drzwiowe umieszczone w suterenie. Kompozycję dopełniono symetrycznie rozmieszczonymi, zamkniętymi łukowo oknami pierwszego piętra, a także lekką i ażurową konstrukcją werandy, która kończyła ciąg pomieszczeń reprezentacyjnych znajdujących się na parterze budowli. Wszystkie elewacje willi pokryto rustyką, którą wzmocniono w narożach, a zamknięte półkuliście okna zwieńczono mocno podkreślonymi kłińcami łuku. Elementy dekorujące elewacje budynku zaczerpnięto z architektury renesansowej i manierystycznej.

Willi została zburzona w czasie drugiej wojny światowej.

Il. 117. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 108), projekt willi, 1883: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4277, sygn. MAT-AB-101076), b) elewacja ogrodowa (MA/ABMW, t. 4277, sygn. MAT-AB-101077), c) rzut piętra (MA/ABMW, t. 4277, sygn. MAT-AB-101071), d) rzut parteru (MA/ABMW, t. 4277, sygn. MAT-AB-101072).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4277.

103

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 113)
 Willa, niezachowana

Investor:	Leo Molinari, radca handlowy (<i>Commerzienrat</i>)
Projekt, wykonanie:	Oesterlink & Hentschel, architekci
Czas powstania projektu:	1890
Przebudowy:	brak danych

Willa Leo Molinariego została wzniesiona po zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich, w kwartale ograniczonym od północy nowo wytyczoną wówczas Lothringen Str. (obecnie nie istnieje), na dawnej działce rolnej. Ze względu na niewielką szerokość posesji (około 20 metrów) dom ustawiono tuż przy północnej granicy działki i oświetlono go jedynie z trzech stron.

Budynek rozwiązano na planie złożonym z dwóch prostokątów: większego południowego, w który wpisano trzytraktowy układ konstrukcyjny, i mniejszego, jednoraktowego, usytuowanego od strony północnej [il. 118c]. W szerokim trakcie środkowym zaprojektowano westybul dostępny z sieni wejściowej i otwartą klatkę schodową, prowadzącą na piętro domu. W trakcie frontowym usytuowano gabinet pana domu połączony z biblioteką, a w trakcie tylnym, ogrodowym, umieszczono jadalnię z kredensem i gospodarczą klatką schodową. W jednoraktową, północną część domu wpisano buduar pani domu (od frontu) i salon, który powiązano z jadalnią, a od strony ogrodu – z niewielkim tarasem. Na piętrze willi zaprojektowano sypialnię z łazienką oraz pokoje: dzienny i gościnne [il. 118b]. Dodatkowe pokoje gościnne oraz pomieszczenia służbowe i gospodarcze (pralnia) usytuowano na poddaszu, w suterenie umieszczono kuchnię, składy i mieszkanie portiera [il. 118d].

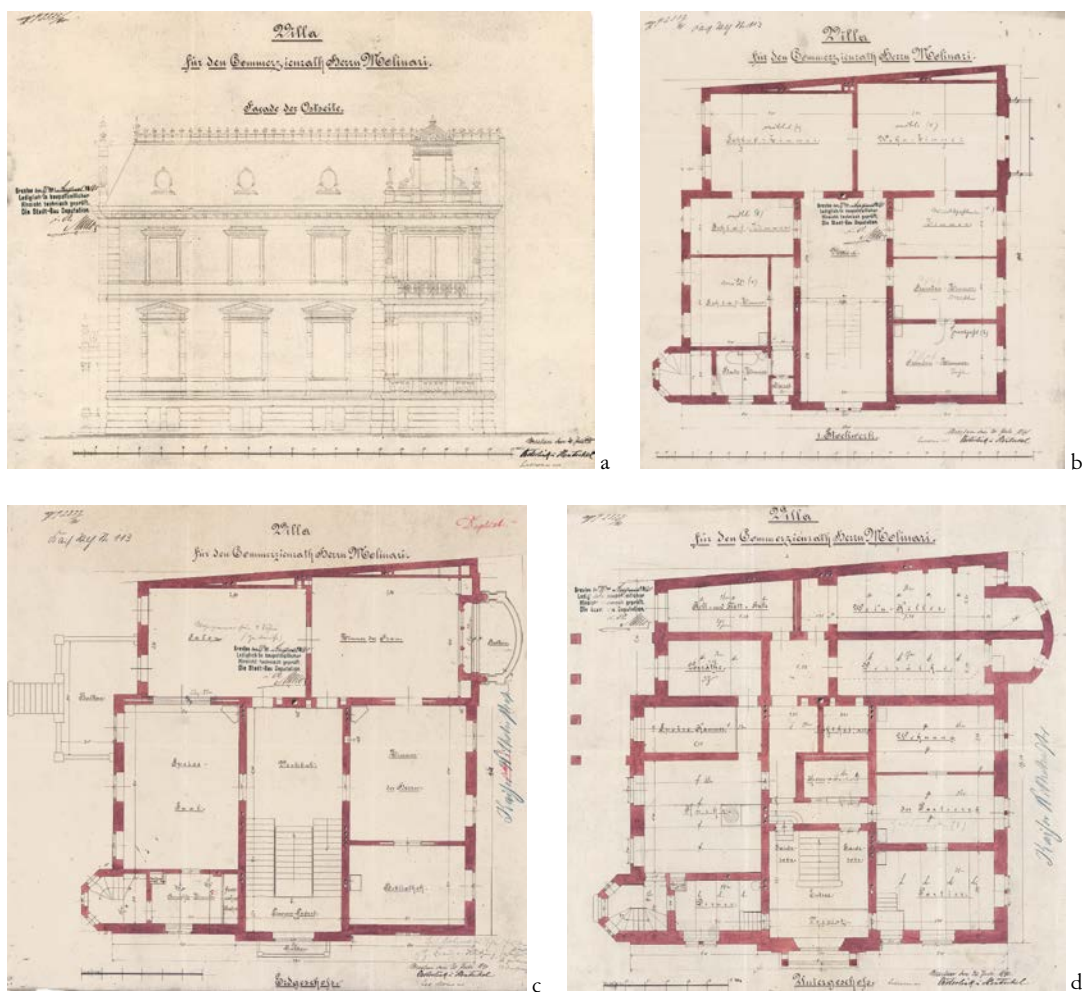
Dwukondygnacyjna bryła budynku została usytuowana na nadziemnej części sutereny i nakryta

wysokim dachem łamanym [il. 118a]. Od frontu korpus willi rozczłonowano ryzalitem, który odpowiadał jednoraktowej północnej części rzutu budynku. Ryzalit zwieńczono szczytem i poprzedzono pionem balkonów. Kompozycję pozostałej części fasady rozwiązano w układzie horyzontalnym – poszczególne kondygnacje rozdzielono gzymsami, a nadziemnej części sutereny nadano formę cokołu podkreślonego pasowym boniowaniem. Prostokątne otwory okienne zamknięto na pierwszej kondygnacji trójkątnymi naczółkami, wyżej – odcinkami gzymsu. Elewacje zwieńczono szerokim pasem gzymsu, który „wsparto” na boniowanych pilastrach akcentujących narożniki budynku i ryzalitu. Połacie dachu, przecięte owalnymi facjatkami oświetlającymi poddasze, zakończono ażurową balustradą. Willę wzniesiono w formach nawiązujących do architektury renesansu francuskiego.

Investor domu, Leo Molinari, był kupcem prowadzącym dom handlowy w należącej do rodziny kamienicy przy dzisiejszej ulicy Wita Stwosza (Albrechtstr. 56); jednocześnie sprawował urząd konsula Włoch (rodzina Molinarich pochodziła z włoskiej Frluii). W latach 1877–1878 Leo Molinari był członkiem niemieckiego Reichstagu z ramienia Partii Narodowo-Liberalnej.

Budynek został zniszczony w czasie działań drugiej wojny światowej.

Il. 118. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 113), projekt willi, 1890: a) elewacja wschodnia (MA/ABMW, t. 4279, sygn. MAT-AB-100972), b) rzut piętrowy (MA/ABMW, t. 4279, sygn. MAT-AB-100971), c) rzut parterowy (MA/ABMW, t. 4279, sygn. MAT-AB-100969), d) rzut suterenu (MA/ABMW, t. 4279, sygn. MAT-AB-100968).

Źródła:

MA/ABMW, t. 4279.

Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog, Bd. 12, hrsg. A. Bettelheim, Berlin 1907 (Totenliste 1907, s. 59).

104

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
 ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 115)
 Willa, niezachowana

Investor:	Emil Richter, prof., radca medycyny (<i>Medicinalrat</i>)
Projekt, wykonanie:	Oesterlink & Hentschel, architekci
Czas powstania projektu:	1892
Przebudowy:	1935 – projekt dobudowy garażu (inw.: W. Richter; wyk.: Latzel & Pachur, firma budowlana).

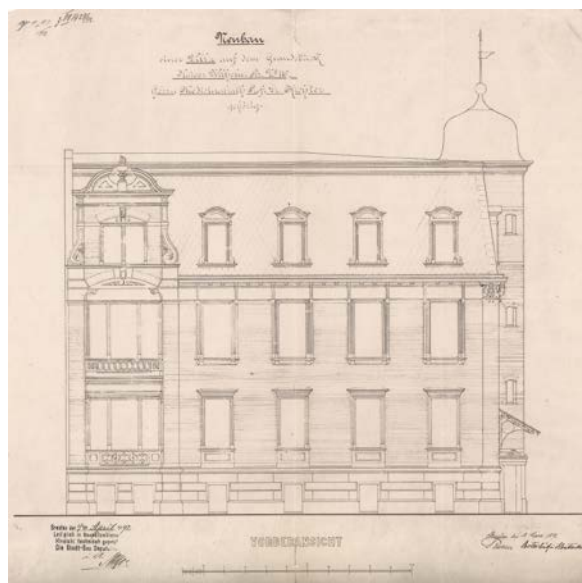
Willa została wzniesiona po zachodniej stronie dawnej szosy Świdnickiej i – podobnie jak sąsiedni dom Leo Molinariego [→ kat. 103] – ze względu na niewielką szerokość działki postawiono ją tuż przy południowej granicy posesji i oświetlono od trzech stron.

Budynek zaprojektowano tak, żeby mógł pełnić funkcję domu dwurodzinnego z dwoma niezależnymi mieszkaniami na piętrze. Wejście do budynku umieszczono od strony północnej i połączono bezpośrednio ze spacznikiem głównej klatki schodowej. Każde mieszkanie rozwiązano według tego samego schematu – wokół wewnętrznego korytarza rozmieszczono po kilka pomieszczeń o niezdefiniowanej w projekcie funkcji [il. 119c]. Pokoje usytuowane w południowo-wschodnim narożniku budynku poprzedzono loggiami, wysuniętymi nieznacznie przed lico zewnętrznego muru. Z kolei zespół pomieszczeń umieszczony od strony północno-zachodniej połączono z boczną owalną klatką schodową. Kuchnia obsługująca mieszkanie usytuowane na parterze została umieszczona w suterenie, na poddaszu zaaran-

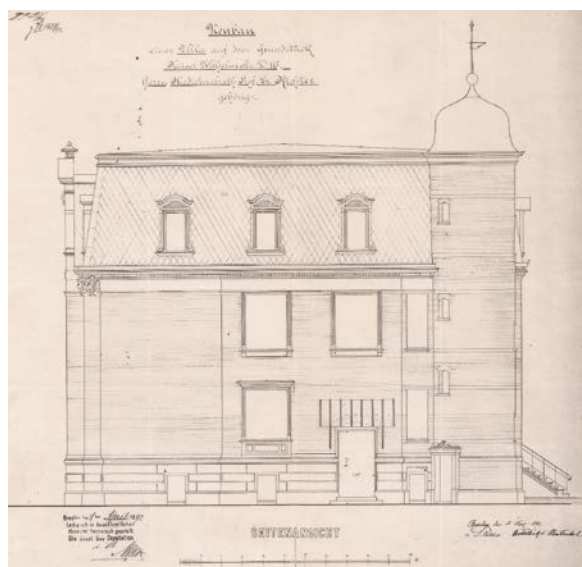
żowano dodatkowe pokoje, najprawdopodobniej sypialnie, należące do mieszkania zaprojektowanego na drugiej kondygnacji.

Korpus domu został ustawiony na nadziemnej części suterenu i nakryty wysokim dachem łamanym [il. 119b]. Od strony południowej front budynku rozczłonowano ryzalitem zwieńczonym dekoracyjnym szczytem [il. 119a]. Owalnemu pomieszczeniu bocznej klatki schodowej nadano formę wieży nakrytej kopulastym hełmem. Partia cokołowa budynku została „wzmocniona” boniowaniem i oddzielona gzymsem od wyższych kondygnacji licowanych cegłą klinkierową. Szeroki pas „belkowania” wieńczył kompozycję elewacji. Prostokątne otwory okienne ujęto opaskami i zamknięto na pierwszej kondygnacji naczółkami w formie odcinków gzym-su. W partii dachu, na osiach otworów okiennych, umieszczono facjatki oświetlające poddasze. Sposób kształtowania bryły budynku i jego dekoracji nawiązywał do architektury renesansu francuskiego.

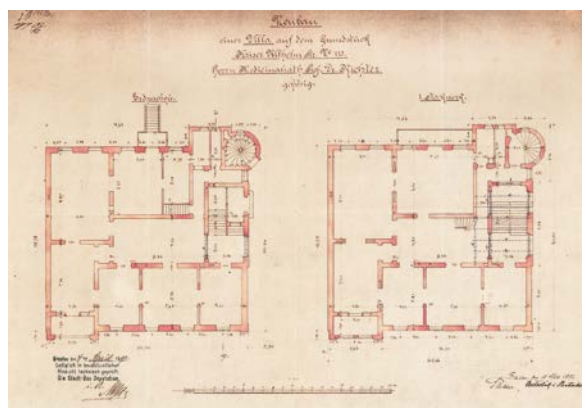
Ze względu na duże zniszczenia willa została zrebrana po 1945 roku.

a

b

c

Il. 119. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 115), projekt willi, 1892: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4279, sygn. MAT-AB-100997), b) elewacja boczna (MA/ABMW, t. 4279, sygn. MAT-AB-100999), c) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 4279, sygn. MAT-AB-100995).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4279.

105

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich 160 (Kaiser-Wilhelm-Str. 160)

Willi, obecnie dom wielorodzinny z usługami

Inwestor:	(?) Hermann Schweitzer, bankier, współwłaściciel domu bankierskiego Oppenheim & Schweitzer
Projekt, wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	na początku lat siedemdziesiątych XIX w.
Przebudowy:	1901 – projekt przebudowy wnętrza, przeniesienie ogrodu zimowego (inw.: Marie Schweitzer, rentierka; proj. i wyk.: Albert Grau, firma budowlana); 1902 – projekt gospodarczej klatki schodowej w północno-wschodnim narożu domu, rozbudowa strefy wejściowej do budynku (inw.: Leo Gottstein, dr filozofii; proj. i wyk.: Paul Rother, architekt); 1916 – projekt rozbudowy willi w kierunku północnym (inw.: Ernst Schwerin, dr, radca handlowy; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [Regierungsbau-meister]).

Willi usytuowana na narożnej działce wytyczonej po wschodniej stronie dawnej szosy Świdnickiej, u jej zbiegu z obecną aleją Kasztanową.

Dom został zaprojektowany na planie prostokąta w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym. Na parterze od strony zachodniej (frontowej) usytuowano gabinet pana domu, obszerny hol i salon, w trakcie tylnym umieszczono buduar pani domu, jadalnię i pokój dzienny. Od strony północnej, między pokojami państwa domu, zaprojektowano klatkę schodową z wejściem głównym do budynku. W kompozycji rzutu willi podkreślono oś wschód-zachód, na której znalazły się największe pomieszczenia domu – hol i jadalnia, oba wnętrza poprzedzono tarasami ze schodami prowadzącymi odpowiednio do frontowej i tylnej części ogrodu. Do północno-zachodniego narożnika willi dostawiono ogród zimowy z oranżerią. Na piętrze usytuowano sypialnię, a w suterenie – kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, służbówki i składy.

Zwarta bryła budynku, ustawiona na nadziemnej części suterenu, została nakryta czterospadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci. Elewacje pokryto boniowaniem w tynku, na które nałożono linie gzymsów podkreślające podziały między kondygnacjami. Dekoracje ograniczono do prostych opasek okiennych i ozdobnego fryzu w pasie belkowania, którym zwieńczono kompozycję elewacji. Tarasowi frontowemu nadano formę loggii, którą zamknięto od góry balkonem. W projekcie wystroju

willi wykorzystano elementy klasycyzujące i zaczerpnięte z architektury renesansu włoskiego.

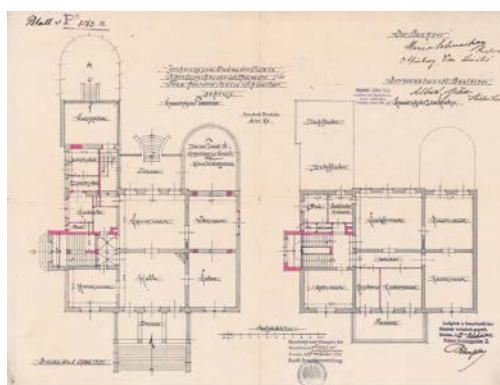
W 1901 roku przebudowano nieznacznie wnętrza domu, zmieniono kształt klatki schodowej, przeniesiono także oranżerię poprzedzającą ogród zimowy do południowo-wschodniego narożnika domu i połączono go z pokojem dziennym [il. 120b]. Rok później ponownie przebudowano strefę wejściową do budynku, wyburzono ogród zimowy i wzniesiono nowy w miejscu oranżerii, zrezygnowano również z powiązania frontowego tarasu z ogrodem [il. 120c]. Elewacje budynku pokryto nowymi tynkami boniowanymi pasowo, poszerzono też pasma akcentujące podziały między kondygnacjami.

W 1916 roku do willi dobudowano skrzydło boczne – na poziomie terenu zaplanowano powstanie dodatkowego, gospodarczego wejścia do budynku połączonego z klatką schodową, pralni, a także przejazdu do stajni, którą umieszczono przy bocznej granicy działki. Na parterze nowej części domu usytuowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, na piętrze – pokoje gościnne, dwie łazienki i garderobę, a na poddaszu – pokoje służby.

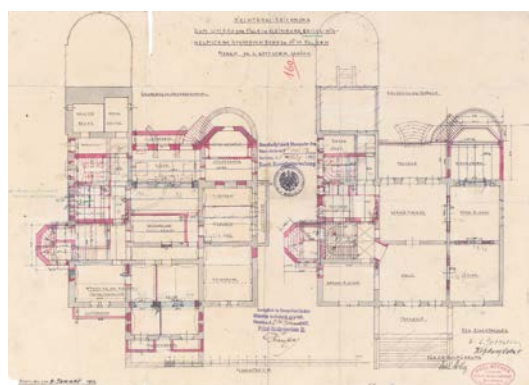
Do dziś z dawnego wystroju elewacji willi zachowała się jedynie część elementów: gzymsy, fragmenty obramień okiennych, balustrady balkonów, pionowe podziały obudowy dawnej werandy, płyciny „fryzu” w belkowaniu zamykającym kompozycję ścian [il. 120a].

a

b

c

Il. 120. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 160, a) widok willi od strony południowo-wschodniej (fot. S. Klimek), b) projekt przebudowy willi, 1901, rzut parteru i piętra (MA/ABMW, t. 4292, sygn. MAT-AB-94577), c) projekt przebudowy willi, 1902, rzut suterenu i parteru (MA/ABMW, t. 4292, sygn. MAT-AB-94591).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4292.

106

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich 190 (Kaiser-Wilhelm-Str. 190)

Willa, obecnie siedziba Młodzieżowego Domu Kultury

Investor:	Bracia Goldsteinowie, Spółka Akcyjna Przemysłu Drzewnego (Gebrüder Goldstein, Actiengesellschaft für Holz-Industrie)
Projekt, wykonanie:	Max Goldstein, architekt
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	1906 – projekt przekształcenia willi dwurodzinną w dom jednorodzinny (inv.: Max Goldstein; proj. i wyk.: jw.); 1919 – projekt reorganizacji wnętrza na parterze i dobudowy tarasu od strony ogrodu (inv.: Max Grodek, kupiec; proj. i wyk.: Hermann Fleck, architekt); 1939 – projekt urządzenia łazienki na parterze i powiększenia ogrodu zimowego.

Willa została wzniesiona na działce wytyczonej po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich jako druga, po budynku wielorodzinnym usytuowanym na sąsiedniej posesji (numer 188), realizacja architekta Maxa Goldsteina.

W dwukondygnacyjnym, dwurodzinnym domu, na każdym pięttrze zaprojektowano początkowo po jednym mieszkaniu o takiej samej dyspozycji przestrzennej – od strony frontowej usytuowano w układzie amfiladowym po trzy pokoje reprezentacyjne: buduar pani domu, salon i pokój dzienny, który połączono z jadalnią umieszczoną po stronie południowej. Środek rzutu zajmował hol powiązany z główną klatką schodową i sienią wejściową do budynku. Od strony wschodniej zaprojektowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi i gospodarczą klatką schodową oraz dwie sypialnie z łazienką. W suterenie umieszczono mieszkanie służbowe, składy i pralnię, a na strychu – dodatkowe izby mieszkalne.

Bryłę willi rozczłonowano ryzalitami i nakryto wielopołaciowymi dachami o zróżnicowanej wysokości [il. 121b]. Od strony frontowej do budynku dostawiono trójboczny ryzalit zwieńczony hełmem,

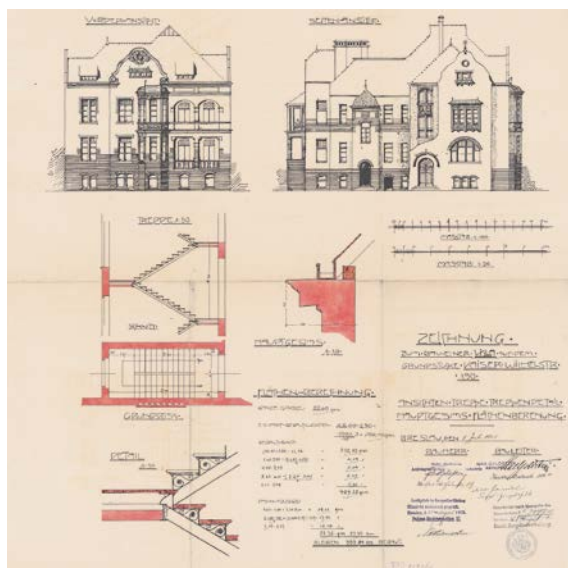
którym podkreślono na elewacji miejsce usytuowania salonów. Plastyczność fasady zwiększały również loggie, dostępne w obu mieszkaniach z pokoju dziennego. Ściany willi otynkowano, jednak partię cokołową – obejmującą nadziemną część sutereny i połowę wysokości pierwszej kondygnacji – wyłożono cegłą klinkierową. Nieliczne dekoracje, umieszczone głównie w płycinach nadokiennych i podokiennych, zaczerpnięto z architektury renesansu.

Pod koniec 1906 roku zdecydowano, że willa będzie pełniła funkcję domu jednorodzinnego, w projekcie przeprowadzono zatem zmiany [il. 121c]. Na parterze w miejscu jadalni urządzono obszerny hol, jadalnię przeniesiono zaś do południowo-wschodniego narożnika domu, likwidując przy tym sypialnie, które umieszczono na piętrze budynku. Kuchnia została urządzona w suterenie, zmieniono też miejsce usytuowania schodów gospodarczych. Przekształcenia dokonane we wnętrzu willi nie miały wpływu na sposób kształtowania bryły i elewacji budynku.

Obecnie dom jest pozbawiony dekoracji, w wyniku powojennych przebudów uproszczono bryłę dawnej willi, zmieniono też profil dachu [il. 121a].

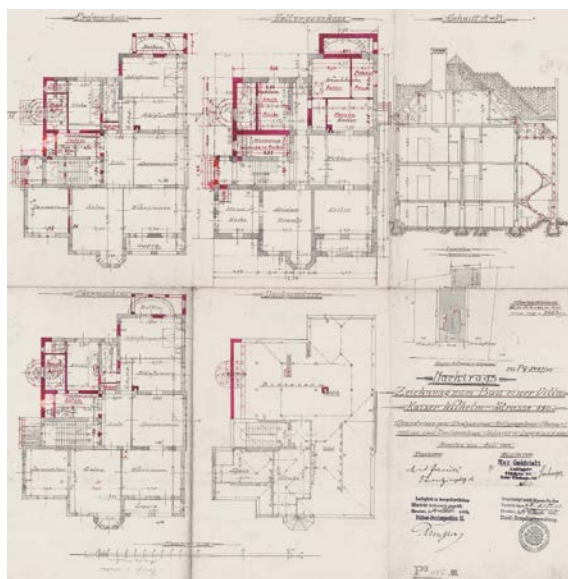

a

b

Il. 121. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 190, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1905, przekroje, elewacje (MA/ABMW, t. 4299, sygn. MAt-AB-107176), c) korekta projektu willi, 1905, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój (MA/ABMW, t. 4299, sygn. MAt-AB-107181).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 4299.

107

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 191)

Willi, niezachowana

Inwestor:	Bernhard Peisker, rentier
Projekt, wykonanie:	Joseph Schällmann, mistrz murarstwa (<i>Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1862
Przebudowy:	1934 – projekt urządzenia w willi siedmiu mieszkań (inw.: spadkobiercy Wilhelma Fischera, proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]).

Willi była jednym z najstarszych domów wzniesionych przy południowym odcinku szosy Świdnickiej. Budynek usytuowano na bardzo głębokiej działce, będącej jedną z dwóch sąsiadujących ze sobą bliźniaczych posesji, wytyczonych po zachodniej stronie szosy na miejscu pól uprawnych. Zachodnie granice obu działek dochodziły niemal do linii wyznaczonej przebiegiem drogi wiejskiej, na miejscu której poprowadzono pod koniec XIX wieku dzisiejszą ulicę Bolesława Ulanowskiego.

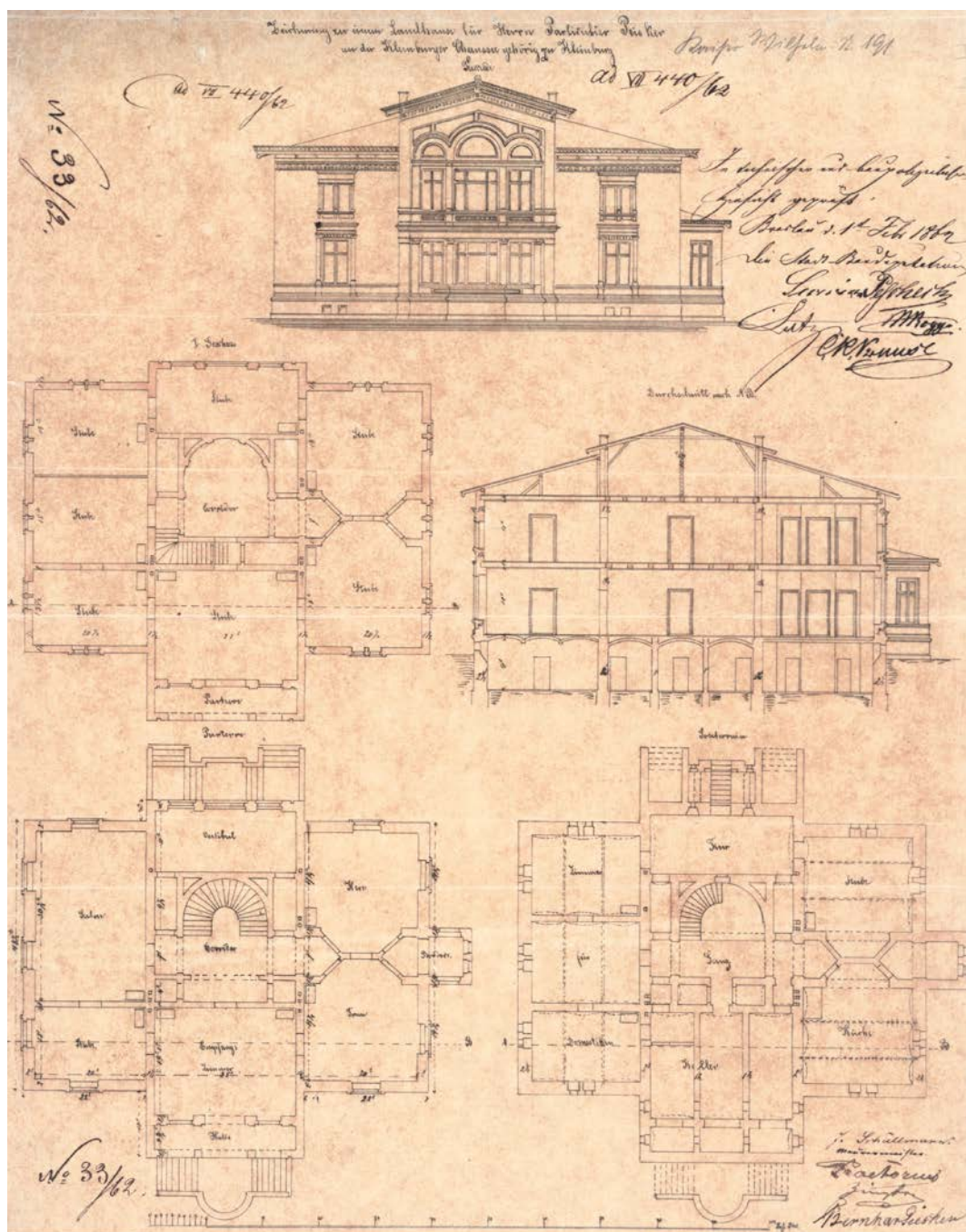
Dwukondygnacyjna willa została rozwiązana w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 122]. Każdy z traktów zamknięto w planie prostokąta, traktom zewnętrznym nadano te same wymiary, trakt wewnętrzny poszerzono i wydłużono wzdłuż podłużnej osi. W osiowej kompozycji wewnątrz centralne miejsce zajmowała klatka schodowa zarysowana na planie wycinka koła, z którą na parterze sąsiadował westybul (od zachodu) oraz pokój przyjęć poprzedzony loggią (od wschodu). Oś podłużną zakończono schodami, które łączyły pomieszczenia traktu środkowego z poziomem terenu. W zewnętrznym trakcie północnym usytuowano pokoje pani i pana domu, które powiązano wspólnym wykuszem, akcentującym oś symetrii elewacji bocznej. W trakcie południowym usytuowano salon i mniejszy pokój dzienny. Na piętrze zaprojektowano sie-

dem pomieszczeń, zapewne sypialni, nie zaplanowano jednak łazienki. W suterenie umieszczono służbówki, kuchnię i składy.

Kompozycja bryły budynku odzwierciedlała dyspozycję wewnątrz – traktom zewnętrznym nadano tę samą wysokość i nakryto je dachami trójspadowymi, wyższy trakt środkowy zadaszono dachem dwuspadowym. Niewysokiej nadziemnej części suterenu nadano formę cokołu oddzielonego belkowaniem od kolejnych kondygnacji, które zwieńczono gzymsem koronującym. Od frontu w ryzalicie traktu środkowego na obu kondygnacjach znajdowały się werandy, rozdzielone i zamknięte belkowaniem, nad którym zaprojektowano blendy o wykroju potrójnej arkady. Pozostałe otwory okienne fasady zgrupowane w pojedynczych osiach po obu stronach ryzalitu ujęto w obramienia nakryte poziomymi naczółkami w formie odcinków gzymsu. W architekturze willi połączono elementy inspirowane architekturą renesansową i klasycystyczną.

Pierwsza przebudowa willi, potwierdzona zachowanymi dokumentami, została przeprowadzona w 1934 roku, kiedy w budynku zaplanowano urządzenie siedmiu niezależnych mieszkań. Dom został zniszczony w wyniku działań wojennych, po wojnie został rozebrany.

Il. 122. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 191), projekt willi, 1862, rzuty, przekrój, elewacja (MA/ABMW, t. 4299, sygn. MAT-AB-107197).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4299.

108

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 192)

Dom dwurodzinny, niezachowany

Inwestor:	Max Zernik, kupiec i współwłaściciel firmy Zernik & Co. (handel drewnem, tartak parowy, wytwórnia mebli)
Projekt, wykonanie:	Max Goldstein, architekt
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	brak danych

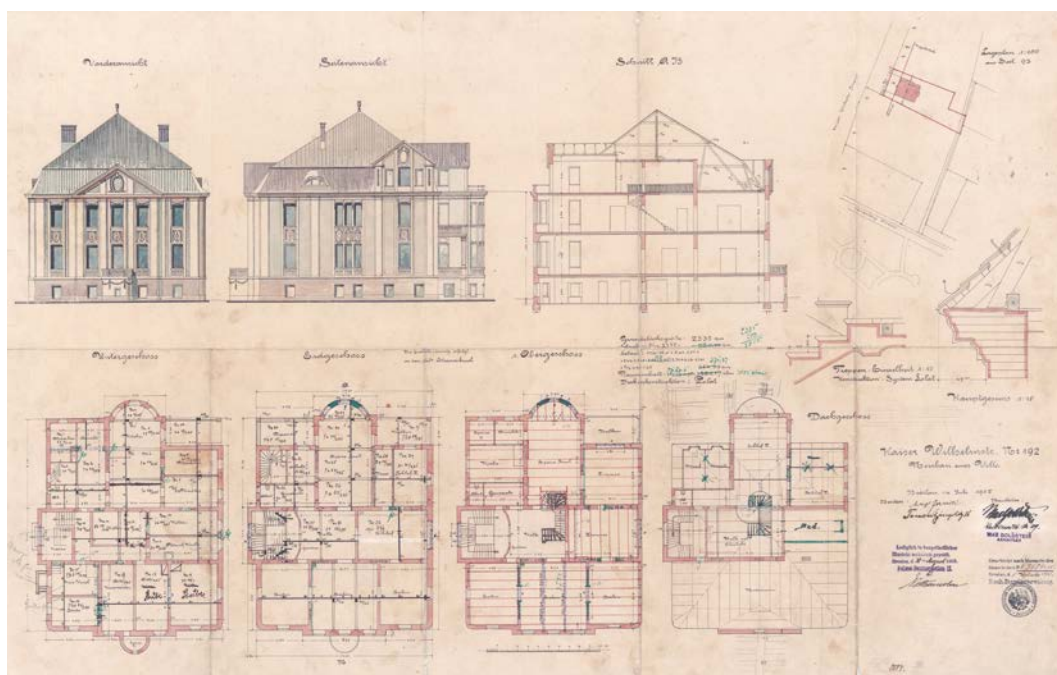
Willa została wzniesiona w niedalekim sąsiedztwie parku Południowego, po wschodniej stronie dawnej szosy Świdnickiej, w kwartale ograniczonym dzisiejszymi ulicami: Powstańców Śląskich, Sokolą, Januszowicką i Kutnowską.

Dwukondygnacyjny dom, w którym na każdej kondygnacji rozwiązano po jednym wielopokojowym mieszkaniu został zaprojektowany na planie zbliżonym do kwadratu [il. 123]. W rzucie budynku wyróżniono zarówno konstrukcyjnie, jak i funkcjonalnie krzyż środkowych pomieszczeń, w którego północne ramię wpisano na parterze klatkę schodową z holem, w ramię zachodnie – salon, we wschodnie – jadalnię i w południowe – sypialnię. Między ramionami krzyża umieszczono: od frontu – dwa pokoje dzienne, a od strony ogrodu – kredens i schody gospodarcze łączące go z kuchnią ulokowaną w suterenie oraz garderobę z toaletą (narożnik północno-wschodni), a także kolejną sypialnię (narożnik południowo-wschodni). Podobną dyspozycję przestrzenną nadano mieszkaniu rozwiązanemu na drugiej kondygnacji, przy czym w północno-wschodnim narożu domu umieszczono kuchnię z pomieszczenia-

mi pomocniczymi, a sypialnię usytuowano na poddaszu. W suterenie, poza kuchnią obsługującą mieszkanie urządzone na parterze domu, zaprojektowano pralnię, składy i pokoje służby.

Bryła budynku, wyniesiona nad poziom terenu na wysokiej nadziemnej części suterenu rozwiązanej w formie cokołu, została nakryta wysokim dachem mansardowym. Cokół willi został oddzielony od wyższych kondygnacji gzymsem, na którym ustawiono doryckie pilastry wielkiego porządku akcentujące główne podziały architektoniczne elewacji. W pięciosiowym, symetrycznym froncie budynku trzy środkowe osie umieszczono w pseudoryzalicy zamkniętym w partii dachu trójkątnym naczółkiem. Oś symetrii fasady podkreślono dodatkowo półokrągłym balkonem, dostępnym z salonu mieszkania usytuowanego na parterze domu i oculusem umieszczonym w tympanonie. W kompozycji bocznych elewacji ścisła symetria nie została zachowana, konsekwentnie utrzymano jednak stylistykę dekoracji inspirowaną architekturą klasycyzmu.

Dom został zburzony podczas drugiej wojny światowej.

Il. 123. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 192), projekt willi, 1905, plan sytuacyjny, rzuty, przekrój, elewacje, detale (MA/ABMW, t. 4299, sygn. MAt-AB-107208).

109

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 193)

Willa, niezachowana

Inwestor:	
Projekt:	brak danych
Czas powstania projektu:	
Przebudowy:	1907 – projekt drobnej przebudowy wewnątrz, przekształcenia tarasu w ogród zimowy, zadaszenia wejścia głównego, dobudowy lukarny oświetlającej służbówkę urzędową na poddaszu (inwestor: Meta Henning; proj. i wyk.: Richard i Paul Ehrlichowie, architekci [<i>Regierungsbaumeister</i>]); 1921 – projekt wyodrębnienia w willi dwóch mieszkań (inwestor: Margarete Riesenfeld; proj.: Eugen Halfpaap, architekt; wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana).

Willa została usytuowana przy południowym odcinku dawnej szosy Świdnickiej, po jej zachodniej stronie, na głębokiej działce, którą wraz z sąsiednią posesją numer 191 [→ kat. 107] wytyczono na miejscu pół uprawnych najprawdopodobniej około 1860 roku.

Dom został zaprojektowany na planie zbliżonym do kwadratu, w którym na parterze od frontu umieszczono w układzie amfiladowym: pokój recepcyjny, jadalnię i gabinet pana domu, a od strony ogrodu – buduar pani domu i pokój dzienny. W północno-zachodni narożnik willi wpisano klatkę schodową z holem wejściowym. Na piętrze usytuowano sypialnię i pokój gościnnie, a w suterenie – kuchnię, składy i pokoje służby.

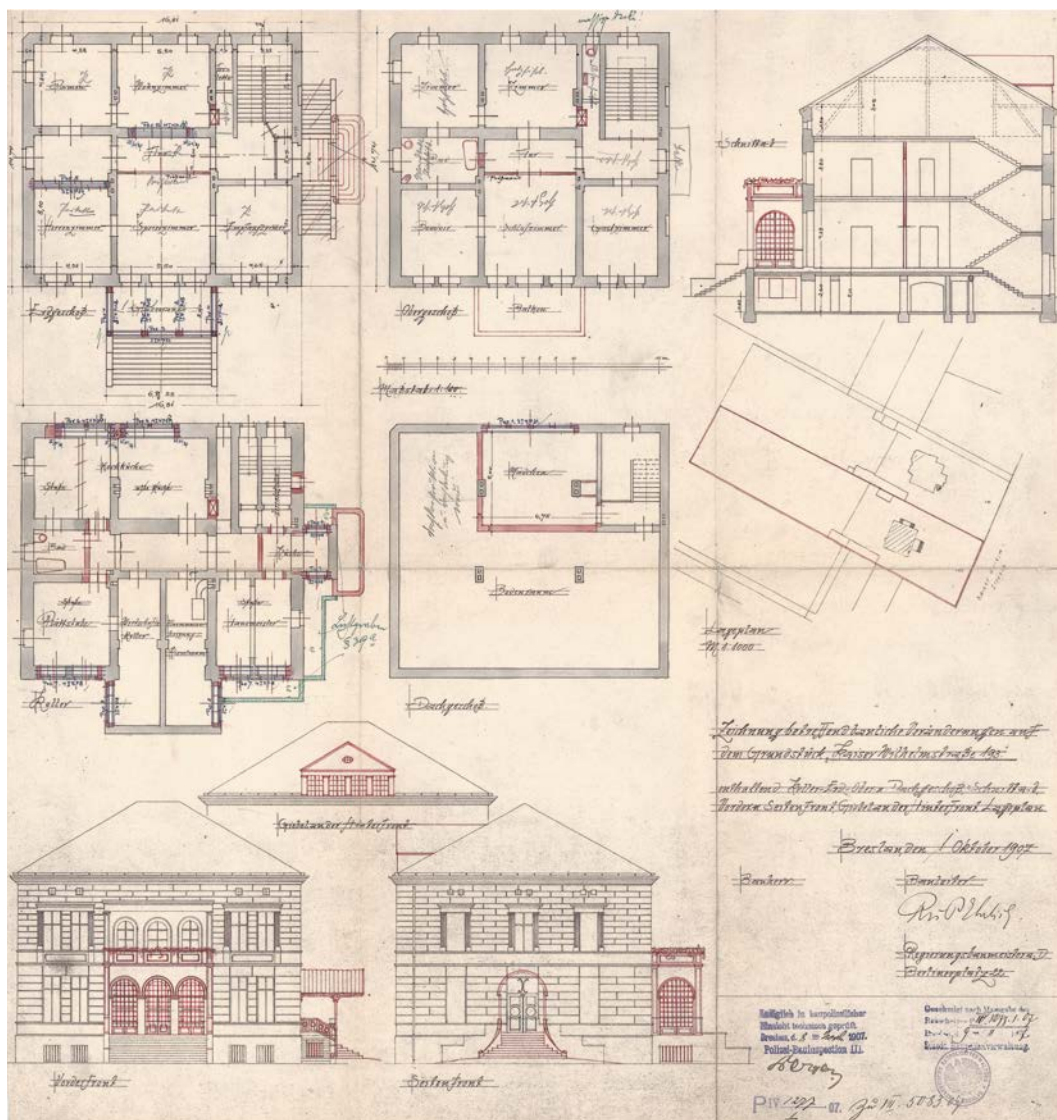
Zwarty, dwukondygnacyjny korpus budynku nakryto czterospadowym dachem. Wysokiej naziemnej części suterenu nadano formę gładko tynkowanego cokołu dźwigającego wyższe kondygnacje, których elewacje pokryto boniowaniem wykonanym w tynku. W symetrycznej kompozycji fasady część środkową wyróżniono oknami zamkniętymi łukami pełnymi, ujętymi wspólnymi obramieniami. Dodatkowo na osi symetrii frontu budynku założono taras dostępny z jadalni i połączony schodami z ogrodem. Po obu stronach środkowej partii fasady zaprojektowano

po dwie osie okienne, które na poziomie drugiej kondygnacji otoczono wspólnymi obramieniami. Kierunki poziome podkreślono w kompozycji elewacji nie tylko boniowaniem, ale także szerokimi pasami gzymsów rozdzielających poszczególne kondygnacje.

W 1907 roku przeprowadzono przebudowę wewnątrz, wyodrębniono wówczas środkowy korytarz, a na drugiej kondygnacji i w suterenie urządzono łazienki [il. 124]. Kolejny raz wewnątrz budynku przebudowano w 1921 roku, kiedy wyodrębniono dwa niezależne mieszkania.

Willa została zniszczona w czasie trwania działań wojennych.

Warto wspomnieć, że w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX stulecia dom należał do rodziny von Richthofenów, można przypuszczać, że był on miejscem urodzenia Manfreda von Richthofena (1892–1918), zwanego Czerwonym Baronem, jednego z najbardziej znanych niemieckich lotników, asa myśliwskiego pierwszej wojny światowej. Po osiemdziesięciu udokumentowanych zwycięstwach w starciach lotniczych von Richthofen został zestrzelony w pobliżu Sommy w kwietniu 1918 roku.

Il. 124. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 193), projekt przebudowy willi, 1907, elewacje, rzuty, przekrój, plan sytuacyjny (MA/ABMW, t. 4300, sygn. MAT-AB-107171).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4300.

Bibliografia:
Casten J., *Der Rote Baron. Die ganze Geschichte des Manfred von Richthofen*, Stuttgart 2007.

110

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 200)

Willa, niezachowana

Inwestor:	Heinrich Friedrich, dyrektor w firmie ubezpieczeniowej Victoria (Victoria-Versicherung)
Projekt:	Heinrich Simon, architekt i mistrz murarstwa (<i>Bau-u. Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1899
Przebudowy:	1912 – projekt zadaszenia werandy (inw.: jw.; proj. i wyk.: Hugo Baum, firma budowlana); 1913 – projekt łazienki w mieszkaniu służbowym w suterenie (inw.: jw.; proj. i wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana); 1914 – projekt dostawienia do budynku od strony południowej pionu windy osobowej (inwestor: jw.; proj. i wyk.: Wilhelm Beck, architekt i mistrz murarstwa [<i>Architekt u. Maurermeister</i>]); 1919 – projekt urządzenia małych mieszkań w suterenie i na poddaszu (inw., proj., wyk.: jw.).

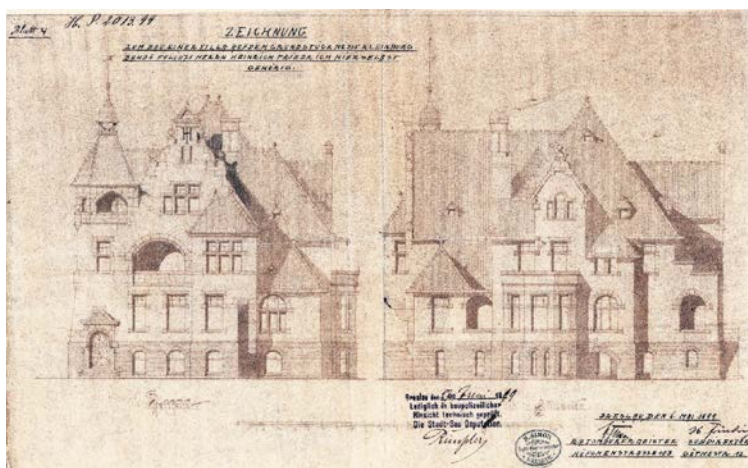
Willa Friedricha Heinricha została usytuowana po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich, na jednej z działek wytyczonych na skraju parku Południowego.

Dom został rozwiązany na prostokątnym rzucie, wydłużonym wzdłuż osi wschód-zachód [il. 125c]. Na pierwszej kondygnacji, od strony frontowej (zachodniej) usytuowano pokoje pana i pani domu oraz główne wejście do budynku, które połączono długim sklepionym korytarzem z holem zajmującym centralną część willi. W obszernym holu o wysokości obejmującej częściowo dwie kondygnacje umieszczono otwarte schody prowadzące na piętro domu, a na jego osi, od strony południowej, usytuowano salon, który połączono od wschodu z jadalnią. W sąsiedztwie jadalni w północno-wschodnim narożniku domu zaprojektowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi i gospodarczą klatką schodową. Na piętrze usytuowano sypialnię, łazienkę i garderobę, dodatkowe izby mieszkalne urządzone na poddaszu. W suterenie – poza składami, pralnią, prasownią i pokojami służby – zaaranżowano pomieszczenie klubowe i bilardowe.

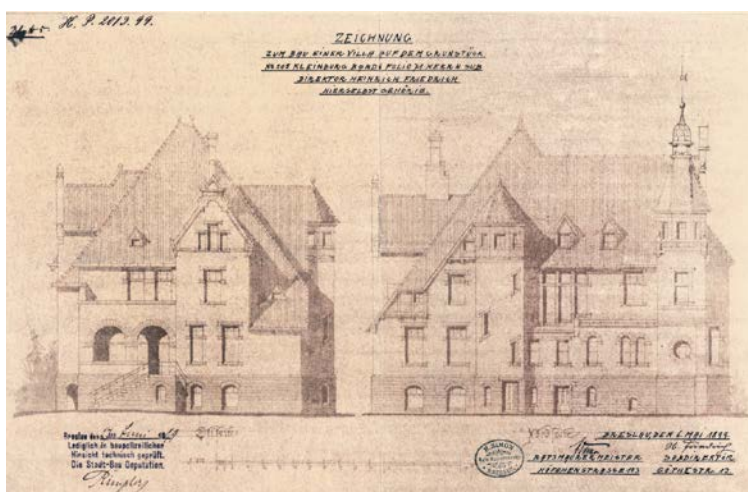
Bryła willi, ustawiona na wysokiej nadziemnej części sutereny, została nakryta obszernymi dachami wielopłociowymi o zróżnicowanej wysokości [il. 125a, b]. Korpus domu rozczłonowano ryzalitami, zwieńczonymi w partii dachu szczytami i wykuszami nakrytymi najczęściej osobnymi daszkami, dzięki czemu dom sprawiał wrażenie organizmu złożonego z brył różnej wielkości. Dodatkowe urozmaicenie budynku stanowiły wieże – wyższa akcentowała północno-zachodni narożnik domu, niższa mieściła gospodarczą klatkę schodową. Elewacje wyłożono w partii cokołowej cegłą klinkierową, wyżej – otynkowano, otwory okien, drzwi i loggii ujęto kamiennymi obramieniami. Sposób kształtowania bryły budynku oraz zastosowane formy dekoracji pozwalają umieścić willę w nurcie architektury neogotyckiej.

W latach 1912–1914 w domu prowadzono drobne prace budowlane, w 1919 roku w suterenie i na poddaszu urządzone małe, niezależne mieszkania, przekształcając tym samym willę w dom wielorodzinny.

Willa została zburzona w czasie drugiej wojny światowej, po 1945 roku posesja, którą zajmowała została włączona do parku Południowego.

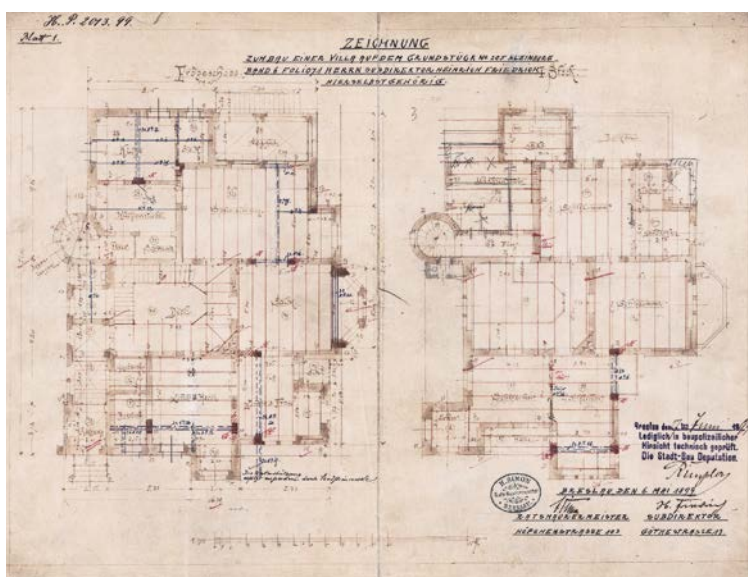

a

b

Il. 125. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich (Kaiser-Wilhelm-Str. 200), projekt willi, 1899: a) elewacje zachodnia i południowa (MA/ABMW, t. 4302, sygn. MAt-AB-88849), b) elewacje wschodnia i północna (MA/ABMW, t. 4302, sygn. MAt-AB-88851), c) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 4302, sygn. MAt-AB-88848).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 4302.

111

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich 202 (Kaiser-Wilhelm-Str. 202)

Willi, obecnie siedziba firmy Delta Security

Inwestor:	Moritz Cohn, kupiec, współwłaściciel firmy Geschwister Trautner Nachfolger (produkcja wyrobów szmuklerskich)
Projekt:	Richard i Paul Ehrlichowie, architekci (<i>Regierungsbaumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	brak danych

Willi Moritza Cohna została wybudowana po wschodniej stronie dawnej szosy Świdnickiej, na jednej z działek wytyczonych tuż przy zachodniej granicy parku Południowego. Dom wzniesiono w głębi działki – od strony dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich oddzielało go założenie ogrodowe.

Budynek rozwiązano na planie prostokąta, wzdłużonego wzdłuż osi wschód-zachód, w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 126c]. W trakcie środkowym umieszczono obszerny hol (*Diele*) z otwartą klatką schodową, który połączono sienią z głównym wejściem do budynku, zaprojektowanym od strony północnej. W trakcie frontowym usytuowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi oraz jadalnię poprzedzoną werandą. W trakcie tylnym umieszczono pokój dzienny oraz bawialnię dzieci – oba pomieszczenia powiązano od zewnątrz tarasem z zejściem do ogrodu. Na piętrze budynku, ukrytym częściowo pod dachem, zaprojektowano sypialnię, łazienkę, pokoje guwernantki i gościnny, w suterenie zaś umieszczono składy, pomieszczenia gospodarza i mieszkanie portiera.

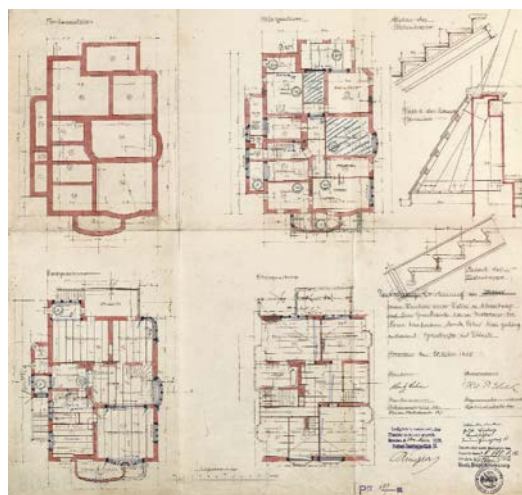
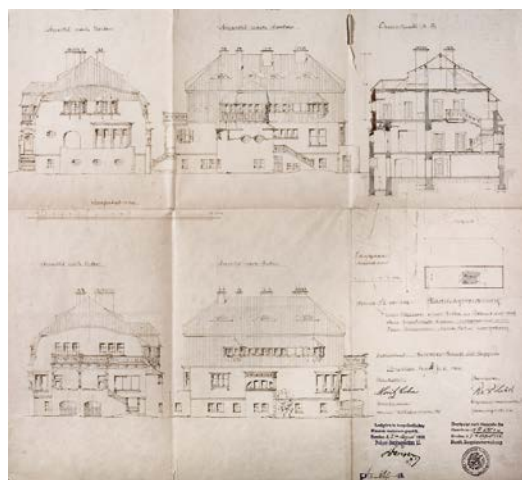
Korpus willi ustawiono na wysokiej nadziemnej części suterenu i nakryto obszernym dachem mansardowym z łukowo wygiętymi liniami okapów naczółków [il. 126b]. Połacie dachu, dominującego w architekturze budynku, poprzecinano lukarnami

o zróżnicowanych kształtach. Bryłę willi urozmaicono licznymi dobudówkami – od strony północnej do budynku dostawiono sień wejściową, murowaną, w partii dachu wykonaną z drewna, nakrytą niewielkim mansardowym daszkiem. Wejście do budynku połączono otwartymi zewnętrznymi schodami z poziomem terenu. Z kolei od strony frontowej budynku poprzedzono werandą, którą zadaszono drewnianymi balkonami dostępnymi z pokoi poddasza. Od strony zachodniej do budynku dostawiono taras otoczony pełną murowaną balustradą, a elewację urozmaicono wykuszowymi oknami – na pierwszej kondygnacji jednym, zarysowanym na planie łuku, i dwoma trójbocznymi, oświetlającymi pokoje wyższej kondygnacji. Górną partię elewacji zachodniej pokryto drewnianymi gontami, z których wymodelowano też zadaszenie wspomnianych wykuszowych okien. Od strony południowej elewację ozdobiono owalnym wykuszem, w którym wycięto okno inspirowane kształtem tradycyjnego okna termalnego. Mimo zastosowania w kompozycji bryły i dekoracji willi elementów zaczerpniętych z klasycyzmu czy zwiastujących narodziny modernizmu (między innymi: zaokrąglone narożniki, balustrady, narożne okna), w architekturze domu dominują nawiązania do wiejskiego budownictwa „rodzimego” [il. 126a].

Il. 126. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 202, a) widok willi od strony frontowej (for. S. Klimek); korekta projektu willi, 1906: b) plan sytuacyjny, przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 4302, sygn. 1676/06-p.16), c) rzuty, detale (MA/ABMW, t. 4302, sygn. 164/06-p.3).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4302.

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem A/1517 [data wpisu: 12.01.2010].

112

Wrocław, Borek

ulica Powstańców Śląskich 204 (Kaiser-Wilhelm-Str. 204)

Willa, obecnie hotel Platinum Palace

Inwestor:	Ewald Schoeller, przemysłowiec, właściciel majątków ziemskich, współwłaściciel firmy Gebrüder Schoeller & Co.
Projekt:	Felix Henry, architekt
Czas powstania projektu:	1906
Przebudowy:	brak danych

Willa Ewalda Schoellera została wzniesiona w kwartale wytyczonym po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy Powstańców Śląskich, graniczącym od wschodu z parkiem Południowym. Posesja, na której wybudowano dom, sąsiadowała od strony północnej z działką Moritza Cohna [→ kat. 111].

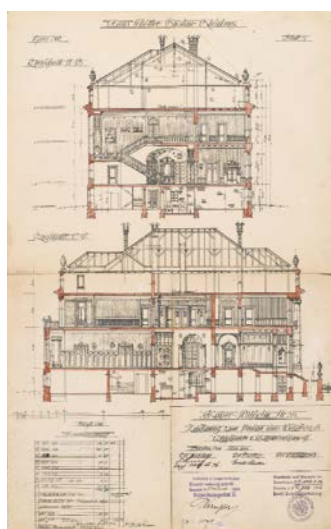
Trzykondygnacyjny budynek został rozwiązany na nieregularnym planie, choć rozbudowanym wzdłuż osi wschód-zachód. Wejście do willi zaprojektowane od strony zachodniej (frontowej) połączone szeroką sienią z westybulem, a następnie z obszernym holem (*Diele*) zajmującym centralną część parteru domu [il. 127d]. W strefie wejściowej po stronie północnej usytuowano garderoby, kłozety i jedną z gospodarczych klatek schodowych, z kolei po stronie południowej umieszczono w układzie amfiladowym pokoje pana domu: pokój bilardowy, bibliotekę i gabinet, otwierający się ku głównemu holowi arkadą wspartą na kolumnach. W holu usytuowano otwarte schody biegnące na piętro, a za nimi kolejną gospodarczą klatkę schodową, założoną między jadalnią a obsługującym ją kredensem [il. 127b]. Jadalnię – największe pomieszczenie domu (około 80 metrów kwadratowych) – zaprojektowano w jego północno-wschodnim narożu i połączo-

no z salonem, do którego dostawiono od strony południowej buduar pani domu. Salon i buduar poprzedzono od strony ogrodu częściowo zadaszoną werandą. Na piętrze budynku urządzono sypialnię, łazienkę i garderobę, a w części zachodniej – pokoje gościnne z osobnym korytarzem, węzłem sanitarnym i pokojem dziennym [il. 127c]. Na kolejnym piętrze umieszczono pokoje służby, a w suterenie – kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, kotłownię, składy, mieszkanie majordomusa, pomieszczenie do zimowania kwiatów oraz garaż na dwa samochody.

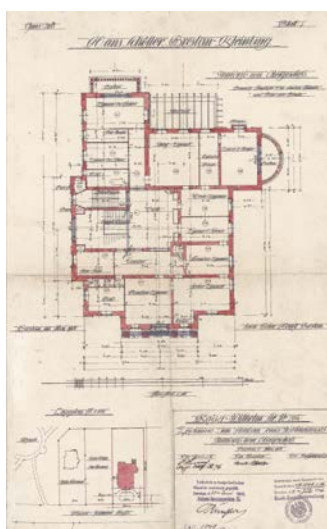
Bryła willi Ewalda Schoellera została ustawiona na wysokiej nadziemnej części suterenu, którą od strony frontowej poprzedzono podjazdem zarysowanym na planie wycinka koła. Elewacje dwóch pierwszych kondygnacji mieszkalnych rozwiązano równoważnie i oddzielono gzymsem wspierającym „okap” dachu od trzeciej kondygnacji imitującej attykę, nad którą wznosił się stromy dach wielopołaciowy o zróżnicowanej wysokości [il. 128b, c]. W partii cokołowej i w pasie kondygnacji zamykającej kompozycję elewacji ściany otynkowano, podobnie w płycinach mieszczących piony okien, pozostałe części elewacji wyłożono okładziną z cegły klinkierowej.

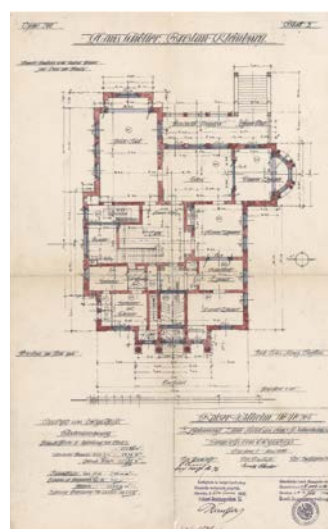
a

b

c

d

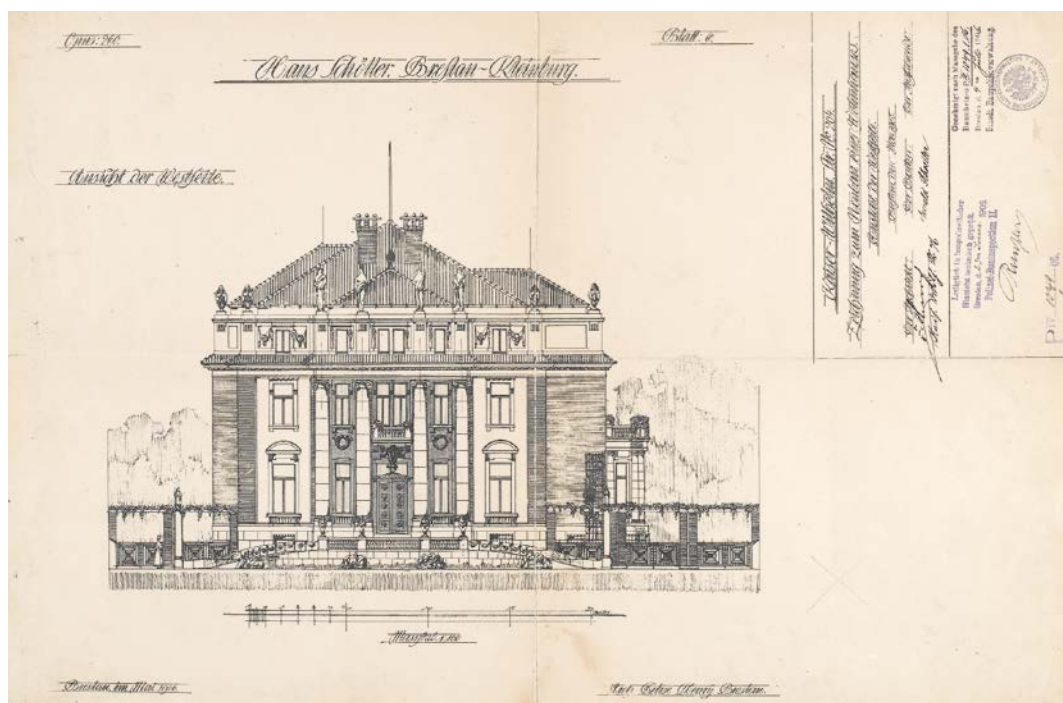
Il. 127. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 204, a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1906: b) przekroje (MA/ABMW, t. 4303, sygn. 1439/06-p.3), c) plan sytuacyjny, rzut piętra (MA/ABMW, t. 4303, sygn. MAT-AB-88911), d) rzut parteru (MA/ABMW, t. 4303, sygn. MAT-AB-88907).

Monumentalna fasada willi została opracowana symetrycznie – na osi kompozycji umieszczono wejście główne, zaakcentowane balkonem na poziomie drugiej kondygnacji i ujęte czterokolumnowym przyściennym portykiem w porządku jońskim [il. 128a]. Nad gzymsem wieńczącym trzecią kondygnację budynku, którą nad portykiem wysunięto przed lico muru, ustawiono w osiach wyznaczonych usytuowaniem kolumn pełnoplastyczne postaci muz, w narożnikach umieszczono wazy. Otwory okienne ujęto opaskami, a na pierwszej kondygnacji zwieńczono je naczółkami segmentowymi. Do płasko komponowanych elewacji dostawiono dwa wykusze zamknięte balkonami – od strony południowej wieloboczny, powiększający powierzchnię buduaru pani domu, od wschodu – czworoboczny, akcentujący usytuowanie jadalni. Dekoracje willi zaczerpnięto z architektury klasycystycznej.

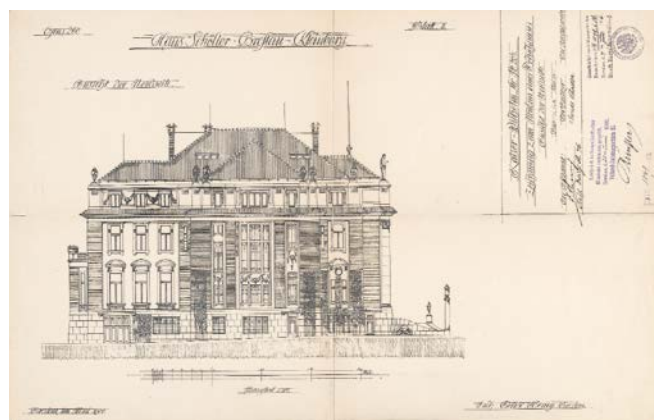
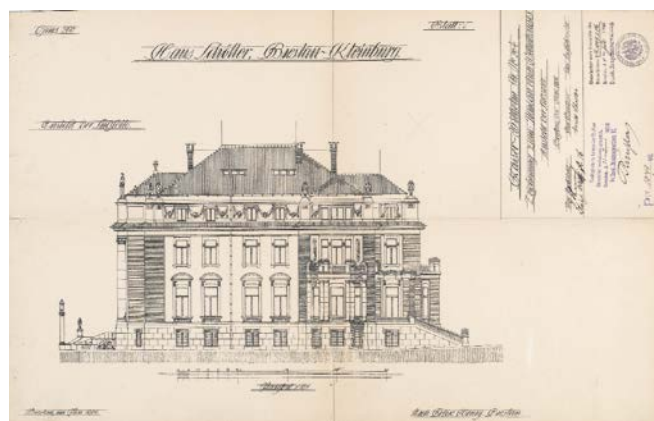
Rodzina właściciela willi przybyła na Śląsk z Nadrenii w pierwszej połowie XIX wieku, Schoellerowie

inwestowali początkowo w przedsiębiorstwa branży włókienniczej, następnie weszli w posiadanie cukrowni (między innymi w podwrocławskich: Klecinie, Muchoborze i Różance) oraz papierni (między innymi w: Bardzie Śląskim, Janowicach Wielkich i Młynowie). Oprócz fabryk Schoellerowie byli właścicielami wielu majątków ziemskich, między innymi w: Marszowicach, Piskorzynie, Polanowicach, Stabłowicach i Strachowicach. Inicjator powstania willi, Ewald Schoeller, zarządzał rodzinną firmą Gebrüder Schoeller & Co.

Po 1945 roku willa została przejęta przez Skarb Państwa, urządzono w niej siedzibę Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej, w 1993 roku została sprzedana prywatnej firmie Belpoldruk, która przeprowadziła remont budynku. W 2010 roku dom rozbudowano od strony wschodniej, przystosowując go na potrzeby hotelu [il. 127a].

Il. 128. Wrocław, ul. Powstańców Śląskich 204, projekt willi, 1906: a) elewacja frontowa (MA/ABMW, t. 4303, sygn. 1439/06-p.4), b) elewacja południowa (MA/ABMW, t. 4303, sygn. 1439/06-p.7), c) elewacja północna (MA/ABMW, t. 4303, sygn. 1439/06-p.6).

Źródła:

MA/ABMW, t. 4303.

Bibliografia:

Grabowska M., *Życie i działalność Ewalda Felixa Schoellera na Śląsku*, [w:] *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu*, red. H. Okólska, Wrocław 2011, s. 158–167.

Kowalska M., *Hotel Platinum, d. willa Schoellera, ul. Powstańców Śląskich 204*, [w:] *LaW*, s. 619, 620 (hasło 620).

Sobociński W., *Schoellerowie*, [w:] *EW*, s. 743.

Zabłocka-Kos A., *Dawna willa Schoellera przy ul. Powstańców Śląskich 204, obecnie siedziba firmy Belpoldruk*, [w:] *AaW-II*, s. 107 (hasło 486).

Zabłocka-Kos A., *Willi Schoellera*, [w:] *EW*, s. 958.

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem 550/Wm [data wpisu: 24.04.1995].

113

Wrocław

ulica Jana Ewangelisty Purkyniego (Breitestr. 25)

Willa, niezachowana

Inwestor:	Johann Friedrich Knorr, miejski radca budownictwa (<i>Stadtbaurat</i>)
Projekt:	(?) Johann Friedrich Knorr
Czas powstania projektu:	początek lat dwudziestych XIX w. (realizacja willi przed 1823)
Przebudowy:	1896 – rozbudowa willi w kierunku zachodnim (inw.: magistrat Wrocławia, proj. Richard Plüddemann, miejski radca budownictwa [<i>Stadtbaurat</i>]); 1931 – rozbudowa willi w kierunku północnym (inw.: jw.; proj. Fritz Behrendt, miejski radca budownictwa [<i>Stadtbaurat</i>]).

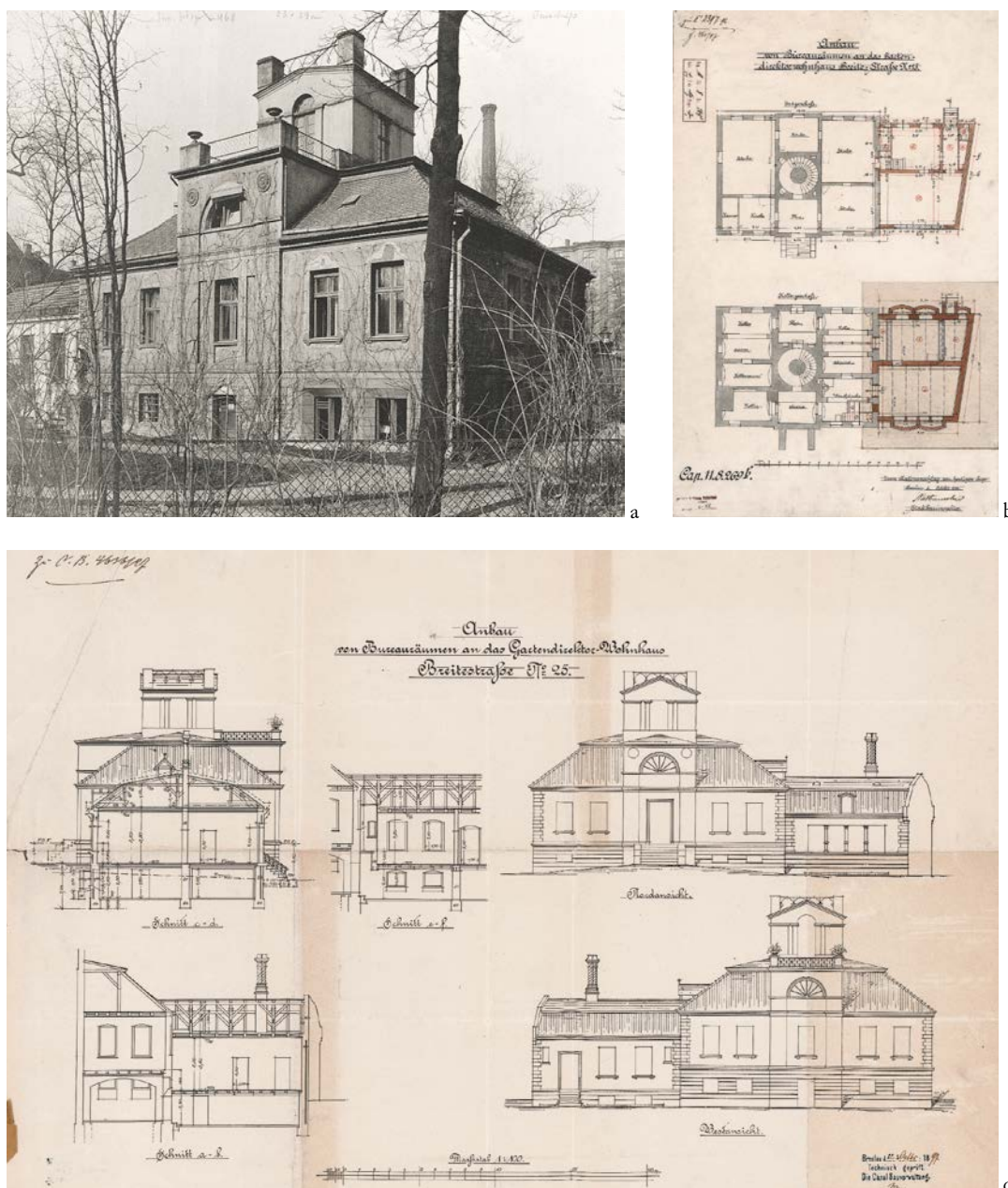
Dom został wzniesiony na działce wytyczonej na dawnych terenach pofortyfikacyjnych, w kwartale ograniczonym dzisiejszymi ulicami Jana Ewangelisty Purkyniego oraz Jana Styki i Wojciecha Kossaka, a także nieistniejącą odnogą Oławy i foy miejskiej. Johann Friedrich Knorr wszedł w posiadanie wspomnianej posesji, podzielonej pierwotnie na dwie części, w 1819 i 1820 roku. Z czasem od strony południowej i wschodniej działka została otoczona zielenią Promenady Staromiejskiej. W 1848 roku stała się własnością miejską, a po zlikwidowaniu w 1887 roku północno-wschodniego odcinka foy, który graniczył z posesją Knorra, działka została przyłączona do promenady.

Willa została zaprojektowana na rzucie prostokąta, w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 129b]. W centralnym punkcie traktu środkowego umieszczono klatkę schodową rozwiązana na planie okręgu, wokół której usytuowano na kondygnacji mieszkalnej: hol wejściowy (od północy), kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi (w narożu północno-wschodnim) oraz cztery pokoje.

Kompozycja bryły budynku odzwierciedlała przyjęte podziały wewnątrz – zwarty, jednokondygnacyjny, główny korpus willi, ustawiony na wysokiej nadziemnej części suterenu, został nakryty czteropłaciowym dachem łamanym i „przecięty” dwukondygnacyjnym prostopadłością, którego podstawę stanowił środkowy trakt konstrukcyjny [il. 129a]. W środkowej partii wspomnianego prostopadłością ustawiono kolejną bryłę – belweder pozwalający oświetlić klatkę schodową.

Przyjęta tektonika budowli zdefiniowała podziały elewacji frontowej i ogrodowej – boczne ściany poprzecznego prostopadłością wysunięto przed liczo głównego korpusu willi, nadając im formy pseudoryzalitów [il. 129c]. Na gładkich, tynkowanych elewacjach domu wyróżniono za pomocą płytkiego boniowania strefę cokołową budynku, rustyką „wzmocniono” też narożniki budowli. Wycięta w tynku kompozycja pseudoryzalitów przywołała na myśl rysunek portyku, na którego belkowaniu umieszczono okno termalne ujęte dwiema rozetami. Od strony południowej nad gzymsem niby-portyku zamontowano balustradę osłaniającą taras, do którego prowadziło wejście zaprojektowane w belwederze w formie serliany. Od strony północnej w miejscu balustrady usytuowano trójkatny naczółek, którym zwieńczono również belweder. Metalowe pseudobalustrady rozpięto też między kominami wysuniętymi z narożników belwederu, sugerując istnienie tarasu na dachu najwyższego punktu domu. Od strony frontowej (północnej) środkowy pseudoryzalit poprzedzono zewnętrznymi schodami prowadzącymi do głównego wejścia do budynku. W architekturze willi połączono surowy pruski klasycyzm z motywami zaczerpniętymi z angielskiego palladianizmu.

W 1896 roku do zachodniej ściany szczytowej willi, dobudowano budynek biurowy. Kolejne skrzydło z pokojami biurowymi dostawiono do willi od strony północnej w 1931 roku, wtedy też przystosowano na potrzeby biurowe jej wnętrza. Budowla została zniszczona w czasie drugiej wojny światowej.

Il. 129. Wrocław, ul. J.E. Purkyniego (Breitestr. 25); a) widok willi od strony południowej, ok. 1920 (BUWr., Oddział Zbiorów Graficznych, Inw. fot. 468); projekt rozbudowy willi, 1897: b) rzuty suterenu i parteru (MA/ABMW, TP 226, sygn. 5959), c) elewacje, przekroje (MA/ABMW, t. 549, sygn. MAT-AB-117882).

Źródła:
MA/ABMW, t. 549, TP 226.

Bibliografia:
Bińkowska I., *Ogród Johanna Friedricha Knorra, Knorrgarten, niezachowany, ul. Jana Ewangelisty Purkyniego 25*, [w:] LzW, s. 116, 117 (hasło 44).
Zabłocka-Kos A., *Willa Knorra, niezachowana, ul. Jana Ewangelisty Purkyniego*, [w:] LaW, s. 282 (hasło 124).
Zabłocka-Kos A., *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807–1858*, Wrocław 2006, s. 214–218.

114

Wrocław, Borek

ulica Raławicka (Kurfürstenstr. 19)

Willa, niezachowana

Inwestor:	Georg Rother, kupiec
Projekt, wykonanie:	Richard Ehrlich, architekt (<i>Regierungsbaumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1899
Przebudowy:	1924 – projekt przekształcenia willi w dom dwurodzinny (inw.: Georg Rother; proj.: Eugen Halfpaap, architekt; wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana).

Willa została wzniesiona na wąskiej i głębokiej działce, którą wytyczono po północno-zachodniej stronie dzisiejszej ulicy Raławickiej, w obrębie osiedla założonego w zachodniej części Borku.

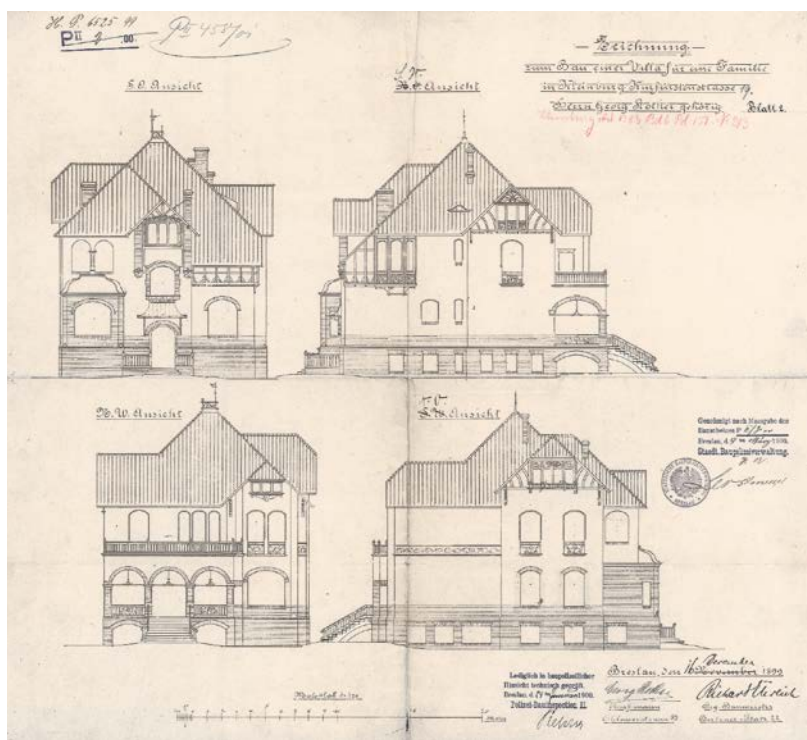
Dom został zaprojektowany na niemal prostokątnym planie [il. 130b]. Na parterze budynku od strony ulicy umieszczono strefę wejściową rozwiązana w formie częściowo zadaszonej werandy, funkcję sieni pełnił spocznik dwubiegowej głównej klatki schodowej, która rozdzielała dwa trakty konstrukcyjne budowli. W trakcie południowo-zachodnim usytuowano salon (od frontu) i pokój dzienny (od ogrodu), w trakcie północno-wschodnim urządzono kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. Program funkcjonalny parteru willi uzupełniała jadalnia umieszczona od strony północno-zachodniej, którą powiązano z werandą z zejściem do ogrodu. Na piętrze rozwiązano trzy sypialnie, łazienkę oraz pokoje pana domu i służby. Dodatkowy pokój gościnny wpisano w przestrzeń poddasza, w suterenie zaprojektowano mieszkanie dozorczy, pralnię i składy.

Bryła budynku została wyniesiona nad poziom terenu na wysokości nadziemnej części suterenu, której nadano postać cokołu [il. 130a]. Kubiczne formy korpusu budowli urozmaicono ryzalitami, wykuszem akcentującym usytuowanie salonu oraz wspomnianymi już werandami. Willę nakryto wysokimi dachami wielopłociowymi, a nad ryzalitami

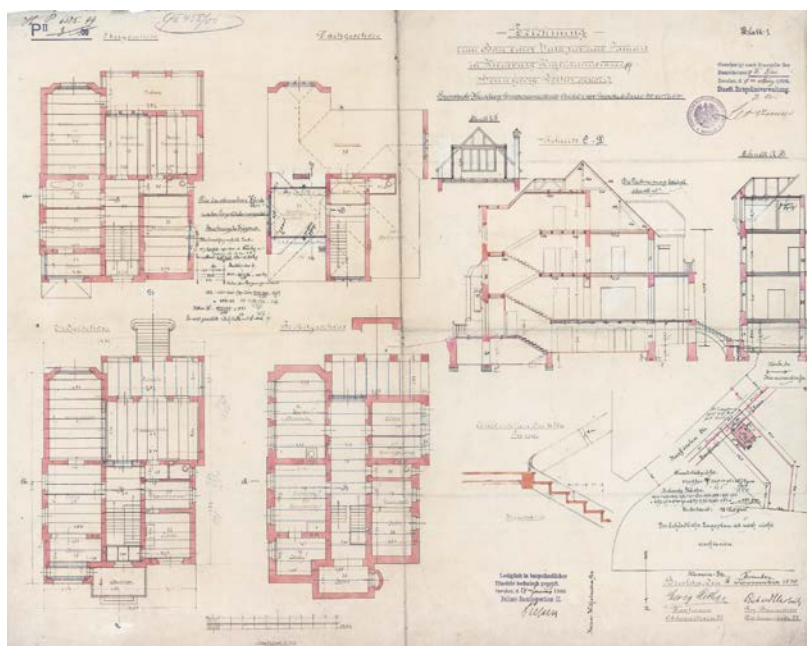
umieszczono niższe dachy dwuspadowe z naczółkami. Elewacje strefy cokołowej budynku oraz frontowego wykuszu pokryto okładziną ceglana, wyżej ściany otynkowano. W szczytach ryzalitów i na niewielkim fragmencie elewacji na poziomie pierwszego piętra domu wyeksponowano drewnianą dekorację, która imitowała konstrukcję szachulcową. Willa została zaprojektowana w formach eklektycznych – zróżnicowane kształty otworów okiennych zaczerpnięto głównie z budownictwa romańskiego i gotyckiego, daszki nad frontowym wykuszem i wejściem do budynku rozwiązano w nawiązaniu do architektury barokowej. Rys „rustykalny” nadawały domowi elementy drewniane – wspomniana pseudokonstrukcja szachulcowa oraz balustrady werand i balkonów. Dekoracje uzupełniały ornamenty wycinane w tynku, które umieszczono na płycinach podokiennych i w pasie fryzu akcentującego na elewacji północno-wschodniej podział na kondygnacje.

W 1924 roku willa została przebudowana – na obu kondygnacjach urządzono po jednym niewielkim mieszkaniu, zaadaptowano przy tym na cele mieszkalne część pomieszczeń suterenu. Dom został zniszczony w czasie działań drugiej wojny światowej, na jego miejscu w latach siedemdziesiątych XX wieku wybudowano dziewięciokondygnacyjny biurowiec.

a

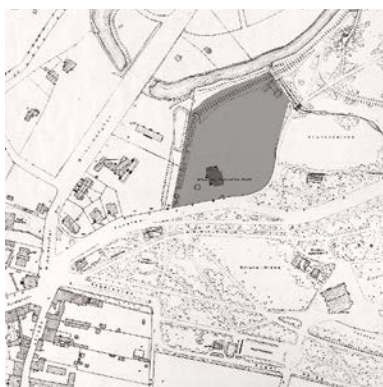
b

Il. 130. Wrocław, ul. Raclawicka (Kurfürstenstr. 19), projekt willi, 1899: a) elewacje (MA/ABMW, t. 2560, sygn. MAT-AB-131095), b) plan sytuacyjny, rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 2560, sygn. MAT-AB-131094).

Źródła:
MA/ABMW, t. 2560.

115

Wrocław, Szczytniki
 aleja Ludomira Różyckiego (Fürstenstr. 124)
 Willa, niezachowana

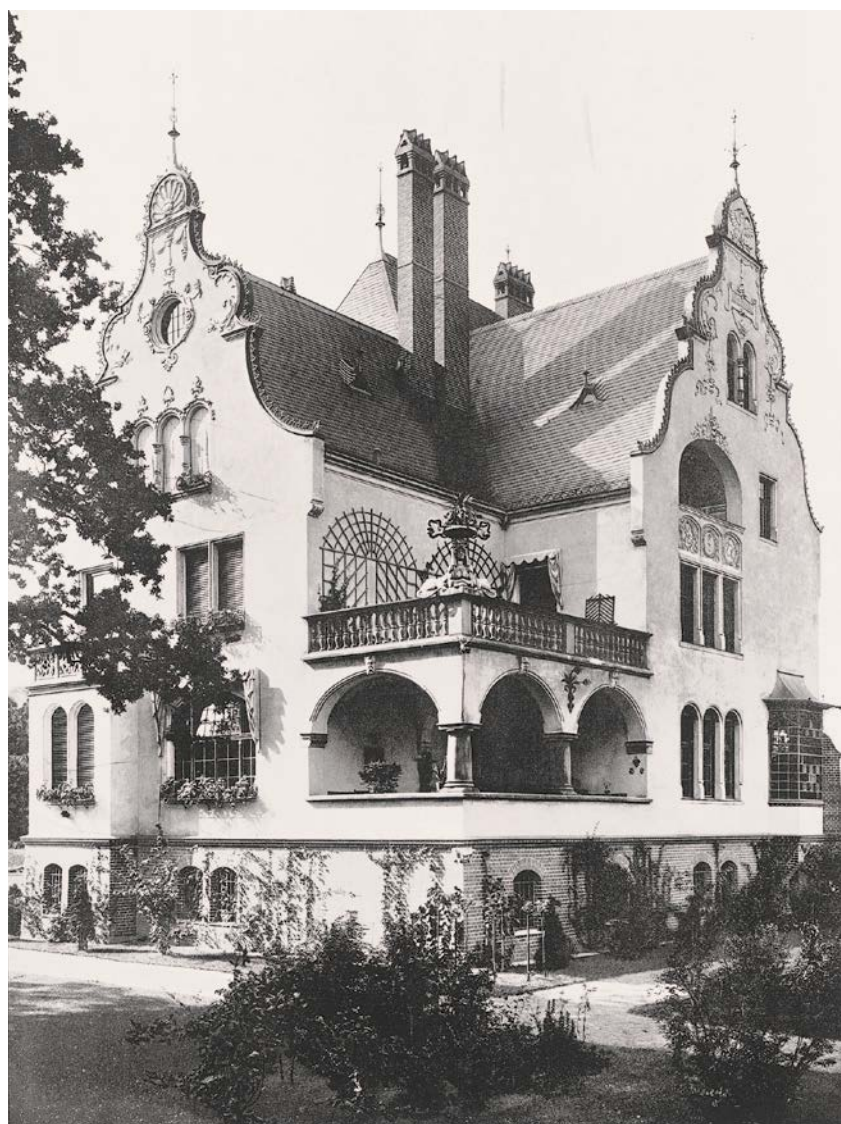
Investor:	Albert Neisser, profesor dermatologii
Projekt:	Hans Grisebach, architekt, Berlin
Wykonanie:	Simon & Halfpaap, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1897
Przebudowy:	brak danych

Willa została wzniesiona na obszernej posesji, wytyczonej przy dawnej drodze prowadzącej z Wrocławia do Zalesia (przedłużenie Fürstenstr. w kierunku północno-wschodnim, dziś aleja Ludomira Różyckiego). Jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku działka była przecięta odnogą Czarnej Wody, której koryto przed budową domu przesunięto i częściowo zasypano. Ostatecznie posesja Neisserów od strony zachodniej i północnej została otoczona wałem ziemnym, od wschodu graniczyła zaś z parkiem Szczytnickim.

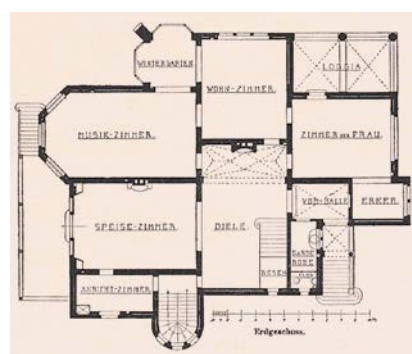
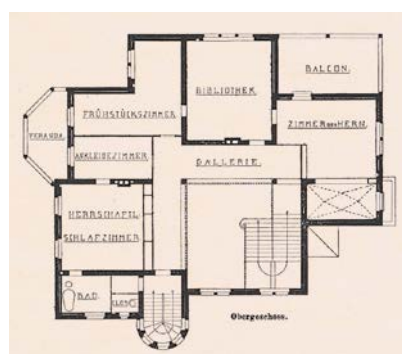
Willa została rozwiązana na nieregularnym rzucie, którego centrum kompozycyjne stanowił prostokątny hol (*Diele*) o wysokości obejmującej dwie kondygnacje [il. 131b]. We wnętrzu, któremu próbowano nadać charakter bardziej mieszkalny niż komunikacyjny, umieszczono kominek i otwartą dwubiegową klatkę schodową. Hol połączono z sienią wejścia głównego, które zaprojektowano od strony zachodniej, oraz z: pokojami dziennym (od wschodu) i muzycznym (od północy), sąsiadującą z nim jadalnią, a także buduarą pani domu (od południa). Przestrzeń buduaru powiększono za pomocą wykusa, który osłaniał od strony południowej wejście do budynku. Po obu stronach pokoju dziennego, między domem i ogrodem, usytuowano wnętrza mocno przeszklone lub półotwarte – oranżerię i loggię. Program funkcjonalny parteru budynku uzupełniono zespołem pomieszczeń pomocniczych (toaleta, garderoba, kredens) i boczną, służbową klatką schodową. Na piętrze domu zaprojektowano pomieszczenia prywatne – sypialnię z łazienką i garderobą,

niewielką jadalnię (śniadaniową) oraz pokoje pana domu – gabinet z biblioteką. Wszystkie wnętrza zostały spięte galerią, zawieszoną częściowo nad otwartą przestrzenią holu. W suterenie umieszczono z kolei kuchnię, składy i służbówki, a na poddaszu – pokoje gościnne.

Jak podał Piotr Łukaszewicz, autor monografii willi Neisserów, wystrój holu, głównego pomieszczenia domu, korespondował z neorenesansową architekturą budynku, choć już przeszklenie okien oraz centralny wiszący świecznik zostały zaprojektowane w formach secesyjnych przez Fritza Erlera, malarza i grafika, jednego z założycieli monachijskiego czasopisma „Jugend”. Erler był również autorem aranżacji pokoju muzycznego Neisserów, które uważa się za najwcześniejsze w Niemczech secesyjne wnętrza zaprojektowane w celach użytkowych (il. 132b, d, e). Ściany wspomnianego pokoju wyłożono drewnem dębowym, z którego wykonano również część mebli. Sufit pomieszczenia pokryto okładziną z drewna gruszy, z tego samego materiału sporządzono parkiet i schody z podestem organowym. Na ścianach przy kominku umieszczono marmurowe płyty w kształcie wachlarza, a samo palenisko osłonięto metalową obudową. Elementami decydującymi o charakterze pokoju były jednak wielkoformatowe malowidła (il. 132a), na których Fritz Erler przedstawił alegorie pojęć muzycznych, głównie temp. Kilka lat później artysta zaprojektował również dużo skromniejsze wnętrza będące częścią pokoju pani domu (il. 132c), a jego brat Erich zaaranżował bibliotekę.

a

b

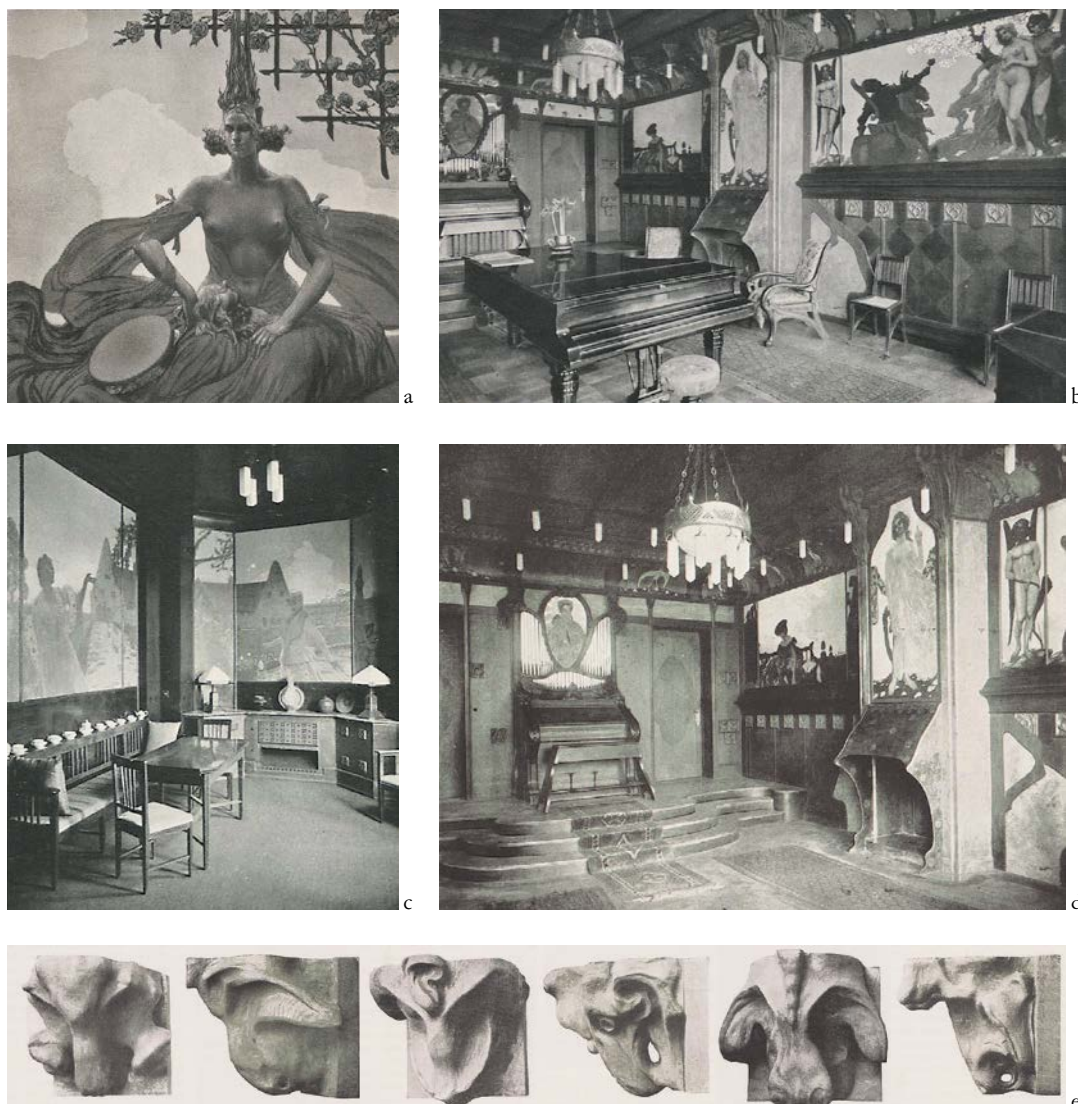
Il. 131. Wrocław, al. L. Różyckiego (Fürstenstr. 124), a) widok willi od strony południowo-wschodniej, b) rzut parteru i piętra budynku („Moderne Neubauten” 1898, Jg. 4, hrsg. W. Kick, Taf. 36, 40).

Bryła budynku, której kształt odzwierciedlał nieregularność rzutu, została ustawiona na nadziemnej części sutereny i nakryta dachami dwu- i czterospadowymi o niejednakowej wysokości kalenic (il. 131a). Wrażenie malowniczego rozczłonowania korpusu budowli pogłębiały zakończony owalnie ryzalit bocznej klatki schodowej, który zwieńczono cebulastym hełmem i różnorodnie uformowane wykusze. Elewacje willi przecięto otworami okiennymi o zróżnicowanych wykrojach, z których części nadano formę biforiów i triforiów. Zewnętrzne ściany budynku wyłożono w strefie cokołowej okładziną ceglana, wyżej – otynkowano, od strony wschodniej i południowej dwuspadowe dachy zamknięto szczytami o falistym zarysie, które ozdobiono floralnymi ornamentami stiukowymi. Dekoracje budowli stanowiły też elementy: kamienne (kolumny podtrzymujące sklepienie loggii i zadaszenie wejścia głównego, balustrady balkonów), drewniane (rzeźbiona osłona werandy na piętrze), ceramiczne (między innymi żardyniera na balustradzie balkonu drugiej kondygnacji) i metalowe (grzebień podkreślający kształt szczytów, ozdobne kraty). Wszystkie wymienione detale dekoracyjne, podobnie jak szczyty domu oraz otwory okienne i drzwiowe, zaprojektowano w formach historyzujących, zaczerpniętych głównie z architektury południowoniemieckiego re-

nesansu. Z czasem ściany domu zostały w części porośnięte pnączami, dzięki czemu granica między budowlą a zielenią ogrodu uległa zatarciu.

W 1920 roku, cztery lata po śmierci Alberta Neissera i siedem lat po śmierci jego żony Toni, dom został udostępniony zwiedzającym, stając się oddziałem Śląskiego Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności. Wnętrza willi z kolekcją dzieł sztuki zgromadzoną przez Neisserów eksponowano do 1934 roku, kiedy przystąpiono do stopniowej likwidacji domu-muzeum ze względu na żydowskie pochodzenie jego właścicieli. Budynek został zniszczony w czasie działań drugiej wojny światowej.

Warto na koniec wspomnieć o kwestii atrybucji projektu willi, który słusznie przypisuje się Hansowi Grisebachowi, jednak w publikacji „Moderne Neubauten” jako autorów projektu budowli wymienia się Grisebacha i Augusta Dinklęgo (do 1901 roku architekci prowadzili wspólną pracownię). Z kolei w zestawieniu budowli zaprojektowanych lub zrealizowanych przez firmę Simon i Halfpaap, które przygotował sam Eugen Halfpaap, podano, że projekt willi został opracowany przez Ernsta Paulusa i Augusta Dinklęgo (druk ulotny w: BUWr., sygn. Yn 1216). Ernst Paulus był współnikiem Dinklęgo od 1901 roku, stąd zapewne pomyłka Eugena Halfpaapa.

Il. 132. Wrocław, al. L. Różyckiego (Fürstenstr. 124), a) Fritz Erler, *Taniec*, malowidło ścienne, pokój muzyczny („Die Kunst für Alle” 1908-1909, Jg. 24, s. 6), b), d) widok wnętrza pokoju muzycznego, c) widok wnętrza pokoju pani domu („Die Kunst für Alle” 1908–1909, Jg. 24, s. 9), e) drewniane, rzeźbione podstawy kinkietów w pokoju muzycznym („Deutsche Kunst und Dekoration” 1900–1901, Jg. 7, s. 277).

Źródła:

MA/ABMW, t. 1139, TP 1452.

Buchwald C., *Das Haus Albert und Toni Neisser, Ein Führer*, Breslau 1920.

Mayr K., *Fritz Erler, Muenchen*, „Deutsche Kunst und Dekoration” 1900–1901, Jg. 7, s. 273–301.

Ostini F. v., *Fritz Erler*, „Die Kunst für Alle” 1908–1909, hrsg. F. Schwartz, Jg. 24, H. 1. s. 1–22.

Villa Prof. Albert Neisser, Breslau-Scheitnig, „Moderne Neubauten” 1898, Jg. 4, hrsg. W. Kick, , s. 36.

Bibliografia:

Łukaszewicz P., *Dom Alberta i Toni Neisserów. Zapomniany rozdział z dziejów wrocławskich muzeów*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1991, XV, s. 39–53 [tam dalsza literatura].

Łukaszewicz P., *Ogród przy willi Neisserów, niezachowany, al. Ludomira Różyckiego*, [w:] LzW, s. 258 (hasło 210).

Łukaszewicz P., *Willa-Muzeum Alberta i Toni Neisserów*, [w:] EW, s. 958, 959.

Łukaszewicz P., *Willa-muzeum Neisserów, niezachowana, al. Ludomira Różyckiego*, [w:] LaW, s. 870, 871 (hasło 1005).

Zablocka-Kos A., *Dawna willa-muzeum Alberta i Toni Neisserów, al. Ludomira Różyckiego, nie istnieje*, [w:] AaW-I, s. 187, 188 (hasło 236).

116

Wrocław

ulica Marii Skłodowskiej-Curie (Tiergartenstr. 71)

Willa, niezachowana

Investor:	Eduard Kabierske, dr medycyny
Projekt, wykonanie:	Max Schottky, architekt
Czas powstania projektu:	1884
Przebudowy:	brak danych

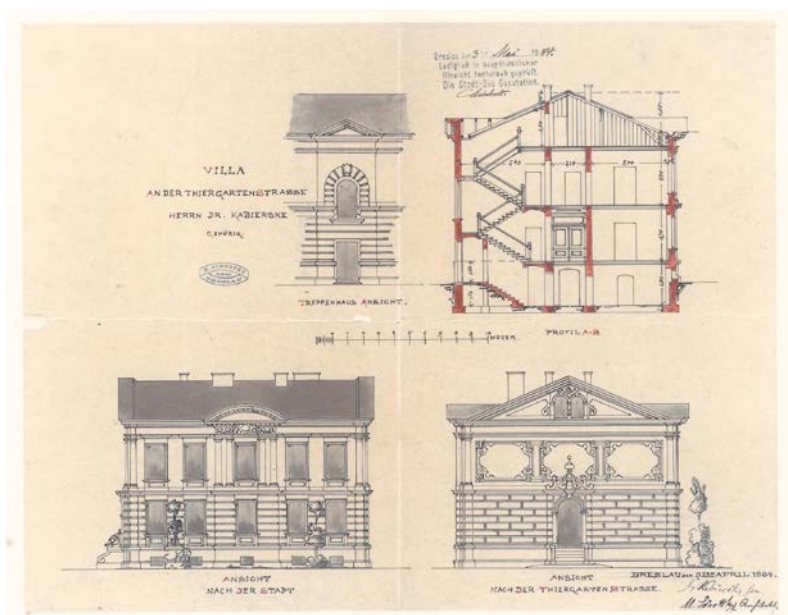
Willa została usytuowana na działce wytyczonej po południowo-zachodniej stronie wschodniego odcinka dzisiejszej ulicy Marii Skłodowskiej-Curie.

Dom rozwiązano na planie zbliżonym do kwadratu w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 133b]. W szerszych traktach zewnętrznych urządzono pokoje zaprojektowane w układzie amfiladowym, które rozdzielono korytarzem umieszczonym w węższym trakcie środkowym. Od strony północno-wschodniej korytarz zakończono głównym wejściem do budynku. Na parterze willi zaprojektowano dwa mieszkania (w tym mieszkanie ogrodnika), a kolejny większy apartament zajmował piętro budynku. W projekcie nie podano przeznaczenia pomieszczeń, można jednak przypuszczać, że pokoje reprezentacyjne usytuowano od strony północno-zachodniej, po przeciwnej stronie urządzono zapewne sypialnie. Północny narożnik domu zajęła kuchnia, która sąsiadowała z główną klatką schodową. Dodatkowe izby mieszkalne wpisano w przestrzeń poddasza, w suterenie znalazły się składy i pralnia.

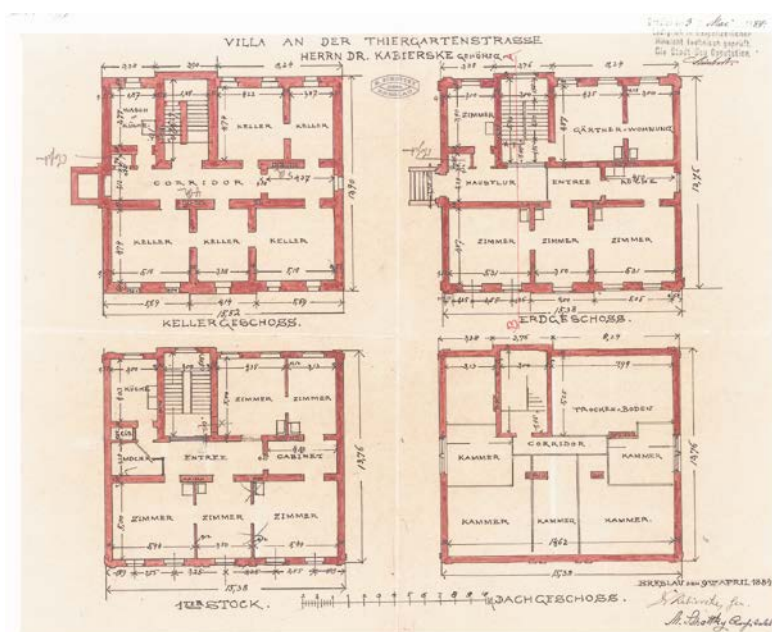
Zwarta kubiczna bryła budynku została ustawiona na niewysokiej nadziemnej części suterenu i nieznacznie rozczłonowana od strony północno-zachodniej i południowo-wschodniej jednoosiowo-

mi pseudoryzalitami [il. 133a]. Dom nakryto dwuspadowym dachem o kącie nachylenia połaci wynoszącym 25 stopni. Elewacje willi, podzielone pasami gzymsów międzypiętrowych i koronującego, zostały pokryte na poziomie pierwszej kondygnacji boniowaniem w tynku. Wyżej ściany otynkowano tynkami gładkimi, a od strony północno-wschodniej ozdobiono ornamentami okuciowymi, które umieszczono w płycinach ujętych pilastrami. Podobne dekoracje zaprojektowano w szczytach dachu i nad portalem wejścia głównego. Wspomniane pseudoryzalitamy zamknięto trójkątnym naczółkiem (od południowego wschodu) oraz naczółkiem segmentowym (od północnego zachodu), który wsparto na szerokim belkowaniu ustawionym na zdwojonych pilastrach. Dekoracje willi zostały utrzymane w formach renesansu północnego z elementami zaczerpniętymi z architektury włoskorenesansowej. Bogatszy wystrój elewacji na poziomie drugiej kondygnacji świadczył o nadaniu jej charakteru *piano nobile*.

Dom został wyburzony na początku XX wieku, część posesji Kabierskiego zajął północny odcinek dzisiejszej ulicy Ignacego Łukasiewicza (Heidenhainstr.), na pozostałej części wybudowano kamienicę dochodową.

a

b

Il. 133. Wrocław, ul. M. Skłodowskiej-Curie (Tiergartenstr. 71), projekt willi, 1884: a) elewacje, przekrój (MA/ABMW, t. 4516, sygn. MA-AB-159968), b) rzuty (MA/ABMW, t. 4516, sygn. MA-AB-159968).

Źródła:
MA/ABMW, t. 4516.

Bibliografia:
Wójtowicz M., *Od willi podmiejskich do zespołu zabudowy Wydziału Medycznego i kamienic – urbanizacja Maxgarten i sąsiednich ulic w Starych Szczytnikach*, [w:] *Przedmieście Piaskowe we Wrocławiu*, red. T. Głowiński, H. Okólska, Wrocław 2015, s. 56–71.

117

Wrocław, Borek

ulica Sokola (Eichendorffstr. 38)

Willi, niezachowana

Inwestor:	Wilhelm Kionka, kupiec
Projekt, wykonanie:	Paul Rother, architekt
Czas powstania projektu:	1902
Przebudowy:	brak danych

Działka, na której wzniesiono willę została wytyczona w osiedlu założonym w zachodniej części Borku, u zbiegu dzisiejszych ulic Sokolej i Bolesława Ulanowskiego.

Dwukondygnacyjny dom był rozwiązany na planie zbliżonym do prostokąta, a jego centrum kompozycyjne i użytkowe wyznaczał czworoboczny hol dostępny z sieni wejściowej, którą umieszczono w południowo-wschodnim narożu budynku [il. 134b]. Wokół holu rozmieszczono na parterze pokoje reprezentacyjne: gabinet pana domu (od południowego wschodu), salon (w narożu południowo-zachodnim), buduar pani domu i jadalnię (w narożu północno-zachodnim) oraz kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi i główną klatkę schodową. Jadalnię połączono z ogrodem za pomocą werandy i otwartych schodów zabiegowych. Na piętrze willi urządzono pokoje prywatne: sypialnie, bawialnie dzieci, jadalnię śniadaniową, łazienkę oraz dodatkową klatkę

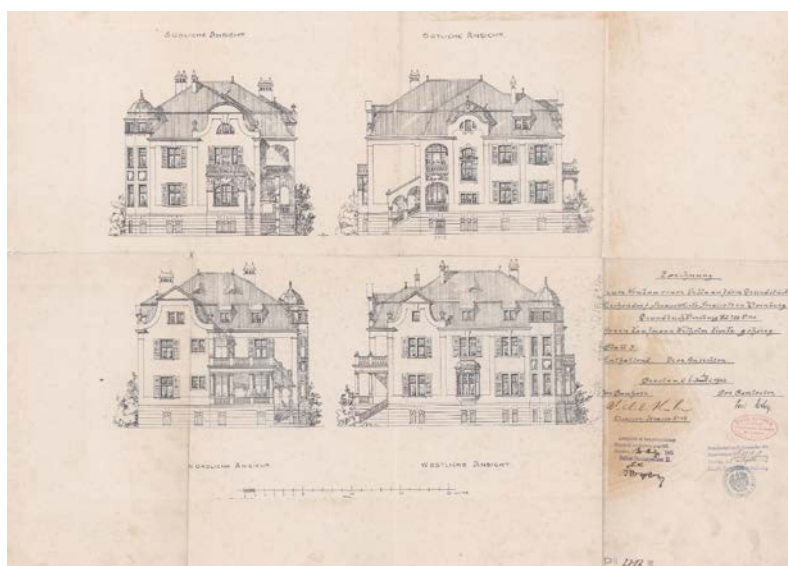
schodową prowadzącą na poddasze, gdzie umieszczono pokoje służby.

Bryła budynku została ustawiona na nadziemnej części sutereny i nakryta wysokim dachem mansardowym [il. 134a]. Korpus budowli rozczłonowano ryzalitami, które zwieńczono szczytami o miękkich liniach obrysów. Urozmaiceniem bryły domu były też wykusze, weranda zamknięta od góry balkonem i wieloboczna wieża nakryta łamanym niewysokim hełmem, którą umieszczono w południowo-zachodnim narożniku willi.

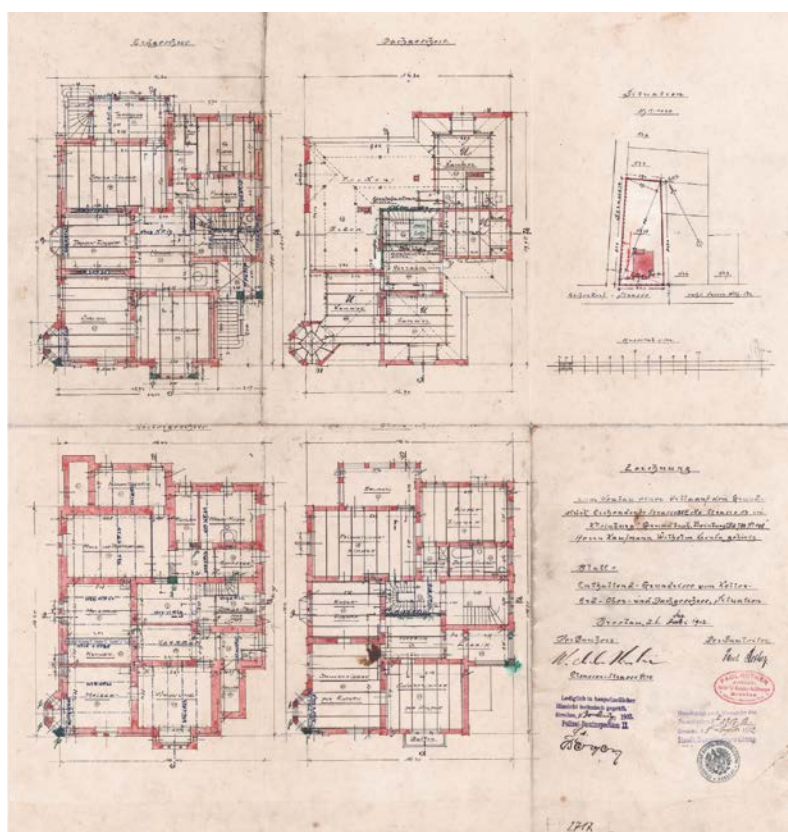
W kompozycji elewacji budynku wyróżniono strefę cokołową, wyżej ściany podzielono za pomocą lizen na sekcje, w które wkomponowano osie prostokątnych otworów okiennych. W architekturze budowli zastosowano elementy klasycyzujące, barokowe oraz motywy „regionalne”.

Willi została zburzona w czasie drugiej wojny światowej.

a

b

Il. 134. Wrocław, ul. Sokola (Eichendorffstr. 38), projekt willi, 1902: a) elewacje (MA/ABMW, t. 756, sygn. MAT-AB-109318), b) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 756, sygn. MAT-AB-109319).

Źródła:
MA/ABMW, t. 756.

118

Wrocław, Borek

ulica Sokola (Eichendorffstr. 39)

Willa, niezachowana

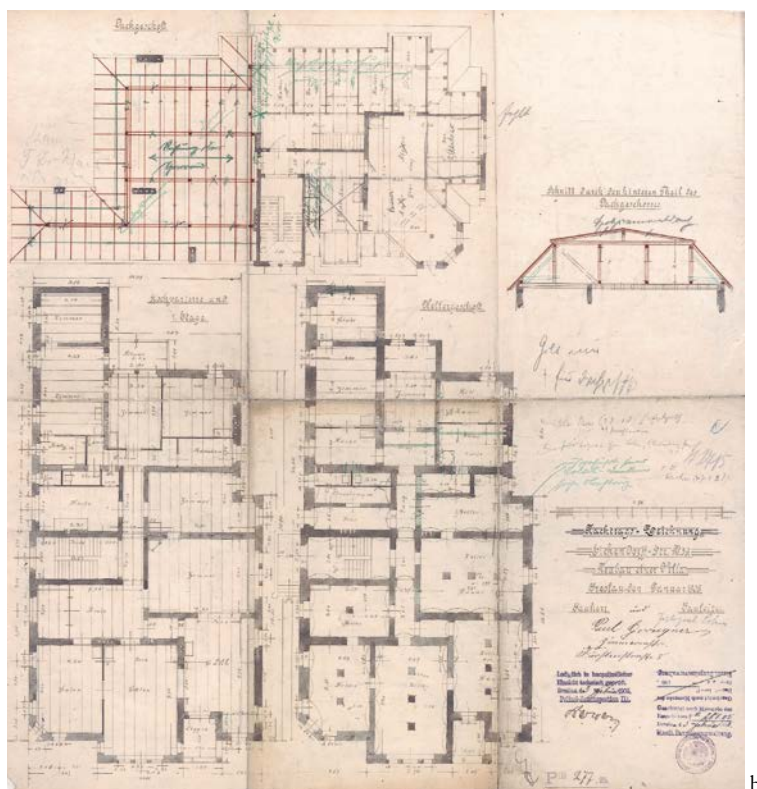
Investor, projekt:	Paul Gersegner, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	1919 – projekt urządzenia niezależnego mieszkania na poddaszu (inw.: Emanuel Cohn, radca prawny; proj. i wyk.: Simon & Halfpaap, firma budowlana); 1932 – projekt podziału mieszkania na parterze na dwa mniejsze (inw.: jw.; proj. i wyk.: Adolf Arlt, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]).

Willa została wzniesiona po południowej stronie dzisiejszej ulicy Sokolej, w kwartale ograniczonym obecnymi ulicami: Raclawicką, Sokolą, Bolesława Ulanowskiego i Orlą.

Budynek rozwiązano na planie prostokąta wydłużonego wzdłuż osi północ-południe, w którym na każdej z dwóch kondygnacji urządzone po jednym mieszkaniu o powierzchni niemal 400 metrów kwadratowych [il. 135b]. Wejście do willi, powiązane z główną klatką schodową, zaprojektowano od strony wschodniej w połowie głębokości rzutu domu, co ułatwiło funkcjonalny podział wnętrza na część reprezentacyjną, frontową oraz prywatną i gospodarczą od strony ogrodowej. W części frontowej obu mieszkań usytuowano zespół czterech pokoi dziennych rozmieszczonych wokół holu, z którego poprowadzono korytarz do pokoi prywatnych urządzonej od południowej strony domu. Między strefami dzienną i nocną zaprojektowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi oraz niewielką łazienkę. W suterenie, poza składami i pralnią z prasownią, znalazło się mieszkanie służbowe, dodatkowe pokoje służby umieszczono na poddaszu.

Bryła budynku została ustawiona na nadziemnej części sutereny, pełniącej funkcję cokołu. Korpus domu nakryto dachem mansardowym – wyższym od strony frontowej i niższym w części ogrodowej [il. 135a]. Asymetrycznie zaprojektowany front willi zaakcentowano środkowym ryzalitem, w którego zachodnim narożu umieszczono otwarte loggie. Frontowy ryzalit zwieńczono wysokim szczytem o falistym zarysie. Wschodni narożnik willi uformowano w kształcie wieży nakrytej ostrosłupowym hełmem. Zastosowano różne wykroje otworów okiennych: prostokątne, zamknięte łukiem odcinkowym i pełnym, a także okrągłe. Elewacje willi zostały otynkowane, narożniki cokołu budowli „wzmocniono” boniowaniem, kamiennymi ciosami otoczono otwory loggii, pozostałe otwory okienne ujęto prostymi opaskami. Stylistyka budowli nawiązywała do architektury zarówno gotyckiej, jak i renesansowej.

Tuż po wybudowaniu dom przeszedł w ręce radcy prawnego Emanuela Cohna, z inicjatywy którego w 1919 roku urządzone dodatkowe mieszkanie na poddaszu, a w 1932 roku mieszkanie usytuowane na parterze podzielono na dwa mniejsze. Willa została zburzona w czasie działań drugiej wojny światowej.

Il. 135. Wrocław, ul. Sokola (Eichendorffstr. 39), projekt willi, 1905: a) elewacje, przekrój (MA/ABMW, t. 757, sygn. MAT-AB-118891), b) rzuty, przekrój więźby dachowej (MA/ABMW, t. 757, sygn. MAT-AB-118892).

Źródła:
MA/ABMW, t. 757.

119

Wrocław, Borek

ulica Sokola (Eichendorffstr. 40)

Willa, niezachowana

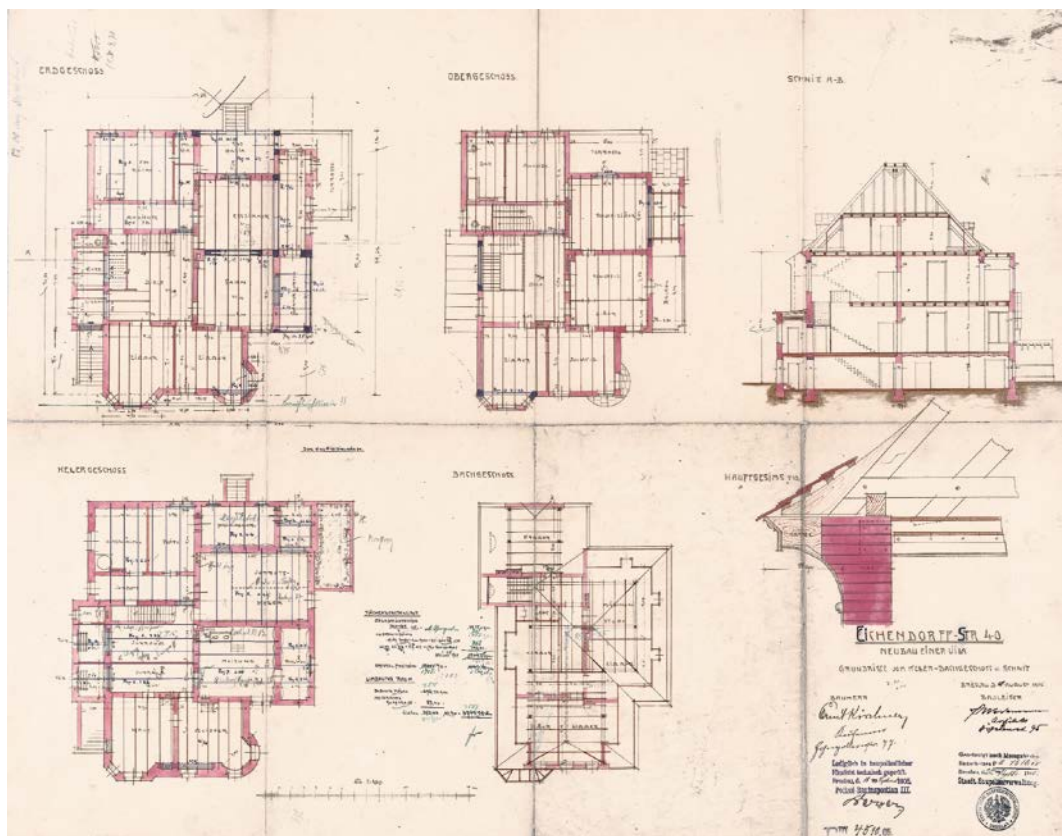
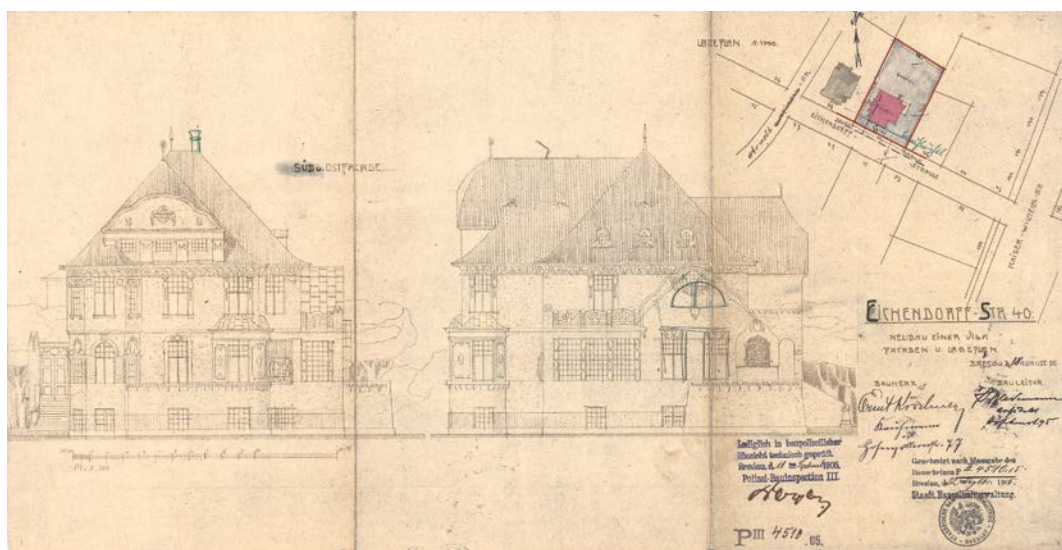
Investor:	Ernst Kirchner, kupiec
Projekt:	Alvin Wedemann, architekt
Czas powstania projektu:	1905
Przebudowy:	1906 – projekt korekty konstrukcji budynku i związane-go z nią podziału wnętrz (inw., proj.: jw.).

Willa została wzniesiona po północnej stronie dzisiejszej ulicy Sokolej, w kwartale ograniczonym obecnymi ulicami: Sokolą, Bolesława Ulanowskiego, Jastrzębią i Powstańców Śląskich.

Budynek zaprojektowano na nieregularnym planie, pomieszczenia pogrupowano wokół niemal kwadratowego holu o powierzchni 45 metrów kwadratowych, w którym usytuowano otwartą klatkę schodową [il. 136b]. Po zachodniej stronie holu umieszczono sień wejściową wraz z garderobą i toaletą, od strony wschodniej – salon i jadalnię, dwa dodatkowe pokoje usytuowano od strony frontowej, od strony północnej, ogrodowej, rozwiązano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi (kredens, spiżarnia). Salon powiązано z ogrodem zimowym, a jadalnię – z tarasem i loggią z zejściem do ogrodu. Na piętrze domu urządzono sypialnię, a na poddaszu pokoje służbowe. W suterenie zaprojektowano mieszkanie majordomusa, pralnię z prasownią oraz składy.

Korpus budynku ustawiono na wysokiej nadziemnej części sutereny i nakryto wielopłociowymi dachami o zróżnicowanej wysokości [il. 136a]. W kompozycji bryły domu uzewnętrzniono dyspozycję wnętrz, dodatkowo od strony frontowej urozmaicały ją wykusze – owalny, akcentujący południowo-wschodni narożnik willi, i trójboczny, któremu nadano formę ryzalitu. Tynkowane elewacje budynku podzielono pasami gzymsów międzypiętrowych i ozdobiono rozbudowanymi obramieniami otworów okiennych, płycinami i fryzami o secesyjnych formach. Od strony frontowej połączył dachu przecięto facjatą zwieńczoną falistym szczytem. Dekoracje elewacji stanowiły też metalowe balustrady balkonów i kraty w wybranych oknach, którym nadano secesyjne kształty.

Budynek został zniszczony w czasie drugiej wojny światowej.

Il. 136. Wrocław, ul. Sokola (Eichendorffstr. 40), projekt willi, 1905: a) elewacje południowa i wschodnia, plan sytuacyjny (MA/ABMW, t. 757, sygn. MAT-AB-118878), b) rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 757, sygn. MAT-AB-118879).

Źródła:
MA/ABMW, t. 757.

120

Wrocław, Borek

ulica Sokola (Eichendorffstr. 43)

Willa, niezachowana

Investor:	Rudolf Piper, właściciel fabryki pieców
Projekt:	Heinrich Bußmann, architekt
Wykonanie:	Max Mathis, firma budowlana
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	1905 – projekt klozetu i przeniesienia kuchni do suterenu (inw., proj. i wyk.: j.w.); 1930 – projekt zabudowy werandy od strony ogrodowej (inw.: Heinrich Manns, właściciel firmy Elektro-Manns; proj. i wyk.: Richard Weinert, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1934 – projekt zabudowy balkonu na piętrze od strony ogrodowej (inw.: Hedwig Manns; proj. i wyk.: Hans Jandt, firma budowlana).

Dom został zaprojektowany jako jeden z elementów zagospodarowania narożnej działki wytyczonej przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Sokolej i Bolesława Ulanowskiego. Na tej samej działce wzniesiono też budynek bliźniaczy [→ kat. 121]. Obie budowle zostały zaprojektowane przez Heinricha Bußmanna w formach, które stworzono z elementów charakterystycznych dla dziewiętnastowiecznych willi i dwudziestowiecznych modelowych *Landhausów*.

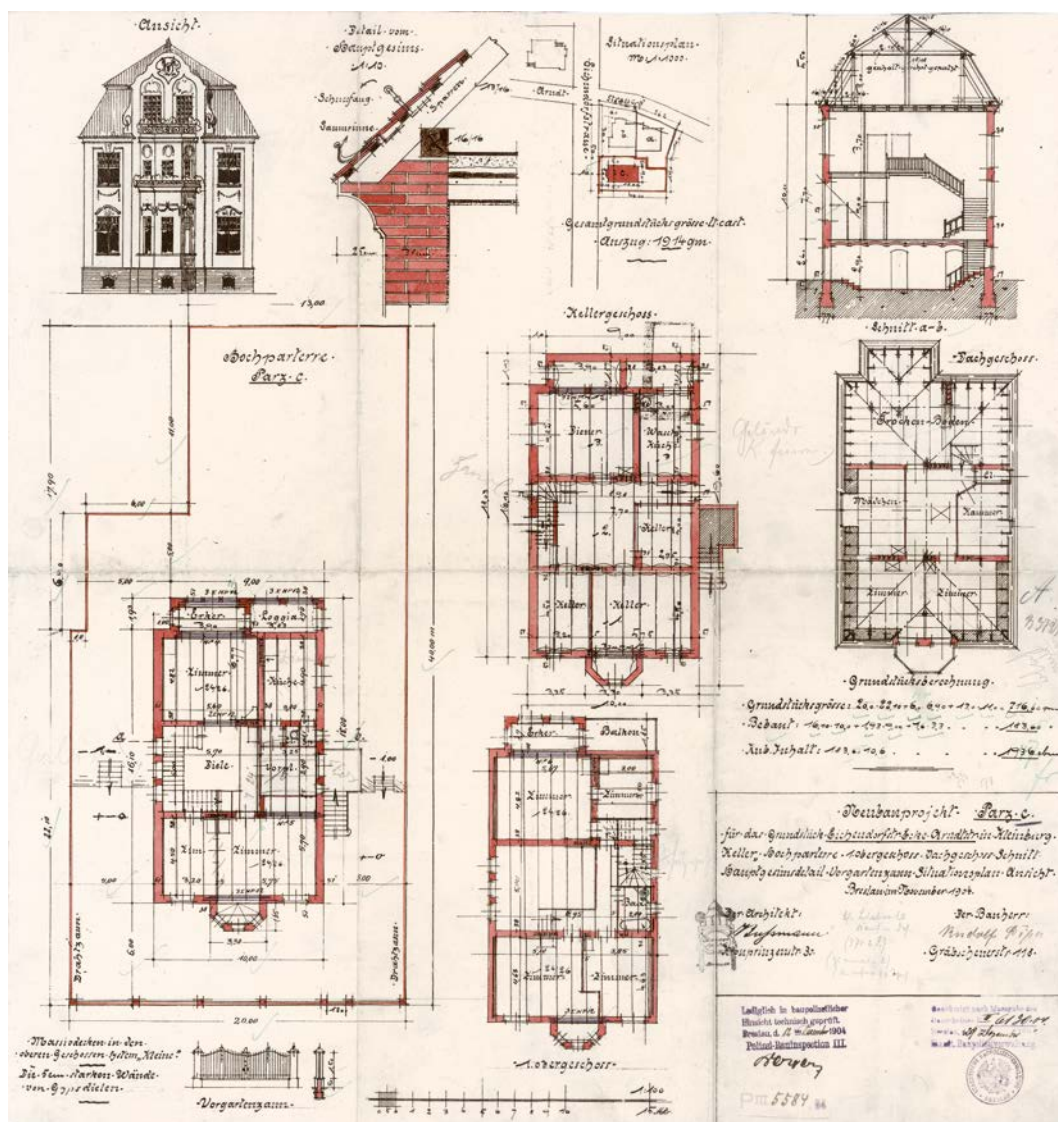
Dwukondygnacyjny dom wolno stojący został rozwiązany na planie prostokąta, który wydłużono wzdłuż osi południkowej [il. 137]. Na parterze, w partii środkowej rzutu, umieszczono sień wejściową z klozetem i garderobą oraz obszerny hol (*Diele*), w którym zaprojektowano trójbiegową otwartą klatkę schodową. Hol łączył ze sobą dwa pokoje usytuowane od strony frontowej z pomieszczeniem (prawdopodobnie jadalnią) urządzonym od strony ogrodowej. W południowo-zachodnim narożu domu umieszczono kuchnię, przed nią – loggię powiązaną z wykuszem, za pomocą którego powiększono przestrzeń jadalni. Na piętrze budynku znalazły się cztery sypialnie, łazienka i schody na poddasze, gdzie

urządzono pokoje służby. W suterenie zaprojektowano: pokój dozorczy, pralnię i składy.

Korpus willi ustawiono na cokole, który odpowiadał nadziemnej części suterenu i nakryto dachem łamanym. Od frontu bryła budynku została urozmaicona środkowym ryzalitem zwieńczonym wysokim szczytem, do którego dostawiono dwukondygnacyjny wieloboczny wykusz. Od strony ogrodowej korpus budowli wzbogacono kolejnym ryzalitem oraz loggią zamkniętą na piętrze balkonem. Elewacje budynku pokryto w partii cokolowej okładziną ceglana, wyżej otynkowano i ozdobiono dekoracjami o formach zaczerpniętych z architektury baroku i klasycyzmu. Ornamenty modelowane w tynku umieszczono w szczycie oraz w płycinach nad- i podokiennych.

Na etapie realizacji inwestycji kuchnia została przeniesiona do suterenu, na parterze na jej miejscu urządzono dodatkowy pokój. W latach trzydziestych XX wieku zabudowano loggię i balkon, który przekształcono w ogród zimowy.

Willa została zniszczona w czasie drugiej wojny światowej.

Il. 137. Wrocław, ul. Sokola (Eichendorffstr. 43), projekt willi, 1904, plan sytuacyjny, elewacje, rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 758, sygn. MAT-AB-109114).

Źródła:
 MA/ABMW, t. 758.

121

Wrocław, Borek

ulice Sokola (Eichendorffstr. 45), Bolesława Ulanowskiego 15 (Arndtstr. 15)

Willa bliźniacza, częściowo zachowana

Inwestor:	Rudolf Piper, właściciel fabryki pieców
Projekt, wykonanie:	Heinrich Bußmann, architekt
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	brak danych

Dwukondygnacyjna willa została wzniesiona na działce wyodrębnionej z obszernej narożnej posesji, którą wytyczono u zbiegu dzisiejszych ulic Sokolej i Bolesława Ulanowskiego. Na tej samej działce, po zachodniej stronie budynku bliźniaczego, usytuowano dom wolno stojący [→ kat. 120].

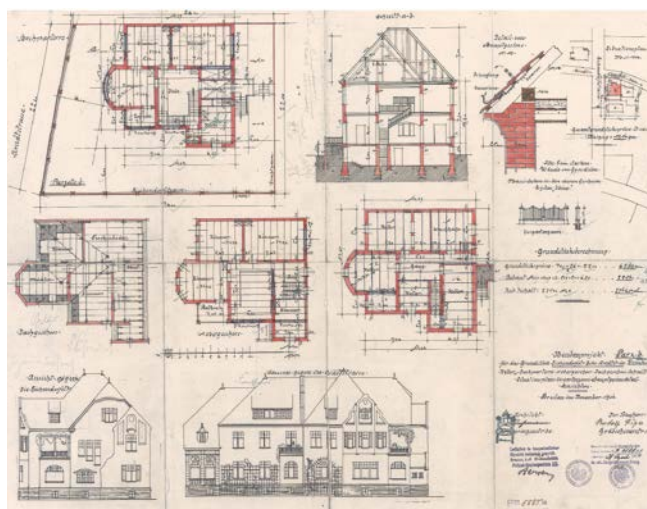
Wnętrza obu członów domu bliźniaczego rozmieszczono wokół obszerneho holu (*Diele*), obejmującego wysokość dwóch kondygnacji, w którym usytuowano otwartą klatkę schodową [il. 138b, c]. Na parterze urządzono trzy pokoje o nieokreślonym w planie przeznaczeniu oraz kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi. W północnym członie willi jeden z pokoi, zamknięty od zewnątrz lukową ścianą, został połączony z werandą. W południowym segmencie budynku weranda została umieszczona w narożniku południowo-wschodnim, a przestrzeń największego pokoju powiększono od frontu czworobocznym wykuszem. Na piętrze obu części willi powtórzone w zasadzie układy wnętrz parteru, przy czym nad kuchniami zaprojektowano pokoje, a nad sieniami wejściowymi – schody zabiegowe prowadzące na strych. Wszystkie pomieszczenia piętra budowli powiązano w obu jej członach za pomocą otwartych galerii. Na strychach urządzono pokoje służbowe, w suterenie umieszczono składy i pralnię oraz – w południowej partii domu – mieszkanie dozorczy.

Bryła budowli, ustawiona na cokole, którego wysokość odpowiadała nadziemnej części suterenu, została rozczłonowana od strony dzisiejszej ulicy Bolesława Ulanowskiego łukowym ryzalitem, który na piętrze przybrał formę wieloboczną zwieńczoną trójkątnym szczytem. Oba segmenty budynku połączono optycznie za pomocą wspomnianego czworobocznego wykusza, na którym umieszczono balkon. Kolejny ryzalit zaprojektowano od strony obecnej ulicy Sokolej, tam również znalazła się weranda zamknięta balkonem. Budynek nakryto wielospadowym dachem o niejednakowej wysokości, z naczółkiem od strony północno-wschodniej.

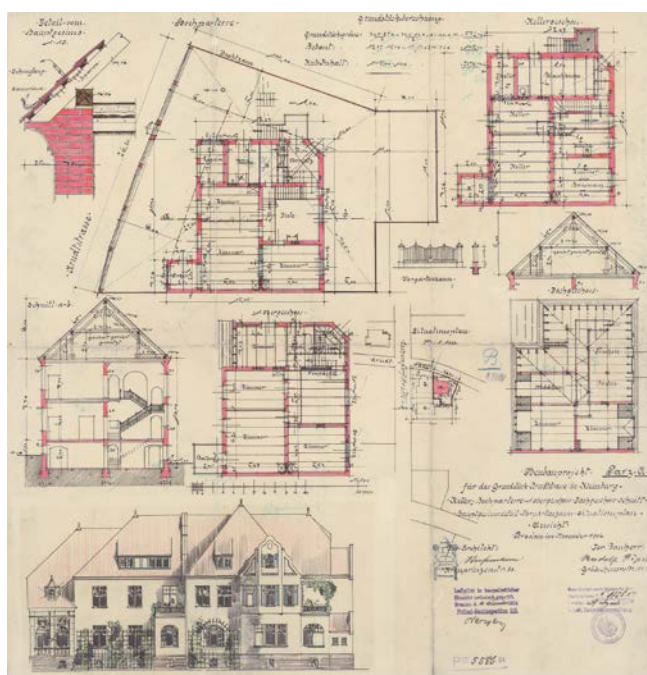
Elewacje w strefie cokołowej willi wyłożono ceglana okładziną, wyżej ściany otynkowano, a w szczytach ryzalitów umieszczono płyciny wypełnione ornamentami modelowanymi w tynku. Układ okien odpowiadał dyspozycji wnętrza, zastosowano przy tym otwory o zróżnicowanych kształtach. Skromne dekoracje willi uzupełniały elementy drewniane – okiennice, balustrady, trejaż pełniący funkcję zadaszenia balkonu i kraty na pnącza. W architekturze budowli zastosowano uproszczone motywy barokowe powiązane z formami kojarzonymi z budownictwem regionalnym.

Do dziś zachował się południowy segment willi [il. 138a], północny rozebrano w okresie powojennym, a na jego miejscu wzniesiono piętrowy pseudo-modernistyczny dom jednorodzinny.

Il. 138. Wrocław, ul. Sokola (Eichendorffstr. 45), ul. B. Ulanowskiego 15, a) widok willi od strony południowej (fot. S. Klimek), b) projekt północnego segmentu willi 1904, plan sytuacyjny, elewacje, rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 758, sygn. MAT-AB-109125), c) projekt południowego segmentu willi, plan sytuacyjny, elewacje, rzuty, przekroje (MA/ABMW, t. 188, sygn. MAT-AB-59252).

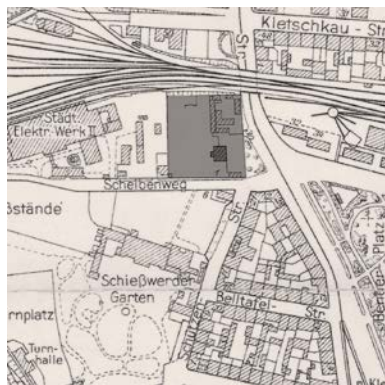
Źródła:
MA/ABMW, t. 758, 188.

122

Wrocław, Przedmieście Odrzańskie

plac Stanisława Staszica 30 (An der Ziegelbrücke 1, Benderplatz 30)

Willi, obecnie budynek biurowy spółki PGE Ekoserwis

Investor:	August König, kupiec, właściciel fabryki (produkcja rzemieni i wyrobów gumowych)
Projekt:	Heinrich Kuveke, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1876
Przebudowy:	1914 – projekt rozbudowy willi (inw.: miasto Wrocław; proj. Karl Klimm, architekt).

Willi została wzniesiona na obszernej działce, wytyczonej po zachodniej stronie drogi prowadzącej do Osobowic (Oswitzer Weg) i sąsiadującej od południa z ogrodnictwem Breiterów.

Dwukondygnacyjny dom rozwiązano na niemal kwadratowym rzucie w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 139c]. W trakcie frontowym (wschodnim) zaprojektowano na parterze dwa pokoje rozdzielone sienią wejściową, która prowadziła do niewielkiego kwadratowego holu umieszczonego w centralnym punkcie węższego traktu środkowego. Po północnej stronie holu umieszczono dwubiegową klatkę schodową, po południowej – przechodnie wnętrza łączące pokój frontowy z pokojem dziennym i jadalnią, które urządzone w trakcie ogrodowym (zachodnim). Jadalnia została powiązana z tarasem oraz kredensem i kuchnią, którą zaprojektowano w północno-zachodnim narożu budynku. Na piętrze willi usytuowano siedem pokoi o niezdefiniowanej w projekcie funkcji, łazienkę oraz boczne schody prowadzące na poddasze.

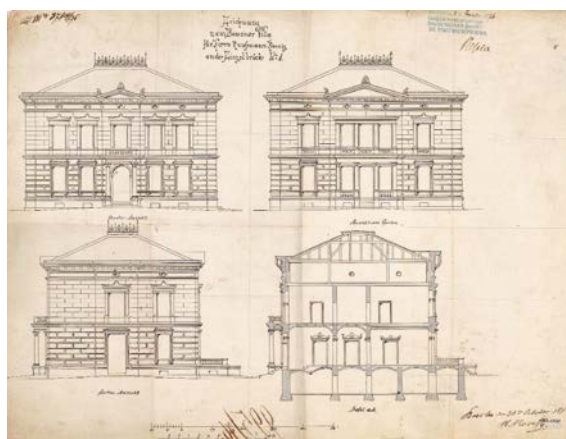
Zwarta i kubiczna bryła budynku, ustawiona na niewysokiej nadziemnej części suterenu, została przykryta dachem w kształcie ściętego ostrosłupa czworokątnego, którego mniejszą podstawę osłonięto ażurową żeliwną balustradą [il. 139b]. Elewację frontową i ogrodową zaprojektowano w układzie symetrycznym, pięcioosiowym. Partię środkową frontu budowli wyróżniono jednoosiowym pseudoryzalitem zamkniętym trójkątnym naczółkiem i po-

przedzonym portykiem kolumnowym. Zadaszenie portyku stanowił balkon otoczony balustradą tralkową. W elewacji ogrodowej za pomocą pseudoryzalitu podkreślono z kolei trójosiową część środkową, w której zbliżone ku sobie otwory okienne zostały ujęte wspólnie opracowanymi obramieniami. Kierunki poziome podkreślono w kompozycji elewacji pasami gzymsów międzypiętrowych i koronującego. Ściany pokryto boniowaniem, które wzmocniono na poziomie pierwszej kondygnacji. Naroża budowli zaakcentowano boniowanym lizenami. Mimo że pokoje dzienne i reprezentacyjne umieszczono na parterze willi, to jednak dzięki lżejszemu rysunkowi boniowania i bardziej rozbudowanej, edykułowej oprawie okien charakter *piano nobile* nadano piętru budowli. Dekoracje budynku, którymi oprócz obramień okiennych i drzwiowych były ornamenty umieszczone w pasie fryzu i w plyninach podokiennych oraz akroteriony ustawione na trójkątnych naczółkach ryzalitów, utrzymano w formie antykizującej.

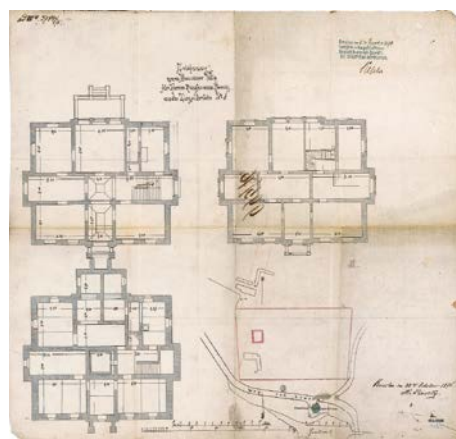
W 1914 roku willa została rozbudowana od strony południowej, na parterze zarówno w dobudowanej części, jak i w istniejących wnętrzach urządzone biura Miejskich Zakładów Elektrycznych, ówczesnego użytkownika budowli [il. 139a]. W projekcie elewacji rozbudowy powtórzono kompozycję i aranżację otworów okiennych zaproponowane przez Heinricha Kuvekego.

a

b

c

Il. 139. Wrocław, pl. S. Staszica 30; a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1876: b) przekrój, elewacje (MA/ABMW, t. 402, sygn. MAT-AB-98221), c) plan sytuacyjny, rzuty (MA/ABMW, t. 402, sygn. MAT-AB-98220).

Źródła:
MA/ABMW, t. 402.

Bibliografia:
Eysymontt R., *Willi, pl. Stanisława Staszica 30*, [w:] LaW, s. 888, 889 (hasło 1031).

Budynek jest wpisany do Rejestru Zabytków miasta Wrocławia pod numerem 585/Wm [data wpisu: 10.02.1999].

123

Wrocław, Borek

ulica Sudecka (Hohenzollernstr. 147)

Willa, niezachowana

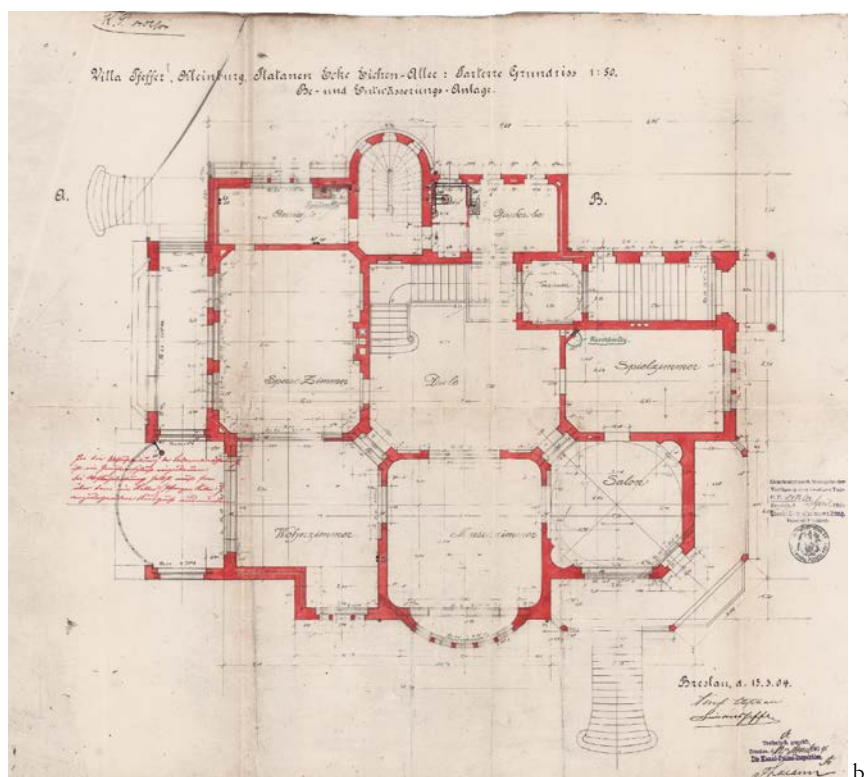
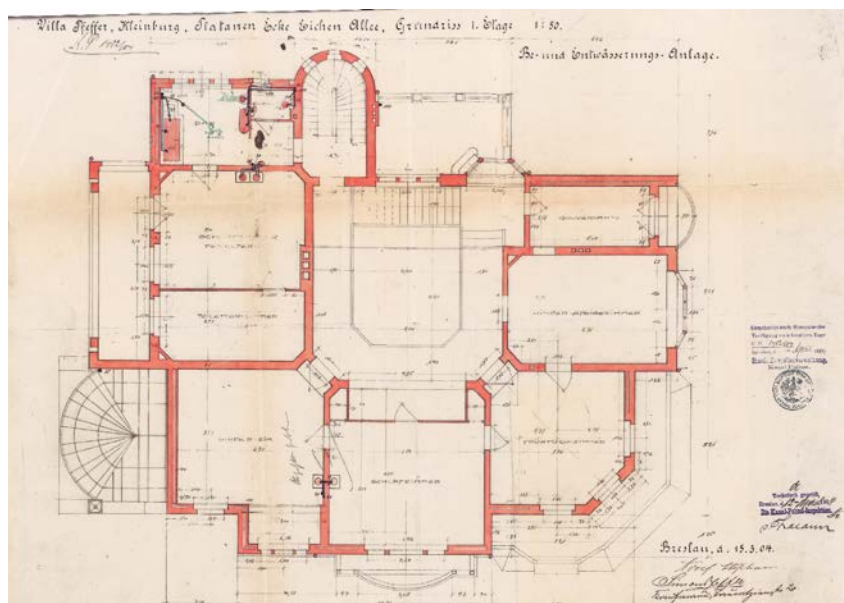
Investor:	Simon Pfeffer, kupiec
Projekt, wykonanie:	brak danych
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	brak danych

Willa została wzniesiona na działce wytyczonej w południowo-zachodnim narożniku skrzyżowania dzisiejszych ulicy Sudeckiej i alei Dębowej.

Dom rozwiązano na rozczłonowanym rzucie, w którym pokoje rozmieszczono wokół centralnego holu (*Diele*) o powierzchni około 40 metrów kwadratowych i wysokości obejmującej dwie kondygnacje. Na pierwszej kondygnacji od strony północnej umieszczono wejście główne do budynku, połączone schodami wyrównawczymi z sienią i dalej holem, w którym usytuowano reprezentacyjną, otwartą klatkę schodową prowadzącą na piętro domu [il. 140b]. Tuż obok sieni wejściowej zaplanowano bawialnię, w narożniku północno-wschodnim – salon połączony z pokojem muzycznym. W narożniku południowo-wschodnim umieszczono pokój

mieszkalny powiązany od wschodu z jadalnią. W sąsiedztwie jadalni, w zachodnim pasie pomieszczeń, usytuowano kredens, boczne schody oraz garderobę z toaletą. W projekcie zadbano o powiązanie wnętrza z ogrodem – salon poprzedzono wielokątnym tarasem, a jadalnię – werandą, którą połączono z pokojem dziennym za pośrednictwem oranżerii. Na piętrze domu zaprojektowano pokoje prywatne: sypialnię państwa domu z toaletą i łazienką, pokoje dzieci i guwernantki, pokój śniadań oraz osobną jadalnię dziecięcą [il. 140a].

Dziś trudno odtworzyć wygląd zewnętrzny budowli, dom bowiem uległ zniszczeniu w czasie drugiej wojny światowej, a archiwalna dokumentacja budowlana się nie zachowała.

Il. 140. Wrocław, ul. Sudecka (Hohenzollernstr. 147), projekt przyłączenia willi do instalacji wodnych i kanalizacyjnych, 1904: a) rzut piętra (MA/ABMW, t. 1937, WK, sygn. 94630-p.8), b) rzut parteru (MA/ABMW, t. 1937, WK, sygn. 94630-p-9).

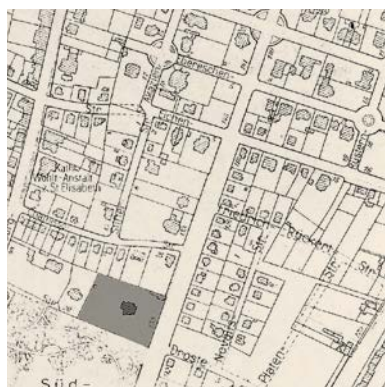
Źródła:
MA/ABMW, t. 1937.

124

Wrocław, Borek

ulica Sudecka 159b (Hohenzollernstr. 155)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

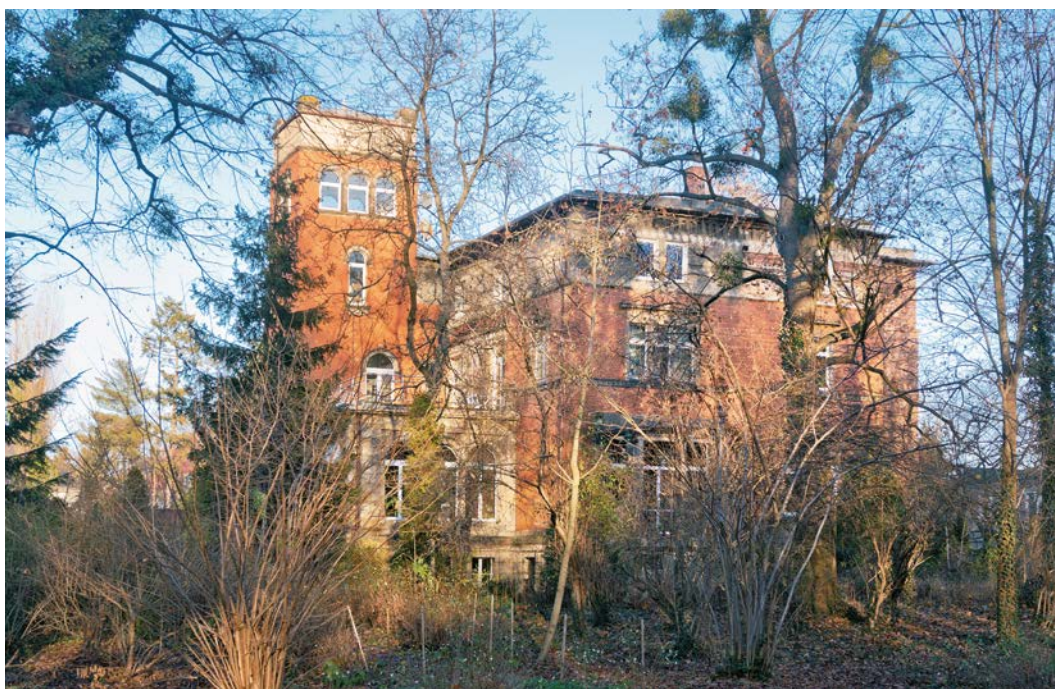
Inwestor:	Georg Gothein, radca górnictwa (<i>Bergrat</i>)
Projekt, wykonanie:	Felix Henry, architekt
Czas powstania projektu:	1895
Przebudowy:	1899 – projekt dobudowy sali muzycznej (inw. i proj.: jw.; wyk.: Fritz Jung, mistrz murarstwa [<i>Maurermeister</i>]); 1919 – projekt przeszklenia werandy i przebudowy wewnętrznych schodów (inw.: jw.; proj. i wyk.: Schlesinger & Benedickt, firma budowlana).

Willi została wzniesiona po zachodniej stronie obecnej ulicy Sudeckiej, na obszernej posesji graniczącej od południa z parkiem Południowym. Działkę wyodrębniono z większego arealu należącego do Georga Gotheina i sięgającego do linii będącej przedłużeniem północnej granicy posesji usytuowanej przy dzisiejszej ulicy Januszowickiej 32/34, zajmowanej przez siedzibę katolickiego Zakładu Dobroczynnego św. Elżbiety (obecnie kaplica i dom sióstr Elżbietanek).

Dwukondygnacyjna willa z użytkowym poddaszem została zaprojektowana w trójpaasmowym układzie wewnątrz [il. 141c]. W najważszym paśmie od strony wschodniej usytuowano główne wejście do budynku, połączone sienią wejściową z obszernym holem (*Diele*), w którym umieszczono otwartą klatkę schodową, a naprzeciw niej – kominek. W sąsiedztwie schodów zaprojektowano garderobę z ubikacją. W środkowym pasie pomieszczeń poza holem umieszczono gabinet pana domu, od strony zachodniej zaprojektowano kolejne dwa pomieszczenia – salon poprzedzony od południa półokrągłą werandą oraz jadalnię, którą również połączono z werandą usytuowaną od strony północnej. Na piętrze w zachodnim pasie pomieszczeń umieszczono pokoje dziecięce i gościnne, w pasie środkowym (po obu stronach holu) – główną sypialnię i pokój guwer-

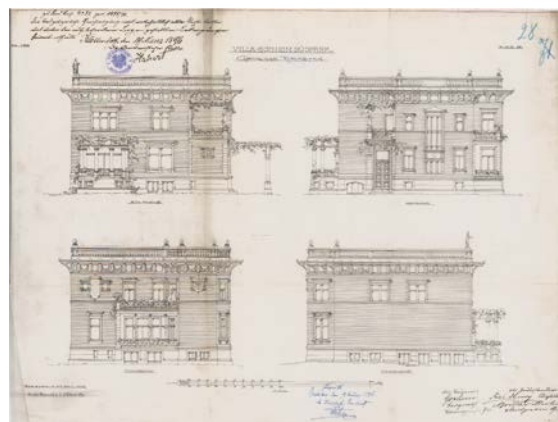
nantki, od strony wschodniej – łazienkę i dodatkowe schody prowadzące na strych. Nad sienią wejściową zaprojektowano balkon dostępny z sypialni państwa domu. W suterenie usytuowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi, pralnię, kotłownię, pokoje służby i składy.

Bryłę budynku ustawiono na nadziemnej części suterenu zaprojektowanej w formie otynkowanego cokołu, wyżej ściany wyłożono cegłą klinkierową i zwieńczono mocno rozbudowanym pasem belkowania dźwigającym balustradę osłaniającą dach pulpitowy, którym przykryto budowlę [il. 141b]. Dodatkowe poziome podziały elewacji zaakcentowano gzymsami międzypiętrowymi i podokiennymi. Kubiczny korpus willi urozmaicono werandami, a na drugiej kondygnacji – balkonami. Prostokątne okna o zróżnicowanych rozmiarach zwieńczono naczółkami w formie odcinków gzymsów. Na elewacji wschodniej dominującym elementem było wysokie okno oświetlające główną klatkę schodową. Elewacje willi, utrzymane w formach neorenesansowych, były oszczędnie dekorowane – od strony północnej na poziomie drugiej kondygnacji umieszczono plakiety z orłem (?) i inskrypcjami, w płycinach między oknami poddasza zaprojektowano stiukowe girlandy, a na balustradzie ustawiono kule oraz dwie rzeźby (od strony południowej).

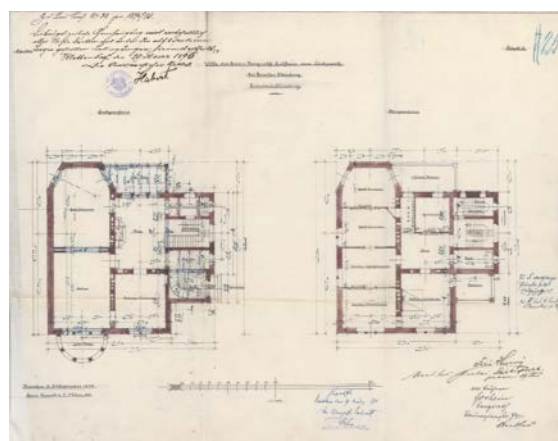

a

Il. 141. Wrocław, ul. Sudecka 159b, a) widok willi od strony północnej (fot. S. Klimek), b) projekt willi, 1895; b) elewacje (MA/ABMW, t. 1939, sygn. MAT-AB-94429-p.28), c) rzuty parteru i piętra (MA/ABMW, t. 1939, sygn. MAT-AB-94429-p.25).

b

c

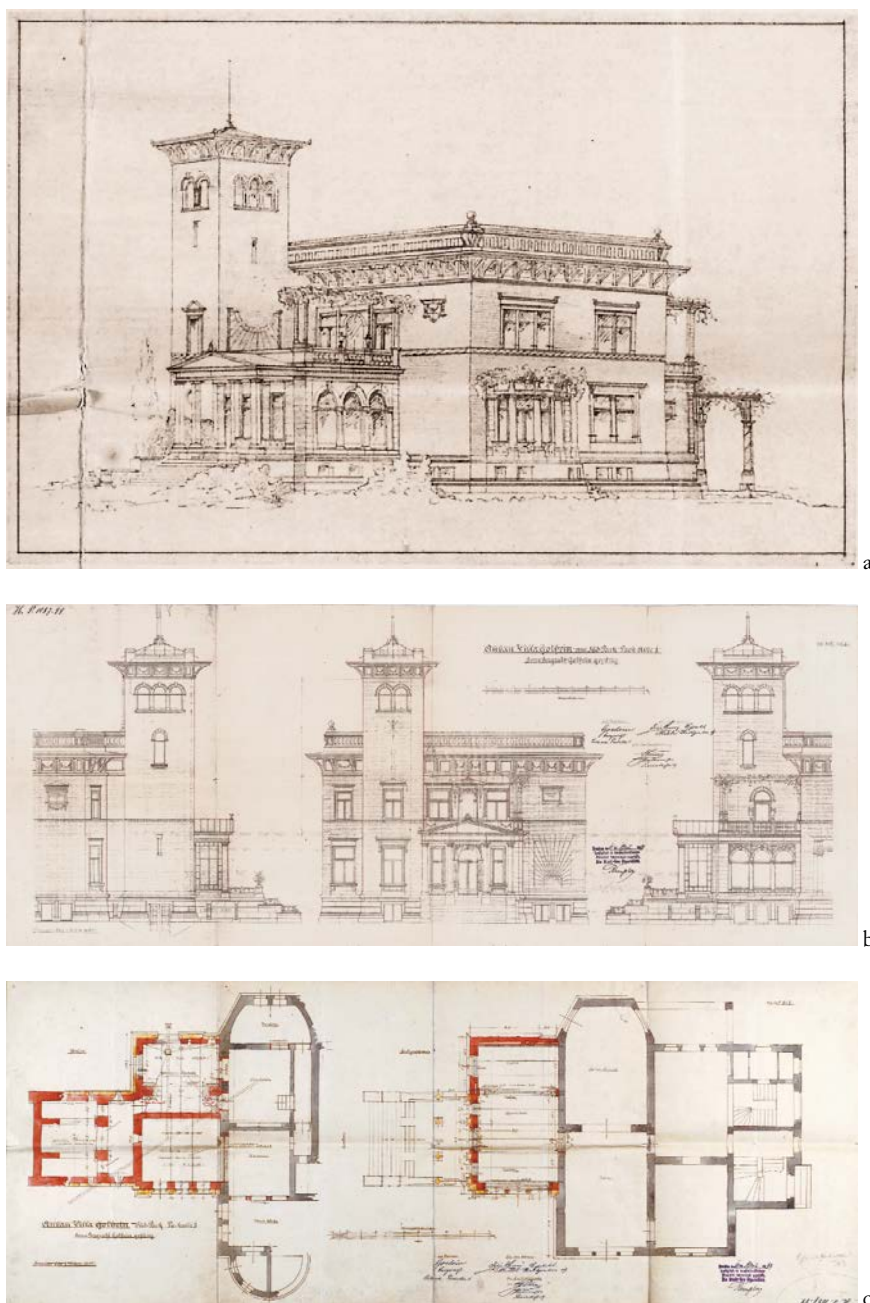
W 1896 roku Felix Henry przygotował na zlecenie Georga Gotheina projekt kolejnego budynku mieszkalnego, który wybudowano w tylnej, zachodniej części posesji, w odległości ponad 75 metrów od domu frontowego. Nowa willa była dostępna od strony dzisiejszej ulicy Kutnowskiej [→ kat. 65].

W 1899 roku architekt opracował projekt rozbudowy wcześniejszej willi w kierunku południowym – do pasa pomieszczeń reprezentacyjnych dostawiono salon muzyczny o powierzchni 60 metrów kwadratowych [il. 142c]. Dobudowanej części domu nadano nietypowe formy architektoniczne – wschodnia, jednokondygnacyjna część bryły przybrała formę „greckiej świątyni”, zachodnia – wieży zwieńczonej belkowaniem i balustradą osłaniającą niewysoki daszek namiotowy [il. 142a, b]. Na piętrze w wieży urządzono dodatkową sypialnię, na dachu niższej części dobudowy – taras dostępny z pokoi dzieci. Mimo czytelnych odwołań do architektury antycznej salę muzyczną oświetlono od strony wschodniej otworami okiennymi w formie potrójnej arkady o renesansowej proveniencji, taką samą kompozycję nadano oknom najwyższej kondygnacji wieży. W 1919 roku otwartą werandę dostawiono do wschodniej elewacji budynku przeszklono i zadaszono, przebudowano też wewnętrzne schody. W okresie powojennym dawne poddasze przekształcono w kondygnację mieszkalną, a w pierwszych latach XXI wieku budynek poddano częściowej rewaloryzacji [il. 141a].

Do 1940 roku dom pozostawał w rękach Georga Gotheina (1857–1940), niemieckiego polityka urodzonego w Środzie Śląskiej. Gothein ukończył studia

historyczne na Uniwersytecie Wrocławskim oraz metalurgię na Akademii Górniczej w Berlinie. Po zdobyciu doświadczenia na niższych stanowiskach administracji górniczej w 1892 roku został kierownikiem okręgów górniczych w Wałbrzychu i Tarnowskich Górach, w 1901 roku nadano mu tytuł radcy górnictwa. W latach 1889–1892 był radnym miejskim Wałbrzycha, a po przeprowadzce do Wrocławia w 1893 roku został pierwszym syndykiem wrocławskiej Izby Handlowej. Rok później został wybrany do wrocławskiej Rady Miejskiej, funkcję radnego sprawował do 1902 roku. W 1901 roku z ramienia Partii Liberalnej został deputowanym Reichstagu, wtedy przeprowadził się do Berlina. Georg Gothein był jednym z założycieli powstałej w 1918 roku Niemieckiej Partii Demokratycznej (Deutsche Demokratische Partei, DDP), w styczniu 1919 roku objął tekę ministra skarbu w rządzie Philippa Scheidemanna, który po odrzuceniu traktatu wersalskiego podał swój gabinet do dymisji w czerwcu tego samego roku. W 1920 roku Gothein został ponownie posłem Reichstagu, a rok później zaangażował się w tworzenie Związku Odparcia Antysemityzmu (Verein zur Abwehr des Antisemitismus), któremu przewodniczył. Był przeciwnikiem polityki wojennej Niemiec, w znanej publikacji *Das selbständige Polen als nationalitäten Staat* (Niepodległa Polska jako państwo narodowe) z 1917 roku opowiadał się za powstaniem niezależnego państwa polskiego. Z powodów zdrowotnych Gothein wycofał się z aktywnego życia politycznego w 1924 roku i został publicystą dziennika „Berliner Tageblatt” oraz wiedeńskiego czasopisma „Neue Freie Presse”.

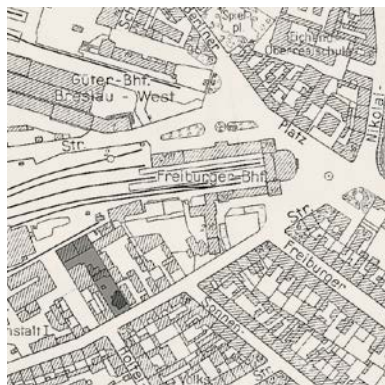
Il. 142. Wrocław, ul. Sudecka 159b, projekt rozbudowy willi, 1899: a) aksonometria (MA/ABMW, t. 1939, sygn. MAT-AB-95379, fragment rysunku), b) elewacje (MA/ABMW, t. 1939, sygn. MAT-AB-95380), c) rzuty sutereny i parteru (MA/ABMW, t. 1939, sygn. MAT-AB-95378).

Źródła:
MA/ABMW, t. 1939, 1940.

Bibliografia:
Kramp A., *Georg Gotbein (1857–1940). Aufstieg und Niedergang des deutschen Linksliberalismus*, Düsseldorf 2018.

125

Wrocław, Przedmieście Świdnickie
ulica Tęczowa (Siebenhufenerstr. 4)
Willi, niezachowana

Investor:	Ernst Welz, mistrz ciesielstwa (<i>Zimmermeister</i>)
Projekt:	Carl Schmidt, architekt (<i>Baumeister</i>)
Czas powstania projektu:	1868
Przebudowy:	brak danych

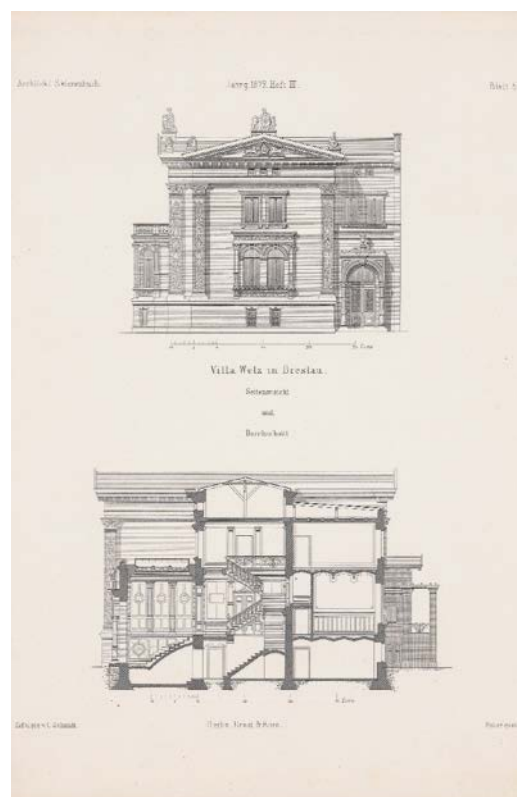
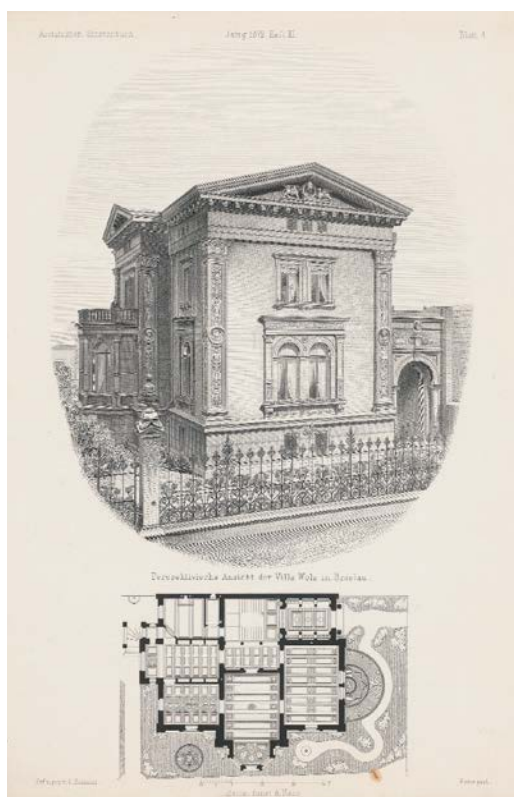
Dom Welza wybudowano przy dzisiejszej ulicy Tęczowej, przy bocznej granicy frontowej części działki położonej w niedalekim sąsiedztwie dworca Kolei Wrocławsko-Świdnicko-Świebodzickiej. Węższa, przednia część posesji została zabudowana, tylna – służyła składowi i obróbce drewna.

Usytuowanie willi, które pozwalało oświetlić wnętrza jedynie z trzech stron, miało decydujący wpływ na sposób kształtowania rzutu budynku. Dom rozwiązano w trzytraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 143a]. W słabo oświetlonym pasie pomieszczeń przy ścianie szczytowej sąsiadującej z kolejnym budynkiem zaprojektowano: sień wejściową prowadzącą do obszernej klatki schodowej, którą wpisano w trakt środkowy domu, a dalej kuchnię ze spiżarnią. Obok sieni w trakcie frontowym umieszczono salon, który połączono zarówno z niewielkim holem otwartym ku klatce schodowej, jak i z pokojem mieszkalnym w trakcie środkowym. W trakcie tylnym budynku zaprojektowano biuro i pokój pana domu z niezależnym wejściem od strony ogrodu. Na piętrze urządzono pokoje prywatne, sypialnie i pomieszczenia toaletowe.

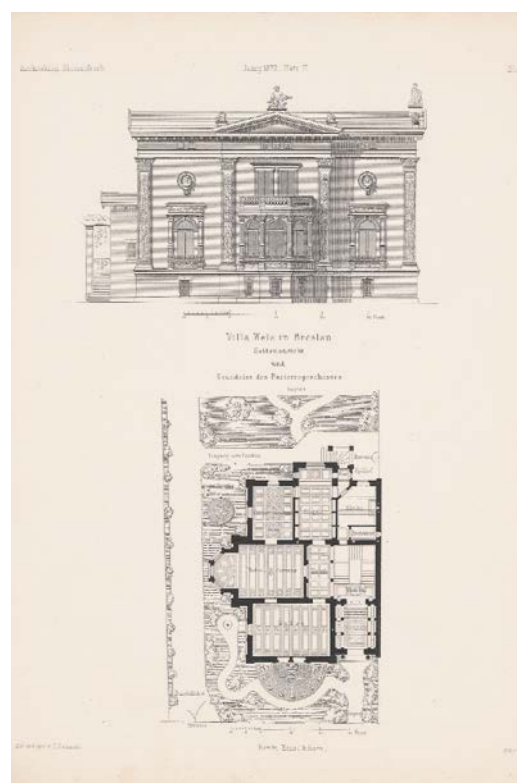
Korpus budowli skonstruowano z trzech zestawionych ze sobą prostopadłościennych brył – trzon kompozycji stanowiła bryła o podstawie wyznaczonej przez trakt środkowy budynku, do której dostawiono w układzie symetrycznym człon frontowy o podstawie równej powierzchni salonu i taki sam człon tylny [il. 143c]. Budowla sprawiała zatem wrażenie złożonej z dwóch przenikających się prostopadłościennych brył, tym bardziej że przykryto je dwoma dachami o niewielkich spadkach, z kalenicami przecinający-

mi się na tej samej wysokości pod kątem prostym. Od frontu układ brył uzupełniał parterowy aneks mieszczący sień wejściową, od strony ogrodu – pion pomieszczeń zaprojektowanych przy bocznej ścianie szczytowej budynku, który jednak, przykryty połącją dachu o tym samym kierunku spadku, co dach środkowego trzonu budowli, wydawał się jego integralną częścią [il. 143b]. Elewacje budynku zaprojektowano „tektonicznie” – główne elementy ich kompozycji pełniły, przynajmniej pozornie, funkcje konstrukcyjne. Zewnętrzne ściany suterenu przybrały formę cokołu zwieńczonego gzymsem, na którym ustawiono pilastry dźwigające szerokie belkowanie – oparcie dachu. W gładkich płaszczyznach ścian rozpiętych między pilastrami wycięto otwory okienne, które ozdobiono edykułowymi obramieniami. W elewacji frontowej okna zdwojono. Większe, zamknięte łukami pełnymi i ujęte wspólnymi bogato zdobionymi obramieniami podkreślało *piano nobile*. Kompozycję frontu budynku wieńczył naczółek z tympanonem wypełnionym dekoracją rzeźbiarską. Podobny układ środkowego ryzalitu elewacji bocznej budynku wzbogacono wykuszem, który powiększał przestrzeń pokoju dziennego. Po obu stronach wykusza, w bocznych członach budynku, umieszczono po jednym edykułowo obramionym otworze okiennym, którego oś symetrii podkreślono na piętrze kolistymi wnękami z popiersiami. Elewacje willi Welza wyłożono czerwoną cegłą klinkierową, a elementy dekoracyjne wykonano z czerwonej terakoty.

Budynek został zburzony w czasie drugiej wojny światowej.

Il. 143. Wrocław, ul. Tęczowa (Siebenhufenerstr. 4), a) widok perspektywiczny, rzut parteru, b) elewacja frontowa, przekrój, c) elewacja boczna, rzut parteru („Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 2, Bl. 4; H. 3, Bl. 4–5 [Villa Welz in Breslau]).

Źródła:

MA/ABMW, t. 4110.

Die Bauhätigkeit Breslau's, „Deutsche Bauzeitung” 1869, Nr 47, s. 576; „Breslauer Zeitung”, 16 czerwca 1869, s. 1941.

„Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 2, Bl. 4; H. 3, Bl. 4–5 (Villa Welz in Breslau).

Bibliografia:

Tomaszewicz A., *Wrocławskie wille Carla Schmidta*, „Architectus” 2005, nr 1–2, s. 52–54.

126

Wrocław, Borek

ulica Bolesława Ulanowskiego 6 (Arndtstr. 4)

Willi, obecnie dom wielorodzinny

Inwestor:	Emil Schwarz, architekt (<i>Baumeister</i>)
Projekt, wykonanie:	Hans Kopale, mistrz ciesielstwa i mistrz murarstwa (<i>Zimmer- u. Maurermeister</i>)
Czas powstania projektu:	1904
Przebudowy:	brak danych

Dom został usytuowany po wschodniej stronie obecnej ulicy Bolesława Ulanowskiego, na wąskiej i dość głębokiej działce wytyczonej w kwartale ograniczonym dzisiejszymi ulicami: Jastrzębią, Powstańców Śląskich, Sokolą i Bolesława Ulanowskiego.

Willę zaprojektowano na planie prostokąta, wydłużonego wzdłuż osi północny-wschód-południowy zachód, w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym [il. 144c]. Na każdej z dwóch kondygnacji domu umieszczono jedno mieszkanie o analogicznym układzie wewnątrz. W obu traktach od strony frontowej urządzono pokoje reprezentacyjne, w środkowej części traktu północnego znalazły się: sień wejściowa połączona z niewielkim holem oraz zamknięty pion klatki schodowej z osobnym wyjściem z budynku. W północno-wschodnim narożu domu usytuowano kuchnię z pomieszczeniami pomocniczymi i służbówką, a także łazienkę wyodrębnioną z końcowej części wąskiego korytarza, którym spięto pomieszczenia gospodarcze i służbowe. W trakcie południowym budynku poza pokojem dziennym umieszczono trzy kolejne połączone ze sobą pomieszczenia, z których ostatnie, położone od strony ogrodu,

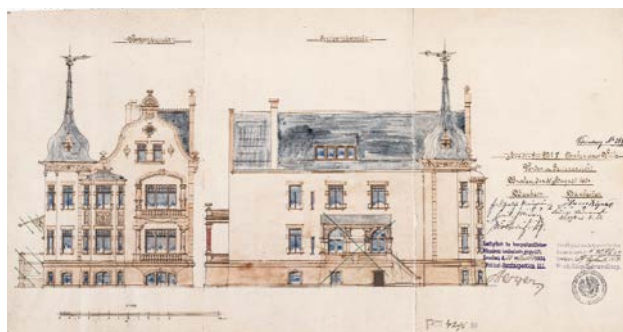
w południowo-wschodnim narożniku domu, pełniło funkcję jadalni.

Bryła budynku, ustawiona na wysokiej nadziemnej części suterenu, została nakryta dwuspadowym dachem w układzie szczytowym w stosunku do ulicy [il. 144b]. Kubiczny korpus willi urozmaicono od strony północnej narożną, wieloboczną wieżą z cebulastym hełmem i wysoką iglicą oraz trójbocznym wykuszem (od frontu), a także werandą zamkniętą wspartą na kolumnach balkonem (od ogrodu). Poza wspomnianym wykuszem o plastyczności frontu budowli decydował też pion werand, których przestrzeń powiększono za pomocą łukowo uformowanych balkonów. Łukowy obrys otrzymały też szczyty budynku, które ozdobiono elementami zaczerpniętymi z architektury renesansu niemieckiego i baroku. Z kolei fryz wieńczący ściany wieży, płyciny między oknami wykusa i balustrady balkonów wypełniono ornamentami secesyjnymi.

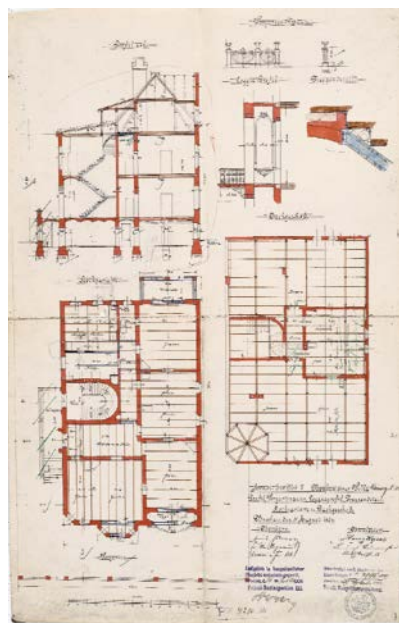
W czasie działań wojennych została zniszczona partia dachowa willi wraz ze szczytami i z hełmem wieży [il. 144a].

a

b

c

Il. 144. Wrocław, ul. B. Ulanowskiego 6, a) widok willi od strony południowo-zachodniej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1904; b) elewacje (MA/ABMW, t. 187, sygn. MAT-AB-59202), c) rzuty parturu i poddasza, przekroje (MA/ABMW, t. 187, sygn. MAT-AB-59203).

Źródła:
MA/ABMW, t. 187.

127

Wrocław

ulica Księcia Witolda 14/16 (Werderstr. 35/36)

Willa, obecnie dom wielorodzinny

Investor:	Heinrich Muysers, kupiec
Projekt:	Albert Grau, architekt
Czas powstania projektu:	1872
Przebudowy:	brak danych

Willa została wzniesiona we wschodniej części Kępy Mieszczańskiej, po południowej stronie głównej osi komunikacyjnej wyspy, na działce dochodzącej do nabrzeża Odry i zabudowanej magazynami. Inicjator powstania willi, Heinrich Muysers, był wówczas właścicielem spichrza znajdującego się na tej samej posesji.

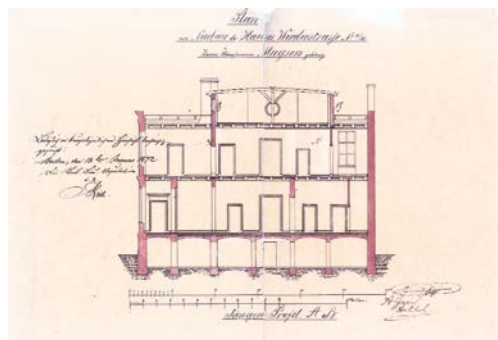
Dom rozwiązano w dwutraktowym układzie konstrukcyjnym, przy czym z szerszego traktu frontowego wyodrębniono korytarz, który od strony południowo-wschodniej zakończono na parterze sienią wejścia głównego [il. 145c]. Tuż przy strefie wejściowej urządzone pokój przyjęć (od północy) i kantor (od południa). Od strony frontowej zaprojektowano też pokój dzienny i jadalnię, a w trakcie tylnym – kuchnię ze służbówką oraz główną klatkę schodową. Na piętrze umieszczono od frontu obszerny salon, ujęty po obu stronach pokojem pana i pani domu. W trakcie tylnym usytuowano sypialnię z łazienką i dwa pokoje gościnne z garderobą. W sąsiedztwie klatki schodowej zaprojektowano wąskie

drewniane schody zabiegowe prowadzące na strych. W suterenie urządzone mieszkanie dozorczy, pralnię i składy.

Dwukondygnacyjna bryła budynku została rozczłonowana ryzalitami i nakryta płaskim dachem. Część środkową budowli, o szerokości odpowiadającej szerokości frontowego ryzalitu, podwyższono o jedną kondygnację, a jej zadaszenie osłonięto tralokową balustradą [il. 145b]. Elewacje budynku, pierwotnie boniowane, wzmocniono rustyką w partii cokołowej, która odpowiadała nadziemnej części suterenu i w narożnikach budowli [il. 145a]. Kierunki poziome w kompozycji elewacji zaakcentowano pasami gzymsów, którymi podkreślono podział na kondygnacje. W symetrycznie i osiowo zaprojektowanej fasadzie wyróżniono część środkową z trzema osiami okiennymi, które na poziomie *piano nobile* ujęto pilastrami i zamknięto bogato dekorowanymi płycinami w ramach z odcinków gzymsów i pełnych luków. Willa została rozwiązana w stylistyce neorenesansowej.

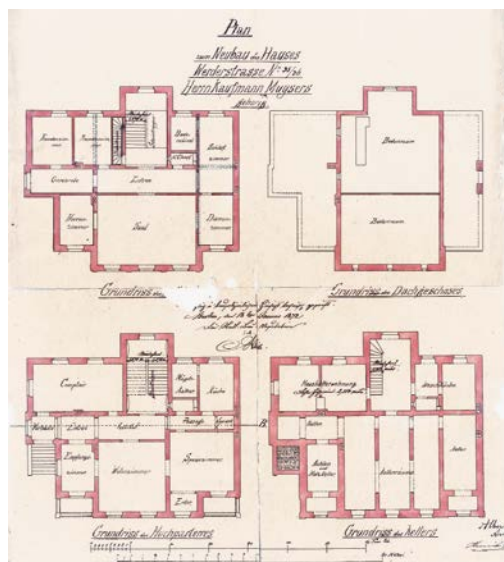

a

b

Il. 145. Wrocław, ul. Księcia Witolda 14/16; a) widok willi od strony frontowej (fot. S. Klimek); projekt willi, 1872: b) przekrój (MA/ABMW, t. 4793, sygn. 21/72-p.8), c) rzuty (MA/ABMW, t. 4793, sygn. 21/72-p.7).

c

Źródła:
MA/ABMW, t. 4793.

Bibliografia:
Krzywka Ł., *Willa, ul. Księcia Witolda 16*, [w:] LaW, s. 435 (hasło 327).

Bibliografia

- A.W. Schlegels *Vorlesungen über schöne Litteratur und Kunst*, Th. I (1801–1802): *Die Kunstlehre*, „Deutsche Litteraturdenkmale des 18. und 19. Jahrhunderts”, hrsg. B. Seuffert, Bd. 17, Heilbronn 1884.
- Ackerman J.S., *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, London 1995.
- Adler A., *Die Zeichnungen Friedrich Wilhelms (IV.) für die Anlage von Charlottenhof im Park von Potsdam-Sanssouci*, „Zeitenblicke” 2010, Jg. 9, Nr. 3, s. 1–15.
- Afeltowicz T., *Studia nad historią banków śląskich (do roku 1918)*, Wrocław 1963.
- Alberti L.B., *Książ dziesięć o sztuce budowania*, przeł. I. Biegańska, Warszawa 1960.
- Atlas architektury Wrocławia*, t. 2: *Budowle mieszkalne, budowle inżynieryjne i przemysłowe, parki, cmentarze, pomniki*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1998.
- Atlas Historycznych Miast Polskich*, red. A. Czacharowski, t. IV: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, wsp. R. Eysymontt, Wrocław 2001.
- Bark W., *Chronik von Alt-Westend mit Schloß Ruhwald, Spandauer Bock und Fürstenbrunn*, „Schriften des Vereins für Geschichte Berlins”, H. 56, Berlin 1937.
- Baupolizeiliche Verordnungen und Vorschriften für die Stadt Breslau*, Breslau 1875.
- Behrens H., *Die Profanbauten von Christoph Hebl. Eine Studie zur Architektur der Hannoverschen Schule*, Kiel 1978.
- Beiträge zur Genealogie und Geschichte der Familie Quistorp*, Festschrift zum 80. Geburtstag von Albrecht von Quistorp, hrsg. A. von Quistorp, Hamburg 2006.
- Bentmann R., Müller M., *Die Villa als Herrschaftsarchitektur*, Frankfurt a. M. 1970; eng. ed.: *The Villa as Hegemonic Architecture*, London 1992.
- Die Bauten, technischen und Industriellen Anlagen von Dresden*, Dresden 1878.
- Berger O., *Die Bauordnungen der Stadt Breslau von 1605–1925*, Breslau 1926.
- Berlin und seine Bauten*, Bd. 3: *Der Hochbau*, T. 3: *Privatbauten*, Berlin 1896.
- Biblioteka klasyków łacińskich na polski język przelożonych*, wyd. E. hr. Raczyński, Wrocław 1837.
- Bińkowska I., *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Wrocław 2006.
- Bober A., *Wrocławska willa Eichborna i jej motywy antyczne*, [w:] *Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII–XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, red. Z. Ostrowska-Kęmbłowska, Wrocław 1994, s. 164–178.
- Börsch-Supan E., *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, „Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts”, Bd. 25, Passau 1977.
- Börsch-Supan E., Müller-Stüler D., *Friedrich August Stüler, 1800–1865*, Berlin 1997.
- Börsch-Supan E., *Fryderyk August Stüler a pałac w Mystakowicach, Karpnikach i Wojanowie*, [w:] *Krajobraz Kotliny Jeleniogórskiej*. Międzynarodowe Sympozjum w Łomnicy, 4–5 września 1997, Warszawa 1998, s. 60–67.
- Bötticher C., *Polemisch-Kritisches*, „Literatur- und Anzeigeblatt für das Baufach. Beilage zur Allgemeine Bauzeitung” 1845, Bd. 2, Nr. 18, s. 281–320.
- Bötticher K., *Die Tektonik der Hellenen*, t. 1: *Einleitung und Dorika*, Potsdam 1852.
- Bräu R., „Arisierung” in Breslau – Die „Entjudung” einer deutschen Großstadt und deren Entdeckung im polnische Erinnerungsdiskurs, Saarbrücken 2008.
- Breig Ch., *Der Villen- und Landhausbau in Stuttgart 1830–1930*, Stuttgart 2004.

- Brönner W., *Die bürgerliche Villa in Deutschland 1830–1890*, Worms 1994.
- Broniewski T., *Pod berłem pruskim. Sto lat klasycyzmu 1750–1850*, [w:] *Sztuka Wrocławia*, red. T. Broniewski, M. Zlat, Wrocław 1967, s. 387–406.
- Brzezowski W., *Dom mieszkalny we Wrocławiu w okresie baroku*, Wrocław 2005.
- Buchwald C., *Das Haus Albert und Toni Neisser. Ein Führer*, Breslau 1920.
- Buchwald C., *Das Einfamilienhaus*, „Schlesische Zeitung. Sondernummer”, 31 Juli 1904.
- Burckhardt J., *Die Cultur der Renaissance in Italien: ein Versuch*, Basel 1860.
- Burckhardt J., *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, przeł. M. Kreczowska, Kraków 1930.
- Burckhardt J., Lübke W., *Geschichte der neueren Baukunst*, Stuttgart 1867.
- Chojecka E., *Willa, jej funkcja i forma na tle kultury artystycznej miast polskich XVI–XX w.*, [w:] *Sztuka miast i mieszczaństwa XV–XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, red. J. Harasimowicz, Warszawa 1990, s. 131–146.
- Dobesz J., *Nurty architektury II połowy XIX wieku w twórczości Karla Lüdeckego*, „Komunikaty Instytutu Historii Architektury PWr.” 1978, nr 78 [maszynopis pracy doktorskiej].
- Dürers Schriftlicher Nachlass auf Grund der Originalhandschriften und theilweise neu entdeckter alter Abschriften*, hrsg. K. Lange, F. Fuhse, Halle a. S. 1893.
- Edle von Germersheim B., *Unternehmervillen der Kaiserzeit (1871–1914). Zitate traditioneller Architektur durch Träger des industriellen Fortschritts*. „Beiträge zur Kunstwissenschaft”, Bd. 25, München 1988.
- Egbert D.D., *The Beaux-Arts Tradition in French Architecture, Illustrated by the Grand Prix de Rome*, Princeton 1980.
- Eichborn W. von, *Das schlesische Jahr; Landschaften der Sehensucht*, Frankfurt 1982.
- Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000.
- Engel M., *Villen und Landhäuser*, „Meisterwerke Berliner Baukunst”, Bd. 1, Berlin 2001.
- Evers B., Zimmer J., *Germany*, [w:] *Architectural Theory from the Renaissance to the Present*, Köln 2003, s. 471–657.
- Falke J. von, *Die Kunst im Hause. Geschichtliche und Kritisch-ästhetische Studien über die Decoration und Ausstattung der Wohnung*, Wien 1871.
- Festschrift „Unser Motiv”*, 1897.
- Festschrift zum 450jähr. Bestehen der Buchdruckerkunst unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung des Buchdrucks in Breslau*, Breslau 1890.
- Fidone E., *Schinkel and the Mediterranean. The „Landhaus bei Syrakus”*, [w:] *Karl Friedrich Schinkel. Aspects of his Work. Aspekte seines Werkes*, hrsg. S.M. Peik, Stuttgart 2001, s. 30–37.
- Fröhlich M., *Gottfried Semper, Zeichner*, Nachlass an d. ETH Zurich, Basel 1974.
- Frossman E., *Karl Friedrich Schinkel: Bauwerke und Baugedanken*, Ragensburg 1981.
- Galantowicz B., Turowski D., *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstrasse nr 1–56*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 251–263.
- Gatzemeier O., *Villen in Dresden*, Dresden 2014.
- Genz J.H., *Beschreibung des neuen Königlichen Münzgebäudes*, „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend” 1800, s. 14–26.
- Genz J.H., *Elementar-Zeichenwerk zum Gebrauch der Kunst- und Gewerk-Schulen der Preussischen Staaten. Zweites Heft, enthaltend die Säulen-Ordnungen*, Berlin 1806.
- Gerber P., *Architektura przemysłowa Wrocławia w początkach industrializacji*, Wrocław 2007.
- Geul A., *Die Anlage der Wohngebäude mit besonderer Rücksicht auf das städtische Wohn- und Miethaus*, Stuttgart 1868.

- Gilly F., *Beschreibung des Landhauses Bagatelle bey Paris*, „Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten, die Baukunst betreffend” 1799, s. 106–115.
- Goethe J.W., *Baukunst* (1795), [w:] *Goethes Werke*, Bd. 47, Weimar 1896, s. 67–76.
- Goldmann N., Sturm L.Ch., *Nicolai Goldmanns vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst* {...}, Braunschweig 1699.
- Gottfried Semper (1803–1879). *Baumeister zwischen Revolution und Historismus*. Katalog zur Ausstellung: Gottfried Semper zum 100. Todestag, Dresden 1980.
- Götz W., *Historismus. Ein Versuch zur Definition des Begriffes*, „Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft” 1970, Bd. 24, s. 196–212.
- Götz W., *Historismus – Phasen. Möglichkeiten und Motivationen*, „Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte” 1985, Bd. 38, s. 151–176.
- Górska H., *Podmiejskie siedziby wrocławskiego mieszczaństwa XVI–XIX wieku*, [w:] *Mieszczaństwo wrocławskie*. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miejskie Wrocławia w dniach 7–9 grudnia 2000 roku, red. H. Okólska, Wrocław 2003, s. 71–82.
- Górska H., *Wrocławska drewniana architektura szkieletowa*, Wrocław 2014.
- Grabowska M., *Życie i działalność Ewalda Felixa Schoellera na Śląsku*, [w:] *Przedmieście Mikołajskie we Wrocławiu*, red. H. Okólska, Wrocław 2011, s. 158–167.
- Greeves L., *Houses of the National Trust*, London 2008.
- Gromadzka J., Jóźwik E., {...} *Wobin Geburts- und Geistesadel, Reichthum und Kunst mit Vorliebe ihren Sitz verlegten – powstanie i rozwój wrocławskiego Podwala w XIX wieku*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 215–232.
- Grundmann G., *Schlösser und Villen des 19. Jahrhunderts von Unternehmern in Schlesien*, „Tradition. Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie” 1965, Bd. 10, H. 4, s. 149–162.
- Grzegorzczak B., *Wilhelmstadt we Wrocławiu – spółki budowlane*, [w:] *Przedmieście Świdnickie we Wrocławiu*, red. H. Okólska, H. Górska, Wrocław 2012, s. 51–59.
- Grzegorzczak B., *Palace-institutionen des 19. Jahrhunderts in Wrocław – Zeichen des bürgerlichen Lebens*, Toruń 2014.
- Gurlitt C., *Geschichte des Barockstiles in Italien*, [w:] J. Burckhardt, W. Lübke, C. Gurlitt, *Geschichte der neuen Baukunst*, Bd. 5, Abt. I, Stuttgart 1887.
- Gurlitt C., *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Klassicismus in Belgien, Holland, Frankreich, England*, [w:] J. Burckhardt, W. Lübke, C. Gurlitt, *Geschichte der neuen Baukunst*, Bd. 5, Abt. II, Stuttgart 1888.
- Haddenhorst M. [fotos], Börsch-Supan H. [text], *Westend*, Berlin 1997.
- Haus Agath in Breslau. Architekt: Hans Grisebach in Berlin*, „Deutsche Bauzeitung” 1899, Jg. XXXIII, Nr. 26, s. 161–162, 165.
- Haus G. Haase in Breslau*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1902, s. 313–324.
- Heinrich Hübsch (1795–1863). *Der große badische Baumeister der Romantik*. Katalog der Ausstellung im Prinz-Max-Palais in Karlsruhe vom 17. Dezember 1983 bis 25. März 1984, Karlsruhe 1983.
- Helas V., *Villenarchitektur/Villa Architecture in Dresden*, Köln 1991.
- Herold J., *Von Scheitnig und seinem Parke, dem Fürstengarten. Eine ortsgeschichtliche Darstellung*, Breslau 1917.
- Heuß A., *Die Sammlung Max Silberberg in Breslau*; [w:] *Die Moderne und ihre Sammler: französische Kunst in deutschem Privatbesitz*, hrsg. A. Pophanken, F. Billeter, Berlin 2001, s. 311–325.
- Hill R., *God's Architect. Pugin and the Building of Romantic Britain*, London 2007.

- Honigmann P., *Die Wohnungsverhältnisse in Breslau*, „Schriften des Vereins für Sozialpolitik”, Bd. 31, Leipzig 1886.
- Hübsch H., *Die Architectur und ihr Verhältniß zur heutigen Malerei und Sculptur*, Stuttgart–Tübingen 1847.
- Hübsch H., *In welchem Style sollen wir bauen?* Karlsruhe 1828.
- Hübsch H., *Ueber griechische Architectur*, Heidelberg 1822.
- Hume D., *Traktat o naturze ludzkiej*, przeł. Cz. Znamierowski, Warszawa 2005.
- Ilkosc J., *Architektoniczny relikw dawnej ulicy Ogrodowej we Wrocławiu*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 243–250.
- In What Style Should We Build? The German Debate on Architectural Style*, Einführung und Übersetzung W. Hermann, Santa Monica 1992.
- Jagiello-Kolaczyk M., *Wrocławskie établissements. Historia i architektura*, Wrocław 2000.
- Jarozewski T.S., *Architektura rezydencjalna wielkiej burżuazji warszawskiej w latach 1864–1914*, [w:] *Sztuka XIX w. w Polsce. Naród-Miasto*. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, grudzień 1977 roku, Warszawa 1979, s. 171–208.
- Kanclerski D.G., *Willa Isidora Alexandra na Szczytnikach*, [w:] *Przedmieście Piaskowe we Wrocławiu*, red. T. Głowiński, H. Okólska, Wrocław 2015, s. 72–77.
- Kant I., *Krytyka władzy sądowniczej*, przeł. J. Gałęcki, Warszawa 1986.
- Karl Friedrich Schinkel (1781–1841)*. Katalog der Ausstellung in Alten Museum vom 23. Oktober 1980 bis 29. März 1981, Berlin 1980.
- Kieseritzky E., *Das Gelände der ehemaligen Festung Breslau 1813–1870*, „Mitteilungen aus dem Stadarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 17, Breslau 1903.
- Klasen L., *Grundriss-Vorbilder von Wohn- und Geschäftsbäusern*, Leipzig 1884.
- Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien {...}*, Breslau 1845.
- Körte A., *Martin Gropius. Leben und Werk eines Berliner Architekten (1824–1880)*, Berlin 2013.
- Kononowicz W., *Przemiany formy urbanistycznej Wrocławia w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 1974 [mps pracy doktorskiej].
- Kononowicz W., *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław 1997.
- Konwiarz R., *Alt-Schlesien. Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe*, Stuttgart 1913.
- Kos J.K., *Ani centrum, ani peryferie. Architektura pruskiego Śląska w okresie autonomii administracyjnej w latach 1740–1815*, Wrocław 2016.
- Kos J.K., *Carl Gotthard Langhans (1732–1808). Architekt z Kamiennej Góry*, Jelenia Góra [b.r.].
- Krakowski P., *Teoretyczne podstawy architektury wieku XIX*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” DXXV, Prace z Historii Sztuki, z. 15, Warszawa-Kraków 1979.
- Kruff H.-W., *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*, London–New York 1994.
- Krynicka B., *Przemiany willi mieszczańskie ze szczególnym uwzględnieniem domu typu Landhaus we Wrocławiu na przełomie XIX i XX wieku*, Wrocław 2000 [mps pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Ernesta Niemczyka].
- Kugler F., *Ueber den Kirchenbau und seine Bedeutung für unsere Zeit*, „Museum, Blätter für bildende Kunst” 1834, Jg. II, Nr. 1, s. 1–8.
- Kulak T., *Historia Wrocławia*, t. II: *Od twierdzy fryderycjańskiej do twierdzy hitlerowskiej*, Wrocław 2001.
- Kwiatkowski M., *Pałace i wille Warszawy*, Warszawa 2014.

- Landhäuser und Villen in Berlin und Potsdam*, Bd. 1: J. Galinowski, *Neubabelsberg, Griebnitzsee, Stalin-Villa*; Bd. 2: I. Krüger, *Kleiner Wannsee*; Bd. 3: *idem*, *Grosser Wannsee, Colonie Alsen, Villa Liebermann*; Bd. 4: *idem*, U. Krüger, *Kolonie Wannsee, Strandbad Wannsee, Schwanenwerder*; Bd. 5: *idem*, *Dorf Glienicke*; Bd. 6: *idem*, *Berliner Vorstadt, Kolonie Alexandrowka*; Bd. 7: A. Jüttemann, *Nicolassee Ost, Wonnegauviertel, Spanische Allee, Waldfriedhof, Zehlendorf, Delmenhorst 2004–2009*.
- Leksykon architektury Wrocławia*, red. R. Eysymontt, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik, Wrocław 2011.
- Leksykon zieleni Wrocławia*, red. I. Bińkowska, E. Szopińska, Wrocław 2013.
- Leppmann W., *Winckelmann. Ein Leben für Apollo*, Berlin 1996.
- Ley A., *Die Villa als Burg*, München 1981.
- Loudon J.C., *An encyclopaedia of agriculture: comprising the theory and practice of the valuation, transfer, laying out, improvement and management of landed property, and of the cultivation and economy of the animal and vegetable productions of agriculture*, London 1825.
- Lübke W., *Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig 1855.
- Lübke W., *Geschichte der deutschen Renaissance*, [w:] F. Kugler, *Geschichte der Baukunst*, Bd. 5, Stuttgart 1872.
- Lübke W., *Geschichte der Renaissance in Deutschland*, [w:] J. Burckhardt, W. Lübke, *Geschichte der neueren Baukunst*, Bd. 2, Stuttgart 1882.
- Luchs H., *Ein Führer durch die Stadt für Einheimische und Fremde*, Breslau 1858.
- Lüdecke C., *Zur Stylfrage bei Bauten und Kunstwerken der Jetztzeit*, „Siebenunddreißigsten Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur”, Breslau 1859, s. 213–217.
- Łakomy K., *Wille miejskie Katowic*, Katowice 2015.
- Łuczak Cz., *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. I: *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, Poznań 2004.
- Łukaszewicz P., *Dom Alberta i Toni Neisserów. Zapomniany rozdział z dziejów wrocławskich muzeów, „Roczniki Sztuki Śląskiej”* 1991, R. XV, s. 39–53.
- Łukaszewicz-Jędrzejewska E., *Wrocławska rezydencja gauleitera Hankego*, „Architectus” 2003, nr 1–2 (13–14), s. 97–110.
- Machule D., Seiberlich L., *Die Berliner Villenvororte*, [w:] *Berlin und seine Bauten*, T. IV: *Wohnungsbau*, Bd. A: *Die Voraussetzungen. Die Entwicklung der Wohngebiete*, Berlin 1970, s. 93–114.
- Malton J., *An Essay on British Cottage Architecture*, London 1798.
- Mansbridge M., *John Nash. A complete catalogue*, London 1991.
- Markgraf H., *Die Straßen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, „Mittheilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 2, Breslau 1896.
- Masner K., *Das Einfamilienhaus des Kunstgewerbevereins für Breslau und die Provinz Schlesien auf der Ausstellung für Handwerk und Kunstgewerbe in Breslau 1904*, Berlin 1905; tłumaczenie tekstu na język polski [w:] *Hans Poelzig we Wrocławiu. Architektura i sztuka 1900–1916*, red. J. Ilkosz, B. Störckuhl, Wrocław 2000, s. 530–534.
- Menzel C.A., *Ueber Licht und Wärme in Bezug auf die Baukunst*, „Dingler’s polytechnisches Journal” 1835, Bd. 58, H. 21, s. 177–185.
- Menzel C.A., *Die Wohngebäude in Bezug auf die Gesundheit ihrer Bewohner*, „Allgemeine Bauzeitung” 1837, Nr. 46, s. 382–386; Nr. 47, s. 388–390; Nr. 48, s. 400–402; Nr. 49, s. 408–410.
- Metzger E., *Ueber die Einwirkung natürlicher und struktureller Gesetze auf Formgestaltung des Bauwerkes*, „Allgemeine Bauzeitung mit Abbildungen” 1837, Nr. 21, s. 169–172; Nr. 22, s. 177–180; Nr. 23, s. 185–190; Nr. 24, s. 193–197; Nr. 25, s. 201–208; Nr. 26, s. 209–215.

- Metzger E., *Untersuchungen im Gebiete der Architectur*, „Münchener Jahrbücher für bildende Kunst” 1838, H. 1, s. 42–74; H. 2, s. 117–152.
- Meyers *Konversations-Lexikon*, Bd. 15, Leipzig 1878, s. 485 [hasło: *Villa*]; Bd. 16, Leipzig 1890, s. 206 [hasło: *Villa*].
- Middleton R., Watkin D., *History of World Architecture: Architecture of the Nineteenth Century*, Mediolan 2003.
- Mielke F., *Das Bürgerhaus in Potsdam*, Tübingen 1972.
- Milde K., *Neorenaissance in der deutschen Architektur des 19. Jahrhunderts: Grundlagen, Wesen und Gültigkeit*, Dresden 1981.
- Miziołek J., *Willa Laurentina. Arcydzieło epoki stanisławowskiej*, Warszawa 2007.
- Moller G., *Denkmäler der deutschen Baukunst*, 3 Bde., Frankfurt a. M. 1852–1854.
- Mothes O., *Villa*, [w:] *Illustriertes Bau-Lexikon*, Bd. 4, Leipzig 1877, s. 320.
- Murray P., *Architektura włoskiego renesansu*, Wrocław 1999.
- Muthesius H., *Das Englische Haus. Entwicklung, Bedingungen, Anlage, Aufbau, Einrichtung und Innenraum*, 3 Bde., Berlin 1904–1905.
- Muthesius H., *Das moderne Landhaus und seine innere Ausstattung*, München 1905.
- Muthesius H., *Kultur und Kunst. Gesammelte Aufsätze über Künstlerische Fragen der Gegenwart*, Jena-Leipzig 1904.
- Muthesius H., *Kunstgewerbe und Architektur*, Jena 1907.
- Muthesius H., *Landhaus und Garten. Beispiele neuzeitlicher Landhäuser nebst Grundrissen, Innenräumen und Gärten*, München 1907.
- Muthesius H., *Stilarchitektur und Baukunst. Wandlungen der Architektur im XIX. Jahrhundert und ihr heutiger Standpunkt*, 2 Bde., Mülheim a.d. Ruhr 1902–1903.
- Muthesius H., *The English House*, Vol. 1–3, London 2007.
- Muthesius H., *Wie baue ich mein Haus*, München 1919.
- Neumann R., *Architektonische Betrachtungen eines deutschen Baumeisters mit besonderer Beziehung auf deutsches Wesen in deutscher Baukunst*, Berlin 1896.
- Niemczyk E., *Historyzm i abistoryzm w architekturze na przykładzie dzieł wrocławskich okresu 1900-1933*, [w:] *W kręgu sztuki śląskiej pierwszej połowy XX w.*, red. Z. Świechowski, Wrocław 1983, s. 45–55.
- Niemczyk E., *Nowa forma w architekturze Wrocławia pierwszego trzydziestolecia XX w.*, [w:] *Z dziejów sztuki śląskiej*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1978, s. 419–468.
- Niemczyk E., *Utopie kultury i artystyczne wizje na przykładzie domów własnych architektów. Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, Warszawa 1982.
- Nösselt Fr., *Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1833.
- Of Building. Roger North's Writings on Architecture*, eds. H. Colvin, J. Newman, Oxford 1981.
- Ostrowska-Bies M., *Karl Grosser, śląski architekt (1850-1918)*, Wrocław 2017.
- Ostrowska-Kęślowska Z., *Historyzm w architekturze XIX wieku (próby wyjaśnienia)*, [w:] *Interpretacje dzieła sztuki. Studia i dyskusje*, Warszawa–Poznań 1976, s. 77–109.
- Palica M., *Kolekcja Leo Lewina* – <http://www.slaskiekolekcje.eu/Czytelnia/Artykuly/Kolekcja-Leo-Lewina> [data publikacji: 13 grudnia 2009]; *Kolekcja Maxa Silberberga*, www.slaskiekolekcje.eu/Czytelnia/Artykuly/Silberberg-Max-1878-1945 [data publikacji: 30 listopada 2009].
- Palladio A., *Cztery księgi o architekturze*, przeł. M. Rzepińska, Warszawa 1955.
- Partzsch D., *Die Entwicklung des Berliner Ortsteiles Dablen von einem agraren zu einem städtischen Landschaftsteil*, „Raumforschung und Raumordnung” 1962, Bd. 20, H. 4, s. 216–229.
- Peschken G., *Karl Friedrich Schinkel. Das Architektonische Lehrbuch*, Berlin 2001.

- Pevsner N., *Historia architektury europejskiej*, t. 2, przeł. H. Pawlikowska, A. Morawińska, Warszawa 1980.
- Pikulska D.D., *Carl Johann Christian Zimmermann (1831–1911). Architekt w służbie miasta*, Wrocław 2005.
- Polizei Verordnung über die Bauten in der Stadt Breslau*, Breslau 1892.
- Polizeiliche Verordnungen über die Bauten in der Stadt Breslau*, Breslau 1864.
- Posener J., *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur. Das Zeitalter Wilhelms II.*, München 1979.
- Posener J., *Hans Poelzig. Sein Leben, sein Werk*, Braunschweig/Wiesbaden 1994.
- Pugin A.W.N., *An Apology for the Revival of Christian Architecture in England*, Edinburgh 1895.
- Pugin A.W.N., *Contrasts: or, A Parallel between the Noble Edifices of the Middle Ages, and Corresponding Buildings of the Present Day; Shewing the Present Decay of Taste*, Leicester 1836.
- Pugin A.W.N., *The True Principles of Pointed or Christian Architecture*, London 1841.
- Pyzik E., *Historia – Erdmannsdorf – Zillertal – Mysłakowice. 1385-1945 r.*, Mysłakowice 1990–2000.
- Reichensperger A., *Die christlich-germanische Baukunst und ihr Verhältniß zur Gegenwart*, Trier 1852.
- Reichensperger A., *Ueber die Bau unserer heutigen Wohnungen*, [w:] *Vermischte Schriften über christliche Kunst von August Reichensperger*, Leipzig 1856, s. 409–419.
- Roguska J., *Architektura i budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Architektura willowa*, „Prace naukowe. Budownictwo”, z. 92: „Architektura”, Warszawa 1986.
- Roguska J., *Warszawska kolonia willowo-rezydencjalna w Ogródzie Róż: zamierzenia, realizacja, odniesienia*, „Mazowsze”, nr 12, Warszawa 1999, s. 3–25.
- Romberg J.A., *Construction and Form*, „Zeitschrift für praktische Baukunst” 1841, Jg. 1, s. 154–175.
- Rosenthal K.A., *Ueber die Entstehung und Bedeutung der architektonischen Formen der Griechen*, „Journal für die Baukunst” 1830, Bd. 3, H. 2, s. 232–242; H. 3, s. 276–326.
- Ruffinière du Prey P. de la, *The Villas of Pliny from Antiquity to Posterity*, Chicago–London 1994.
- Saldern A. von, *Im Hause, zu Hause*, [w:] *Geschichte des Wohnens*, Bd. 3: 1800–1918. *Das bürgerliche Zeitalter*, hrsg. J. Reulecke, Stuttgart 1997, s. 145–332.
- Salmonowicz S., *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998.
- Sármány-Persons I., *Villa und Einfamilienhaus. Urbanisierung und Veränderungen der Wohnkultur im internationalen Kontext*, [w:] *Bürgerliche Wohnkultur des Fin de Siècle in Ungarn*, hrsg. P. Hanák, Wien 1994.
- Schasler M., *Villa oder Miethskaserne? Eine Studie über die naturgemäßen Bedingungen für die architektonische Erweiterung der Großstädte*, „Die Dioskuren. Deutsche Kunst-Zeitung”, nr 45, 8 grudnia 1867 roku.
- Schinkel K.F., *Sammlung architektonischer Entwürfe entbaltened theils Werke, welche ausgeführt sind, theils Gegenstände deren Ausführung beabsichtigt wurde*, Berlin 1858.
- Schliepmann H., *Von der Dresdener Bau-Ausstellung*, „Deutsche Kunst und Dekoration” 1900, Bd. 7, s. 104–112.
- Sebzda B., *Dawne wrocławskie osiedle willowe w lewobrzeźnych Starych Szczytnikach*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 299–309.
- Semper G., *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten, oder Praktische Aesthetik. Ein Handbuch für Techniker, Künstler und Kunstfreunde*, Bd. 1: *Textile Kunst*, Bd. 2: *Keramik, Tektonik, Stereotomie, Metallotechnik für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst*, Frankfurt a. M. 1860, 1863.

- Semper G., *Die vier Elemente der Baukunst*, Braunschweig 1851.
- Semper G., *Ueber das Verhältniß der dekorativen Künste zur Architektur*, [w:] *Kleine Schriften von Gottfried Semper*, hrsg. M. Semper, H. Semper, Berlin, Stuttgart 1884, s. 344–350.
- Semper G., *Vorläufige Bemerkungen über bemalte Architektur und Plastik bei den Alten*, Altona 1834.
- Slynne wille Polski, red. R. Nakonieczny, Praga 2013.
- Stadtteile und Stadtviertel von Breslau*, [w:] *Breslauer Statistik*, Bd. 34, Breslau 1918.
- Stefański K., *Architektura XIX w. na ziemiach polskich*, Warszawa 2005.
- Stefański K., *Łódzkie wille fabrykanckie*, Łódź 2013.
- Stein R., *Das Breslauer Bürgerhaus*, „Einzelschriften zur Schlesischen Geschichte”, Bd. 4, Breslau 1931.
- Stieglitz Ch.L., *Beiträge zur Geschichte der Ausbildung der Baukunst*, 2 Bde., Leipzig 1834.
- Stier H., *Die deutsche Renaissance als nationaler Stil und die Grenzen ihrer Anwendung*, „Deutsche Bauzeitung” 1884, Nr. 73, s. 426–429, 435–436.
- Stier W., *Beiträge zur Feststellung des Principes der Baukunst für das vaterländische Bauwesen in der Gegenwart*, „Allgemeine Bauzeitung” 1843, nr 8, s. 309–339.
- Störtkuhl B., *Reforma i nowatorstwo. Budowle wystawowe Hansa Poelziga we Wrocławiu (1904) i Poznaniu (1911)*, [w:] *Hans Poelzig we Wrocławiu. Architektura i sztuka 1900–1916*, red. J. Ilkosz, B. Störtkuhl, Wrocław 2000, s. 329–365.
- Stübben J., *Der Städtebau*, „Handbuch der Architektur”, Th. IV: *Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude*, Halb-Bd. 9, Darmstadt 1890.
- Sulzer J.G., *Allgemeine Theorie der Schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt*; Leipzig 1778.
- Summerson J., *Architecture in Britain 1530 to 1830*, Harmondsworth 1963.
- Szymański-Störtkuhl B., „Landhaus” – typ podmiejskiego domu z początku XX wieku na przykładzie Wrocławia, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1: *Dom*, red. J. Rozpędowski, Wrocław 1995, s. 281–298.
- Telesko W., *Gottfried Semper und die Programmatik des Kunsthistorischen Museums in Wien*, [w:] *Gottfried Semper und Wien. Die Wirkung des Architekten auf „Wissenschaft, Industrie und Kunst”*, hrsg. R. Franz, A. Nierhaus, Wien–Köln–Weimar 2007, s. 131–142.
- Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870. Wybór tekstów*, wybór, przedmowa i komentarze E. Grabska, M. Poprzęcka, Warszawa 1989.
- Tolłoczko Z., „Sen architekta” czyli o historii i historyzmie architektury XIX i XX wieku. *Studia i materiały*, Kraków 2015.
- Tomaszewicz A., *Carl Lüdecke and dwelling-houses in Wrocław*, „Architectus” 2015, nr 2, s. 7–18.
- Tomaszewicz A., *Die Libichshöhe – der Breslauer Monte Pincio*, „Architectura” 2002, Bd. 32, Vol. 2, s. 188–198.
- Tomaszewicz A., *Wrocławskie wille Carla Schmidta*, „Architectus” 2005, nr 1/2, s. 51–61.
- Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit oder neuestes encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*, red. H.A. Pierer, Bd. 33, Altenburg 1846, s. 97 (hasło: *Villa*).
- Vasari G., *Lives of the most eminent painters, sculptors and architects*, Vol. II: *Berna to Michelozzo Michelozzi*, London 1912.
- Villa des Banquiers Herrn Oppenheim bei Dresden*, „Allgemeine Bauzeitung” 1845, Jg. 10, s. 5–6, Bl. DCXL-DCXLII.
- Villa in Kleinburg bei Breslau; erbaut von Architekt W. Rbenius in Breslau*, „Architektonische Rundschau” 1888, Jg. 4, H. 4.

- Villa Prof. Albert Neisser, Breslau-Scheinig*, „Moderne Neubauten”, hrsg. W. Kick, Jg. IV, Stuttgart 1898, s. 36.
- Villa Wetz in Breslau*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 2, Bl. 4; H. 3, Bl. 4–5.
- Waesemann H.F., *Villa Eichborn in Breslau*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1857, s. 499–504.
- Wagner O., *Moderne Architektur. Seinen Schülern ein Führer auf diesem Kunstgebiete*, Wien 1902.
- Walpole H., *A Description of the Villa of Horace Walpole at Strawberry Hill*, [w:] *The Works of Horatio Walpole, Earl of Orford*, Vol. II, London 1798, s. 393–516.
- Watkin D., *English Architecture*, London 1992.
- Weinbrenner F., *Architektonisches Lehrbuch*, 3 Bde., Tübingen 1810–1819.
- Weiss F.G.A., *Chronik der Stadt Breslau von der älteste bis zur neuesten Zeit*, Breslau 1888.
- Wendt H., *Die Breslauer Eingemeindungen*, „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 11, Breslau 1912.
- Wendt H., *Die Breslauer Stadt- und Hospital-Landgüter*, „Mittheilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau”, H. 4, Breslau 1899.
- Werckmeister A., *Das Westend und die Wohnungsfrage*, Berlin 1867.
- Werner F., *Mannheimer Villen. Bürgerliche Architektur und Wohnkultur in den Quadraten und der Oststadt*, Worms 2009.
- Wiegmann R., *Bemerkungen über die Schrift: In welchem Styl sollen wir bauen?* von H. Hübsch, „Kunst-Blatt” 1829, Jg. 10, Nr. 44, s. 173–174; Nr. 45, s. 177–179; Nr. 46, s. 181–183.
- Wimmer C.A., *Gustav Meyer*, [w:] *Allgemeine Deutsche Bibliographie*, Bd. 17. Berlin 1994, s. 343.
- Winckelmann J.J., *Anmerkungen über die Baukunst der Alten*, Leipzig 1762.
- Winckelmann J.J., *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst*, Dresden–Leipzig 1756.
- Winzeler M., *Jüdische Sammler und Mäzene im Breslau – von der Donation zur Verwertung ihres Kunstbesitzendes*, [w:] „Sammeln. Stiften. Fördern. Jüdische Mäzene in der deutschen Gesellschaft”, hrsg. A. Baresel-Brand, P. Müller, Magdeburg 2006, s. 131–150.
- Wirth I., *Grisebach Hans Otto Friedrich Julius*, [w:] *Neue deutsche Biographie*, hrsg. O. Stolberg-Wernigerode, Bd. 7, Berlin 1966, s. 99.
- Wittkower R., *Palladio and English Palladianism*, London 1974.
- Wohnhaus des Architekten C. Schmidt in Breslau*, „Architektonisches Skizzenbuch” 1872, H. 1, Bl. 3
- Wolff H., *Ein Prinzip und keine Parteien!*, „Allgemeine Bauzeitung” 1846, Jg. 11, s. 358–367.
- Wolff J.H., *Einige Worte über die von Herrn Professor Stier bei der Architektenversammlung zu Bamberg zur Sprache gebrachten (und im Jahrgange 1853 dieser Zeitschrift S. 301 mitgetheilten) architektonischen Fragen*, „Literatur- und Anzeigebblatt für das Baufach. Beilage zur Allgemeinen Bauzeitung” 1845, Bd. 2, Nr. 17, s. 255–270.
- Wolzogen A. von, *Aus Schinkel's Nachlaß. Reisetagebücher, Briefe und Aphorismen*, 4 Bde., Berlin 1862–1864.
- Wójtowicz M., *Od willi podmiejskich do zespołu zabudowy Wydziału Medycznego i kamienic – urbanizacja Maxgarten i sąsiednich ulic w Starych Szczytnikach*, [w:] „Przedmieście Piaskowe we Wrocławiu”, red. T. Głowiński, H. Okólska, Wrocław 2015, s. 56–71.
- Ysselstein M. von, *Lokal-Statistic der Stadt Breslau*, Breslau 1866.
- Zablocka-Kos A., *Sztuka, Wiara, Uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław 1996.
- Zablocka-Kos A., *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu city 1807–1858*, Wrocław 2006.
- Zalewski A., *Na Szląsku pruskim*, „Ogrodnik Polski” 1895, r. 17, nr 10, s. 219–221.

- Zgórnaiak M., *Wokół neorenesansu w architekturze XIX w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, „Prace z Historii Sztuki”, z. 18, Kraków 1987.
- Ziątkowski L., *Julius Schottländer (1835–1911). Przykład finansowej i społecznej kariery Żydów wrocławskich*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1999, nr 3, s. 365–374.
- Zimmermann F.A., *Beiträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 12, Brieg 1795.
- Zwierz M., *Tradycje wystawiennicze we Wrocławiu w latach 1818–1948*, Wrocław 2016.

Dzienniki i czasopisma:

- „Allgemeine Bauzeitung”
- „Architektonische Rundschau”
- „Architektonisches Skizzenbuch”
- „Berliner Gerichts-Zeitung”
- „Breslauer Anzeiger”
- „Breslauer Handels-Blatt”
- „Breslauer Morgen-Zeitung”
- „Breslauer Zeitung”
- „Deutsche Bauzeitung”
- „Deutsches Kunstblatt”
- „Schlesische Zeitung”

Indeks osób

- Adam James 119
 Adam Robert 119, 121
 Agath Augusta 76, 78
 Agath George 155, 390
 Agathowie, rodzina 22, 155, 158
 Alberti Leon Battista 99, 119
 Aleksandra Fiodorowna, cesarzowa Rosji 7
 Alexander Isidor 37, 256
 Alexander Jacob 37, 256
 Alexandrowie, bracia 39–41, 138, 372
 Almerico Paolo 12
 Andersch Conrad 306
 Anna Oldenburska, królowa Anglii i Szkocji 113
 Aret A., mistrz murarstwa 370
 Arlt Adolf 472
 Arnim Ferdinand von 140–143, 173
 Aschner Siegfried 236
 Aust Paul 378

 Barchewitz Friedrich 42, 153, 185, 193, 242, 404, 430
 Barry Charles 163
 Baum Hugo 452
 Beck Arthur 236, 316, 368
 Beck Eugen 43, 234, 236, 330
 Beck Helmuth 368
 Beck Wilhelm 408, 452
 Becker Lucy von 280
 Beckford William 160
 Behrend Wilhelm Theodor 130–132
 Behrendt Fritz 460
 Beinert Wilhelm 210
 Bélanger François-Joseph 123–126
 Bennecke Hans 204
 Benson William 114, 115
 Berg Max 340
 Berger Carl 35, 36, 39, 40, 43, 174, 224, 226, 230, 378, 398
 Berve Emil 434
 Betensted Ferdinand 352
 Bild Gustav 296
 Bloch Ludwig 270
 Blümner Eduard 362
 Bock Emanuel 378
 Böckmann Wilhelm 179

 Boethke Emil 41, 146, 372
 Bötticher Carl 105, 111, 139, 140
 Boyl Richard, lord Burlington 116–118
 Brandt Carl 376
 Brieger Adolf 322
 Britton John 163
 Brößling Carl 151, 152
 Bülow David 54
 Bunke Paul 44–47, 244, 248, 388
 Burckhardt Jacob 12, 13, 130, 146, 149, 150, 154
 Busch A., marszałek 418
 Bußmann Heinrich 286, 476, 478

 Cabanis Charlot 332, 402
 Campbell Colen 114–117, 119, 148, 168
 Carter John 163
 Castell Robert 118
 Child Richard 115
 Chotzen Martin 348
 Cichorius Konrad 324
 Cohn Emanuel 472
 Cohn Moritz 23, 454, 456
 Columella Lucius Iunius Moderatus 9
 Conrad Wilhelm 177, 178
 Cremer & Wolffenstein 155, 158, 186, 194, 212
 Cremer Wilhelm 82, 156

 Daum Max 43, 256, 358
 Dawkins James 119
 Deter Georg 296, 298
 Deter Otto 210
 Dinklage August 466
 Dohme Robert 174
 Dorndorf Else 294
 Durand Jean-Nicolas-Louis 94, 95, 97, 100
 Dürer Albrecht 99
 Dzialas Marie 398

 Ebnetter Kurt 256
 Eckhardt Wilhelm 40, 398
 Effenberger Theo 430
 Ehlers Heinrich 426
 Ehrbeck Oskar 414
 Ehrenberg Paul 430

- Ehrlich Fritz 206, 208
 Ehrlich Louis 40, 153, 185, 193, 260, 336, 382, 434
 Ehrlich Paul 290
 Ehrlich Richard 462
 Ehrlichowicz Richard i Paul 185, 193, 204, 214, 290, 296, 324, 336, 340, 348, 364, 396, 434, 442, 446, 450, 454
 Eichborn Eduard von 320
 Eichbornowicz, rodzina 21, 22, 34, 55, 134, 135, 148, 180, 189, 197
 Elwanger Julius 64–68
 Ende Carl Ludwig August von 57
 Ende Hermann 179
 Endell August 348
 Eras Hans 270
 Erdmannsdorff Friedrich Wilhelm von 121
 Erler Erich 464
 Erler Fritz 464
 Ertel Carl 34, 135, 148, 149, 184, 192, 252, 254
 Ertel Joseph 39, 126, 236, 400

 Falke Jakob von 14
 Fiebiger Heinrich 264
 Fiebiger Otto 376
 Fiedler Leo 270
 Fischer Wilhelm 446
 Fleck Hermann 220, 226, 270, 444
 Flottwell Adalbert von 296
 Freitag Friedrich 292
 Freund Leopold 66
 Freund Samuel 39, 47, 97, 168, 222
 Freund Walther 340
 Friebe August 74, 78
 Friedrich Heinrich 452
 Friedrich Leo 274
 Friedrich Woldemar 412
 Fritsch Valentin 294
 Frömsdorf Hans 262
 Frund Leopold 260
 Fryderyk II, król Prus 119, 166
 Fryderyk Wilhelm II, król Prus 121
 Fryderyk Wilhelm III, król Prus 171, 183, 191
 Fryderyk Wilhelm IV, król Prus 15, 128, 142, 143, 171

 Gansauge C.G., kupiec 34
 Gaze & Böttcher 238

 Gaze Richard 326
 Geisler Georg 300
 Gentz Johann Heinrich 101
 Gersegner Paul 472
 Gerson Richard 370
 Geul Albert 95
 Giesecke Heinrich 392
 Gilly David 123, 125, 126
 Gilly Friedrich 101, 123–126
 Gliwitzki Otto 70, 210, 276, 320
 Goethe Johann Wolfgang von 99, 100, 121, 166
 Goldmann Nikolaus 94, 96
 Goldschmidt Adolf 282
 Goldschmidt Walter 264
 Goldstein Max 370, 444, 448
 Gothein Georg 350, 484, 486
 Gottstein Leo 310, 442
 Graefe Carl Ferdinand von 130, 131
 Graetner Margarethe 316
 Grau Albert 39, 97, 168, 169, 185, 193, 222, 234, 308, 328, 366, 368, 370, 442, 492
 Grau Erich 185, 193, 234, 308, 366, 370
 Grisebach Hans 22, 44, 155, 156, 158, 186, 194, 390, 464, 466
 Grodek Max 444
 Gropius Martin 60, 61, 140–142
 Grosser Karl 186, 194, 304
 Grossmann Maximilian von 54, 55
 Grund Max 420
 Grunwald Adolf 40, 43, 382
 Grzimek Arnold 350
 Grzimek Richard 350
 Guder A., mistrz murarstwa 394
 Guder Carl 54
 Gudewill August 262
 Günter Max 204, 216, 264, 300
 Gurlitt Cornelius 154
 Guttsmann Adolf 82, 97, 302, 306
 Guttsmann Jean 82, 97, 302, 306

 Haase Georg 22, 156, 412, 414
 Haase Oscar 294
 Häberlin Johann Heinrich 170
 Halfpaap Eugen 350, 368, 450, 462, 466
 Halpaus Joseph 338
 Handke Paul 210, 236, 276, 400
 Hanke Karl 214
 Hansen Adolph 276

- Harrach Augusta von, księżna legnicka 132, 171
Härtel Karl 224, 228, 230
Hauer Carl 216
Hauke Josef 318
Hauptmann Gerhart 158
Hauswalt Heinrich 414
Hayn Carl Christian 21, 22, 31, 32, 36, 96, 122, 402
Heckel Robert 318
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 99
Heim Paul 384
Heimann & Wittenberg 420
Heimann Hugo 41, 44, 384
Hein Robert 294, 402
Heintze C., architekt 420
Helbig Conrad 48, 382
Henning Hermann 43
Henry Felix 186, 194, 330, 350, 356, 484, 486
Hentrich Carl 402
Hentschel Ernst 38
Herrmann Ferdinand 256
Hielscher Arthur 300
Hilbradt Wilhelm 418
Hildebrand C.G., kupiec 56, 354
Hildebrandt H., firma 414
Hiller Julius 220
Hipauf Berthold 316
Hitzig Friedrich 136–139, 142–144
Hoare Henry 116
Hobrecht Arthur Heinrich 57, 67
Hochmuth Louis 238
Hoffman August 29, 73
Hogreve August Wilhelm 320
Hohenlohe-Ingelfingen Friedrich Ludwig von 30–33, 183, 191, 402
Holz Albert 260
Holz Ferdinand Wilhelm 95
Hönsch Robert 276, 398
Hoseus Wilhelm 56, 148, 254, 406, 416, 424
Hossenfelder Gustav 270
Hoym Carl Georg von 31
Huber Adolph 65
Huber Emil 65, 68, 70, 210, 270
Huber Hugo 358
Hübsch Heinrich 19, 102, 103, 106
Hulbe Georg 414
Hume David 99
Iffland August Wilhelm 122
Inkermann Adolf 410
Irmann Heinrich 216
Jäckel Heinrich 226
Jacob Ernst 82, 186, 194, 302, 306
Jaeger Albrecht 434
Jäkel Oswald 416
Jan z Lubeki 65
Jandt Hans 476
Jawitz Ludwig 430
Jeglinsky Georg 40, 398
Jerzy I Hanowerski, król Wielkiej Brytanii i Irlandii 114
Jerzy IV Hanowerski, król Wielkiej Brytanii i Hanoweru 160
Jitschin Max 41, 338, 340
Jones Inigo 112–115, 117
Juliusberg Isidor 41, 338, 340
Jung Albrecht 314
Jung Fritz 484
Just Joseph 236, 246, 430
Kabierske Eduard 42, 468
Kallmeyer Clara 250
Kallmeyerowie, rodzina 74
Kant Immanuel 99, 100
Kanus Wilhelm 384
Karol I Wirtemberski, król Wirtembergii 15
Kassel Ismar 82
Kassner & Fleck 220, 270
Katon Starszy 9
Kauffmann Marie 270
Kaulbach O.E., kupiec 236
Kaumann Alexander 73, 75
Kayser & von Großheim 155
Keller A. von, architekt 72
Kemna Fritz 284
Kemna Hans 284, 308
Kemna Julius 153, 432
Kemna Philippine 366
Kempter Albert 384
Kent William 117, 118
Kessel Albert 204, 408
Kessel Max 314, 316, 356
Kiefer Carl 430
Kiehnel & Co., firma budowlana 384
Kiehnel Max 384
Kieseritzky Ernst 52–54
Kimbel Martin 414

- Kionka Wilhelm 470
Kirchner Ernst 474
Kissling Elizabeth 210
Kissling Georg 216, 218
Kisslingowie, rodzina 22
Klasen Ludwig 14, 15, 96
Klaus Carl 66
Klein Paul 230, 266
Klenze Leo von 95, 103
Klimm Karl 480
Knauer Friedrich 432
Knie Johann Georg 33, 44, 65
Knight Richard Payne 160
Knobelsdorff Georg von 119
Knobelsdorff Wilhelm von 416
Knorr Johann Friedrich 96, 184, 192, 460
Kny Christian Gottlieb 55
Kochamann Carl 402
Kolbe Carl 68, 70, 270, 296, 300, 316, 366
Kolbe Robert 68, 70, 270, 296, 300, 316, 366
König August 480
Konwiarz Richard 31, 32
Kopale Hans 490
Körte Siegfried 356
Kosma Medyceusz 10, 11
Kospoth Rudolph Heinrich von 36, 39, 402
Kostka Potocki Stanisław 7
Kramme C., firma 216
Kreis Agnes 376
Kugler Franz 103, 150
Kühtz Paul 70, 356, 358
Kulcke Max 384
Kuveke Heinrich 153, 260, 408, 416, 418, 420, 480
Kyllmann & Heyden 155

Landau Eugen 82
Landau Hermann 36–40, 64
Landau Jacob 82
Landauowie, rodzina 79, 82
Landsberg Toni 47, 332
Lange Johann 70, 280, 282
Langhans Carl Ferdinand 184, 192, 402
Langhans Carl Gotthard 121–123
Langner J., mistrz murarstwa 238
Latzel & Pachur 440

Laugwitz August 56, 408
Lauterbach Heinrich 236
Lauterbach Richard 272
Lederer Hugo 412
Ledermann Wilhelm 151, 152, 408, 410
Ledoux Claude-Nicolas 121
Leins Christian Friedrich von 15
Lenné Peter Joseph 178–180, 344
Leoni Giacomo 114
Leopold III Friedrich Franz, książę Anhalt-Dessau 166
Lepke Rudolph 392
Lewin Leo 206, 208
Lewin Max 214
Liebich Adolf 151
Liebich Gustav 151
Liebrecht Bruno 372
Liebrecht Max 216
Liebrecht Richard 436
Lindert Kurt 270
Lion Paul 41, 340
Lippa Lazar von 294
Lorrain Claude 145
Loudon John Claudius 9, 10, 171, 173
Lübke Wilhelm 12, 13, 110, 111, 130, 150, 154
Lüdecke Carl 37, 38, 87, 109, 110, 153, 185, 193, 420, 432
Lüdtke Hermann 58, 180

Mager Alexander 372
Maksymilian II, król Bawarii 104
Malton James 162
Manasse Jacob 288
Mandowsky Hugo 212
Manns Hedwig 476
Manns Heinrich 476
Manstein Max von 256
March Otto 22, 156, 157, 186, 194, 412
Märcker Fritz 386
Marcus Paul 392
Markgraf Hermann 38, 42, 65
Markus Kurt 314
Marschall J.A., malarz 206, 208
Masner Karl 97, 98, 182, 190, 198
Mathis Max 206, 212, 308, 314, 394, 400, 476
Matthäus Merian 53, 54
Matthias Moritz 360
Max Joseph 41, 42

- May Hugh 114
Mayreder Julius 47, 186, 194, 284, 332
Meinecke Carl 418
Mendelsson Samuel 268
Menzel Carl August 91, 92
Menzel Max 306
Methner Alfred 286
Metzger Eduard 103, 104
Meyer Franz 186, 194, 272
Meyer Gustav 178
Michaelis Gustav 39, 236
Michelozzo Michelozzi 10, 11
Minkowski Oskar 224
Mohaupt Otto 312
Molinari Leo 438, 440
Moller Georg 166, 167
Mölter Johann Gottfried 124, 125
Monhaupt Julius 376
Morawe Joseph 70, 268, 314, 356, 358, 366
Moritz-Eichborn Johann Wolfgang 55, 342
Moritz-Eichborn Ludwig Theodor 184, 192, 342
Moschner Albine 378
Müller Alfred 358
Müller Ferdinand 216
Müller Moritz 234
Muthesius Hermann 9, 16, 18, 23, 97, 98, 112, 113, 118, 158, 166, 174, 176, 181, 182, 189, 197, 286, 384
Muysers Heinrich 492

Naphtali Hugo 264
Nash John 145, 146, 160, 161, 166
Nathansohn Julius 332, 404
Neisser Albert 22, 44, 47, 88, 156, 464
Neisser Toni 22, 156, 466
Nerlich Paul 312
Neugebauer Julius 39, 206, 228, 230
Neumann Hermann Sigismund 60
Neumann Julius 236
Neumann Robert 111, 153
Nickel Ernst Gottfried 31, 32
Niepold Selma 312
Niepold Wilhelm 312
Nitschke Theodor 256
North Roger 14
Nösselt Friedrich 52
Nowag Ernst 70, 210, 268, 282, 314, 320, 366

Oesterlink & Hentschel 186, 194, 274, 372, 390, 392, 416, 438, 440
Oesterlink Heinrich 274
Olbrich Joseph Maria 175
Oppenheim Martin Wilhelm 15, 146
Oppler Edwin 168, 169
Otton I Wittelsbach, król Grecji 133

Palladio Andrea 7, 12, 13, 100, 112–115, 117, 187, 188, 196
Paschke Julius 264
Paterson Oscar 414
Paulus Ernst 466
Pauzanasz 120
Peisker Bernhard 446
Perls Max 21, 214
Persius Ludwig 142
Pfeffer Simon 482
Pflug Adalbert 23, 41, 146, 372
Pierer Heinrich 13
Pinto Clemens von 57–59, 64, 71, 73
Piper Rudolf 476, 478
Platon 120
Pliniusz Młodszy 7, 10, 12, 14, 20, 118, 133, 177, 187–189, 195–197
Pliniusz Starszy 120
Plüddemann Richard 460
Pluschka Theodor 328
Plüschke E., przedsiębiorca 426
Plüschke Heinrich 430
Poelzig Hans 9, 46, 97, 175, 244
Pohl Carl 204
Polko Joseph 23, 416
Ponfick Emil 372
Poynter Ambrose 160
Pratt Roger 114
Preuss Rudolf 318
Prinz & Kaluschke 314
Promnitz Johannes, budowniczy 37, 234
Promnitz Johannes, kupiec 39, 138, 228, 230, 232, 234
Pückler-Muskau Hermann von 63
Pugin Augustus Charles 163
Pugin Augustus Welby 163–167, 174
Püschel Oswald 43, 154, 396

Quistorp Heinrich 15, 25, 40, 60, 63–66, 68, 69, 71, 73–75, 79, 82, 84, 89, 97, 170, 185, 186, 193, 194, 204, 214, 250, 266, 268, 270, 276, 326, 356, 358, 366

- Quistorp Johannes 60
- Rahm Johannes 384
- Randel Hugo 68, 70, 174, 316, 356, 436
- Raschke Robert 226
- Rath Gustav von 204
- Recke-Volmerstein Constantin von der 314
- Reichel August Julius 68, 268, 300
- Reichensperger August 167
- Reinsch Wilhelm Friedrich 366
- Reppke Paul 210
- Revett Nicolas 119
- Rheinbaben Hans von 360
- Rhenius Wilhelm 21, 186, 194, 214
- Richter Emil 440
- Richthofen Manfred von 450
- Riehl Wilhelm Heinrich 69
- Riemann Franz 400
- Riemann Karl 370
- Riemann Max 400
- Riemann Paul 39, 43, 230, 400
- Riesenfeld Margarete 450
- Ritter Max 304
- Robinson William 115
- Roder Fritz 434
- Roediger Ulrich 312
- Rogge M., mistrz ciesielstwa 424
- Rogge Paul 46, 246
- Romann Julius 276, 278
- Romberg Johann Andreas 106
- Rosentahl Fritz 218
- Rosenthal Karl Albert 103
- Rother Georg 460
- Rother Paul 272, 324, 326, 388, 412, 414, 442, 470
- Rümker Curt von 234
- Rzechulka Georg 320
- Sadebeck Moritz 29
- Sangallo Guliano da 11
- Schadow Albert 172
- Schall Ernst 324
- Schällmann Joseph 250, 346, 428, 446
- Scharte Agnes 366
- Schasler Max 13
- Scheer Friderike 23, 408
- Scheibler Ferdinand 60, 63–66
- Schendel Hermann 224, 228, 230
- Scherderlein Otto 266, 282
- Schiemann Horst 330
- Schiemann Robert 330
- Schierer Carl 342
- Schild Heinrich 22, 186, 194, 210, 216, 238
- Schiller Friedrich 121
- Schilling Carl 392
- Schinkel Karl Friedrich 7, 13, 15, 19, 64, 95, 100, 101, 126–136, 138, 140, 142, 143, 170, 177, 178, 344
- Schlegel August Wilhelm 99, 100
- Schlesinger & Benedickt 186, 194, 210, 260, 264, 288, 296, 484
- Schlesinger Leo 23
- Schlick Carl 56, 354, 428, 430
- Schmidt Carl 15, 21, 24, 56, 142, 150–152, 169, 185–187, 193–195, 252, 354, 408, 410, 426, 436, 488
- Schmidt Rosina 292
- Schmirgel Carl 39, 224, 226, 378
- Schneider Georg 276, 328, 348
- Schoeller Ewald 158, 456, 458
- Schön Emil 352
- Schoom Conrad 248, 388
- Schor Richard 364
- Schottky Max 468
- Schottländer Julius 35, 44, 73–79, 185, 193
- Schreiber Katharina Gertrud 364
- Schreiber Max 316
- Schreiber Rudolf 364
- Schüffelhelm Max 236
- Schulz Udo 304
- Schulze Julius 23
- Schumacher Karl 266
- Schürtzmann Oscar 204, 402
- Schwarz Emil 490
- Schwarze Hermann 226
- Schweitzer Hermann 442
- Schweitzer Marie 442
- Schweitzer Otto 310
- Schwenk Ludwig 300
- Schwerin Ernst 442
- Seidel Robert 378
- Semper Gottfried 15, 19, 106–111, 146, 147, 148
- Severin Heinrich 254
- Siber Friedrich 252, 254
- Silberberg Johanna 348
- Silberberg Max 348
- Silberfeld Alfred 358

- Simon & Halfpaap 224, 268, 276, 280, 284,
302, 320, 350, 360, 368, 436, 450, 452,
462, 464, 466, 472
- Simon Heinrich 212, 260, 332, 452
- Simonson Albert 360
- Sittenfeld Karl 432
- Skene Carl 408
- Sobernheim Walter 82
- Staats Adolph 148, 424
- Staats Robert 110, 420, 426
- Stahl Theodor 41, 220, 336
- Stanisław August, król Polski 120
- Stein Rudolf 21, 31, 32, 122
- Stein Ulrich 436
- Stein William 282
- Steinbach Erwin von 166
- Steinberg Gustav 226
- Sternberg Hugo 82, 155, 158, 212
- Stieglitz Christian Ludwig 101
- Stier Hubert 111
- Stier Wilhelm 104–106, 110
- Straßburg & Schlick 416
- Strauß Ernst 310
- Stuart James 119
- Stübben Joseph 60
- Stüler Friedrich August 135, 172, 173
- Sturm Leohnard Christoph 94, 96
- Suckow Paul 276, 278
- Suckow Walter 280
- Sulzer Johann Georg 100
- Taubert Max 314
- Thomas Rickman 163
- Trelenberg Gustav 262, 414
- Unger Salo 302
- Ungewitter Georg Gottlieb 168, 169
- Vanbrough John 115, 158
- Vasari Giorgio 10, 11
- Vignola Jacopo Barozzi da 13
- Vincenzo Scamozzi 7, 117
- Waesemann Hermann Friedrich 21, 34, 55,
134, 135, 148, 186, 194, 254, 342
- Wagner Otto 112, 175
- Waldmann Benno 218
- Walford Francis 145
- Wallot Paul 154
- Walpole Horacy 159, 160, 166
- Warron Marek Terencjusz 9
- Wawrzyniec Wspaniały 11
- Webb John 114
- Wedemann Alvin 186, 194, 212, 216, 218,
282, 302, 310, 322, 338, 348, 474
- Wehrmeyer E., firma 310
- Weichenhan Georg 220
- Weil Julius 318
- Weinbrenner Friedrich 91, 94–96, 102
- Weinert Richard 260, 476
- Weiss Adolf 56
- Welz Ernst 21, 142, 488
- Wendt Heinrich 25, 28, 30, 32, 33, 53, 58,
77, 82
- Werckmeister Albert 60, 63
- Werdelmann Wilhelm 348
- Werner Karl Friedrich 31
- Westphalen C., mistrz murarstwa 416, 426
- Wichelhaus Ernst 204
- Wiegmann Rudolf 103
- Wilhelm II, cesarz niemiecki 154
- Wille & Co., firma 216
- Winckelmann Johann Joachim 119–121
- Witruwiusz 99, 100, 112
- Wohlauer Bernhard 434
- Wolff Johann Heinrich 104, 106
- Wolffenstein Richard 82, 156
- Wolfram Hermann 43, 154, 386, 396
- Wood Robert 119
- Wutzdorf Julius 42, 242, 404
- Wyatt James 160
- Zalewski Antoni 180, 181
- Zeisig Hermann 336
- Zeisig Max 336
- Zernik Max 448
- Zeyer & Drechsler, firma 414
- Ziegler Kurt 326
- Zietzschmann Bruno 328
- Zietzschmann Cäcilie 328
- Zimmer Friedrich 360
- Zimmer Max 324
- Zimmermann Carl Johann 58, 60, 181
- Zuppert Heinrich 70, 139, 276, 280

„Willa to poniekąd domek ogrodowy do odpoczynku, zabawy i snu [...]”.

Roger North,
Of Building, ok. 1690

„Pojęcie [willi] jest dziś używane tylko do opisu kategorii nędznego, tandetnie wykonanego, spekulacyjnego budownictwa mieszkaniowego, które zaspokaja potrzeby nieświadomego ludu i, naprawdę, w codziennym języku wyrażenie ma komiczny i pogardliwy wydźwięk”.

Hermann Muthesius,
Das englische Haus, 1904-1905

Monografia „Wrocławskie wille i osiedla willowe doby historyzmu” to pierwsza próba przedstawienia „domów wznoszonych w ogrodzie w wytwornym stylu dla wygody i ozdoby” w sposób całościowy, ukazujący tę formę budownictwa nie tylko jako zjawisko historyczne, ale też zadanie projektowe. W pracy przypomniano zatem lokalne przepisy prawne, przeanalizowano ich wpływ na sposób kształtowania budowli, opisano stosowane koncepcje rozplanowania przestrzennego budynków w kontekście ich programu funkcjonalnego, wreszcie – zaprezentowano nurty stylowe obecne we wrocławskiej architekturze willowej.

Opowieść o willach powiązano z historią osiedli willowych, które budowano w XIX wieku na obrzeżach Wrocławia. Nie sposób bowiem rozpatrywać willi w oderwaniu od miasta, z którym – jak zauważył James S. Ackerman – ten rodzaj budowli pozostawał w ścisłym związku ekonomicznym, choć w opozycji ideologicznej. Istotną częścią opracowania jest katalog wybranych willi, nie tylko zachowanych, ale także tych już dziś nieistniejących.

